

1966 AUG 9.

419

50007

ARCHAEO

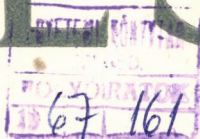

1-2

50007

LOGIAI

ÉRTESÍTŐ

VOL. 93.

1966. I. SZÁM

93. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

93. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kalicz Nándor: Rézkori telep Tarnabodon	3
Gabler Dénes: Munera Pannonica. Magánszemélyek közcélú adományai Pannóniában	20
Csallány Dezső: A székely-magyar rovásírás történetéhez	36
Kozák Károly: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században	47

KÖZLEMÉNYEK

Csalog Zsolt—Kemenczei Tibor: A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető	65
Sz. Czeglédy Ilona: Előzetes beszámoló a diósgyőri vár 1964. évi feltárási munkáiról	98
Zlinszky J.—Zlinszkyne Sternegg M.: „Postes insuper emblemate conspicui”	109

SZEMLE

Wessetzky Vilmos: A Heidelbergi Orientalista Konferencia	112
Mócsy András: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju ilira u praistorijsko doba	113
Lengyel Imre: Konzerváló- és tisztítószerek hatása ásatásból előkerült csontok kémiai összetételére	114

IRODALOM

Szilágyi János: Acta Archaeologica ASH. XVI. kötet	119
Sz. Póczy Klára—Entz Géza: Folia Archaeologica XVI. kötet	121
Gábori Miklós: Vértess L. és munkatársai, Tata. Eine mittelpaläolithische Travertien-Siedlung in Ungarn	123
Oroszlán Zoltán: Révay J., Séták a római Magyarországon. II. kiadás	126

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

93. KÖTET 1966.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kalicz Nándor: Rézkori telep Tarnabodon	3
Kovács Tibor: A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön	159
Mócsy András: Tampius Flavianus Pannóniában	203
Gabler Dénes: Munera Pannonica	20
Dienes István: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága	208
Csallány Dezső: A székely-magyar rovásírás történetéhez	36
Kozák Károly: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században	47

KÖZLEMÉNYEK

Trogmayer Ottó: A Körös-csoport lakóházáról. Újkőkori házmodell-töredék Röszkéről	235
Gazdapusztai Gyula: Korabronzkori lakótelep Csongrádon	241
Csalog Zsolt—Kemenczei Tibor: A jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető	65
Szabó Miklós: A kettőspiramis alakú vasrudak kérdéséhez	249
Sz. Burger Alice: A kékesdi koracászárkori temető	254
Sz. Póczy Klára: Festett férfiportré egy aquincumi múmia-sírból	272
Sz. Czeglédy Ilona: Előzetes beszámoló a diósgyőri vár 1964. évi feltárási munkáiról	98
Zlinszky J.—Zlinszky Sternegg M.: „Postes insuper emblemate conspicui”	109

SZEMLE

Wessetzky Vilmos: A Heidelbergi Orientalista Konferencia	112
Mócsy András: Simpozium o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju ilira u praistorijsko doba	113
Hozzászólások Fettich N., Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához	278
Salamon Ágnes: Az V. századi és az avar kori régészeti anyag lyukkartonra alkalmazott jelrendszere	284
Lengyel Imre: Konzerváló- és tisztítószerek hatása ásatásból előkerült csontok kémiai összetételére	114
Archäologische Forschungen im Jahre 1965	290

IRODALOM

Szilágyi János: Acta Archaeologica ASH. XVI. kötet	119
Sz. Póczy Klára—Entz Géza: Folia Archaeologica XVI. kötet	121
Gábori Miklós: Vértes László és munkatársai, Tata, Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn	123
Oroszlán Zoltán: Révay József, Séták a római Magyarországon II. kiadás	126
V. L.: H.-G. Bandi, Urgeschichte der Eskimo	309
Patay Pál: H. Behrens, Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt	126
Makkay János: F. Schachermeyr, Die minoische Kultur des alten Kreta	127
Lengyel Irina: К. Ф. Смирнов, Савроматы (Ранняя история и культура сарматов)	129
Szilágyi János György: M. Schede, Die Ruinen von Priene	130
Oroszlán Zoltán: E. Paul, Die falsehe Königin	131
Fülep Ferenc: W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom	132
Fülep Ferenc: G. Simpson, Britons and the Roman Army	133
Kádár Zoltán: H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule	310
Szabó Miklós: J. Garbsch, Die norisch—pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert	309
Nagy Tibor: R. Noll, Eugippius. Das Leben des heiligen Severin	311
Bóna István: Gh. Diaconu, Tirgisor, necropole din secolele III—IV. e. n.	134
Bökönyi Sándor: H. H. Müller, Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker	135
Hegedűs Zoltán: H. Straube—B. Tarmann—E. Plöckinger, Erzreduktionversuche in Rennöfen norischer Bauart ..	136
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1965	137

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Н. Калиц: Поселение медного века в Тарнабодe	3
Т. Ковач: Памятники культуры курганных могил на севере Большой Венгерской Низменности	159
А. Мочи: Тампий Флавий в Паннонии	203

Д. Габлер: <i>Munera Pannonica</i>	20
И. Диенеш: Некоторые выводы относительно конской сбруи венгров-завоевателей родины	208
Д. Чаллань: К истории секейско-венгерского рунического письма	36
К. Козак: Венгерские церкви XI века с полукруглыми святилищами	47

С О О Б Щ Е Н И Я

О. Трогмайер: О жилом доме группы Кёрёша. Фрагмент неолитической модели дома из Рёске	235
Дь. Газдапустаи: Поселение раннего бронзового века в Чонграде	241
Ж. Чалог—Т. Кеменцеи: Могильник позднебронзового века в Ясберень—Черёхалом	65
М. Сабо: К вопросу о железных слитках в форме двойной пирамиды	249
А. С. Бургер: Могильник эпохи ранней Империи в Кекешде	254
К. С. Поци: Расписной мужской портрет из аквинкумской могилы-мумии	272
И. С. Цегледи: Предварительный отчет о раскопках диошдьёрского замка, проведенных в 1946 году	98
Й. Злински—М. Штернег Злински: „Postes insuper emblemate conspicui”	109

О Б О З Р Е Н И Е

В. Вешетцки: Конференция ориенталистов в Хейделберге	112
А. Мочи: <i>Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju ilira u praistorijsko doba</i>	113
Выступления по поводу рукописи книги Fettich N., <i>Das altungarische Fürstengrab von Zemplin</i>	278
А. Шаламон: Система обозначений археологического материала V века и аварской эпохи, применяемого на учетных карточках	284
И. Лендель: Влияние консервирующих и очищающих материалов на химический состав костей, обнаруживаемых во время раскопок	114
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1965</i>	290

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силади: <i>Acta Archaeologica ASH. Том XVI</i>	119
Г. Энцу—К. С. Поци: <i>Folia Archaeologica. Том XVI</i>	121
М. Габори: Л. Вертеш и сотрудники, <i>Tata. Eine mittelpaläolitische Travertien-Siedlung in Ungarn</i>	123
З. Орослан: Révay József, <i>Séták a római Magyarországon. II. kiadás</i> (Й. Реван, Прогулки по Венгрии римской эпохи, вып. 2)	126
Л. В.: Н.-Г. Банди, <i>Urgeschichte der Eskimo</i>	309
П. Патаи: Н. Behrens, <i>Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt</i>	126
Я. Маккаи: F. Schachermeyr, <i>Die minoische Kultur des alten Kreta</i>	127
И. Лендель: К. Ф. Смирнов, <i>Савроматы (Ранняя история и культура сарматов)</i>	129
Я. Дь. Силади: M. Schede, <i>Die Ruinen von Priene</i>	130
З. Орослан: E. Paul, <i>Die falsche Königin</i>	131
Ф. Фюлеп: W. Helbig, <i>Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom</i>	132
Ф. Фюлеп: G. Simpson, <i>Britons and the Roman Army</i>	133
З. Кадар: H. Stern, <i>Recueil général des mosaïques de la Gaule</i>	310
М. Сабо: J. Garbsch, <i>Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert</i>	309
Т. Надь: R. Noll, <i>Eugippius. Das Leben des heiligen Severin</i>	311
И. Бона: Gh. Diaconu, <i>Țirgșor, necropolă din secolele III—IV. e.n.</i>	134
Ш. Бёкени: H. H. Müller, <i>Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramik</i>	135
З. Хегедюш: H. Straube—B. Tarmann—E. Plöckinger, <i>Erzreduktionversuche in Rennöfen norischer Bauart</i>	136
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1965 год	137

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

N. Kalicz: <i>Un établissement de l'âge du Cuivre à Tarnabod</i>	3
T. Kovács: <i>Les trouvailles de la civilisation des tumulus dans le nord de l'Alföld</i>	159
A. Mócsy: <i>Tampius Flavianus en Pannonie</i>	203
D. Gabler: <i>Munera Pannonica</i>	20
I. Diènes: <i>Quelques enseignements tirés de l'harnachement des montures des Hongrois conquérants</i>	208
D. Csallány: <i>Contribution à l'histoire de l'écriture runique siculo-hongroise</i>	36
K. Kozák: <i>Les églises hongroises à chevet en hémicycle au XIe siècle</i>	47

NOTES ET INFORMATIONS

O. Trogmayer: <i>Sur la maison d'habitation du groupe du Körös. Fragment d'un modèle de maison néolithique de Röske</i>	235
Gy. Gazdapusztai: <i>Habitation de l'âge du Bronze ancien à Csongrád</i>	241
Zs. Csalog—T. Kemenczei: <i>Le cimetière de l'âge du Bronze final de Jászberény-Cseróhalom</i>	65
M. Szabó: <i>Sur la question des barres de fer en forme de double pyramide</i>	249
A. Sz. Burger: <i>Le cimetière de la haute époque impériale de Kékesd</i>	254

<i>K. Sz. Póczy</i> : Portrait d'homme peint sur bois, trouvé dans une tombe de momie d'Aquincum	272
<i>I. Sz. Czeglédy</i> : Rapport préliminaire sur les travaux de dégagement exécutés, en 1964, dans le château-fort de Diósgyőr	98
<i>J. Zlinszky—M. Zlinszky Sternegg</i> : „Postes insuper emblemata conspicui”	109

CHRONIQUE

<i>V. Wessetzky</i> : Les Journées Orientalistes de Heidelberg	112
<i>A. Mócsy</i> : Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju ilira u praistorijsko doba	113
Opinions sur l'ouvrage en manuscrit de N. Fettich, intitulé „Das altungarische Fürstengrab von Zemplin”	278
<i>A. Salamon</i> : Le système de signes du matériel archéologique du V ^e siècle et de l'époque avare, mis sur cartes perforées	284
<i>I. Lengyel</i> : L'effet des produits de conservation et de nettoyage sur la composition chimique des os livrés par les fouilles	114
Archäologische Forschungen im Jahre 1965	290

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome XVI	119
<i>G. Entz—K. Sz. Póczy</i> : Folia Archaeologica, Tome XVI	121
<i>M. Gábori</i> : László Vértes et ses collaborateurs, Tata. Eine mittelpaläolitische Travertien-Siedlung in Ungarn	123
<i>Z. Oroszlán</i> : József Révay, Séták a római Magyarországon (Promenades dans la Hongrie romaine) 2 ^e édition	126
<i>L. V.</i> : H.-G. Bandi, Urgeschichte der Eskimo	309
<i>P. Patay</i> : H. Behrens, Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt	126
<i>J. Makkay</i> : F. Schachermeyr, Die minoische Kultur des alten Kreta	127
<i>I. Lengyel</i> : К. Ф. Смирнов, Савроматы (Ранняя история и культура сарматов)	129
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : M. Schede, Die Ruinen von Priene	130
<i>Z. Oroszlán</i> : E. Paul, Die falsche Königin	131
<i>F. Fülep</i> : W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom	132
<i>F. Fülep</i> : G. Simpson, Britons and the Roman Army	133
<i>Z. Kádár</i> : H. Stern, Recueil des mosaïques de la Gaule	310
<i>M. Szabó</i> : J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert	309
<i>T. Nagy</i> : R. Noll, Eugippius. Das Leben des heiligen Severin	311
<i>I. Bóna</i> : Gh. Diaconu, Tirgșor, necropole din secolele III—IV. e.n.	134
<i>S. Bökönyi</i> : H. H. Müller, Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker	135
<i>Z. Hegedüs</i> : H. Straube—B. Tarmann—E. Plöckinger, Erzreduktionsversuche in Rennöfen norischer Bauart	136
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1965	137

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Orient. Hung.	= Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae
AAu	= Archaeologia Austriaca
AH	= Archaeologia Hungarica
Alug	= Archaeologia Iugoslavica
AK	= Archaeologiai Közlemények
Anth	= Antiquitas Hungarica
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
BASPR	= Bulletin of the American School of Prehistoric Research
BF	= Badische Fundberichte
BJ	= Bonner Jahrbücher
Bk	= Barlangkutatás
BMHB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
BpR	= Budapest Régiségei
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen ... Múzeumának ... évi működéséről
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EM	= Erdélyi Múzeum
EPHk	= Egyetemes Philologiai Közöny
ERV	= Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte
ÉTK	= Értekezések a történettudományok köréből
Etn	= Ethnographia (=Népelet)
FA	= Folia Archaeologica
FAPrag.	= Fontes Archaeologici Pragenses
Germ	= Germania
GZMBH	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
HS	= Historica Slovaca
JA	= Jahrbuch für Altertumskunde
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums
JRS	= Journal of Roman Studies
KCsA	= Kőrösi Csoma Archivum
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MKE	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MM és EE	= Magyar Mérnök és Építő Egyesület Évkönyve
MNy	= Magyar Nyelv
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
NÉ	= Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője
Népr. Füz.	= Néprajzi Füzetek
NNy	= Népünk és Nyelvünk
NyíMÉ	= Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
Nyr	= Magyar Nyelvőr
PA	= Památky Archeologické
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
Rég.Füz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
Rég.Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja
SA	= Slovenská Archeologia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
StuSl	= Studia Slavica
Sz	= Századok
SzVMK	= Szegedi Városi Múzeum Kiadványai
TSz	= Történeti Szemle
UJ	= Ungarische Jahrbücher
VAHD	= Vjesnik za Archeologiju i Historiju Dalmatinsku
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift
MIA	= Материалы и исследования по археологии СССР
CA	= Советская археология

50007

ARCHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 93.

1966. 1. SZÁM

93. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

RÉZKORI TELEP TARNABODON

A múlt század hetvenes évei óta igen nagyszámú rézkori lelet került elő Kelet-Magyarországon. Kisebb részük a korarézkori tiszapolgári, nagyobb részük a javarézkori bodrogkeresztúri kultúra körébe tartozik. A hiteles ásatásokból származó leletek túlnyomó része temetkezések melléklelete volt.

A korarézkori tiszapolgári kultúra települései nem egységesek. Jelenlegi adatok szerint a területileg legnagyobb helyet elfoglaló s a legklasszikusabb leletanyagú Tiszapolgár-basatanyai csoportnak még egyetlen települése sem ismeretes,¹ ugyanakkor számos sírlelete és temetője került feltárássra.² Ezzel szemben a kultúra északi, lucskai (lucky) csoportjának már előkerültek telepleletei is.³ A Körös torkolat vidékén otthonos Tiszaug-kisrétparti csoportnak csak telepei ismeretesek.⁴ A legdélebbi, deszki csoportnak ismertté váltak telepei és temetői is.⁵

A javarézkori bodrogkeresztúri kultúrának az ötvenes évekig, néhány telepre utaló adaton kívül, egyetlen hitelesen megvizsgált települése sem volt.

Érthető, hogy a temetők nagy számában és a telepek hiányában megnyilvánuló ellentét, ami a tiszapolgári kultúra Tiszapolgár-basatanyai csoportján kívül főleg a bodrogkeresztúri kultúránál szembetűnő, felkeltette a kutatás figyelmét.

Az ötvenes évek első felében Patay Pál több kísérletet is tett arra, hogy a bodrogkeresztúri kultúra telepeinek minősíthető régi adatokat hitelesítse. Minden alkalommal nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a régi adatok a leletanyag félreismerésén alapultak és nem a bodrogkeresztúri kul-

túrára, hanem a későneolitikus herpályi, vagy tiszai kultúrára vonatkoznak.⁶

A telepeknek ez a hiánya a rézkorban végbe ment történeti, gazdasági és társadalmi változást tükrözi. Nem kétséges, hogy akiknek ennyi temetőjük volt, azok valahol laktak is. Patay Pál 1961-es kutatásai szerint hazánkban és a környező területeken kb. 70-re tehető a bodrogkeresztúri kultúra temetőinek száma⁷. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a temetőket jóval nehezebb felfedezni, mint a telepeket. Tervszerű kutatással a felszíni nyomok alapján aránylag egyszerűen megtalálhatók a huzamosabb tartózkodásra utaló települési helyek. Ezzel szemben a temetőkről csak a mélyebbre hatoló földmunkák során szerezhetünk tudomást, mivel a sírok általában mélyen fekszenek. A mélyszántás ritkán éri el a sírok mélységét. Mégis 1955-ig a bodrogkeresztúri kultúra temetőinek minősíthető 70 lelőhelyén kívül egyetlen telepet sem sikerült felfedezni.

Már ismert tény, hogy az újkőkor és a rézkor között nem a rézeszközök feltűnése jelentette a döntő különbséget, hanem az életmódban végbe ment változás. Amíg az újkőkor idején Kelet-Magyarországon a földművelés volt az életmód döntő alapja, a rézkor idején az állattenyésztésre tolódott át a megélhetés súlypontja.⁸

Az újkőkorból a telepek jelentették a közösségi élet állandóságát és folyamatosságát. Ezért a halottakat is a települések környékén temették el, szabályos halotti szertartással, de tervszerű elhelyezés nélkül.

A rézkorban az állattenyésztő életmódra történt áttérés meglehetősen mozgékonyt követelt

¹ Kutzián I., Die Ausgrabungen in Tiszapolgár-Basatanya (Gehöft Basa). Conférence archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. (Budapest 1955) 70, 76—77, 9. j.

² Ua., The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. AH 42 (1963) 419—421. Továbbiakban Basatanya.

³ Kalicz N., Arch. Ért. 85 (1958) IV. t. 1—29. Apagy-Nagysziget lelőhelyéről hasonló leletek vannak a nyíregyházi Jósza András Múzeum közöletlen anyagában.

⁴ Szabó K., Arch. Ért. 47 (1934) 9—39. Kalicz N., Tiszaug őskori települései Rég. Füzet. 8 (1957) 41—46, 88. — Az elmúlt évtized kutatásai során számos telephelyét sikerült megtalálni a szerző terepbejárásai során Kunszentmárton és Ócsöd környékén is. Hasonló telepeket tárt fel Csalog Zsolt Kenderes határában [Arch.

Ért 90 (1963) 298.]

⁵ Garašanin, M.—Garašanin, D., RVM 6 (1957) 216—217. A szerzők feltételezték, hogy a lelőhelyen a bodrogkeresztúri kultúra is jelen volt. Azonban az itt közölt rézkori leletek kizárólag a tiszapolgári kultúra deszki csoportját képviselik. Valószínűleg a deszki csoporthoz tartoznak azok a cserepek is, melyeket Banner János közlő Hódmezővásárhely határából. Banner J., Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. (Hódmezővásárhely 1940) 43—44, 100. t. 8—16, 18—22, stb.

⁶ Patay P., FA 8 (1956) 23—24.; Ua. FA 9 (1957) 25—26, 35.

⁷ Ua., A bodrogkeresztúri kultúra temetői. Rég. Füzet. II. 10 (1961) 1. kép (térkép) Továbbiakban: Rég. Füzet.

⁸ Kutzián, I., Basatanya, 501.

meg a közösség tagjaitól. A telepeket gyakran el kellett hagyni, a lakóhelyet sokszor kellett változtatni. A közösség életében a települési helyek elvesztették az állandóság, a folyamatosság jellegét. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a rézkorban jöttek létre az első szabályos temetők, igen szigorú temetkezési ritmussal. A temetőkben a közösség minden tagjának megvolt a közösségi rend szerint megszabott helye s most már a temetők jelentették az állandóságot és folyamatosságot, amivel a telepek nem rendelkeztek. A közösség állatállományával meghatározott körzetben vándorolva mindig vissza-visszatért a családi temetőkhöz.⁹

A telepek látszólagos hiányának az oka tehát azzal magyarázható, hogy egy helyen nem sokáig maradt a közösség s emiatt nem maradtak tartós megtelepedésre utaló felszíni nyomok sem.

A rézkorban az állattenyésztő életmód nem volt teljesen egységes, egysíkú. A tiszapolgári kultúra peremcsoportjaiban a mozgó életmód nem jutott annyira érvényre, mint a Tiszapolgár-basatanyai csoportban, és a bodrogkeresztúri kultúrában. Az utóbbiakat különben is szoros genetikai szálak fűzték össze.

Az 1950-es évek közepén egymás után kerültek elő valóban telepre utaló javaréz kori leletek. Észak-Magyarországon, az Alföld peremén, Tarnabod község határában szántás közben talált cserepekre hívta fel figyelmemet Szalay Nándor. Helyszíni szemle során a felszínről a bodrogkeresztúri kultúra cserepeit, kőeszközöket, állatsontokat gyűjtöttem olyan változatosságban, ami indokolta, hogy a lelőhelyen telepet tételezzünk fel. 1955. novemberében került sor próbaásatásra, amelyet a rézkori telepkutatás keretében Patay Pál vezetett.¹⁰

A lelőhely Tarnabod községtől délnyugatra kb. 2 km-re fekszik a boconádi kövesút mellett a Bábitag nevű határrészen. Az enyhén kimagasló, hosszan elhúzódó dombhátat mindkét oldalán széles mocsaras terület övezi. A dombtető északi pereméhez közel mintegy 50×150 m-es területen figyelhetők meg felszíni régészeti nyomok. Az is megállapítható, hogy a leletek nem egyenletesen oszlanak meg, hanem több nagy foltban sűrűsödnek. Ásatás nélkül sem volt kétséges, hogy a felszínen heverő cserepek, kőeszközök, állatsontok együttesét csak települési hulladékokból forgathatta fel a szántás. Valószínűnek tűnt, hogy a néhány nagy foltban sűrűsödő leletek egy-egy települési objektumhoz tartoztak.

Sajnos a rendelkezésre álló anyagi lehetőség nem volt nagy, s így csak kisebb próbaásatást végezhetünk. Két nagy foltban egy-egy 5×5 m-es szelvényt tártunk fel, összesen 50 m²-t. Ez nem volt ugyan elegendő arra, hogy a lakóhelyek jellegét

tisztázhassuk, annak bizonyítására azonban ez a két kis felület is megfelel, hogy Tarnabod határában a bodrogkeresztúri kultúra leleteivel szoros összefüggést mutató javaréz kori telepet sikerült felfedezni és ásatással hitelesíteni.

A leletanyag mindkét szelvényben egységes jellegű volt s a rétegződésben sem mutatkozott különbség. A kultúrreteg vastagsága mindkét felületnél igen csekély, az I. szelvényben 45 cm, a II. szelvényben 50 cm mélységet ért el. Ehhez járult még a II. szelvény nyugati felében egy gödörszerű mélyedés (A-gödör), amely 70 cm mélységig hatol. Csekély leletanyaga megegyezett a szelvények rétegeivel.

Az előkerült leletek nagyrésze cseréptöredék és állatsont volt. Többszöri felszíni gyűjtés során számos pattintott kőeszközt is találtam, az ásatás során azonban ilyenek elég csekély számban kerültek elő. Ugyancsak felszíni gyűjtés során 8 db retusált obszidián nyílhegyet, illetve töredéket sikerült találni.¹¹

Leletek:

1. kép. I. szelvény leletei.

Vékonyabb falú edények töredékei bekarcolt rács háló- és pontsor mintáival (5–6). Félgömbös kis csészék töredékei átfúrt vagy fúratlan kis bütyökkel (12–13). Ún. tejes köcsög alakú edények töredékei peremből, vagy perem alól induló füllel (1–3, 10). Harangos csótálpú tálak töredékei, (16–18). Legtöbb a durva nagy edényből származó töredék nagy bütyökkel és vízszintesen elhelyezett fülekkel (8, 14–15, 19–20, 23). Megemlítendő a lapos kemenceszerű tapasztás átégett töredékei (21) és hordozható nagyobb katalan-tűzhelyhez tartozó töredékek (22, 24). Felemelkedő és részben csipkézett szájperemű edény töredéke (9).

Előkerült még ún. jordansmühli típusú két-fülű edényből származó töredék és pattintott vaskaró penge.

A II. szelvényben több lelet volt. Az előkerült leleteket a 2–6. kép tartalmazza.

2. kép. Vékonyfalú edények díszített töredékei ún. tejesköcsögekből (5–6, 23, 25–27, 29). Félgömbös vagy meredekfalú és legömbölyített aljú csészékből származó töredékek (10, 11–13, 22, 28, 30). Tagolt vállú, gömbölyded aljú, hengeres nyakú kis edény töredékei (1–3, 7). Egy díszített töredék ún. jordansmühli típusú bögre füle volt (19).

Díszítésük bekarcolt, kihagyásos rács- vagy hálóminta, egyenes, ívelt vagy koncentrikus kört alkotó vonalkötegek és pont-sorok. Ritkább díszítőelemek közé tartozik a rovátkozással kísért vonalköteg minta.

3. kép. Pattintott kőeszközök, kaparók, pengék. Ezek egy része felszíni lelet (1–16). Díszített

az egri Dobó István Vármúzeumban van, 61.32.1–111. számok alatt beletárolva. Szórványos felszíni leletek a MNM-ban is vannak.

¹¹ Szerző terepbejárása. MNM.

⁹ Kalicz N., Heves megye régészeti emlékei. Heves megye műemlékei. (Nyomás alatt). Uo., Orosháza és környéke az őskorban. Orosháza története. (Nyomás alatt.)

¹⁰ Ezúttal mondom köszönetet Patay Pálnak a leletek közlési jogának átengedéséért. Az ásatás leletanyaga

cserepek (17—21). Felcsúcsosodó szájpereimű merítő-edények töredékei, csúcsukon vagy az alatt bütyökkel (22—26). Vízszintes háromkaréjú fül (27). Behúzott szájú tálak töredékei (29—32).

4. kép. Tejesköcsög alakú edények töredékei peremből induló füllel (1—5). Van olyan töredék is, melynél a fül indulásnál a perem felemelkedik (2). Csészék töredékei, kissé behúzott nyakkal, peremből, vagy alóla induló füllel (6—9), vagy vállon ülő vízszintes füllel (10). Félgömbös, vagy meredekfalú legömbölyített aljú csészék töredékei vízszintesen vagy függőlegesen átfúrt bütyökfüllel, (11, 15). Négyyszögletes lábasedények töredékei oldalélükön bevagdalt bordával, vagy csak egyszerű benyomott dísszel (16—19, 21—23). Négyyszögletes áttört talpak töredékei, egyiken bütyök-sor-dísz (20, 24).

5. kép. Átfúrt haragos csőtálpakhoz tartozó töredékek (1—4, 6). Tálak töredékei lecsüngő, vagy felálló bütyökdísszel (7, 9, 10, 12—14). Két oldalt benyomott hegyes bütyök (5), rovátkolt díszű edénytöredék lapos bütyökkel (11). Nagy edény csipkézett szájpereimű töredéke hegyes nagy bütyökkel (9).

6. kép. Haragos csőtálpú durva nagy edény töredéke, lapított bütyökkel s fölötté borda-dísszel (2). Csőtálpas nagy edények töredékei rombusz-alakú áttörés maradványaival (4—5). Nagy edények cserepei, vízszintes füllel (1, 3). Hordozható katlan-tűzhely töredéke (6—10).

Az ismertett leletekkel együtt került elő néhány kisebb csiszoló- és őrlőkö töredék is.

Bökönyi Sándor meghatározása nyomán¹² köljük az ásatás során talált állatcsontok faj- és egyedszám szerinti megoszlását. *Vadállatcsontok*: madár (2), mezei nyúl (2), vaddisznó (9), őz (6), szarvas (13), őstulok (11). *Tenyésztett állatcsontok*: kutya (3), sertés (22), juh-kecske (26), szarvasmarha (42).

Az összes állatcsont 31,6%-a vadállatból, 68,4%-a tenyésztett állatokból származik. Ezek szerint legalább kétszer annyi háziállatot fogyasztottak, mint vadállatot s ez az állattenyésztés fokozódó jelentőségére mutat. A háziállatok között Bökönyi szerint az újkőkor középső és késői szakaszához képest a kecske-juh számarányának növekedése figyelhető meg a javaréz kori leletanyagban.

Mielőtt a tarnabodi leletek összehasonlító vizsgálatra rátérnék, meg kell említeni, hogy a bodrogkeresztúri kultúra telepét 1955. decemberében a Tiszántúlon is megtaláltuk leletmentés során.¹³ Székely község határában, sztratigráfiája szerint, a bodrogkeresztúri kultúra települését közvetlenül megelőzte a tiszapolgári kultúra lucskai csoport-

jának telepe s követte a péceli (badeni) kultúra telepe. A három kultúra 115—135 cm vastag réteget alkotott. Ezek közül a bodrogkeresztúri kultúráé kb. 30—35 cm-t vett igénybe, vagyis Székely községben sem volt a kultúrának tartós megtelepedése.

1957-ben a Tiszántúl délkeleti részén a derecskei téglagyárban találta Makkay János a bodrogkeresztúri kultúra hulladékgödrét, aránylag kevés leletanyaggal.¹⁴

1955-ben tárta fel, de csak 1964-ben közölte B. Polla a bodrogszerdahelyi ásatás emlékeit, ahol a bodrogkeresztúri és péceli kultúra telepanyagát egymástól elkülönülten került elő.¹⁵

Meg kell említeni még két újonnan megismert észak-magyarországi telephelyet. Az egyik lelőhely Tarnabod községtől keletre kb. 2 km-re a Csórszárók és a Tarna találkozása közelében mintegy 200 m-re fekszik. Kisebb felületen a tarnabodi telep leleteihez hasonló felszíni cserepek gyűjthetők. A lelőhely közigazgatásilag Kál községhez tartozik.¹⁶ A másik lelőhely Tarnaméra község déli szélén fekszik a Peresdülőben. A tarnabodhoz hasonló leletek jelzik a rézkori település helyét.¹⁷

Mindeddig tehát a 70 temetővel szemben Kelet-Magyarországon és Kelet-Szlovákiában a bodrogkeresztúri kultúra hat telepét ismerjük s ezek közül négyet ásatás is hitelesített. Ha szemügyre vesszük a jelenleg ismert települések helyét, rögtön szembetűnik, hogy ezek nem a Tisza menti klasszikusnak mondható központi területen helyezkednek el, ahol pedig a legtöbb temetőt ismerjük, hanem mind a kultúra elterjedésének peremterületén található.¹⁸ Még indokoltabbá válik a feltevés, ha Patay másik lelőhely térképét vizsgáljuk meg.¹⁹ Patay újabb kutatásaira támaszkodva itt már szűkebben vonja meg a bodrogkeresztúri kultúra elterjedési területét.

Felmerül azonban a kérdés, hogy ha az ismertett telepek nincsenek meg a kultúra törzsterületén, jogosult-e csak a peremterületén megfigyelt telepeket a bodrogkeresztúri kultúrához sorolni. Más szóval a peremterületek telephelyei ugyanazt a kultúrát képviselik-e, amit a Tisza menti temetők?

Felületes rátekintésre úgy tűnik, hogy a tarnabodi telep leletanyaga megegyezik a temetők leleteivel. Ezt az egyezést főleg a díszített cserepek, tejesköcsög- és csészetöredékek hangsúlyozzák. A díszített cserepek valóban nem különböznek azoktól, amelyek a kultúra más területein is jellemzőek. Ezek azonban az előkerült leleteknek csak kis részét képviselik. Sokkal több a kevésbé

¹² Bökönyi, S., Acta. Arch. Hung. 11 (1959) 60, 87—90. A zárójelbe tett számok az állatok egyedszámát jelentik.

¹³ Kalicz N., Arch. Ért. 85 (1958) 4—6, III. t. 1—25.

¹⁴ Makkay J., DME 1948—56. 35.

¹⁵ B. Polla., Neolithische und äneolithische Funde in Streda nad Bodrogom. Sbornik Slov. Národn. Múz. Hist.

4. 58 (1964) 116.

¹⁶ Szerző terepbejárása, 1962-ben.

¹⁷ Szabó János szóbeli közlése.

¹⁸ Patay P., Rég. Fü. 1. kép. (térkép).

¹⁹ Patay P., Bodrogkeresztúr-Dudince-Ludanice. Musaica XIV (1963) 9. (a térkép vonalkázott része).

feltűnő edénytöredék, amelyeknek alaposabb vizsgálata a szokástól eltérő formák nagy számát tárja elénk. A következő típusokat kell kiemelni:

1. Harangos csőtalpú edények többféle formája.
 - a) A csőtalp felül ívelten harangszerűen megduzzad.
 - b) A tál és csőtalprész találkozásánál található a gyűrűszerű megvastagodás.
 - c) Durva nagyobb harangos csőtalpú edénytöredék átfúrás nélküli bütyökkel.
2. Szögletes, hasáb alakú edénytöredékei, élükön átfúrva és ugyancsak élükön bütyöksorral díszítve.
3. Nagyméretű csőtalp töredékek rombusz alakú áttörésekkel.
4. Négyzetes lábas edények töredékei, élükön rovátkolt bordadísszal, vagy csak benyomott pontsorral.
5. Felemelkedő szájperemű edény töredéke (a szájpereemnek csak egy része csipkézett).
6. A vízszintes fülű nagy edényekből származó töredékek gyakoriak. Ezek között előfordul a kissé csőrösen felemelkedő fül is.
7. A bütyökdisz változatossága és gyakorisága is jellemző (tagolt bütyökdisz, peremből induló és lecsüngő bütyökdisz, zoomorphjellegű bütyökfűl, lapos bütyökök, karélyos vízszintes fűl).
8. Feltűnően gyakoriak a behúzott szájú tállakból származó töredékek.
9. A rövid szalagfűlnél felemelkedő szájpereemes töredékek valószínűleg felemelkedő szájú tejesköcsögből származnak.
10. Csak a tarnabodi telepről ismeretes az edény öblének rovátkolt díszítése.
11. Mindezekhez járulnak a hordozható katlan tűzhely töredékek, amelyek a temetőkből még nem kerültek elő.

Az ismertetett leletek olyan típusokat képviselnek, amelyek ha nem is hiányoznak mindig a temetőkből, csak szórványosan jelentkeznek s egyedi megjelenésük miatt nem lehet a bodrogkeresztúri kultúra jellegzetes típusainak tartani.

Az is feltűnő, hogy ha az említett leletek elterjedését vizsgáljuk, hol jelennek meg aránylag gyakrabban.

A közelmúltban három hazai tanulmány is felfigyelt a fent ismertetett s a bodrogkeresztúri kultúrával kapcsolatba hozott különleges típusokra.

Jelen tanulmány szerzője a Paszabon előkerült harangos csőtalp és négyzetes lábas edénnyel kapcsolatban csupán általánosságban állapította meg, hogy ezek déli eredetűek s a harangos csőtalpaknak legtöbb párhuzama az Erősd-Cucuteni-Tripolje kultúrában van.²⁰

Kutzián Ida a tiszapolgári rézkori temetőről írott könyvében nagy figyelmet fordított a haran-

gos csőtalpú edényekre is. Véleménye szerint, bár voltak helyi neolithikus előzmények, valószínűbb ezek idegen eredete. A lucskai csoporton keresztül az Erősd-Cucuteni-Tripolje kultúra szerepét tartja elsőrendű fontosságúnak. Ugyancsak a lucskai csoporton keresztül juthatott ez az edénytípus a morva festett kerámia területére.²¹

Az általunk vizsgált problémával Patay Pál foglalkozott a legszélesebb összefüggésben. Észrevette, hogy az északi domb- és hegyvidéken a bodrogkeresztúri kultúra leleteit az alföldiektől eltérő típusok jellemzik. Főleg a harangos csőtalpakat, behúzott szájú tálakat és a szélesszájú tejesköcsököket emelte ki. Ezekhez sorolta a szlovák és magyar határvidéken talált rézesákányok helyi változatát. Szerinte a bodrogkeresztúri kultúra és ludanicei csoport közötti kapcsolatot ez a perifériális terület közvetítette, ahol az említett eltérő típusok megfigyelhetők. Megállapította az ún. perifériális terület, a ludanicei csoport és Lengyelország hasonló korú leletei közötti rokonságot is. A ludanicei csoport elterjedési határát jóval délebbre vonta meg, mint az ismeretes volt. A Csákvári-barlang edényét is a ludanicei csoporthoz sorolta. A perifériális terület más színezetű, de rokon kultúrájának kialakulását azzal magyarázza, hogy más volt a népi alap, mint az Alföldön. Azok a tényezők azonban, amelyek az Alföldön a bodrogkeresztúri kultúra kialakulását előidézték, itt is éreztették hatásukat.²²

Patay megállapításaival egyetérthetünk, csupán még más tényezőket is figyelembe kell venni, pl. azt, amit Kutzián említett a harangos csőtalpú edényekkel kapcsolatban.

A tarnabodi telepen talált s a bodrogkeresztúri kultúra szokásos formáitól elütő típusok lényegében megegyeznek a Patay által említett hasonló leletekkel, csak Tarnabodon még több is megfigyelhető. Néhányat ezek közül itt is meg kell vizsgálni, elsősorban azokat, amelyek együttesen jelentkezenek.

1. Harangos csőtalpak előfordulása a Kárpát-medence rézkorában.

*Paszab-belterület.*²³ Átfűrt harangos csőtalp, négyzetes edény és a bodrogkeresztúri kultúra jellegzetes formái. A lelet — talán sírlelet — elkülönülten került elő a bodrogkeresztúri kultúra közelben fekvő két temetőjéről. Ez az elkülönült helyzet talán időrendi különbséget is jelenthet.

*Sárazsádány (Bodrogzsádány).*²⁴ Átfűrt harangos csőtalp töredéke. Korarézkori sírból származik.

*Emőd.*²⁵ Átfűrt harangos csőtalpú edény, vízszintes fülű nagy edény, csőtalp, rombusz alakú áttörésekkel. Sírlelet.

²⁰ Kalicz N., NyírMÉ 1 (1958) [1960] 9—17.

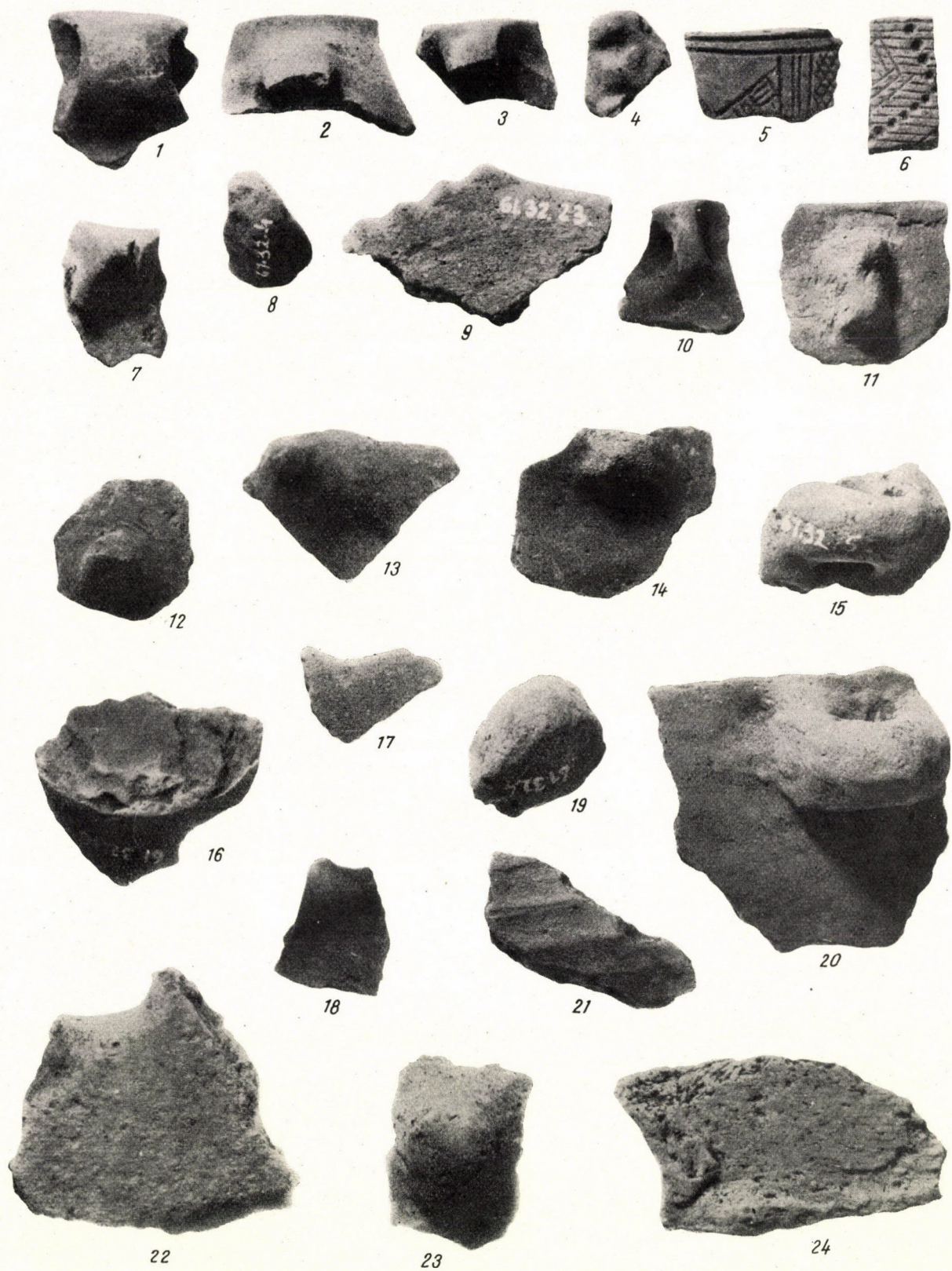
²¹ Kutzián, I., Basatanya, 249—253.

²² Patay P., Musaica XIV (1963) 3—13.

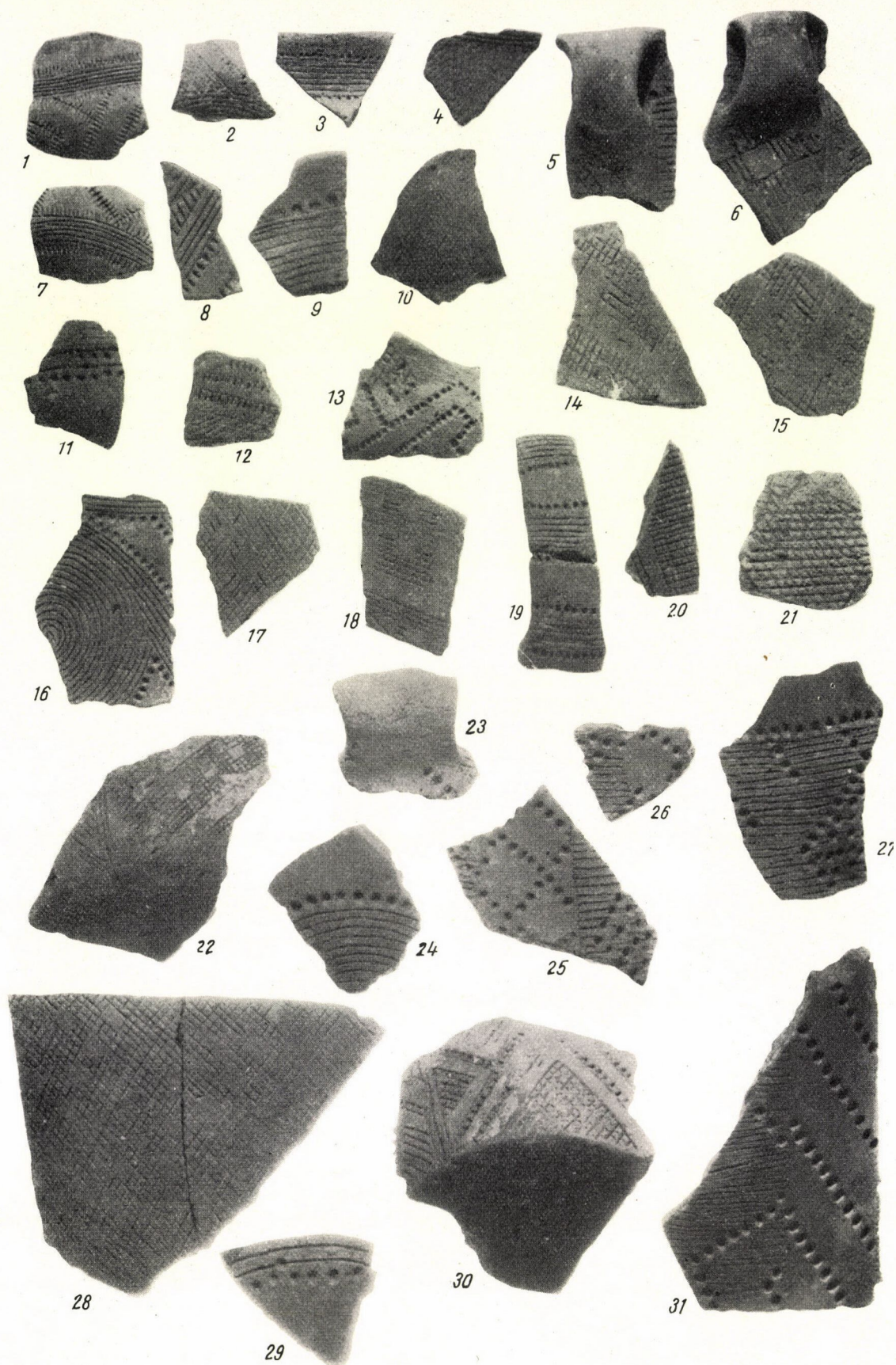
²³ Kalicz N., NyírMÉ (1958) [1960], 15—16, II. t. 1.

²⁴ Patay P., Rég. Füzt. 71, XXVII. t. 1.

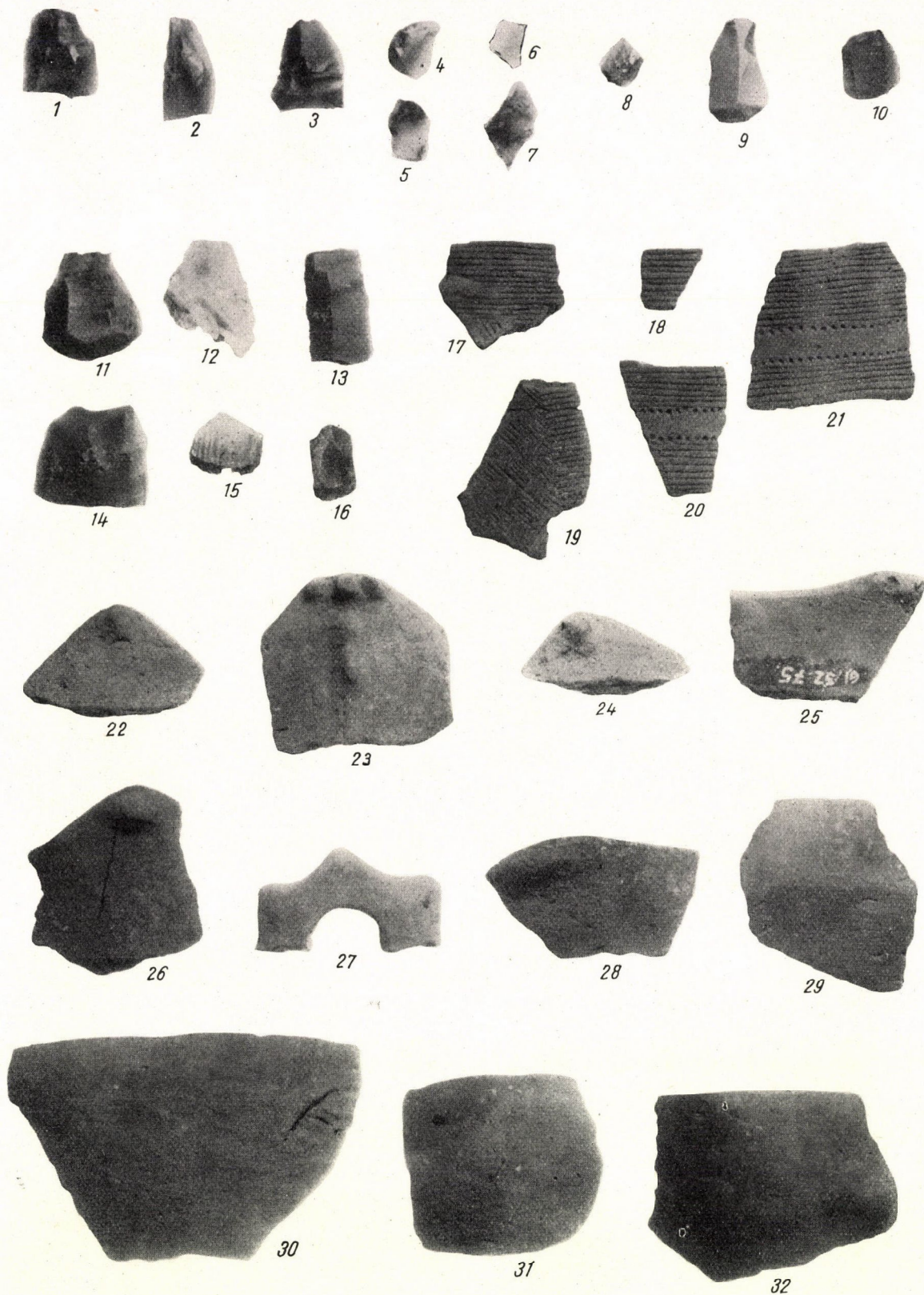
²⁵ Uo., 20, X. t. 4.

1. kép. Tarnabod-Bábitag. 1—24. I. szelvény leletei
 Рис. 1. Тарнабод—Бабитаг. 1—24. Находки из раскопа I
 Fig. 1. Tarnabod-Bábitag. 1—24. Les trouvailles du secteur I

2. kép. Tarnabod-Bábitag. 1—31. II. szelvény leletei
 Рис. 2. Тарнабод—Бабитар. 1—31. Находки из раскопа II
 Fig. 2. Tarnabod-Bábitag. 1—31. Les trouvailles du secteur II

3. kép. Tarnabod-Bábitag. 1–10. Szórványos felszíni leletek. — 11–32. II. szelvény leletei
 Рис. 3. Тарнабод—Бабитаг. 1–10. Отдельные находки с поверхности. — 11–32. Находки из раскопа II
 Fig. 3. Tarnabod-Bábitag. 1–10. Trouvailles superficielles isolées. — 11–32. Les trouvailles du secteur II

4. kép. Tarnabod-Bábitag. 1—24. II. szelvény leletei
 Рис. 4. Тарнабод—Бабитар. 1—24. Находки из раскопа II
 Fig. 4. Tarnabod-Bábitag. 1—24. Les trouvailles du secteur II

5. kép. Tarnabod-Bábitag. 1—14. II. szelvény leletei
 Рис. 5. Тарнабод—Бабитар. 1—14. Находки из раскопа II
 Fig. 5. Tarnabod-Bábitag. 1—14. Les trouvailles du secteur II

6. kép. Tarnabod-Bábitag. 1—10. II. szelvény leletei
 Рис. 6. Тарнабод—Бабитаг. 1—10. Находки из раскопа II
 Fig. 6. Tarnabod-Bábitag. 1—10. Les trouvailles du secteur II

Polgár-Basatanya.²⁶ Alacsony átfűrt harangos csőtálpú tál a korarézkori tiszapolgári és a java-rézkori bodrogkeresztúri kultúra közötti átmeneti korba sorolható egyik sírból.

Ugyanott a bodrogkeresztúri kultúra egyik sírjában is volt magas átfűrt harangos csőtálpú edény.²⁷

Monosbél.²⁸ Átfűrt harangos csőtálpú edény, behúzott szájú tálak, szélesszájú zömök tejesköcsög alakú edény.

Hódmezővásárhely-Szakálhát.²⁹ A korarézkori tiszapolgári kultúra sírjában 2 db harangos csőtálpú tál került elő.

Deszk.³⁰ A korarézkori tiszapolgári kultúra temetőjében egy harangos csőtálpú tál került elő.

Tiszaug-Kisrétpart.³¹ A telep leletanyagában van egy olyan töredék, mely a harangos csőtálpakhoz áll közel, mivel a talp felső részén kiszélesedik.

Kelet-Szlovákia területén is kerültek elő harangos csőtálpú edények.

Lucska (Lucky).³² A korarézkori tiszapolgári kultúra sírjaiban átfűrt és átfúratlan harangos csőtálpú tálak kerültek elő.

Tibava.³³ A korarézkori tiszapolgári kultúra temetőjében számos átfűrt és átfúratlan harangos csőtálpú edény került elő.

Bárca (Barca).³⁴ Szórványos harangos csőtálpú edény, kulturális hovatartozása bizonytalan.

Hazánk területén Budapest környékén meg-szaporodnak a harangos csőtálpú edények. Ezek nagy része szórványlelet, de vannak együttesből származó darabok is. Aszórványleletek Szob, Jászfényszaru, Üllő, Pereg, Verseg, Tárnok, Székesfehérvár.³⁵ Ezek csak típusként jöhetnek számításba. A Budapest környékén együttesből származó harangos csőtálpak a következők:

Budapest-Remetebárány.³⁶ Átfűrt harangos csőtálpú töredékek, behúzott szájú tálak töredékei és négyszögletes lábas edényből származó töredékek.

Keszthelyi-bárány.³⁷ Harangos csőtálpú töredék a kultúra hasonló telepleleteivel.

Érd-Szidóniahegy, Rókaúti-bárány.³⁸ Harangos csőtálpú töredék hasonló telepleletekből.

Hazánkban jelenleg nem ismerünk több ilyen leletgyűjtésekből. Érdemes megnézni még a nyugat-szlovákiai hasonló csőtálpú edények előfordulásait is. Az ilyen edények a szlovák kutatás szerint későlengyeli (Nitra-Brodzany) környezetben fordulnak elő,³⁹ továbbá a bodrogkeresztúri kultúra testvér leletanyagában, a ludanicei-csoportban.⁴⁰

Harangos csőtálpú edények előfordulnak még Horvátországban, a Babska-Lengyel kultúrában⁴¹ és a bodrogkeresztúri kultúrával egykorú Lasinja kultúrában.⁴² A Lasinja kultúra magyarországi megfelelőjét, a balatoni csoportot a Dunántúlon ma már sok helyről ismerjük, harangos csőtálpú edények még nem kerültek elő. Jelen tudásunk szerint ezért ezt az összefüggést kikapcsolhatjuk.

Ennek az edénytípusnak a vizsgálata több feltevést enged meg.

a) Elterjedésüket vizsgálva szembevetendő, hogy széles sávban kerülnek elő az Alföld északi peremén, illetve a domb- és hegyvidéken, a Dunántúl északkeleti szögletében, az Által-ér és a Váli-víz által határolt területen. Szlovákiában a Nyitra folyó völgyéig figyelhetjük meg elterjedésüket. Ebből az összefüggő sávból csak Tiszaug, Hódmezővásárhely és Deszk képez kivételt.

b) A harangos csőtálpú edények minden változata: az átfűrt és fúratlan, szélesen öblös és gyűrűszerűen megvastagodó forma együttesen az észak-magyarországi telepeken fordul elő.

c) A harangos csőtálpú edények hitelesen csak két esetben (Paszab, Polgár) fordulnak elő a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületére jellemző környezetben. Vagyis nem jellemzők a klasszikus bodrogkeresztúri kultúrára. Ezzel szemben igen jellemzők a peremterületek bodrogkeresztúri korú leletgyűjtéseire, a ludanicei csoportra. Nem ritka a tiszapolgári kultúrában (lucskai, tiszaug-kisrétparti és deszki csoportban). A tiszapolgári kultúra mintegy 15 temetőt jelentő lelőhelye közül, melyek együttesen nem jelentenek 100 sírt,⁴³ öt helyről is ismeretes harangos csőtálp (sok példányban). Ugyanakkor a bodrogkeresztúri kultúra kb. 70 temetőt jelentő lelőhelyén, melyek több mint 700

²⁶ Kutzián I., Basatanya, 69. sír, LXXIX. t. 4.

²⁷ Uo., 121. sír, CVIII. t. 2.

²⁸ Patay P., Rég. Fü. 59.

²⁹ Banner J., Hódmezővásárhely, CI. t. 8–9.

³⁰ Foltiny, I., FA 3–4 (1941) 71, I. t. 6.

³¹ Szabó K., Arch. Ért. 47 (1934) 33, 40. kép a-b.

³² Sztáray A., Arch. Ért. 1 (1881) 274, 12–13. kép.

³³ Andel, K., SA 6. (1958) V. t. 1.3. Siska, S., SA 12 (1964) 307, 7. kép 28, 311, 9. kép 32, 318, 12. kép 11, 3, 17. kép 1, 333, 18. kép A la-lb.

³⁴ Novotny, B., Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. (Bratislava 1958) 43. t. 3. Továbbiakban; Steinzeit

³⁵ Kutzián I., Basatanya, 250, 70–76. j. Jellemzőnek tartja, hogy ezek átfúratlanok. Ennek azonban egyelőre nem tudunk kronológia jelentőséget tulajdonítani, mivel Tarnabodon és Tibaván, de Lucskán is együtt fordult elő a két változat. Patay P., Musaica XIV (1963) 8, 56–58. j.

³⁶ Gábori M., BpR 18 (1958) 10–12. Gábori még

nem ismerte fel a leletek jellegét. Csak utalt arra, hogy rézkori csőtálpú töredék és bütökdíszes cserép is előkerült. Az előkerült leletanyag a tarnabodi teleppel rokon és igen gyakori a harangos csőtálp is.

³⁷ Patay P., Musaica XIV (1963) 8, 40.

³⁸ Kutzián I., Basatanya, 68. j. Patay P., Musaica XIV (1963) 7.

³⁹ Novotny, B., Studijne Zvesti AUSAV 2 (1957) VI. t. 9.; Novotny, B., Steinzeit, XXXVI. t. 3, 6.; Vladár, J., AR 13 (1961) 815, 284. kép.

⁴⁰ Lichardus, J. – Vladár, J., SA 12 (1964), 119, 127, 51. kép 15, 21.; Nemejčova – Pavukova, V., SA 12 (1964), 183, 12. kép 4, 186, 13. kép 16, 234.; Tocik, A. PA 52 (1961) 333, 9. kép 1, 335, 12. kép 3.

⁴¹ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. (Zagreb 1945) táblakötet 72.

⁴² Korosec, J., Acta Arch. Hung. 9 (1958) II. t. 12.; Dimitrijevic, S., Opusc. Arch. V (1961) 45a, 60, 66. kép.

⁴³ Kutzián I., Basatanya, 419–421, 475.

sírt jelentenek,⁴⁴ csak két példányban került elő harangos csőtálpú edény. Úgy hiszem, hogy ez nem lehet véletlen.

Egyetlen esetben tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra közötti átmeneti korú sírban lépett fel ez a típus.

d) Időrendi helyzetünket nagy vonásokban lehet csak körülhatárolni. Mivel nem jelentenek nagy típusváltozatot, igen valószínű, hogy előfordulásuk nem ölelhetett fel hosszú időt, sok periódust.

Vannak feltevések arra, hogy a csőtálpas tálak használata a bodrogkeresztúri kultúra késői szakasza idejét nem érte meg,⁴⁵ s mivel a harangos csőtálpak a korai rézkorban tűntek fel, megengedhetünk egy feltevést. E szerint a harangos csőtálpú edények a korai rézkor idején jutottak hozzánk, használták az átmeneti korban (Basatanya) s a bodrogkeresztúri kultúra korai szakaszában (Paszab, Basatanya). A szlovákiai leletek ugyanezt a feltevést támogatják azzal a különbséggel, hogy ott talán még korábban megjelentek, mint nálunk, még a lengyeli kultúra idején.⁴⁶

e) A rézkori harangos csőtálpú edények hazai előfordulásánál a helyi előzményt Kutzián Idával egyetértésben⁴⁷ kiküszöbölhetjük, helyette a külső területek hatását fogadhatjuk el. Teljesen egyetérthetünk Kutzián Idával, aki a harangos csőtálpú edényeket a lueskai csoport közvetítésével az Erősd-Cucuteni-Tripolje körből származtatja, ahol általános volt előfordulásuk.

f) A harangos csőtálpú edények jelenléte és gyakorisága alapján feltételezhetjük, hogy a tarnabodi telep élete talán korábban elkezdődött, mint a bodrogkeresztúri kultúra klasszikus szakasza, vagyis már a tiszapolgári kultúra életének végén, vagy az átmeneti korban.

g) A harangos csőtálpú edények jelenléte arra is figyelmeztet, hogy a Patay által említett peremterületek kultúrájában nemcsak más népi alapot

kell feltételezni, hanem a Kárpátokon kívüli festett kerámiás kultúrák erőteljesebben érvényesülő hatását is.

2. *Edény szögletes hasáb alakú, alján kiszélesedő áttört talppal.* Ezekhez csak a tiszapolgári kultúra Tiszaug-kisrétparti csoportjából ismerek párhuzamokat.⁴⁸

3. *Csőtálp rombusz alakú áttöréssel.* Előfordul Emődön a tarnabodi telephez igen közelálló már említett síregyüttesben,⁴⁹ a bodrogkeresztúri kultúra névadó temetőjében,⁵⁰ és a korarézkori Tiszaug-kisrétparti csoport leletanyagában.⁵¹

4. *Négyszögletes lábas edények.* Párhuzamai Paszab belterületén,⁵² Paszab-Zádón,⁵³ Tiszakeszin,⁵⁴ Pécskán (Pecikán),⁵⁵ továbbá Tiszavalk,⁵⁶ Balsa,⁵⁷ Budapest-Remetebárlang⁵⁸ javaréz kori és a Tiszaug-kisrétparti telep korarézkori leletanyagában⁵⁹ vannak.

5. Tiszavalk és Balsa közöletlen anyagában nemcsak a négyszögletes edénytípus a gyakori, de sokszor előfordul a karélyos felemelkedő szájperem, s az edény hasélének rovátkolása.⁶⁰

A négyszögletes lábas edény a morva festett kerámiában is megvan,⁶¹ és a Cucuteni kultúrában.⁶² Zimonyból teljesen hasonló alakú edényt Garasanin a badeni kultúrához sorolt.⁶³ Ez azonban a hazai előfordulások alapján nem látszik valószínűnek.

A bemutatott párhuzamokból a korarézkori Tiszaug-kisrétparti csoport, tiszavalki és a tarnabodi típusú javaréz kori leletek összefüggése bontakozik ki.

6. *Vízszintes-fülű nagy edények.* Emődön⁶⁴ és Óbébán (Beba Vecse)⁶⁵ bodrogkeresztúri korú sírból került elő egy-egy ilyen edény. Tarnabodon kívül gyakoriak az ilyenek a hasonlókorú remetebárlangi leletek között⁶⁶ s Szlovákiában a ludanicei csoportban, illetve az ezt közvetlenül megelőző leletek között.⁶⁷ Előzményük nagy változa-

⁴⁴ Patay P., Rég. Fü. 3.

⁴⁵ Patay, P., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 15.; *Ua.*, HOMÉ (1957) 39.; Bognár-Kutzián, I. Zur Problematik der ungarischen Kupferzeit. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. (Praha 1961) A régebbi irodalmi adatok is megvannak. 225.; Lichardus, J. — Vladár, J., SA 12 (1964). 130—131.

⁴⁶ Novotný, B., Štud. Zvesti 1957. VI. t. 9. A probléma nem is annyira a kosztolányi példánynál van, mert ezt későinek tartja a szlovák kutatás, mint inkább a tárnoki harangos csőtálpnál, melyen fekete festés maradványai is vannak. Ez lehet a legkorábbi példány hazánkban, bár pontos korát nem tudjuk, mivel szórványlelet. Meg kell azonban említeni, hogy a lengyeli kultúra hazai lelőhelyein még sehol sem került elő ez a típus.

⁴⁷ Kutzián, I., Basatanya, 253.

⁴⁸ Szabó K., Arch. Ért. 47 (1934) 33, 39 kép, 40. kép.

⁴⁹ Patay P., Rég. Fü. 20—21, X. t. 5.

⁵⁰ *Uo.*, I. t. 6.

⁵¹ Szabó K., Arch. Ért. 47 (1934) 33, 39. kép a.

⁵² Kalicz N., Nyírmé 1 (1958) 1960, I. t. 1.

⁵³ Patay P., Rég. Fü. XXVI. t. 11.

⁵⁴ *Ua.*, HOMÉ I (1957) IV. t. 3.

⁵⁵ Roska M., Erdély régészeti repertórium. I. Óskor. (Kolozsvár 1942) 225, 273. kép. 1.

⁵⁶ Közöletlen a miskolci Herman Ottó Múzeumban. Mérey Kádár Ervin leletmentése 1954-ben.

⁵⁷ Közöletlen a nyíregyházi Jósza András Múzeumban. Gombás András gyűjtése 1964-ben.

⁵⁸ Nagy része közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban. Néhány cserepet közölt a lelőhelyről Gábori Miklós [BpR 18 (1958) 11—12.]

⁵⁹ Szabó K., Arch. Ért. 47 (1934) 34, 42. kép, 35, 43—44. kép.

⁶⁰ Közöletlen a miskolci és nyíregyházi múzeumok leletanyagában.

⁶¹ Forman, P. — Poulik, J., Kunst der Vorzeit. (Prag 1956) 41. kép.

⁶² Dumitrescu, H., Şantierul arheologic Traian. MAG V (1959) 197, 8. kép.

⁶³ Garašanin, M., BRGK 39 (1957) 5. t. 1.

⁶⁴ Patay P., Rég. Fü. X. t. 3.

⁶⁵ *Uo.*, XXXIV. t. 1.

⁶⁶ Közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban.

⁶⁷ Lichardus, J. — Vladár, J., SA 12 (1964) 112, 40. kép 2, 6, 113, 42. kép 8.; Nemejčová — Pavuková, V., SA 12. (1964) 186, 13. kép 12, 13.

tosságban a lengyeli kultúra észak-magyarországi telepein figyelhető meg.⁶⁸

7. Itt kell megemlékezni még a zoomorph fülek előfordulásáról a bodrogkeresztúri kultúrában.⁶⁹ Ezek előzményei is az észak-magyarországi lengyeli kultúrában találhatók meg.⁷⁰

8. A *behúzott szájú tálak*. Ez a típus rendkívül ritka a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületén. Tiszadobot⁷¹ és Nyárlőrincet⁷² említhetjük. Ezzel szemben a peremterületen Monosbél,⁷³ Budapest-Rákoscaba,⁷⁴ Budapest-Remetebárány,⁷⁵ Budapest-Báthory-barlang,⁷⁶ Budapest-Békásmegyér,⁷⁷ Érd-Érdliget⁷⁸ lelőhelyeken nagyon gyakori. A tálak között ez az általános típus. A ludanicei csoportban Szlovákiában is jellegzetes⁷⁹ s a dunántúli balatoni csoportnak is vezértípusa.⁸⁰ Korábban a lengyeli kultúra idején szórványosan fordulnak elő behúzott szájú tálak.⁸¹

9. *Tejesköcsög alakú edények a fűnél felcsúszósodó szájpereccel*. Budapest-Békásmegyerről,⁸² Budapest-Remetebárányból ismeretesek.⁸³ Csak hazánk északi területeire jellemző, de nincs meg a ludanicei-csoportban.

Az északi területek tejesköcsög alakú edényeit a bodrogkeresztúri kultúra hasonló formáitól a zömök alkat és a széles szájnílás különbözteti meg. Ez a forma jellemző a ludanicei-csoportra.⁸⁴ A telepek lelet-töredékeiben, sajnos, éppen töredékesek voltak miatt ez a jellegzetesség nem állapítható meg.

10. *Rovátkolt díszítés, edény oldalán*. Párhuzamát a szlovákiai ludanicei-csoportból ismerjük.⁸⁵

A bemutatott példák nem mutatják tökéletesen a mennyiségi összefüggéseket, ezért kiegészítésül még a következőket kell megemlíteni a tarnabodi telep értékeléséhez.

T. A párhuzamok elsősorban az északi területeken, az északi domb- és hegyvidéken találhatók meg tömegesen. A hasonlóság itt annyira általános, hogy szinte azonosságot jelent.

2. A felhozott párhuzamok túlnyomó része a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületén nem fordul elő. Ha mégis van néhány adat, akkor is csak egészen egyedülálló, szórványos lelettel állunk szemben. Ezek is csak északon a Tisza felső vi-

dékén találhatók meg, a Paszab—Tiszadob—Polgár Tiszakeszi vonaltól északra.

③ A párhuzamok egy része a koraréz-korai tiszapolgári kultúra lucskai és főleg Tiszaug-kisrétparti csoport leletei között figyelhető meg.

4. A tarnabodi telepnek igen sok összefüggése van a tiszavalki típusú leletekkel, melyek nem a bodrogkeresztúri kultúra tipikus leletei közé tartoznak, hanem önálló leletegyüttest alkotnak.

5. A tarnabodi telepnek széleskörű összefüggése, úgyszólván azonossága van a Budapest környéki lelőhelyekkel.

6. Igen szoros rokonságot mutat a ludanicei csoport szlovákiai leleteivel.

7. A tarnabodi telep annak az említett széles sávnak a peremén helyezkedik el, amely ÉK-DNy irányában az északi középhegységgel párhuzamosan húzódik s a bodrogkeresztúri kultúra klasszikus típusaitól elkülönülő leletek adják meg a terület különállását.

8. A tarnabodi telep kulturális egységet alkot az emődi és a monosbéli sírokkal, a Budapest környéki telep- és sírleletekkel.

A tarnabodi telep időrendjének megközelítéséhez hozzásegítenek a bemutatott párhuzamok. Ezek legkorábban a tiszapolgári kultúra idején jelennek meg, (lucskai, Tiszaug-kisrétparti és deszki csoport). A Tiszapolgár-basatanyai csoport leleteivel hiányoznak a párhuzamok. A tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra közötti átmeneti időszakba sorolt sírokkal és a bodrogkeresztúri kultúra klasszikus leleteivel szórványos párhuzamok mutathatók ki.

A párhuzamként bemutatott leletek nem túl nagy időközt ölelhetnek fel, mivel kicsi az eltérés közöttük. Ezért az tételezhető fel, hogy a tarnabodi telep élete a tiszapolgári kultúra késői szakasza idején kezdődhetett el. A rövid átmeneti szakasz után együtt élt a Bodrogkeresztúri kultúra idősebb szakaszával. A tarnabodi telep kezdetét még megérhette a lucskai és deszki csoport, főleg azonban a Tiszaug-kisrétparti csoport.

Szlovákiában a harangos csőtálpú edények és egyéb párhuzamok a későlengyeli (Brodzani-Nitra) fokozat idején jelentek meg, majd a ludanicei

⁶⁸ Igen gyakori Aszódon a lengyeli kultúra közöletlen leletanyagában.

⁶⁹ Patay, P., A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 1956. jun. 10, 17. kép, *Ua.*, Rég. Füz. V. t. 9.: *Ua.*, HOMÉ I (1957) 44, IV. t. 1.

⁷⁰ A lengyeli kultúra aszódi telepének közöletlen leletanyagában, az aszódi Petőfi Múzeumban.

⁷¹ Patay P., Rég. Füz., XXXII. t. 6.

⁷² *Uo.*, 13. kép.

⁷³ *Uo.*, XXIII. t. 10, 12.

⁷⁴ *Uo.*, IX. t. 3.

⁷⁵ Közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban.

⁷⁶ Vajna György gyűjtése.

⁷⁷ G. Csánk V., Arch. Ért. 91 (1964) 208, 11. kép 3.

⁷⁸ Patay P., Rég. Füz. XI. t. 10.

⁷⁹ Lichardus J.—Vladár, J. szerint a ludanicei csoportban úgyszólván nincs behúzott szájú tál [SA 12 (1964) 118]. Ezzel szemben V. Nemejcova—Pavuková bemutat

Banovról egy kis együttest, melyben igen jellemző a behúzott szájú, sőt kettős kónikus tálak töredékei. [SA 12 (1964) 186, 13. kép 6—9]. Az együttes igen hasonló a Remete-barlang leleteihez.

⁸⁰ A balatoni csoportot a szerző különítette el a Dunántúlon. Egykorú a bodrogkeresztúri kultúrával és ludanicei csoporttal. Számos telepe és néhány sírlelete ismeretes főleg a keszthelyi Balatoni Múzeum gyűjtőterületén. A leletek még közöletlenek.

⁸¹ Lichardus J.—Vladár J., SA 12 (1964) 113, 41. kép. A lengyeli kultúra aszódi telepén is előkerült egy példány. Közöletlen az aszódi Petőfi Múzeumban.

⁸² G. Csánk, V., Arch. Ért. 91 (1964) 202, 5. kép.

⁸³ Közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban.

⁸⁴ Balaša, G., SA 7 (1959) 35, 7, 10. kép.; Patay P., Rég. Füz. XXIII. t. 13.

⁸⁵ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 88, 5. kép 2.

csoport sajátjaivá váltak, amely csoport egyidőben kezdődhetett a tarnabodi teleppel. A ludanicei csoport kezdete is korábbi lehet, mint a bodrogkeresztúri kultúra a Tisza mentén. Kutzián Idával egyetértésben⁸⁶ némileg korábbra helyezném kezdetét, mint a szlovák kutatás.⁸⁷

A ludanicei csoport leleteit annak ellenére, hogy jelentős tanulmányok tisztázták problémáit, még nem ismerjük kellő gazdagságban. Kevés a közölt sír- és telepanyag is. Egy-egy lelőhelyet vizsgálva, kisebb eltérő vonások is figyelhetők meg a különböző lelőhelyek leletei között. Ezek az eltérések azonban nem lényegesek,⁸⁸ csak arra mutatnak, hogy újabb, nagyobb feltárások során bővíthet a csoport típusanyaga.

A bemutatott észak-magyarországi leletek véleményünk szerint sokkal közelebb állnak a ludanicei csoporthoz, mint a bodrogkeresztúri kultúrához. Vagyis ezeket a ludanicei csoporthoz kell kapcsolni.

Mielőtt ezt a kérdést lezárnánk, röviden meg kell még vizsgálni a Budapest környéki lelőhelyeket is. A Dunakönyök táján számos lelőhelyen kerültek elő a bodrogkeresztúri kultúrával rokon leletek. Ezek azonban nem tartozhatnak a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületének leletanyagához.

1. A leletek szoros hasonlóságot mutatnak a tarnabodi típusú leletekkel s így a ludanicei csoporttal. Az edényeken Budapest környékén a karcolt díszítés is hiányzik. Patay is kiemelte a rákoscsabai és érdfiligi sírok mellékleteivel kapcsolatban, hogy ezek eltérők a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületén megfigyelt sírok mellékleteitől.⁸⁹

2. A lelőhelyek jellege is eltérést mutat a bodrogkeresztúri kultúra tiszamenti lelőhelyeitől, mivel túlnyomó részük telep.

A Budapest környékén ismert lelőhelyek:

*Budapest-Gellérthege lejtője.*⁹⁰ Települési szórvány leletek.

*Budapest-Rákoscaba.*⁹¹ Sírleletek.

*Budapest, XI. Budafoki út.*⁹² Telepleletek és sírok.

*Budapest-Békásmegyer.*⁹³ Telep- és sírleletek.

*Budapest-Remetebárlang.*⁹⁴ Telepleletek.

*Budapest-Báthory-bárlang.*⁹⁵ Telepleletek.

*Budapest-Rákospalota.*⁹⁶ Szórványos települési nyomok.

*Érd-Érdliget.*⁹⁷ Sírlelet.

*Érd-Szidóniahegy Rókalyuk-bárlang.*⁹⁸ Telepleletek.

*Szentendre-Pannónia-telep.*⁹⁹ Sírlelet.

*Kesztlői-Bárlang.*¹⁰⁰ Telepleletek.

*Csákvári-bárlang.*¹⁰¹ Telepleletek.

*Pilisszántói-kőfülke.*¹⁰² Telepleletek.

A bemutatott lelőhelyek tanúsága szerint Budapest környékén túlnyomó számban vannak a telepek, még hozzá bárlangi telepek is. Szlovákiában is a ludanicei csoport lelőhelyeinek egy része bárlangokból ismeretes.¹⁰³ Ezek alapján a Budapest környéki lelőhelyeket semmiképpen sem lehet a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületével összefüggésbe hozni.

A tarnabodi, monosbéli, emódi stb. lelőhelyekkel együtt Budapest környéke is közelebb áll a ludanicei csoporthoz, mint a bodrogkeresztúri kultúrához. Ezért véleményem szerint helyesebb a ludanicei (nyitraludányi) elnevezést a Budapest környéki leletekre is kiterjeszteni.

Patay Pálra kell hivatkozni ismét, amikor a hazai periferiális (ludanicei) területek különállását első sorban más népi alappal magyarázza.¹⁰⁴ Amíg a bodrogkeresztúri kultúra törzsterülete nagy vonásokban megegyezik a tiszapolgári kultúra elterjedési területével, addig a ludanicei csoport szlovákiai területén a lengyeli alapnépesség játszotta a főszerepet, a lengyeli kultúra volt a helyi előzmény. Hazánkban a ludanicei körbe vont periferiális területnek három fő jellegzetességét kell kiemelni, ami a leletanyagon kívül megkülönbözteti az alföldi bodrogkeresztúri kultúrától.

1. Főleg telepekről ismerjük, míg az Alföldön nincsenek ismert telepei.

2. A hegyvidéken és dombvidéken otthonos, sőt a bárlangokban is. A bodrogkeresztúri kultúra csak az Alföldön terjedt el.

3. Az alapnépesség Észak-Magyarországon is a lengyeli kultúra népe volt, melynek emlékei a Gödöllői-dombháton és Nógrádban több helyen is előkerültek (Aszód, Váckisújfalu, Nógrádkövesd, Szob, Patvarc, Verseg). Borsodban, ahol az előzmények szerepét még nem látjuk tisztán, egyelőre

⁸⁶ Kutzián I., Basatanya, 282–283, 473, 525.

⁸⁷ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 85, 129.; Nemejcova—Paruková, V., SA 12 (1964) 234–235.

⁸⁸ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12. (1964) 96, 15. kép 1–6, 95, 13. kép 1–6, stb. és ezzel szemben Nemejcova—Paruková, V., SA 12 (1964) 186, 13. kép 1–17.

⁸⁹ Patay P., Musaica XIV (1963) 7.; Ua., Rég. Füzet. 19, 59.

⁹⁰ Tompa F., Budapest az őskorban. (Bp. 1942) VI. t. 1–2, 39–40.

⁹¹ Uo., 40, VI. t. 3–8.

⁹² Nagy L., BpR 19 (1959) 245. Alföldy Géza ásatása.

⁹³ G. Csánk V., Arch. Ért 91 (1964) 210–212.

⁹⁴ Nagy része közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban. Néhány cserepet közölt Gábori Miklós [BpR 18 (1958) 11–12.].

⁹⁵ Vajna György gyűjtése.

⁹⁶ Schreiber Rózsa ásatása 1963-ban. (Közöletlen)

⁹⁷ Patay P., Rég. Füzet. 21–22.

⁹⁸ Patay P., Musaica XIV (1963) 7.

⁹⁹ Patek Erzsébet ásatása. Közöletlen a Budapesti Történeti Múzeumban.

¹⁰⁰ Patay P., Musaica XIV (1963) 8.

¹⁰¹ Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, BRGK 24/25 (1934–35).

¹⁰² Patay P., Pest megye Régészeti emlékei. Pest megye Műemlékei (Bp. 1958) 18.

¹⁰³ Novotny, B., Steinzeit, 43.; Lichardus—Vladár, SA 12. (1964) 105–106. Nemejcova—Paruková, V., SA 12. (1964) 234.

¹⁰⁴ Patay P., Musaica XIV (1963) 11–13.

azt mondhatjuk, hogy az alapnépességet nem a tiszapolgári kultúra jelentette, mely a bodrogkeresztúrihoz hasonlóan szintén elkerülte a hegyvidéket.

Mindezek a tényezők a leletanyagban mutatkozó különbségekkel összefüggésben indokolják, hogy a peremterületeket a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületétől elkülönítsük, és a ludanicei csoporthoz kapcsoljuk.

Elterjedésének déli határa a Bükk-hegység déli lejtőjétől (Emőd) húzódik délnyugati irányban az Alföld peremén, (Tarnabod Tarnaméra—Hatvan környékéig). Majd a Gödöllői-dombsíkság déli szélét követve Érd vidékén éri el a Dunát. A Dunántúl északkeleti szöglete (Által-ér és Váli-víz által határolt terület) is ugyanebbe a körbe tartozik.

Az életmódban is lehetett bizonyos eltérés a bodrogkeresztúri kultúra és a ludanicei csoport között, ami az utóbbinál a települések gyakoriságában nyilvánul meg. A két csoport között természetesen kölcsönhatások jöttek létre. Mivel a tarnabodi telep a ludanicei csoport elterjedésének peremén feküdt, közelebbi kapcsolatba került a bodrogkeresztúri kultúrával is. Így jutottak annak leletei Tarnabodra.

A bodrogkeresztúri kultúra székelyi telepe a kultúra elterjedésének keleti peremén van, ahol a külső hatások erőteljesebben érvényesültek s a helyi alapot a tiszapolgári kultúra lucskai csoportja képviselte. Ez utóbbinak két telepét ismerjük a Tiszántúlról, egyiket éppen Székelyből, a bodrogkeresztúri kultúrával azonos helyről.

Derecske is a bodrogkeresztúri kultúra peremterületén, a délkeleti határán fekszik.

Jelen tudásunk szerint azt mondhatjuk tehát, hogy amint a tiszapolgári kultúra basatanyai csoportjának máig sem ismeretesek a települési viszonyai, hasonlóképpen a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületén is ismeretlenek a települések. A jövő kutatásra vár a feladat, hogy ezt a problémát tisztázza.

A hazai ludanicei csoporttal kapcsolatban is vannak még természetesen megoldatlan kérdések. Csak most kezd teljes egészében kibontakozni hazánkban e csoport kutatása. Tisztázni kell a csoport északkeleti határterületén a helyi alapot, és a külső hatások szerepét. Tisztázni kell a kapcsolatokat a tiszavalki típusú leleteket készítő népcsoporttal, a Tiszaug-Kisrétparti csoporttal, s tisztázandó feladat a pontosabb időrend meghatározása. Tisztázni kell a kapcsolatokat Dunántúlon a közelmúltban felfedezett rézkori balatoni csoporttal, melynek főleg Budapest környékén volt hatása.

Meg kell még említenünk az elnevezés kérdéseit. Őskorkutatásunkban egyre jobban burjánzik a kultúra, csoport, típus fogalmak használata. Ha valahol egy jellegzetes együttest sikerül meghatározni, azt más leletektől el is kell különíteni. Erre egyelőre sajnos nem tudunk más jobb kifejezést, mint az említett kultúra, csoport és típus elnevezést.

Ezek használatában zűrzavar keletkezett azáltal is, hogy rokon együttesek egyik részét kultúrának, másik részét csoportnak nevezzük. Így pl. a bodrogkeresztúri kultúráról és a ludanicei csoportról beszélünk, holott ez utóbbi csoport is határozott önálló jelleggel rendelkezik, hasonlóképpen a nemrég felfedezett dunántúli balatoni csoport is. A Kárpát-medencében a javarészkorban nagy kulturális horizont jött létre, melynek több helyi csoportja alakult ki. Ezt lehet csak kultúrának nevezni, míg a helyi változatokat egyformán csoportoknak kell említeni.

A bodrogkeresztúri kultúra ma már nem annyira sajátosságosan egyedüli együttes, mint kutatásának kezdetén. Ezért a kultúra elnevezést el kell hagyni s a *balatoni, továbbá a ludanicei csoporttal együtt a jövőben a bodrogkeresztúri csoport elnevezést* kell használni. Ez kifejezi a kutatás fejlődését és ez a megnevezés utal arra, hogy a bodrogkeresztúri csoport egy nagyobb kulturális egység része.

Kalicz Nándor

ПОСЕЛЕНИЕ МЕДНОГО ВЕКА В ТАРНАБОДЕ

Резюме

До самого последнего времени не были известны поселения медного века в Восточной Венгрии. В материале с поселения в окрестностях Тарнабода, полученного в результате раскопок 1955 года, имелось много таких типов посуды, которые можно было поставить в связь с бодрогкерестурской культурой. Автор доказал, что ни материалы из Тарнабода, ни близко стоящие к ним по времени материалы из окрестностей Будапешта не входят в круг бодрогкерестурской культуры. Их сле-

дует связать с родственной луданицевской группой. Бытование луданицевской группы началось несколько ранее, чем бодрогкерестурской культуры. Автор предлагает ввести название группы для одинакового обозначения каждой из трех венгерских групп, входящих в крупное культурное единство эпохи расцвета медного века. Согласно этому, культура расцвета медного века охватывает бодрогкерестурскую, балатонскую и луданицевскую группы.

Н. Калиц

A COPPER AGE SETTLEMENT AT TARNABOD

Summary

Up to the 1950s no settlement was known from the period of the Bodrogkeresztúr culture belonging to the Middle Copper Age.¹⁻⁷ In the author's judgment

this apparent lack of settlements reflects a historical change in the Copper Age economy and society. Contrary to the dominant agriculture in the Neolithic Age, Copper

Age people mainly lived by breeding animal.⁸ Continuity in the life of the Copper Age community is expressed by the established rite of burial.⁹ The lack of settlements may be explained by the fact that a community did not stay at the same place for long, thus no traces of a prolonged settlement remained on the surface.

From the middle of the 1950s, however, finds of the Middle Copper Age, relating to settlements and suggesting a connection with the Bodrogkeresztur culture, have been unearthed in the border areas of the Great Plain one after the other. In 1955 a test excavation was executed in a settlement from the Middle Copper Age in the fields of the village Tarnabod in Northern Hungary.¹⁰ The majority of the finds yielded by an area of 50 m² consisted of fragmentary pottery and animal bones (Tables I—VI). The latter have been identified by S. Bökönyi.¹² According to his results 31.6 per cent of the total of animal bones belonged to wild beasts, 68.4 per cent of them to bred animals. This fact lays an emphasis on the growing importance of stock-breeding.

From 1955 to 1962 five additional settlements of the Middle Copper Age have become known partly by excavations, partly by traces on surface.^{13–17} Thus in Eastern Hungary we know of 70 cemeteries and 6 settlements at present, which may be linked to the Bodrogkeresztur culture. The settlements are all situated in the border areas of the extension of this culture, instead of the central area of the same, the classic Tisza region represented by the largest number of cemeteries.^{18–19}

So the problem is raised, whether the settlements belong to the same culture as the cemeteries of the Tisza region. Apparently the finds of the Tarnabod settlement are harmonizing with those yielded by the cemeteries. As a matter of fact, the decorated potsherds show no divergences against those typical of other regions of the Bodrogkeresztur culture. A larger quantity of less conspicuous fragments of vessels, investigated more thoroughly however, reveals the frequency of forms which are different from the customary ones.

In the recent past three Hungarian researchers have dealt with the special types of vessels, suggesting a connection with the Bodrogkeresztur culture. The author and, chiefly, I. Kutzián attributed the vessels with a bell-shaped pedestal to the influence of the Erősd-Cucuteni-Tripolje culture.^{20–21}

Also P. Patay noticed that in the mountains and the hill country of the North the finds of the Bodrogkeresztur culture are characterized by types divergent from those of the Great Plain (bell-shaped pedestal bowls with inverted rims, milk jugs with wide mouths). He regards the area as a peripheric one, related to the Ludanice group and the coeval finds of Poland. He draws the boundary of the Ludanice group much more to the South than it was done so far. He explained the existence of the culture of the peripheral region, showing different features, by an ethnical basis divergent from that of the Great Plain.²²

The author presents the types of vessels found in the Tarnabod settlement, at variance with the usual forms of the Bodrogkeresztur culture, together with their analogies.

1. Vessels with bell-shaped pedestals. These have been found in a wide stripe of land at the northern border of the Great Plain and in the north-eastern corner of Transdanubia.^{23–38} This type has extended to the Nyitra valley in Slovakia.³⁹ All the variants of the bell-shaped pedestals are found together in the Northern Hungarian settlements. There are only two finds derived from a milieu typical of the main region of the Bodrogkeresztur culture. They are *not typical* of the classic Bodrogkeresztur culture. On the other hand, they are *very characteristic* of the contemporary finds of the border regions, of the Ludanice group. Vessels with bell-shaped pedestals have been found also among the finds of the Tiszapolgár culture in several cases (in the Lucska, Tiszaug-Kisrépart and Deszk group). In a single instance this type has appeared in a

grave belonging to the transitional age between the Tiszapolgár and Bodrogkeresztur cultures. One may suggest that the vessels with bell-shaped pedestals have arrived in these parts during the Early Copper Age, remaining in use in the transitional period and also in the early phase of the Bodrogkeresztur culture. We agree with I. Kutzián who suggested the derivation of the vessels with bell-shaped pedestals from the Erősd-Cucuteni-Tripolje circle (where they were in general use) through the medium of the Lucska group. The presence and frequency of vessels with bell-shaped pedestals bears out the suggestion that the life of the Tarnabod settlement might have begun earlier than the classic phase of the Bodrogkeresztur culture, *i. e.* at the end of the Tiszapolgár culture or in the transitional period. The divergent culture of the border regions ought to be explained, besides the different ethnical basis, by the more vigorous impact of the painted pottery cultures beyond the Carpathians.^{40–47}

Further vessels of a special shape are: 2. Vessel with an angular, prismatic, pierced pedestal.⁴⁸ Pedestals with a lozenge-shaped piercing.^{49–51} 4. Quadrangular vessels with supports.^{52–59} 5. Vessel with a protruding, lobular mouth rim.^{60–63} 6. Large vessels with horizontal handles.^{64–68} 7. Vessels with zoomorphic handles.^{69–70} 8. Bowls with inverted mouths.^{71–81} Sometimes they have the shape of a double truncated cone. 9. Milk jug-shaped vessels with a mouth rim pointed at the handle.^{82–84} 10. Grooved ornament on the side of the vessel.⁸⁵ 11. Fragments of a portable cauldron stove.

According to the author's statement, parallels of the Tarnabod settlement are found mainly in the northern mountains and hill country in large numbers. The overwhelming majority of the analogies is unknown in the basic area of the Bodrogkeresztur culture. In fact there are a few scattered proofs in the North only. A part of the parallels may be noticed among the finds of the Lucska and Tiszaug-Kisrépart groups of the Tiszapolgár culture belonging to the Early Copper Age. The Tarnabod settlement largely coincides nay it is almost identical with the finds in the surroundings of Budapest. The finds of the Slovakian Ludanice group are closely related to it. The Tarnabod settlement is situated at the southern border of the wide belt the separation of which is justified by finds divergent from the classic types of the Bodrogkeresztur culture. The settlement belongs to the same culture as the graves at Emőd and Monosbél, the settlements and cemeteries in the vicinity of Budapest.

The finds presented as parallels to the Tarnabod settlement are not scattered over a too large span in time. Thus one may suggest that the life of the Tarnabod settlement may have begun in the late period of the Tiszapolgár culture. After a short phase of transition it may have existed in the same time as the elder phase of the Bodrogkeresztur culture. As the Ludanice group may have appeared in the same time as the Tarnabod settlement, we may join I. Kutzián in dating the existence of the group earlier than the Bodrogkeresztur culture along the Tisza.⁸⁸

In the author's judgment, the presented Northern Hungarian finds, including the Tarnabod settlement, are much nearer to the Ludanice group than to the Bodrogkeresztur culture. Therefore *they must be included in the Ludanice group.*

Also the sites of the Middle Copper Age in the surroundings of Budapest are presented shortly. There is a number of such sites near the bend of the Danube. The finds are very similar to those of the Tarnabod type and, consequently, to those of the Ludanice group.⁸⁹ Compared with the sites of the Bodrogkeresztur culture near the Tisza, there is a difference in the character of the Danubian sites as well, since most of them are settlements. The author surveys 13 sites in the neighbourhood of Budapest.^{90–102} Among them the majority is made up by settlements, some of them even cave settlements. Also in Slovakia a part of the Ludanice sites has been found in caves.¹⁰³ The analogies bear out the conclusion that the sites of the Middle Copper Age

around Budapest should be named after Ludanice more correctly.

In the peripheral area of Hungary, included in the Ludanice circle, three main characteristics should be emphasized as features dividing it from the Bodrogkeresztur culture of the Great Plain, not to mention the finds.

1. The finds are known mainly from settlements, whereas we do not know such ones in the Great Plain.

2. The material is familiar in the mountains (even caves) and the hill country as well, whereas the Bodrogkeresztur culture does not reach beyond the Great Plain.

3. The basic population was the folk of the Lengyel culture in North Hungary, too; its material has been found on the Gödöllő hills and in Nógrád county at several places.

Together with the archaeological material, these factors justify us in separating the border area from the main region of the Bodrogkeresztur culture and attaching it to the Ludanice group.

The southern boundary of its extension starts in the southern slopes of the Bükk mountain, leading in a south-western direction till the surroundings of Hatvan, following the border of the Great Plain. Then it passes the ridge of the Gödöllő hills from the South and reaches the Danube at about Érd. Also the north-eastern corner of Transdanubia belongs to this circle.

In spite of the differences, there are links of relationship and mutual influences between the Ludanice and Bodrogkeresztur groups. The Tarnabod settlement lay at the border of the extension of the Ludanice group, so it established a close connection with the Bodrogkeresztur culture too.

The settlements of the Bodrogkeresztur culture beyond the Tisza are situated also in the borderland

of its extension where the impact of divergent local antecedents and exterior factors was felt stronger. Thus, similarly to the Basatanya group of the Tiszapolgár culture the settlements of which are unknown so far, we have no information on the settlements of the roughly identical basic area of the Bodrogkeresztur culture.

There are still unsolved problems as regards the Ludanice group, extending to Hungarian territory. Such are the role of the local bases and the foreign influences in the north-eastern borderland of the group; the links to the Tiszaug-Kisrétpart group and a more exact chronology; the connections with the recently discovered Copper Age group in Transdanubia, the Balaton group, having influenced mainly the surroundings of Budapest.

Finally the author deals with the problem of terminology, finding a chaos in the denomination of find complexes of a similar character. Scientific literature mentions a part of related units as a culture, another part as a group or type. Thus it is usual to speak of the Bodrogkeresztur culture and the Ludanice group, though both reveal an equally individual character in spite of the related features.

To-day the Bodrogkeresztur culture is not as specific and single unit of the Middle Copper Age as it was at the beginning of its research. Therefore the author suggests that the name „culture” should be dropped and in the future the name „Bodrogkeresztur group” should be used, to the analogy of the Balaton and Ludanice groups. This terminology would be an expression of the fact that the Bodrogkeresztur group belonged to a larger cultural unit.

N. Kalicz

MUNERA PANNONICA

Magánszemélyek közcélú adományai Pannoniában

Az antik városok életéhez elválaszthatatlanul hozzátartoztak azok az adományok, amelyekhez magánszemélyek, elsősorban a municipális arisztokrácia tagjai révén jutott egy kisebb vagy nagyobb közösség, (város, collegium, egyesület). *Rostovtzeff* szerint a birodalom keleti és nyugati részében egyaránt a középületek legnagyobb része a gazdag polgárok ajándéka volt.¹ A tisztségekre pályázó vagy már megválasztott személyek kötelességüknek érezték, sőt később már kötelességük is tették, hogy városuk javára különböző építkezésekbe kezdjenek. Ezek az adományok, illetve az ezekről szerzett adatok nagy segítséget nyújtanak egy-egy város topográfiájának meghatározásához, az előkerült épületek azonosításához, jelentőségüket azonban sokkal inkább az adja meg, hogy bepillantást engednek a municipiumok életébe, rávilágítanak vezetőinek anyagi helyzetére, s ezen keresztül következtetéseket tesznek lehetővé a provincia, sőt a birodalom gazdasági életére vonatkozóan is.

Pannonia vonatkozásában ma még meglehetősen nehéz lenne azokról az adományokról beszámolni, amelyek Itáliában vagy a keleti tartományokban általánosak voltak, ennél fogva adatok hiányában nem térünk ki az olaj- és gabonaosztásokra,² vagy a játékok rendezésére,³ csupán az építményekkel (templom, fürdő, vízvezeték) vagy azok belső berendezésével kapcsolatos (szobor, oszlopcsarnok) ajándékok képezik cikkünk tárgyát. A fentemlített építkezések anyagi támogatása elsősorban a városok vezető rétegeihez fűződik, így mi is főleg a municipális ordo, (ezen belül a veteránok) az augustalisok és gazdag libertusok, valamint a collegiumok adományaival kívánunk foglalkozni. Provinciánk sajátos helyzetéből kifolyóan a társadalom vezető rétegéhez kell számítanunk a katonaságot is, így — ha nem is a maga teljességében — utalnunk kell a katonák építkezéseire is. A további kategóriákat már nehéz meghatározni. Elvértve, különösen a III. sz.-tól lovagrendű, sőt magasabb állami hivatal viselő szemé-

lyek ajándékairól is kapunk tudósítást. Ezek közül azonban csak azok érdekelnek bennünket közelebbről, amelyeket magánszemélyek (amennyiben nem állami pénzt használ fel, magánszemély a helytartó is) adnak egy közösség céljaira. Nem érintjük tehát az állami építkezéseket, illetve a magáncélokat szolgáló adományokat (pl. egy collegium tagjai közköltségen díszes sírépítményt állítanak egy elhunyt tagnak).

A témához a legjobb forrásanyagot a feliratos emlékek nyújtják, de több vonatkozásban segítenek a különböző, Pannonia viszonylatában csak közvetett) auktor adatok is. A kérdésről irodalmi vonatkozásában nagyon alapos, rengeteg adatot feldolgozó összefoglalást *Liebenam* munkájában találhatunk.⁴ Nem teljes, de az imperium egészére kiterjedő anyagot dolgozott fel *Laum*.⁵ Művének forrását az epigráfiai adatok szolgáltatják, melyek rendezését statisztikus módszerrel végezte el. Szempontjai bár látszólag mindenre kiterjednek — sokszor csak formai jelentőségű egyezésekre mutatnak rá. Könyvének leghasználhatóbb része az időrendi táblázat. Ebből kitűnik, hogy birodalomszerte az i. u. II. sz.-ban állították az adományozásról beszámoló feliratok legnagyobb részét. Lényegében ugyanerre az eredményre jutott *J. C. Rockwell*, aki Itália és a nyugati provinciák városainak építési feliratait vizsgálta hasonló módszerekkel.⁶ A szerző szétválasztotta az anyagot tartományonként, és az lehetővé tette számára, hogy a birodalom egészének gazdasági jólétére vagy válságára vonatkozóan ne csak általános eredményeket kapjon, hanem láthassa az összetevőket is egy-egy korszakon belül. Kimutatta, hogy az i. u. I. sz.-ból származó adatok 70,6%-a (58 feliratból 41) még Itáliára vonatkozik, mely ebben az időszakban éli virágkorát. Gazdasági hegemoniáját, városainak anyagi jólétét különösen a Iulius—Claudius dinasztia-kori feliratok mutatják: ezekből az évtizedekből való az I. sz.-i itáliai emlékek 60,9%-a. A provinciák közül még csak egy-kettő szerepel. A II. sz.-i feliratok száma jóval nagyobb,

¹ *Rostovtzeff, M.*, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Reich I. Leipzig 1930) 125.

² *Laum, B.*, Stiftungen in griechischen und römischen Antike. (Berlin 1914) 116.

³ *Swoboda, E.*, Carnuntum (Graz—Köln 1958) 114.

⁴ *Liebenam, W.*, Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. (Leipzig 1900)

⁵ *Laum, B.*, i. m.

⁶ *Rockwell, J. C.*, Private Baustiftungen für Stadtgemeinde auf Inschriften der Kaiserzeit im Westen des römischen Reiches. (Jena 1909)

de Itália most már, a források összességét tekintve, csak 39,7%-ot jelent, nemcsak azért, mert a provinciális feliratok száma emelkedett, hanem mert magában Itáliában csökkent az adományok száma. Összhangban áll ez az eredmény Itália gazdasági hegemoniájának megtörésével, a provinciák ipari, majd mezőgazdasági előretörésével. A III. sz.-ban általánosan hanyatlás mutatkozik, az epigráfiai anyag a II. sz.-nak csupán 39,7%-a. Afrikában és Germániában a század elején még tart a konjunktúra, Itália azonban teljesen elszegényedett. A IV. sz.-ra mindössze 13 felirat keltezhető, az V. sz.-ban pedig már csak szórványosan állítanak egy-egy építkezésről beszámoló feliratot, — az építkezések száma is nyilván minimálisan csökkent. A fent vázolt kép nagyjából hűen tükrözi a birodalom nyugati részének gazdasági életét, mintegy műszerként jelzi annak lüktetését. A keleti tartományokra vonatkozó adatok összegyűjtése meglehetősen hézagos. Az építkezések túlnyomó része a hellenizált provinciákban nem önkéntes, hanem kötelező szolgáltatás-leiturgia.⁷ (Plinius leveléből pl: kitűnik, hogy már elődei meghatározott összegeket kívántak meg azoktól, akiket a bule tagjaivá jelöltek.⁸ Ugyanakkor Nyugaton ezek az ajándékok a principátus első évszázadában még teljesen önkéntesek. A gazdagok jelzőjére „építeni és ajándékozni” jól világít rá Tacitus egyik helye, melyben arról ír, hogy M. Lepidus a senatustól kért engedélyt egy régi basilicának renoválására és díszítésére, de „*erat tum in more publica munificentia, nec Augustus arcuerat Taurum Philippum Balbum hostiles exuvias aut exundantis opes ornatum ad urbis et posterum gloriam conferre.*”⁹ Az új épületek emelése, adományozása növelte az adományozó népszerűségét, különösen a választások idején igyekezett a vagyonosabb réteg szavazatokat szerezni bőkezűsége révén. A decuriokat a másik vagyonos réteg, az I. sz.-i Itáliában jelentős szerepet játszó libertusok is utánozták. Tacitus, a senatusi arisztokráciához tartozó író, megvetéssel ír egy Atilius nevű libertinusról, aki „aljas haszonlesésből”, nem pedig a város iránti szeretetből építtetett egy fa amphitheatrumot.¹⁰ A munusok a municipiumok állandó jövedelmi forrását képezték. A tisztségekre pályázóktól el is vártak különféle adományokat, melyek lassanként elválaszthatatlanok lettek a honorestól.¹¹ Ugyanígy a papi tisztséget viselőknak is jövedelmük egy részét a város kultikus épületeinek karbantartására, illetve új templomok emelésére kellett fordítaniuk.¹² A decuriatussal járó munusok egy-egy helyen már Domitianus korában is visszariasztották a pályázókat, mint ezt a malacai példa¹³ mutatja —, Traianus korában pedig, különösen a keleti tartományokban

már nem ismeretlenek olyan tisztviselők, *qui inviti fiunt decuriones*.¹⁴ Martialis is mint a gazdagok *kötelességét* említi az építkezéseket. Ennek ellenére a II. sz.-ban a városi vezető rétegekre még nem neheztedek annyira a munusok, hogy azt ne tudták volna elviselni, éppen azért, mert gazdasági alapjuk, vagyonuk még szilárd. A provinciákban a fent vázolt folyamat az önkéntes ajándéktól a kötelező szolgáltatásig egy fázissal lassabban játszódik le, a kényszert itt — a keleti tartományokat leszámítva — minimálisnak kell tartanunk a II. sz. első felében.

A témával foglalkozó szerzők, mind Liebenam, mind Laum előtt (Rockwell csak a nyugati tartományokról számolt be), jóformán ismeretlenek a Duna-vidéki adatok, összbíróadalmi vonatkozásban jelentőségük talán Dalmáciát kivéve valóban csekély.¹⁵ Feldolgozásuk azonban, miután még egyik provinciáról sem jelent meg ilyen szempontú részlet- vagy összefoglaló tanulmány, nélkülözhetetlen a Duna-vidéki provinciák gazdasági életének, urbanizációjának és társadalmi képének megismeréséhez. A továbbiakban csak a pannóniai munusokkal kívánunk foglalkozni, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szomszédos provinciákra vonatkozó adatokat sem, — az összevetések egyben lehetőséget nyújtanak arra, hogy a fejlődés együtettségét, vagy különbözőségét megállapíthassuk. A legtöbb adatot Dácia és Dalmácia szolgáltatta, így az alábbiakban főleg ezekre hivatkozunk az összehasonlításokor. Pannóniából a következő ajándékozásról beszámoló feliratokat ismerjük.

Emona

1. CIL III 10761 ... ra sign. Caes. / ... rem p...

Nauportus

2. CIL III 3776 P. Petronius P. l. / Amphio / C. Fabius C. l. / Corbo / mag. vici aedem / Aequir. de vi(c) / s(cito) f. coir(averunt)
3. CIL III 3777 Q. Annaius Q. l. / Torravius / M. Fulginas M. l. / Philogenes / mag. vici de / vic. s. portic. f. coir.
4. CIL III 3778 Neptuno / aug. sac. / L. Servilius L. f. / Vel(ina) Sabinus / aedem / et porticum / fecit / pecunia sua

Neviodunum

5. CIL III 3922 Sedato / aug. sac. / P. Paconius / edem et aram / d. d.

Siscia

6. CIL III 3960 D. i. M. s. / Iucuddus. aug. n. / disp(en-/ sator) p. P. S. / porticus et ap[p]a / ratorium ex / voto fec.
7. CIL III 10844 Marti Ma[r] / mogio aug. si[g] / num eum s[t]ibadio / Iun. Philoera[tes] / cum Iul. Cris[pino?] / coma(gistro) ... cir. / v. [s. l. m.]
8. CIL III 10857 Col. Sis. T. Fl(avius) Ser(gius)f
9. CIL III 10851 ... in st[atu]m pristin[um] pro] /

⁷ Oehler, J., PWRE XII (1925) 1871—79.

⁸ Plinius min., Epistulae X. 113.

⁹ Tacitus, Annales III. 72

¹⁰ Uo. I. 63.

¹¹ Stevenson, G. H., Roman provincial administration. (Oxford 1949) 175.

¹² Rostovtzeff, M., i. m. 125.

¹³ Stevenson, G. H., i. m.

¹⁴ Plinius, i. m. X. 113.

¹⁵ Swoboda, E., i. m. 114.

urbis splendo[re restituit] / [cur]ante Fl. Severo v(iro) e(gregio)

10. HS 559 = CIL III 3968 Imp. Caesari / divi Traiani / Parthici fil. / divi Nervae / nepoti / Traian. Hadrian. / aug. pont. maximo / trib. potest. VIII / cos. III p. p. L. Titius Proculus
11. HS 561 a / ... r pro / [basillicam; b) ... ris / ... p[ubli]e; c) ... am C. Titi[us] / ... flamen; d) ... cai fili Qu[irina] / ... tus in qu ...; e) ... T[itiu]s ... / ... m[acel]lum; f) ... frat ... / ... por[tic]um ...; g) ... yr. ; h) ... in ... i) ... term ... / ... e[ur]ias ...; j) ... mem ... / ... pon ...

Poetorio

12. CIL III 4016 Isidi / aug. / signum / cum bas. / Victorin. / ex voto / posuit
13. CIL III 4038 [C. Va]l. Tettius Fuscus dec. / [e(oloniae) U(lpia) T(raianae)] P(oetoviansium) q(uaestor) aedil. praef. fabr. / II vir i. d. augur / [loc]a collegio magno Larum / [et i]maginum domini n. Caesaris / [ob h]onorem tribunatus / [pe]e. sua fecit
14. CIL III 4039 templum / dei Sol. inv. Mit. Aurel. Iusti / nianus v. p. / dux labefa / ctatum re / stituit
15. CIL III 4111 I. O. M. Dep. / C. Tiberin. / Faventinus / dec. col. Poet. / praef. fabrum / questor pref. / pro viris / pro salute sua / suorumq. omnium
16. CIL III 15184⁸ ... labul. et vil. stat. / conflent. ex vot. / posuit et signum /
17. CIL III 14354²⁹ naturae dei / Prudens Primi / Antoni Rufi p(ublici) p(ortorii) / vil(ici) vic(arius)
18. CIL III 14354³⁶ Volcano et / Veneri aug. / sacrum / signa et aedem / C. Avilius Chrysan / teus magistratu suo / d. p(ee) s(ua) d(edit)
19. HS 292 = CIL III 14354²⁸ Transitu / C. Caecina / Calpurnius / temp. redemit / et resstitu.
20. HS 312 S. I. M. / Sex. Vib. Hermes aug. / c. U. T. P. sign. argent. / cum base sua d. d. / cum suis patre / pros(edente) L. Vernasio / Heraclida
21. HS 354 ... vetu[state] / conlab[sum res] / [ti]tuit a ...

Savaria

22. CIL III 4153 = Bg. Heimbl. 1932, 79. Genium C ... / cum suo tem ... / Q. Cl. Lucanus A(ugustalis) / col. Aug. Trever. C ... / Q. Cl. Secundus aug. e(ives) e(oloniae) C(laudiae) [S(avariae)]
23. CIL III 4168 Sign. Victo(riae) / Q. Gav(ius) Maximus / Q. Tor(ius) Priscinus / magg. col. gen. / P. P. S. P. Ael. Exupe / ratus et T. Aur. / Peculiaris scr(iba) / coll. d. d. / Modesto II et Pro / bo cos
24. CIL III 4183 T. Cnori[us] Sabinianus / ex praef. alae contario / rum v(ir) e(gregius) et Val. Verus dec. / C. C. Savar. sacerdotalis / P. P. S. cryptam vi ignis / exustam sumptibus suis / refecerunt.
25. CIL III 10916 ai / a / Sac. Iul. / Tulinus / et Aurel. / a] ntipa[ter res] tituer [unt].
26. CIL III 10917 [U]lp[ius] Quin[tus] / ... s arcum aeto[ma] / [port] am Val. Vis et co[lumnis].

Scarbantia

27. CIL III 4243 Silvano aug. sac. / Tib. Iul. Quintili / anus dec. mun. / Fl. Scarb. quaes. / p(ecuniae) p(ublicae) aedilis II vir / i. d. auguratus / at pristinam / speciem restituit.

Stix Neusiedl

28. CIL III 4540 Invic. deo S(oli) / pro s(alute) imp. Se. / Valerius et Va / lrianus temp(lum) / vetust. conl. / inp. suo rest.

Carnuntum

29. CIL III 4420 S. I. [M(ithrae)] / ... / ... / ... II ... / clon[ia]d. um / restituit.
30. CIL III 4426 [Silv]ano aug. / genio / loci pro / salute / C. Vettii / Saciniani / leg. Aug. pr. p[r.] / Nymphycus / lib. eius / [a] ediculam / ex voto / rest.

31. CIL III 4441 Silvanab. et. / Quadribis aug. sacrum / C. Antonius Valentinus / vet. leg. XIII G(eminae) murum a fu / ndamentis cum suo int / roito et porticum cum / accubito vetustate conla / bsum incendio suo restituit / it Gentiano et Basso cos.

32. CIL III 4567 / Ielöhelye Wien / P. Claudio Pallanti / Honorat. Repentino / adlecto / inter tribunicios / leg. pr. pr. provinciae / Africae praetori / leg. pr. provinciae / Asiae leg. Aug. leg. X. G. / C. Iul. Magnus dec. col. / Karn. equo publico / ex V. decur. / dignissimo / l. d. d. d.

33. CIL III 11088 D. I. M. / C. Volusius / Victor / faciedum [c.] / vetustate / conlapsum / restituit.

34. CIL III 11261 ... osa ... / ... onet ... me / nus g. mp / retor signum / [g] eni marmo / [re]um cum ae[de] / ... e. testamento / mandavit i. oni

35. CIL III 14082—83 C. Iul. Pro / pinquos / pariete / ex voto / fec. ; C. Iul. Propin / quos pariete / ex voto / impensa sua / [fecit]

36. CIL III 14356 ... / eatius Se / cundus v. / p. templum / vetustate / conlabsum / restituit.

37. CIL III 14359² C. Domitius Zmaragdus / domo Antiochia dec / municipi Ael. Carnunt. / [a]mphiteatrum impens. / [sua] publico fec.

38. RLIÖ 16 / 1926 / 117, 49 I O M L. Lamp. Seve / rus et L. Lamp. Candidia / us dec. col. Sept. K. / [q]uaest. fac. cura Pompe / [i(an)]o et Avito cos.

Mursa

39. CIL III 3288 C. Aemilius C. f. Serg(ia tribu) Homulinus / dec. col. Murs. ob honorem / flaminatus tabernas L cum / porticibus duplicib. in quib. / mercatus ageretur pecunia / sua fecit.

Intercisa

40. Intercisa 328 = AÉ 1906, 241 I. O. M. Heroni pro salute i. / d. n. [S] ever[Alexandri] / aug. cultores collegii / eius templum a solo / extruxerunt curanti / bus Aurel(io) (et) Meseri / o patre.

Aquincum

41. CIL III 3526 Exeubitorium ad tutel / signor. et imagin. sacrar. / P. Turran. Firminus vet. ex / cornic. leg. II. Adi. Anto / ninianae p. S. a solo res. / Sabino II et Anullino c.

42. CIL III 3579 C. Cornel. Corinthus / ob augustalitatem / splendidissimo templum / II pep.

43. CIL III 3580 C. Iulius Severus ob ho / norem magisteri / coll. fabrum Silanum / pecunia sua fecit / Muciano et Fadiano cos.

44. CIL III 6452 / Ielöhelye Dunaszekeső / ... Antonius / ... rig. leg. / ... dec. e. / II vir ... sacerdos / arae aug. imp ... p. / ... t. / a[q]uam induxit.

45. CIL III 10393 Balti diae / divinae et / Diasuriae / templum f(ecit) T. Fl(avius).

46. CIL III 10444 ... ie. / Cas[sius] ... / ... Val[erius] ... / ... ar Vesc ... / C. Cavini[us] / T. Cassi[us] / Val[erius] / Cassius / p] ortas / ...

47. CIL III 10495 C. Tit. C. fil. Serg(ia tribu) Antonius / P[eculi]aris dec. col. / S[e]pt. Aq. item dec. m. / Sing. ornamentum / forus rei publicae / d. d.

48. CIL III 10496 (Ielöhelye Bátormonostor) C. Tit. Antonius / Peculiaris dec. / col. Aquin. p. dec. m. [Sin]g[idu]nensium / II vir flam. sacerdos / arae Aug. n. P. P. Infer. nym[ph] / pec sua fecit et / aquam induxit.

49. BpR 3 (1891) 119 Fa[rum] Ne[mes]is ... / C[hrysan] / tus / [et Ae]mil[ius] Fu[na]t[ianus] ? / a so[lo] / fac(iendum) cur[averunt] ... / et [...]cos

50. CIL III 10439 Pro salute d. n. / imp. M. Aurel. Antonini aug. / Aureli. Florus et M[er]cator II vir q. q. / col. Aq. templum / [Ne]mesis vetustatae / [Con]lapsum restituit. / [Messala] et Sabi. cos. VIII K. iul. / [d. d.] ur Suro sala.

51. BpR 8 (1904) 166. Pro sal. d. n. Aug. colleg. / Victorianorum cocinator(ium) collat(ionibus) suis [a]e

- instante / C. Iul. Pacato (magistro) f(ani) colleg. s. s. curatoribus L. ? Domit. Domitianus dec. dec IV m(agistro) f(ani) (quartum) et Ti(berio) / Asinni(o) Felicianus dec. d. (secundae) m(agistro) f(ani) / et Aui Nigrino dec. d. (quintae) et / T. Sept. Ingenus dec. d. (sextae) Maximo ite[r](um) et Aeliano cos / (Cn. M. Masuetus pat.) Vib. Lucius d.
52. CIL III 10305 / lelőhelye Dunapentele / [templum et statu]am geni(i) civib(us) R(omanis) / qui consistun[t] (ad) Vetuss(alinas) quae M. Ulp. / ... ex tes[t]f[amento] HS X. n. fieri iusserat / [M. Ulp. II vir] m. Aq. d. col. Murs. sacerdos. / [prov. P. Inf. p(rimi)p(ilaris) l(e)g XII. Fulm. in memoriam / [patris loco publice te]rritorio) ex HS XXXX n. fec. (Domaszewski signum et aram olvasásával szemben mi *Alföldi* véleményét fogadjuk el.)¹⁶
53. EPhK 56 (1932) 92—99. C. Iul. Viatorinus / dec. col. Aq. aedi / licius praef. coll. / cen. hydram coll. / s. s. de suo d. d. Modes/to et Probo cos.
54. BpR 12, (1937) 55. sz. Deae Syri(ae) et [Sime] / ae pro salu[te] Aug]. / C. Iul. Sextinus con / ductor ex decr. ordin. k(anaburum?) / secund. conduct. arcum / cum ianu[s] tegula tectum / inpendis suis fecit mag. / Iul. Viatore et Bellic. Firmino / l. p. d. d. d.

Brigetio

55. CIL III 4309 Imp. Caesar / L. Septimio / Severo Pio / Pertinaci / Aug. Arabic. / Adiabenic / Parthico / Maximo / Brig. publice / d. d.
56. CIL III 4354 I. O. M. / pro sal. imp. / col. mont. / ex suo res.
57. CIL III 10972 [Templum Apollinis] Gran[ni] / cum colu[m]n[is] / et portici]bus suis a / ... Felice ... / et cul[tore] loci restituerunt.]
58. CIL III 10998 Deo m[agn]o] aeter[no] / ... gam pr ... / a ... / Claudia P ... / ove pecun[ia] sua / fecit ex v[oto]
59. CIL III 11042 Scola coll[egii] / empta ex pecun[ia] quam vi/vos dederat Q. Ulp(ius) F[avent(inus)] pater ad rosalia an[nua] celebranda / itemque ad sepulch[ri] tutelam / a solo impendio / eius aedificata / et collegio [data? imp(eratore)] / [Antonin]o [Au]g(usto) III[et] / Com[a]zonte co(n)s(ulibus).
60. *Barkóczi*, Brigetio 226. Apollini et Hygiae / Q. Ulp. Felix aug. m. / Brig. porticum / a portis II ad fon / tem salutis a solo inpendis / suis fecit et / ad epulas privileg colleg. centon. / haberi iussit praef. Iul. Sabino / q. q. Praesente et Extric(ato) cos Noni No(vembri-bus).
61. *Barkóczi*, Brigetio 229. Matre Magne / aug. / Iul. Ren. Candidus / vet. leg. I. Ad. et Aur / elia Marcell / i(na) / pro salute sua et / eorum ex voto / restituerunt / v. s. l. m. / m.
62. *Barkóczi*, Brigetio 230. ... mun ... / . ig a mi ... / . es qui e ... / . i templum / e fundamen / tis extruxit.
63. Arch. Ért / 1946—48/138 Cauti / M. Ulpus / Castrensis / vet. leg. I. Ad. / f. e. p. b) Cautopati / M. Ulpus / Castrensis / vet. / f. e. p. I. deo.
64. CIL III 4302 Non. / Bassinus Sac. b) Non / Bassinus S

Mivel a továbbiakban hivatkozni fogunk egyes katonai személyek által történt adományozásra, szükségesnek tartjuk, hogy ezekre is utaljunk.

Mogentiana?

Lelőhelye Tüskevár). CIL III 10955 Egy beneficiarius consularis és Iulia Severa a császárok üdvéért helyreállították Iuno templomát.

Carnuntum

CIL III 14074 A leg. XIII Gemina primipilaris a Nemesis szobrot (simulacrum) ajándékozott.

CIL III 14077 A leg. XIII Gemina katonája? curam agens numeri harenariorum oltárt és szobrot állítottatott i. u. 187-ben.

CIL III 11126 Iuppiter és az összes isten szentélyét? a leg. XIII Gemina Severiana custos armoruma helyreállította.

RLiÖ 6 (1905) 161. A leg. XIII Gemina Philippiana Genius centuriaejának i. u. 245-ben egy optio márványszobrot állíttatott.

RLiÖ 55 (1904) 129. A Genius centuriae szentélyét? egy custos armorum renováltatta 188-ban.

Teutoburgium

CIL III 10256 Az ala I c. R. praefectura, felesége és fia Mars Victor szobrát ajándékozták a csapatnak.

Sárkeszi

BpR 15 (1950) 54. Egy katona Mithras szentélyét (?) vagy szobrát (?) helyreállíttatta.

Intercisa

Intercisa 324. Diana Tifatinának a cohors mil. Hemes. templomot építtetett a császárok üdvéért. Intercisa 325. Sol Aelagabalnak a császárok üdvéért a cohors mil. Antoniniana Hemes. c. R. sagittariorum a tribunus vezetésével templomot építtettek.

Aquincum

BpR 15 (1950) 320 Egy beneficiarius legati i. u. 228-ban templomot építtet.

CIL III 10403 Egy centurio a Genius Valetudinarii leg. II Adiutricis p. f. Severianae tiszteletére templomot épített cubiculummal és porticussal.

Budaörs

CIL III 3383 A leg. II Adiutrix katonája templomot építtet Mithrasnak.

CIL III 3384 Két testvér, a leg. II Adiutrix katonái templomot építtettek Sol Sociusnak.

Cirpi

CIL III 3649 Aesculapnak és Hygieának i. u. 205-ben templomot építtet Q. Ulpus ... A tábor területén került elő, valószínűleg a tábori szentélyre vonatkozik.

Brigetio

CIL III 4300 Sol Aelagabalusnak a leg. I. Adiutrix i. u. 249-ben templomot építtet.

CIL III 10984 Iuppiternek templum vicalet-et állíttatott a leg. I. Adiutrix Severiana custos armoruma Severus Alexander üdvéért.

Barkóczi Brigetio 228. Egy beneficiarius templomot renováltatott.

CIL III 4363 (lelőhely Örkény) A leg. I. Adiutrix cornicularisa feleségével együtt helyreállíttatta az istenek templomát.

Alcsut

CIL III 3370 A milites Histricorum két katonája, apa és fia házat? építtettek.

Már az első áttekintés után is megállapíthatjuk, hogy Pannóniában a vagyonosabb rétegek nem kezdtek nagyobb szabású építkezésekbe.¹⁷ A legköltésesebb vállalkozások: az utak, hidak építése és karbantartása, a városfalak s egyáltalán az erődítések kiépítése sohasem szerepel az adományok közt. Előbbiekéről határozottan tudjuk, hogy

¹⁶ *Alföldi A.*, Arch. Ért. 1940., 205.

¹⁷ *Mócsy A.*, PWRE Suppl. IX (1962) 714.

a helytartó feladatkörébe tartozott — még a III. sz. elején, a tartomány gazdasági megerősödése idején is a császár nevében, azaz az állam költségén végzik az utak és hidak javítását (Dalmáciából egy adatunk van hid építésére.¹⁸) Hiányzik a forum, színház vagy könyvtár létesítését bizonyító felirat is, nyilván nem magánszemélyek adományaként jött létre ott sem, ahol ilyen volt. Nem beszélnek a források nagyobb fürdő építéséről (a közismert aquincumi thermae maiorest helytartó építteti) sem, noha Dalmáciában, Naronában¹⁹ és Albonában²⁰ is építenek balneumot, sőt egy ducenarius protector Naronában még a IV. sz. elején is helyreállíttatja a romokban levő thermákat (balneum helyreállítására ld. Senia²¹ és Srebrenica²²). Balneum építésére Dáciában is vannak adataink: Apulumban²³ és Alsó-Ilosván²⁴ a III. sz.-ból. Vimináciumban Philippus idején egy lovag építteti újjá a fürdőt.²⁵ Pannóniában egy sisciai töredéken találjuk említését, a feliratot valószínűleg a II. sz.-ban állították. A fürdők gondozását javítását és fűtését azonban a város vezetőinek kellett ellátni.²⁶ (Egy carnuntumi felirat említi a curator thermarumot.²⁷)

Tartományunkban a városi építési feliratok 73%-a sacralis rendeltetésű építményre vagy annak berendezésére utal, ezek közül is az első helyet a templomépítkezések foglalják el. A kultikus épületek megjelölése: aedes (aedicula), templum vagy fanum. Rockwell szerint Itália területén aedes, Afrikában templum szóval jelölik a sacralis rendeltetésű építményeket.²⁸ Szerintünk azonban a különbség nem területi, hanem időbeli. Itáliában az aedések zöme I. sz.-i, az afrikai templumok II–III. sz.-iak. Dalmáciában az előbbi nagyon elterjedt: Naronában,²⁹ Salonában,³⁰ Brodoban,³¹ Issában,³² Traguriumban³³ — legnagyobb részük az I. sz.-ban épült. Ezzel szemben templum említésével csak egy-két helyen találkozunk: Naronában,³⁴ Seniában,³⁵ Issában,³⁶ Ljubuškiban³⁷ és Humačban.³⁸ A II. sz.-ban provinciává szervezett Dáciában csak egy feliraton láthatjuk az aedes jelölést,³⁹ templumot azonban több apulumi,⁴⁰ sarmizegetusai,⁴¹ miciai⁴² és potaissai⁴³ kövön. Az

aedes tehát az I. sz.-i, a templum a II. sz. utáni szóhasználatára utal. Nálunk is az I. sz.-ban, ill. a II. sz. elején épül aedes, — csak Nyugat-Pannóniában: kettő Nauportusban (2,4 sz. feliratok), egy Poetovioban (18), egy Neviodunumban (5) és egy Carnuntumban (30).

Templumot emelnek Aquincumban Baltis és Dea Syria (45), ill. a Genius provinciae Pannoniae Inferioris tiszteletére, (52) — Intercisában Iuppiter Heronak (40), Savariában a Genius coloniae Savariaenak, (22) — helyreállítottak Poetovioban két, Stix-Neusiedlben egy mithraeumot, (14, 19) Brigetioban egy dolichenumot (62) és egy Apollo Grannus (57), Aquincumban egy Nemesis szentélyt (50). *Fanumot* építettek újjá Aquincumban Nemesisnek. Kultikus épület helyreállítására utal egy carnuntumi és egy scarbantiai felirat (33, 27), — Brigetioban Iuppiter és Magna Mater, (56, 61) Carnuntumban Mithras szentélyét renoválták (29).

Már az eddig felsorolt adatok is többnyire újjáépítésre vonatkoznak, melyet egyrészt a háborúk pusztításai tettek szükségessé, másrészt a decuriók szűkös anyagi lehetőségei indokoltak. Gyakran előfordult, hogy egy már meglevő templomhoz építettek oszlopcsarnokot, vagy kaput. Brigetioban egy augustalis i. u. 217-ben Apollo és Hygieia tiszteletére (57) *porticust*, Siscisában Iucudus dispensator *porticust* és *apparatoriumot* építtet (6). Aquincumban kapukkal látták el a Nemesis templomot (46). Porticus járult a helyreállított brigetioi Apollo Grannus (57) és a nauportusi Neptunus szentélyhez, (4) sacralis rendeltetésű építményhez tartozhatott a másik nauportusi porticus is (3). Feltételezhető, hogy az épületek renoválásánál a tehetősebbek gyakran csak egy-egy részt vállaltak. C. Iulius Propinquos a mithreum belső falának (*parietes*) építését fizette (35), a leg. XIII Gemina veteránja Carnuntumban a Silvanae és Quadriaviae templomának porticusát, falát és bejáratát állította helyre (31). Természetesen elképzelhető az is, hogy a renoválásnak egy-egy helyre kellett szorítkoznia és ezért emelik ki olyan pontosan a feliraton, hogy az illető melyik munkát végeztette el. *Paulovics* szerint⁴⁴ kul-

¹⁸ *Suić*, VHAD 52 (1935–49) 53. Utakat magánke-

deményezésből elsősorban Itáliában építettek, ott is inkább csak a köztársaságkorban (*Rockwell J. C.*, i. m. 94). A városfalépítés is régi munus Itáliában (*Kornemann, E.*, PWRE XVI. 630), de a provinciák egy részében valószínűleg ez is az államra hárult a városalapítást követően, a dalmáciai Iader falait is Augustus építtette (CIL III, 2907). De e tartományból biztos adataink vannak arról is, hogy az erődtítéshez tartozó tornyokat — legalábbis — az I. sz.-ban — még magánvállalkozók építtetik (CIL III 2907), 1820, 13295), sőt javításuk is a municipális arisztokrácia terhére történt. (*Patsch, C.*, JA 2 (1908) 87.

¹⁹ CIL III 1806.

²⁰ CIL III 3047.

²¹ CIL III 10054.

²² CIL III 12734, 12736.

²³ CIL III 7805, 1006.

²⁴ CIL III 789.

²⁵ CIL III 8113.

²⁶ Digest. L. 4. 18.

²⁷ CIL III 4447.

²⁸ *Rockwell, J. C.*, i. m. 95.

²⁹ CIL III 1784.

³⁰ CIL III 1953, 1954, 1958 rest. 8675, 8795, 8805, 8818 13904, 14243.

³¹ CIL III 13981.

³² CIL III 13284 rest.

³³ CIL III 9707.

³⁴ CIL III 1786 rest.

³⁵ *Gabricević, B.*, AIug 2 (1956) 53.

³⁶ CIL III 3075.

³⁷ CIL III 8485.

³⁸ *Patsch, C.*, GZMBH 26 (1914) 165.

³⁹ CIL III 6270.

⁴⁰ CIL III 1069, 1070, 1160, 7776, 1164 rest. 7760 rest.

⁴¹ CIL III 7907, 7954.

⁴² CIL III 1341.

⁴³ CIL III 875.

⁴⁴ *Paulovics, I.*, Lapidarium Savariense (Szombathely 1943) 26.

tikus középület a savariai *crypta*. (24) mely tűz-vész következtében pusztult el. Aquincumban a legio egyik veteránja *excubitoriumot* ajándékozott városának a szent szobrok és képek elhelyezésére, (4) Victoria híveinek collegiuma pedig járulékokból *cocinatoriumot* (konyha) építtetett 223-ban (51). Hasonló rendeltetésű *culinát* ajándékozott egy libertus a dalmáciai Scardonában⁴⁵ és a dáciai Sarmizegetuzában⁴⁶. Dalmáciában is többnyire kultikus épületekhez csatlakoztatnak porticust.⁴⁷

Ugyanezt állapíthatjuk meg a dáciai feliratok alapján is.

A sacralis jellegű adományok másik csoportját a szobrok alkotják. A *signum*hoz többnyire *basis* tartozott, de egyes esetekben a kiemelés (pl. két poetovioi feliraton) arra mutat, hogy néha *basis* nélkül is ajándékoztak szobrot. A poetovioi Volcanus és Venus templom építésekor az adományozó szobrokkal is ellátta az épületet, (18) ugyanakkor Savariában egy Victoria szobrot négy személy dedikál (23). Emonában valamelyik császárnak, (1) Carnuntumban a Genius provinciae Pannoniae Superioris *signumát* helyezték el, (34) Poetovioiban Isis (12) és Mithras (17, 20) szentélyéhez tartozott szobor. Basist Sisciában (Hadrianus tiszteletére), (10), Poetovioiban (12) és Brigetioban (55) ajándékoznak a városnak. Általában a szobor adományozása a tartomány nyugati részében gyakori, — Aquincumból pl. egyetlen adat sincs *signum* ajándékozására a nagy feliratos anyag ellenére. Az eredmény nem is lehet meglepő a nyugat-pannóniai kőfaragóműhelyek tevékenységének ismeretében, melyek az I–II. sz.-ban a borostyánkő út menti városok igényeit is ki tudták elégíteni. Nem véletlen, hogy éppen Poetovioiban, az egyik szobrászközpontban szerepel leggyakrabban *signum* a sacralis rendeltetésű ajándékok közt.⁴⁹

A pannóniai sacralis munusok sorát egy poetovioi Iuppiternek dedikált columellával zárhatjuk.

Viszonylag kevés adatunk van Pannóniából praktikus, a város számára nélkülözhetetlen középületek és közművek stb. adományozásáról.⁵⁰ Carnuntumban L. Domitius Zmaragdus építtetett egy 8000 személyt befogadó *amphitheatrumot* a II. sz.-ban,⁵¹ Mursában C. Aemilius Homullinus egy 50 tabernából álló, kettős porticusos épületet piac

céljára (39). Az egyik töredékes sisciai felirat *macellumot* említ, talán a II. sz.-ban építhették. A sisciai feliratok töredékei közt porticus, *thermae*, *curia* és *basilica* említésével találkozunk, (11) — ajándékozoí valószínűleg a városi arisztokrácia köréből kerültek ki. A legköltségesebb vállalkozások közé tartozhatott a vízvezetékek építése. Tartományunkból két adat van arra, hogy ezeket magánszemélyek adták, bár mind a kettő értékelés szempontjából kétségeket hagyhat bennünk, egyrészt afelől, hogy saját pénzüket használták-e fel, másrészt nem tudjuk, hogy az építkezés mekkora szakaszra terjedt ki. (Városi vízvezeték-e vagy csak egy házba, díszkútba történő bevezetésről van-e szó). Sisciában egy ólomesövön olvasható az építtető neve, (8) egy töredékes dunaszekesői felirat pedig arról számol be, hogy egy aquincumi duumvir, a provincia főpapja „vizet vezetett be” (44). A collegium centonariorum Brigetioban *scholát* (59) kapott Q. Ulpus Felixtől, aki korábban Apollo és Hygieia tiszteletére porticust ajándékozott. Aquincumban C. Iulius Sextinus pénzén épült kapu a 200-as években. Talán ugyanilyen lehetett Savariában is, melyet Ulpus Quintus oszlopokkal látott el. A kisebb ajándékok közül kiemelkedik C. Iulius Viatorinus *hydrája*, az aquincumi orgona, (53) melyet a collegium centonariorumnak adott. C. Iulius Severus, a collegium fabrum magistere *silanust* (Silenos szobor? szökőkút?) (43) építtetett, C. Titius Antonius Peculiaris pedig egy *nymphaeum* (48) után valamilyen *ornamentumot* (47) ajándékozott városának, utóbbi a forumot díszítette. A köztéri szobrok közt a sacralis rendeltetésük mellett (ezen félig-meddig a császárszobrok is értendő) helyet kap egy-egy magasabbrangú tisztviselőé is. C. Iulius Magnus carnuntumi decurio P. Claudius Pallantiusnak, Africa és Asia volt helytartójának állított emléket (32). Dáciában a profán célokat szolgáló statua vagy *basis* adományozása jóformán ismeretlen, Dalmáciában azonban aránylag gyakori. Scardona ordoja T. Turranius Sedatusnak (sacerdos ad aram Aug. Liburn.⁵²), Curicum lakói a III. sz.-ban egy protectornak állítanak szobrot.⁵³

A pannóniai profán középületek sorából messze kiemelkedik a carnuntumi amphitheatrum. Nemcsak a Duna-vidéken, hanem a nyugati provinciákban sem találunk ehhez hasonló adományt, csak Itáliában.⁵⁴ Macellum építéséről is csak a dal-

⁴⁵ CIL III 2811.

⁴⁶ CIL III 7960.

⁴⁷ *Epidaurumban* (CIL III 1749), *Salonában* (CIL III 1947), *Arba szigetén* (CIL III 3115), *Asseriában* [JÖAI 11 (1908) Bp. 60] *Humačban* (*Patsch C.*, i. m.) és *Scardonában* (CIL III 9881).

⁴⁸ *Apulumban* Aesculapius és Hygieia szentélyéhez (CIL III 975.), *Drobetaiban* Mithraséhoz (CIL III 1582) csatlakozott porticus, valamennyit magánkezdeményezésből hozták létre. Apulumban egy *crypta* épült porticusokkal, apparatoriummal és exedrával (CIL III 1096).

⁴⁹ Dáciában Apulumban Iuppiternek (CIL III 1061) és Mithrasnak (CIL III 1123) Dorstadtban Mithrasnak

(CIL III 7729b), Potaissában Libernek (CIL III 7683) tiszteletére *signumot*, Sarmizegetusában statuát (CIL III 7983) állítanak. Ez az adomány aránylag ritkán szerepel Dalmáciában: *signum* Salonából (CIL III 1952, 8818), statua Docleából (CIL III 13820/L.), simulacrum Aenonából (CIL III 2969) ismeretes.

⁵⁰ *Pavan, M.*, La provincia Romana della Pannonia Superior. (Roma 1955) 450–51.

⁵¹ *Suooboda, E.*, i. m. 114.

⁵² CIL III 2810.

⁵³ CIL III 3126.

⁵⁴ *Rockwell, J. C.*, i. m. 93

máciai Zvornikból hallunk,⁵⁵ de a vállalkozó, a lovagrendű *procurator argentariarum* császári tisztviselő. Curiát, melyhez *porticus* járul, Ap-sorosban a duumvirektől kapott a város⁵⁶ Tiberius uralkodása idején. Egy töredékes felirat szerint Salonában hasonlókat építettek.⁵⁷ Vízvezeték adományozására utaló adatunk Dalmáciában és Dáciában is kevés. A Srebrenica közelében levő *balneumba* Valerius Super, *procurator argentariarum* vezettette be a vizet,⁵⁸ Apulumban pedig i. u. 158-ban⁵⁹ fektethettek le *aquaeductust*. Érdekes, hogy ugyanakkor a Moesia Superiorban levő Ulpia Ratia⁶⁰ decurioi létrehozták városukban ezt a fontos létesítményt.⁶¹

A „praktikus” adományok száma tehát valamennyi Duna-vidéki tartományban feltűnően kevés, a középületek, közművek egy részét is a császári tisztviselők, másrészt a város építési közpénzen, ritkábban került sor magánszemélyek építőtevékenységére.

Pannóniában jelentős a katonaság adományainak száma. A feliratos anyag szerint Mursellában Iuno, Intercisában Diana Tifatina és Sol Aelagabalus, Aquincumban a Genius valetudinarii, Budaörsön Mithras, Círpín Aesculap és Hygieia, Brigetioban Sol Aelagabalus, majd Iuppiter templomát építik, — helyreállítják Carnuntumban Iuppiter és a többi isten, valamint a Genius provinciae Pannonia Superioris szentélyét, a sárkeszi mithreumot?, Aquincumban egy ismeretlen istenség templomát, Brigetioban valamennyi istenségnek állított szentélyt. Signumot ajándékoztak Teutoburgiumban Mars Victornak, Carnuntumban a leg. XIII Gemina Philippiana Genius centuriaejának, valamint Nemesisnek. Mindezek azt bizonyítják, hogy a katonaság, mint a vagyonos rétegek egyike, erőteljesen kivette részét a városi építkezésekben, nemcsak csapategységek, praefectusok, hanem egyszerű katonák is vállalták egy-egy templom vagy szobor adományozását. Ugyanakkor sohasem ajándékoztak profán építményt. Ez nem is meglepő, hiszen a katonaságnak nem fűződhetett érdeke a városok közművesítéséhez, középületeihez, csak votumaik beváltását, a kultuszokba való bekapcsolódást, illetve tábori szentélyeik felépítését akarták biztosítani. A katonaság adományozásának emlékei elsősorban a limes menti táborokban és városokban találhatók.

A tárgyalt építkezések a provincia gazdasági életére vetnek fényt, az ajándékozás hátterében, miután nem szórványos esetekről van szó, jómódú,

vagyonos társadalmi rétegeket kell keresnünk, másrészt a városi élet bizonyosfokú fejlettségét kell feltételeznünk, hisz csak az urbanizáció előrehaladásával kapcsolatban jelentkezik a fürdő, vízvezeték, piac, szökőkút vagy más létesítmény iránti igény. Ha a fentiekben felsorakoztatott anyagot időrendbe állítjuk, Pannónia gazdasági életének alakulását, a városi fejlődést és hanyatlását kísérhetjük figyelemmel.

2. A legkorábbi feliratok: két nauportusi tábla az I. sz. első évtizedeiből, Augustus, esetleg Tiberius korából származnak.⁶² Arra utalnak, hogy tartományunkban Itália közvetítésével korán elterjedt ez a szokás, — az első városias telepek, coloniák Délnyugat-Pannóniában alakultak. A Flaviusok koráig biztos adatunk csak erről a területről van: mintegy 4 építési felirat, mely az egész anyagnak 6,2%-át jelenti. A veterándedukció és a katonai megszállás kiterjesztése révén az I. sz. második felében, illetve a II. sz. elején számos új colonia és municipium jött létre a borostyánkő út mentén, a Száva völgyében, sőt a Duna mellett is. Ezeknek a városoknak gazdasági megerősödését jól mutatják azok az emlékek, melyeket a Flaviusok és Septimius Severus trónralépése közti időszakra keltezhetünk.⁶³ Számuk 15, (az adatok 23,4%-a) a II. sz.-ban tehát csaknem négyszeresére nőtt az adományozás. A csúcspontot a Severus kor jelenti — e rövid időszakra tehető 23

I. táblázat

Az építkezésekkel kapcsolatos ajándékozás alakulása Pannóniában (Katonai kivételével)

Kor	A feliratok száma	%-ban kifejezve
A Flaviusokig	4	6,2
A Flaviusoktól—Septimius Severusig	15	23,4
A Severusok korában	23	36
A Severusoktól Pannónia feladásáig	4	6,2
II—III. század	10	13,8

felirat, az anyag harmadrésze (34,5%⁶⁴), (I. táblázat). Többségük a limes menti újonnan létrehozott coloniákból származik, ugyanekkor jóval ke-

⁵⁵ CIL III 12733.

⁵⁶ CIL III 3148.

⁵⁷ CIL III 8817.

⁵⁸ CIL III 12734.

⁵⁹ CIL III 1061.

⁶⁰ CIL III 8088.

⁶¹ A dalmáciai Epidaurumban közpénzen *cisternát* (CH III 1750), a dáciai Apulumban a *collegium centonarium* a brigetioihoz hasonló scholát (CIL III 1174) építtetett a III. sz. első évtizedében, Sarmizegetusában

pedig egy augustalis fedett porticust (CIL III 1516) ajándékozott.

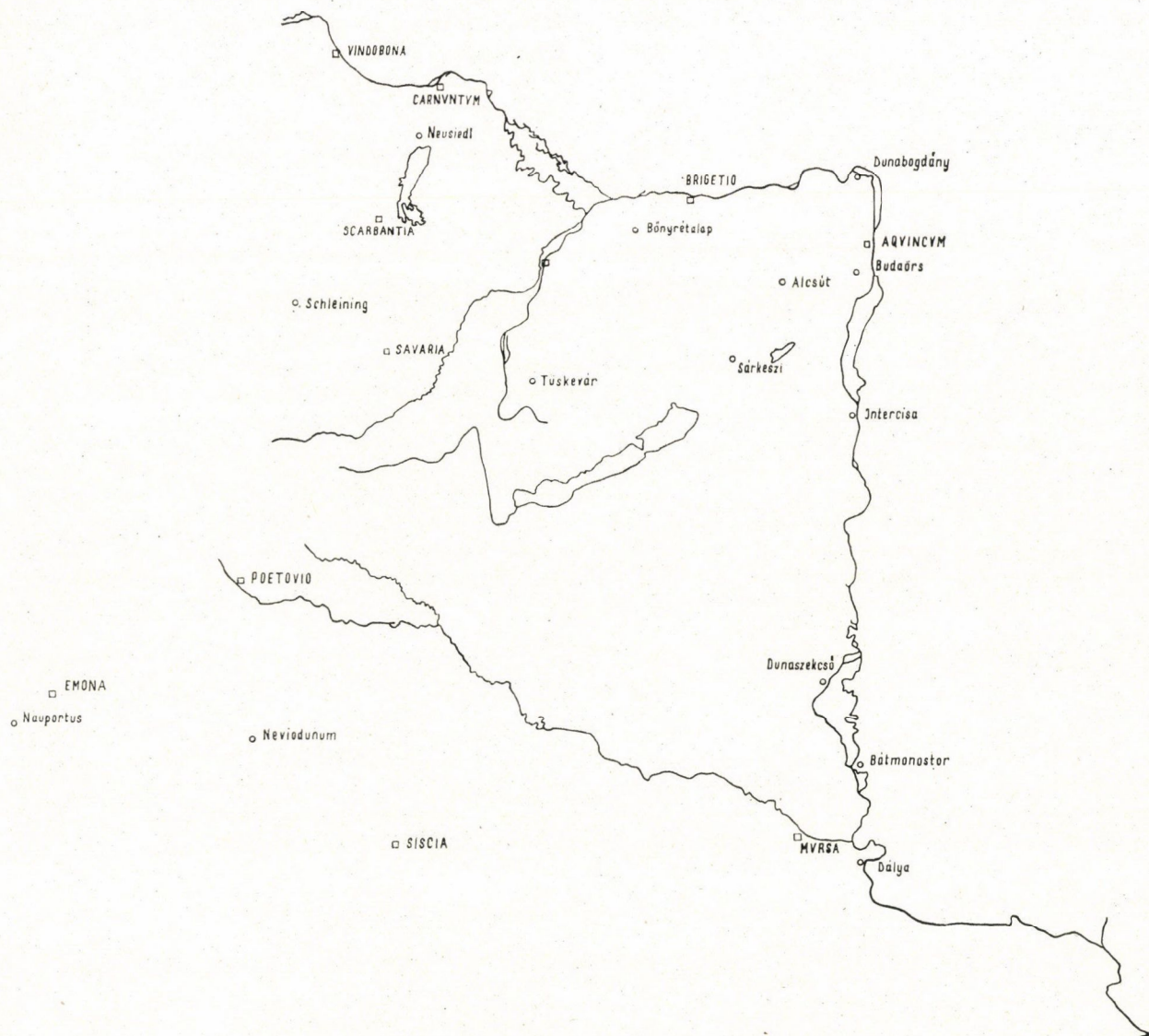
⁶² CIL III 3776, 3777, 3778, 3922.

⁶³ CIL III 3288, 4016, 4153, 4243, 10305, 10844, 10875, 10393 11261, 14354³⁶, 14354²⁸, 14359²; AIJ 559, 561; BpR 7 (1900) 166.

⁶⁴ CIL III 3526, 3579, 3580, 4168, 4183, 4354, 4426, 4441, 4567, 6452, 10439, 10444, 10495, 10496, 11042 AIJ 312, CIL III 10851; Intercisa 328; EPhK 56 (1932) 92—99; BpR 12 (1937) 55, Brigetio 226; Arch. Ért. 1946—48, 138, RLiO 16 (1926) 117.

vesebb az olyan régi virágzó városból mint Savaria vagy Poetovio. A Pannónia kutatásnak az utóbbi évtizedben elért eredményei már több oldalról bizonyították,⁶⁵ hogy a Severus kor a provincia gazdasági életének egyik fénykorát jelenti,

bályok önmagukban tehát nem eredményezhették a munusok számbeli növekedését, egyáltalán a rendelkezéseket sem azért hozták, hogy ezekkel a városi vezető rétegek ajándékait, illetve most már kötelező szolgáltatásait növeljék, hanem azért,

1. kép. A *munus*-feliratok lelőhelyei Pannoniában
Рис. 1. Местонахождения надписей *munus* в Паннонии
Fig. 1. Les sites des inscriptions concernant les *munera*, en Pannonie

ezt a most kapott adat is megerősíti. Igaz ugyan, hogy éppen ebben a korszakban születnek a munusokkal kapcsolatos jogi rendelkezések, ezeknek azonban csak csekély befolyásuk lehetett a pannóniai adományozás növekedésére. Hisz ezek a birodalom egész területére nézve kötelezők voltak, ennek ellenére, mint *Laum* és *Rockwell* munkáiból láttuk, a III. sz.-ban óriási mértékben megcsappant az idevonatkozó feliratos anyag. A jogsza-

hogyan az addigiakat fenntartsák. Ez azonban már birodalmi méretben sem mehetett nehézség nélkül, a városok hanyatlása, elszegényedése miatt. 10 feliratot (13,8 %) csak általánosságban tudtunk keltezni⁶⁶ a II. sz.-ra, illetve a III. sz. első felére, ezek is fenti állításainkat erősítik. A Severusok után az általános bel- és külpolitikai válság provinciánk gazdasági életében is óriási hanyatlást idézett elő. A III. sz. közepe után a forrásanyag:

⁶⁵ Mócsy A., i. m. 707.

⁶⁶ CIL III 3960, 4038, 4111, 4540, 10917, 11088, 14354²⁹, 15184⁸, Brigetio 229, 230.

az eddig hasznos segítséget nyújtó epigráfiai adatok megesapannak, úgy tűnik, hogy a municipális arisztokrácia már nem tudja vállalni az építkezésekkel járó anyagi áldozatokat. A III. sz. végéről, illetve a IV. sz.-ból mindössze négy adatunk van (6,1%), de mind a kettő lovagi rangú tisztviselő (tehát nem municipális) adományozásáról számol be, holott a korábbi évszázadokból származó anyagban egyetlen egyszer sem találtunk lovagi rangú ajándékozót. Így nem gondolhatunk arra, hogy a városi rétegek tevékenysége csak adatok hiányában ismeretlen előttünk, hanem fel kell tételeznünk, hogy éppen azért nélkülözzük az adatokat, mert az elszegényedett municipiumokban nem folytak nagyobb építkezések, sőt még a romos épületek helyreállítása is anyagi nehézségekbe ütközött. A IV. sz. végi Pannónia városi épületeinek sorsáról *Ammianus Marcellinus* tájékoztat bennünket.⁶⁷ Nemcsak Carnuntumban és Saviában, de a császári székhelyen, Sirmiumban is omladékkal voltak tele az árkok, elhanyagoltak az épületek, a falak pedig bedőltek. I. u. 374-ben azonban Probus praefectus praetorio még egy nagyobb összeget talált készen, melyet egy színház építésére akartak fordítani, ebből tudta fedezni a legsürgősebb helyreállítások kiadásait.⁶⁸ Katonai személyek építkezéséről adatunk csak a II. sz. végétől kezdődően van (Az egész II. sz.-ot mindössze három carnuntumi felirat képviseli.⁶⁹ (A III. sz. első feléből származó anyag ugyanakkor nagyarányú építőtevékenységről ad számot. 16 felirat tehető erre az időszakra, melyek jól mutatják egyrészt a III. sz.-i hadsereg szerepének növekedését, másrészt a városi és katonai adományozások szinkronját. A kettő együteműsége azt bizonyítja, hogy egyes pannóniai coloniák társadalmi életében (Brigetio, Carnuntum, Aquincum) a katonaság nagyon jelentős tényező, nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is, és a Severus korokban a katonaság is hozzájárul e városok felvirágzásához. A IV. sz.-ból mindössze egy feliratunk van, ennek értékelése is bizonytalan.⁷⁰

Dalmáciában már a köztársaságkor végén, illetve Caesar korában is ajándékoztak magánsze-

mélyek a város javára. I. e. 48 körül épült a curicum városfal,⁷¹ nagyjából egyidőben állítottak helyre Issában egy porticust,⁷² Naronában pedig egy libertus⁷³ emeltetett Libernek templomot. A továbbiakban említett feliratok zöme, — mintegy 25 — az i. u. I. sz.-ra keltezhető.⁷⁴ Ez a periódus Dalmácia tengerparti városainak fénykora. A Caesar alatt colonia-rangot nyert Salona, Narona, Iader és Epidaurum, a claudiusi alapítású Aequum és a titusi alapítású Doclea gyors fejlődésnek indul.⁷⁵ A municipális ordo mellett a gazdag libertusok is kivették részüket az építkezésekből. Az adományok száma és nagysága azt bizonyítja, hogy valamennyi Duna-vidéki tartomány közül Dalmácia érte el a legmagasabb szintet az urbanizáció politikai és gazdasági vonatkozásában egyaránt. Legtöbb adatunk Salonából származik,⁷⁶ de szinte valamennyi városban és szigeten történt jelentősebb építkezés.⁷⁷ Belső-Dalmáciában a municipális élet fejletlen. Az adományozási feliratok is jóformán hiányoznak. Az I. sz.-ból mindössze egy templom újjáépítésére vonatkozó adatot ismerünk Ljubuškiból,⁷⁸ — a leg. XI. Claudia egyik centurioja volt a vállalkozó. A II. sz.-i feliratok száma mindössze öt. Ebből egy Salonára,⁷⁹ kettő Epidaurumra,⁸⁰ és kettő a belső-dalmáciai Humaéra,⁸¹ illetve Vratnikra⁸² jut. Az ajándékozók császári vám-, illetve pénzügyi tisztviselők, centuriók, ritkábban városi vezetők. A fentiek azt mutatják, hogy a tengerparti dalmáciai városok már a II. sz.-ban elszegényedtek, ugyanakkor Belső-Dalmáciában ez a hanyatlás nem érezhető. Az eredmény meglepő, hisz birodalmi mértékben a II. sz. a virágzás kora, a provinciák ekkor jutnak nagyobb szerephez, az adományozásról szóló feliratok száma mindenütt — így Pannóniában is — ugrásszerűen növekedett. A tengerparti coloniák fejlődése tehát Itáliával együtemű, ahol már a II. sz.-ban tapasztalható a visszaesés. A III. sz.-i feliratok száma is csekély: Salonából,⁸³ Naronából⁸⁴ és Curicumból⁸⁵ egy-egy, a belső-dalmáciai Srebrenicából kettő, Zvornikból a Brdoból egy-egy származik. Az ajándékozók most már csak a legritkább esetben kerülnek ki a municipális

⁶⁷ *Ammianus Marcellinus* XXX. 5.

⁶⁸ *Uo.* XXIX. 6. 11.

⁶⁹ CIL III 14074, 14077, RLiÖ 5 (1904) 129

⁷⁰ CIL III 3370. Provinciánkoz hasonló a helyzet Dáciában is. A fenti hivatkozásokban említett anyagából 7 keltezhető a Septimius Severus trónralépését megelőző időszakra, tehát a II. sz.-ra (CIL III 1069, 1070, 1160, 7626, 7983, 1061 975), jobbra a Traianus által alapított Sarmizegetusában, és a Marcus Aurelius idejében colonia rangot nyert Apulumban található. A 12 Severus-kori, illetve a III. sz. első feléből származó felirat sejteni enged azt a gazdasági fellendülést, mely itt is bekövetkezett a markomann-szarmata háborúk után (CIL III 789, 875, 976, 990, 1006, 1174, 1341, 7683, 7760, 7776, 7954).

⁷¹ CIL III 13295.

⁷² CIL III 3078.

⁷³ CIL III 1784.

⁷⁴ Az anyag keltezésében nyújtott segítségért ezúton mondok köszönetet Alföldy Géának.

⁷⁵ Bővebben ld. *Alföldy G.*, *Živa antika* 12 (1963) 326.

⁷⁶ CIL III 1953, 1954, 1958, 8675, 8795, 8805, 14243. A dalmáciai városok életéről bővebben ld. *Alföldy G.*, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Bp. 1965) 202.

⁷⁷ *Aenona* CIL III 2969, *Aequum* CIL III 9767, 9768 *Albona* CIL III 3047, *Apsoros* CIL III 3148, *Arba* CIL III 3115, 3116, *Asseria* JÖAI 11 (1908) Bb. 67/8 *Doclea* CIL III 13820/1, *Epidaurum* CIL III 1750, *Iader* CIL III 2907, *Narona* CIL III 1820, *Scardona* CIL III 2810 *Tragurium* CIL III 9707.

⁷⁸ CIL III 8485.

⁷⁹ CIL III 8684.

⁸⁰ CIL III 1745, 1749.

⁸¹ *GZMBH* 26 (1914) 165.

⁸² *VHAD* 9 (1906—7).

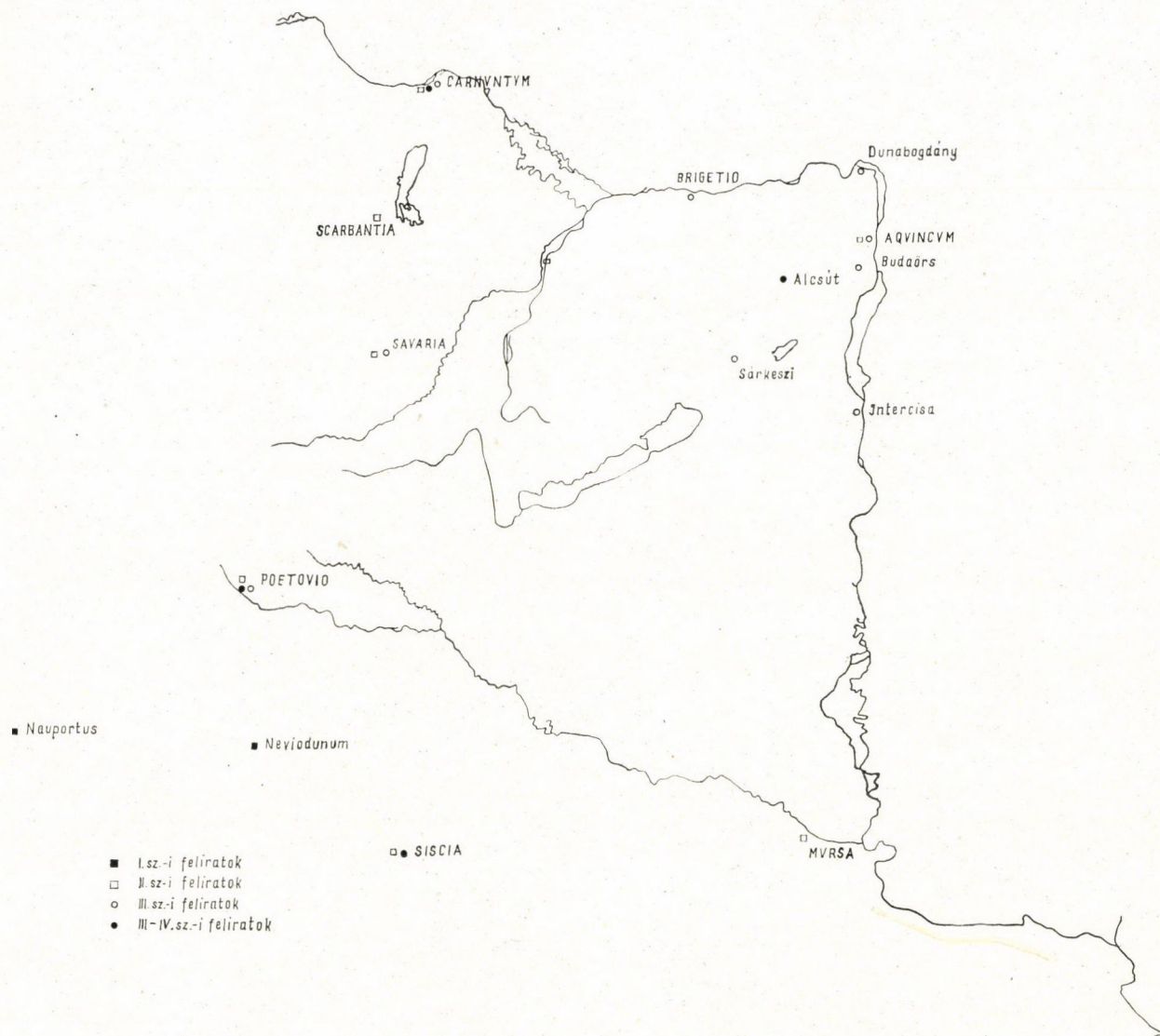
⁸³ A városok II. sz.-i elszegényedéséről ld. *Alföldy i. m.* 206 CIL III 13904.

⁸⁴ CIL III 1786.

⁸⁵ CIL III 3126.

arisztokrácia tagjai közül, sokkan inkább állami tisztviselők, mint a procurator argentariusum, vagy a hadsereg tisztikara veszi kézbe az építkezéseket. A IV. sz.-ra mindössze egy naronai felirat keltezhető.⁸⁶ Az elmondottakból következik, hogy

nek. A legtöbb adatunk ebből az időszakból Sisciára (4), Poetoviora és Aquincumra (3–3) vonatkozik, de nagy építkezésekről számolnak be Carnuntum, Scarbantia, Savaria és Mursa feliratai is. A III. sz. első felében, noha a gazdasági fellen-

2. kép. A munus-rendszer alakulása Pannoniában
Рис. 2. Формирование системы мунус в Паннонии
Fig. 2. La chronologie du système du munus en Pannonie

Pannónia fejlődése Dáciáéhoz hasonlítható, Dalmáciáé viszont az itáliáival állítható párhuzamba.

Az adományozás szokásának kiterjedése az urbanizáció előrehaladását tükrözi. A Flaviusok kora előtt Pannoniában még csak az Itáliához legközelebb eső Nauportusban és Neviodunumban található munusra vonatkozó felirat, (2. kép) a II. sz.-i feliratok azonban már a borostyánkő út és a Száva menti városok többségében jelentkez-

dülés az egész provinciát érinti, mégis az újonnan colonia rangra emelt városok tükrözik a legjobban. A súlypont a limes menti területekre tevődik át, mint azt 10 aquincumi, 3 brigetioi és 3 carnuntumi igazolja, de nem veszt el jelentőségét Savaria (2) vagy Poetovio (1) sem. Feltűnő azonban, hogy provinciánk legkorábbi coloniájából, Emonából mindössze egy feliratot ismerünk, annak értékelése is bizonytalan. A IV. sz.-ból kapott kevés értesülésünk Sirmiumra, illetve Poetoviora vonatkozik, egy későrómai időkre keltezhető felirat szerint Carnuntumban is helyreállítottak egy templomot,

⁸⁶ CIL III 1805.

ez azonban még valószínűleg a III. sz. végén, vagy a IV. sz. első évtizedeiben történt. Savariában a IV. sz. elején még jelentős építkezések folytak.⁸⁷

3. Az ajándékozó társadalmi helyzetének vizsgálata rávilágít a különböző társadalmi rétegek anyagi helyzetére, mind a provincia, mind az egyes városok viszonylatában. Tartományunkban a (polgári) feliratok 32,2%-a (20) a *municipális ordo* építkezéseiről számol be. (E réteghez számíthatjuk a veteránokat is). Az építkezők túlnyomó része magas hivatalt visel; a poetovioi C. Valerius Tettius Fuscus duumvir és augur (13), a scarbantiai Tib. Iulius Quintilianus duumvir (27), Florus és Mercator (50) duumviri quinquennales, M. Ulpus . . . , (52) C. Titius Antonius Peculiaris (48) és . . . Antonius . . . (44) pedig elérték a legmagasabb provinciális méltóságot: a provincia főpapi tisztségét, melyet Pannónia Inferiorban többnyire az aquincumi duumvirek viseltek. Feltételezhető, hogy ajándékaik megválasztásukkal szorosan összefüggtek, még akkor is, ha a feliratokon ezt nem tüntetik fel. (Miért éppen duumvirátusának évében tesz eleget apja végrendeletének M. Ulpus . . . vagy miért éppen magistratussága alatt épített Florus és Mercator templomot a „császár üdvéért”?)

Az alacsonyabb rangú decuriok is nagyobb ajándékokkal járultak hozzá városuk fejlődéséhez. Sacerdotális decurio építteti újjá a savariai cryptat, questor és a faberek praefectusa volt C. Tiberinus Faventius (15). A gens Titiahoz tartozó sisciai építkező flamen lehetett, flamenné választásáért ajándékozott vásárcsarnokot egy egyszerű mursai decurio. Nem viselt magasabb tisztséget az a C. Domitius Zmaragdus sem, aki Carnuntumnak az amphiteatrumot építtette, vagy C. Iulius Magnus, (32) az egyik szobor állítója, — sőt az aquincumi orgona ajándékozója is csak a collegium centonariorum praefectusa volt. A veteránok, akik többnyire abban a városban telepedtek le, amelyekben csapatuk állomásozott, — adományozására vonatkozóan 4 adatunk van, 2 Brigetiből, 1 Aquincumból és 1 Carnuntumból. Valamennyien sacralis rendeltetésű épületeket, szobrokat emeltettek (II. táblázat). A városok

II. táblázat

A munificáló társadalmi rétegek

	A feliratok száma
Katonák	20
Municipális ordo	20
Augustalisok	7
Collegiumok	6
Lovagok	4
Egyéb állami tisztviselők	2

másik jelentős társadalmi rétege, az *augustalisok*, gazdag *libertusok* rendje aránylag kevesebb építkezésben vállalt szerepet. A tárgyalt munusok 11,2%-a tulajdonítható csupán nekik. Elsősorban az I. és II. sz.-ban tevékenykedtek a borostyánkő út menti városokban. Nauportusban (2, 3), Poetovioiban (20), Savariában (22), Carnuntumban (30), de adományoztak Brigetioiban (60) és Aquincumban (42) is. Az építkezők harmadik nagy csoportját különböző *collegiumok* alkotják. Hat feliraton (az anyag 9,6%-án) szerepelnek, főleg Aquincumban és Brigetioiban. Ajándékuk túlnyomórészt sacralis rendeltetésű épület vagy szobor, a collegium céljának megfelelően. Cocinatoriumot építtet a collegium Victorianorum (51), Mars Marmogiusnak állít szobrot egy ismeretlen egyesület magistere (7). A provincia geniusának collegiuma signumot ad Victoriának (23), a collegium montanorum helyreállít egy Iuppiter szentélyt, faberek testületének magistere silanust (43), a tűzoltók egyesülete scholát állíttat (59). A collegiumok építkezéseiről beszámoló adatok főleg a III. sz. elejére keltezhetők. A társadalom felső rétegéhez tartozó *lovagok* adományozásáról csak négy adatunk van (egyik Pannónia I és Noricum Ripense duxa), mindegyik a III—IV. sz.-ra vonatkozik (6,2%) (9, 14, 24, 36). Úgy tűnik, hogy a városi rétegek elszegényedése után a magasabb társadalmi körökhöz tartozók veszik kézbe az épületek karbantartásának feladatát. Nem tudjuk biztosan, hogy saját, vagy állami pénzt fordítottak-e az építkezésekre, de mint arra Ammianus Marcellinus utal,⁸⁸ valószínűnek tarthatjuk, hogy a tehetősebb, a közvetlen támadásoknak kevésbé kitett városok hozzájárulhattak ezekhez. Állami, pénzügyi és vám-tisztviselők (dispensator, publici portorii vilici vicarius) ajándékozták — talán saját költségükön — az egyik Mithras szobrot Poetovioiban és a sisciai Mithrasnak dedikált porticust. Nőket csak elvétve említene forrásaink, szinte valamennyi férjével együtt építtet, mindössze egy töredékes brigetioi feliraton hiányzik a hozzátartozó megjelölése. Feleségével együtt állíttatta helyre a legio corniculariusa az istenek templomát Brigetioiban, Magna Mater szentélyét pedig Aurelia Marcellina és egy veterán renováltatta. Alaparancsnok és felesége közösen adtak szobrot Teutoburgiumban, Mursellában pedig Iuno templomát Iulia Severa és egy beneficiarius consularis építtette újjá. E kevés adat érdekes eredménye, hogy szinte kivétel nélkül csak katona hozzátartozókat találunk az adományozók közt. Van néhány adatunk arra is, hogy egy személy többször is ajándékozott városának, ilyen volt Aquincumban C. Titius Antonius Peculiaris, (47,48) vagy Brigetioiban Q. Ulpus Felix. (59, 60) Az egyes városok társadalmi rétegeinek anyagi helyzetét a fentiekben felsorakoztatott ada-

⁸⁷ Balla L., Arch. Ért. 90 (1963) 76; Paulovics I., Savaria Szombathely topográfiája (Szombathely 1943) 25—

⁸⁸ Ld. 98. j.

III. táblázat

A pannóniai munusok alakulása és megoszlása

	A Flaviusokig	A Flaviusoktól Sept. Severusig	A Severus-kor	Későrómai	II–III. sz.	Összesen
Emona	—	—	—	—	—	1
Nauportus	LL 1	—	—	—	—	3
Neviodunum	1	—	—	—	—	1
Siscia	—	C OO 1	—	E	E	6
Poetovio	—	O 1 1	L	E	OO EE	10
Savaria	—	L	C	O	1	5
Scarbantia	—	O	—	—	—	1
Stix-Neusiedl	—	—	—	—	1	1
Carnuntum	—	O 1	OO V L	E	1	9
Mursa	—	O	—	—	—	1
Intercisa	—	—	C	—	—	1
Aquincum	—	O C 1	OOOOO V L C 11 E	—	—	14
Brigetio	—	—	V CC L E	—	V 1	10
Összesen	4	15	23	4	10	63

O = Ordo decurionum

V = veterán

L = libertus, augustalis

C = collegium

E = lovag, császári hivatalnok

1 = társadalmi hovatartozása bizonytalan

tok egyenkénti vizsgálata mutatja. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Sisciában, Poetovióban és Savariában az építkezések elsősorban a municipális arisztokrácia kezdeményezésének köszönhetők (6 feliraton szerepelnek), másodsorban az augustalisok (2) és a collegiumok (2) tevékenységével hozhatók összefüggésbe. Más a helyzet a Duna-menti városokban-, a különbségek a következőkben foglalhatók össze:

1. A katonaság is részt vesz az adományozásban, jelentősége némely esetben felülmúlja a városi rétegeket,

2. Az augustalisok ajándékai csak szórványosan tűnnek fel.

Aquincumban a legszebb épületeket a decuriók emelik (7 feliraton jelentkeznek). Collegium és katonai személy 2–2, augustalis 1 esetben szerepel a forrásanyagban. Carnuntumban katona 5, az ordo tagjai 4 (1 veterán), libertus 1 feliraton tűnik fel. Brigetioból egyetlen egy biztos adatunk sincs a decuriók építkezéséről (III. táblázat), (veterán 2) és mindössze 1 augustalis található az ajándékozók közt, ugyanakkor katonai személy 4, collegium pedig 2 esetben jelentkezik. Utóbbi csak azzal magyarázható, hogy a városi vezető rétegek Brigetióban szegények voltak, így a felmerülő építkezések a katonaság és a különböző testületek anyagi támogatásával folytak. Dáciában nagyjából minden társadalmi réteg részt vesz a városi

építkezésekben, a decuriók és az augustalisok kb. egyforma arányban vannak képviselve a feliratokon. Az ordo ajándékozásáról szóló adatok Apulumra⁸⁹ és Sarmizegetusára⁹⁰ vonatkoznak. Libertusok (augustalisok) Apulumban,⁹¹ Sarmizegetusában⁹² ajándékoznak elsősorban. Provinciánkhoz hasonlóan aránylag gyakran adományoznak katonák a városokban és kisebb telepeken,⁹³ de nemcsak sacralis, hanem profán rendeltetésű épületet is. (Alsó-ilosvai balneum). A munusok szempontjából nagyon csekély lehetett a collegiumok jelentősége, mindössze egy pár apulumi tábla utal rájuk.⁹⁴ A magasabb társadalmi réteghez tartozók közül megemlíthető egy szenátor, aki Apulumban fürdőt építtetett.

Dalmáciában kétségtelenül a municipális arisztokrácia vette ki részét legjobban az építkezésekből. Szinte valamennyi tengerparti városból van adatunk decuriók ajándékozására.⁹⁵ Gyakran a hivatali év és az adományozás időpontja egybeesik, amelyből ismét arra lehet következtetni, hogy a városok polgárai elvárták, s szinte kötelező érvényű szokássá tették a munifikálást. Duumvir építtet kutat Epidaurumban, fürdőt Albonában, porticust Apsorosban, templomtetőt majd porticust Aequumban és városfalat Lissusban. A papi tisztséget viselők Dalmáciában főleg sacralis épületeket emeltettek, mint Seniában a sacerdos Liburnorum vagy Lissusban egy augur. Elvéve egy-egy, városban letelepült veteránt is találunk az adomá-

⁸⁹ CIL III 1096, 7760, 7807.

⁹⁰ CIL III 6270, 7907, 7954, 7983.

⁹¹ CIL III 1061, 1096, 976, 7776.

⁹² CIL III 1516, 7960.

⁹³ Alsó Ilosva CIL III 789, Alsó-Kosály CIL III 825, Apulum CIL III 990, 1160, 1170, Potaissa CIL III 875.

⁹⁴ CIL III 975, 1174.

⁹⁵ Aenona CIL III 2969, Aequum CIL III 9767, 9768, Albona CIL III 3047, Apsoros CIL III 3148, Asseria JOAI 11 (1908) 60., Doclea CIL III 13820/1, Epidaurum CIL III 1745, 1750, Issa CIL III 3075, Lissus CIL III 1704, Salona CIL III 1954, Scardona CIL III 2810, Senia (Atug 2/1956) 53.

nyozók közt, mint Asseriában.⁹⁶ Sokat köszönhetnek a municipiumok a gazdag libertusoknak — egyes helyeken csaknem kizárólag ők fordítottak gondot a középületekre. Szinte törvény, hogy ott, ahol az ordo építkezéseinek nyomát nem találjuk — az augustalisok feliratai kerülnek elő. Nemcsak a libertus coloniának nevezhető Naronára vonatkozik ez,⁹⁷ hanem Traguriumra⁹⁸ és Arbára⁹⁹ is, sőt túlnyomórészt vagyonos sevírek építkeznek Salónában is.¹⁰⁰ Általában elmondhatjuk, hogy mindenütt, ahol a kora császárkorban városi kultúra virágzott, a libertusok tevékenyen bekapcsolódtak a gazdasági élet irányításába, a municipiumok vezetésébe. Provinciánkban alakult ki, ezért csak innen van adatunk működésükről. A collegiumok, melyeknek tartományunkban jelentős szerepük volt, Dalmáciában csak elvétve járulhattak hozzá ajándékaikkal a város fejlesztéséhez, gazdasági jelentőségük inkább csak a késői császárkorban nőtt meg.¹⁰¹ Ugyanígy jelentéktelen szerepe volt az adományozásban a katonaságnak. Míg Pannóniában a hadsereg a legjelentősebb munifikáló réteg, addig Dalmáciában csak elvétve akad egy-egy felirat, amelyen katonai személy szerepel.¹⁰² Császári tisztviselők többször vesznek részt az adományozásban (srebrenicai procurator argentariarum), de valószínűleg állami pénzből támogatták az építkezéseket. A többi provinciához képest Dalmáciában találunk leggyakrabban nőt az ajándékozók közt.¹⁰³

4. A munusokra utaló feliratok általában feltüntetik az ajándékozás okát. Ezek leggyakrabban a következők lehetnek:

1. Tisztségvállalás
2. Politikai jelegű
3. Votum

Az esetek túlnyomó többségében utóbbit szokták megjelölni. Pannóniában tisztségvállalás alkalmából (*ob honorem*) adományoz a mursai decurio, akit flamenné, a poetovioi duumvir, akit tribunussá, a scarbantiai duumvir, akit augurrá, egy aquincumi libertus, akit augustalissá választottak, sőt a collegium fabrum magistere is megválasztásáért építtetett silanust. A felsorolt példák szerint csaknem minden tisztség — lehetett ez hivatali, papi vagy collegiumi — egyben munus vállalását is jelentette. Nauportusban két libertus egyenesen a község határozatára (*vici scito*) állíttat új épületeket.

⁹⁶ JÖAI II (1908) Bb 60, 67/8.

⁹⁷ Alföldy G. i. m. 136, CIL III 1806, 1820, 1784, 1786.

⁹⁸ CIL III 9707.

⁹⁹ CIL III 3116.

¹⁰⁰ CIL III 1947, 8675, 12234⁴.

¹⁰¹ CIL III 8795.

¹⁰² Egy centurio Ljubuškiban porticust (CIL III 8485) egy protector Naronában thermákat (CIL III 1805) és egy cohors Humačban) GZMBH 26 (1914) 165) templomot állíttat helyre.

¹⁰³ Salona CIL III 1956, 1962, 10083.

¹⁰⁴ CIL III 9767, 9768.

A politikai jellegű okok közt leggyakoribb a császárért (*pro salute imperatoris*) történő, votumként formulázott munifikálás. Ez a limes menti városok és telepek feliratain szerepel gyakran, Aquincumban 3, Brigetioiban és Intercisában ugyancsak 3—3 esetben. Elvétve Sisciában, Mursellában és Stix-Neusiedlben is megtalálható egy-egy hasonlóan szövegezett tábla. Elsősorban katonák, collegiumok, ritkábban a városi ordo tagjai tüntetik fel ezt a célt. Patronusa „üdvéért” állíttatja helyre Silvanus szentélyét egy carnuntumi libertus (30).

A votum jellegű adományozásnál két formula gyakori: az *ex voto* és a *pro salute sua*, mindkettő természetesen sacralis rendeltetésű munusra vonatkozik. Ex voto történő építkezéséről számol be 2 carnuntumi, 1 poetovioi és 1 sisciai, — *pro salute sua* formula található egy poetovioi, egy brigetioi és egy budaörsi feliraton. Két esetben végrendeletre hivatkozik az építtető (52,34), egy adat szerint pedig a város fényének növeléséért (*pro urbis splendore*) történt az ajándékozás (9).

Dalmáciában csak elvétve fordul elő ob honorem az építési feliratokon, ugyanakkor azonban többször hivatkoznak az ajándékozók arra, hogy *ex pecunia duumviratus* építkeznek.¹⁰⁴ Szobrok állításánál a városi tanács hozott határozatot azok elhelyezéséről, de felállításukkal magánszemélyeket bízott meg.¹⁰⁵ A *pro salute imperatoris* formula ebben a provinciában is inkább a császári tisztviselők feliratain jelentkezik,¹⁰⁶ meglehetősen szórva nyosan. A decuriók gyakran városukért, vagy rendjükért ajándékoznak,¹⁰⁷ a szövegezés votum-szerű. Legtöbbször itt is azt írják ki az építkezők, hogy fogadalmat váltanak be.¹⁰⁸ Naronában egy protector ducenarius *rogante populo*¹⁰⁹ építtet. A „nép kívánságára” történő adományozás a nyugati provinciákban gyakori.¹¹⁰ Az epigráfiai anyag nagy részéből úgy tűnik, hogy az ajándékozás önkéntes, ezt azonban nem lehet pusztán a feliratok alapján eldönteni. Kétségtelen, hogy az adományozás során gyakran minden kényszer vagy rendelkezés nélkül adott nagyobb összeget a vállalkozó, ezeket az eseteket azonban egyedileg kell meghatározni. A municipális munusok elvégzésének kötelezettsége alól a késői principátus időszakában már csak nagyon ritkán adtak felmentést, (immunitas) főleg olyanoknak, akik másfajta feladatnak tettek eleget. Fel voltak mentve pl. a katonák,¹¹¹ sőt a veteránok¹¹² és egyes collegiumok

¹⁰⁵ CIL III 2810.

¹⁰⁶ CIL III 8684, 13904.

¹⁰⁷ CIL III 2969, 3047.

¹⁰⁸ Brdo CIL III 13981, Naroná CIL III 1784, 1786, Salona CIL III 1954, 1958, 1947, 1962, 8675, Scardona CIL III 9881, Tragurium CIL III 9767.

¹⁰⁹ CIL III 1805.

¹¹⁰ Rockwell, J. C. i. m. 90.

¹¹¹ Dig. L. 4, 3. *His, qui castris operam per militiam dant, nullum municipale munus iniungi potest.*

¹¹² Dig. L. 5, 7 *A muneribus quae non patrimonii indicuntur veterani post optimi nostri Severi Augusti perpetuo excusantur.*

is.¹¹³ utóbbiak azzal a megszorítással, hogy az immunitást csak azok élvezhetik, akik kézműves (artifex) munkát végeznek. Ha ezek a Severus korából származó rendelkezések felmentést adnak a katonáknak és a veteránoknak, sőt egyes collegiumoknak is, feltételezhetjük, hogy a II. sz. végét megelőző időszak jogi gyakorlata sem volt más. Ez pedig azt jelenti, hogy Pannónia és Dácia építkezéseinek nagy része (amelyet ezek a rétegek végeztek) önkéntes vállalkozás volt. Kétségtelen, hogy a municipális arisztokrácia, különösen a korai császárkorban szívesen és önként ajándékozott mindaddig, míg arra anyagi alapja megvolt.¹¹⁴ Ugyanígy önként adományoztak azok a gazdag polgárok is, akik nem viseltek tisztséget.¹¹⁵ Dalmácia építési feliratai közt — melyeknek több, mint kétharmad része a II. sz.-ot megelőző időszakra keltezhető — valóban alig találunk egy-egy ob honorem szövegezést, mely bizonyosfokú kényszerre utalna. (Az ajándékozások szokássá való kialakítására legfeljebb abból következtethetünk, hogy egyes tisztséget viselők éppen hivatali évük alatt váltják be fogadalmaikat.) A II. sz. közepétől azonban inkább köteleességszerűvé váltak a munusok, s bár rendeletileg csak az Antoniusok és a Severusok szabályozták ezeket, gyakorlatilag már korábban sem lehetett teljes önkéntességről beszélni.¹¹⁶ Pannóniában két felirat szerint már az I. sz. elején a vicus határozatára folytak építkezések (nauportusi magister vici), bár az is lehetséges, hogy a határozat hozzájárult a vállalkozáshoz, de nem rendelte el azt. Az ob honorem formula a II. sz. közepe felé tűnik fel (mursai és scarbantiai decurio) birodalmi vonatkozásban a gazdaságtörténészek Traianus-Hadrianus korát szokták fordulópontnak tartani.¹¹⁷ Ekkor lesz a munus egyre inkább kényszer, melytől szabadulni szeretnének a decuriok. A Severusok alatt már nagy kitüntetésnek számított, ha valaki tisztséget viselt és immunitást élvezett. A III. sz. elejének jogszabályai részletesen kidolgozták a kötelező ajándékozás rendszerét.¹¹⁸ A rendelkezések végrehajtására jó példát nyújt egy Flavia Solvában előkerült felirat, mely Septimius Severus és Caracalla 205-ből származó intézkedéseit foglalja magában.¹¹⁹ A császár arra inti Pollienius Sebennus helytartót, hogy a collegium centonariorum kiváltságát tartsa tiszteletben, ne változtassa meg elődei, illetve a senatus döntését, de azokat, akik nem végeznek kézművesi munkát, illetve nagyobb vagyonnal

rendelkeznek — kényszerítse munusok vállalására. A fentiekből kitűnik, hogy Flavia Solvában már szükség volt a vagyonosabbakat ajándékozásra kényszeríteni, a collegiumok tagjai közül is csak egyesek élvezhetik a „vacatio”-t. A pannóniai feliratokon mind a collegium centonariorum, mind a collegium fabrum csak egyszer tűnik fel mint ajándékozó, ugyanakkor a kultikus egyesületeknek gyakrabban kellett részt venni az építkezésekben. Az ob honorem formula is mind gyakoribb lesz tartományunkban. A munifikálás a III. sz. elején már kötelezettséget jelent Pannónia vonatkozásában is, ez azonban nem jelenti azt, hogy önként már senki sem adott ajándékot. (Éppen erre az időszakra keltezhető a többszörösen építkező személyek feliratai). A döntő kérdés nem az, hogy egy-egy munust önként adnak-e vagy nem, hanem az, hogy az építkezők elég vagyonnal rendelkeztek-e, megvolt-e az anyagi lehetőségük. A városi decuriok elszegényedése után a törvények ellenére sem tudják a helytartók behajtani az adókat, viszont ha a Severusok korában az adományozás nagymérvű, mindenképpen a provincia jólétét, vagyonos vezetőrétegek tevékenységét kell feltételeznünk.

5. Utoljára a munusok összegével kívánunk foglalkozni. Azt már az eddigiekben is említettük, hogy a hozzájárulás nagyságát a munusra kötelezett személy vagyoni helyzete határozta meg. Pontos összegeket megnevezni azonban a kutatás mai állása mellett még nem minden esetben tudunk. Pannóniai felirataink közül mindössze egy tünteti fel azt, hogy mennyit áldozott az építető, ez is töredékes. Egy Dunapentelén talált építési tábla szerint M. Ulpius... aquincumi duumvir a II. sz. közepén 40 000 sestertiusért templomot és szobrot (?) állíttatott. A többiekénél még következtésekre sem nagyon hagyatkozhatunk, még akkor sem, ha egy épület költségeit más területről ismerjük. Más árak lehettek ugyanis a birodalom keleti felében, mások a nyugatban — nem is szólva a bennünket közelebből érdeklő négy évszázad tekintélyesnek mondható áralakulásáról. Plinius pl. arról ír, hogy a niceai színház építésére 100 000 sestertius fordítottak, mégis hasadékok voltak rajta.¹²⁰ Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy Corfiniumban egy balneumra 152 000 sestertius gyűjtöttek,¹²¹ másutt 100 000 is elég volt.¹²² Hispániában egy arcus szobrokkal 90 000-ért épült,¹²³ Ostiában egy díszkapura és

¹¹³ Dig. L. 6.6.

¹¹⁴ Stevenson, G. H., i. m. 175.

¹¹⁵ Rostovtzeff, M., i. m. 125.

¹¹⁶ Uo. 120.

¹¹⁷ Uo. 326.

¹¹⁸ A rendelkezések előírják, hogy a munus alól átköltözés útján szabadulni akaró decuriot a helytartó küldje vissza városába. (Dig. L. 2, 1.) A helytartónak kellett felügyelni a terhek igazságos, kor és rang szerinti elosztására is. (Uo. L. 4.15.) Munusok vállalására kötelezték a libertusokat (Uo. L. 4. 3.), sőt egyes collegiumokat

is. A törvények értelmében a városokból befolyt pénzt inkább az épületek karbantartására és nem újak építésére kellett fordítani, különösen akkor, ha a civitasban sok építmény volt. (Uo. L. 10. 7.) Szigorú rendeletekkel kötelezték azt, aki adományozásra ígéretet tett, ígéretének beváltására. (Uo. L. 12. 1.)

¹¹⁹ Cuntz, O., JÖAI 18 (1915) 99 Alföldy G. feloldása.

¹²⁰ Plinius 10, 39

¹²¹ CIL IX 3152.

¹²² Frank, T., An Economic Survey V (1959) 98.

¹²³ CIL II 3997.

egy Iuno-Minerva szentélyre 250 000 sestertius fordítottak.¹²⁴ Mint látjuk, az adatok elég hézagossak, összevetésre alig alkalmasak. Dalmáciából pár feliratot ismerünk, amely összeget is feltüntet. Asseriában egy porticus építésére 80 000¹²⁵ sestertius adott egy decurio, egy másik adat szerint egy veterán 200 000-ret költött porticusra.¹²⁶ Körülbelül ezek lehettek az árak tartományunkban is.

A birodalom és a Duna-vidéki tartományok városainak munus-rendszerét összehasonlítva a következőket állapíthatjuk meg: Itáliával és több gazdaságilag erős nyugati provinciával (Africa, Hispania) ellentétben, Pannóniában a vagyonosabb rétegek nem tudtak nagyszabású építkezésekbe kezdeni, a legköltségesebb vállalkozásokra mindig állami pénzt fordítottak. Adataink túlnyomó többsége sacralis rendeltetésű építményre, vagy annak berendezésére utal, a rendelkezésre álló összeget általában templomok, szentélyek és az ezekhez tartozó porticusok helyreállítására fordították. Az ajándékok közt Nyugat-Pannóniában gyakran szerepel egy-egy kultikus szobor, amely nyilván a poetioi, savariai kőfaragóműhelyekből került ki. E műhelyektől távollevő északkelet-pannóniai városokban szobor ritkán szerepel a munusok közt. Profán középületeket, építményeket csak egy-egy helyen említnek a források — szórványosan kerül elő macellum, amphitheatrum, fürdő, basilica, schola, vízvezeték vagy szökőkút építési felirata. A katonák ajándékai közt ilyen sohasem szerepel.

Az építkezések a provincia gazdasági életére és az urbanizáció előrehaladására vetnek fényt. A Flaviusok koráig csak Délnyugat-Pannóniából van egy-két adatunk, a II. sz.-ra számuk már csaknem négyszeresére emelkedett, főleg a borostyánkő út és a Száva menti municipiumokban. A csúspontot a Severus kor jelenti, mely provinciánk gazdasági életének egyik fénykora, ugyanakkor Itália és a provinciák szempontjából már a hanyatlás kezdete. A hadsereg szinte csak ekkor kapcsolódik be a munifikálásba, a súlypont a Duna-menti városokra tevődik át. A III. sz.-i bel-és külpolitikai válság után a városi élet elsorvad, csak egy-két esetben hallunk templomok, szentélyek helyreállításáról. Az ajándékozók legnagyobb része a limes

mentén katonákból, másutt a municipális ordoból került ki. A principátus korai szakaszában libertusok, a III. sz. elején pedig a különböző collegiumok kapcsolódtak be az építkezésekbe, míg a dominátus korában főleg a lovagok munusai jellemzők. Az ajándékozás a II. sz. közepéig önkéntesnek látszik, s bár utána törvények tették kötelezővé — nehézséget nem okozhatott mindaddig, míg a vezetőrétegek gazdasági alapja, vagyona szilárd volt.

Viszonylag Dáciában sincsenek nagyobb építkezések, túlnyomórészt templomokat, kultikus szobrokat ajándékoznak — feltűnően kevés a profán célú. Valószínűleg itt is a Severus kor jelenti a fénykort, a feliratok száma a II. sz.-ihoz képest nő. A munifikálásban részt vesz a municipális arisztokrácia mellett a vagyonosabb libertusok rétege és a katonaság is, ugyanakkor nagyon csekély a collegiumok jelentősége Dalmáciában, tengerparti colóniákban a nagyszámú templom, szentély és porticus mellett fürdőket, vízvezetéseket, kutakat, sőt a városfalhoz tartozó tornyokat is magánszemélyek építtetik, viszonylag kevés szobrot ajándékoznak. A munusok már a köztársaságkor végétől, illetve Caesar korától többé-kevésbé rendszerezettek. A feliratok legnagyobb része az i. u. I. sz.-ra keltezhető. Az ajándékok száma és nagysága azt bizonyítja, hogy valamennyi Duna-vidéki tartomány közül Dalmácia érte el a legmagasabb szintet az urbanizáció politikai és gazdasági vonatkozásában egyaránt. Az i. u. I. sz.-ban virágzó tengerparti városok a II. sz.-ra az itáliaiakhoz hasonlóan elszegényedtek, csak Belső-Dalmáciában maradt változatlan a helyzet. A III–IV. sz.-i csekélyszámú építkezések vállalkozói állami tisztviselők, tisztek — a municipális ordo már egyáltalán nem tud eleget tenni kötelezettségének, noha az I. sz.-ban még bőkezűen adtak ajándékot városaiknak. Dalmáciában nagyon sokszor találunk meggazdagodott libertust az adományozók közt, ugyanakkor a collegiumok és a katonák csak a legritkább esetben szerepelnek. Munusaik szinte teljesen önkéntesek, legfeljebb szokássá, de nem kényszerré tették.

Pannónia és Dácia fejlődése nagyjából együtemű, Dalmáciáé az itáliaival állítható párhuzamba.

Gabler Dénes

MUNERA PANNONICA

Auszug

Thema dieses Aufsatzes bilden jene mit Bauten (Tempel, Bad, Wasserleitung) oder deren inneren Einrichtungen (Statue, Säulenhalle) in Verbindung stehenden munera, die dank der Donation eines munizipalen ordo, von Libertinen oder einzelnen Collegien in Besitz einer größeren oder kleineren Gemeinschaft gerieten.

Infolge der speziellen Lage der Provinz Pannonien muß man auch das Militär der führenden gesellschaftlichen Schicht zurechnen, weshalb auch auf die militärischen Bauten hingewiesen werden muß. Die besten Angaben hierzu liefert das epigraphische Material, aus dem uns nur jene Inschriften näher interessieren, die sich auf

¹²⁴ CIL XIV 375.

¹²⁵ JÖAI 11 (1908) Bb. 60-.

¹²⁶ Uo.

Donationen von Privatpersonen beziehen. Die bisherigen Forschungsergebnisse zusammenfassend, sollen neben Pannonien auch für Dazien und Dalmatien die wichtigsten Eigenarten des Munus-Systems erörtert werden, sowie auch der Ursprung der Sitte.

In Pannonien unternahmen die Begüterten keine großangelegten Bauten, die kostspieligen Unternehmen wurden stets vom Staat beglichen. Selbst zur Zeit der wirtschaftlichen Befestigung der Provinz oblag der Bau von Straßen und Brücken dem Statthalter. 73% der Inschriften beziehen sich auf Bauten sakraler Bestimmung oder deren Einrichtung, die Mehrzahl referiert über die Renovation von Bethäusern (*aedes* oder *templum*). Im 1.—2. Jh. erscheint eher die Bezeichnung *aedes*, vom 3. Jh. an eher *templum*, auch in Dazien und Dalmatien. Vereinzelt Angaben lassen darauf schließen, daß beim Neubau von Gebäuden die Begüterten nur einen Teil übernahmen (z. B. *parietes fecit*). Seltener findet man unter den Donationen sakraler Bestimmung einen *porticus* (zu Tempeln), Krypten oder *cocinatorium*. Im westlichen Teil Pannoniens weisen mehrere Inschriften auf die Donation von kultischen Statuen hin, in Nordostpannonien hingegen nur eine. Das steht in gutem Einklang mit all dem, was wir heute über die Bedeutung und Rolle der westpannonischen Steinmetzwerkstätten wissen. In Dalmatien wurde — nach Aussage der Inschriften — nur selten ein *signum* errichtet. Donationen von profanen — für die Städte unentbehrlichen — Gebäuden erwähnen die Quellen nur ganz selten. Von diesen seien vornehmlich das Amphitheater von Carnuntum, in dem 8000 Personen Platz hatten, der Markt von Mursia mit 50 Tabernen und *Porticus* oder die Orgel von Aquincum hervorgehoben. Hier und da trifft man die Inschriften über den Bau eines *macellum*, eines Bades, einer Basilika, Schule, Wasserleitung oder eines Springbrunnens. Auch das Militär, als eine der begüterten Schichten, nam kräftigen Anteil an den Bauten in den Städten; nicht nur die Truppen oder Präfekte, sondern auch die einfachen Soldaten übernahmen die Kosten der Aufstellung eines Tempels oder einer Statue. Doch ließen sie nie profane Gebäude errichten. Solche erscheinen auch in Dalmatien und Dazien nur selten unter den *munera*.

Die Bauten beleuchten das wirtschaftliche Leben und den Fortschritt der Urbanisation in der Provinz. Bis zur Zeit der Flavii haben wir lediglich aus Südwestpannonien einzelne Angaben; diese Zahl hat sich bis Ende des 2. Jhs. vervierfacht, vornehmlich entlang der Bernsteinstraße und in den Munizipien an der Save. Den Höhepunkt bedeutet die Zeit der Severer, die Blütezeit der Provinz. Der Schwerpunkt liegt nun in den Städten an der Donau. Eigentlich nimmt das Militär erst zu dieser Zeit einen Anteil an der Munifikation. Nach den innen- und außenpolitischen Krisen im 3. Jh. verkümmert das urbane Leben, man hört kaum über die Wiederherstellung von Tempeln und Heiligtümern. Die Berichte des Ammianus Marcellinus zeigen, daß die führende Schicht der Munizipien im 4. Jh. bereits ihren Aufgaben hinsichtlich der Bauten nicht mehr nachkommen konnte. (Die Karten geben nicht den Fundort der Inschriften an, sondern jene Städte, auf die sie sich beziehen.)

Auch in Dazien stammt die Mehrzahl der Munus-Inschriften aus der Zeit der Severer. In Dalmatien sind solche Donationen bereits seit Ende der Republik bzw. der Zeit Caesars üblich, der größte Teil der Angaben bezieht sich auf das 2. Jh. Ihre Zahl und Größe zeigt, daß von allen Donauprovinzen Dalmatien das höchste Niveau der Urbanisation erreicht hatte, in politischer und wirtschaftlicher Hinsicht gleichwohl. Im 1. Jh. n. u. Z. wurden die Küstenstädte, ähnlich den italischen, arm, nur aus dem Inneren Dalmatiens sind einige Munus-Inschriften bekannt. Auch das auf das 3.—4. Jh. ansetzbare Quellenmaterial ist gering.

In Pannonien sind die meisten Donatoren in Städten und Siedlungen am Limes Soldaten. 32,2% der über Zivilbauten berichtenden Inschriften widerspiegeln *munera* des munizipalen *ordo*, in geringerer Zahl übernehmen Libertiner solche Aufgaben (11,2%) oder die verschiedenen Collegien (9,6%). Die ersten vornehmlich im 1.—2. Jh., in den Städten entlang der Bernsteinstraße, letztere vornehmlich zu Beginn des 3. Jhs. in Aquincum und Brigetio. Bezüglich der Donationen von zum Ritterorden gehörenden Beamten haben wir bloß einige Angaben (4,5%), sie waren insbesondere im 3.—4. Jh. tätig. In Dazien nehmen sozusagen alle gesellschaftlichen Schichten an den Bauten der Städte teil, *Decuriones* und *Augustales* sind in annähernd gleicher Zahl in den Inschriften vertreten. Ähnlich zu Pannonien, stammen die Donationen auch hier verhältnismäßig oft von Soldaten, doch nur in Ausnahmefällen von Collegien. In Dalmatien ist zweifellos die munizipale Aristokratie die bedeutendste stiftende Schicht, fast aus allen Küstenstädten gibt es Angaben über die Bauten von *Decurionen*. Die Munizipien verdanken auch den reichen Libertinern viel, einzelnenorts haben sie allein die öffentlichen Gebäude betreut. Die Rolle der Collegien und des Militärs ist hier geringer.

Die Inschriften geben meist auch den Grund der Munifikation an: die Übernahme eines Amtes (*ob honorem*) politisches Bedenken (*pro salute imperatoris*) oder ein *Votum*. Die erste solche Inschrift erscheint in Pannonien Mitte des 2. Jhs., bis dahin waren die Donationen wahrscheinlich vollständig freiwillig. Und obwohl sie später gesetzlich vorgeschrieben waren, dürften sie keine Schwierigkeiten verursacht haben, solange die wirtschaftliche Lage und das Vermögen der führenden Schicht gesichert waren (bis Mitte des 3. Jhs.). In Dazien dürfte die Lage eine ähnliche gewesen sein. In Dalmatien sind die *munera* fast völlig freiwillig (kaum findet man die *ob honorem* Formel), höchstens daß sie zur Sitte wurden bei Amtsantritt.

Bezüglich der gespendeten Geldsummen gibt es nur wenig Angaben. In Pannonien gab ein *duumvir* aus Aquincum Mitte des 2. Jhs. 40.000 Sesterzien für einen Tempel und eine Statue aus, in Dalmatien ließ ein Veteran für 80.000 Sesterzien einen *Porticus*, ein anderer ebenfalls einen *Porticus* für 200.000 Sesterzien errichten.

Die die *munera* betreffenden Angaben bieten eine bedeutende Hilfe zur Erkenntnis der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Provinz Pannonien.

D. Gabler

A SZÉKELY-MAGYAR ROVÁSÍRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

1. A rovásfeliratok kivitelezési módja

A székely-magyar rovásírás jelei, az évszázadok alatt (XV—XVII. század) részben változtak. Az írásjelek változásait különösen az írott szövegeknél és ábécéknél észlelhetjük.¹

Ha a rovásírás emlékanyagát áttekintjük, azt látjuk, hogy a feliratok egy részét *kőbe vésték* (Karácsonfalva, Konstantinápoly, Rădăşeni — Radocsány),² de *agyagtáblába is rótták* (Székelyderzs), amelyet utólag égettek ki.³ Találunk vörös krétával *felírt* mondatot (Bögöz),⁴ valamint menyegyzetdeszkára *festett* szöveget (Enlaka),⁵ de ezek természetesen nem mutathatják jól a rovás technikáját. A *fára rovás* korszakát képviselő felirataink (Csikszentmárton, Csikszentmihály) eredetiben nem maradtak fenn.⁶ Marsigli rovásírásos kalendáriummásolata, amit *fabotról másolt*, csak kéziratos alakban ismert.⁷ A többi rovás emlék mind a *tollal írás* korszakából való. Egyetlen kivétel ezek között a *nikolsburgi ábécé* (a XV. század közepéről),⁸ amely *pergamentlapra írva is megőrizte a farovás jellegét*.

2. A rováspálcák anyaga

A rovásírás céljára felhasznált fapálcák alakját, a rovás módját már többen is tárgyalták, de a keskeny rovásbotok, rováspálcák anyagáról kevesebbet tudunk. Ezek többnyire száraz puhafából: hársfából, nyárfából, nyírfából és fűzfából, esetleg még juharfából készültek.⁹

3. Rovásjelváltozatok

Mivel a fára rótt, vésett rovásírásos emlékeink nem maradtak fenn, így problémáink megoldásához a *nikolsburgi ábécé-mintát kell alapul vennünk*.¹⁰ A nikolsburgi ábécében és az ezt követő feliraton a következő rovásjelváltozatokat használták (1—2. kép).¹¹ (Az első rovásjelek mindig Nikolsburgot képviselik).

4. Legkorábbi emlékeink rovásjel-gyarapodása

Legkorábbi rovás emlékeinket Karácsonfalva és Székelyderzs felirata őrizte meg. Előbbi a XV. század első feléből, esetleg a XIV. század végéről, az

¹ Sebestyén Gy., A magyar rovásírás hiteles emlékei. (Bp. 1915) 174—; Németh Gy., A magyar rovásírás. A Magyar Nyelvtudományok Kézikönyve II. 2 (Bp. 1934) 1—32., I—VII. melléklet; Csallány D., A székely-magyar rovásírás emlékei. NyírhÉ III. (Nyíregyháza 1963) 1—135, I—V. melléklet.

² Németh Gy., A székely írás egy új emléke: a homród-karácsonyfalvi felirat. MNY 41 (1945) 11—16.; Altheim, F., Türkstudien. La Nouvelle Clío 1—2 (1952) 44—49. (Kny.); Csallány D., i. m., 41—51., 7. és 10. kép (Karácsonfalva); Sebestyén Gy., i. m. 69—81. XI. melléklet; Németh Gy., A magyar... 9—10, II. melléklet; Csallány D., i. m., 76—79., 20. kép (Konstantinápoly); Csallány D., i. m., 109. 56. kép (Radocsány).

³ Németh Gy., A magyar... 4—6, V. melléklet; Csallány D., i. m. 51—54., 11. kép (Székelyderzs).

⁴ Szigethy B., EM 35 (1930) 368—369.; Jakubovich E., MNY 27 (1931) 81—84.; Németh Gy., A magyar... 10—11., 1. kép, Csallány D., i. m. 70., 18. kép (Bögöz).

⁵ Sebestyén Gy., i. m. 118—122., 32. kép; Németh Gy., A magyar... 11., V. melléklet; Ferenczi Sándor, Az énlaki rovásírásos felirat. (Cluj-Kolozsvár 1936) 1—84., 1—3. kép; Michaelis, F., Siebenbürgische Vierteljahrsschrift (1938) 139—140.; Csallány D., i. m., 87—88. 30. kép (Enlaka).

⁶ Sebestyén Gy., i. m., 54—68., X. melléklet és 4—5. kép („Csikszentmihály”); Németh Gy., A magyar... 8—9., II. melléklet, Németh Gy., A csikszentmihályi felirat. KCSA II (1932) 434—436 („Csikszentmihály”). —

A marosvásárhelyi Ismeretlen másoló: Sebestyén Gy., i. m., 60., 5. kép („Csikszentmárton”). — Gyarmathi Sámuel szerint: Orbán B., A székelyföld leírása. II (Pest 1869) 105 („Gyergyószentmiklós”); — Csallány D., i. m., 71—76. 19. kép (Csikszentmárton); Sebestyén Gy., i. m., 65.; Németh Gy., KCSA II (1932) 434—436.; Csallány D., i. m., 76 (Csikszentmihály).

⁷ Marsigli L. F. kéziratai, 54. kötet: Manuscripti diversi, IV, 99., 669—686. (Bologna. Egyetemi könyvtár); Tagliavini C., Luigi Ferdinando Marsigli e la scrittura „runica” dei siculi (székelyek) di Transilvania. (Bologna 1930); Sebestyén Gy., i. m. 35—36., I—IX. melléklet; Németh Gy., A magyar... 6—8., III. melléklet; Herepei J., A bolognai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. Etn 46 (1935) 60—65.; Csallány D., i. m., 55—70., 13—17. kép.

⁸ Németh Gy., A magyar... 3—4., I. melléklet; Jakubovich E., MNY 31 (1935) 1—17, I—II. t.; László Gyula, A honfoglaló magyar nép élete. (Budapest 1944) 433., 49. kép; Cs. Sebestyén Károly, NNY 7 (1935) 60., 1. kép; Csallány D., i. m. 54., 12. kép (Nikolsburg).

⁹ Cs. Sebestyén K., NNY 7 (1935) 59—67.

¹⁰ Németh Gy., A magyar... 3. I. melléklet; Jakubovich, E., Új 15 (1935) 440—; Jensen, H., Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. 2 (Berlin 1958) 400—404., 421. kép; Csallány D., i. m. 54. (Nikolsburg).

¹¹ Németh Gy., A magyar... VI—VII. melléklet; Csallány D., i. m. 126—129., I—II. melléklet. —

utóbbi pedig az 1431. évből való. Ezen feliratok rovásjeleivel nagymértékben gazdagodott a szé-
kely-magyar rovásírás irodalma (3. kép).¹² Bizo-
nyos mértékig a konstantinápolyi felirat rovásje-
leihez kapcsolódnak és számos új, fontos rovás-
jelet, változatot őriztek meg számunkra. Így Ka-
rácsónfalva a fordított fekvésű, második támvon-
al nélküli *cs* jelet, a szamaritánus *é* rovásjelét,
amely később sohasem fordul elő rovás emlékein-
ken. Az *l*, és a feltételezett *g* rovásjel-változatot,
amely Karácsonfalván és Székelyderzsen kívül ket-
tős bekötővonalal csak Konstantinápolyban for-
dult még elő. A szegletes *h* jele, és a feltételezett *è*
rovásjel szegletes alakja Nikolsburggal függ ösz-
sze. A szegletes *h* jel tisztán a Dobai-féle és a Gy-
ulafehérvári-ábécében és feljegyzésben fordult még
elő. Az *è* jel alakja a korai emlékeken — az előbbi
h jellel való azonossága alapján — csak feltételez-
hetően szegletes forma, mert az eddigi korai pél-
dák kerekített formákat mutattak. Az *f* jel fekvő
alakban egyedül csak Karácsonfalváról ismeretes.
A székelyderzsi *i* rovásjel a *j* alakváltozatot követi.
A karácsonfalvi *ly* jel belső átkötő rovátkája Csik-
szentmártonban van meg. A *k* rovásjelet emlékein-
ken eddig csak két alakban ismertük, Nikols-
burgban három alakváltozatban (*k*, *q*, *ck*) for-
dult elő, Karácsonfalván pedig öt fajta *k* jellel ta-
lálkozunk, mint a türk rovásírásban. Az eddigi
szóközi *k*-val, *ka* hangalakkal; az eddigi szóvégi
k-val, *ők* hangalakkal; az eddigi rovásírásos em-
lékeinken nem szereplő, de a türk írásban is meg-
levő háromszögű *k* rovásjelváltozatokkal, *ak*, *ék*,
ok hangértékkel. Ez a háromszög alakú *k* jel a
székely-magyar rovásírás hagyatékából később
kipusztult. Az *o* jel szegletes alakja egyedül csak
Karácsonfalváról ismeretes. Az *n* alakját, kissé el-
térő, felül megnyúlt kerekített formában, Kará-
csónfalván kívül Bögözön is megtaláljuk. Az *ő* jel
csak Karácsonfalván, Nikolsburgban és Marsigli-
nél van meg azonos alakban. A székelyderzsi *p* jel
hármás fogazásának elosztása változat a későb-
biekkel szemben. Az *r* rovásjel szokatlan, teljes
alakban Karácsonfalván jelentkezik, de megvan
a konstantinápolyi feliraton is. Az *s* jel száraz vál-
tozata, mély magánhangzókval való összefüggés-
ben, Székelyderzsen, Karácsonfalván, Bögözön,
Csikszentmártonban, és koresosult alakban Enla-
kán jelentkezik. Eddigi meglétét korábban nem
hangsúlyozták ki. A *ty* rovásjele Székelyderzsről,
a csikszentmártoni változatot mutatja (3.kép).

5. A szegletes rovásjelek kérdése

A szé-
kely-magyar rovásírás irodalma kétség-
telenül korai szegletes rovásjel-típusokkal gyara-
podott, mint a *h*, *è*, *k*, *o*, jelek esetében, de ebből
még nem lehet arra következtetni, hogy a szé-
kely-

1. kép. Székely-magyar rovásjelek a XV. század közepé-
től (Nikolsburgból)

Рис. 1. Секейско-венгерские рунические знаки середины
XV века (из Николсбурга)

Fig. 1. Signes runiques siculo-hongrois à partir du milieu
XVe siècle (Nikolsburg)

-magyar rovásírás, a farovásra tekintettel, csak
szegletes rovásjel-alakokra megy vissza.

Cs. Sebestyén Károly egyik dolgozatában¹³ meg-
próbálta a kerekített rovásjelek szegletesített re-

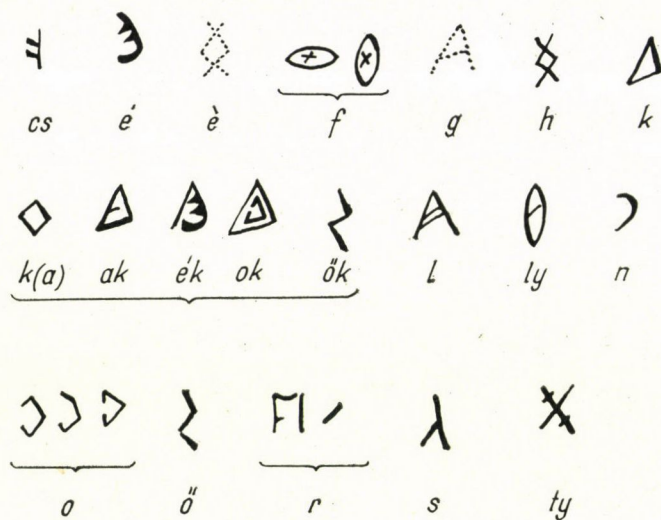
2. kép. Székely-magyar rovásjelek a XV. század közepétől
(Nikolsburgból)

Рис. 2. Секейско-венгерские рунические знаки середины
XV века (из Николсбурга)

Fig. 2. Signes runiques siculo-hongrois à partir du milieu
XVe siècle (Nikolsburg)

¹² Csallány D., i. h.

¹³ Cs. Sebestyén K., NNy 7 (1935) 66., 3 kép.

3. kép. Székely-magyar rovásjelváltozatok a XV. század közepe előtt (Karácsonfalva, Székelyderzs)
 Рис. 3. Варианты секейско-венгерских рунических знаков до середины XV века (Карачонфалва, Секейдерж)
 Fig. 3. Variantes de signes runiques siculo-hongrois avant le XVe siècle (Karácsonfalva, Székelyderzs)

konstrukcióját: az *n*, *ny*, *o*, *e*, *f*, *ly*, *ü*, *mb* jelek esetében. Eredménye e tekintetben sikertelen volt, mert szegletesítéssel a kerek rovásjelek hangértéke megváltozik. Egyedül az *o* szegletes alakja a helytálló, mint ahogy azt Karácsonfalva is igazolja. Az *n*-ből — *a*; az *ny*-ből — háromszögű *k*; az *e*-ből — *è*; az *f*-ből, *ly*-ből, *ü*-ből és *mb*-ből — *k* változatok alakultak volna ki, esetleg az *o* jel szegletes alakjával lehetett volna a felsorolt jeleket összefüggésbe hozni. A szilvamag alakú jelek — mint az *f* és *ly* — nem újabb fejlemények, mert rovásalakjuk a görög, illetőleg a nagyszentmiklósi rovásírásban is megvan.

6. Rovásjelek differenciálódása

Már Németh Gyula is rámutatott arra, hogy az *i* és *j* jele az *i* rovásjeléből differenciálódott; de összetétel útján keletkezett a *d+j*-ből a *gy* jele; az *n+j*-ből az *ny* jele; valószínűleg a *t+j*-ből a *ty* jele is.¹⁴

Az 1945-ben közölt karácsonfalvi felirat nemcsak számos új rovásjelet vagy rovásjel-változatot mutat, hanem más rovásjelek differenciálódásának a forrása, amelyekre már nagyrészt rámutattam (4. kép).¹⁵ A háromszögű *k* rovásjel keretébe az *ak* hangjelölést foglalták, amely *a*-ra és *k*-ra bontható. Egy másik *k* jel keretébe az *ék* rovásjelét vonták össze, mely *é*-re és *k*-ra osztható. Egy harmadik háromszögű *k* jel keretében *ok* összevonást találunk. Ez alapja a szegletes alakú *o*-nak és a háromszögű *k*-nak, amely rovás emlékeinkből

később kipusztult. De találkozunk az *ök* jel szétválasztásával is: *ö*-re és *k*-ra (ld. Nikolsburg *ck* jelét).

Ilyen differenciálódott jelnek kell tekintenünk az *éh* rovásjelét is, amely kerekített alakjában *è* és *h* hangalakra tagolódott azonos rovásjel mellett (Telegdi, Marsigli); valószínűleg azonos módon kellett differenciálódnia a szegletes rovásjel esetében is (Nikolsburg, Karácsonfalva), csak hogy itt a jelen levő *h* jel mellett hiányzik az *è* rovásjel, a *ho* ligatúrába a *h* és az *o* jelét foglalták egybe.

Van egy másik, cikcakk alakú *k* jelünk is (*ik* ?), amelyből az *(a)k* és a szóvégi *q* jel eredt (Nikolsburg, Marsigli, Konstantinápoly) (4. kép).

A háromszögű *k* rovásjelen kívül (Karácsonfalva), hasonlóképpen keretelt jelnek tekinthetjük a szilvamag alakú *f*, *ly* és *ü* betű jelét, amelyet a székely-magyar rovásírás emléktanyájából eddig megnyugtatóan sem analizálni, sem magyarázni nem lehetett.

7. A ligatúrák és a „capita dictionum” magyarázata. A tükörkép

Találunk a ligatúrák és a „capita dictionum” = „szavak, mondások fejei” köréből számos olyan jelet, amely „féreghez hasonló” és „amelyek nincsenek valódi betűkből összetéve. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik” (5. kép).¹⁶

Ha megfigyeljük az 5. képen közölt rovásjelek közül az *enc*, *ent* — *ant* ligatúrát, azt látjuk, hogy kétféle rovásjel-változattal, de azonos hangértékkel: *enc*, illetőleg *ent* — *ant* jelentéssel fordulnak elő. Az *enc* második rovásjele szabályos összevonást mutat *n*-ből és *c*-ből. De az *enc* első, függőleges vonalú, azonos jelentésű ligatúrájánál hiányzik az *n* rovásjel ábrázolása, viszont a *c* rovásjel nyílhegy alakú jele fent és lent tükörképszerűen ismétlődik. Nyilvánvaló, hogy az egyenes szárú *enc* rovásjel, már nem az *n* ábrázolású összevont jelből áll, tehát nem is az eddigi értelemben vett ligatúra. A *c* rovásjel itt tükörképszerűen fent és lent ismétlődik, mint egymással egyenes vonallal összekötött *c* rovásjel. Vagyis: önmagának, önnönmagának, régiesen: enmagának, ennenmagának tükörképe, enmagából eredő rovásjel, azaz „en” *c* („=ön” *c*) rovásjel. Ez az egyenes szárú *enc* ligatúra-változat mutatja az ősi formát. Mikor ennek az „en” jelző szónak értelme a XV. század folyamán a székely-magyar rovásírásból már kiveszett, egyszerűen a *c* tükörképes jelét mint értelmetlen *enc* ligatúrát megőrizték, a második változatot pedig, a magyarázó „en” szóval együtt mint *enc* ligatúrát minden értelem és meggondolás nélkül továbbra is használták. Pedig ennek a tükörképes „en” *c+c* rovásjelnek értelmét, jelentőségét, megoldását máshol kell keresni. A későbbiekben ezekre visszatérek.

¹⁴ Németh Gy., A magyar ... 25., 31.

¹⁵ Csallány D., i. m. 111–120.

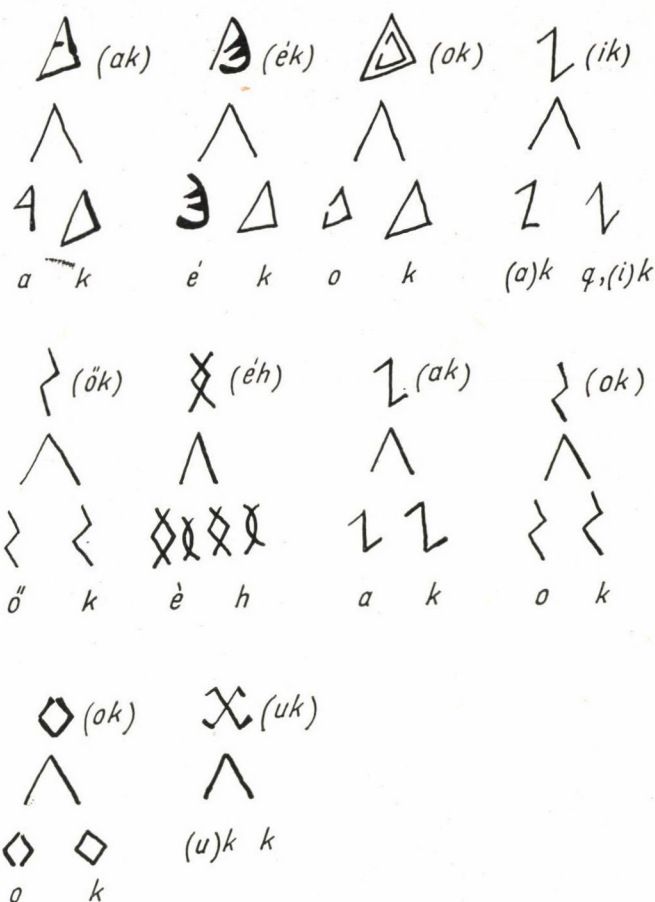
¹⁶ Németh Gy., A magyar ... 20–23., Csallány D., i. m. 116–128.

Hasonló jelenséget találunk az *ent* – *ant* ligatúránál is. Az *ent* szó rovásjele ugyancsak két változatban szerepel. Az első jelnél megmaradt az „en” ligatúra tükröképszerű ábrázolása, tehát a korábbi formája őrződött meg; a második változatban a magyarázó „en” szót értelmetlenül ábrázolják a *t* jel mellett. Az első változat ábrázolásában: az „en”*t*, tükröképszerűen ismétlődő *t*+*t* jelet mutat, amelynek semmi köze sincs a *zs* rovásjeléhez, amelyhez így hasonlóná vált és amelylyel hasonlatossága miatt gyakran összetévesztik. Az *ant* ligatúra („an”*t*) rovásváltozatát, ábrázolását tekintetében meg sem lehet az *ent* („ent”*t*) ligatúrától különböztetni, csupán hangértékben változik. De lényeges, hogy magyarázatában a *mélyhangú magánhangzóval* való kapcsolata őrződött meg.

Az *amb* ligatúra Telegdinél maradt meg írott alakban. Az „en”*b* alakjának torzulását, mely magánhangzós kapcsolatát, a *b* rovásjel kettőzését figyelhetjük itt meg. Eredetileg a szegletes *b* kettőzést mutathatta tükröképszerűen, de erre nézve nem maradt fenn bizonyító példa. Az „en”*b*+*b* rovásjelét adja. Mely hangzóval való kapcsolatainak vannak (pd. Ambrus). Leegyszerűsített formában a konstantinápolyi felirathban mint *ab* ligatúra szerepel.

Az *and* ligatúra ábrázolási formája az első pillanatra értelmetlennek látszik (a nikolsburgi ligatúrák között), mert az *x* alakú alaprovást (amelynek *b* a hangértéke) nem lehet a székely-magyar rovásírás alapján magyarázni. Eredetileg ez is „en”*d* volt mely magánhangzós kapcsolat mellett. Az „en” = „an” szó tükröképre utal. A *d* jel keresztrovátkája érthető, de az *x* alakú jel = *b* hangalak, nem *bd* betűkapcsolatot tükröz, hanem a türk írás *d* rovásjelét őrizte meg, a székely-magyar rovásírás „an”*d* mely magánhangzós ligatúráján át, a székely *d* jel rovátkájával együtt.

Az *enp* („en”*p*) ligatúraváltozatok rovásjelei tükrökép ábrázolások. Az *enp*+*enp* kétoldali összetételéből jött létre, de már értelmét veszített romlott alak, mert a magyarázó „en” szót is feltűnteti. A hasonló kivitelű *emp*, *mb*, *nb*, *omb*, *amb*, *tpru* ligatúra-változatok jól mutatják a székely-magyar rovásírás degenerálódási folyamatát. Valamennyi az „en”*p* alakra megy vissza. Az *emp* hangalakváltozás *enp* helyett érthető, mert egyes szavakat kiejtés szerint mondanak (például Szempéter). A mélyhangú magánhangzókkal való kapcsolat itt is jelentkezik. (Ld. a *nap* ligatúráját.) A „*Pthru*” ligatúrája romlott alak. Esetleg az „en” *pr*+*pr* hangkapcsolatot valószínűsít az öt+öt rovátkájával, amelyből három-három a *p* rovásjele; de lehet, hogy az öt rovátka ábrázolása önkényes és értelmetlen. A szilvamag alakú rovásjelek *enp* változatai, ha függőleges vonallal ezeket kétfelé vágjuk, az *en*+*p* rovásjel ábrázolását mutatják. De itt is megmaradt egy „en” szó nélkül ábrázolt, korábbi ligatúra-alak: a *tpr(us)* szó, amelyben a mély magánhangzós kapcsolatú *t*, *p*, esetleg *r* rovásjel egyaránt megtalálható. A *tpr(us)*, az *enc* és *ent* – *ant* ligatúrák rovásjelei, – a nem ábrá-

4. kép. Differenciálódó jelek a székely-magyar rovásírásban

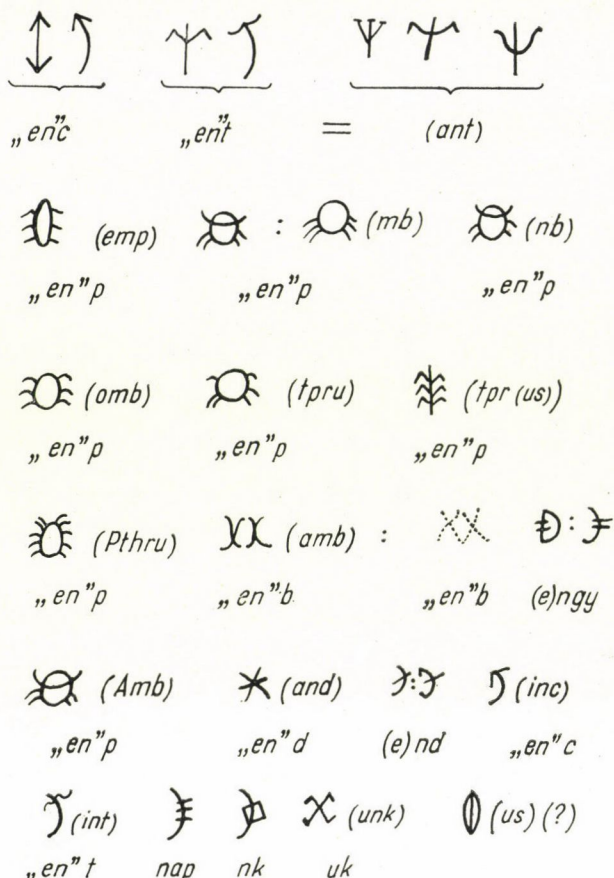
Рис. 4. Дифференцирующиеся знаки в секейско-венгерском руническом письме

Fig. 4. Signes commençant à se différencier dans l'écriture runique siculo-hongroise

zolt *n* rovásjelű alakok – a „capita dictionum” csoportjába tartoznak. Az *tpr* rovásjel esetleg *prr* változattal használható.

A nikolsburgi ábécé *athij* = *aty* rovásjele, mely szimmetrikusan, tükröképszerűen ismétlődik: a mély magánhangzós kapcsolat bizonyítéka. A magas magánhangzós rovásjel: *echech-etheth-ety*, kétségtelenül az *ety* rovásjel változatait mutatja (1–2. kép).

Az *encs* (enczench) = „en”*cs* ligatúrával is találkozunk a nikolsburgi emléken. Azonban az *n* rovásjel alkalmazása itt azt mutatja, hogy ekkor már nem értették az alap gondolatot: a ligatúra mély magánhangzós kapcsolatát. Így a korábbi tükröképszerű rovásjel nem maradt fenn. A következő megoldások kíváncsiak: 1. A kettős rovátkájú *cs* jel bal oldali támvonal nélkül. 2. A bal oldali támvonal nélküli *cs* rovásjel kettős fogazása tükröképszerűen jobb oldalt is megismétlődik. 3. A bal oldali támvonal nélküli *cs* rovásjel kettős rovátkája ugyanazon az oldalon megduplázódik (mint Nagyszentmiklóson).

5. kép. Mély magánhangzós (veláris)¹ kapcsolatú rovásjelek
 Рис. 5. Рунические знаки, связанные с низкими гласными звуками (велáрис)¹
 Fig. 5. Signes runiques liés à des voyelles profondes (veláire)¹

A tükörképszerű, mély magánhangzós kapcsolatú rovásjelek közé kell számítanunk az *f* és *ly* (*l'*) rovásjelét; az *r* jele benne van a *tpr* ligatúrában. De számos rovásjelnél nem ismerjük még a mély magánhangzós kapcsolatát.

A nikolsburgi ábécé ligatúrái között „*us*”-nak átírt, szilvamag alakú rovásjelet találunk. A közölt fotókópia alapján az vehető ki, hogy az ezen rovásjel felett a *tpr(us)* ligatúrának áthúzással törölt hangértéke látszik. Alatta pedig pótolták a helyes betűjelet, amelyet nem lehet jól olvasni, *us*-nak (?) írták át a közleményekben. A rovásjel előfordul a nagyszentmiklósi feliratban is, mint *l* rovásjele. A nikolsburgi pergament lapon a *tprus* rovásjelét és hangértékét pótlólag toldották be. A tükörképet mutató *us* (?) rovásjel mély magánhangzós összefüggésű.

A nikolsburgi ábécé ligatúrái között találunk az *unk* rovásjellel, mely az „*en*”*uk* (többes szám!) jelnek tükörképszerű ábrázolása. Felületes elbírálásra *ak*+*ak* összetételnek látszik. A székely-magyar rovásírás veláris kapcsolata őrződött itt meg. Ez sem számít ligatúrának, hanem a „capita dictionum” csoportjába sorozandó. Már a XV.

század közepén is érthetetlen összetételű és téves magyarázatú volt.

A székely-magyar rovásírás ősi, mély magánhangzós (veláris) hangkacsoolatának feledésével, a magas magánhangzós (palatális) rendszerre való áttéréssel, a kereszténység hatására rovásfelirataink új tartalommal bővültek. A rovás emlékek szerzői, fenntartói többnyire egyházi funkcionáriusok voltak. A „capita dictionum” (=, szavak, mondások fejei) bevezetésével a templomok védőszentjei: Szt. Antal, Szt. Péter, Szt. András, Szt. Ambrus stb. nevével kezdték el felirataikat. Valószínűleg azért, hogy ennek a szokásos egyházi kíváncsúnak eleget tegyenek, ezen túl pedig a szimmetrikus (tükörképes) rovásjelek elismervények voltak, mint a számrovások. A rováspálca fele a rovónál, fele pedig a szimmetrikus névnek a címzettnél maradt. A szimmetrikus rovásjel-megoldás azt célozta, hogy a szavak feje (küldő neve) félreérthetetlen legyen, akár jobbról, akár balról rótták és olvasták is a szöveget és felezték a rováspalcát. Mikor ezek gyakorlata a tudatból kiveszett, a fereghoz hasonló ligatúrákat az írás tréfás elemének tekintették.^{16a}

8. Az *ak*, *ik*, *uk* rovásjelek változásai

Az *ak* rovásjelnél eredetileg éppen úgy nem volt köze a *k* rovásjelhez, mint az *ok*-nak a *k* jeléhez. Mindkettő az *a*, illetőleg az *o* magánhangzó jeléből alakult.

Az *ak* rovásjel (az *a* többesszáma): tükörképes, amely mélyhangú magánhangzók társaságában szerepel. Tulajdonképpen az *a* rovásjel kettőzése, vagyis önmagából való *a* rovásjel. Ennek értelmét félremagyarázva, átment az *ak* jelzésére (az *a* hangjelölés többesszáma), végül a *k* rovásjélévé differenciálódott. Ez a *k* rovásjelét és szerepét töltötte be, mert a gyakorlatból kiszorult a háromszög alakú korábbi *k*, *ak*, *ék*, *ok* jelzése. Hogy ez mennyire helytálló, mutatja az, hogy a türk rovásírásban *ak* jele szintén megvan az *a* hang jelölésére is (6–7. kép).

Az *ök* rovásjelenél hasonló változással találkozunk (4. kép). A rovásjel differenciálódása folytán nemcsak az *ök*, hanem az *ő* és *k* hang jelölésére is szolgál. Az *ök* (többesszám) ugyancsak szimmetrikus, tükörképszerű, önmagából alakított rovásjel, éppen úgy, mint az előző *a*-*ak* hangjelölésnél. Eredetileg tehát ez is mélyhangú magánhangzó jelölésére szolgált. Az *o* — *ok* (többes szám) jele volt. Innen változott át az *ő* — *ök* hang megjelölésére. Az *o* rovásjel ugyancsak *o* hangérték mellett megvan a türk rovásírásban is.

Van még egy hasonló, tükörképszerű rovásjelünk: az *ij* szó esetében. Ez is mély magánhangzós szavak, ligatúrák társaságában (aj, ai, ij) fordul elő. Önmagából való jel: *i* + *i*, *i* + *j*, mely az *ik* (*i* jel többesszáma) révén az *ij* szóból nemcsak az *ik*, hanem az *ak*, majd a *k* hang jelölésére szol-

^{16a} Csallány D., i. m. 118.

gált, végül szóvégi *k* (*q*) lett. A Talas-völgyi türk feliratokban az *i* és a *j* rovásjel egyezik a székely-magyar rovásírás *j* jelével. Tehát az összefüggés itt is igazolható.

A szimmetrikus, mély magánhangzós jelek csoportjához tartozik még, a háromszög alakú *ok* rovásjelen (4. kép), valamint a cikeakk alakú *o-ok* rovásjelen kívül, az összetett (összeboruló) *o + o* magánhangzós jel, amely nem a háromszögű *o*-ból fejlődött, hanem a türk rovásírásban is meglévő *o* jelből tevődött össze. A fejlődés folyamán az *o*-ból *ok* (többszám), majd a *k* hangsúlyozásával *ok* és *k* rovásjel alakult ki, úgy mint az előzőknél.

A nikolsburgi ligatúrák *unk* jele, mint mély magánhangzós kapcsolató *uk* jel, előfordul a Kubán vidéki Karacsajevszk rovásfeliratában mint *qu* jel, rokon kivitel mellett.

A nikolsburgi ábécé és Marsigli ligatúrái között találkozunk a *ck* rovásjel két változatával, mindkettőben az eredeti *c(o)k* hangmegjelölés fordul elő. Érdekessége ennek a rovásjelnek, hogy a mély magánhangzóval együttjáró *ck* betűalakja továbbra is a *c* jelhez fűződött a székely rovásírásban, míg a türk rovásírásban ez a jel *k* rovásjellel differenciálódott.

9. A székely-magyar rovásírás ismeretlen veláris hangkapcsolatai

A székely-magyar rovásírásnak eddig csak a magas magánhangzós (palatális)² kapcsolatait és ábécéjét ismertük: az *e*, *ä* = *è*, *ö*, *ü* hangzókkal való összefüggést, jöllehet a székely-magyar rovásírás, éppen úgy mint a türköknél, a mély magánhangzós (veláris)¹: *a*, *o*, *u*, *ü* alapokra épült fel. A székely rovásírás veláris¹ vonatkozásai, a XV. századi rováslelkünk ligatúrái között maradtak fenn, részben már értetlenül. A türkök a betűiket másképpen jelölték meg, mint a semita írás, ugyanis *al* az *el* helyett, *am* az *em* helyett, és így tovább volt használatos.¹⁷

Most már rekonstruálhatjuk a székely-magyar rovásírás mély magánhangzós-veláris¹ kapcsolató ábécéjét is, a rovásírás irodalmában előforduló vonatkozó jelek mértékéig, az „en” magából való, tükrösképszerű rovásjelek bevonásával. Most már tudjuk, hogy itt is, mint a türk rovásírásrendszerben, a mássalhangzók aszerint változtak, hogy a rovásjelek magas- (palatális²) vagy mélyhangú (veláris¹) magánhangzókkal függtek össze.

Így a mély magánhangzós-veláris¹ kapcsolató rovásjelekből: az *a > ak*, *o > ok*, *u > uk*, *i > ik* hangváltozásokat állapíthattam meg. A mássalhangzók közül: a *b*, *c*, *cs*, *d*, *f*, *j*, *k* (háromszögű), *ak*

	Székely rovásírás veláris ¹	palatális ²	Türk Orch.-Jen.-Tal.	Nagyszent- miklós	Don-, Kubán vidék
a, á	991 (a>ak>k)	—	22>	>	>
b	XXX	X	2 ² 2 ² 2 ²	2 ² (v) 1 ¹	X ² 1 ¹
c	↑	↑	↓↑(k)	—	—
cs(=č)	Y(zs)	11	Yλ	111	Y
d	*	†	X ² 222	B(dž)	X ² 2 ² R ² (dž)
e, é	—	113	—	—	szam
è(=ä)	88:88(ü)	88(è>h)	11(è)	—	—
f	0	0	—	—	—
g	—	ΛA	11111	3:4(y)	2? (c?)
gy(=otj)	#	≡#	11111	—	—
h	88(è>h)	88(è>h)	11(è) 88(è)	—	—
i, í	11(i>ik>k)	†	11 11	γ	4
j	1(a _j , i _j)	1	1 ² 2 ² : 1 _ü	1 ²	—
k	ΔΔ(ak) ΔΔ(ak)	Δ(ek)	ΔΔ	—	—
(a)k	1(a>ak>k)	—	111(a)	1(k)	1(k)
ck	111(ck)	—	↓↑(k)	—	—
(i)k(q)	1(ik>k)	1(k)	11111111	1111(q)	F
(o)k	1(ok>k)	1(k)	1(o) 1(o)	1(o)	1(o)
(ü)k	—	1(ök>k)	111(ü) 111(ü)	—	—
(u)k	1(uk>k)	—	111(u) 111(u)	1(u)	1(u)
l	—	ΛA	11111111	—	11111111
ly(l')	0	000	—	00(l')	Φ?
m	88(mb)	11	88111111	11111111	11111111
n))	11111111	11111111	11111111
ny(n')	D	D	11111111	11111111	11111111
o, ó	11111111	—	11111111	11111111	11111111
ö, ő	—	11111111	11111111	—	—
p	11111111	11111111	11111111	—	Y
r	11111111	11111111	11111111	11111111	11111111
s(=š)	11111111	11111111	11111111	11111111	11111111
sz(=s)	11111111	11111111	11111111	11111111	11111111
t	11111111	11111111	11111111	11111111	11111111
ty(=t')	11111111	11111111	—	—	—
u, ú	11111111	—	11111111	11111111	11111111
ü, ü'	—	11111111	11111111	—	—
v	11111111	11111111	—	—	—
z	11111111	11111111	11111111	11111111	11111111
zs(=ž)	—	Y	11111111	—	11111111

6—7. kép. A székely rovásírás kapcsolatai
Рис. 5—6. Связи секейского рунического письма
Fig. 6—7. Les liaisons de l'écriture runique sicule

¹⁷ Jensen, J., i. m. 400—404.

(háromszögű), $ak > k$, $ik > k$, ok (háromszögű), $ok > k$, $uk > k$, ck , ly (l'), mb , p , r , s ($š$), t , ty (t') rováseleite.

A magas magánhangzós-palatális² kapcsolatú rováselek közül hangsúlyozandó: az $é$ (szamaritánus), $è > h$, $ô > ôk$, $h < è$, $ék$, k , $k, k < ôk$ jelei, differenciálódásai (6–7. kép).

Megjegyezni kívánom, hogy a Don-vidéki rovási-rendszerénél csak a b , d , j , l , m , n , r , sz , t betűk esetében találunk veláris¹ rováseleket is.

10. A rováselek főjellege és a támvonalak. Állandó és változó rováselek

A székely-magyar rováselek elbírálásánál figyelembe kell vennünk, hogy azok *főjellegéttöbbszörre a fejrész adja meg, a szárak csak mint támvonalak, kisegítő segédvonalak szerepelnek*. Ezeket farovás esetén előrajzolják, előkarcolják, vékonyan róják, mert rendeltetésük a könnyebb érthetőséget mozditja elő, de szerepük mellékes, jelentéktelen, néha teljesen el is hagyható. Ilyenkor a fejet más rováselekre is ráróhatjuk vagy más rovással is összeróhatjuk. Ezek figyelembevételével vannak: *állandó* rováselek, amelyeknél az alak mindig megmarad, és vannak *változó* rováselek, amelyeknél a támvonal mellékes és csak a fejrész, a jelleg hangsúlyozása lényeges.

Az a rovással a $é$ alakú fejrész adja meg a karaktert, míg a szár mellékes és el is hagyható. Az a jel fejrésze a türk rovási o – u jeléből ered, így azzal (és nem a görög eredettel) függ össze. Mindegyik esetben $é$ alakú a jel, különbség csak az ellentétes irányú elhelyezésben van.

A b jel állandó, alakját nem változtatja.

A c jel szára csak támvonal, a fejrész más rováselekre is ráróható.

A cs jel bal szára segédvonal, amely el is hagyható.

A d jel karakterét nem a függőleges támvonal adja meg, hanem a középen keresztberótt vonalka, amely más jelre is ráróható.

Az e jel félhold alakú szára csak kisegítő vonal.

Az $è$ jel állandó, legfeljebb kerekített vagy szegletes formájú.

Az $é$ jel szamaritánus eredetű, teljes egészében ábrázolt, a háromszög alakú k jel keretében.

Az f szilvamag alakú kerete segédvonalnak látszik. A görög megfelelő jeltől szokták levezetni, de a török nyelvben a meglévő veláris p rovással is be lehetett helyettesíteni.

A g rovással, csak a rovátkák alkalmazási módjában van változás.

A gy jel függőleges támvonala el is hagyható. Jellegét a két párhuzamos, keresztben rótt vonalka adja meg.

A h jel állandó, változatlan, csak az alakja kerekített vagy szegletes.

Az i és j jelnél a keresztvonalkák adják meg a jelleget, de a függőleges szár el nem hagyható, mert a d és r rovással téveszthetnék össze.

Az ly szilvamag alakú kerete kisegítő vonalat mutat.

Az m rovással két $é$ alakú fejrésze fontos, függőleges támvonala el is hagyható, mert hozzáróható más rováselekhez.

Az r jelének két támvonala van. A köztük levő rovátkák a támvonalak nélkül is önállóan szerepel.

A t jel szára csak támvonal, így rovátkája más betűre is ráróható.

Két függőleges kisegítő vonala van az u jelnek. $É$ alakú, ellentétes irányú rovátkái adják meg a jellegét és összefüggését a türk rovási u jellel.

A v -nek két kisegítő vonala van.

A z jel bal oldali szára támvonal, el is hagyható.

Megtartja az alakját, tehát más rovással nem róható: az n , ny , p , s , sz , ty , zs , ly , $ü$, k , k , jele. Az l , i , j , $ö$ jel rovátkái mozgathatóak, az o jelnél pedig ezen kívül kerekítési és szegletesítési formaváltozattal találkozunk.

11. A székely-magyar rovásiírás türk eredete

A székely-magyar rovásiírás mássalhangzóinak a mély magánhangzók – velárisokkal¹ való kapcsolatait eddig nem lehetett összeállítani, mert a rováselek a ligatúrák között felismerhetetlenül lappangtak, részben pedig még ma sem ismerjük azokat. Az „en” magukból való, tükröképszerű rováselek mély magánhangzós összefüggéseit sem láthattuk tisztán, mert még a XV. század közepén „en” jelzésük = utalásuk, értelmetlenné vált és így még a jelző szót, az „en”-t is ábrázolták. Ennek következtében sok önkényes, logikátlan, egymásnak gyakran ellentmondó ligatúra megjelölést találunk (5. kép).

Meglepő számunkra, hogy a székely-magyar rovásiírás összes veláris¹ és palatális² összefüggésű k jele az a , $é$, i , o , u magánhangzós eredetre megy vissza, illetőleg ezekből a jelekből differenciálódott. A magánhangzós többesszámot, például az a jelnél ak -ot, úgy vették és érezték, mint $(a)k$ hangot. Ebből fejlődött a k jele: $a > ak > k$. Hasonlóan differenciálódott a többi magánhangzó is: $i > ik > k$; az $o > ok > k$; az $u > uk > k$.

Hasonló változás, fejlődés nyomait találjuk a türk rovásiírásban is, ahol veláris¹ összefüggésű k rovással, ugyancsak $k < ak < a$ -ra megy vissza, úgy mint itt a székely-magyar rovásiírásban. A c (o) k (ck ligatúrában): a türkben k -ra változott, megtartotta a székely-magyar rovásiírásban is meglévő c rovással alakját.

A székely-magyar rovásiírás magas magánhangzós-palatális² kapcsolatú ábécéjét már jól ismerjük, de a mély magánhangzók – velárisokkal¹ összefüggő mássalhangzós rovásirendszerét eddig nem ismertük. Ha teljes mértékben nem is lehetett, de azért szép számmal sikerült ezeket megtalálnom, összegyűjtenem (mintegy 40 rovással). Így az a , o , u , i magánhangzókat. A b , c , cs , d , j , k (háromszögű), $(a)k$ (háromszögű), $(o)k$ (háromszögű), $(i)k$, $(u)k$, ck , f , ly (l'), mb , s , p - t - r , ty ,

(a)k, (o)k mássalhangzós rovásjeleket. Kiegészíthetem a magas magánhangzós — palatális² kapcsolatú szamaritánus *é, êk* (háromszög) jellel, az *ők > k* jelével, a tükröképes *ü*-vel, amely úgy lehet, hogy alakjánál fogva veláris¹ eredetű.

A *p*¹ rovásjelnél nem tudhatjuk bizonyosan, hogy „en” *p-t* kívántak e ábrázolni, vagy pedig értelmét vesztett ligatúrát. Több rovásjelnél úgy látszik, hogy nincs lényeges különbség a veláris¹ és a palatális² kapcsolatú mássalhangzók között. Így az *f* (veláris¹ eredetű), *g, gy, h, l, ly* (veláris¹ eredetű), *n* jelek esetében. Utóbbinál elképzelhető veláris¹ alak, mely szilvamagszerűen összeborul, de ez a lehetőség eddig nem volt a rovásírás irodalmából igazolható. Az *ny* (*n'*) alakja sem mutatott változást. Az *sz, z, zs* jelek esetében lehet, hogy nincs is a magas- és mélyhangzós kapcsolatú alakpárok között eltérés. Az *r* rovásjel esetében meggondolandó, hogy a *tpr* (*us*) ligatura veláris¹ alakjában ez a jel is benne van. Lehetséges az is, hogy a felsorolt azonos alakú, veláris¹ — palatális² kapcsolatú, mássalhangzós rovásjeleink eddig nem kerültek mély magánhangzós (veláris¹) kapcsolatban, elűtő alakban elő.

A székely-magyar rovásírás betűi közül a következő rovásjeleink kapcsolódnak kétségtelenül a *türk* ábécéhez:

- a* = Talas-völgyi *türk a* rovásjele (az *ék* alakú fejhez);
*a > ak*¹ = Orchon-Jeniszej *a* jele (a cikcakk alakú jelhez);
o = Orchon-Jeniszej *o* jele (a szegletes *o*-hoz);
*o > ok*¹ = Talas-völgy *o* jele (a négyszögű rovás-hoz);
*o > ok*¹ = Orchon-Jeniszej *o* jele (a villám alakú-hoz);
*u > uk*¹ = Orchon-Jeniszej *u* jele (az *ék* alakú rovátkákhoz);
*i, ik*¹ = Talas-völgyi *i* jele;
*è > h*¹ = Orchon-Jeniszej *è* jele;
*ö > ök*² = Orchon-Jeniszej, Talas-völgy *ö*-je; rokon, törtvonalú jel, a villám alakú *ok*¹ rovásunkra megy vissza;
ü = szimmetrikus, tükröképes jele az *è > h*¹-re mehet vissza = *türk è*;
*b*² = Orchon-Jeniszej *b* változatával;
*b*¹ = Talas-völgy *b*² alakjával;
*c*², *c*¹, *ck*¹ (= *c* (*o*) *k*) = Orchon-Jeniszej *k* jele;
*d*¹ = Orchon-Jeniszej *d* jelének változata;
*g*² = Orchon-Jeniszej, Talas-völgy *g* rovásjelváltozata;
*h*¹⁻² < *è*¹⁻² = Orchon-Jeniszej *è* jelével;
*j*¹⁻² = Talas-völgy *j*² jelével;

*k*¹ (háromszögletű) = Orchon-Jeniszej *k* jele (háromszögletű);

(*a*)*k*¹ (háromszögletű) = Orchon-Jeniszej *k* (háromszögletű);

(*a*)*k*¹ > *a* > *ak* > *k*¹ (cikcakk alakú) = Orchon-Jeniszej *a* (cikcakk alakú);

(*i*)*k* (*q*)¹ : *i* > *ik* > *k*¹, *k*(*q*)¹ = Talas-völgy *i* jele;

(*o*)*k*¹ (háromszögletű) = Orchon-Jeniszej *k* (háromszögletű);

(*o*)*k*¹ : *o* > *ok* > *k*¹ (villám alakú) = Orchon-Jeniszej *o* jel (villám alakú);

(*o*)*k*¹ : *o* > *ok* > *k*¹ (négyszögű) = Orchon-Jeniszej *o* jel (négyszög fele);

(*ö*)*k*² : *ö* > *ök* > *k*² (villám alakú), mely az *o* > *ok* > *k*¹-ből ered (= szóvégi *q*) = Orchon-Jeniszej *o* jel (villám alakú);

(*o*)*k*² : *o* > *ok* > *k*¹-ből ered (négyszögletű) = Orchon-Jeniszej *o* jel (fél négyszögű); Talas-völgy *o* jel;

*ck*¹ (= *c* (*o*) *k*) = Orchon-Jeniszej *k* jele (nyíl alakú);
*l*² = Orchon-Jeniszej *l* fordított alakú változata;

*mb*¹ (ligatura) = Talas-völgy *m* jelével;
*n*¹⁻² = Talas-völgy *n*¹ jele;

*r*¹⁻² = Talas-völgy *r* (törtvonal, változat); Orchon-Jeniszej *r* változat;

*s*² = Talas-völgy *s* jele;

*s*¹ = Orchon-Jeniszej *č* jele;

*sz*¹⁻² = Talas-völgy *sz*² rovásjel;

*zs*² = Orchon-Jeniszej *cs* és *s* jel.

A *nagyszentmiklósi* aranykincs felirataihoz: az *a, o-u; b*² (= *v*) *cs*²; *g*²; (*a*)*k*¹ (= *k*); *ly* (*l'*)¹ (= *l*); *n*¹⁻² (= *n*); *sz*¹⁻² (= *sz*) rovásjel kapcsolódik.¹⁸ A *türkkal* szemben: a *cs, ly* jelek mutatnak szorosabb kapcsolatot.

A *Donvidék* (Novocserkaszk Mojackoje) felirataiban megvan: az *a, o, b*², *d*¹, *z*¹⁻², (*a*) *k*¹, *n*¹⁻², *sz*¹⁻² rovásjel kapcsolat. Az előzőkkel szemben, csak a *z* rovásjel jelent gyarapodást.¹⁹

Kubánvidék (Karacsajevszk): az (*u*)*k*¹ jel párhuzama a *k* (*qu*) jel, továbbá a *z* rovásjel kapcsolata van meg. Új gyarapodást jelent az (*u*)*k*¹-val való összefüggés.²⁰

Görögéből származtatják az *f*¹⁻² és *l*² rovásjelet.²¹ Az előző rovásjel kapcsolata a *türk* írás *p*-jéből is levezethető, utóbbié pedig a *g*² formakörének változatai között keresendő.

Szamaritánus é rovásjele már a szibériai *türk* rovásírás háromszögletű *k* jelének keretében ábrázolt.²² A szamaritánus *é* rovásjel átvétele az orchoni és jeniszeji *türk* rovásírás használatának idején, még Belső-Ázsiában történt, mert az *é* ro-

¹⁸ Németh, J., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós, Bibl. Orient. Hung. II. (Budapest—Leipzig 1932) 34—.

¹⁹ Artamonov, M. J.—Scserbak, A. M., CA 19 (1954) 280—; Csallány D., Arch. Ért. 82 (1955) 79—85., 1. kép.

²⁰ Scserbak, A. M., Acta Orient. Hung. 15 (1962) 283—290. — V. A. Kuznyecov, Nadpiszi kumarinszkogo gorodiscsa: CA 1 (1963) 298—304.

²¹ Németh Gy., i. m. 1934, VI. melléklet.

²² Csallány, D., i. m. 46., 10. kép 27., I. mellékl.

vásjel a háromszögletű *k* keretében annak szer-
ves része lett (*ék*).

*

A székely rovásírás teljes egészében a belső-ázsiai
türk rovásírásból ered, annak részben módosult to-
vábbfejlődése.

A türk ábécé (az orchoni feliratok ábécéje) 38
rovásjegyből áll, amelyből 34 mássalhangzó és 4
magánhangzó.²³

A székely rovásírás mély magánhangzós — ve-
láris¹ kapcsolatainak felderítésével, figyelemmel az
eddig is ismert magas magánhangzós — palatális²
rovásjelek összefüggéseire a türk rovásírással: 36
rovásjelünk a türk ábécéből ered (6—7. kép). Még-
pedig ebből 18 palatális² és 18 veláris¹ csoportú.
Eddig mindössze 16 türk betű hasonlóságát mu-
tatták ki.²⁴ A 36 székely jelből, Orchon-Jeniszej
vidékéről ered 21, ez és samaritánus összefonódá-
sú 1, Talas-völgyi (nyugati türk) 14 rovásjel. Don-
Kubán vidéki kapcsolatot mutat 2, a nagyszent-
miklósi rovásjegyekkel azonosítható 2 jel. A többi
egyező jel más rovásírások között is megvan.

A türk „kapcsolatot” eddig számos kutató
hangsúlyozta ki, legutóbb Györffy György említette
meg ezt.²⁵

12. Időrendi támpontok

Bumin kagán — az első türk kagán, a keleti
türk birodalom megalapítója. A kínai forrásokban
T'u-men néven szerepel. Meghalt 552-ben.²⁶

Istemi kagán — Bumin kagán öccse, a nyugati
türk birodalom megalapítója. Meghalt 575-ben. Is-
ten szavunk, jelentését és hangalakját tekintve, az
ő nevéből vezethető le.²⁷

A türk birodalom időleges bomlása és a kazár
birodalom önállósulása 630-ban. A türkök (hon-
foglalóink) elszakadnak a kazár birodalomtól 830
körül.²⁸

A székelyek, írásukban türkök, de származá-
sukban is szibériai eredetű török nép.

A Don — Kubán vidék és Nagyszentmiklós
rovásfeliratai nem tartoznak a székely rovásírás-
rendszerhez, nem szibériai türk eredetűek, nem
besenyő emlékek és csak a IX—X. századi érint-
kezés folyamán gyarapodtak a székelyekkel együtt
néhány közös jellel.

A XIII. század második felében a székely ro-
vásírást először Kézai Simon krónikája említi.²⁹

A XV. században, amint itt az előadottak
alapján láttuk, már értelmétvesztett ligaturákat
és jeleket őriztek meg és használtak fel rovás-
emlékeinkben.

A XIII—XV. század közötti úrt azok a székely
veláris¹ és palatális² hangkapcsolatú rovásjelek
töltik ki, amelyek ősi türk eredetüket megőrizve,
tiszán, romlatlanul tárják elénk a székely-ma-
gyar rovásírásrendszer emlékét.

*

A székely-magyar rovásírás legrégebb felirati
emléke, a karácsonfalvi szöveg (XIV—XV. szá-
zad): az írást *hun-székely* rovásírásnak mondja.³⁰
Ebben bizonyára a székelyek hun eredethagyó-
mánya őrződött meg, amely azonban nem a közép-
kori klerikusok kitalálására vezethető vissza.³¹
Veláris¹ kapcsolatokra felépített írásrendszere meg-
előzi a keresztény hatást, a latin írás befolyását.
Ligaturái között már meg nem értett kifejezéseket
is megőrzött az utókor számára. A török népek
rovására jellemző³² mély magánhangzós (veláris¹)
felépítésű írásrendszere (6—7. kép), végérvényesen
igazolja, hogy a székely rovásírás nem finnugor
eredetű, hanem szibériai türk és teljes egészében
is a türk rovásírásból ered, annak egy hajtása.
Nagy többségében, kb. $\frac{2}{3}$ részben keleti türk
(Orchon-Jeniszej), $\frac{1}{3}$ részben pedig nyugati türk
(Talas-völgy) rovásjelváltozatokat őrzött meg.
Egy-egy rovásjel, a további vándorlások irányát
jelzi (Kubán és Don vidéke, Nagyszentmiklós, a
görög írás f jele). A keleti és nyugati türk szár-
maztatás kérdését az előbbi javára eldönti a szé-
kely rovásírásban meglévő háromszög alakú *k* jel
(ak, ok, ék, utóbbi keretébe a samaritánus *é* je-
let foglalták), mely a nyugati török rovásírásrend-
szerben teljesen hiányzik. De az orchon-jeniszeji
írás *k* jele, mely a székely veláris *c > ck* rovásjelhez
kapcsolódik, ugyanúgy csak a keleti türk írásban
maradt meg. A karácsonfalvi rovásfelirat jelei: fő-
ként nem a nyugati, hanem a keleti türk betűtípu-
sokat őrizték meg, még a „hun-székely” szó ro-
vásalakjában is.

A székely rovásírásrendszer tehát nemcsak
szibériai eredetű, hanem keleti türk (Orchon-Je-
niszej³³ vidéke). Számos közös írássajátság ezt az
eredetet támasztja alá.

A székelyek a honfoglalás korában mint csat-
lakozó, előlharcoló nép a honfoglalásban részt
vettek. Rovásírásuk eddig a korig biztosan vissza-
vezethető. Mint a kabarok (?) egyik altörzse, saját
névén szerepel, hadi szervezetét is sokáig épen meg-
őrizte. Így megvan a lehetősége annak, hogy ro-
vásírásrendszerüket a székelyek a honfoglalás
korában vagy maguk használták mint ősi írásukat,
vagy pedig valamelyik keleti török eredetű hon-
foglaló népüktől vették át. Elsősorban a hon-

²³ Németh Gy., i. m., 27—.

²⁴ Uo.

²⁵ Györffy György, A magyar rovásírás, Élet és Tudo-
mány XIX. 6, (1964) 272—275.

²⁶ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Nemzeti
Könyvtár (1958) 207.

²⁷ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam erede-

téről. (Bp. 1959) 80.

²⁸ Ld. 26. j., 229.

²⁹ Németh Gy., i. m. 1.

³⁰ Csallány D., i. m. 46—, 10. kép.

³¹ Moór E., A honfoglaló magyarság megtelepülése
és a székelyek eredete SzVMK I. 13 (1944) 47.

³² H. Jensen, i. m., 400—404.

фоглалó түркóккe kell gondolnunk mint a rovásírás átdóíra, másodsorban arra, hogy a székelyek maguk is түрköк, vagy a түрköк egyik ága voltak. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nemcsak a székely rovásírás származik a keleti түрköк-től, hanem maga a székely nép is szibériai eredetű. *Áskil* néven mint nyugati түрök néptörzs szerepel az 563. évben.³³

Így nemcsak írástörténeti bizonyítékok kerültek felszínre a székely rovásírás saját, keleti түрök eredetű hagyatéka iránt, hanem néptörténeti igazolás is, a székely nép түрök voltára és szibériai származására nézve.

A székely-magyar rovásírás veláris és palatális hangzókészletének új perspektívát nyitnak a további kutatások számára.

Csallány Dezső

К ИСТОРИИ СЕКЕЙСКО-ВЕНГЕРСКОГО РУНИЧЕСКОГО ПИСЬМА

Резюме

Хомородкарачонфалва и Секейдерж сохранили самые ранние памятники секейско-венгерского рунического письма (XIV—XV вв.). Основу для разрешения наших проблем дает николсбургский алфавит (рис. 1—3). Некоторые рунические знаки дифференцировались с точки зрения их звучания: из гласных превратились в согласные звуки, в большинстве же случаев в рунический знак *k*, сохраняя в обоих случаях их первоначальный рунический знак (*ak, ik, ok, ök, uk, ék, êh*) (рис. 4). Знаки букв *f, ly* и *ü* следует считать руническими знаками, поставленными в рамки. Мы находим лигатуры с двояким изменением рунического знака, но одинаковой оценкой звука, где знак или головная часть знака симметрично повторяется, как его отражение (в случаях *enc, ent, enp, enb, end*). То есть рунический знак является отражением самого себя („en” из самого себя) (рис. 5). Сохранилась также и связь этих лигатур с низкими гласными звуками (с *velaris*). Знаки *ak, ik, ok, uk* чаще всего встречаются в обществе низких гласных звуков; эти знаки являются дубляжами гласных звуков, множественными числами гласных, которые постепенно теряя свой смысл, дифференцировались в рунический знак „*k*”. До настоящего времени нам были известны связи секейско-венгерского рунического письма только в отношении высоких гласных (*palatalis*). Вполне возможно, что это руническое письмо, как и тюркское руническое письмо, было построено на основе с низкими гласными звуками (*velaris*) (рис. 6—7). Главное значение руническому знаку

придавала в большинстве случаев его головная часть, отходящие линии являлись лишь опорами, вспомогательными линиями. При постоянных рунических знаках форма всегда остается, при переменных рунических знаках вспомогательная линия второстепенна, может быть даже оставлена, и только головная часть, подчеркивание характера остается существенным.

Велярные связи согласных звуков секейско-венгерского рунического письма нам до сих пор были неизвестны, поскольку они уже в лигатурах XV века были скрыты в виду неузнаваемости и бессмысленности.

Секейско-венгерское руническое письмо не только связывается с тюркским руническим алфавитом, но полностью оказывается его вариантом, что выяснилось после открытия его велярных связей, а именно, большую его часть можно отождествить с восточно-тюркскими, меньшую — с западно-тюркскими памятниками.

Секеи — тюрки по своему письму, да и по происхождению являются сибирским тюркским народом. О секейском руническом письме впервые упоминается во второй половине XIII века, но система секейского рунического письма (принимая во внимание его велярные связи) предопределяет христианство, влияние латинского письма. Секеи, чье имя в форме *askil*, как западно-сибирское племя встречается уже в 563 году; они принесли с собой с востока систему рунического письма как древнее свое наследство и сохранили его с эпохи завоевания венграми родины.

Д. Чалань

ZUR GESCHICHTE DER SZÉKLER-UNGARISCHEN KERBSCHRIFT

Auszug

1. *Ausführung der Kerbschriften.* Die in Kerbschrift verfaßten Székler (Siebenbürger) Inschriften (15.—17. Jh.) wurden in Tontafeln eingeritzt, in Stein gemeißelt, mit Kreide aufgeschrieben, gemalt, in Holz geschnitten oder mit der Feder geschrieben. Den Charakter der in Holz geschnittenen Kerbschriften zeigt das auf Pergament geschriebene Nikolsburger Alphabet.

2. *Das Material der Kerbstäbe.* Meist trockenes Weichholz (Linde, Pappel, Weide, Birke, eventuell Ahorn).

3. *Kerbschriftvarianten.* Zur Lösung der Probleme muß das Nikolsburger Alphabet als Ausgangspunkt dienen, die hier und im Folgenden gebrauchten Kerbschriftenvarianten s. auf Abb. 1—2.

4. *Früheste Bereicherung des Kerbschriftenschatzes.* Die frühesten Denkmäler der Kerbschrift stammen aus Homoródkaresonfalva und Székelyderzs (14.—15. Jh.) (Abb. 3). Die dreieckige Variante *k*, das samaritanische *é*, das *s* mit Verlängerung, das eckige *o* usw. bedeuten eine wichtige Bereicherung.

5. *Die Frage der eckigen Kerbschriften.* Die Literatur der Kerbschrift bereicherte sich wohl mit den frühen eckigen Zeichen *h, e, k, o*, doch kann man nicht jedes abgerundete Kerbschriftzeichen eckig schreiben ohne den phonetischen Wert und das Zeichen zu verändern.

6. *Differenzierung der Kerbschriften.* Etliche alte Kerbschriften werden differenzierter, sie werden aus Vokalen zu Vokal-Konsonanten, meist zu *k*, doch wird das ursprüngliche Kerbschriftzeichen in beiden Fällen beibehalten (*a k, i k, o k, ö k, u k, é k, e h*) (Abb. 4.) Neben dem dreieckigen *k* sind auch die pflaumenkernförmigen Zeichen für *f, ly* und *ü* als umrahmte Formen zu betrachten.

7. *Erklärung der Ligaturen und der „capita dictionum.“* Das Spiegelbild. Ligaturen trifft man in zweierlei Kerbschriftvarianten, doch mit demselben Vokalwert an, wo sich das Zeichen oder dessen Oberteil spiegelbildartig, symmetrisch wiederholt (z. B. im Falle von *enc, ent, enp, enb, end*). Diese „aus sich gebildeten“ Kerbschriften zeigen ihr eigenes Spiegelbild. Das erklärende Wort

³³ Harmatta J., Byzantinoturcica: Acta Ant. Hung. 10. (1962) 131—150., 53. j.

„ön“ = „en“ wurde im 15. Jh. bereits sinnlos dargestellt (Abb. 5). Diese Ligaturen behielten auch ihre Verbindung zu den tiefen Vokalen (Velaren).

8. *Veränderungen der Zeichen ak, ik, ok, uk.* Die aufgezählten Zeichen sind spiegelbildartig, sie erscheinen meist in Begleitung tiefer Vokale. Diese Zeichen sind eigenlich verdoppelte Vokale, die Mehrzahl der Vokale, die langsam sinnlos werdend, sich zum Zeichen *k* differenzierten (z. B. *a > ak > k*).

9. *Unbekannte Velarverbindungen der Székler-ungarischen Kerschrift.* Bisher wurden lediglich die palatalen² Verbindungen der Székler-ungarischen Kerschrift erörtert, obwohl diese Kerschrift, ebenso wie bei den türkischen Völkern, auf velare¹ Grundlagen gebaut ist (s. Abb. 6–7).

10. *Haupt- und Nebenlinien der Kerbzeichen.* Kerbzeichen mit ständigen und variablen Linien. Den Hauptcharakter der Székler-ungarischen Kerschrift gibt meist der Kopfteil an, die Äste erscheinen meist als Nebenlinien. Bei den ständigen Kerbzeichen ist die Form stets dieselbe, bei den variablen ist die Nebenlinie nebensächlich, kann auch wegbleiben, und nur der Kopfteil des betonten Charakters ist wichtig.

11. *Der türkische Ursprung der Székler-ungarischen Kerschrift.* Die velaren¹ Verbindungen der Konsonanten der Székler-ungarischen Kerschrift waren bisher nicht bekannt, da diese Kerbzeichen unbemerkt zwischen den Ligaturen verborgen sind und z. T. bereits im 15. Jh. unverständlich und sinnlos wurden. Die Székler Kerschrift schließt sich nicht nur an die türkische an, sie ist fast zur Gänze ihre Variante. Nach Aufdeckung der velaren¹ Verbindungen erweisen sich 36 Kerbzeichen als aus dem (38 Zeichen enthaltenden) türkischen Alphabet stammend. Größtenteils kann man sie mit dem Schrift-

system der Orchon-Jenissei-Gegend (östliche Türken), zu geringerem Teil mit den Denkmälern aus dem Talas-Tal (westliche Türken) identifizieren. Mit der Kuban-Don-Gegend und Nagyszentmiklós kann man lediglich einige Zeichen identifizieren.

12. *Chronologische Hinweise.* Gründer des osttürkischen Reiches war Bumin Khan (†552), des westtürkischen Istemi Khan (†575). Der zeitweilige Zerfall des türkischen Reiches und die Selbständigkeit des kasarischen Reiches darf auf 630 angesetzt werden.

Die Székler sind in ihrer Schrift türkisch, doch auch ihrer Abstammung nach ein türkisches Volk aus Sibirien. Die Székler Kerschrift wird zuerst in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. erwähnt.

*

Das älteste solche Denkmal (Karácsonfalva) stammt aus dem 14.–15. Jh. Der aufgelöste Text läßt die Schrift als hunnisch-széklerisch erkennen. Das vorangehende Jahrhundert wird vornehmlich von Kerbzeichen mit velaren¹ Verbindungen, Ligaturen ausgefüllt.

Die Székler Schrift geht dem Einfluß der christlichen, lateinischen Schrift voran. Sie war bereits zur Zeit der Landnahme vorhanden. Daß die Székler ihre Kerschrift nicht von den landnehmenden Türken übernahmen, denen sie sich als Vorkämpfer in kabarischer Hörigkeit angeschlossen hatten, sondern diese als uralten Nachlaß aus dem Osten mit sich brachten, beweist auch der Name der Székler. In der Form *Áskil* erscheint er als Bezeichnung eines westsibirischen türkischen Stammes im Jahre 563.

Die velaren¹ und palatalen² phonetischen Veränderungen der Székler Kerschrift eröffnen neue Perspektiven für die Forschung.

D. Csallány

FÉLKÖRÍVES SZENTÉLYŰ TEMPLOMAINK A XI. SZÁZADBAN

Az elmúlt két évtized régészeti-, műemléki-, művészettörténeti- és történeti kutatásai sok újabb adatot szolgáltatottak középkori építészetünk történetéhez. Eddigi ismereteink és ezen adatok vizsgálata, egyeztetése olyan új felismerésekhez vezetett, amelyek segítségével több középkori épületet felismertünk, többet pedig jobban megismertünk. Felfigyeltünk olyan sajátos szerkezeti megoldásokra, alaprajzi elrendezésekre, amelyek hozzásegítettek bennünket középkori épületeink építési idejének, rendeltetésének és a különböző időben végrehajtott bővítések, átépítések, építési szakaszok meghatározásához (szentélyzáródások formája, mérete, arányok, ablakelrendezések, falba épített lépcsők, kereszt alakú nyílások).

A műemléki kutatásban, falkutatásban is jelentős szerepet kaptak a régészeti feltárásoknál, kutatásoknál alkalmazott módszerek (rétegek vizsgálata, a falmaradványok, épületrészek és a rétegek kapcsolatának megállapítása, vakolatok rétegződése). Megnövekedett az alaprajzok részletesebb — forma, szerkezet, arányok, méretek —, több szempontból összehangolt vizsgálatának jelentősége. Középkori templomaink alaprajzi elrendezésében a századok folyamán bizonyos változások következtek be. E változások vizsgálata lehetőséget nyújt ahhoz, hogy középkori templomaink építési idejének meghatározásánál és a különböző építési szakaszok szétválasztásánál az alaprajzi elrendezésből levonható következtetéseket is felhasználjuk. Az alaprajzi elrendezések alapján eddig is történtek bizonyos szempontok szerinti csoportosítások ("bencés típusú" alaprajzok), de ezzel még nem merült ki az alaprajzi vizsgálatokból levonható következtetések lehetősége. Új lehetőségek bukkantak fel, újabb eredmények születtek és eddig részletesebben nem vizsgált kérdések alaposabb elemzése vált szükségessé. Felvetődött egyes szentélyzáródású falusi templomaink kialakulásának, az itt megtelepedett szerzetesrendek szerepének, valamint a románkori építészetünket érő külföldi hatásoknak kérdése is.

Legkorábbi templomaink, székesegyházaink első építési szakaszával kapcsolatban részletesebb elemzés még nem igen történt. Románkori építészetünkkel foglalkozó munkáinkban is csak rövid utalásokat találunk e kérdéssel kapcsolatban. Hajlamosak voltunk egy-két nagyobb, erősen átépített (Pécs, Győr, Gyulafehérvár), vagy feltárt ma-

radványából ismert székesegyház (Kalocsa, Székesfehérvár, Eger) alapján képet alkotni magunknak építészetünk e korai szakaszáról. Néhány kísérlet is történt, hogy röviden válaszoljanak e gyakran felmerült kérdésre. A feladat azonban nem könnyű. Számtalan ásatás, falkutatás, s ezen adatoknak a történeti forrásokkal való egyeztetése szükséges, hogy biztosabban lássunk e kérdésben. Az útkeresést azonban e munka elvégzése szempontjából is fontosnak tartjuk, mert az gondolatokat ébreszt, s így az a megoldás felé közelít.

Gerevich Tibor románkori építészetünkről írt kitűnő munkájában első bazilikáink alaprajzát a római és kisázsiai ókeresztény bazilikáktól, valamint az ezek nyomán épített későbbi bazilikáktól származtatja. Ezek szerinte háromhajósak. Az egyszerűbb típusnál — az olasz példákhoz hasonlóan — csak a főhajó zárul egy félköríves szentéllyel (Székesfehérvár, Kalocsa, Nagyvárad), a gazdagabb típusnál pedig mindhárom hajó félköríves szentéllyel zárul (Pécs). Első bazilikáink építésével kapcsolatban az itáliai hatást tartja döntőnek, de felveti annak lehetőségét is, hogy a Pannóniában talált épületmaradványokat felhasználták ezek építésénél. Úgy tartja, hogy az első, ma már nem ismert pannonhalmi templom megelőzte legkorábbi székesegyházaink építését. A kolostor, az adománylevél szerint, szervezését a montecassinói anyakolostor mintájára nyerte. Első szerzetesei és apátja a római S. Alessio e Bonifazio kolostorból kerültek hazánkba. Mindezek alapján feltételezi, hogy románkori építészetünk kialakulásában döntő szerepe volt az Itáliából jött bencés szerzeteseknek.¹

A fentiekkel általánosságban ma is egyetérthetünk. Arra azonban nem kaptunk megnyugtató, a feltárások, kutatások adataira támaszkodó választ, milyenek voltak legkorábbi templomaink, székesegyházaink? Úgy érthetjük, hogy az említett egyszerűbb, egy félköríves szentéllyel záruló típus és a gazdagabb, három félköríves szentéllyel záródó templomok építése között nincs időbeli különbség, ezek egy időszak jellegzetes építményei. Ha azonban egy kicsit jobban megvizsgáljuk e kérdést, úgy tűnik, hogy e típusok kialakulása,

¹ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1939) 25—29.

elterjedése között időbeli különbség mutatkozik. Az egy félköríves szentéllyel záródó templomok mintha korábban épültek volna a gazdagabb, három félköríves szentéllyel záródó típusnál. E feltevés igazolása nagy segítséget jelentene legkorábban épült Árpád-kori templomainkkal, székesegyházainkkal kapcsolatos ismereteink bővítésében, helyesbítésében. Legkorábbi templomaink közül egy sem maradt meg eredeti formájában. Elpusztultak, vagy annyira átépítették azokat, hogy az első építkezések biztos nyomai, maradványai alig-alig fedezhetők fel rajtuk. Legtöbbnek azonban ismerjük alaprajzát, méreteit, amelyeket alkalmasnak tartunk a felvetett kérdés vizsgálatára. E vizsgálat során legkorábbi templomaink alapformáját szeretnénk megkeresni, megtalálni. Ennek érdekében sorra vesszük röviden — de bizonyos szempontból igen részletesen vizsgálva — a XI. század I. felében épített templomok közül azokat, amelyek a részletesebb kutatás, régészeti feltárás miatt lehetőséget nyújtanak a felvetett kérdésben való előrelépésre.

Pannonhalma

Gerevich Tibor szerint a ma már nem ismert első pannonhalmi templom megelőzte a székesegyházak építését, s bizonyára irányt szabott a későbbi templomépítéseknek. Valószínűleg az olasz származású Szent Anasztáz apát építette, aki 1006 táján esztergomi érsek lett.² A templom építéstörténetével foglalkozó Levárdy Ferenc az első építkezés nyomait kutatva az altemplomos megoldás gyökérzetét a római S. Alesio egy nagy félköríves szentéllyel záródó altemplomában keresi, ahonnan a Pannonhalmát először benépesítő szerzetesek jöttek.³ Az e kérdéssel foglalkozó kutatás az altemplom építését művészletei, a szentélyét pedig falszöveve és az annak K-i falában levő ablakok jellegzetes, XII—XIII. század fordulója táján a ciszterci jellegű építkezéseknél általánosnak mondható elrendezése alapján (Bélapátfalva, Árpás, Fossanova, Valvisciolo, S. Galgano, Fontenay, Noirlac, Silvanès, Réau) Oros apát idejére teszi. Feltételezik, hogy a korábbi templomnak a S. Alessio templomához hasonlóan altemploma volt és egy nagy félköríves szentéllyel záródott.⁴

Pécsvárad

A pannonhalmi első templom után hamarosan felépült a pécsváradi apátság (1015) temploma. Az elmúlt években végzett műemléki helyreállítást megelőző kutatás során kiderült, hogy szentélyének egyenes záródású fala mögött félköríves szentély rejtőzött. A templomról biztosan megállapítható, hogy jelenlegi formája (boltozata) nem az első építkezés során alakult ki. Boltozatrendszere, az egyetlen erős, középre helyezett pillérbe beépített XI. századi oszloptöredékek, fejezetek, kétségtelenül bizonyítják a templom átépítését. A kutatás és helyreállítás nyomán kialakult elképzelés szerint a templom az átépítés előtt háromhajós kis csarnok-templom, apátsági várkápolna lehetett.⁵

A kutatás nem terjedt ki az épület minden részére, s így több igen fontos kérdés megoldatlan maradt, vagy fel sem vetődött. Nem kaptunk választ arra, hogyan lehetséges az, hogy a történeti adatok alapján jelentősnek mondható apátságnak ilyen kisméretű temploma volt? Ez talán csak az első szerzetesek letelepedésekor emelt kis kápolna, amilyent feltételeznek az apátságok szervezésének, építésének első szakaszaiban?⁶ Ha igen, hol lehetett a valamivel később felépített nagyobb templom és hogyan pusztulhatott el annyira, hogy ma nyoma sem látszik, pedig az apátság, a vár többi épülete — ha jelentős mértékben át is építették — fennmaradt? Hogyan kapcsolódhatott az alsó templomrészhez az emeleten is mutatkozó, párkányig felfutó szentély és az ott feltételezett felső templom? Az is kérdés, miért nem jelentkezik az épület D-i falán a kis templomnak DNY-i szöglete? Az átépítések során tűnt el annak nyoma, vagy talán a D-i fal további része együtt épült a kis templom falával? Ez esetben milyen épületrész lehetett a templom mellett, hogyan kapcsolódhattak ezek egymáshoz? Tudjuk, nem könnyű választ adni e kérdésekre. Mégis megkíséreljük, mert szükségesnek tartjuk azt a további kutatás szempontjából.

A pécsváradi apátság temploma jelenlegi formájában, boltozatrendszerével, s az ehhez igazodó négy kisméretű, félköríves záródású ablakával belülről egységes elgondolás alapján kialakított térérzetét kelti. Ha jobban megvizsgáljuk a hajó boltozatrendszerét, s annak a félköríves szentélyhez való viszonyát, felbomlik ez a látszólagos egység és kitűnik, hogy ez a térképzés, térkapcsolás (hajó és szentély) nem elsődleges elgondolás, hanem egy jelentős átalakítás eredményeként alakult ki. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a D-i falon nem mutatkozott a kis templom DNY-i, külső szöglete és a szentély külső falán mutatkozó falegyen is a félköríves ablak felett (1. kép). A templomon több

² Gerevich T., i. m. 26. — Valószínűnek tartjuk, hogy a Pannonhalmához nem messze fekvő lovászpátonai, ma evangélikus templomnak középkori titulusa — Szent Márton — is a pannonhalmi bencések hatására vezethető vissza.

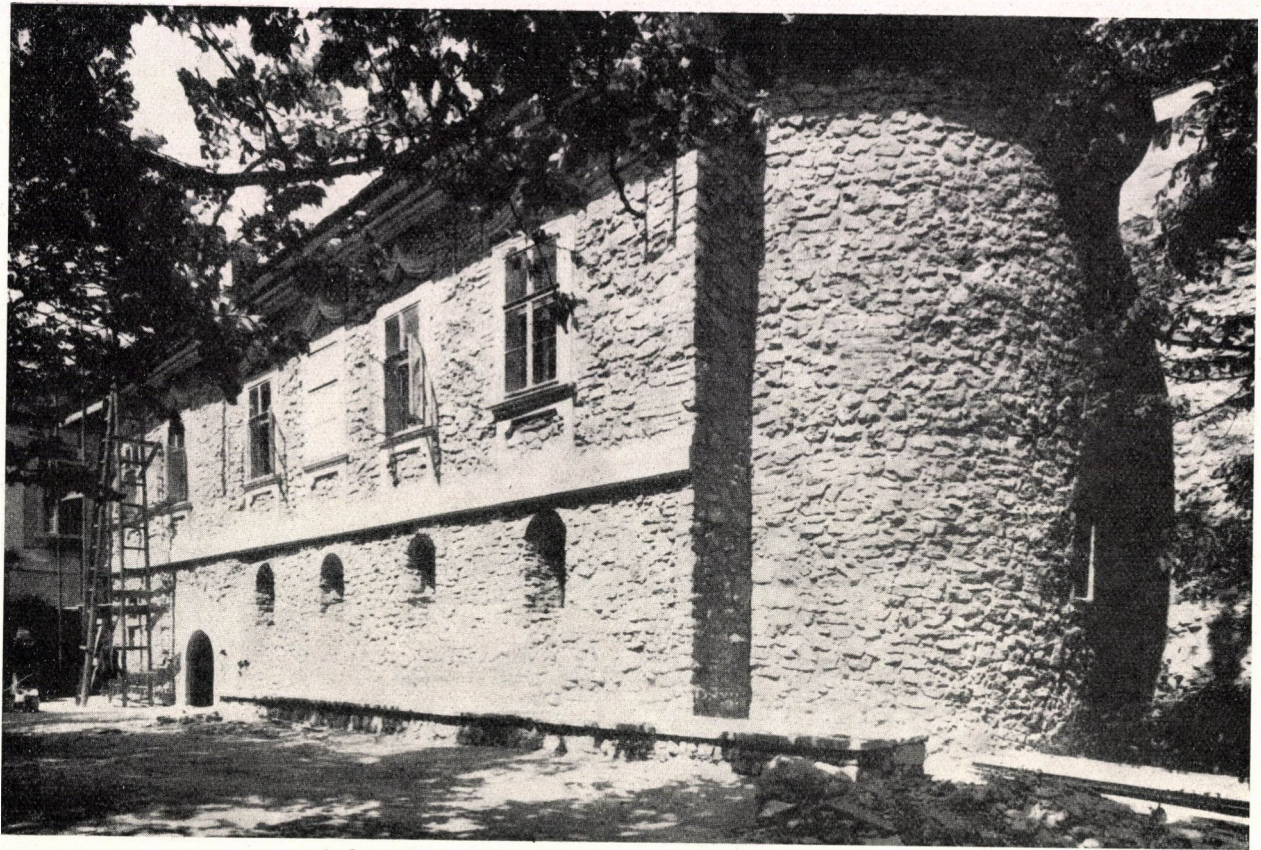
³ Levárdy F., Pannonhalma építéstörténete II. MűE 8 (1959) 104.

⁴ Kozák K., A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. (A szigligeti Avasi-templomrom

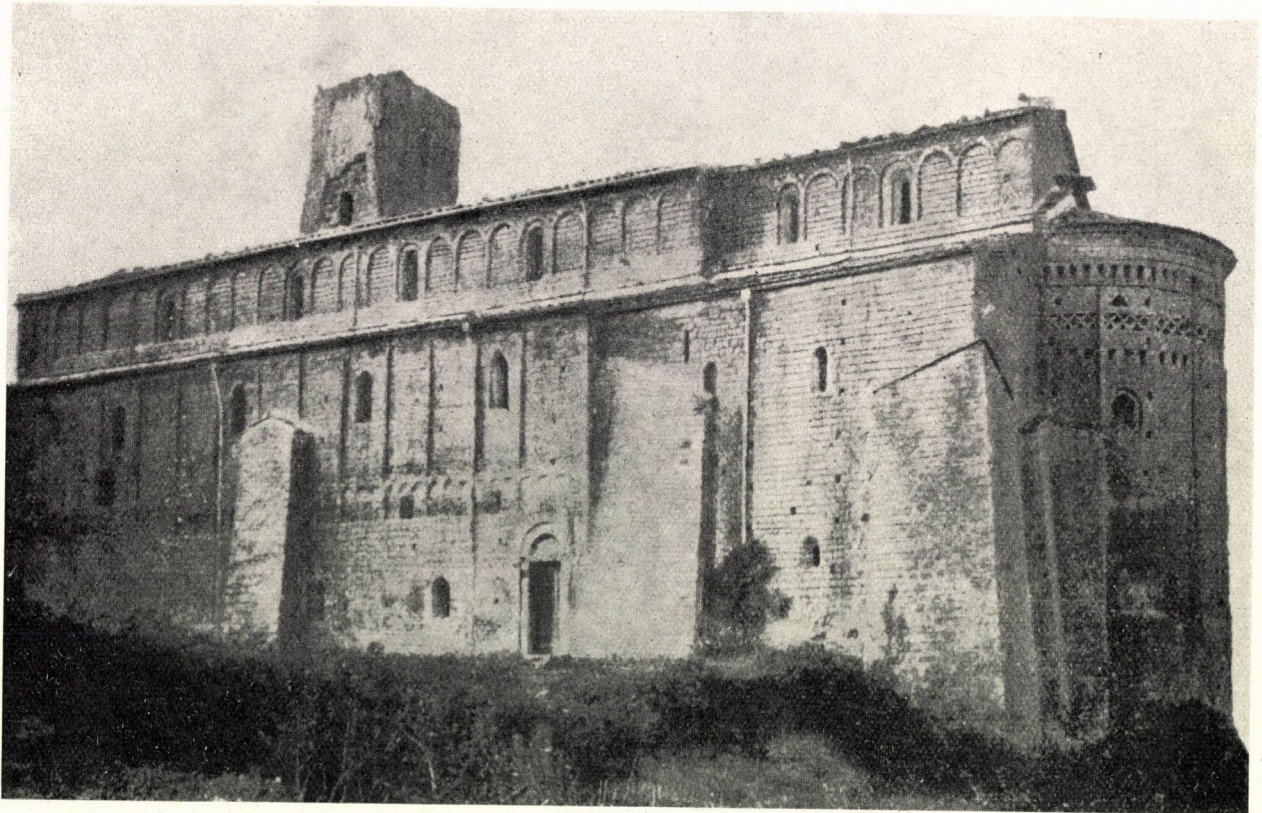
feltárása.) Magyar Műemlékvédelem III. (Sajtó alatt.) Kozák K., Győr-Sopron megye középkori egyeneszáródású templomairól. Arrabom 7 (1965) 135.

⁵ Ferenczy K. A pécsváradi vár helyreállítása. Műemlékvédelem. V. 3 (1961) 137—138.

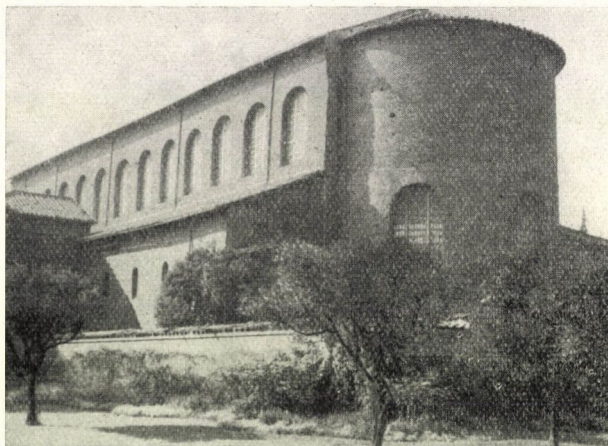
⁶ Levárdy Ferenc Pannonhalmával kapcsolatban is felveti egy ilyen kis kápolna fennállásának lehetőségét, de írásos adatok is említenek hasonlókat. [Hardick, E., Praemonstratenserbauten ... Tongerlo (1935) 38.]

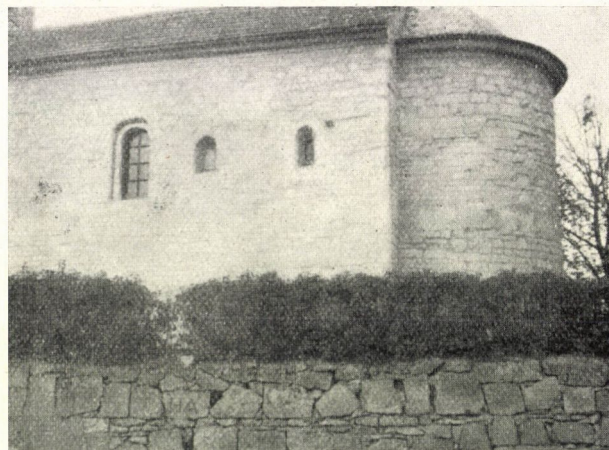
1. kép. Pécsvárad, az apátsági templom DK-ről (XI. sz.)
 Рис. 1. Печварад, аббатская церковь с юго-востока (XI век)
 Fig. 1. Pécsvárad. L'abbatiale vue du sud-est (XIe s.)

2. kép. Toscanella, S. Pietro (VIII–XII. sz.)
 Рис. 2. Тосканелла, С. Пьетро (VIII–XII век)
 Fig. 2. Toscanella, S. Pietro (du VIIIe au XIIe s.)

3. kép. Róma, S. Sabina (V–XIII. sz.)
Рис. 3. Рим, С. Сабина (V–XIII век)
Fig. 3. Rome, S. Sabina (du Ve au XIIIe siècle)

4. kép. Tarnaszentmária, rk. templom (XI. sz.)
Рис. 4. Тарнасентмариа, римско-католическая церковь
(XI век)
Fig. 4. Tarnaszentmária, église catholique (XIe s.)

pítés nyomai mutatkoznak. Jelenleg ismert formája — feltehetően méretei sem — nem tükrözi az eredeti állapotot. A szentély külső falán mutató faleyen feltehetően az eredetileg alacsonyabb, „első kápolna” magasságát jelzi, amelyet azonban igen hamar felmagasíthattak, s talán a NY-i irányban egykor hosszabb hajóval együtt 1038-ban már készen várta a felszentelést.⁷ Ez időre befejeződött a térítés munkájának első, döntő szakasza. Ez volt a térítés eredményét biztosító, segítő király, Szent István életének utolsó éve. Befejeződött az állam és az egyház új szervezetének kiépítése. A fontosabb központokban (Esztergom, Székesfehérvár, Kalocsa, Pécs, Gyulafehérvár) és ez időben, vagy valamivel később alapított bencés apátságokban (Zalavár, Tihany, Szekszárd) ekkor már a pécsváradi kis templomnál nagyobb székesegyházak, templomok álltak. Nem valószínű — figyelembe véve a fentieket —, hogy Pécsváradon olyan kisméretű templomot használtak volna az igen gazdag és népes apátság szerzetesei, amilyent most ismerünk. Ezen ellentmondás feloldására jelenlegi ismereteink alapján két feltevést tartunk elfogadhatónak.

Az épületről alkotott képünk, jelenlegi ismereteink, nem zárják ki annak lehetőségét, hogy a templom NY-i irányba tovább is terjedhetett, jóval hosszabb volt a ma ismertnél. Ezen feltevés mellett szól a D-i fal egységesnek mutató fal-szövege, az azonos falvastagság az emelet alatt kialakított bejáratig, a félköríves szentélynek a tetőig felfutó magas fala és az emeleti lakrészben mutató diadalív szerű maradvány. Ez utób-

biak arra utalnak, hogy az épület emeleti részét is egyházi célokra használták, s feltehetően nem külön-külön részként, hanem — legalább egy ideig — együtt. Hogy ez a tér hogyan kapcsolódott az alatta levő „altéplom”-hoz, ma egyelőre nem rekonstruálható pontosan.⁸ Az azonban elképzelhető — a feltételezett hosszabb hajó esetében —, hogy egy Pannonhalmához, Tihanyhoz, Pécshez, Veszprémhez, Tarnaszentmáriához, a római S. Allessiohoz és más itáliai templomokhoz (2–3. kép) hasonló megoldású emelt szentély alatt eredetileg egy kisebb altéplom helyezkedett el. A középpillér alatt, attól É-felé tartó falmaradvány talán ennek a feltételezett kisebb altéplomnak maradványa.⁹ A fentiekben vázolt lehetőség csak egyhajós megoldásban képzelhető el, amelyet támogat a templomnak a 7 métert alig meghaladó szélessége, a D-i falnak a felső párkányig egységesnek látszó falszövege, a magas szentély és a Tarnaszentmáriával (4. kép) e tekintetben kimutatható hasonlóságok (egyhajós, kisméretű, altéplomos, azonos korú). A párkányig felfutó magas szentélykialakítás igen gyakori Itáliában e korban. A Pannonhalmára és Pécsváradra települő első szerzetesek római anyakolostorán kívül a közvetlen közelében álló S. Sabina (3. kép), a Róma környékéhez tartozó Tivoli számos temploma, vagy a toscanellai S. Pietro (2. kép) bazilika is hasonló megoldást mutat. Úgy az altéplomos megoldás — Tivoli több templomában egy pillérre támaszkodó boltozata van az altéplomnak —, mint a magas szentély, vagy a magasra felfutó D-i fal tekintetében (Toscanelła) figyelemre mé-

⁷ PRT. XII/b. 11.

⁸ Ferenczy Károly az első templomot háromhajósak tartja idézett munkájában, de megemlíti, hogy korábbi oszlopok helyére semmi nyom sem utal. Mindössze a templom közepén keresztbefutó, még a román kori épít-

kezést megelőző néhány falcsontonról tesz említést.

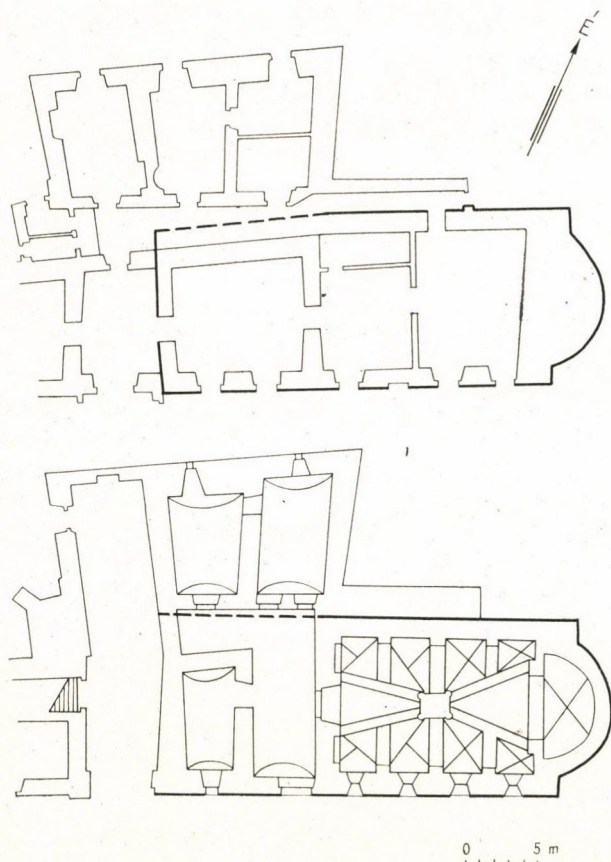
⁹ Itt köszönöm meg Nagy Emesének és Gergelyffy Andrásnak, hogy a pécsváradi ásatási-, valamint a kutatási dokumentációt rendelkezésemre bocsájtották.

tónak tartjuk az említett példákat a pécsváradi templom további kutatásánál.¹⁰

Mi a fenti feltevést tartjuk valószínűnek, de elképzelhető az is, hogy egy nagyobb templom is állt a vár területén egykor, bár erre egyelőre semmi nyom sem utal. A most ismert templomot — feltételezve, hogy az NY-i irányban hosszabb volt — azonban mindenképpen az apátság legkorábbi építkezései közé soroljuk mi is (5. kép). Egyhajós-nak tartjuk, amelynek fő jellegzetessége az egy félköríves, a hajó szélességéhez viszonyítva nagy, párkányig felfutó szentély. Alaprajzi elrendezésének gyökerét első szerzeteseinek anyakolostorában, templomában és az Itáliában az időben általánosan mondható formában kereshetjük.

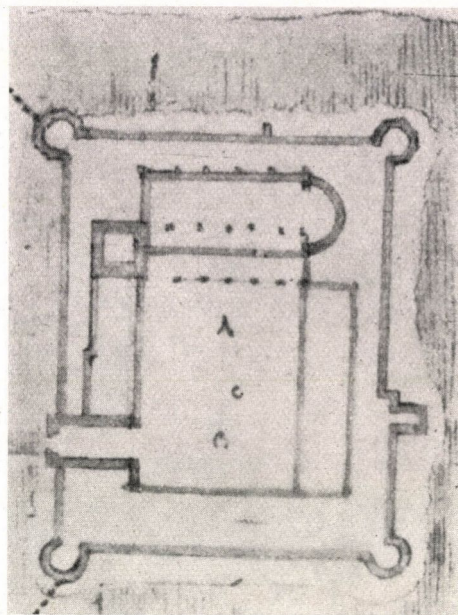
Zalavár

Az 1019-ben alapított, Szent Adorján tiszteletére szentelt templom alaprajzát G. Turco hadmérnök felmérése őrizte meg számunkra (6. kép).¹¹ Az elmúlt évtizedben számos régészeti feltárás igazolta G. Turco felméréseinek hitelességét. Az alap-

5. kép. Pécsvárad, az apátsági templom földszinti és emeleti alaprajza (Ny-i irányba bővítve a feltehetően egykor hozzátartozó részekkel)

Рис. 5. Печварад, план нижнего и верхнего этажей аббатской церкви (с западной стороны дополнено частями, предположительно относящимися в ту эпоху к церкви)
Fig. 5. Pécsvárad. Plan du rez-de-chaussée et de l'étage de l'abbatiale (agrandie vers le côté ouest, avec les parties qui autrefois lui ont sans doute appartenu)

6. kép. A zalavári vár (XI. sz.-i bencés apátság) alaprajza 1569-ből (G. Turco felmérése)

Рис. 6. План 1569 года залаварского замка (бenedиктовское аббатство XI века (Измерения Г. Турко)

Fig. 6. Plan de 1569 du château-fort de Zalavár (abbaye bénédictine du XIIe s.) (Relevé de G. Turco)

rajz egy a várhoz képest jelentős méretűnek mondható, egy nagy félköríves szentéllyel záródó templomot mutat, amelyhez D-ről csatlakozik a kolostor, DNY-i sarkához pedig egy minden bizonnyal később épített torony kapcsolódik. Kutatásunk szempontjából még fontos az, hogy a D-i fal két oldalán — azonos távolságban — oszlopokat, pilléreket jeleznek. Véleményünk szerint ezek a XVI. századi várhoz tartozó részletek, s így a falon belül esők sem foghatók fel a hajót megosztó pilléreként. Az alaprajz tehát nem bizonyítja azt, hogy a templom háromhajós volt. A templom így alaprajzilag szorosan kapcsolódik a pécsváradi alaprajzhoz, a feltételezett hosszúságot tekintve is. A templomhoz tartozó faragványos töredékek vizsgálatával kapcsolatban megállapították, hogy az azokat készítő mesterek az északkelet-itáliai, Velence környéki épületszobrászathoz szorosan kapcsolódnak.¹² Ez részben az alaprajzi forma itáliai eredeztetéséhez is kapcsolódik.

Kalocsa

Kalocsa első püspöke Asztrik volt, Pécsvárad első apátja. Ez tény és a két hely viszonylagos

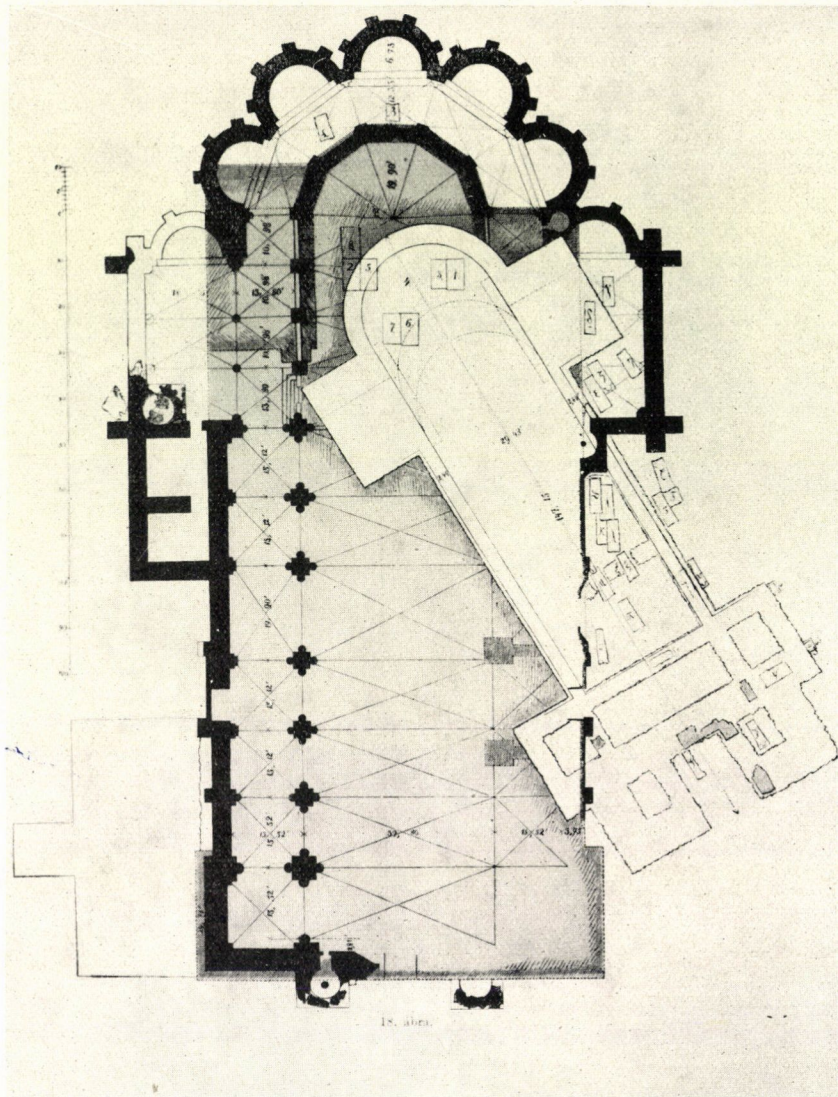
¹⁰ A toscanellai templom képét G. T. Rivoira [Le origini della Architettura Lombarda (Milano 1908) 155.] művéből vettem át. Igen érdekes a hajó D-i falán két szinten elhelyezett ablakelrendezés, melyhez hasonló megoldás elképzelhető Pécsváradon is.

¹¹ Az alaprajzot megemlíti Gerevich Tibor idézett munkájában. A kép negatívja megtalálható az O. M. F. Lemeztárban.

¹² *Entz G.*, BMHB 24 (Bp. 1964) 124.

közelsége alapján szoros kapcsolatot tételezhetünk fel a majdnem egy időben folyó építkezések között. Asztrik a Pécsváradot alapító király egyik bizalmasa volt. Ő hozta Rómából a koronát a pápától. Így érthető a két templom alaprajza között mu-

ellentmondásokkal terhes. A székesegyház maradványait feltűntető felmérések lehetővé teszik számunkra az ásatások nyomán kialakított rekonstrukciós kísérletek revízióját. Úgy véljük, ezeknek alapján — ha nem is végleges és teljes —, de az

7. kép. A kalocsai székesegyház (XI–XIII. sz.) feltárt maradványainak alaprajza (Henszlmann felmérése)

Рис. 7. План обнаруженных руин калочавского собора (XI–XIII век. Измерения Хенсманна)

Fig. 7. Plan des restes dégagés de la cathédrale de Kalocsa (du XIe au XIIIe s.) (Relevé d'Imre Henszlmann)

tatkozó hasonlóság (ez is egy nagy félköríves szentéllyel zárul), de egyben feltűnő a különbség is. Ezen ellentmondás tette szükségessé az eddigi kutatások, rekonstrukciók újabb vizsgálatát.

A kalocsai első székesegyházról Henszlmann Imre múlt századi és Foerk Ernő 1910–11-ben végzett ásatásai nyomán tudunk. A két ásatásból levont következtetés nem egységes, sőt súlyos

eredetihez közelebb álló alaprajzot következtethetünk ki, rajzolhatunk fel.

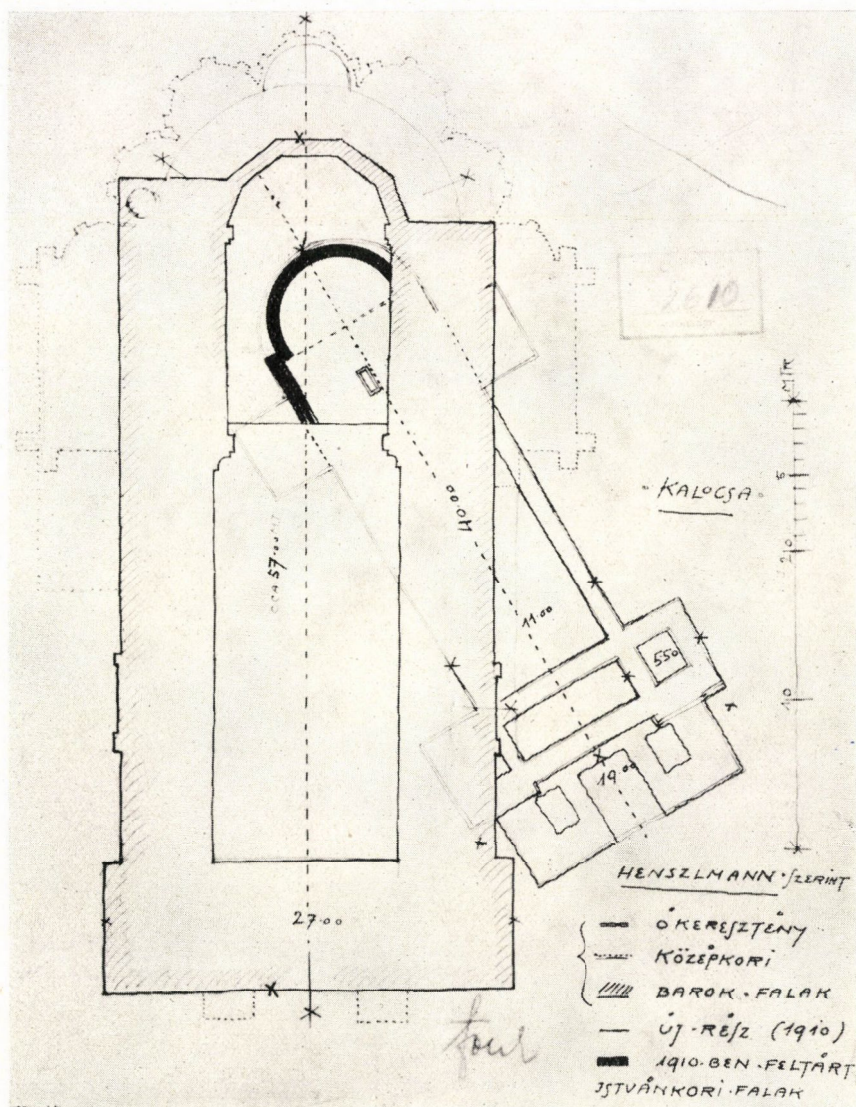
Henszlmann Imre az első kalocsai székesegyházat egyhajós, félköríves szentélyű, négytornyos templomnak határozta meg. Az ásatás során előkerült maradványok azonban nem voltak elegendők részletesebb alaprajzi rekonstrukció elkészítéséhez (7. kép).¹³

¹³ Henszlmann I., Magyarország 6-keresztény, román

és átmenet stílus mű- emlékeinek rövid ismertetése (Bp. 1876) 50.

Foerk Ernő ásatása szerencsésen egészítette ki az első székesegyházra vonatkozó addigi ismereteket. Ő a templom belsejében ásott, ahol feltárta az első székesegyház félköríves szentélyét, az ahhoz csatlakozó É-i hajófalat, egy kisebb falma-

strukciót készített (11. kép), amely figyelmen kívül hagyja Henszlmann több részletében ellenőrzött, hiteles felmérését és a feltárt falmaradványokat tévesen magyarázza. A saját feltárásáról készített felmérés (9. kép) adatait is megváltoztat-

8. kép. A kalocsai székesegyház maradványai (Henszlmann és Foerk feltárásainak összesített rajza)

Рис. 8. Остатки калочавского собора (Объединенный план раскопок Хенсманна и Фюрка)

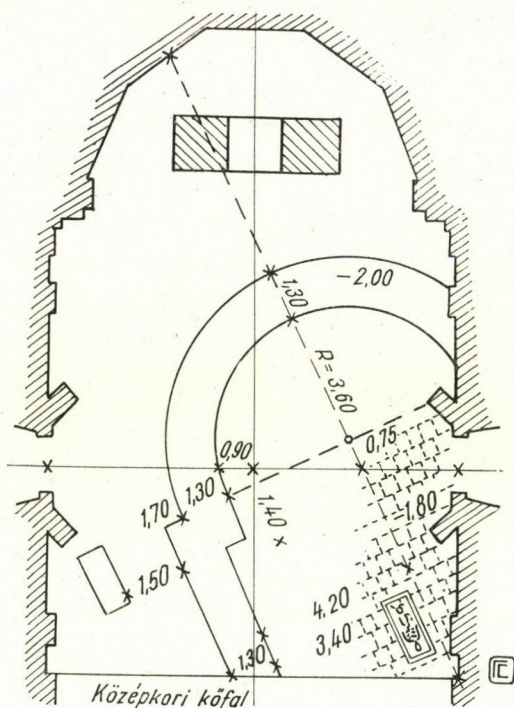
Fig. 8. Les restes de la cathédrale de Kalocsa (Dessin réuni des explorations de Henszlmann et de Foerk)

radványt és egy érseki sírt. Az ásatás felmérési rajza alapján a szentélyre vonatkozó adatok hitelesnek fogadhatók el (8.kép).¹⁴ A feltárás igazolta Henszlmann azon feltevését, hogy a székesegyház egy nagy félköríves szentéllyel zárult (9. kép). A két feltárás eredményei, adatai alapján készítette el Foerk első rekonstrukcióját (8. kép). Később egy vázlatrajz alapján (10. kép) új rekon-

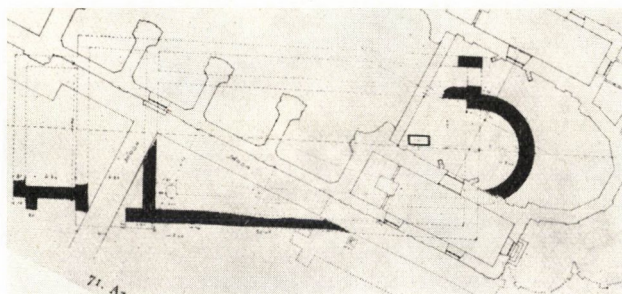
ja. A hajó ÉK-i sarkától induló északi hajófalat az új rekonstrukció két pillérként tünteti fel, s az ettől északra feltárt, pillérszerű falmaradványból megalkotja a háromhajós templom északi falát. Sem ennek a falnak, sem a hajók közti pilléreknek nyomai, maradványai, nem kerültek elő az ásatások során. A rekonstrukció e részét a templom D-i oldalán feltüntetett falmaradványok (10. kép)

¹⁴ Foerk E., A kalocsai székesegyház (Bp. 1915) 44.

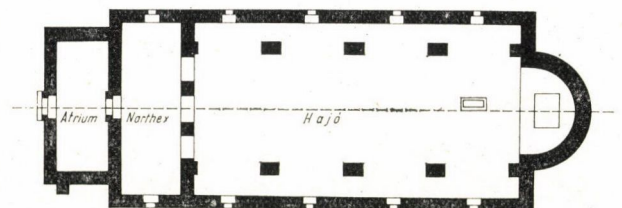
Az ásatásról szóló feldolgozás már korábban megjelent [Arch. Ért. 31 (1911) 19–33].

9. kép. A kalocsai „első” székesegyház szentélyének alaprajzi felmérése (Foerk nyomán)
Рис. 9. Измерения плана святилища калочавского «первого» собора (по Фюерку)
Fig. 9. Relevé du plan du chœur de la «première» cathédrale de Kalocsa (D'après Foerk)

10. kép. A kalocsai székesegyház feltárt részleteiről készített alaprajzi vázlat
Рис. 10. Схема плана раскопанных частей калочавского собора
Fig. 10. Esquisse de plan des détails dégagés de la cathédrale de Kalocsa

11. kép. Foerk rekonstrukciós alaprajza az „első” kalocsai székesegyházról
Рис. 11. Реконструированный план Фюерка «первого» калочавского собора
Fig. 11. Plan de la reconstitution, fait par Foerk, de la «première» cathédrale de Kalocsa

alapján készítették. A falmaradványokat feltüntető rajz azonban több helyen is eltérést mutat Henszlmann felmérésétől. (E fal esetleg egy felső-örsi oldalhajóhoz — románkori — hasonló bővítésmény maradványainak tekinthető).¹⁵

Egy 1962-ben végzett régészeti megfigyelés adatai is igazolták Henszlmann felmérésének helyességét. A D-i torony DK-i sarka közelében ásott árokban előkerült a Henszlmann által feltárt, ÉNY-i toronynak tartott falmaradvány részlete (12. kép).¹⁶ Ez a felmérés — a fentiekkel együtt — újabb megfigyelésekre is lehetőséget nyújtott. Az árok (1. sz.) K-i oldaláról készített metszetrajzról világosan leolvasható, hogy a Foerk által készített rekonstrukció atriumának É-i és nartexének NY-i, azonos építési szakaszba tett falai nem egy időben épültek. A Henszlmann felmérésén látható, ÉNY-i „torony” maradványa a régibb, befut a Foerk rekonstrukció nartexének fala alá. Ez az adat is segít az Árpád-kori székesegyház építési szakaszainak szétválasztásában. A Foerk készítette háromhajós, átriumos bazilika rekonstrukcióját a fenti vizsgálat után tarthatatlannak véljük.¹⁷

A kalocsai székesegyház első építési szakaszában egy nagy, félköríves szentéllyel záródó, téglalap alaprajzú, egyhajós templom lehetett (13. kép). A hajó NY-i fala abban a maradványban kereshető, amelyet Henszlmann felmérésén (7. kép) két „párhuzamos” helyzetű, az Árpád-kori templom tengelyével megegyező tájolású sír ásásakor átvágtak. Ez az egyszerű templom — alaprajzi elrendezését, arányait tekintve — hasonló a pécsvárad és zalavári bencés apátságok templomaihoz, méretben nem sokkal nagyobb azoknál. Tornyai ez időben még nem lehettek. Talán a XI–XII. század fordulóján a templomot NY-i irányba meghosszabbították és feltehetően később két tornyot építettek a NY-i homlokzat elé.¹⁸ A tornyok maradványai igen nagy mélységben mutatkoztak. Szokatlan megoldásnak tekinthető, hogy a két „torony” — amely az Árpád-kori templom hossz-tengelyéhez igazodik — egymástól különállóan épült a NY-i homlokzat elé. Hasonló megoldást figyelhetünk meg a gyulafehérvári székesegyház-nál.¹⁹ E falmaradványokra épült fel később — K-felé visszatolva — a két torony szerű épületrész,

¹⁵ Foerk E., i. m. 50. — A felsőörsi prépostsági templomhoz még a XIII. században építették a csarnok-szerű oldalhajókat. Kalocsán a felmerült ellentmondások miatt csak egy hitelesítő ásatás dönthetné el a kérdést.

¹⁶ Sz. Czeglédy I., Jelentés a kalocsai régészeti megfigyelésről. (1962. X. 6.) O. M. F. Régészeti Dokumentációk. (E helyen köszönöm meg, hogy a jelentést, felméréseket rendelkezésemre bocsátotta és közlésre átengedte.)

¹⁷ Foerk Ernő rekonstrukciójában nemcsak Henszlmann adatainak, de saját felméréseinek is ellentmondó részletek vannak.

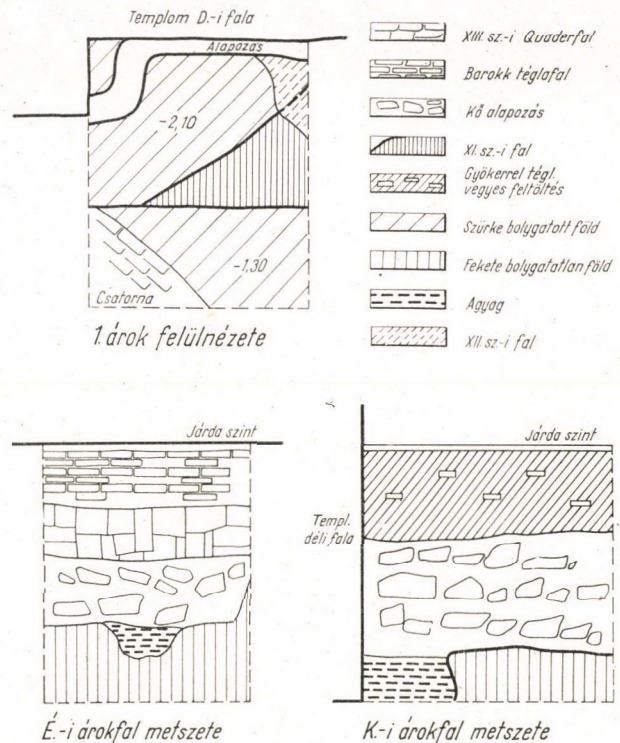
¹⁸ A tornyok kérdésével ezideig részletesen nem foglalkoztak hazánkban. Biztos adatokra így egyelőre nem támaszkodhatunk. Entz Géza részben érinti a kérdést a kegyúri karzatokról írt dolgozatában (MűÉ 1959.).

¹⁹ Entz G., A gyulafehérvári székesegyház. (Bp. 1958) 13–15.

amelyet Henszlmann a négytornyos elrendezésű székesegyház NY-i tornyainak tartott. Henszlmann felmérési rajzának hitelessége, valamint a közeli pécsi és székesfehérvári példák nem engedik meg, hogy teljesen elvessük ezt a feltevést.²⁰ A Képes Krónika ábrázolásait sem tarthatjuk teljesen légből kapottnak. A fentiek után azonban ez semmiképpen sem tehető az első építési szakaszba. A végső szót e kérdésben egy hitelesítő ásatás mondhatná csak ki. A XIII. században épült fel teljesen új formában a nagyobb kereszthajós, kápolnakioszorús székesegyház, amelyet ugyancsak Henszlmann tárt fel.²¹ Felmérését Foerk és azóta is mindenki, hitelesnek fogadja el. E felmérés megerősíti Henszlmann hitelét az első székesegyházra vonatkozó adatokat illetően is.

Székesfehérvár

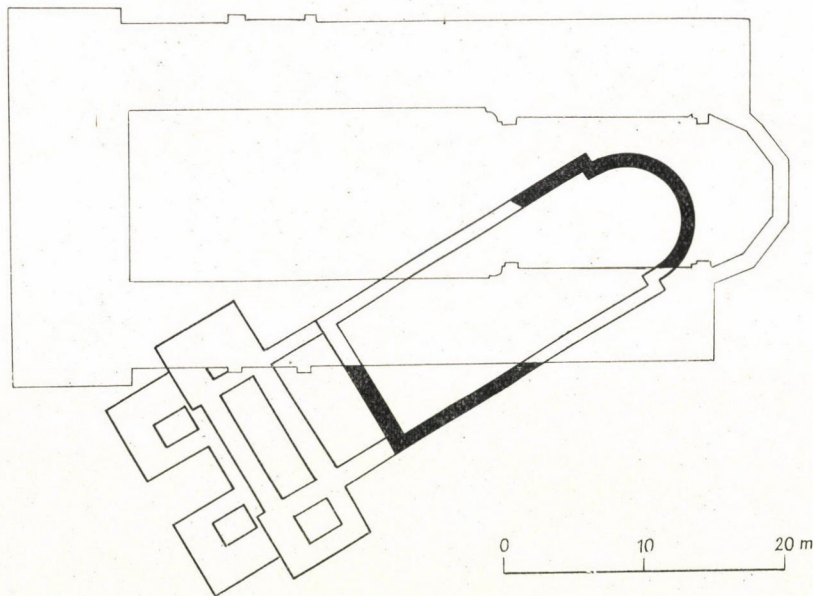
Első székesegyházaink, templomaink alaprajzi elrendezésének, méreteinek kutatásánál jelentős szerep jut a székesfehérvári bazilika vizsgálatának. Érdy János 1848-as, rövid ideig tartó kutatása után Henszlmann Imre 1862-es, 1874-es, majd 1882. évi kutatásai nyomán alakult ki az első kép az elpusztult bazilikáról. Ő készítette az első tudományos feldolgozást is, amelyben közli az addigi kutatás eredményeit.²² Az első világháború utáni években azonban mind gyakrabban felvetődött Henszlmann eredményeinek, feltevéseinek revízió alá vétele, elsősorban Foerk Ernő kalocsai kutatásai, a kalocsai első székesegyházról készített

12. kép. Az 1962-ben végzett leletmentéskor készült felmérési rajzok

Рис. 12. Планы измерений, сделанных во время раскопок 1962 года

Fig. 12. Dessins de relevé exécutés en 1962. lors de la préservation des trouvailles

13. kép. A kalocsai „első” székesegyház feltételezett alaprajza

Рис. 13. Предполагаемый план калочавского «первого» собора

Fig. 13. Le plan présumé de la „première” cathédrale de Kalocsa

²⁰ E kérdés tisztázása további, tervszerű kutatást igényel. Árpád-kori építészetünkkel kapcsolatos ismereteinket fontos adatokkal bővíthetnénk, amelyeket jól felhasználhatnánk a további kutatásnál.

²¹ E kérdéssel itt nem kívánunk részletesen foglal-

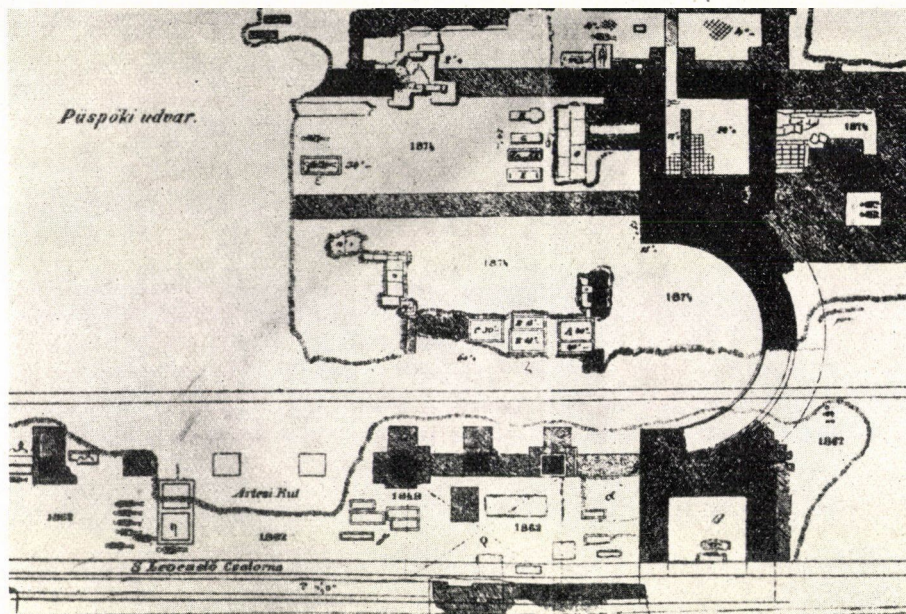
kozni, de megjegyezzük, nem lehetetlen, hogy a székesegyház jelenlegi szentélyének a barokkban nálunk szokatlan magassága és tömegalakítása mögött talán még Árpád-kori maradványok is rejtőznek.

²² Henszlmann I., i. m. 42–49.

rekonstrukciója nyomán. A vitatott problémák eldöntését egy újabb ásatástól várták. A Műemlékek Országos Bizottsága — tekintettel Szent István halálának közelgő 900-ik évfordulójára — irányítása mellett 1936-ban meg is kezdődött a bazilika maradványainak újabb feltárása. A munkálatok 1938-ig tartottak. A feltárás eredményeit, a bazilika építéstörténetét Dercsényi Dezső ismertette. Munkájában megemlíti, hogy a többrendbeli feltárás sem tette lehetővé az emlékek, maradványok — szüksézzavú írott kútfők helyetti — nagyobb arányú megszólaltatását.²³ A kalocsai rekonstrukció (Foerk) tarthatatlansága és a fenti megállapítások most szükségszerűen felvetik a székesfehérvári- és más Kalocsára támaszkodó feltevések részletes elemzését.

Az ásatás eredményei sok fontos adatot szolgáltatottak a bazilika építéstörténetéhez. Megfigyelték, hogy az eddig szentistvánkorinak tartott fehér mészkőpadló alatt — 30–40 cm-re — egy régebbi, félkör és piskóta alakú, szürkésfehér mészkőből készült mozaikpadló maradványai rejtőznek. A feljebb levő, fehér mészkő padozaton állnak a pillérek magjai, így azok — a pillérek formai vizsgálatával egybehangzóan — nem tartozhatnak a székesegyház első építkezési szakaszához. Mélyebb szinthez tartozó pillérmaradványokat nem tártak fel. Megállapították, hogy a bazilika maradványainak pusztítása Henszlmann feltárásai után sem szűnt meg, tovább bányászták az alapfalakat. Ennek tudható be, hogy több, Henszlmann által jelzett falat nem találtak már meg.

Az eddigi feltárások eredményeit összegezve, a következő megállapításokat teszi Dercsényi Dezső. A feltárt maradványok közül az egyetlen biztos kiindulópontnak a nagy félköríves apszis mutatkozik, amelyben másodlagosan felhasznált, római eredetű kőanyag is található. Ezt kétségtelenül Szent István-korinak tartja, elsősorban nagy sugara miatt, mely az ókeresztény, preromán építkezés sajátja. Véleménye szerint a félköríves szentély „mérete valószínűleg döntően befolyásolta a bazilika későbbi átépítéseit”.²⁴ Két pillérfő és a pécsi székesegyházzal való más egybevetés alapján — bár a feltárt maradványok között bizonyító anyag nem mutatkozott — feltételezi, hogy a Szent István-kori bazilika pilléres rendszerű volt, amelyet nyolc pillérpár osztott három hajóra. Előtte átrium állott. A félköríves szentéllyel záródó főhajó szélességét 15,5 m-re, az egyenesen záródó mellékhajókét 8,5 m-re, a bazilika hosszát pedig hozzávetőlegesen 61 m-re becsüli. (Henszlmann 81,16 m-re, Czobor 63,20 m-re határozta meg a bazilika hosszát). A bazilika első padlójának a főhajóban talált félkör és piskóta alakú töredékek szintjét tartja és azokat véli a padló maradványainak. A fehémészkő padozatot és a pilléreket XII. századinak tartja. A „négytoronyúság” kérdésében figyelembe veszi Foerk kalocsai ásatásaival kapcsolatos és a pécsi székesegyház tornyaira vonatkozó megállapításokat, de lehetségesnek tartja, hogy a székesfehérvári bazilikát „későbbi formájában négy torony díszítette”.²⁵ Munkájának I. mellékletén közli Henszlmann ásatásainak egyesített alaprajzát (14. kép), a II. mellékleten pedig a ma is

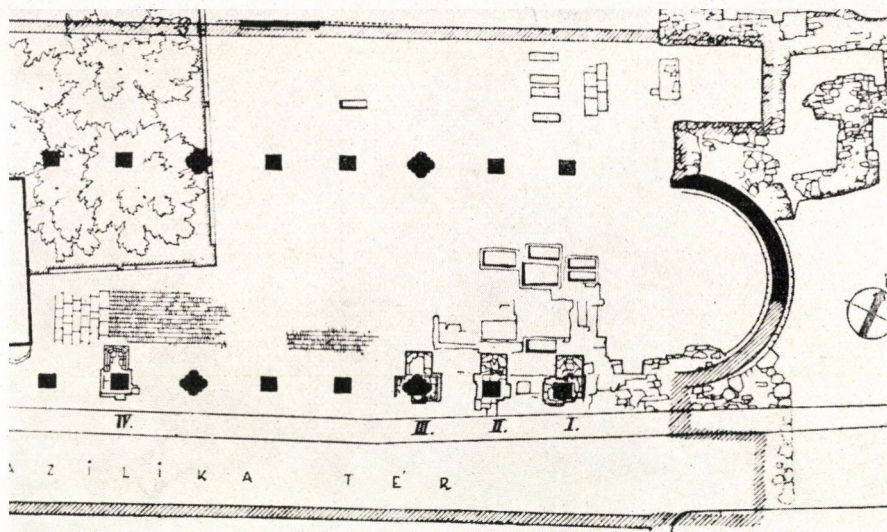

14. kép. Henszlmann székesfehérvári ásatásainak egyesített alaprajza
Рис. 14. Объединенный план раскопок Хенсманна в Секешфехерваре
Fig. 14. Plan réuni des fouilles exécutées à Székesfehérvár par Henszlmann

²³ Dercsényi D., A székesfehérvári királyi bazilika. (Bp. 1943.)

²⁴ Dercsényi D., i. m. 16.

²⁵ Dercsényi D., i. m. 28.

15. kép. A székesfehérvári bazilika 1936—38. évi ásatai alapján készített alaprajz (Dercsényi Dezső nyomán)

Рис. 15. План сешешфехерварской базилики, составленный на основе раскопок 1936—1938 года (По Д. Дерчени)

Fig. 15. Plan de la basilique de Székesfehérvár, d'après les fouilles effectuées en 1936—1938 (D'après Dezső Dercsényi)

meglevő és az általa feltételezett falakat, pillérek feltüntető alaprajzot mutatja be (15. kép).

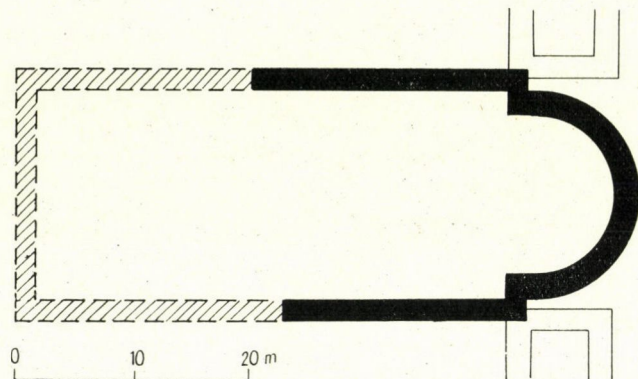
Úgy véljük, a többrendbeli ásatás adatai még rejtenek némi lehetőséget a kérdés további vizsgálatánál. Kiindulási pontnak mi is a nagy félköríves szentélyt tartjuk legalkalmasabbnak, amely mindkét alaprajzon egyértelműen megtalálható. Van azonban még néhány olyan pont a két felmérésen, amelyek kétségtelenül azonosíthatók. Ilyenek a D-i, XII. századnak meghatározott pillérek (I—IV.), s az alattuk mutató falmaradványok is (14—15. kép), valamint az I. sz. pillértől É-i irányban jelzett falmaradványok. Ezek a falmaradványok minden bizonnyal régebbiek, mint a felettük jelzett pillérek, s nem tartjuk valószínűnek, hogy a pillérek alapozásaként készültek. Henszlmann alaprajzán a szentély É-i sarkától is indul — a D-i pillérek alatti falhoz hasonló vastagságú fal NY-i irányba. Henszlmann alaprajzán feketével jelzi az általa első építkezéshez sorolt falakat, világosabbal a III. Béla korára tett átépítéshez tartozókat, s legvilágosabbal a „Robert és Mátyás” alatt történt módosításokat;²⁶ Leírásából nem tűnik ki a falak egymáshoz való kapcsolata — kötésben, vagy egymás mellé épültek —, s több helyen nyilvánvaló, hogy megfigyelései, következtetései e tekintetben nem fogadhatók el minden esetben érvényesnek. A bazilika szentélyével egykorúnak tartja az ahhoz csatlakozó „toronyok” falait, „mert ugyanazon, hasonlóan faragott kőfajtából” épültek. A tornyokkal viszont

egy idősnak tartja az É-i hajófalat — közepén más korúnak jelzi —, amelynél „sem jó alapot nem kerestek, sem falragaszt nem használtak”.²⁷ Valószínűnek tartjuk, hogy az É-i fal és a két torony sem egyidős a szentéllyel. A szentély szögleteinek közelében mutató, egymással párhuzamos helyzetű, NY-felé tartó falak viszont a szentéllyel valószínűleg együtt épültek, amire a felettük levő pillérek helyzete utal. Ennek alapján feltételezzük, hogy a székesfehérvári bazilika első építési szakaszában egyhajós volt, hasonló a pécsváradi, zalavári és kalocsai templomokhoz. E feltevés mellett szól még az említett érvek mellett az a tény, hogy a feltételezett első építkezésekhez sorolt padlószinthez — félkörív és piskóta alakú szürkésfehér mozaikpadló — tartozó pillérek nem találtak, az említett padló maradványai elsősorban a főhajóban kerültek elő, s a feltárt pillérek építése nem tehető a XII. századnál korábbi időre. Az I. sz. pillér vonalában mutató, É-i irányba tartó falmaradvány esetleg egy altemplom NY-i fala is lehetett, amely egyáltalán nem mondható szokatlan megoldásnak a XI. század elején épült templomoknál. E falmaradvány K-i falsíkjában mutató káva szerű kiképzés (15. kép) esetleg ennek a feltételezett altemplomnak egyik lejárata is jelezheti. E feltételezett egyhajós templom hosszára vonatkozó adatunk nincs. Ha figyelembe vesszük azonban a pécsváradi, zalavári és kalocsai templomok hosszúsági, szélességi arányait — a hajó hossza megközelítőleg a szélesség kétszerese —, a székesfehérvári első

²⁶ Henszlmann I., i. m. 44.

²⁷ Henszlmann I., i. m. 45.

templom hosszát is kijelölhetjük viszonylagos pontossággal. A hajó feltételezett külső szélessége 18 m lehetett, így hosszúsága 36–40 m-re tehető. A templom NY-i falát tehát a IV. sz. pillér (15. kép) tájkán feltételezzük. Ezen a tájon egy igen érdekes részlet figyelhető meg. A pillér NY-i oldalának vonalában a főhajóban összefüggő, jelentős felületű, két fajta padló határvonala figyelhető meg. Lehetséges, hogy a két fajta padló nincs összefü-

16. kép. A székesfehérvári „első” bazilika feltételezett alaprajza

Рис. 16. Предполагаемый план сечефехерварской «первой» базилики

Fig. 16. Plan supposé de la «première» basilique de Székesfehérvár

gésben a korai templom feltételezett, egykori NY-i falával, de annak ellenkezője sincs kizárva. Mivel ez a határvonal a feltételezett hosszúság közelében van, mi ennek közelében feltételezzük és jelöljük ki a székesfehérvári első templom NY-i falát (16. kép).

A fentiekben felvázolt, egyszerű elrendezésű első székesfehérvári templom első hallásra talán hihetetlennek és a Hartvik-legenda adataira gondolva szerénynek tűnik. A legenda azonban jóval később, Kálmán király idejében készült, amint azt maga Hartvik elmondja előszavában.²⁸ Ekkorra már valóban állhatott az a fokozatosan bővülő, gazdagodó, királyi temetkező- és koronázási helyként használt nagy bazilika, amelyről Hartvik azt írta: „... híres és nagy bazilikát kezdett építeni, csodás művészettel...”.²⁹ Amennyiben viszont csak a régebbi legendák átírásával állunk szemben, az építkezéseket először megörökítőnek is csodálatos lehetett az ország első templomai, székesegyházai között legjelentősebbnek — a most feltételezett szerényebb mérete dacára is — tartózkodó templom látványa, amelynek belső kiképzése már kezdetben is „művészi” lehetett (nagy méretű oltár, az apszis feltételezett mozaikja). Eddig hajlamosak voltunk egy kicsit európai, elsősorban itáliai méreteken gondolkodni és néhány megma-

radt — bár erősen átépített — románkori székesegyház (Pécs, Győr, Gyulafehérvár) alapján azt hinni, hogy első jelentős templomaink is hasonló méretűek lehettek. Pedig bizonyosra vehetjük, hogy a hazánkban akkor gyökerező fiatal kereszténység, a leteleplő életmódra áttérő nemzet, és az országot járó királyi udvar, a számukra szokatlan, szerényebb méretű templomokat is „csodás művészettel” készített alkotásnak tartotta. A fokozatosan erősödő állami és egyházi szervezet, a fejlődő gazdálkodás, valamint az „új mesterségek” elsajátítása (építés, kőfaragás) később lehetővé tette, hogy ezeket a kezdetben szerényebb méretű templomokat, székesegyházakat bővítsék, díszítsék.

Gyulafehérvár

A Bécsi Képes Krónika szerint Gyulafehérvár római város maradványain épült: „Gyula a nagy és hatalmas vezér Erdélyben vadászata közben terjedelmes várost talált, melyet azelőtt a rómaiak építettek”.³⁰ Amint az eddig tárgyalt templomoknál mindenütt, itt is római nyomok mutatkoznak az első püspökségeink közé sorolható Gyulafehérvárral kapcsolatban. Az első székesegyház maradványainak tartják azokat a falrészleteket, amelyeket a Möller István által vezetett feltárás, helyreállítás során találtak (17. kép). E falmaradványok alapján Entz Géza az első székesegyházat háromhajós, egy nagy félköríves szentéllyel záródó bazilikának tartja, amelynek D-i oldalához egy körkápolna csatlakozott. A kalocsai és székesfehérvári első templomok maradványainak alapján szélességét 21 m-re, hosszúságát pedig 42 m-re becsüli. A történeti adatok — Gyula és Ajtony bizánci-bolgár kapcsolatai — és a körkápolna téglaporrall kevert habarcsa, valamint a kalocsai első székesegyház maradványainál megfigyelt „keleti jellegű” technika alapján feltételezi, hogy egy bolgár, vagy bulgáriai műhely is közreműködött az első gyulafehérvári székesegyház és a körkápolna építkezésénél.³¹

Az eddigiek során tárgyalt építkezések esetében általában itáliai hatást feltételeznek. Valószínűnek tartjuk, hogy a kalocsai érsekséghez tartozó gyulafehérvári püspökség építkezéseinél is e hatással számolhatunk elsődlegesen. Erre utalnak az alaprajzi elrendezésben mutatkozó hasonlóságok, valamint az, hogy ez az építkezés is első királyunk idejére tehető. A téglaporrall kevert habarcs jelenléte római épületmaradványokkal is kapcsolatba hozható. Erre a fenti példák is utalnak. A székesegyház (XI. sz.) maradványai alapján megállapított hajószélesség megengedné a három hajó feltételezését, de azt jelenleg egyetlen pillérmaradvány sem bizonyítja. Az egy nagy félköríves szentéllyel való záródást és a téglalap alakú hajó

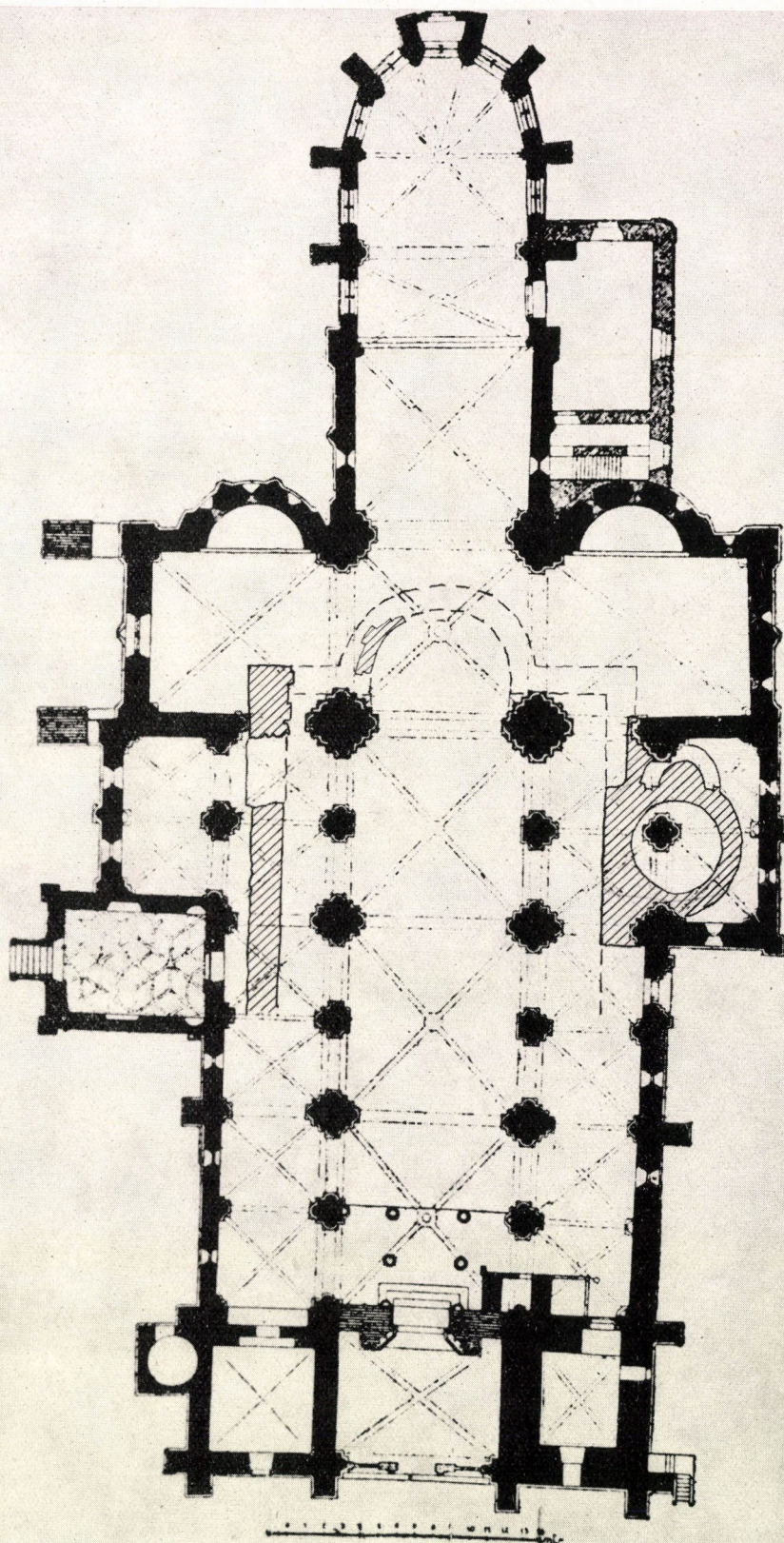
²⁸ Henszlmann I., i. m. 43.

²⁹ Varju E., *Legendae Sancti regis Stephani*. Szent István király legendái. (Bp. 1928.) 10–11., 34.; *Dercsényi*

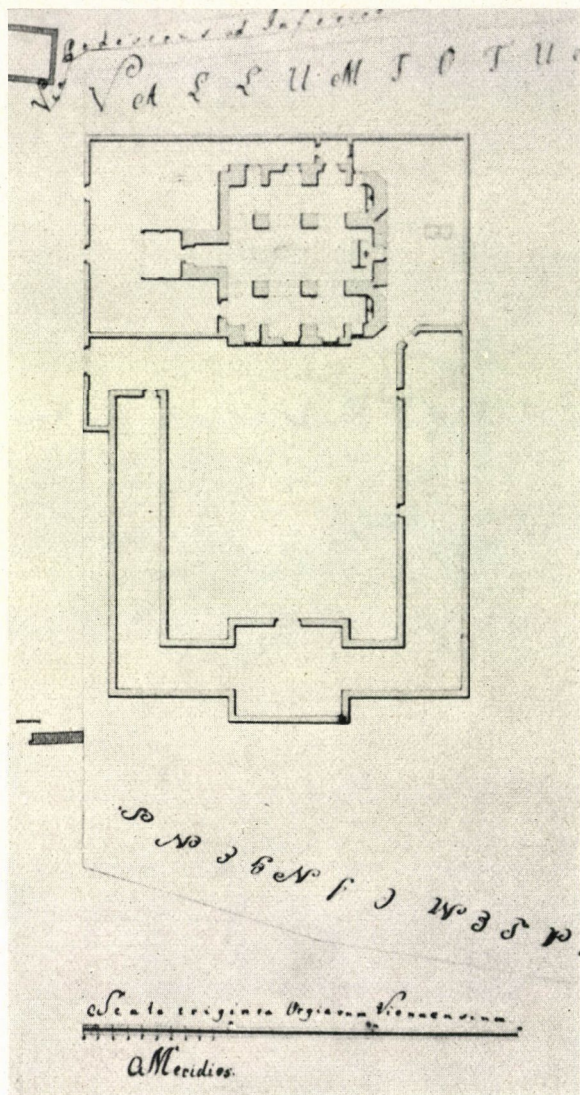
D., i. m. 22.

³⁰ Entz G., *A gyulafehérvári* . . . 68.

³¹ Entz G., *A gyulafehérvári* . . . 73.

17. kép. A gyulafehérvári székesegyház alaprajza
 Рис. 17. План собора в Дьулафехерваре
 Fig. 17. Plan de la cathédrale de Gyulafehérvár

18. kép. Az elpusztult szekszárdi bencés apátság (XI. sz.) alaprajza a XIX. sz. elejéről
 Рис. 18. План начала XIX века разрушенного сексардского бенедиктинского аббатства (XI век)
 Fig. 18. Plan du début du XIXe siècle de l'abbaye bénédictine détruite de Szekszárd (XIe s.)

rekonstrukcióját a maradványok alapján valószínűnek tartjuk.

x

³² Erre utalnak Szent István törvényén kívül – minden tíz falu építsen egy templomot (II. kv. 34. fej.) – a későbbi rendelkezések is, amelyek ledöntött, leégett, elpusztult templomokról beszélnek. (Gerevich T., i. m. 23.) Ezt olvashatjuk ki a megmaradt emlékből is. Alig találunk olyan falusi templomot, amelynek építését a XI. századra tehetnénk.

³³ Kozák K., i. m. – A körtemplomok kérdésével részletesen foglalkozik: K. H. Gyürky, Acta Arch. Hung. 15 (1963) 341–408.

³⁴ Kampis A., Tihanyi műemlékei. (Bp. 1957) 8.

³⁵ Kozák K., Jelentés a szekszárdi bencés apátság feltárásáról. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Adattára. – Az itt közölt alaprajzért Hadnagy Albert-

Az eddigi példákból láthattuk, hogy első templomaink, székesegyházaink általában egy nagy félköríves szentéllyel záródtak. Ezek szolgáltatták a példát falusi templomaink építésénél is, amelyek a XI. század első felében még nem épülhettek túl nagy számban.³² Falusi templomainknál – a körtemplomok mellett – ez a forma általános, amely megmaradt a XIII. század első feléig, amikor felváltotta azt az egyenes szentélyzáródású típus.³³

Az emlékből egyelőre kiűt a Szűz Mária és Szent Ányos tiszteletére szentelt, 1055-ben alapított tihanyi apátsági templom, amelynek altemploma egyenesen záródik. A templom 1060-ra valószínűleg elkészült, mert ide temették az akkor meghalt alapító királyt, I. Andrást.³⁴ Az altemplom hazánkban ez időben szokatlan, egyenes szentélyzáródásával kapcsolatban ez ideig nem tudott megnyugtató választ adni a kutatás. Nem lehetetlen, hogy e kérdésre a választ az 1061-ben I. Béla király által alapított szekszárdi bencés apátság kutatása adja majd meg. Egy XVII. század végén és egy XVIII. század elején készült (18. kép) felmérésből ismerjük a szekszárdi apátság templomát, amelynek maradványai a volt Megyeház udvarának É-i oldalán rejtőznek a földben.³⁵ Az alaprajz egy centrális elrendezésű templomot mutat, amelynek főszentélye egyenesen záródik. A centrális elrendezés ez időben való megjelenése és Béla királynak lengyel kapcsolatai felvetik annak lehetőségét, hogy a két templom építésénél keletről jött hatásokkal számoljunk.

Falusi templomaink közül egyedül csak a tarnaszentmáriaiak építése tehető egyelőre biztosan a XI. század első felére. Ez a kis templom is hasonló az eddig vizsgáltakhoz (19. kép), kívülről egy félköríves szentéllyel zárul és altemploma is van. A szentély belülről patkó alakú, amelyhez két oldalapsis kapcsolódik. E templom építésével kapcsolatban is felvetődött a K-ről jött hatás lehetősége.³⁶ Van még néhány falusi templomunk – félköríves szentéllyel záródó –, amelynek építési ideje nem határozható meg ennyire pontosan, de feltehető, hogy már a XI. században álltak és első falusi templomaink közé tartoznak (Ács, Celldömölk, Ecsér, Felsődörgicse, Sopronhorpács, Zalaszántó, Zalavár stb.).³⁷

Amint látjuk, a XI. század közepe táján szerzetes templomaink alaprajzában változás mutatkozik. Az 1061-ben alapított zselizsentszakabai ben-

nak, a szekszárdi levéltár igazgatójának mondok köszönetet. A néhány évvel korábban készített alaprajz megtalálható Vendel Istvánnak a városról írt monográfiájában (Szekszárd 1941. 45.).

³⁶ Csemegi J., A tarnaszentmáriai templom. MM és EE, LXXV (1941) 44–46.; Mencl, V., MűE 8 (1959.) 217–220.

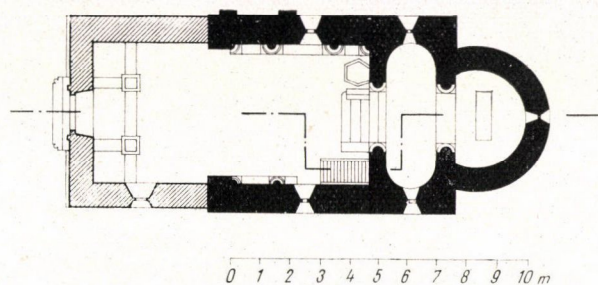
³⁷ Az említett templomokban folytatott kutatásról írt dolgozatok általában a XII. századra teszik a feltárt kisméretű, félköríves szentéllyel záródó templomok építési idejét. – Valtér I., Arch. Ért. 90 (1963) 282–289.; Kozák K., Arch. Ért. 88 (1961) 116–121.; Éri I., – Gerőné, Krámer M., – Szentlélek T., A dörgicsei középkori templomromok. Magyar Műemlékvédelem. II (Bp. 1963)

cés apátság temploma még a korai formát mutatja, egy félköríves szentéllyel záródik.³⁸ Az ugyanaz évben alapított székszárdi apátság viszont már centrális alaprajzot mutat. A század közepén és az ez után alapított — második felében — bencés apátságok templomai viszont már háromhajósak és három félköríves szentéllyel zárulnak. Ilyen alaprajzi elrendezésű az 1075-ben alapított garamszentbenedeki (20. kép) és az 1091-ben alapított somogyvári bencés apátságok temploma. Bár még később is épül egy-két bencés apátság temploma egy félköríves szentéllyel, Boldva, Ákos (21. kép), de ezek is háromhajósak, s a három félköríves szentéllyel záródó típus lesz az általános (Kapornak, Lébény, Ják). Nagy székesegyházaink is ilyen alaprajzi elrendezést mutatnak (Pécs, Győr Eger).³⁹

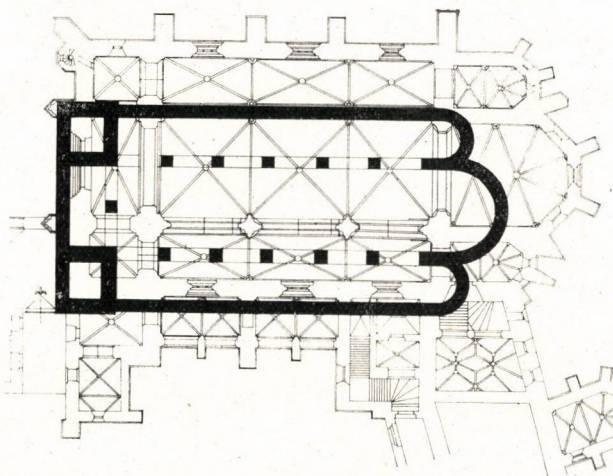
A két típus között van még egy alaprajzi forma, amelynek megjelenési idejét még nem tudjuk pontosan meghatározni és ennek vizsgálatát későbbre halasztjuk. A főhajó ezeknél a templomoknál egy nagy félköríves szentéllyel, a mellékhajók pedig kívülről egyenesen, belülről pedig kis félköríves szentélyekkel záródnak. Ilyen volt a lebontott esztergomi bazilika (22. kép), a bátmonostori apátság elpusztult temploma és ilyen a harinai templom is.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy hazánkban az első templomok, székesegyházak alaprajzi elrendezése a XI. század közepéig csaknem kivétel nélkül egy félköríves szentéllyel záródó, feltehetően általában egyhajósok, és torony nélküliek. Elképzelhető más alaprajzú és háromhajós templom is ez időben, de erre vonatkozó biztos adatot egyelőre nem ismerünk. A most bontakozó kép jóval szerényebb az eddiginél, de véleményünk szerint sokkal realisabb, őszintébb, amit alátámaszt a régészeti anyag és a történeti adatok egyeztetésén túl a XI. század első felében „európaizálódó” magyar társadalom szerkezete is. Az itáliai, Ottó-kori és a XII–XIII. századi állapotot, méreteket őrző magyar székesegyházak alapján alkotott kép feladása nem jelent veszteséget románkori építésztünknek. Az egyszerűbb kezdeményezések után kibontakozó, helyi erőkre nagyobb mértékben támaszkodó magyar románkori építészet értéke bizonyos vonatkozásban még emelkedhet is. E keretbe jobban beilleszthetjük egyszer a helyi erők, mesterek alkalmazásának kérését is.

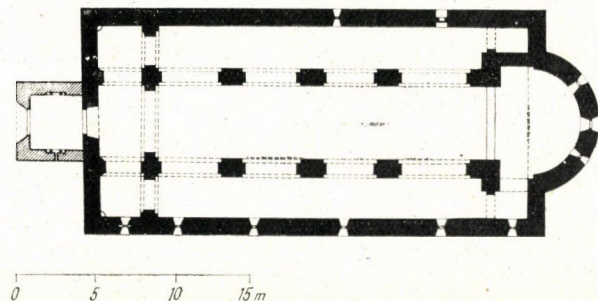
95–114.; Sz. Czeglédy I., — Koppány T., Arch. Ért. 91 (1964) 41–61.; Dümmerling Ö., A sopronhorpácsi románkori templom helyreállítása. Műemlékvédelem (Bp. 1961.) 196–206.; Kozák K., Arch. Ért. 8 (1962) 220–237.; Sós, Á., Acta Arch. Hung. 4 (1954), A. Sós — S. Bökönyi Zalavár. AH 41 (1963) 160–168. — A zalavári temető-kápolna alaprajzát közli, több hasonlóval együtt [Alsópáhok, Balatonszepezd, Felsődörgics, Gyulakeszi, Kisdörgics stb.] és utal a köztük mutatkozó azonosságra Koppány Tibor, a Balaton-felvidék templomairól írt munkájában [A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei I. (Veszprém 1963) 81–114.]. — E kérdéssel Entz Géza és Gerő László is foglalkoznak a Balaton környék

19. kép. A tarnaszentmáriai rk. templom alaprajza
Рис. 19. План tarnасентмари́йской римско-католи́ческой церкви
Fig. 19. Plan de l'église catholique de Tarnaszentmária

20. kép. A garamszentbenedeki bencés apátság lebontott „első” templomának alaprajza
Рис. 20. План срытой «первой» церкви гарамсентбенедекского бенедиктовского аббатства
Fig. 20. Plan de la «première» église démolie de l'abbaye bénédictine de Garamszentbenedek

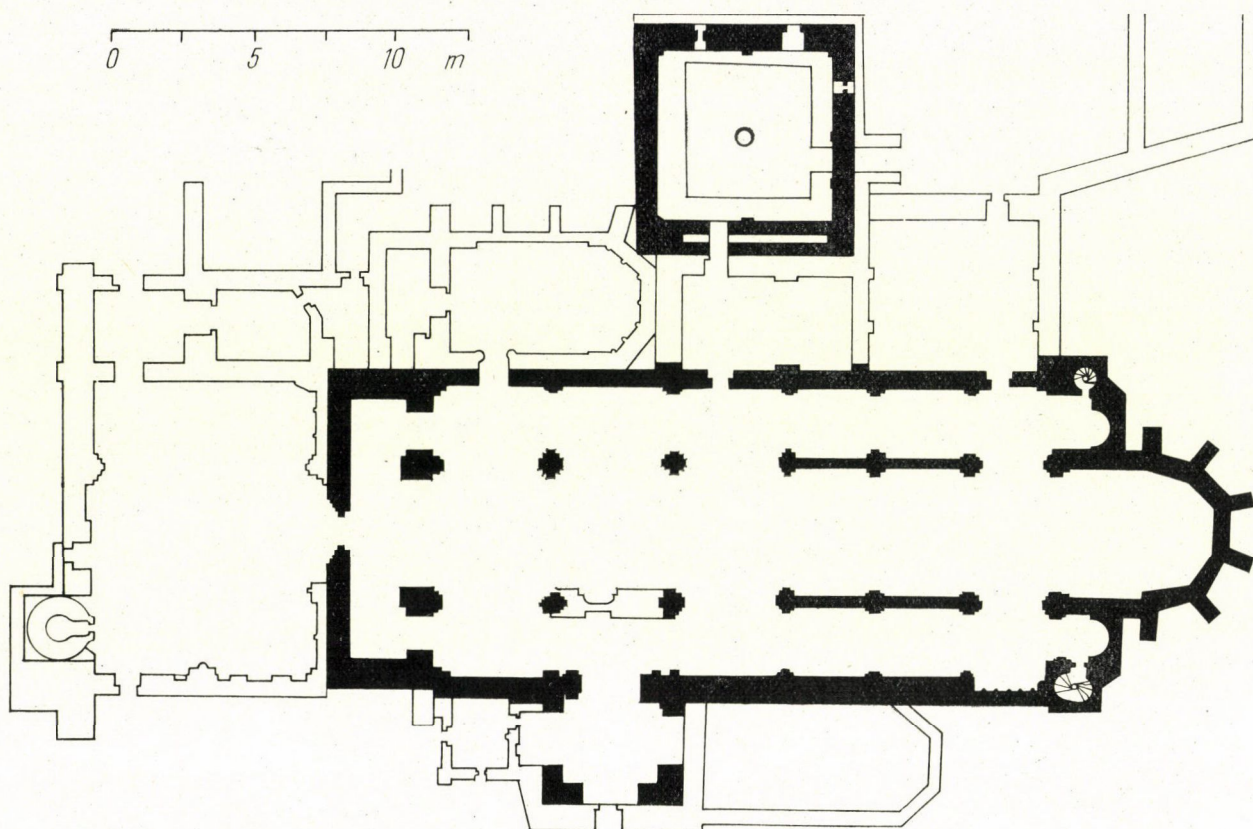

21. kép. Az ákosi templom alaprajza
Рис. 21. План а́кошской церкви
Fig. 21. Plan de l'église d'Ákos

műemlékeiről szóló munkájukban (Bp. 1958.). A falusi kőtemplomok nagyobb számban való építésének idejét a XII–XIII. század fordulójára teszik. Figyelték a félköríves záródású templomok esekély számára, szemben az egyenes záródásúakkal. Ennek magyarázatát az egyszerűbb technikai eljárásban látják.

³⁸ Zádor M., Kaposvár. (Bp. 1964) — A templom feltárását Nagy Emese végezte. Ő adja az első értesítést a munkáról. [Arch. Ért. 90 (1963) 307.]

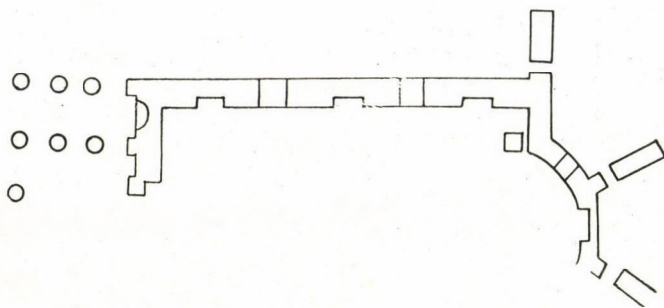
³⁹ Gerevich T., i. m., Dercsényi D., A magyarországi művészet története. I. (Bp. 1961.) — (A centrális és a három félköríves szentéllyel záródó templomok kérdésével más helyen foglalkozom.)

22. kép. A lebontott esztergomi székesegyház alaprajza
 Рис. 22. План срытого эстеромского собора
 Fig. 22. Plan de la cathédrale démolie d'Esztergom

Amint korábban említettük, e munkát útkeresésnek, kérdés felvetésnek szántuk. Számtalan megoldatlan kérdés van még hátra, nem egynek tisztázását közeli célként tűztük magunk elé. Azt azonban már most biztosan állíthatjuk, hogy a XI. század első felében hazánkban nem a három — amint azt eddig gondoltuk —, hanem az egy félköríves szentéllyel záródó templom volt az „általános”. Ez a típus itt egy király uralkodása, s az általa szervezett egyházi szervezet kiépítése ide-

jén honosodott meg. E típuson belül bizonyára voltak kisebb-nagyobb eltérések, amelyek felderítése a további kutatás feladatát képezi. Ez az alaprajzi elrendezés megtalálható a tárgyalat időben a környező területeken mindenütt. Ilyen templomot láthattak Géza fejedelem küldöttei Quedlingburgban, s ilyen volt a hazánkba települő első szerzetesek temploma is Rómában. Itáliában ez a típus általános volt akkor, s minden bizonnyal a római épületek nyomán alakult ki (23. kép).⁴⁰ Hazánkban is szerep juthatott az itt talált római épületmaradványoknak e típus elterjedésében, hisz a tárgyalat helyeken mindenütt kimutathatók ilyen maradványok. Hasonló elrendezésű volt a szombathelyi ú. n. Szent Quirinus bazilika (24. kép), a balácapusztai római villa és még

23. kép. Antik épület alaprajza (Róma, Vatikán)
 Рис. 23. План античного здания (Рим, Ватикан)
 Fig. 23. Plan d'un édifice antique (Rome, Vatican)

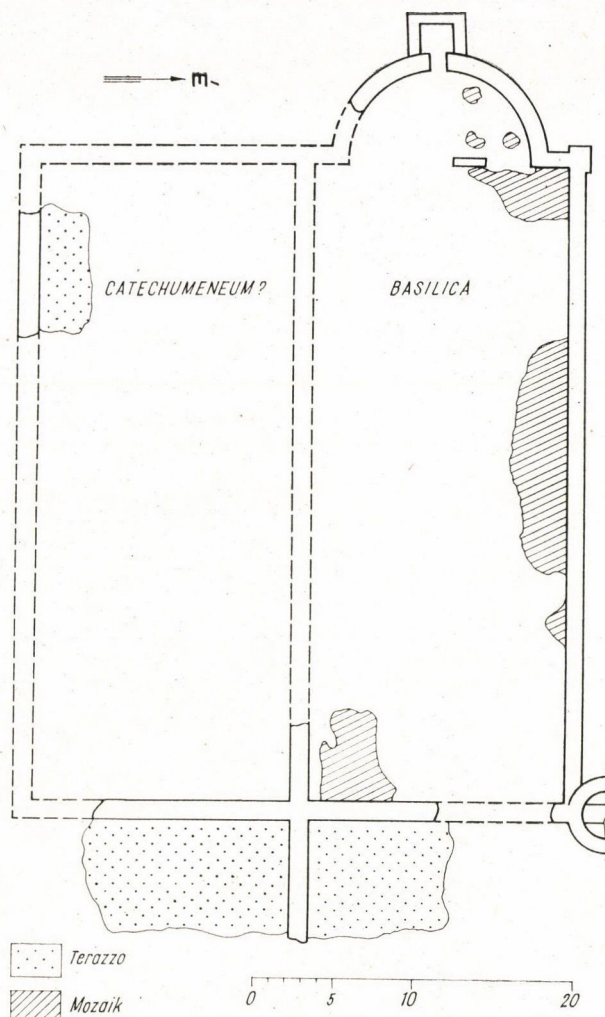
⁴⁰ Rivoira G. T., i. m. 13. (Bemutatja a Vatikánban őrzött egyik rajzot, amely Róma egyik antik épületének alaprajzát ábrázolja. Ez az épület téglalap alaprajzú és egy nagy félköríves apszissal zárul (24. kép). — Ilyen alaprajzi elrendezésű templomokat találunk Sergio Bettini L'Architettura di San Marco (Padova 1946) c. munkájában „basilika primitiva” megjelöléssel. (E munkára Levárdy Ferenc hívta fel figyelmemet, akinek e helyen mondok köszönetet.)

sok más épület is.⁴¹ A vizsgáltakon kívül, kisebb, később épült templomoknál is kimutatható másodlagosan felhasznált római építőanyag (Ács, Aszófő, Celldömölk, Ecsér, Nagykesz, Somogyvár, Szigliget).⁴² Hazánkba ezt az egyszerű, egy félköríves szentéllyel záródó templomtípust minden bizonnyal az elsőként jött bencés szerzetesek hozták és terjesztették el.

Szent István halálával lezáródott egy korszak. Az utána következő évtized viharos történetéből arra következtethetünk, hogy a templomépítések tekintetében visszaesés következett be. Közben számtalan hatás érte az országot. A Pétert követő királyoknak szoros kapcsolata volt Lengyelországgal és Kievvvel. Ekkor jelennek meg nálunk a „nagyobb” centrális templomok (Feldebrő, Szekszárd), majd hamarosan a háromhajós, félköríves szentélyekkel záródó, „új”, típus, amelyet ettől kezdve a hazai románkori építészetben általánosnak mondhatunk (Garamszentbenedek, Somogyvár). Ekkor mutatkozik hasonló változás az itáliai bencéseknél is a szentélyelrendezés terén. A XI. század 70-es éveiben építteti át Desiderius apát a montecassinói apátság templomát, s annak szentélye is három félköríves szentéllyel zárul.⁴³ Ez időben szoros kapcsolatunk volt az apátsággal. Egy Szent László által oda küldött levél emlékezik meg először a somogyvári szerzetesekről.⁴⁴

A fentiekben kívántunk válaszolni a legkorábbi templomaink, székesegyházaink építésével kapcsolatos kérdésekre. Az egy félköríves szentéllyel záródó típust korábbiak, a három félköríves szentéllyel záródót pedig valamivel későbbinek tartjuk. Ez utóbbi típus és a kettő között említett centrális templomok részletes elemzését később végezzük el. E munka keretében kívánjuk elvégezni Esztergom, Pécs, Győr, Eger székesegyházainak hasonló szempontok szerinti vizsgálatát is.

Kozák Károly

24. kép. A szombathelyi un. Szent Quirinus bazilika maradványainak alaprajza

Рис. 24. План остатков комбатхейской базилики Сент Квиринас

Fig. 24. Plan des restes de la Basilique Saint Quirinus de Szombathely

LES ÉGLISES HONGROISES À CHEVET EN HÉMICYCLE AU XIe SIÈCLE

Résumé

Les recherches poursuivies dans les deux dernières décades dans le domaine de l'archéologie, des monuments historiques, de l'histoire de l'art et de l'histoire ont fourni bon nombre de données nouvelles sur l'histoire de l'architecture médiévale hongroise. Nos connaissances actuelles, l'examen et le recoupement des données nous ont permis de découvrir plusieurs édifices médiévaux et

de mieux connaître plusieurs de ceux qui jusqu'à présent étaient insuffisamment connus. Nous avons relevé des solutions structurales particulières et des arrangements de plans qui nous ont aidé à déterminer la date de nos édifices médiévaux, leur destination, les agrandissements et transformations effectués dans différentes périodes, et les étapes de construction de ceux-ci (forme, dimensions

⁴¹ B. Thomas E., Römische Villen in Pannonien. (Bp. 1964.)

⁴² A jelenleg is folyó celldömölki ásátásnál nagy a valószínűsége annak, hogy egy római épület maradványaira épült a félköríves szentély, követve az antik formát.

⁴³ Rusconi, A. J., Monte Cassino (Bergamo 1929) 65., Giovannoni, G., L'Abbazia die Montecassino (Firenze 1947) 24., 27. Az alaprajzon több hosszú, egy apszissal záródó épületet figyelhetünk meg, amelyek a

templom Desiderius féle átépítése előttié lehetnek. Ezek, is utalnak a templom korábbi alaprajzi (szentély) elrendezésére. (Az olasz szövegek fordításáért Levárdy Ferencnek mondok köszönetet.)

⁴⁴ Gereze P., AK 17 (1894) 136., Dercsényi D., A somogyvári Szent Egyed-apátság maradványai. (Bp. 1934.) — (A rajzokat Bulsiewicz Éva, a fényképeket Király György készítette. E helyen mondok köszönetet segítségükért.)

proportions des chevets, disposition des fenêtres, escaliers ménagés dans le mur, ouvertures en forme de croix).

Les méthodes employées dans les fouilles archéologiques et dans les recherches ont obtenu une haute importance aussi dans la recherche des monuments historiques (étude stratigraphique, établissement des rapports entre les restes de murs, de parties d'édifices et des couches, stratification des crépis). Aussi l'importance de mettre à l'étude plus détaillée et concertée la forme, la structure, les proportions et les dimensions des plans s'est-elle accrue. Dans le plan de nos églises médiévales les siècles écoulés ont opéré certains changements, l'étude desquels offre les moyens de tirer des conclusions sur les dates de construction de nos églises médiévales et de l'arrangement du plan. Bien que des tentatives aient été faites déjà auparavant pour grouper les édifices selon leurs plans, (plans de „type bénédictin”), les possibilités offertes par l'étude des plans n'en étaient point épuisées. La question du développement de nos églises de village à chevet droit s'est posée également, et des problèmes ont surgi qui se rattachaient aux influences que l'architecture romane avait subies et que les ordres religieux établis en Hongrie avaient exercées.

L'étude détaillée de la première période de construction de nos plus anciennes églises et cathédrales fait encore défaut. Dans les ouvrages consacrés à l'architecture romane de Hongrie on ne trouve que d'allusions sommaires à ces questions. Nous étions disposés à nous former une image sur cette période de haute époque de notre architecture d'après quelques cathédrales entièrement reconstruites (Pécs, Győr, Gyulafehérvár) ou connues par les ruines mises au jour (Székesfehérvár, Kalocsa, Eger). Même quelques tentatives ont été faites pour donner une réponse sommaire aux questions fréquemment posées. D'innombrables fouilles et recherches des restes de mur et le recoupement de ces données avec les sources historiques sont nécessaires pour voir clairement dans ces questions.

Tibor Gerevich, dans son excellent ouvrage écrit sur l'architecture romane en Hongrie, fit remonter le plan de notre première basilique aux basiliques paléochrétiennes de Rome et de l'Asie Mineure, ainsi qu'aux basiliques construites plus tard sur ces modèles. A son avis, ces basiliques étaient à trois nefs. Chez les types plus simples — tout comme les modèles italiens — c'était la nef centrale seulement qui se terminait en un choeur en hémicycle (Székesfehérvár, Kalocsa, Nagyváradi), alors que chez le type plus riche toutes trois nefs aboutissaient dans un choeur demi-circulaire (Pécs). Pour la construction de notre première basilique c'est l'influence d'Italie qu'il a considérée comme décisive, tout en admettant l'hypothèse que les restes d'édifices romains trouvés en Pannonie aient été également utilisés pour les constructions. Il a avancé l'opinion que la construction de la première église de Pannonhalma, qui n'est plus connue, eût précédé celles de nos plus anciennes cathédrales. Selon la lettre de donation, l'organisation du monastère était faite sur le modèle de la maison-mère de Monte Cassino. Les premiers moines et le supérieur de ce monastère arrivèrent du monastère S. Alesio e Bonafazio de Rome. En considérant tous ces faits, T. Gerevich a formulé l'hypothèse que les Bénédictins venus d'Italie exercèrent une influence décisive sur le développement de l'architecture romane en Hongrie.

Dans les lignes dominantes nous nous rangeons même à présent à l'opinion de T. Gerevich. Cependant, les problèmes de la structure de nos premières églises et cathédrales sont restés entiers et aucune réponse satisfaisante n'était donnée qui eût été fondée sur les données des fouilles et des recherches. On suppose qu'aucune différence

de temps n'existe entre la date de construction du type plus simple, signalé, à un choeur en hémicycle et de celle du type d'église plus somptueux à trois choeurs en hémicycle et qu'elles soient tous les édifices caractéristiques de la même période. Cependant, après une étude plus poussée il nous paraît qu'il y ait eu un certain décalage de temps dans le développement de ces types. On dirait que les églises à un seul choeur demi-circulaire auraient été construites antérieurement à celles appartenant au type à trois choeurs en hémicycle. La démonstration du bien-fondé de cette hypothèse nous aiderait considérablement à enrichir et à mettre au point nos connaissances actuelles de nos premières églises et cathédrales de l'époque arpadienne. Aucune de nos églises les plus anciennes ne subsiste dans sa forme originale. Elles sont disparu ou ont été reconstruites dans une si grande mesure qu'il en restaient à peine des vestiges de l'édifice primitif. Nous connaissons cependant les plans et les dimensions de la plupart d'elles que nous avons jugées suffisantes à nous permettre d'étudier les questions soulevées.

Parmi nos premières églises et cathédrales connues par les sources écrites nous avons étudiées celles qui ont été l'objet de recherches archéologiques et d'histoire des monuments d'art. En passant en revue les études et les reconstitutions antérieures, il a été permis de constater que des restes d'édifices mis au jour (à Pécsváradi, Zalavár, Kalocsa, Székesfehérvár, Gyulafehérvár) avaient apparemment la forme d'une grande église se terminant en un chevet en hémicycle ou bien, grâce aux restes, un tel plan peut être reconstruit et cela d'une façon relativement satisfaisante. (Ce fait, cependant n'exclue point l'hypothèse qu'à cette époque, des églises à trois nefs auraient pu être construites). Cette observation semble être confirmée par les plans de nos petites églises de village qui durent être généralement répandues jusqu'à la première moitié du XIIIe siècle, ainsi que par les exemples italiens. Ce plan était dans la première moitié du XIe siècle pour ainsi dire généralement répandu en Hongrie, lorsque de nouvelles formes sont apparues et l'ancienne a été remplacée par le type d'église à trois nefs se terminant en trois choeurs en hémicycle (Garamszentbenedek, Somogyvár, Pécs, Győr, Eger, Kapornak, Lébény, Ják, Zsámbék). Les églises de village conservaient encore la forme ancienne, et parfois quelques églises monastiques ont été construites encore selon ce plan (Ákos, Boldva). Toutefois, ces dernières révèlent déjà des changements essentiels (Elles sont munies de tours, elles sont à trois nefs, que l'on ne trouvait pas chez l'ancien type).

Ces études nous permettent de constater que, dans la première moitié du XIe siècle, nos anciennes églises se terminaient en un chevet en hémicycle et qu'elles n'avaient pas de tours. Ce plan simple dut être apporté de Rome par les moines bénédictins, les premiers à s'installer en Hongrie. C'est cette forme qui, en Italie, était en ces temps-là générale, et dans le développement de laquelle les édifices antiques et les basiliques romaines avaient joué un rôle important. Au cours de nos études nous avons relevé encore dans les églises hongroises classées dans ce groupe les restes ou les vestiges de matériaux d'édifices romains ou provenant de tels édifices. Il est fort probable que dans l'évolution et la diffusion de ce type d'église de haute époque les restes d'édifices romains de Pannonie aient eu, eux aussi, un certain rôle.

Cette étude, la première dans cette matière, a été conçue pour tracer la voie aux recherches ultérieures. D'autres fouilles archéologiques et de nouvelles études, y compris celle des murs, sont nécessaires pour pouvoir démontrer par de nouvelles preuves matérielles le bien-fondé de notre opinion sur l'histoire du développement et de la chronologie de nos églises médiévales et pour continuer notre travail à l'aide de ces nouvelles données.

K. Kozák

A JÁSZBERÉNY-CSERÓHALMI KÉSŐBRONZKORI TEMETŐ

1.

Jászberény határának nyugati részén, közel a belterület széléhez, a Nagykáta, illetve Jászfelsőszentgyörgy felé kettévágó országút szögletében fekszik a Cseróhalom. A jelentős kiterjedésű, természetes képződésű homokhat magassága a középső részen az 5 métert is elérte. A jóminőségű homok alkalomszerű kitermelése már az 1950-es évek elején hozott felszínre néhány rossz megtartású régészeti leletet, leletmentésre azonban csak akkor került sor, amikor a már folyamatos, üzemszerű homokkitermelés 1957-től sorozatosan hozott napvilágra, illetve semmisített meg sírokat. A leletmentést a Szolnoki Múzeum vezetője, Kaposvári Gyula vezette,¹ a feltárások illetve mentőmunkálatok 1957. októberétől hosszabb megszakításokkal 1959. decemberéig tartottak. Ezalatt a homokdomb legmagasabb részét a bánya megsemmisítette. 1959 végén a leletmentés befejezésére részben a sírok ritkulása, másrészt pedig az a körülmény adott okot, hogy a még el nem hordott DK-ilejtőn a leletmentést megelőző évtizedek dűlása miatt már nem volt remény ép sírok előkerülésére. A helyzet akkori felmérését a tovább működő homokbánya időnkénti ellenőrzése (1960 és 1964 között) igazolta.

A két év alatt lezajlott munkálatok összesen 124 feltárt, illetve megmentett síregyüttest eredményeztek. E sírokból egy neolitikori, egy a badeni kultúra temetkezése, 52 keltakori,² 70 sír sorolható a későbronzkorba.³ Ez utóbbi leletanyag bemutatását adom az alábbiakban.

A 70 sírből álló együttes nem jelent teljes temetőt. A lelőhely ÉNy-i részén a leletmentés megkezdéseig a homokbánya jelentős számú sírt semmisíthetett meg, de az sem valószínű, hogy a DK-i oldalon, ahol a feldúlt terep tette reménytelenné a további munkálatokat, a feltárt sírokkal lezárult volna a temető. A leletanyag értékéből valamennyit levon az a körülmény, hogy csupán 50 sírt tudunk hiteles temetőterképen rögzíteni — különösen a feltárás első szakaszában az adott munkakörülmények mellett nem volt lehetőség hiánytalan dokumentáció készítésére. (12. kép. A hiányzó sírok a térképezett sírsorport Ny-i oldalán voltak.) Emellett a megmentett 70 sír jelentékeny részét már keltakori vagy — nagyobb részben — jelenkori bolygatás érintette, s a rossz talajviszonyok miatt még a bolygatatlan sírok keramikus leletanyaga sem megfelelő magatartású. A leletanyag mindezek dacára megkülönböztetett figyelmet érdemel, egyrészt mint a fiatalabb pilinyi kultúra egyik legnagyobb leletgyűjtése, másrészt mint egyik legdélibb előfordulása.⁴

4. sír. M: 60 cm. A sírgödör alakja a talajban nem rajzolódott ki.

1. Rossz megtartású urna (nem volt megmenthető).
2. Az urnában egy vagy két kisebb méretű *tál* gyenge megtartású töredékei (nem voltak megmenthetőek).

Az urnában égett csontszilánkok.

6. sír. Közvetlenül a leletmentés előtt feldúlták. A sírgödör nem vehető ki, a méretek nem regisztrálhatók.

1. Vállrészén V alakú mintázattal díszített urna rossz megtartású maradványai (nem menthető).

7. sír. Közvetlenül a leletmentés előtt feldúlták. A sírgödör nem vehető ki. M: 60 cm.

1. Urna rossz megtartású maradványai. A vállon fül (nem menthető).

8. sír. Jelenkori bolygatás feldúlta. M: 80 cm.

1. Urna rossz megtartású maradványai. HÁ: kb. 30 cm (nem menthető).

2. *Tál* rossz megtartású maradványai. Á: kb. 16—20 cm (nem menthető). Az edénymaradványok körül körben szétszórva faszéndarabkák és égett csontszilánkok. A sírfelek égett.

9. sír. Körte alakú sírgödör, M: 140, Á: 40—80 cm. A gödörben

1. urna gyenge megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen bütykök, ill. fülek valamint rovátkolt díszítés, a vállon és a nyakon mélyített pontokból álló mintázat. SzÁ: kb. 29 cm. (1. kép 1). Az urna vállrésze alatt egysomóban égett emberi csontok, legalul a koponyacsontok maradványai, a csontok alatt faszén. A sírfelek égett.

22. sír. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. Hiányos urna. Kívül fényes fekete, belül fekete-foltos téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. Bütykökkel, fülekkel és rovátkolással díszített vállrész, a vállon és a nyakon mélyített pontokból álló díszítés. M: kb. 19,3, HÁ: 23,6, TÁ: 7,6 cm (1. kép 3).

31. sír. (Kormeghatározása bizonytalan, talán keltakori.)

1. Urna rossz megtartású maradványai (nem menthető).

2. Az előbbi fölött szájával lefelé fordított, beszűkülő nyakú *tál* rossz megtartású maradványai (nem menthető).

Az urnában égett csontszilánkok.

32. sír. M: 60 cm. A sírgödör nem volt kivehető.
1. Urna rossz megtartású töredékei. Kívül fényes, fekete, belül téglaszínű, homokkal soványított cserép. Függőleges állású bütyökpárokkal díszített vállrész. (1. kép 5.)

2. Az előbbi fölött *tál* (?) rossz megtartású maradványai (nem menthető).

¹ A leletgyűjtés közlési jogának átengedéséért Kaposvári Gyulának tartozunk köszönettel.

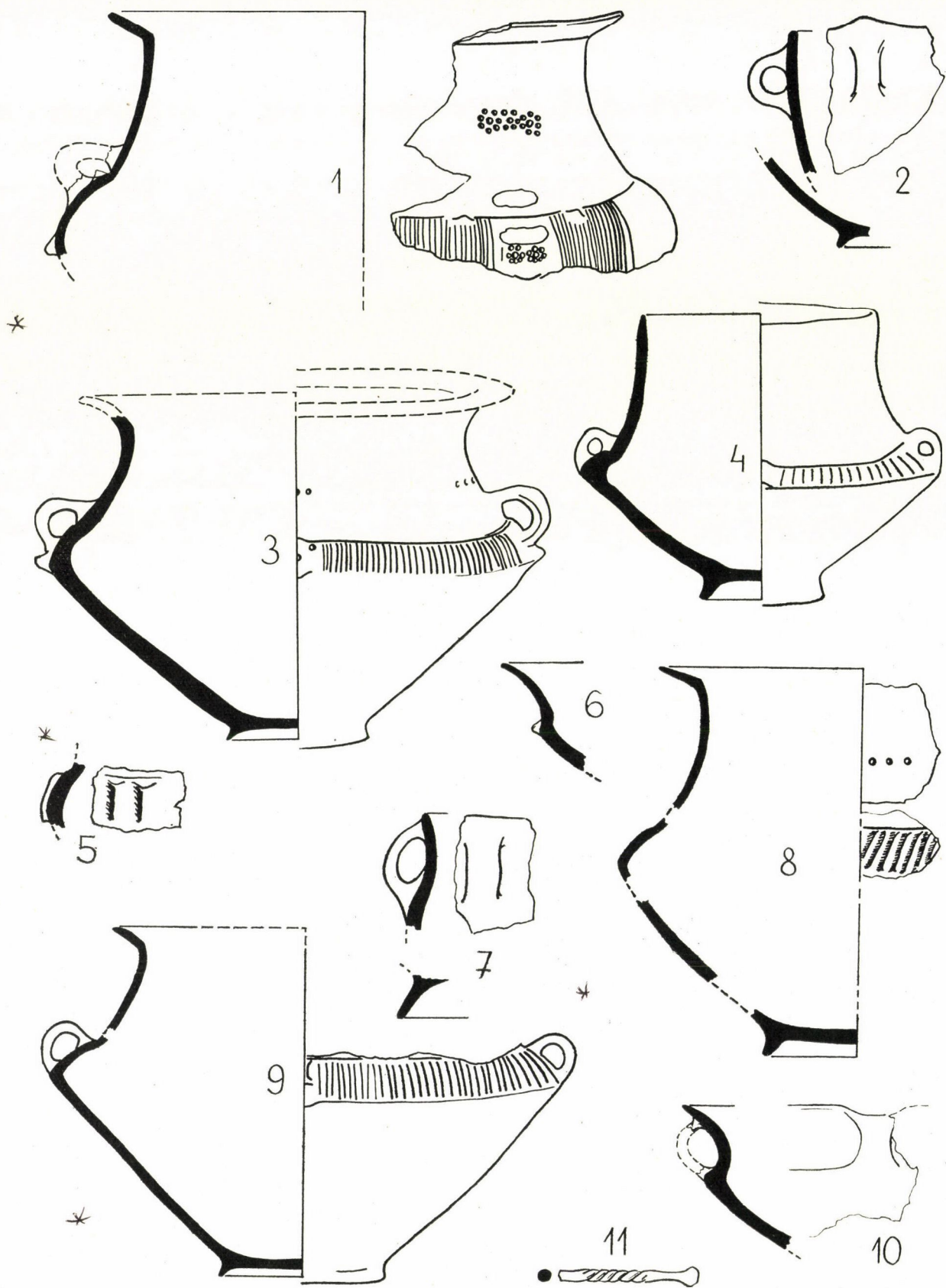
² Szolnoki Múzeum 62.11., illetve 62.13—15. ltsz.

³ Szolnoki Múzeum 62.12. ltsz.

⁴ Szolnok megyében a pilinyi kultúrának Cseróhalmon kívül mindössze két lelőhelye ismeretes: *Jászárok-szállás-Vermek*, ahol 1962-ben sílgödörök ásásakor több urnasírt semmisítettek meg, és *Tiszagyenda-Garahalmi*

üzemegység, ahol 1963-ban szántás által elpusztított urnasírok nyomai voltak megfigyelhetők. (Csalog Zsolt terepbejárása.)

⁵ A továbbiakban a következő rövidítéseket használjuk: M = mélység, illetve magasság, Á = átmérő, SzÁ = szájátmérő, HÁ = hasátmérő, FA = fenékátmérő, TÁ = talpátmérő, H = hossz, Sz = szélesség, V = vastagság.

1. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1. 9. sír. — 3. 22. sír. — 4–5. 32. sír. — 2, 6–8, 33. sír. — 9. 34. sír. — 10–11. 41. sír. — 4, 5, 10, 11 = 1 : 1,5; 1–3, 6–9 = 1 : 3.

Рис. 1. Ясберень—Черёхалом. 1. 9-ая могила. — 3. 22-ая могила. — 4–5. 32-ая могила. — 2, 6–8. 33-ья могила. — 9. 34-ая могила. — 10–11. 41-ая могила

Fig. 1. Jászberény-Cserőhalom. 1. Sép. n° 9. — 3. Sép. n° 22. — 4–5. Sép. n° 32. — 2, 6–8. Sép. n° 33. — 9. Sép. n° 34. — 10–11. Sép. n° 41.

3. Az urna maradványai mellett kicsiny, *urna alakú edény*. Barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. Bütykökkel, fülekkel és rovátkolással díszített vállrész. M: 8,3, SzÁ: 6,5, HÁ: 10,5, TÁ: 3,6 cm (1. kép 4).

Az urna maradványai között égett csontszilánkok.

33. *sír*. Feldúlva. Téglalap alakú gödörben (ez valószínűleg nem a sírgödör, hanem a sírt bolygató későbbi gödör, M: 80, H: 180, Sz: 75 cm, tájolása Ny-ÉNy—KDK) szétszórva mellékletek maradványai:

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül foltos barnásszürkére, belül szürkefoltos téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen ferde rovátkolás, a nyakon mélyített pontokból alkotott mintázat. TÁ: 10,8 cm (1. kép 8).

2. Kihajló peremű, vállán bütykökkel díszített *tál* töredékei. Szürkére-barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép (1. kép 6).

3. Barnásszürkére égett, homokos anyagú, félgömb alakú, füles *cserépedény* darabjai. (1. kép 2.)

4. Téglaszínűre égett, homokos anyagú, füles *cserépedény* darabjai. (1. kép 7).

A gödörben szétszóródva (másodlagos helyzetben) égett csontszilánkok.

34. *sír*. M: 90 cm. A sírgödör nem vehető ki.

1. *Urna*. Kívül fényes fekete, belül barnásszürkére égett, homokkal durvított cserép. A vállrészen bütykökkel, fülekkel és rovátkolással díszítve. HÁ: 30,7, TÁ: 9,8 cm (1. kép 9).

2. Az urnán szájával lefelé fordított *tál* rossz megtartású maradványai. (Nem menthető.)

40. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. Kisméretű *urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen bütykök és fülek (2. kép 4) Az urnában néhány égett csontszilánk.

41. *sír*. M: 70 cm. A sírgödör nem vehető ki.

1. *Urna*. Kívül szürke, belül barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. Két perem-váll fül, bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal díszített vállrész, mélyített pontokkal díszített nyak. M: 20,5, SzÁ: 13,1, HÁ: 25,1, TÁ: 5,7 cm (2. kép 1).

2. Az urnán szájával lefelé fordítva szűknyakú *tál* maradványai. Barnásszürkére-feketére égett, homokkal soványított cserép. TÁ: 4,3 cm (2. kép 2).

3. Az urnától KÉK-re, 30 cm-re *urna alakú kicsiny edény*. Barna foltos fényes fekete, homokkal soványított cserép. A vállrészen bütykök és fülek. HÁ: 11,3, TÁ: 4,6 cm (2. kép 3).

4. Az előbbi mellett, annak D-i oldalán, szájával lefelé fordítva szűknyakú, füles *tál* maradványai. Barnafoltos szürkére-feketére égett, homokkal soványított cserép (1. kép 10).

5. Az urnától ÉÉNy-ra, 45 cm-re *urna alakú edény* maradványai. Barna fekete, homokkal soványított cserép. A vállrészen bütykökkel és rovátkolással, a nyakon mélyített pontokkal díszítve. A vállból induló fülek. TÁ: 6,6 cm (2. kép 6).

Az urna mellett, annak D-i oldalán hiányos bronz *tű*. Kerek metszet, gombos fej, csavart nyakrész. FejÁ: 0,6 cm (1. kép 11).

44. *sír*. M: 50 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna*. Szürkésbarnára égett, jól iszapolt cserép. Rovátkolt vállrész, alatta bütykök. HÁ: 28, FÁ: 8,4 cm (2. kép 9).

2. Az urnától Ny-ra, szájával lefelé fordítva kisméretű, szűknyakú *tál* maradványai (nem menthető).

3. Az urnától ÉNy-ra, szájával lefelé fordítva nagyobb behúzott peremű *tál*. Szürkés téglaszínű, homokkal soványított cserép. M: 10, SzÁ: 30, FÁ: 9,2 cm (2. kép 11). A nagyobb *tál* alatt égett csontszilánkok. Az urna alatt faszénmorsalék.

45. *sír*. Feldúlva. Hosszúkás gödör (valószínűleg nem sírgödör, hanem a sírt megbolygató későbbi gödör, hossz tengelyének tájolása: É—D), M: 60 cm. A gödörben rendszertelenül szétszórva (valószínűleg másodlagos fekvésben) néhány cseréptöredék, köztük

1. barnásszürkére égett, jól iszapolt cserépből készült *edény* töredékei (3. kép 4).

Ugyancsak a gödörben rendszertelenül szétszórva (másodlagos fekvésben) sok égett csontdarab.

46. *sír*. M: 80 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Vállrészen árkolt bütykökkel díszített *urna* maradványai. Barnásszürkére égett, jól iszapolt cserép (3. kép 1).

2. Az előbbi mellett, attól É-ra szűknyakú, füles *tál*. Foltos barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. M: 5,3, SzÁ: 11,5, FÁ: 4,5 cm (3. kép 7).

3. Az urnától K-re *urna alakú edény* (?) rossz megtartású maradványai. Kívül fekete, belül téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen rovátkolt díszítés. TÁ: 5,6 cm (3. kép 2).

47. *sír*. M: 70 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai (Nem menthető).

2. Az urnától Ny-ra vékonyfalú, egyfülű *edény* töredékei. A vállrészen bütykökkel díszítve. Homokkal soványított, finom kidolgozású, fekete cserép téglaszínű foltokkal (2. kép 5).

3. Az urnában olvadt bronzrögzöcskék.

4. Vékony bronzlemezéből készült, két-két áttöréssel ellátott félgömbös *pityék* (2. kép 8).

5. Kereketszerű bronzhuzalból formált nyitott *karika*, Á: 1—1,5 cm (2. kép 7), és égett csontok.

58. *sír*. M: 55 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Rossz megtartású *urna* maradványai. (Nem menthető.)

2. Az urnától Ny-ra, 5 cm-re kicsiny, *urna alakú edény*. Szürkefoltos téglaszínű, homokkal soványított cserép. Vállán bütykök és fülek. M: 6,9, SzÁ: 5,1, TÁ: 2,6 cm (2. kép 10).

59. *sír*. M: 55 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Behúzott peremű, füles *tál* maradványai. FÁ: kb. 12 cm (3. kép 3).

A tálban néhány égett csontszilánk.

61. *sír*. M: 56 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen fülek, valamint rovátkolt és mélyített pont-díszítés, a nyakon mélyített pont-díszítés (4. kép 4).

Az urnában égett csontszilánkok.

62. *sír*. Ovális gödör, H: 104, Sz: 64, M: 54 cm. (Sírgödör, vagy későbbi beásás?)

1. A gödör DNY-i végében *urna*. Kívül fényes fekete, belül szürkés-barnára égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen bütykök, fülek, rovátkolt és mélyített pontokból képzett díszítés, a nyakon mélyített pontokból álló minták. M: 28, SzÁ: 25,4, HÁ: 30, TÁ: 9 cm (3. kép 9).

2. Az előbbitől D-re *urna alakú edény* rossz megtartású maradványai. Barnásszürkére, homokkal soványított cserép. A vállrészen bütykökkel és mélyített pontokkal díszítve. A helyszíni megfigyelés szerint fülei is voltak. TÁ: 3,9 cm (3. kép 11).

63. *sír*. Feldúlva. Egy valószínűleg újkori, árokszerű gödörben, másodlagos helyzetben feküdt az

1. egyfülű, vállán bütykökkel díszített, talpas *edény*. Fényes fekete, homokkal soványított cserép. HÁ: 9,2, TÁ: 2,4 cm (3. kép 10).

64. *sír*. A felszínhez közel

1. eke bolygatta *urna* gyenge megtartású maradványai. (Nem menthető.)

65a *sír*. M: 60 cm. A sírgödör kivehetetlen.

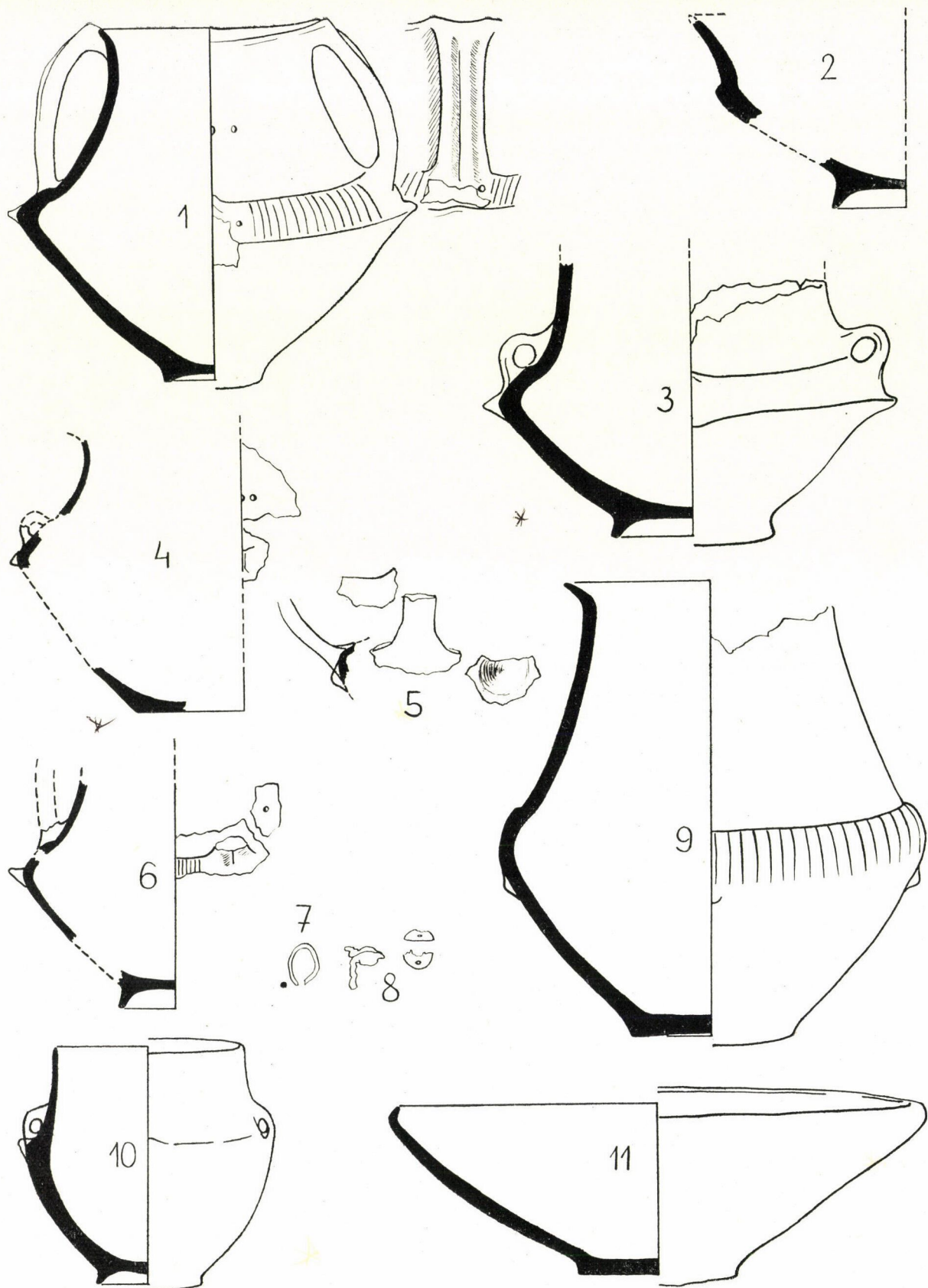
1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül szürkére égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen fülek, bütykök, függőleges bordák és ferde rovátkolás (3. kép 8).

67. *sír*. M: 75 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna*. Szürkésbarnára égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen bütykök, a váll alatt fülek. M: 27, SzÁ: 26,7, HÁ: 31, FÁ: 12,5 cm (4. kép 1).

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva félgömb alakú *tál* maradványai. Sötétzürkés-szürkefoltos barnára égett, homokkal soványított cserép. FÁ: 8,2 cm (4. kép 2).

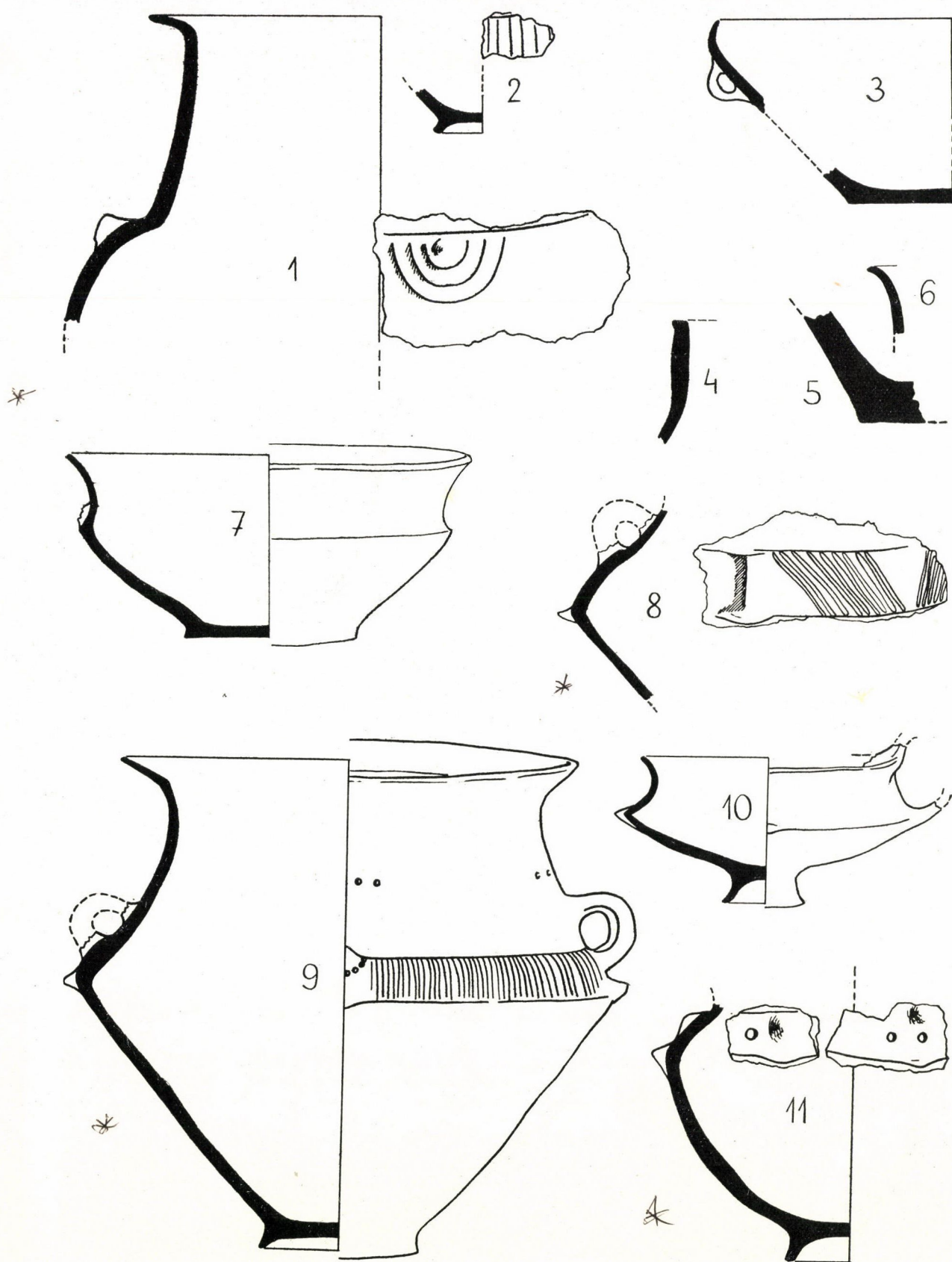
3. Az urnától ÉNy-ra, 18 cm-re egyfülű *bögre* töredékei.

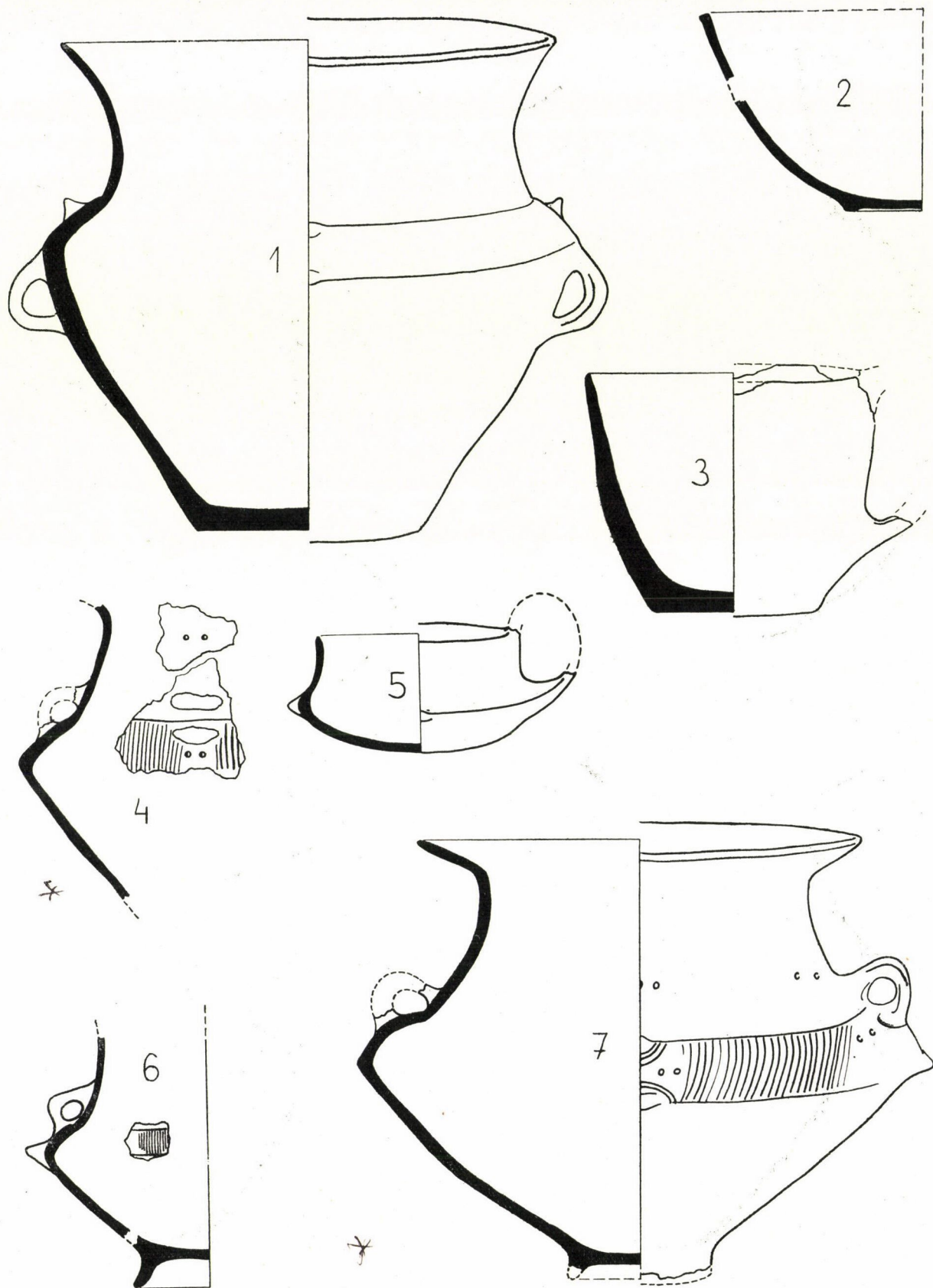
2. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1—3, 6. 41. sír. — 4. 40. sír. — 9, 11. 44. sír. — 5, 7, 8. 47. sír. — 10. 58. sír. —
2, 3, 5, 7, 8, 10 = 1 : 1,5; 1, 4, 6, 9, 11 = 1 : 3

Рис. 2. Ясберень—Черёхалом. 1—3, 6. 41-ая могила. — 4. 40-ая могила. — 9, 11. 44-ая могила. — 5, 7, 8. 47-ая
могила. — 10. 58-ая могила

Fig. 2. Jászberény-Cserőhalom. 1—3, 6. Sép. n° 41. — 4. Sép. n° 40. — 9, 11, Sép. n° 44. — 5, 7, 8, Sép. n° 47. —
10. Sép n° 58.

3. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1—2, 7. 46. sír. — 3. 59. sír. — 4. 45. sír. — 5—6. 69. sír. — 8. 65a sír. — 9, 11. 62. sír. — 10. 63. sír. — 4—7, 10, 11 = 1 : 1 5; 1—3, 8, 9=1 : 5
 Рис. 3. Ясберень—Черёхалом. 1—2, 7. 46-ая могила. — 3. 59-ая могила. — 4. 45-ая могила. — 5—6. 69-ая могила. — 8. 65а могила. — 9, 11. 62-ая могила. — 10. 63-ая могила
 Fig. 3. Jászberény-Cserőhalom. 1—2, 7. Sép. n° 46. — 3. Sép. n° 59. — 4. Sép. n° 45. — 5—6. Sép. n° 69. — 8. Sép. n° 65a. — 9, 11. Sép. n° 62. — 10. Sép. n° 63.

4. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1-3. 67. sír. — 4. 61. sír. — 5. 80. sír. — 6. 75. sír. — 7. 68. sír. —
3, 5, 6 = 1 : 1,5; 1, 2, 4, 7 = 1 : 5

Рис. 4. Ясберень-Черёхалом. 1-3. 67-ая могила. — 4. 61-ая могила. — 5. 80-ая могила. — 6. 75-ая могила. — 7. 68-ая могила

Fig. 4. Jászberény-Cserőhalom. 1-3. Sép. n° 67. — 4. Sép. n° 61. — 5. Sép. 80. — 6. Sép. n° 75. — 7. Sép. n° 68.

Szürke-foltos barna, homokkal soványított cserép. M: 6,8, SzÁ: kb. 8, FÁ: 4,6 cm (4. kép 3).

4. Az urnában vastag bronzlemez töredéke.

Az égett csontszilánkok a sírfeleken, az urna körül, nagyjából az urna és a bögre közt feküdtek.

68. *sír*. M: 85 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urn*a. Kívül fényes fekete, belül szürkésbarnára égett, homokkal soványított cserép. A vállrész árkolt bütykökkel, fülekkel, ferde rovátkolással és mélyített pontokkal, a nyak mélyített pontokkal díszítve. M: kb. 24, SzÁ: kb. 25,5, HÁ: kb. 35, TÁ: kb. 7,8 cm (4. kép 7).

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva, szűknyakú, füles, vállán bütykökkel díszített *tál*. Belül fényes fekete, kívül barnás feketére égett, homokkal soványított cserép. M: 10,6, SzÁ: 29, FÁ: 7,3 cm (5. kép 1).

3. Az urna mellett kisebb, szűknyakú, egyfülű, vállán bütykökkel díszített *tál* maradványai. Fényes fekete, homokkal soványított cserép. SzÁ: 10,5 cm (5. kép 2).

4. Kicsiny, *urna alakú edény*. Barnafoltos szürke, homokkal soványított cserép. állrésze bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal, nyaka mélyített pontokkal díszítve. HÁ: kb. 12,5 cm (5. kép 3).

69. *sír*. M: 40 cm. Sírgödör nem vehető ki.

1. A helyszíni megfigyelés szerint gömbölyded, bográcsszerű *cserépedény* rossz megtartású maradványai. (Nem menthető.)

Egy vagy több *cserépedény* maradványai: téglaszínű, ill. fekete cseréptöredékek (3. kép 5,6).

A bográcsszerű *cserépedény*ben égett csontok.

70. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. *Urn*a rossz megtartású maradványai. Homokkal soványított, világosszürke cserép téglaszínű foltokkal. A vállrészen bütykök. SzÁ: kb. 28 cm (5. kép 5).

71. *sír*. Kerek sírgödör, M: 110, Á: 85 cm.

1. A gödör közepén *urna* gyenge megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. A rovátkolt váll fölött bordás díszítésű fülek, a nyakon mélyített pontokból álló díszítés. TÁ: 11,2 cm (5. kép 6).

2. Szűknyakú, füles *tál* maradványai. (A darabok 15-65 cm mélységben, szétszóródva feküdtek.) Szürkére égett, homokkal soványított cserép. TÁ: 5,9 cm (5. kép 7).

3. Az urnában olvadt bronzsepp.

72. *sír*. M: 60 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urn*a gyenge megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül téglapirosra égett, homokkal soványított cserép. A vállrész fülekkel, árkolt bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal, a nyak mélyített pontokkal díszítve. FÁ: 10 cm (5. kép 8).

2. Szűknyakú, füles, vállán bütykökkel díszített *tál* maradványai. Belül fényes fekete, kívül barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép (5. kép 4).

73. *sír*. M: 40 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Kisméretű *urna* gyenge megtartású maradványai. Kívül-belül fényes fekete, homokkal soványított cserép. A vállrész bütykökkel és ferde rovátkolással, a nyak mélyített pontokból alkotott mintákkal díszítve (6. kép 12).

2. Az urna fölött, szájával lefelé fordítva vékonyfalú *tál* rossz megtartású maradványai. (Nem menthető.) Az urnában égett csontszilánkok.

74. *sír*. M: 47 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urn*a. Kívül fényes fekete, belül barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. A vállrész fülekkel, bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal, a nyak mélyített pontokkal díszítve. M: 22,5, SzÁ: 21,2, HÁ: 29,7, TÁ: 7,5 cm (6. kép 1).

2. Az urna fölött, szájával lefelé fordítva szűknyakú, füles, vállán bütykökkel díszített *tál* maradványai. Belül fényes fekete, kívül foltos, szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. TÁ: 5,1 cm (6. kép 3).

75. *sír*. M: 54 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Kicsiny, *urna alakú edény* maradványai. Kívül fényes barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. A vállrész fülekkel, bütykökkel és rovátkolással

díszítve. TÁ: 3,8 cm. (4. kép 6). Égett csontok vagy hamvak sem az edényben, sem az edényen kívül nem voltak.

76. *sír*. M: 44 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Oldalára dőlt, durván formált *urna*. Kívül világosbarnára, belül feketére égett, homokkal és zúzott cseréppel soványított cserép. A váll alatt két fül. SzÁ: kb. 25, FÁ: kb. 9 cm (6. kép 4).

2. Az urnába szakadva, szájával lefelé fordulva kónikus *tál* maradványa. Belül feketére, kívül foltos barnásszürkére égett, homokkal és zúzott cseréppel soványított agyag. FÁ: kb. 8 cm (6. kép 8).

3. Az urna mellett rossz megtartású bronzlemez-töredék.

77. *sír*. Bolygatott. M: 45 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urn*a gyenge megtartású töredékei. Kívül szürkésbarna, belül téglaszínűre égett, cserépzúsalékkal soványított agyag. A díztelen váll fölött fülek (6. kép 6).

2. Az urna maradványai fölött szűknyakú, bütykösvállú *tál* gyenge megtartású töredékei. Fényes sötétszürke, homokkal soványított cserép (6. kép 7).

3. *Kicsiny, urna alakú edény*. Fekete, homokkal soványított cserép. A vállrész fülekkel, bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal díszítve. HÁ: 9,3, TÁ: 3,5 cm (6. kép 5).

4. *Cserépedény* rossz megtartású maradványa. Barnás szürkére égett cserép. A nyakon fül.

5. Bronz *sarló* (?) töredéke. Sz: 1,7 cm (6. kép 13).

78. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. *Urn*a gyenge megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrész ferde rovátkolással díszítve (7. kép 1).

79. *sír*. M: 80 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urn*a rossz megtartású maradványai. (Nem menthető.)

80. *sír*. M: 60 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urn*a rossz megtartású maradványai. Barnásszürke, homokkal soványított cserép.

2. Az urna mellett kicsiny, egyfülű, bütykösvállú bögre. Foltos barnásszürke, homokkal soványított cserép. M: 3,3, SzÁ: 5,9, HÁ: 6,9 cm (4. kép 5).

81. *sír*. M: 52 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urn*a rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül barnásszürke, homokkal soványított cserép. A vállrészen fül, nyakán mélyített pontokból alkotott díszítés

2. Közvetlenül az urna mellett, attól ÉÉK-re kicsiny, *urna alakú edény*. Kívül szürkésbarna, belül szürke, homokkal soványított cserép. A vállon bütykök és fülek. M: 5,3, SzÁ: 4,5, HÁ: 5,2, TÁ: 2,2 cm (7. kép 2).

82. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. *Urn*a rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A nyakon mélyített pontokból álló díszítés. TÁ: kb. 8 cm.

2. Kónikus, bütykösperemű *tál* rossz megtartású maradványai. Belül sötétszürke, kívül szürkésbarna, homokkal soványított cserép. SzÁ: kb. 19 cm (7. kép 3).

84. *sír*. M: 68 cm. A sírgödör kivehetetlen.

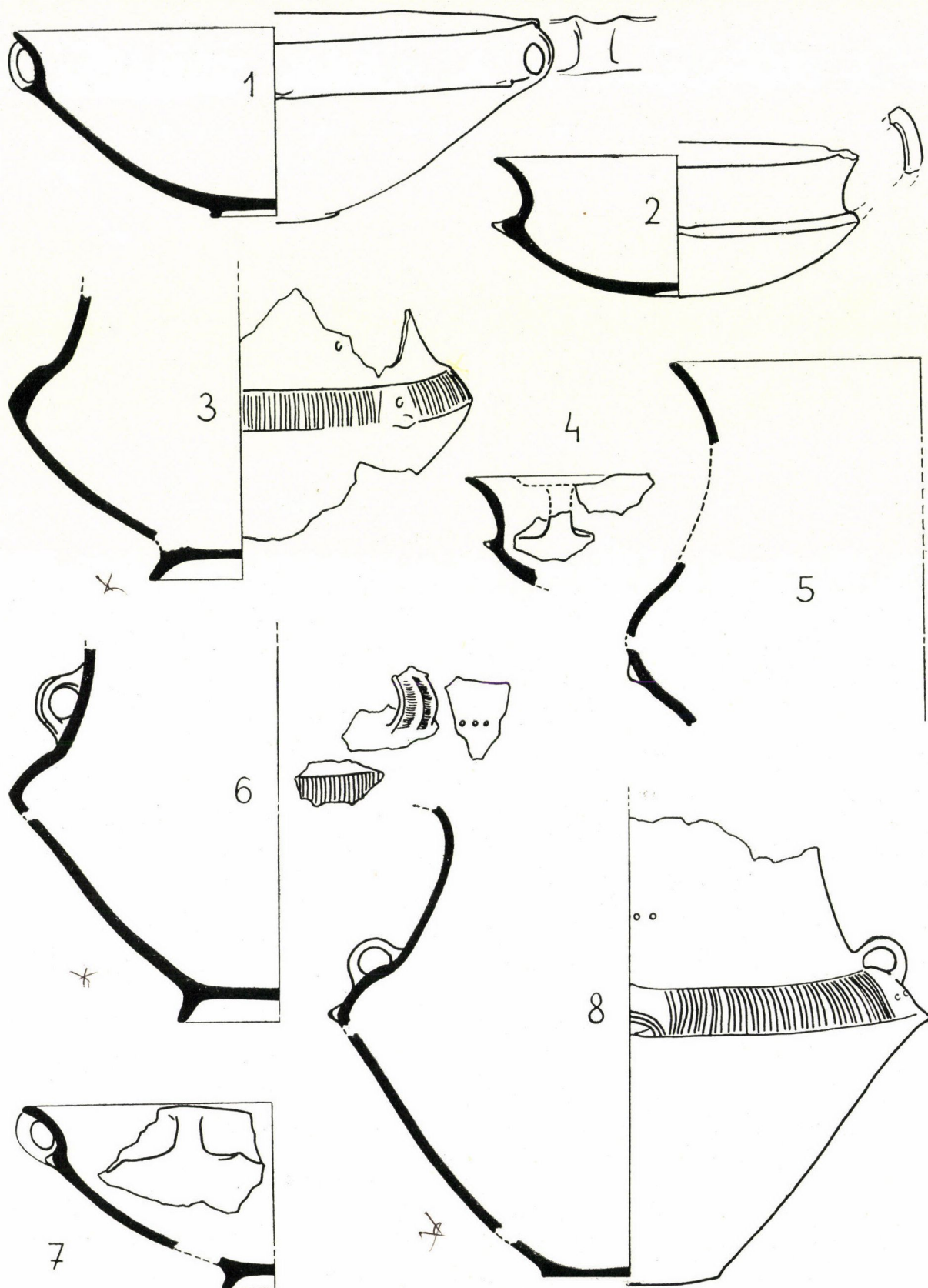
1. *Urn*a rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrész bütykökkel és rovátkolással, a nyak mélyített pontokból álló mintákkal díszítve (7. kép 4).

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva, szűknyakú, bütykösvállú *tál* rossz megtartású maradványai. Belül fényes, fekete, kívül szürkés téglaszínűre égett cserép (7. kép 5).

Az urnában égett csontdarabkák. A sírfeleken, 2–3 cm vastag rétegben, valamint ritkábban a sír földjében elkeverve hamu.

85. *sír*. M: 70 cm. A sírgödör kivehetetlen.

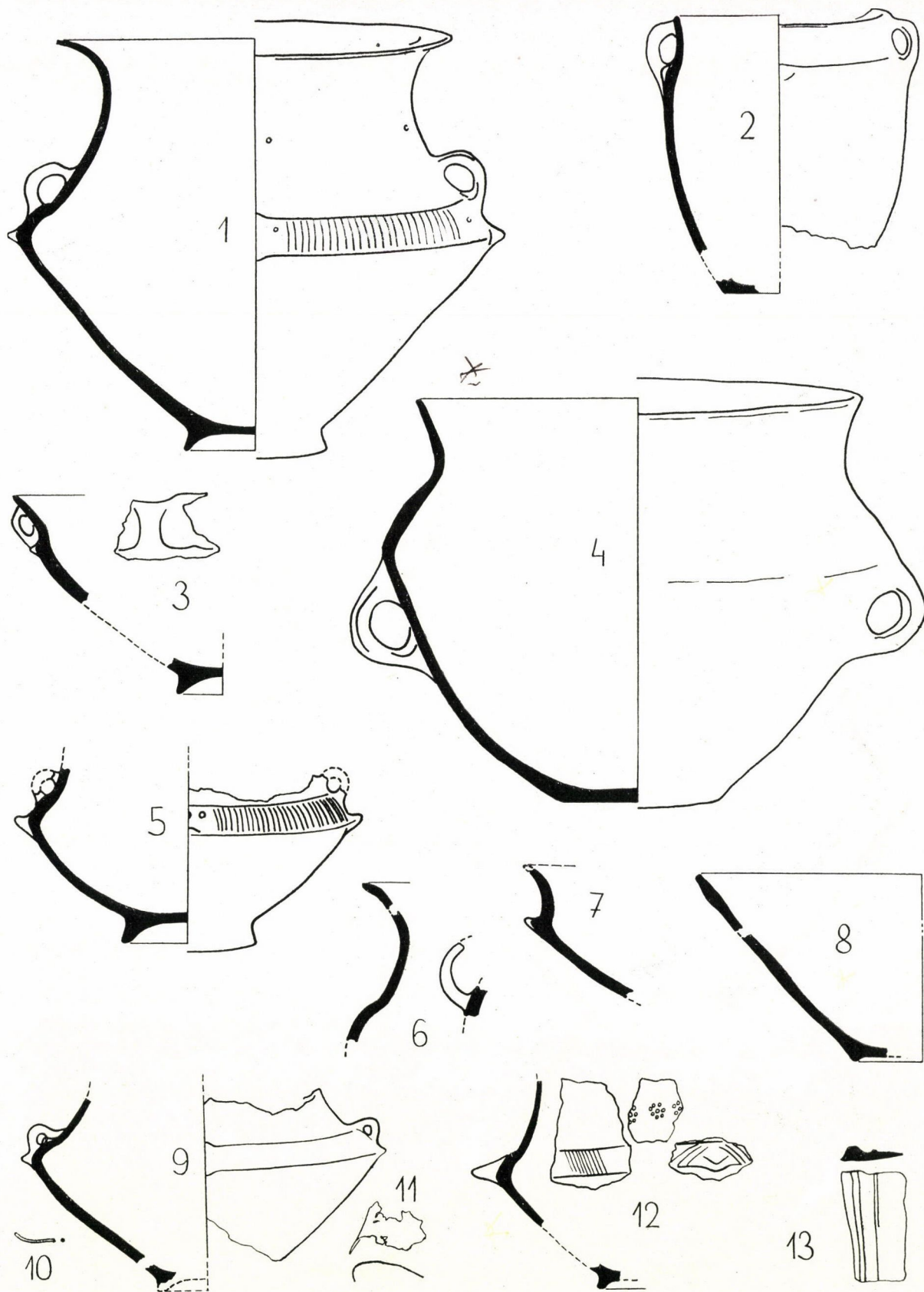
1. *Urn*a rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül foltos téglaszínűre égett, homokkal soványított

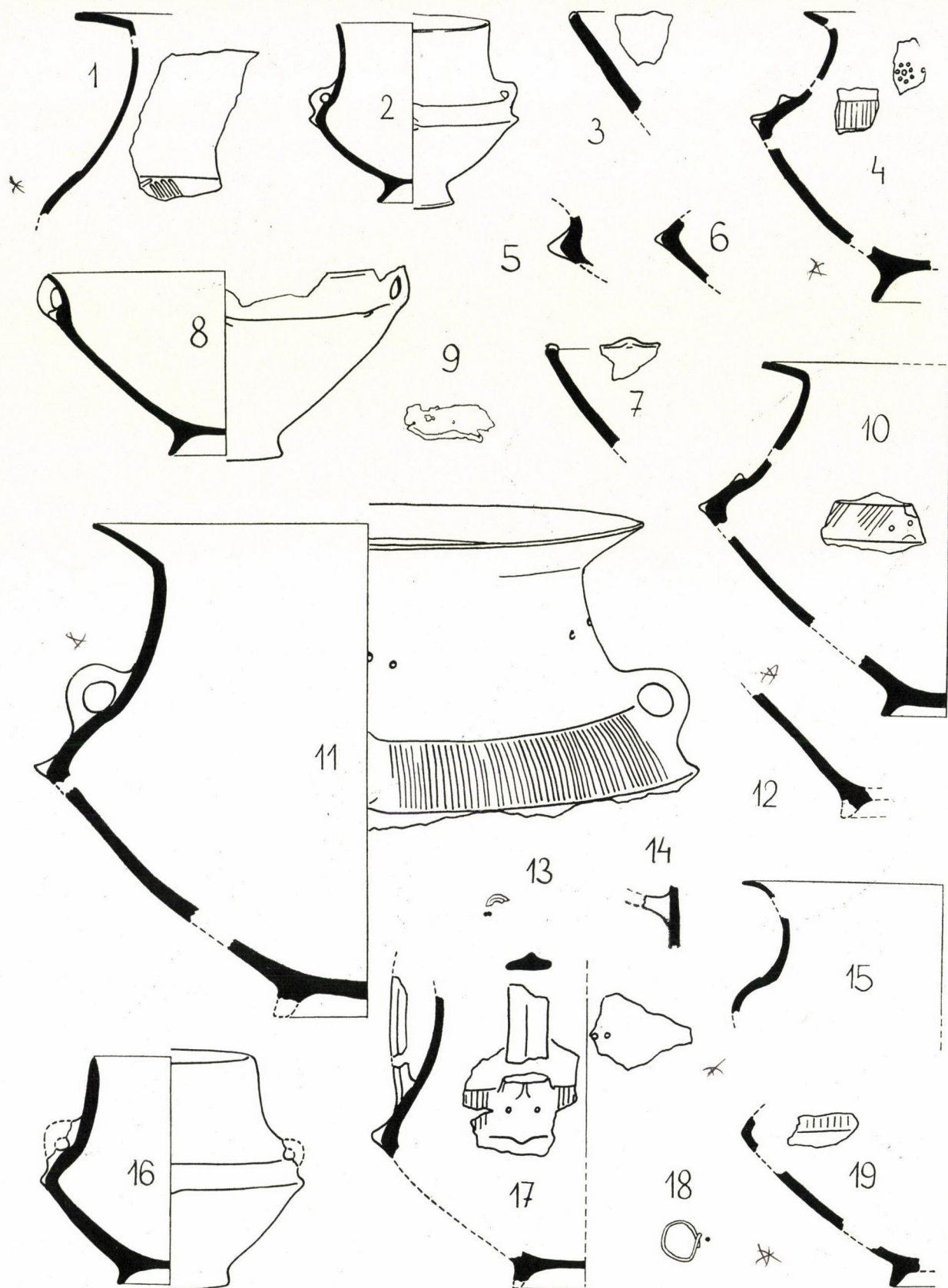
5. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1—3. 68. sír. — 4, 8. 72. sír. — 5. 70. sír. — 6—7. 71. sír. —
2, 3 = 1 : 1,5; 1, 4—8 = 1 : 3

Рис. 5. Ясберень—Черёхалом. 1—3. 68-ая могила. — 4, 8. 72-ая могила. — 5. 70-ая могила. — 6—7. 71-ая могила

Fig. 5. Jászberény-Cserőhalom. 1—3. Sép. n° 68. — 4, 8. Sép. n° 72. — 5. Sép. n° 70. — 6—7. Sép. n° 71.

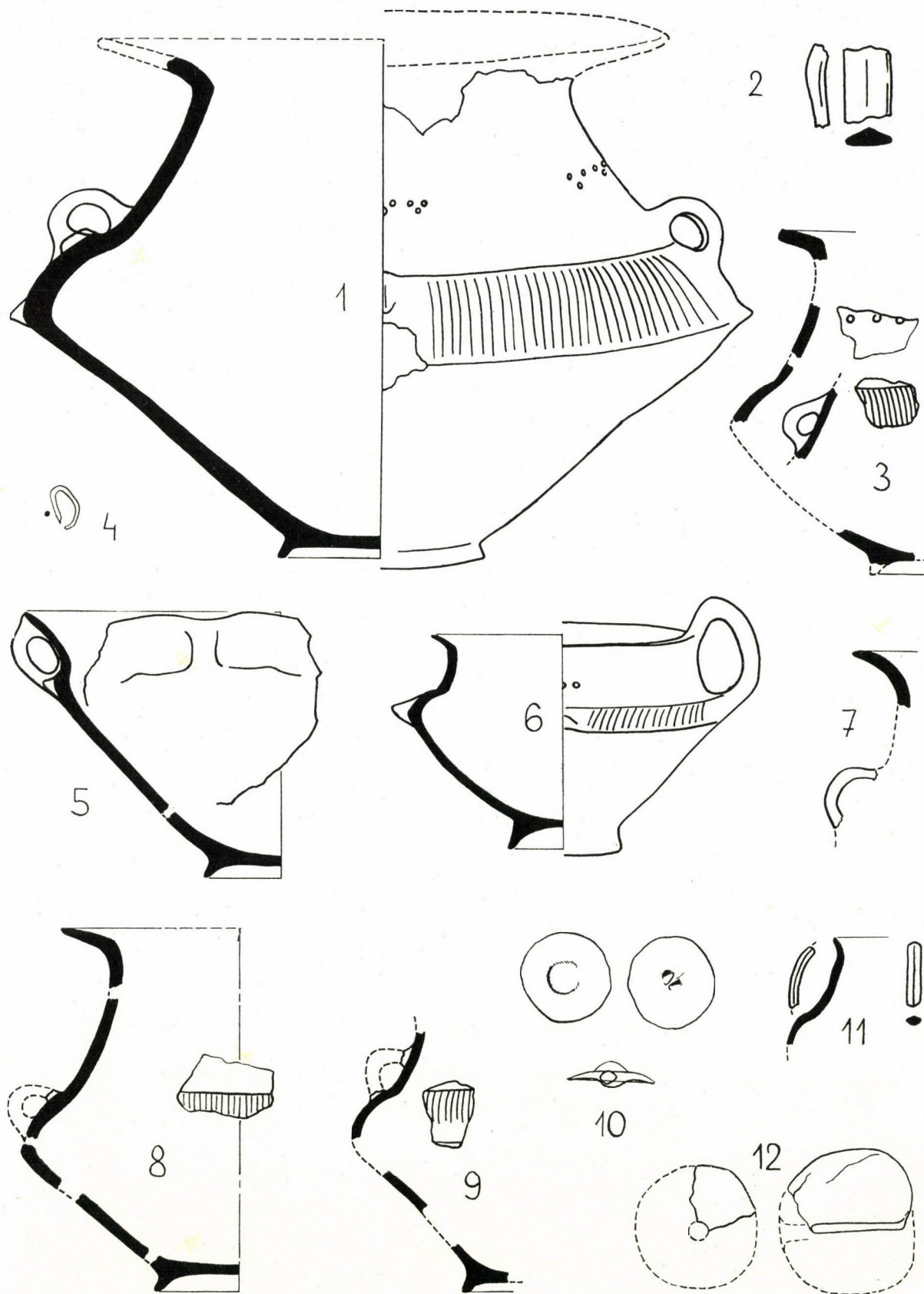
6. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1, 3. 74. sír. — 2. 87. sír. — 4, 8. 76. sír. — 5—7, 13. 77. sír. — 9—11. 91. sír. — 12. 73. sír. — 5, 10, 11, 13 = 1 : 1.5; 1—4, 6—9 12 = 1 : 3
 Рис. 6. Ясберень—Черёхалом. 1, 3. 74-ая могила. — 2. 87-ая могила. — 4—8. 76-ая могила. — 5—7. 13. 77-ая могила. — 9—11. 91-ая могила. — 12. 73-ья могила
 Fig. 6. Jászberény-Cserőhalom. 1, 3. Sép. n° 74. — 2. Sép. n° 87. — 4—8. Sép. n° 76. — 5—7, 13. Sép. n° 77. — 9—11. Sép. n° 91. — 12. Sép. n° 73.

7. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1. 78. sír. — 2. 81. sír. — 3. 82. sír. — 4–5. 84. sír. — 6–7, 10. 85. sír. — 8–9, 11. 86. sír. — 12–15. 93. sír. — 16–18. 97. sír. — 19. 108a sír. — 2, 6, 9, 13, 14, 16, 18 = 1 : 1,5; 1, 3–5, 7, 8, 10–12, 15, 17, 19 = 1 : 3

Рис. 7. Ясберень—Черёхалом. 1. 78-ая могила. — 2. 81-ая могила. — 3. 82-ая могила. — 4–5. 84-ая могила. — 6–7, 10. 85-ая могила. — 8–9, 11. 86-ая могила. — 12–15. 93-ья могила. — 16–18. 97-ая могила. — 19. 108/а могила

Fig. 7. Jászberény-Cserőhalom. 1. Sép. n° 78. — 2. Sép. n° 81. — 3. Sép. n° 82. — 4–5. Sép. n° 84. — 6–7, 10. Sép. n° 85. — 8–9, 11. Sép. n° 86. — 12–15. Sép. n° 93. — 16–18. Sép. n° 97. — 19. Sép. n° 108a

8. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1, 4-5. 88. sír. — 2-3. 99. sír. — 6. 98. sír. — 7, 11. 95. sír. — 8. 100. sír. — 9. 106. sír. — 10, 12. 104. sír. — 2, 4, 10, 12 = 1 : 1.5; 1, 3, 5, 9, 11 = 1 : 3
 Рис. 8. Ясберень-Черёхалом. 1, 4, 5. 88-ая могила. — 2-3. 99-ая могила. — 6. 98-ая могила. — 7, 11. 95-ая могила. — 8. 100-ая могила. — 9. 106-ая могила. — 10, 12. 104-ая могила
 Fig. 8. Jászberény-Cserőhalom. 1, 4-5. Sép. n° 88. — 2-3. Sép. n° 99. — 6. Sép. n° 98. — 7, 11. Sép. n° 95. — 8. Sép. n° 100. — 9. Sép. n° 106. — 10, 12. Sép. n° 104

tott eserép. A vállrészt bütykökkel, ferde rovátkolással és mélyített pontokkal díszítve. TÁ: 7,2 cm (7. kép 10).

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva, vállán bütykös, (a helyszíni megfigyelés szerint füles) *tál* rossz megtartású maradványa. Barnásszürkére égett, homokkal soványított eserép. Á: (a helyszíni mérés szerint) kb. 25 cm (7. kép 6).

3. Az urna oldalához simulva, attól K-re kicsiny, *urna alakú edény*. (A nyilvántartott anyagban nem azonosítható.)

4. Kónikus, bütykösperemű *tál* maradványai. Belül fényes fekete, kívül foltos feketére égett, homokkal soványított eserép (7. kép 7).

Az urnában égett csontdarabok. A sír földje az edények körül és az edények alatti 3–4 cm vastag rétegben hamuval kevert.

86. *sír*. M: 52 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* gyenge megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított eserép. A vállrészt fülekkel, bütykökkel és rovátkolással, a nyak mélyített pontokkal díszítve. SzÁ: kb. 31, HÁ: kb. 36, TÁ: kb. 10 cm (7. kép 11).

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva, szűknyakú, füles, bütykös vállú *tál* maradványai. Foltos barnásszürkére égett, homokkal soványított eserép. M: 10,3, SzÁ: kb. 20, TÁ: 6,4 cm (7. kép 8).

3. Égéstől deformálódott *bronzlemez*töredék (7. kép 9).

87. *sír*. Valószínűleg bolygatott. M: 55 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Fekvő helyzetben fazék alakú, füles, bütykös-vállú *cserepedény* maradványa. Belül világosbarnára, kívül foltos barnásszürkére égett, homokkal soványított agyag. SzÁ: kb. 12 cm (6. kép 2).

Az edény körül szétszóródva néhány égett csontszilánk.

88. *sír*. Kerek sírgödör, Á: 80, M: 115 cm.

1. A gödör közepén hiányos *urna*. Kívül fényes fekete, belül barnásszürkére égett, homokkal soványított eserép. A vállrészt fülekkel, bütykökkel és rovátkolással, a nyak mélyített pontokból álló mintákkal díszítve. M: kb. 39, SzÁ: kb. 33, HÁ: 41,5, TÁ: 11,2 cm (8. kép 1).

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva, szűknyakú, füles, vállán bütykös *tál*. Foltos szürkésbarna, homokkal soványított eserép. SzÁ: kb. 29, TÁ: 8,5 cm (8. kép 5).

3. Az urna alján kereketszerű bronzsodronyból formált, nyitott *karika*. Á: 0,7–1,2 cm (8. kép 4).

Az urna fölött, valamint az urnán kívül, a sírfénken, szétszórva égett csontszilánkok.

89. *sír*. Feldúlva. M: kb. 50 cm. A gödör nem vehető ki. 1. Szétszóródva néhány jellegtelen, rossz megtartású *edénytöredék*.

91. *sír*. M: 85. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* gyenge megtartású maradványai. Kívül foltos sötétzürke, belül fekete, homokkal soványított eserép. A vállon fülek és bütykök. HÁ: 19,6 cm (6. kép 9).

2. Az urnában vékony, kereketszerű bronzhuzalból formált *karika* töredéke (6. kép 10) és

3. égéstől deformálódott bronzlemez-töredék (6. kép 11). Az urna töltésként hamuval kevert.

91a *sír*. Gödör nem vehető ki. 40 cm mélységben, kb. 40 cm átmérőjű körben szétszóródva égett csontok és faszéndarabok.

93. *sír*. Feldúlva. M: 84 cm. A sírgödör kivehetetlen. Rendszertelen elhelyezkedésben, másodlagos fekvésben valószínűleg három különböző *cserepedény* szétszóródott töredékei:

1. *Urnatöredékek* (?); téglaszínűre égett, homokkal soványított eserép (7. kép 15).

2. *Tál* (?) maradványai; barnásszürkére égett, homokkal soványított eserép (7. kép 12).

3. Füles *cserepedény* töredéke; kívül szürkére, belül szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított eserép (7. kép 14).

4. A csereptöredékek között bronzsodronyból készült ékszer két töredéke (7. kép 13) és rossz megtartású máladéka.

A csereptöredékek között szétszóródva égett csontszilánkok.

95. *sír*. A szántás feldúlva. M: 35–40 cm. A sírgödör kivehetetlen. Kb. azonos mélységben, 60 cm átmérőjű körben szétszóródva két vagy több *cserepedény* gyenge megtartású maradványai:

1. *Urna* (?) töredékei; barnás színű, zúzott eseréppel soványított (8. kép 7).

2. *Urna* alakú füles *edény* töredékei; kívül szürkésbarna, belül feketére égett, homokkal soványított eserép (8. kép 11).

96. *sír*. Feldúlva M: 67 cm. A sírgödör kivehetetlen. Kb. azonos mélységben, 50 cm átmérőjű körben rendszertelenül szétszóródva valószínűleg több *cserepedény* rossz megtartású töredékei. Közülük meghatározható:

1. Nagyobb, durván formált *edény* maradványai; szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított eserép.

2. Kisebb *urna* (?) maradványai; kívül foltos fekete, belül foltos téglaszínű, homokkal soványított eserép; bütykökkel díszített vállrészt, kihajló perem.

A cserepek között szétszóródva néhány égett csontszilánk.

97. *sír*. M: 90 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül foltos feketére égett, homokkal soványított eserép. A bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal díszített vállból induló magas fülek, mélyített pontokkal díszített nyak. TÁ: kb. 8 cm (7. kép 17).

2. Az urna fölött, szájával lefelé fordítva, kónikus, egyfűlű *tál* maradványai. SzÁ: (helyszíni mérés szerint): kb. 23 cm (nem menthető).

3. Az urna hasa alatt, attól ÉNy-ra kicsiny, *urna alakú edény*. Barnásszürkére égett, homokkal soványított eserép. A vállon fülek és bütykök. M: 6,4, SzÁ: kb. 4,7, 7,4, TÁ: 3,2, cm (7. kép 16).

4. Kereketszerű bronzhuzalból formált, egymásra hajtott végű *karika*. Á: 1,2 cm (7. kép 18).

98. *sír*. M: 43 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. Kisméretű *urna* perem fölé emelkedő egy fülel. Kívül világosbarna, belül szürke, homokkal soványított eserép. A vállrészt bütykökkel és ferde rovátkolással, a nyak mélyített pontokkal díszítve. M: 12,9, SzÁ: kb. 15,7, HÁ: 19,9, TÁ: 6,1 cm (8. kép 6).

99. *sír*. M: 66 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül barnásszürkére égett, homokkal soványított eserép. A vállrészt fülekkel és rovátkolással, a nyak mélyített pontokkal díszítve (8. kép 3).

100. *sír*. M: 85 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül barnás feketére, belül szürkésbarnára égett, homokkal soványított eserép. A vállrészt fülekkel és rovátkolással díszítve. TÁ: 9,2 cm. (8. kép 8).

2. Az urna alján U alakban hajlított, kereketszerű bronz *sodronydarabka*. (V: 0,2 cm.)

101. *sír*. M: 54 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* gyenge megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül barnásszürkére égett, homokkal soványított eserép. A vállrészen rovátkolt mintázat, fülek, bütykök és mélyített pontok, a nyakon mélyített pontok. TÁ: kb. 8,5 cm (9. kép 12).

2. Az urnán *tál* rossz megtartású maradványai. (Nem menthető.)

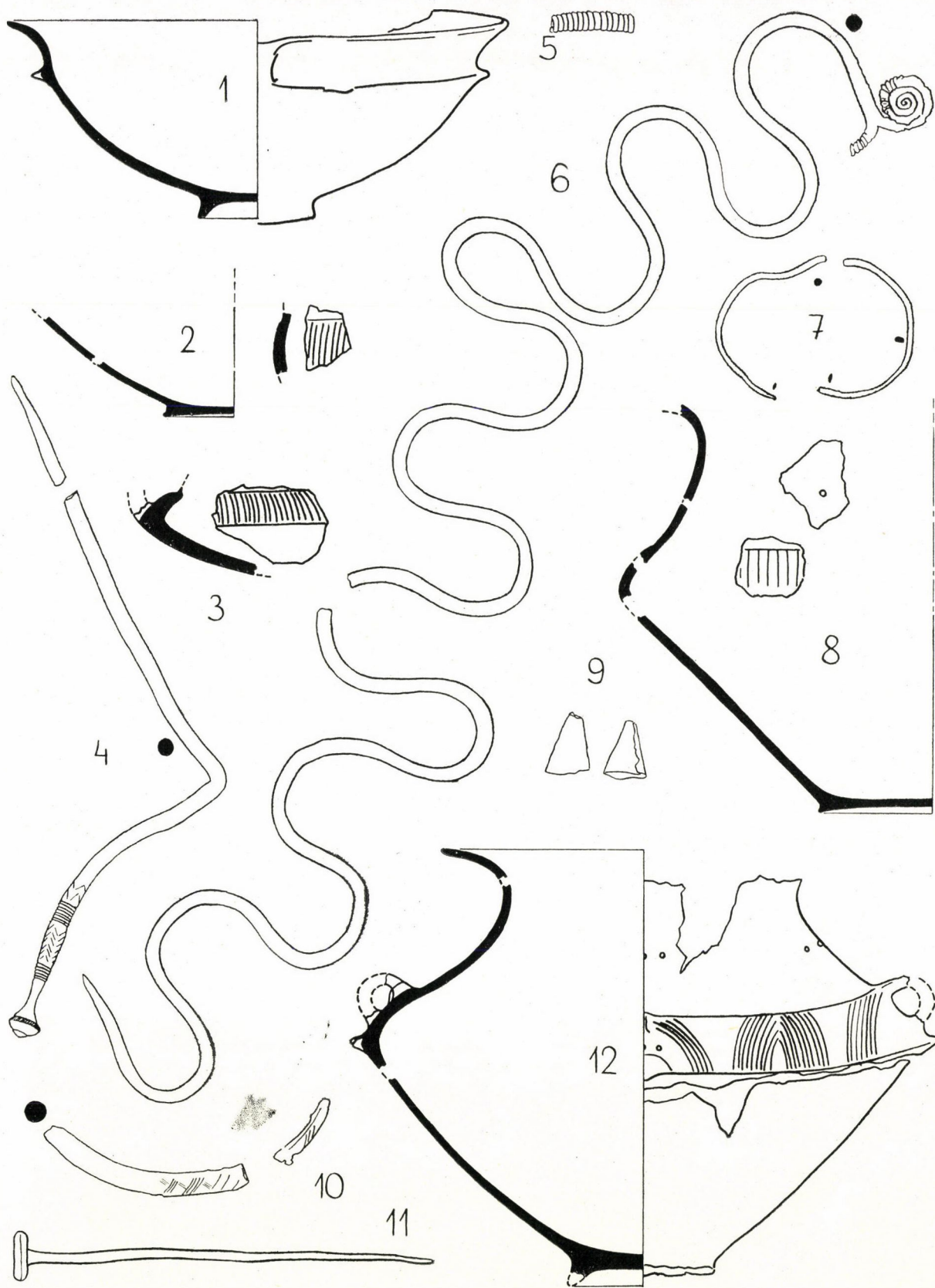
3. Az urna mellett, attól D-re kicsiny, *urna alakú edény*. Színe barna. (A helyszíni mérések szerint:) M: 6, HÁ: 9, FÁ: 3 cm. (nem menthető).

103. *sír*. M: 23 cm. A sírgödör kivehetetlen. Jobb oldalon fekvő, erősen zsugorított csontváz. Hiányos, megtartása rossz, hossza nem mérhető, neme meghatározhatatlan. Tájolása É–D 20°.

Melléklete:

1. Az alsó állkapocsnál bronz *tű*. H: 11,8, FejÁ: 1,5 cm (9. kép 11). A melléklet kapcsolata a sírral – főként a sekély sírmélység és a bolygatás miatt – kérdéses.

104. *sír*. M: 55 cm. A sírgödör kivehetetlen. Közvetlenül a 101. sír mellett, lehet, hogy ahhoz tartozik. A 101. sír urnájától 20 cm-re kezdődően, attól D-re, 30 cm átmé-

9. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1—3, 7. 109. sír. — 4—6, 8—10. 105. sír. — 11. 103. sír. — 12. 101. sír. —
3—7, 9—11 = 1 : 1,5; 1, 2, 8, 12 = 1 : 3

Рис. 9. Ясберень-Черёхалом. — 1—3, 7. 109-ая могила. — 4—6, 8—10. 105-ая могила. — 11. 103-ья могила. —
12. 101-ая могила

Fig. 9. Jászberény-Cserőhalom. 1—3, 7. Sép. n° 109. — 4—6, 8—10. Sép. n° 105. — 11. Sép. n° 103. — 12. Sép.
n° 101

rőjű körben, 3–4 cm vastag rétegben égett csontok. A csontok között.

1. gömbölyded, átfúrt *krétagyöngy* töredéke; Á: kb. 3,5 cm. (8. kép 12) és

2. kerek, füles bronz gomb; Á: 2,5 cm (8. kép 10).

105. *sír*. M: 50 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészt bütykökkel és rovátkolással, a nyak mélyített pontokkal díszítve. FÁ: 12,7 cm (9. kép 8).

2. Bronz *tű*. Hullámvonal alakban formált kerek-metszetű huzal, végén kettős, lapos spirálba csavart fejjel. H: kb. 35,5 cm (9. kép 6). Két darabban.

3. Bronz *tű*. Gombfejű, nyakrészén díszített, kerek-metszetű példány. Deformálódott, két darabban. H: kb. 15,3 cm (9. kép 4).

4. Kerek-metszetű, öntött, díszített bronz *karperec* töredékei. V: 0,9 cm (9. kép 10).

5. Öt darab, bronzlemezből formált kúpos *csüngő*. M: 1,8–1,9 cm (9. kép 9).

6. Félkör metszetű bronzhuzalból készült *csőspirál* darabjai. Á: 0,6, teljes H: kb. 65 cm (9. kép 5).

106. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt lehetőség.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fekete, belül szürkésbarnára égett, homokkal soványított cserép. A rovátkolt vállrészen fül (8. kép 9).

Az urnában égett csontdarabkák.

108a *sír*. A 108. keltakori sír feldúlta. Az utóbbi földjében szétszóródva.

1. *urna* rossz megtartású töredékei. Kívül fényes, fekete, belül vöröses szürkére égett, homokkal soványított cserép. Rovátkolással díszített vállrészt (7. kép 19).

109. *sír*. M: 90 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású töredékei. Fényes fekete, homokkal soványított cserép. Rovátkolással díszített vállrészt. FÁ: 8,1 cm (9. kép 2).

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva, szűknyakú, füles, bütykösvállú *tál*. Fényes fekete, homokkal soványított cserép. M: 11, SzÁ: kb. 28, TÁ: 6,5 cm (9. kép 1).

3. Közvetlenül az urna mellett, attól ÉÉK-re füles, rovátkolt vállú *edény*. Feketére égett, homokkal soványított cserép (9. kép 3).

4. Az urnában nagyjából kerek-metszetű, nyitott végű bronz *karperec*. Deformálódott, két darabban. Á: kb. 5 cm (9. kép 7).

110. *sír*. M: 80 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül barnás színűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen rovátkolt mintázat, bütykök és mélyített pontok, a nyakon mélyített pontok. TÁ: 8,8 cm (10. kép 1).

2. Az urnán, szájával felfelé fordítva, *tál* rossz megtartású maradványai (nem menthető).

3. A tálon *gyöngyök*. (A leletmentés óta elkallódtak.)

4. Kicsiny, *urna* alakú *edény*. Szürkés téglaszínű, homokkal soványított cserép. A vállon fülek és bütykök. HÁ: 10, TÁ: 3,5 cm (10. kép 2).

112. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. Bronz *tőr* hosszanti gerinccel, nyélrészén két szegecsel. H: 13,7, Sz: 3 cm (10. kép 4).

2. Bronz *tű*. (A leletmentés óta elkallódtak.)

3. Lapos bronzszalagból formált *gyűrű*, poncolt díszítéssel, 2,5 spirálfordulat. Á: 1,5, Sz: 0,5 cm (10. kép 3).

113. *sír*. M: 60 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. FÁ: (a helyszíni mérés szerint): kb. 8 cm (nem menthető).

Az urnán, szájával lefelé fordítva, szűknyakú, füles, bütykösvállú *tál*. Foltos szürkésbarnára égett, homokkal soványított cserép. SzÁ: kb. 26, TÁ: 8,7 cm (10. kép 5).

Az urnában nagymennyiségű égett csont, legfelül a koponya csontok.

114. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Barnafoltos, feketére égett, homokkal soványított cserép.

2. Az urnán, szájával lefelé fordítva, kónikus, bütykösvállú *tál*. Szürkés téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. M: 8,8, SzÁ: 25,5, FÁ: 9,3 cm (10. kép 7).

3. Az urnában vékony, kerek-metszetű bronzhuzalból formált *karika*, egymásba hurkolt végekkel. Á: 2,3 cm (10. kép 6).

Az urnában égett csontok.

116. *sír*. M: 62 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül fényes fekete, belül barnás színűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészt bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal díszítve (10. kép 8).

2. Kónikus, (a helyszíni megfigyelés szerint:) füles *edény* rossz megtartású maradványai. Barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép (10. kép 9).

Az urnában égett csontok.

117. *sír*. M: 60 cm. A sírgödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Barnára égett cserép. A has profilvonala fölött fül (10. kép 11).

2. Kónikus, füles, barna színű *tál* maradványai (10. kép 10).

119. *sír*. Feldúlva. M: 52 cm. A gödör kivehetetlen.

1. *Urna* rossz megtartású töredékei. Kívül feketére, belül barnásszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészt bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal, a nyak mélyített pontokkal díszítve. (10. kép 12).

122. *sír*. A leletkörülmények megfigyelésére nem volt mód.

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Kívül szürkés, belül barnás színűre égett, homokkal soványított cserép. A vállon bütykök, a váll fölött bordázott fül. HÁ: kb. 38, TÁ: 12,5 cm (11. kép 1).

2. Szűknyakú *tál* rossz megtartású maradványai. Barnásszürke, homokkal soványított cserép (10. kép 13).

124. *sír*. A jászberényi Rákóczi úti általános iskola útján kerültek a Szolnoki Múzeum birtokába az alábbi leletek, mint állítólag összetartozó sírgyűjtés:

1. *Urna* rossz megtartású maradványai. Foltos szürkére égett, homokkal soványított cserép. A vállrészt fülekkel, bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal, a nyak mélyített pontokkal díszítve. M: kb. 27, SzÁ: 15,2, HÁ: 28,5, TÁ: 117, cm (10. kép 15).

2. *Urna* Barnásszürkére égett, homokkal soványított cserép. Fülekkel, bütykökkel, rovátkolással és mélyített pontokkal díszített váll, mélyített pontokkal díszített nyak. M: 27,5, SzÁ: 15,2, HÁ: 28,5, FÁ: 11,7 cm (11. kép 2).

3. *Tál* síkozott peremű töredéke (10. kép 14).

A feltárás területéről mint *szórvány* kerültek elő az alábbi lelettárgyak:

1. Öntött bronz *kés* állatfejen végződő nyéllal. A penge tövénél tojásdad áttört. Hiányos, erősen korrodált. H (hiányosan): 12,8, Sz: 2 cm (10. kép 16).

2. Bronz *tű*. Gombos fej, csavart, díszített nyakrész. Deformálódott. H: 17,3 cm (11. kép 4).

3. Bronz *tű*. Gombos fej, díszített nyakrész. Hiányos, deformálódott. H: 15,2 cm (11. kép 5).

4. Bronz *tű*. Gombos fej, díszített, megvastagodó nyakrész. H: 22,5 cm (11. kép 6).

5. Bronz *spirálkarika*. Kerek-metszetű huzalból formált 3 fordulatú spirális, egyik szabad végén hurokkal. Darabokban, hiányos. Á: 2,7 cm (11. kép 3).

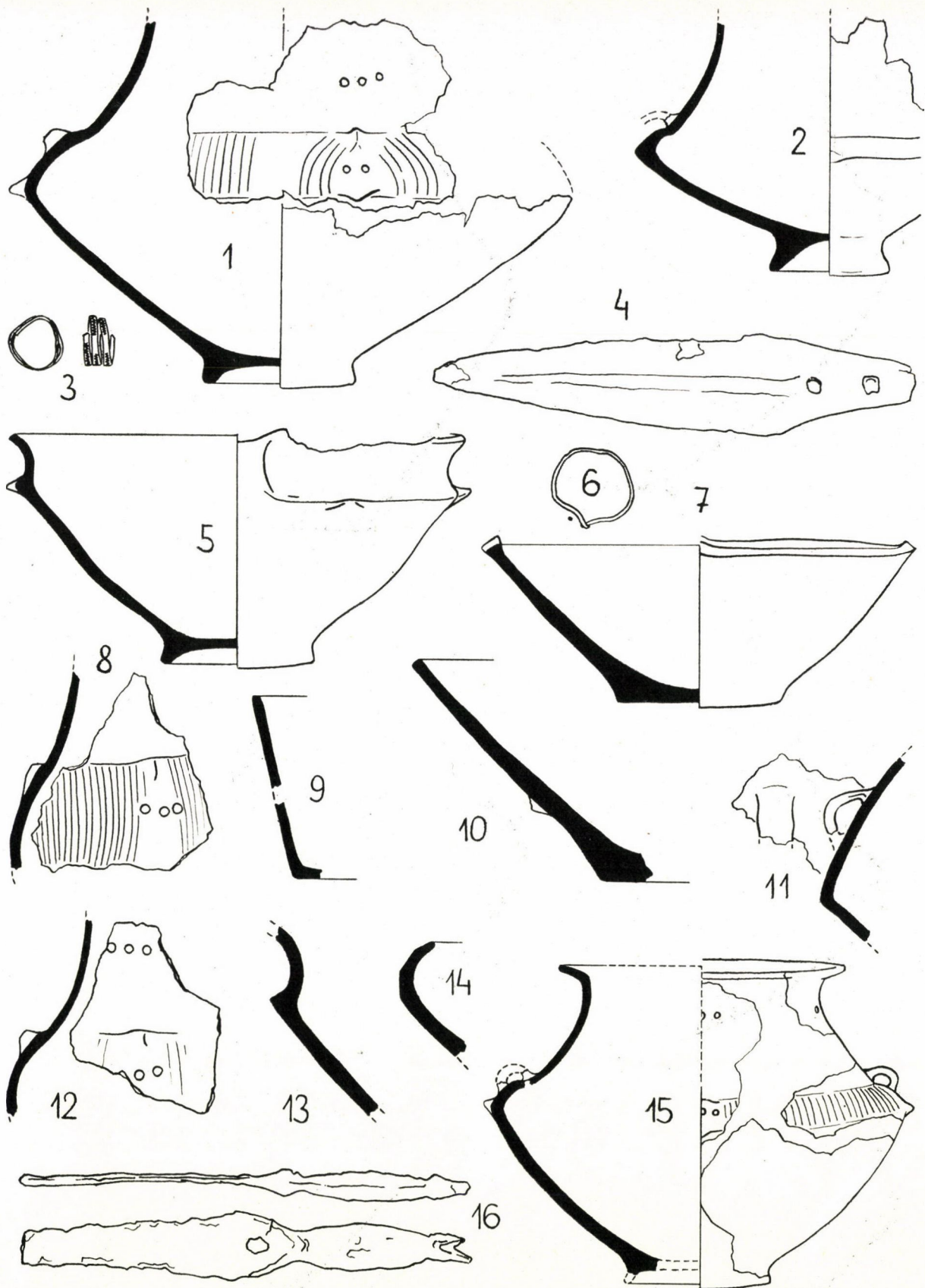
A feltárás restaurálása után nem sikerült sírok szerint azonosítani a következő lelettárgyakat:

1. *Urna* rossz megtartású töredékei. Kívül fényes fekete, belül barnás színűre égett, homokkal soványított cserép. A vállrészen függőleges árktolt díszítés, bütykök és fülek. TÁ: 6,3 cm (11. kép 7).

2. *Urna* rossz megtartású töredékei. Szürkés színű, homokkal soványított cserép. A vállrészen fül, bütyök és rovátkolt díszítés, a nyakon mélyített pontok (11. kép 8).

3. Kicsiny *urna* alakú *edény*. Téglaszínűre égett, homokkal soványított cserép. A vállon bütykök, fülek és pontozott díszítésminták, a nyakon mélyített pontok. M: 6,2, SzÁ: 3,8, HÁ: 6,3, FÁ: 2,8 cm. 11. kép 13).

4. Nagyobb *edény* kónikus alsó részéből a felesleges részek letördelésével formált kicsiny *tál*. Fényes szürke cserép. FÁ: 4,2, SzÁ: kb. 12 cm. (11. kép 14).

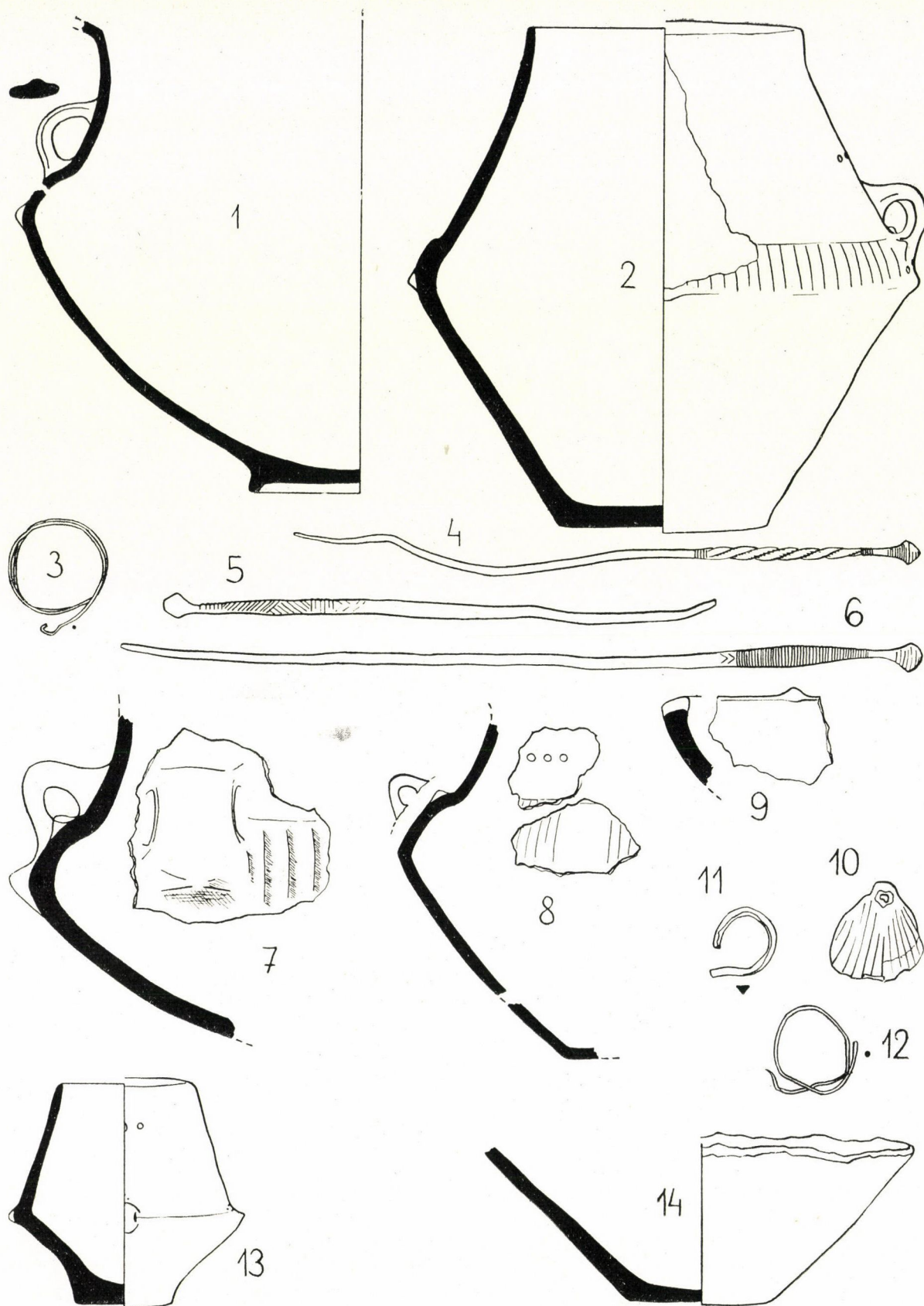

10. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1—2. 110. sír. — 3—4. 112. sír. — 5. 113. sír. — 6—7. 114. sír — 8—9. 116. sír. — 10—11. 117. sír. — 12. 119. sír. — 13. 122. sír. — 14—15. 124. sír. — 16. Szórvány. —

2—4, 6, 9, 10—13, 14, 16 = 1 : 1.5; 1, 5, 7, 8, 11, 12, 15 = 1 : 3

Рис. 10. Ясберень—Черёхалом. 1—2. 110-ая могила. — 3—4. 112-ая могила. — 5. 113-ая могила. — 6—7. 114-ая могила. — 8—9. 116-ая могила. — 10—11. 117-ая могила. — 12. 119-ая могила. — 13. 122-ая могила. — 14—15. 124-ая могила. — 16. Единичная находка

Fig. 10. Jászberény-Cserőhalom. 1—2. Sép. n° 110. — 3—4. Sép. n° 112. — 5. Sép. n° 113. — 6—7. Sép. n° 114. — 8—9. Sép. n° 116. — 10—11. Sép. n° 117. — 12. Sép. n° 119. — 13. Sép. n° 122. — 14—15. Sép. n° 124. — 16. Trouvaille isolée

11. kép. Jászberény-Cserőhalom. 1. 122. sír. — 2. 124. sír. — 3–6. Szórvány. 7–14. Sírszám szerint nem azonosítható leletek. — 3–7, 9–14 = 1 : 1.5; 1, 2, 3 = 1 : 3

Рис. 11. Ясберень—Черёхалом. — 1. 122-ая могила. — 2. 124-ая могила. — 3–6. Единичные находки. 7–14. Номер могилы не определен

Fig. 11. Jászberény-Cserőhalom. 1. Sép. n° 122. — 2. Sép. n° 124. — 3–6. Trouvaille isolée. — 7–14. Trouvailles ne pouvant être identifiées selon numéros de sépulture

5. *Kagylógyöngy*, bulbusán átfúrva. Sz. 2,7 cm. (11. kép 10.)

6. Kerekmetsetű bronzhuzalból formált *karika* egymásra hajtott végekkel. Á: 2,7 cm (11. kép 12).

7. Háromszög metszetű, nyitott végű bronz *karika*. Á: 2,5 cm (11. kép 11).

Csalog Zsolt

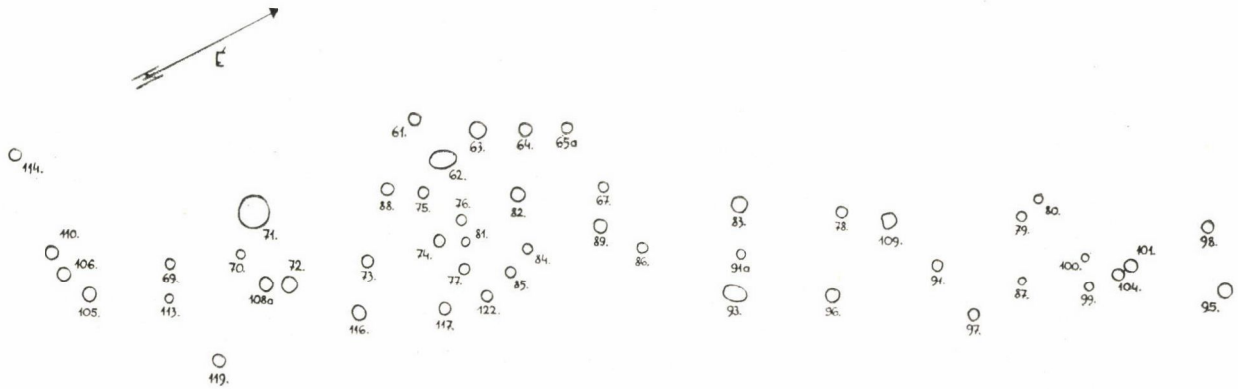
II.

A Jászberény—Cserőhalmon feltárt urnasírok lehetőséget adnak számunkra, hogy segítségükkel a Felvidékről és a kapcsolódó északalföldi területekről származó, a pilinyi kultúra fiatalabb szakaszába tartozó leletanyagot meghatározzuk és beillesztjük a pilinyi kultúra fejlődési menetébe.

Lelőhelyek

1. Tura (*Pest m., aszói j.*). — Urnatemetőből származó leletek.⁶

2. *Csécse—Bélahalom* (*Nógrád m., pásztói j.*). Telepre utaló cserepek.⁷

12. kép. A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető helyszínrajza

Рис. 12. План могильника позднего бронзового века в Ясберень—Черёхалом

Fig. 12. Levé de plan du cimetière de l'âge du Bronze final de Jászberény-Cserőhalom

3. *Kozárd* (*Nógrád m., pásztói j.*). Urna. Szórványlelet. Magyar Nemzeti Múzeum, lelt. sz.: 1,1912.31. Lelőhelye lehetséges, hogy azonos a Pintér Sándor által említett Kozárd-Pogányvári urnatemetővel.⁸ (15. kép 5.)

4. *Nagylóc—Kalmártag* (*Nógrád m., szécsényi j.*). Patay Pál említi telepet jelző cserepek előkerülését.⁹

5. *Balassagyarmat—Vágóhíd*. (*Nógrád m.*). Bokor István mentett meg itt egy síregyüttest.¹⁰ Balassagyarmati Múzeum, lelt. sz.: 55.47.1--5.

6. *Szécsény* (*Nógrád m.*). Urnasír leletei a Magyar Nemzeti Múzeumban. A sír kővel volt fedve. Tartalma: Urna, kihajló peremmel, árkolt vállán két füllel. Fekete. M: 25, FÁ: 9,2 cm. (15. kép 1). Kihajló peremű tál töredéke, sarló hegytöredéke, foka alatt egy bordával.

7. *Benczúrfa—Majorhegy* (*Nógrád m., szécsényi j.*). Az erődített telepen Patay Pál végzett ásatást, amelynek eredményeképp fiatalabb pilinyi típusú kerámia, öntőminták s egy gödörház maradványa került napvilágra.¹¹

8. *Piliny* (*Nógrád m., szécsényi j.*). Valószínűleg a borsoshegyi urnatemetőből származik néhány, a Magyar Nemzeti Múzeumba került fiatalabb pilinyi típusú edény

(15. kép 2—3), jelezve a temetőnek a pilinyi kultúra második szakaszába való átnyúlását.

9. *Zagyvapálfalva* (*Nógrád m., salgótarjáni j.*). Hillebrand Jenő ásatásának anyagából — sajnos nem síregyüttesbe tartozó fiatalabb pilinyi típusú edények is ismeretesek (15. kép 4, 6—7). 1952-ben a temető területéről újból kerültek elő sírok. Ezek kivétel nélkül a fiatalabb pilinyi fokozatba tartoznak.¹² Ennek alapján arra lehet következtetni, hogy a temető korban s területileg is elválasztódó két részből állt, a pilinyi kultúra szakaszának megfelelően.

10. *Kazár—Szőrőspart* (*Nógrád m., salgótarjáni j.*). 1959-ben vízvezeték építése során urnasírokat bolygattak meg. A leletmentő ásatás során Patay Pál hét urnasírt tárt fel.¹³ A temetkezéseket kőborítás fedte. Az első kövek mintegy 40 cm-es mélységben jelentek meg.

1. *sír*. M: 80 cm. A hamvak a tállal leborított urnában voltak, köztük két darab apró bronztöredék. Az urna alatt lapos kő volt. Oldalánál kis *bögre* feküdt. A sír földjében határozott faszénnyomokat figyeltek meg.

1. *Urna*. Fekete. M: 23,8, SzÁ: 17, FÁ: 7,7 cm (13. kép 3).

2. *Tál*, behúzott peremmel, M: 8,3, SzÁ: 21,2, FÁ: 7,6 cm (13. kép 1).

3. *Bögre*, barnás-szürke. M: 9,3, SzÁ: 6, FÁ: 9 cm (13. kép 2).

2. *sír*. M: 115 cm. Az urna szája behúzott peremű tállal volt takarva. A hamvak közt kis bronztöredékeket találtak.

1. *Urna*, fekete. M: 24,2, SzÁ: 19,2, FÁ: 7,9 cm. Lapos kővön állt (13. kép 6).

2. Behúzott peremű *tál*. Barnásfekete. M: 7, SzÁ: 24,1 FÁ: 7,2 cm (13. kép 4).

3. *Bögre*, fekete. M: 5,3, SzÁ: 4 cm (13. kép 5). Az urna oldala mellett lapos kővön állt.

4. *Bronzgyűrű*. Á: 1,2 cm. Az urnában a hamvak közt volt.

3. *sír*. A felette levő kőrakás elhelyezkedése arra enged következtetni, hogy a sír fölé földhalmot emeltek, és arra fektették rá a köveket. A kőrakás alatt földréteg, ez alatt fészekszerűen körülakva kövekkel volt az urna. A tállal leborított urna alá lapos köveket raktak.

1. *Urna*, fekete. M: 26,5, SzÁ: 21, FÁ: 12,8 cm (13. kép 7).

2. *Tál*, barna. M: 8, SzÁ: 24,6 FÁ: 10 cm (13. kép 8).

3. *Bögre*. M: 13,5 SzÁ: 11, FÁ: cm (13. kép 9). Egy

⁶ Patay P., Pest megye műemlékei (Bp. 1954) 28.

⁷ Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 74.

⁸ Pintér S., Arch. Ért. 19 (1899) 60.

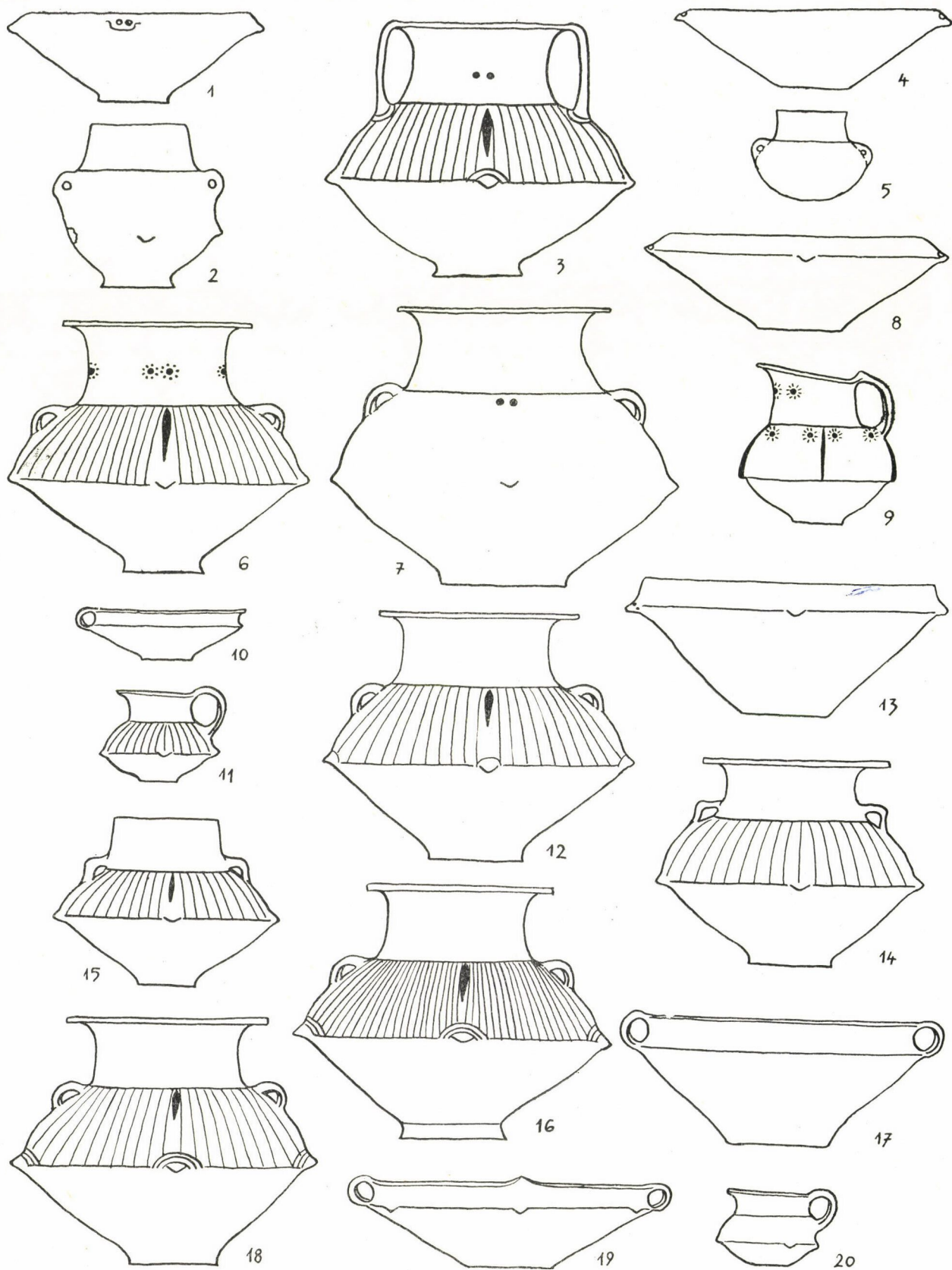
⁹ Patay P., Arch. Ért. 85 (1958) 84.

¹⁰ Patay P., Arch. Ért. 83 (1956) 87.

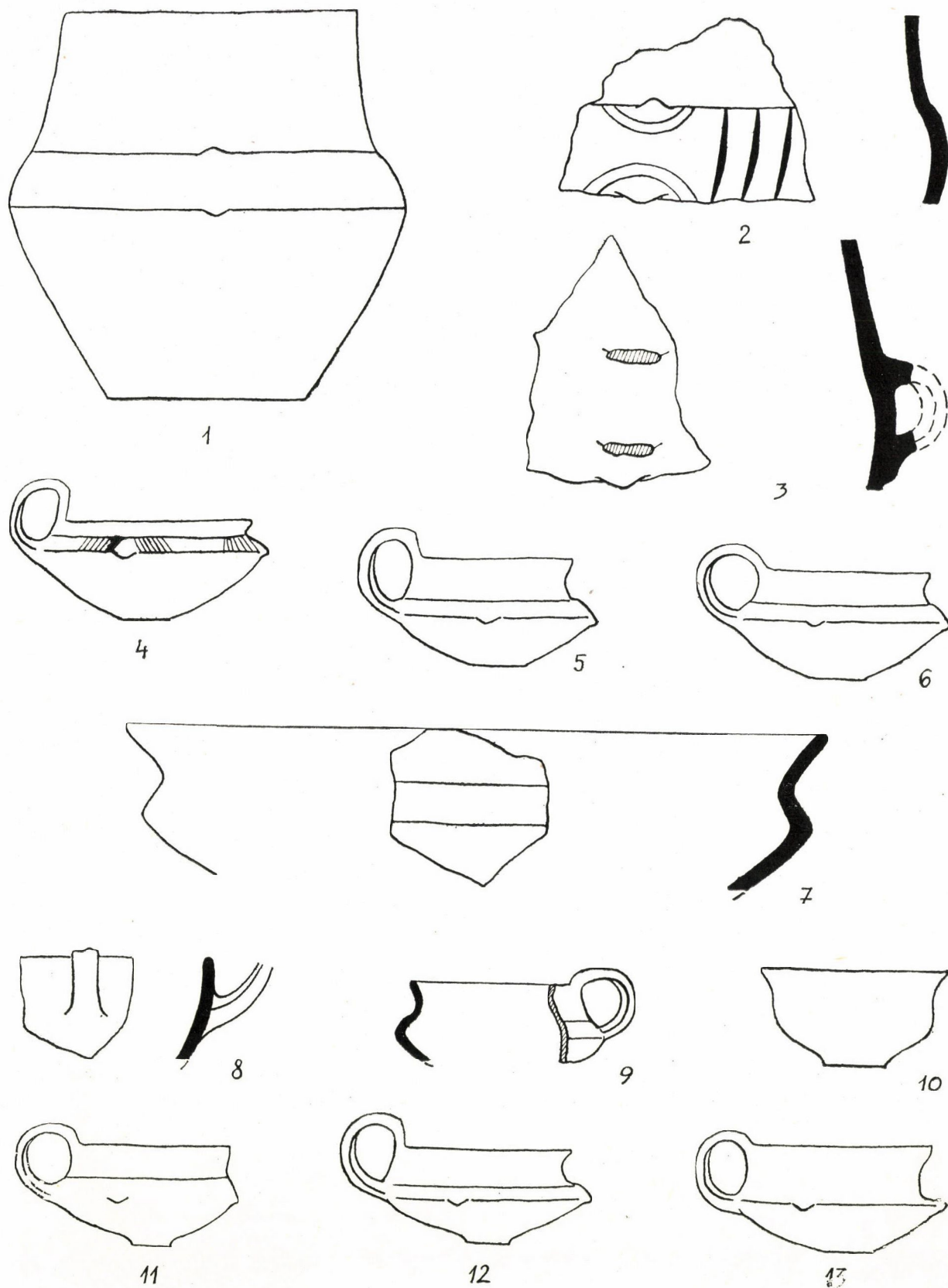
¹¹ Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 74.; Arch. Ért. 83 (1956) 96.

¹² Patay P., Arch. Ért. 83 (1956) 86.

¹³ A leletek közlésének engedélyezéséért Patay Pálnak köszönettel tartozom.

13. kép. Kazár-Szörösi part. — 1–3. 1. sír. — 4–6. 2. sír. — 7–9. 3. sír. — 10–12. 4. sír. — 13–14. 5. sír. — 15–17. 6. sír. — 18–20. 7. sír.
 Рис. 13. Казар-Сөрөшипарт. — 1–3. 1-ая могила. — 4–6. 2-ая могила. — 7–9. 3-ья могила. — 10–12. 4-ая могила. — 13–14. 5-ая могила. — 15–17. 6-ая могила. — 18–20. 7-ая могила.
 Fig. 13. Kazár-Szörösi part. — 1–3. Sép. n° 1. — 4–6. Sép. n° 2. 7–9. Sép. n° 3. — 10–12. Sép. n° 4. — 13–14. Sép. n° 5. — 15–17. Sép. n° 6. — 18–20. Sép. n° 7

14. kép. 1–9. Mezőkeresztes-Csincsetanya. — 10, 12–13. Borsodgeszt-Mocsolyás. — 11. Miskolc-Fűtőház
 Рис. 14. 1–9. Мезёккерестеш—Чинчетаня. — 10, 12–13. Боршодгест—Мочойаш. — 11. Мишкольц—Фюте́хаз
 Fig. 14. 1–9. Mezőkeresztes-Csincsetanya. — 10, 12–13. Borsodgeszt-Mocsolyás. — 11. Miskolc-Fűtőház

kihajló peremű tál töredékével együtt az urna oldala mellett volt.

4. *sír*. M: 95 cm. A harmadik sírral közös kőborítás alatt helyezkedett el, de ennek oldala mellett íóval kevesebb kő volt. A lapos kővön álló urna száját kihajló peremű tállal fedték le. Mellette kis bögre állt.

1. *Urna*, fekete. M: 24, SzÁ: 21, FÁ: 10,5 cm (13. kép 12).

2. *Tál*, szürke. M: 5, SzÁ: 16, FÁ: 4,8 cm (13. kép 10).

3. *Bögre*, barnásszürke. M: 5,2, SzÁ: 4,8, FÁ: 2,5 cm (13. kép 11).

5. *sír*. M: 85 cm. Igen nagy kőrákás alatt volt. Az urna kővön állt. Hamvak nem voltak benne.

1. *Urna*, fekete. M: 20, SzÁ: 19, FÁ: 7,8 cm (13. kép 14).

2. *Tál*, barna. Az urna száján volt. M: 12,8, SzÁ: 28,8, FÁ: 9,9 cm (13. kép 13).

3. Összeállíthatatlan urna töredékei. Szürkésfekete. 4. Behúzott peremű tál töredéke függőlegesen átfúrt büttyökfüllel.

6. *sír*. M: 100 cm. Az 5. sírral összefüggő kőrákás alól került a felszínre. A hamvakat tartalmazó urna lapos kővön állt.

1. *Urna*, fekete. M: 24,5, SzÁ: 19,5, FÁ: 9,7 cm (13. kép 16).

2. *Tál*, szürke. M: 12, SzÁ: 27,2, FÁ: 11,3 cm (13. kép 17).

3. *Bögre*, szürke. M: 10, SzÁ: 7, FÁ: 3,2 cm. Az urna oldala mellett volt (13. kép 15).

4. *Bronz ptyke*, törött. Az urnában volt.

7. *sír*. M: 80 cm. Kőborítás alatt volt.

1. *Urna*, fekete. M: 23,8, SzÁ: 22, FÁ: 10 cm (13. kép 18). Lapos kővön állt, benne hamvak voltak.

2. *Tál*, barna. M: 8,7, SzÁ: 28,4, FÁ: 10,2 cm. Az urna száján feküdt. (13. kép 19).

3. *Bögre*, barnásfekete. M: 4, SzÁ: 4,9, FÁ: 3 cm. Az urna oldala mellett volt (13. kép 20).

4. *Bronztörmelék* az urnában a hamvak között.

11. *Nagybátöny* (Nógrád m., *salgótarjáni j.*). Patay Pál itt 927 urnatemetkezést tárt fel. Az ásatás előzetes jelentésében egyaránt közöl a pilinyi kultúra első és második szakaszába tartozó leleteket.¹⁴

12. *Ecséd* (Heves m., *hatvani j.*). Hulladékgödörökből származó leletek az Egri Múzeumban.

13. *Adács-Tópart* (Heves m., *gyöngyösi j.*). Szórványlelet az Egri Múzeumban. Lelt. sz.: 56.380.1.

14. *Tarnabod* (Heves m., *hevesi j.*). A Tarnahid mellől településre utaló edénytöredékek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Lelt. sz.: 53.50.2—8.

15. *Kömlő-Rivópart* (Heves m., *hevesi j.*). Telepnyomok.¹⁵

16. *Mezőtárkány* (Heves m., *fűzesabonyi j.*). A Magyar Nemzeti Múzeum őriz innen szórványleleteket. Lelt. sz.: 21.1938, 10.1938.

17. *Fűzesabony* (Heves m.). Urna és tál töredéke. Tompa Ferenc próbaásatásából kerültek ki az ismert fűzesabonyi tell közelében a Budaháti X. táblán. Magyar Nemzeti Múzeum, lelt. sz.: 1938.25.1—2.

18. *Tódebrő-Tófalú* (Heves m., *fűzesabonyi j.*). Edény töredékek, valószínűleg urnatemetőből. Egri Múzeum.

19. *Tódebrő-Aldebrő* (Heves m., *fűzesabonyi j.*). Urnatemetőből származó edénytöredékek az Egri Múzeumban.

20. *Verpelét* (Heves m., *egri j.*). Útbevágásból kikerült cserepek az Egri Múzeumban.

21. *Eger, Ráctemplom* (Heves m.), Csatornaásás közben előkerült cserepek. Egri Múzeum, lelt. sz.: 56.330.1.

22. *Eger, Szőlőse* (Heves m.). Szórványlelet az Egri Múzeumban. Lelt. sz.: 56.388.1—4.

23. *Szajla* (Heves m., *pétervásári j.*). 1960-ban sílőgdörök ásásakor négy urnatemetkezés került napvilágra.¹⁶ 1963-ban leletmentő ásatás során 95 sírt tártam fel.¹⁷

24. *Szarvaskő, Kavicsostető*. (Heves m., *egri j.*). Szórványlelet az Egri Múzeumban. Lelt. sz.: 56.396.1.

25. *Hevesaranyos* (Heves m., *pétervásári j.*). Településről származó cserepek az Egri Múzeumban.

26. *Felsőtárkány, Várhegy* (Heves m., *egri j.*). Földszáncal erősített telep. Párducz Mihály végzett itt ásatást.¹⁸

27. *Szilvásszárpad* (Heves m., *egri j.*). A Töröksánccon Patek Erzsébet tárt fel a földszáncal körülvett telep egy részét. Az előkerült leletanyag a Reinecke BD-HA periódusokra keltezhető.¹⁹

28. *Sály, Latorvár* (Borsod m., *mezőkövesdi j.*). Telepről származó cserepek az Egri Múzeumban.

29. *Borsodgeszt, Mocsolyás puszta* (Borsod m., *mezőkövesdi j.*). Szórványlelet a Miskolci Múzeumban.

1. *Bögre*, sötétszürke. M: 4,2, SzÁ: 6,7, FÁ: 2,5 cm (14. kép 12).

2. *Bögre*, sötétszürke. M: 3,5, SzÁ: 6,5, FÁ: 1,8 cm (14. kép 13).

3. *Tálka*, barna. M: 3,7, SzÁ: 7,5, FÁ: 2,5 cm (14. kép 10).

30. *Mezőkeresztes, Csincsetanya*. (Borsod m., *mezőkövesdi j.*). 1952-ben Patay Pál terepbejárás során egy homokbányából elpusztult urnasírok leleteit gyűjtötte össze. Miskolci Múzeum, lelt. sz.: 65.24.18—27. *Urna*, barnásszürke. M: 22,3 cm (14. kép 1); *csésze*, barnásszürke. M: 5,4, SzÁ: 8,5, FÁ: 2,1 cm (14. kép 4); *csésze*, barnásszürke. M: 5,4, SzÁ: 5,6, FÁ: 2,1 cm (14. kép 5); *csésze*, barnásszürke. M: 6,1, SzÁ: 5,9, FÁ: 2,3 cm (14. kép 6); *urnák* oldalrészei, feketék (14. kép 2—3); *táltöredék* (14. kép 7.); *csészék* töredékei (14. kép 8—9).

A lelőhelyen később Kalicz Nándor tárt fel 30 urnasírt.²¹

31. *Miskolc, Hejőcsaba* (Borsod m.). Szórványlelet a Miskolci Múzeumban. Lelt.sz.: 53.735.1. (15. kép 13).

32. *Tiszakeszi, Újszőlők* (Borsod m., *mezőcsáti j.*). Szőlőtelepítés közben telepet jelző edénytöredékek kerültek elő. Miskolci Múzeum, lelt.sz.: 63.14.5—21 (15. kép 8—12. 16. kép 1—12).

3.3 *Miskolc, Fűtőház* (Borsod m.). Szórványlelet a Miskolci Múzeumban. Csésze. fekete. M: 4,5, SzÁ: 5,8, FÁ: 1,8 cm. (14. kép 11.)

34. *Miskolc, Diósgyőr Vasgyár-Királydomb*. Településről származó edénytöredékek, öntőminták a Miskolci Múzeumban. Lelt.sz.: 53.585.1—2, 588.1—9, 626.1—7, 719.1. (15. kép 14, 17. kép 1—9, 18. kép 1—11).

35. *Alsóberecki* (Borsod m., *sátoraljaújhelyi járás*). Kalicz Nándor és Patek Erzsébet tárt fel egy nagy urnatemető részletét.²²

36. *Jászárokszállás, Vermek* (Szolnok m., *jászberényi j.*). Elpusztult urnasírok. (L.: 4. jegyzet).

37. *Tiszagyenda-Garahalmi üzemegység* (Szolnok m., *kunhegyesi j.*). Elpusztult urnasírok. (L.: 4. jegyzet.)

A pilinyi kultúra szlovákiai elterjedését V. Budinský—Krička és G. Balaša²³ vitte térképre. Térképeiket azonban nem tudjuk használni, mivel — amellett, hogy természetesen nincsenek rajtuk elkülönítve a fiatalabb pilinyi kultúra lelőhelyei — a koravaskori (HA—B) leleteket is a pilinyi kultúrához sorolják.

A pilinyi kultúra középső Ipoly-menti lelőhelyeiről terepbejárás alapján Petrovský—Šchiman készített tér-

¹⁴ Fiatalabb pilinyi típusú leletek: Arch. Ért. 81 (1954) 36., 2. kép 3., 39., 7. kép 3. 8—11.

¹⁵ Szabó J., Rég. Füz. 15 (1962) 21.

¹⁶ Szabó J., Arch. Ért. 88 (1961) 286.

¹⁷ Kemenczei T., Arch. Ért. 91 (1964) 253.

¹⁸ Párducz M., Arch. Ért. 90 (1963) 299.

¹⁹ Patek E., Arch. Ért. 91 (1964) 254.

²⁰ A leletek közlési jogának átengedéséért Patay Pálnak mondok köszönetet.

²¹ Kalicz N., Arch. Ért. 86 (1959) 200.

²² Arch. Ért. 85 (1958) 200.

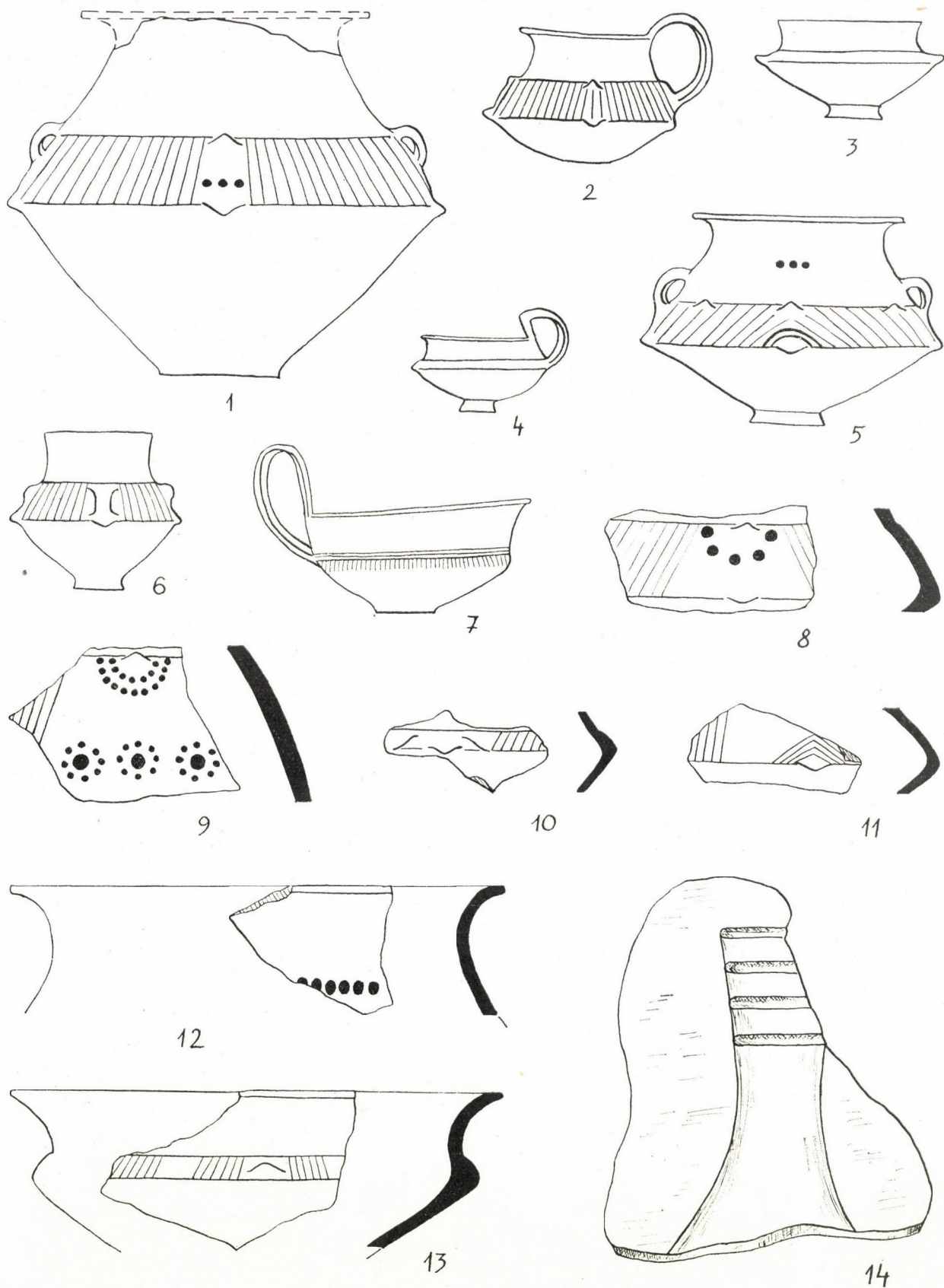
²³ Budinský—Krička, V., Slovenské Dejiny. (Bratislava 1957) VI. térkép; Balaša G., Praveke osídlenie stredneho Slovenska. (Bratislava 1960) 50.

²⁴ Petrovský—Šchiman, A., Študijné Zvesti AUSAV 7 (1961) 195.

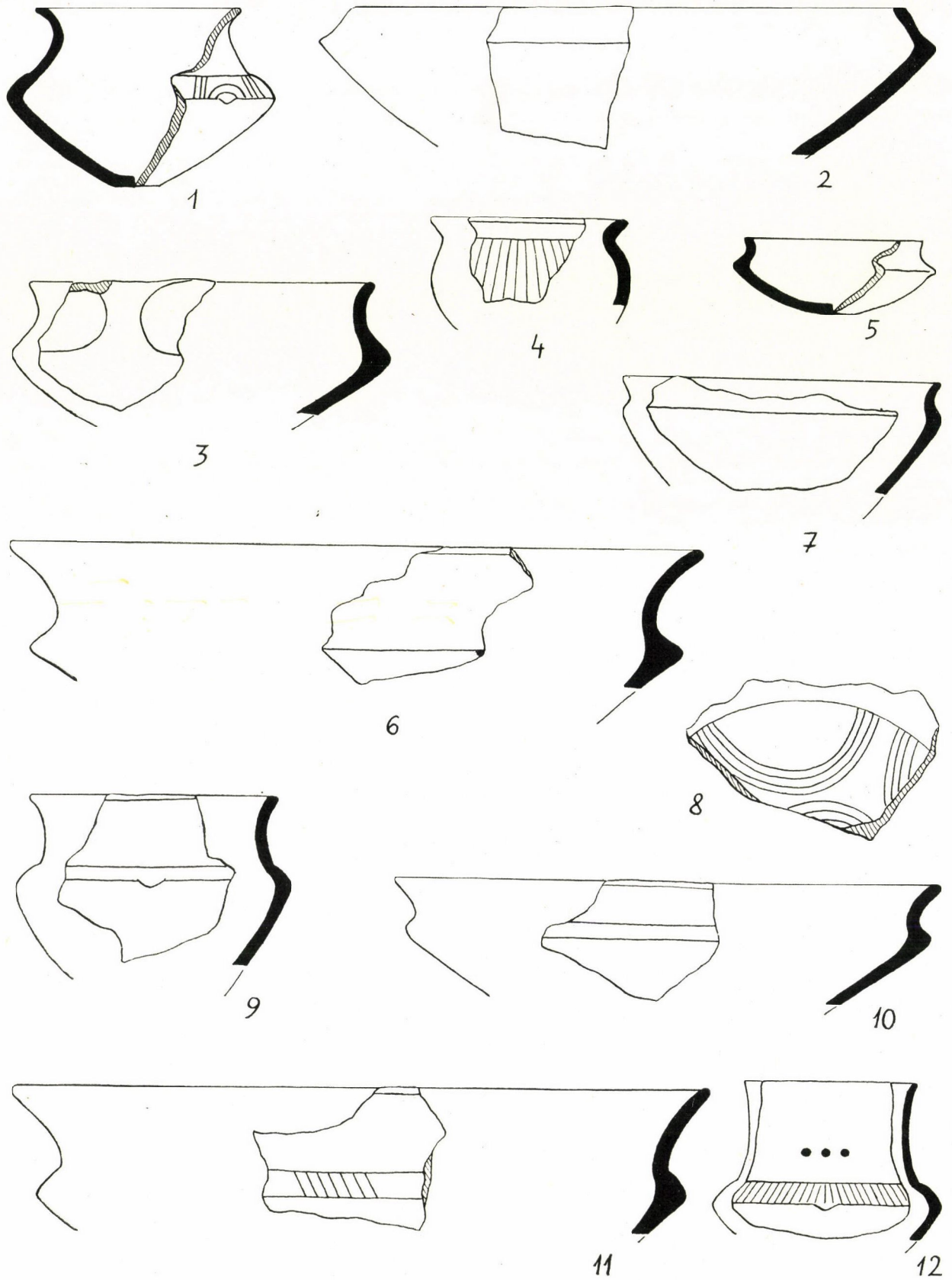
²⁵ Eisner, J., Slovensko v Pravěku. (Bratislava 1933) 92—93.; Budinský—Krička, V., Slovenské ... VI. térkép.; Balaša, G., Praveke 38.

²⁶ Balaša, G., Praveke 38.

²⁷ AR 6 (1954) 464.

15. kép. 1. Szécsény. — 2—3. Piliny. — 4, 6—7. Zagyvapálfalva — 5. Kozárd. — 8—12. Tiszakeszi-Újszőlők. —
 13. Miskolc-Hejőcsaba. — 14. Diósgyőr-Vasgyár Király-domb
 Рис. 15. 1. Сечень. — 2—3. Пилинь. — 4, 6—7. Задьвапалфалва. — 5. Козард. — 8—12. Тисакеси-Уйсёлёк. —
 13. Мишкольц-Хейёчаба. — 14. Диошдьёр-Вашдьар Кирайдомб
 Fig. 15. 1. Szécsény. — 2—3. Piliny. — 4, 6—7. Zagyvapálfalva. — 5. Kozárd. — 8—12. Tiszakeszi-Újszőlők. —
 13. Miskolc-Hejőcsaba. — 14. Diósgyőr-Vasgyár Királydomb

16. kép. Tiszakeszi-Újszőlők
 Рис. 16. Тисакеси-Уйцёлёк
 Fig. 16. Tiszakeszi-Újszőlők

képet. A Mala-Čalomija-i telep kivételével valamennyit a fiatalabb fokozathoz sorolja.²⁴

Az Ipolytól keletre eső területről a közölt anyag és a leírások alapján a következő lelőhelyeket sorolhatjuk a fiatalabb pilinyi kultúrához: Horné Turovce, Vel'ké Dravce, Filipové Puzstatiné, Monosza, Vyšná Pokoradz, Španie Pole, Malé Teriakovec, Rimavské Brezovo, Slovenské Zahorany, Kostolná Bašta,²⁵ Pincina, Dolné Plachtinice,²⁶ Velké Trakany.²⁷

A fenti összeállításban szereplő lelőhelyek egyaránt előfordulnak a pilinyi kultúra első szakaszának két csoportja, azaz a zagyvapálvi és bárcái csoport területén. Változást láthatunk abban is, hogy a Zagyva völgyében és a Mátra hegységgel érintkező alföldi részen délebbre helyezkednek el, mint a zagyvapálvi csoport lelőhelyei. Bizonyos mértékű északi terjeszkedést is megfigyelhetünk.

A Jászberény-Cserőhalmi temető, s a vele rokon lelőhelyek anyagát vizsgálva a pilinyi kultúra első szakaszának zagyvapálvi csoportjával találjuk a legszorosabb egyezéseket. Genetikai összefüggésük kétségtelennek látszik. Indokoltnak látjuk tehát, hogy átvegyük a szlovák kutatás névhasználatát²⁸ és fiatalabb pilinyi kultúra néven foglalkozunk össze az ilyen típusú leleteket.

Település

Hasonlóan a pilinyi kultúra első szakaszának településeihez, kevés adattal rendelkezünk a fiatalabb pilinyi fokozat települési viszonyaira is. Hiteles telepítést eredményei nem állnak rendelkezésünkre, így többnyire csak a felszíni megfigyelések tapasztalataira szorítkozhatunk. Ezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az e korzakhoz tartozó telepek csaknem kizárólag egyszerű, gödörházakból álló települések lehettek (pl.: Tarnabod, Tiszakeszi-Újszőlők stb.). Ezek mellett tudunk nagy erődített településekről is (Benczúrfalva-Majorhegy, Kisterenye-Hárshegy, Szilvásvárad-Töröksánc, Felsőtárkány-Várhegy). Egyrésztükön a település kezdete még a pilinyi kultúra első időszakába helyezhető, de Szilvásvárad-Töröksáncan a feltárt anyag tanulsága szerint az élet csak a Reinecke BD korszakban, tehát a fiatalabb pilinyi kultúra idején indult meg.²⁹ A későbronzkor végére helyezi Párducz Mihály a Felsőtárkány-várhegyi erődített telepet is.³⁰

A fiatalabb pilinyi kultúrára jellemző települési viszonyok tehát megegyeznek a zagyvapálvi csoporttal.³¹ A népesség zöme kis földbe mélyített házakból álló telepeken lakott. A nagy erődített telepek lehettek a pilinyi kultúra népének gazdasági és hatalmi központjai, ahová a bronzművesség összpontosult, s nyilván ezek voltak a pilinyi népesség vezető rétegének lakóhelyei is. Erről tanúskodik az, hogy Kisterenye-Hárshegyről és Benczúrfalva-Majorhegyről több bronz raktárleletet ismerünk,³² de számos bronztárgy került elő a Szilvásvárad-Töröksánci ásásoknál is.³³

Temetkezés

A temetkezési rítusban a pilinyi kultúra első időszakához³⁴ viszonyítva kevés változást találunk. Változatlanul megmaradt az urnás rítus, az urnák tállal való leborításának és a kis edények mellékleletül adásának szokása. Gyakoribbá vált viszont a sírok kővel való borítása (Szécsény, Kazár, Szajla stb.). Ezt az alföldi részekben nem találjuk meg (Jászberény-Cserőhalom, Mezőkeresztes-Csincsetanya), aminek oka az alföldi területek kőben való szegénysége lehet.

Nem mutatkozik eltérés a pilinyi kultúra első és második szakasza közt a temetők nagyságának tekintetében sem. Erre az újabb temetőfeltárások is bizonyítékot nyújtanak (Szajla, Jászberény-Cserőhalom). Valószínűleg több kisebb telephez tartozhatott egy nagyobb, több nemzedék életén át használt temető.

A legjelentősebb változás, amelyet megfigyelhetünk, a fiatalabb pilinyi fokozat urnasírajainak bronzmelléletekben való szegénysége. Legfeljebb — ritkán — törött bronztárgyakat, gyűrűt, pitykét, esetleg egy-egy tűt tettek a sírokba. E jelenség a későbronzkor végén, s a korai vaskor első felében vált általánossá a Kárpát-medencében, s így nem helyi okokra vezethető vissza.

Patay Pál a nagybányai temető temetkezési rítusának ismertetése kapcsán foglalkozott e kérdéssel. Szerinte ezért helyeztek törött bronztárgyakat a sírokba, mert az épek olyan értéket jelenthettek, hogy az utódok nem mondhattak le róluk.³⁵ Magyarázatát helyesnek tartom. A későbronzkorban kezdődött meg a bronztárgyak számának egyre nagyobb mértékben történő növekedése, a bronznak termelési, fegyver gyártására való nagyarányú felhasználása.

A bronznak az életben egyre nagyobb szerephez jutása, sőt nélkülözhetetlenné válása jut kifejezésre a temetkezési rítus részbeni megváltozásában, a bronzmelléletek hiányában, illetve a törött bronzmelléletekben.

Agyagművesség

Urnák

1. Kihajló peremű urna. Válla többnyire árkölt. Két füle a nyakhajlatban ül. Öblét általában bütykök díszítik. Gyakran nyakán, a vállán a bütykök alatt benyomott pontdísz van. Jászberény-Cserőhalom (1. kép 1, 3, 8, 9, 2. kép 4, 3. kép 1, 8—9, 11, 4. kép 4, 7, 5. kép 3, 6, 8, 6. kép 1, 7. kép 1, 4, 10—11, 15, 19, 8. kép 1, 3, 7—9, 9. kép 8, 12, 10. kép 1, 8, 12, 15, 11. kép 1, 7—8), Kozárd (15. kép 5), Szécsény (15. kép 1), Kazár-Szörösi part (13. kép 6, 7, 12, 14, 16, 18), Tiszakeszi-Újszőlők (15. kép 8—9, 12).

A pilinyi kultúra első szakasza zagyvapálvi csoportjának egyik legjellegzetesebb kerámiatípusa volt ez az urnaforma (19. kép 6—7.). A különbségek, amelyek az idősebb zagyvapálvi típust a fiatalabb pilinyi formától elválasztják, a következőkben foglalhatók össze: a zagyvapálvi csoport urnatípusa magas, ívelt vállú, gyakran árkölt díszítés nélkül. A fiatalabb pilinyi fokozat megfelelő urnaformájára viszont a keskeny, erősen hangsúlyozott, csaknem mindig árkölt váll, a zömökebb edénytest jellemző. A két forma között természetesen számos átmenet van, melyeket leginkább a Kazár-szörösi parti sírok anyagában figyelhetünk meg. Változás mutatkozik az edények készítésének technikájában is, a fiatalabb pilinyi kultúrában jelent meg a kettős szín (kívül fekete, belül sárga) használata. Ez az Alföld kerámiaművességének hatását jelenti a pilinyi kultúra egész területén,³⁶ így a bárcái csoport életének utolsó szakaszában is. Elterjedése a Felvidéken a későbronzkor második periódusa végére (Reinecke BD eleje) esik, s alkalmazása tart a korai vaskor első felében (HA-B) is.

A tárgyalt urnatípus végső eredete nézetem szerint a Gírla Mare-Vattina kultúrkörre nyúlik vissza.³⁷ A pilinyi kultúra első szakaszában főleg a Zagyva vidékén, a zagyvapálvi csoportban terjedt el, s csupán a fiatalabb pilinyi fokozatban lett általános a Felvidék területén. Mint a pilinyi népesség agyagművességének továbbélő eleme, a

1—5, 50. 360. 1—19.

²⁸ Paulík, J., — Novotná, M. — Benadik, B., Život a umenie doby želejnej na Slovensku. (Bratislava 1962) 249.

²⁹ Pátek E., Arch. Ért. 91 (1964) 254.

³⁰ Párducz M., Arch. Ért. 90 (1963) 299.

³¹ Kemenczei, T., A pilinyi kultúra zagyvapálvi csoportja. Acta Arch. Hung. Szerkesztés alatt.

³² Kubinyi F., AK 2 (1861) I—VIII. t. — Kisterenye; Hampel J., A bronzkor Magyarhonban. (Bp. 1892) CLX t.; Tompa F., BRGK 24/25 (1934—35) 106., X. t. 14—15, 22—25. — Benczúrfalva. Ezenkívül még két lelet a Balassagyarmati Múzeumban. Lelt. sz.: 50.359.

³³ Pátek E., Arch. Ért. 91 (1963) 254.

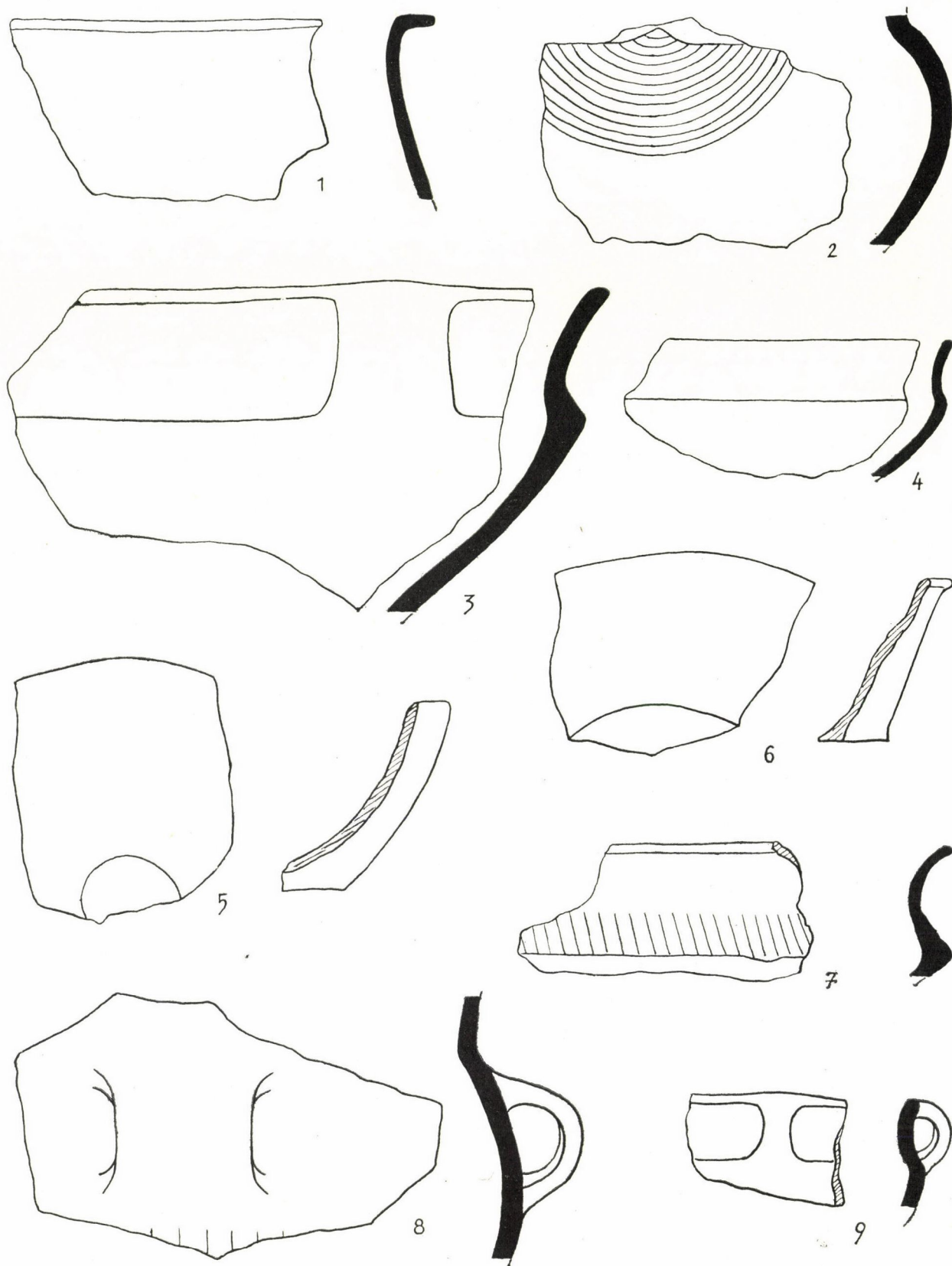
³⁴ Lásd 31. j.

³⁵ Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 44.

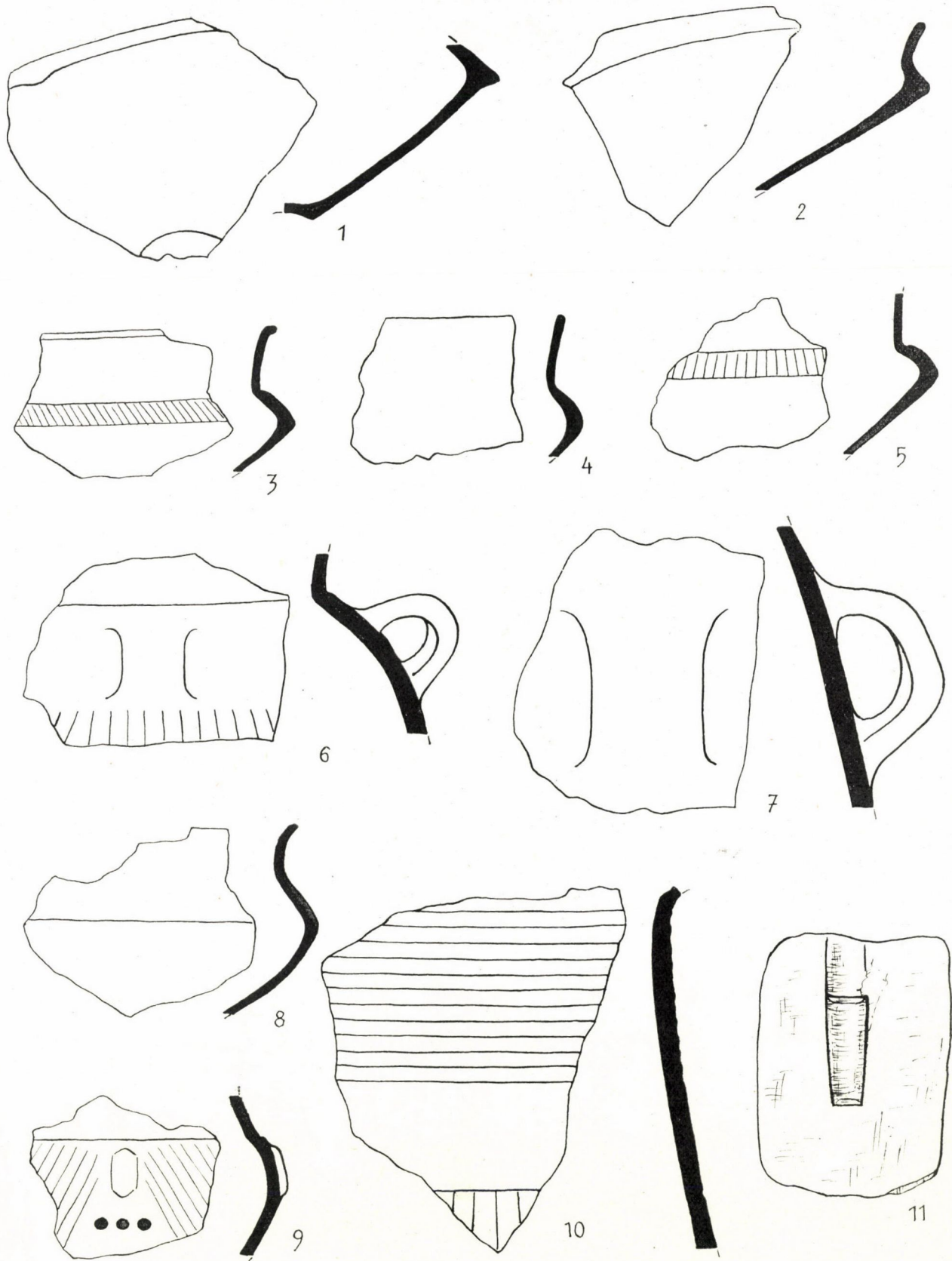
³⁶ Trogmayer O., Acta Arch. Hung. 15 (1963) 104.

³⁷ Dumitrescu, V., Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cirna. (Bucarest 1961) LXV. t. 92. XCVIII. t. 482.; Berciu, D., MCA 2 (1956) 279., 16. kép 4., 299., 35. kép 1.; Mat. Arch. priv. ist. veche a RPR 1953. XVIII. t. 1.; Vulič, N. — Grbič, M., CVA Yougoslavie 3 (Belgrade 1938) XXXI. t. 8.

³⁸ Hampel J., A bronzkor ... CXLI. t. 7—8.

17. kép. Diósgyőr-Vasgyár Királydomb
 Рис. 17. Диондьер—Вашдьяр Кирайдомб
 Fig. 17. Diósgyőr-Vasgyár Királydomb

18. kép. Diósgyőr-Vasgyár Királydomb
 Рис. 18. Диошдьёр—Вашдьар Кирайдомб
 Fig. 18. Diósgyőr-Vasgyár Királydomb

Gáva kultúra hatása mellett, egyik mintaképe lett a korai vaskorban a Kyjatice kultúra egyik jellemző urnaformájának (pl: Borsodharsány).³⁸

2. Kihajlóperemű, ívelt nyakú urna, öblén két füllel. Jászberény-Cserőhalom (4. kép 1, 5. kép 5, 6. kép 4).

A zagypapálfalvi csoportban találjuk meg párhuza-mait (19. kép 9). A fiatalabb pilinyi kultúra végső idő-szakában már nem fordul elő.

3. Kihajlóperemű urna, felfelé szűkülő nyakkal. Kes-keny válla árktolt, öblén bütykök ülnek. Jászberény-Cserőhalom (2. kép 9., 11. kép 2).

A pilinyi kultúra első időszakából nem ismerjük ezt az urnatípust. A zagypapálfalvi csoport kerámiaműves-ségében végbement fejlődés alakíthatta ki, esetleg a Gáva kultúra hatására.

4. Urna, a peremből kiinduló és a vállra támaszkodó füllel. Vállá árktolt, öblén bütykök ülnek. Jászberény-Cserőhalom (2. kép 1, 5, 6, 7. kép 17.), Kazár-Szörösi-part (13. kép 3).

A pilinyi kultúra első időszakában a zagypapálfalvi (19. kép 5) és a bárcái csoportban³⁹ egyaránt ismert volt ez a végső soron középsőbronzkori eredetű urnatípus. A fiatalabb pilinyi fokozatban a keskeny árktolt váll jellemző rá. Korábban a váll magasabb, íveltebb volt, s az árktolás nem fordult elő.

5. Egyenesperemű, felfelé szűkülő nyakú urna. Vállá keskeny, bütykök díszítik. Mezőkeresztes-Csincetanya (14. kép 1).

Nem jellegzetes pilinyi forma. A szlovákiai lausitzi kultúra hasonló urnaformájának⁴⁰ mintájára alakíthatta ki a pilinyi kultúra agyagművessége.

Tálak

A fiatalabb pilinyi kultúra tálfarmáinak többsége közvetlenül levezethető a megelőző periódusból (19. kép 8, 15). Itt a kihajló és egyenesperemű (Jászberény-Cserőhalom: 1. kép 6, 10, 2. kép 2, 3. kép 7, 4. kép 2, 5. kép 1, 4, 7, 6. kép 3, 7—8, 7. kép 3, 5, 8, 8. kép 5, 9. kép 1, 10. kép 5, 10. 13; Kazár-Szörösi-part 13. kép 10, 17, 19., Tiszakeszi-Újszőlők: 16. kép 3, 6, 10., Diósgyőr-Vasgyár Királydomb: 17. kép 3.), valamint a behúzott peremű tálakat (Jászberény-Cserőhalom: 2. kép 11, 3. kép 3, 7. kép 7, 10. kép 7, Kazár-Szörösi-part: 13. kép 1, 4, 8, 13, Tiszakeszi-Újszőlők: 16. kép 2) találjuk. Új formaként a kihajló-peremű, keskeny árktoltvállú táltípus jelentkezik (Miskolc-Hejőcsaba: 15. kép 13, Diósgyőr-Vasgyár Királydomb: 17. kép 7, Tiszakeszi-Újszőlők: 16. kép 11., Benczúrfa-Majorhegy⁴¹. Ez elsőként a Felvidék keleti részén a bárcái csoport második szakaszának tipikus leleteivel együtt fordul elő (Muhi-Princetanya).⁴² A zagypapálfalvi csoport leletegyütteseiből hiányzik, de nem találjuk meg területén a fiatalabb pilinyi kultúra korai lelőhelyein sem (Jászberény-Cserőhalom). Feltehető ezért, hogy a bárcái csoport agyagművességének elemeként elt tovább a fiatalabb pilinyi fokozatban, s terjedt el a Zagya vidékén is.

Csuprok

1. Magas testű csupor. Rövid nyakát két fül hidalja át. Jászberény-Cserőhalom: 1. kép 7, 6. kép 2.

A pilinyi kultúra első szakaszában a zagypapálfalvi csoport leletei között fordul elő ez a csuporforma (19. kép 10). Végső eredete a halomsíros kultúrára nyúlik vissza, ahonnan több későbronzkori kultúrában tovább él.⁴³

2. Egyenesperemű kis csupor hengeres, vagy kissé ívelt nyakkal. Vállán két fül ül. Gyakran kis talpa van. Jászberény-Cserőhalom (1. kép 4, 2. kép 3, 10, 4. kép 6, 6. kép 5, 9, 12, 7. kép 2, 16, 10. kép 2), Kazár-Szörösi-part (13. kép 2, 5, 15), Zagypapálfalva (15. kép 6), Tiszakeszi-Újszőlők (16. kép 1, 9, 12).

A halomsíros kultúra jól ismert, általánosan elterjedt lelet típusa. Átvette a pilinyi kultúra zagypapálfalvi csoportja is, ahol gyakori (19. kép 16). A bárcái csoport területén csak szórányosan fordul elő.⁴⁴ A zagypapálfalvi csoport kerámiaművességének fejlődése azt a formát is átalakította, a váll keskenyebb lett, többnyire árktolt-díszű. A fiatalabb pilinyi fokozatban már ebben a formában terjedt el az egész Felvidéken. Előfordul a koravas-kori barlangi leletek közt is (Aggtelek, Jászó).⁴⁵

Csészék

1. Kihajlóperemű csésze, kissé a perem fölé emelkedő füllel. Vállá ívelt, többnyire árktoldíszű (Kazár-Szörösi-part (13. kép 11, 20), Piliny (15. kép 2), Diósgyőr-Vasgyár Királydomb (18. kép 3—5, 8).

A zagypapálfalvi (19. kép 11) és a bárcái csoport⁴⁶ hasonló bögrétípusának közvetlen leszármazottja. A bárcái csoport területén egészen a korai vaskorig élt.

2. Kihajlóperemű csésze, gömbszeletalakú alsó rész-szel. Füle a perem fölé emelkedik. Többnyire omphalos-sal rendelkezik. Jászberény-Cserőhalom (4. kép 5, 5. kép 2), Diósgyőr-Vasgyár Királydomb (17. kép 4), Zagypapálfalva.⁴⁷

A halomsíros alapokon kifejlődött dunántúli és a Nyugat-szlovákiai Čaka kultúrában is előfordul hasonló kerámiatípus.⁴⁸ A pilinyi kultúra területén azonban a helyi agyagművesség terméke lehet.

3. Kis csésze perem fölé emelkedő füllel. Vállá kes-keny, gyakran árktolt, sok esetben kis talpa van. Jász-berény-Cserőhalom (3. kép 10, 8. kép 6), Piliny (15. kép 3), Zagypapálfalva (15. kép 4), Mezőkeresztes-Csincetanya (14. kép 4—6, 9), Borsodgözt-Mocsolyáspuszta (14. kép 12—13), Miskolc-Fütház (14. kép 11), Tisz-keszi-Újszőlők (15. kép 10—11, 16. kép 5).

Patay Pál szerint a pilinyi kultúra a sziléziai lausitzi kultúrától vette át ezt a csészetípust a korai vaskorban.⁴⁹ Kétségtelen, hogy hiányzik a pilinyi kultúra első szakasz-beli leletei közül, s nem tekinthető csupán a helyi agyag-művesség alkotta formának. Feltűnésének ideje azonban nem a korai vaskorra, hanem még a későbronzkorra esik. A legidősebb leletegyüttes, amelyben megtaláljuk, a Jászberény-cserőhalmi temető anyaga. Ettől a korszaktól a fiatalabb pilinyi kultúrában egészen a HA periódus közepéig, a pilinyi kultúra záródásáig, sőt azután a korai vaskor elején is (Aggtelek, Jászó)⁵⁰ előfordul a Felvidék területén.

A tárgyalt csészetípus mintaképe kétségtelenül a lausitzi kultúrában található meg, azonban annak idő-sebb, szlovákiai ágában.⁵¹ A pilinyi kultúra agyagmű-ve-sege ezt részben átfőrmálta. Különösen a bárcái csoport területén alakultak ki a megelőző periódus csészéihez hasonló formák (14. kép 5—6, 9, 12).

4. Gömbszelet alakú csésze perem fölé emelkedő füllel. Belsejét besimított vonalminta díszíti. Zagypapálfalva (15. kép 7), Tiszakeszi-Újszőlők (16. kép 7—8).

A szlovákiai lausitzi kultúrában találjuk meg pontos megfelelőit,⁵² ott a fiatalabb pilinyi kultúra utolsó felével

³⁹ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1962 — 63) 32., II. t. 4.

⁴⁰ Porubský, J., SA 6 (1958) 97., IV. t. 3.

⁴¹ Arch. Ért. 1944—45. IX. t. 2.

⁴² Kemenczei T., Arch. Ért. 92 (1965) 12., 4. kép 17.

⁴³ Willvonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) VII. t. 2.; Točík, A. — Paulík, J., SA 8 (1960) 92., 29. kép 1—2, IV. t. 5.; Foltiny I., Rég. Fü. 4 (1957) I. t. 7, II. t. 12.; Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) I. t. 4, 7 stb.

⁴⁴ Kemenczei T., Arch. Ért. 92 (1965) 19., 9. kép 10, 14.

⁴⁵ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934—35) LI. t. 1.; Kormos T., Bk 4 (1917) 17., 10. kép.

⁴⁶ Kemenczei T., Arch. Ért. 92 (1965) 14., 2. kép 5,

18, 20, stb.

⁴⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, lelt.sz.: 82. 1951. 85.

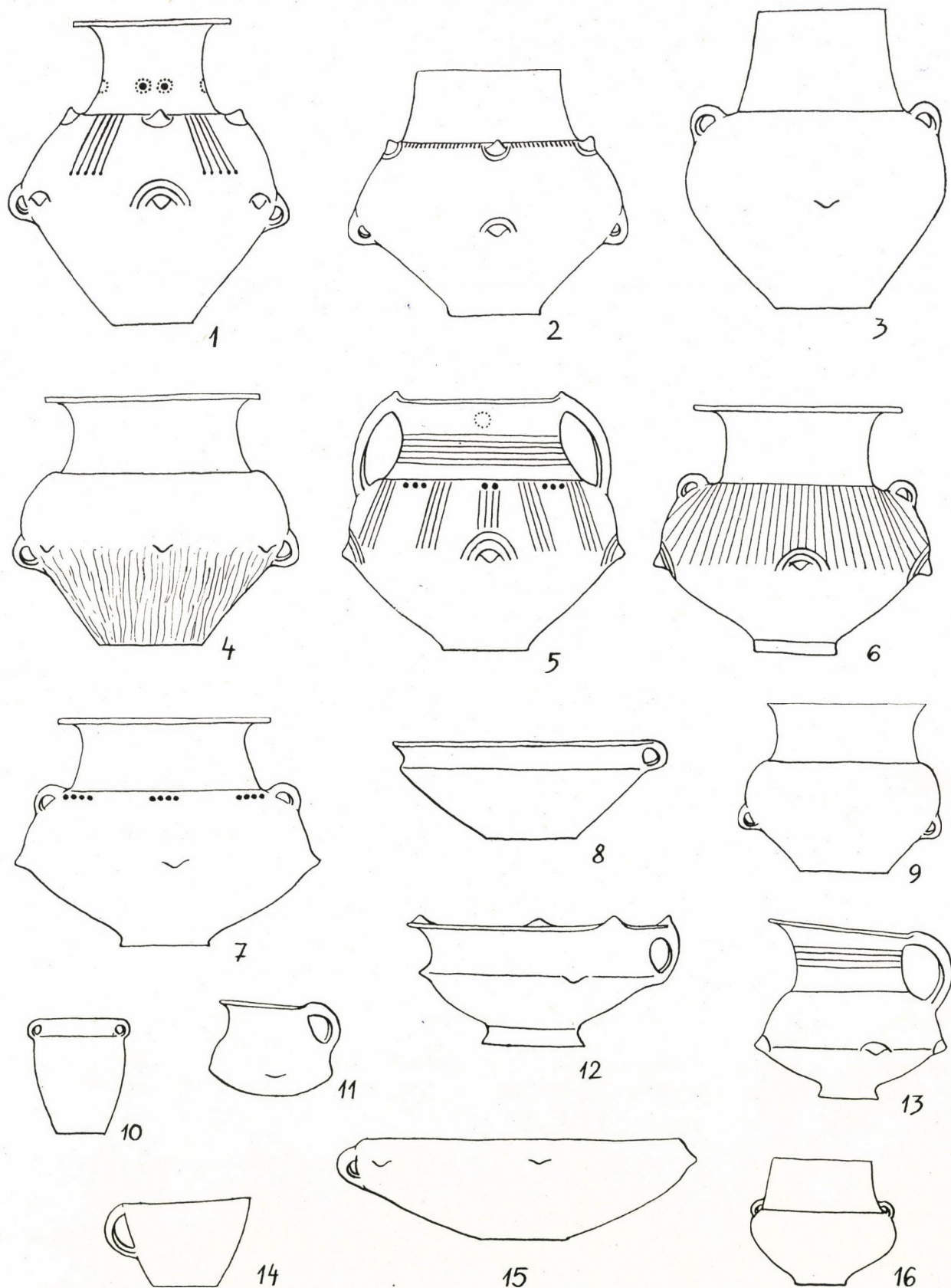
⁴⁸ AK 22 (1898) 46., XVII. t. 13—15.; Točík, A. — Paulík, J., SA 8 (1960) 87., 25. kép 2.; Řihovský, J., SA 9 (1961) 137.

⁴⁹ Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 46.

⁵⁰ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934—35) LI. t. 2.; Kormos T., Bk 4 (1917) 15., 8. kép.; Eisner, J., Slo-vensko XLVII. t. 9.

⁵¹ Podrubský, J., SA 6 (1958) 98., V. t. 12, 14—16.

⁵² Podrubský, J., SA 6 (1958) 95., II. t. 8, 10.; Pau-lik, J. — Novotná, M. — Benadik, B., Život B. kép.

19. kép. A zagyvapálfalvi csoport jellemző kerámiatípusai. Zagyvapálfalva
 Рис. 19. Характерные керамические типы задьяпапфальской группы. Задьяпапфалва
 Fig. 19. Les types de céramique caractéristiques du groupe de Zagyvapálfalva. Zagyvapálfalva

párhuzamosítható leletekben jelennek meg először (HA₁). Továbbélnék a fiatalabb pilinyi kultúrát felváltó Kyjatice kultúrában is.⁵³

5. Csonkakúp alakú pohár. Jászberény-Cserőhalom (1. kép 2, 4. kép 3, 10. kép 9), Diósgyőr-Vasgyár Királydomb (17. kép 5).

Kulturális meghatározásra nem alkalmas, a késő-bronzkorban elterjedt edényforma. A zagyvapálfalvi csoportban is megvolt (19. kép 14).

Az egyes kerámiaformák elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a pilinyi kultúrában az agygművészség fejlődésének iránya a formák leegyszerűsödése, a díszítés egyhangúbbá válása volt. A fiatalabb pilinyi kerámia edényformái a pilinyi kultúra első két szakaszbeli csoportja közül a zagyvapálfalvival mutatnak szoros egyezéseket, az edényformák többsége abból közvetlenül levezethető. Hiányzik azonban a fiatalabb pilinyi kerámiaformák közül a zagyvapálfalvi csoport több jellegzetes edénytípusa, így a magas urna, öblén két füllel (19. kép 1), az egyenesperemű, halomsíros típusú urnák (19. kép 2–3), az egyfülű korszak (19. kép 13), a kicsücsösödő peremű tálak (19. kép 12), a kihajló peremű nagy csuprok (19. kép 4), és a gazdag, középsőbronzkori eredetű vonaldíszítés. Mindössze a kihajlóperemű urna, vállán két füllel (19. kép 6–7), a peremből kiinduló, vállra támaszkodó fülfő urna (19. kép 5), a kis egyenesperemű csupor (19. kép 16), valamint a kihajló és behúzottperemű tálak maradtak jelentősebb számban használatban. Ezek az edényformák azonban nem korlátozódtak a fiatalabb pilinyi fokozat idején a zagyvapálfalvi csoport területére, hanem elterjedtek az egész Felvidék területén egészen a Tiszáig.

A zagyvapálfalvi csoport kerámiaformáival ellentétben nem figyelhetünk meg jelentősebb számban a bárcái csoport agygművészeti elemeinek továbbélését a fiatalabb pilinyi kultúra korszakában. Csak a kihajlóperemű árktólvállú tál az a kerámiaforma, amely általánossá vált a fiatalabb pilinyi kultúra egész területén. A bárcái csoport egyes kerámiaformáinak használata azonban egykori területének északi részén a fiatalabb pilinyi kultúrán keresztül (Diósgyőr-Vasgyár Királydomb, 18. kép 3–5, 8) tart a korai vaskor elején is (Büdöspeszt barlang, Szendrői barlang, Kőlyuk barlang, Ózd-kőaljai urna-temető).⁵⁴ A Felvidék nyugati részén, s a keleti részhez kapcsolódó alföldi területeken azonban nem találjuk meg a bárcái csoport továbbélő elemeit a fiatalabb pilinyi kultúra leletegyütteseiben. Azokban — az árktólvállú táltípustól eltérve — szinte kizárólag csak a zagyvapálfalvi csoport kerámiaművészeti formái fordulnak elő.

A fiatalabb pilinyi kultúra formatarának kialakításában résztvevő idegen elemek között leglényegesebbnek a szlovákiai lausitzi kultúra hatását kell tartanunk. Ez egyrészt egyes kerámiaformák átvételében (csészék), másrészt a helyi típusok bizonyos mértékű átalakításában, zömökebb, keskenyebb vállú edények formálásában nyilvánult meg.

A Gáva-kultúra hatása a fiatalabb pilinyi fokozat utolsó felében jelentkezhetett. A Jászberény-cserőhalmi temető anyagában a 124. sír egyik urnája (11. kép 2), síkzott peremű tála (10. kép 14), valamint a 44. sír urnája (2. kép 9) mutat csak a Gáva kultúra hatására.

Sajnos a 124. sír szórványlelet, s nem volt lehetséges a 44. sír térképrerögzítése sem. Így területi összefüggéseket a temető többi temetkezésével nem ismerjük. Mivel leleteik fiatalabbnak látszanak, mint a többi sír leletanyaga, nyilván a temető végső szakaszát jelezhetik. A homokbányászás valószínűleg a temetőszakaszt pusztította el, amely területileg is elkülönülhetett a temető kezdetének idejéből származó síroktól. Erről tanúskodik az, hogy csupán a 124. és 44. sír anyaga üt el az összes többi temetkezés egységes típusú anyagától.

A Gáva kultúra hatását fedezhetjük fel a Diósgyőr-Vasgyár királydombi leletben is. A sűrű vonalkázással körülvevő bütyökdiszes oldaltöredék (17. kép 2) és a vízszintes árkokkal díszített urnayaktöredék (18. kép 10) tulajdonítható ennek.⁵⁵

A jelenleg ismert kerámialeletek szerint a Čaka- és a fiatalabb pilinyi kultúra agygművészete között nem volt szoros kapcsolat. Mindössze a Čaka kultúrához tartozó galgancsai leletben előforduló pilinyi típusú csuprot említhetjük meg, mint az érintkezés bizonyítékát.⁵⁶ A két népcsoport közötti kapcsolat meglétéről inkább a bronzleletek tanúskodnak.

Féművesség

A pilinyi kultúra első szakaszának féművességét a halomsíros kultúra féművessége uralkodó volta jellemezte. Ezeket szinte kizárólag csak temetőkből ismerjük (Zagyvapálfalva, Nagybatony). A fiatalabb pilinyi kultúra korszakával a féművesség képe is jelentősen megváltozott. A bronztárgyak azonban már főleg nem temetőkből kerültek elő a — sírok bronzmellékletekben szegényesek —, hanem raktárleletekből.

A fiatalabb pilinyi kultúra eddigi legjelentősebb bronz sírleletei a Jászberény-cserőhalmi temetőből származnak. Ezek megfelelő alapot adnak számunkra a pilinyi kultúrában végbement fejlődés más területekkel való párhuzamosítására.

A 112. sírből és a temető területéről szórványleletként előkerült tőr (10. kép 4, 16) a Középeurópában általánosan elterjedt Peschiera török közé tartozik. Hasonló töröket Peroni a Reinecke BD korszakba osztotta be.⁵⁷ Megegyezik ezzel Müller—Karpe keltezés is.⁵⁸ Több, a fiatalabb pilinyi kultúrához köthető ún. rimaszombati típusú raktárleletben is találkozunk Peschiera típusú törrel (Gesztete [Hostice], Vily, Bükkaranyos, Felsőzsolca, Pétervására II.).⁵⁹

Fontos a Jászberény-cserőhalmi temető keltezésére a 105. sírből származó hullámosszáru tű is (9. kép 6). Ilyen tűk a halomsíros alapokon keletkezett kultúrákban gyakoriak, a Reinecke BD periódusban kezdődött használatuk.⁶⁰ Ismeretesebb még HA korú leletekből is.⁶¹ A pilinyi kultúra területére valószínűleg a Čaka kultúrából juthattak.

A hullámosszáru tűkkel megegyező korszakba osztathók be a gömb- vagy kettős kúpfejű, duzzadt nyakukon általában vonalkázással díszített száru tűk is (1. kép 11, 11. kép 4–6). A lausitzi kultúrában a Montélius III. periódusba tartoznak.⁶² A Riegsee⁶³ és a Baierdorf-Velaticze kultúrkörben⁶⁴ is ismert típusok, de előfordulnak a Čaka kultúra lelőhelyein is.⁶⁵ A szlovákiai lausitzi

⁵³ Hampel, J., A bronzkor CXLI. t. 3.

⁵⁴ Miskolci Múzeum.

⁵⁵ Pastor, J., SA 6 (1958) 335., I. t. 3, II. t. 1.

⁵⁶ Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 12 (1960) LXXIX. t. 4.

⁵⁷ Peroni, R., BF 1956. 69–92.

⁵⁸ Müller—Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. (Berlin 1959) 89.

⁵⁹ Hampel, J., Arch. Ért. R. f. 13 (1879) 103., 1–3. kép. — Gesztete; Hampel, J., A bronzkor XIX. t. 3, XVIII. t. 6. — Vily; CCXVI. t. 8–9, — Bükkaranyos; Holste, F., Hortifunde Südosteuropas. (Marburg Lahn

1953) XXX. t. 12–14, — Pétervására; Miskolci Múzeum — Felsőzsolca.

⁶⁰ Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 144.; Trogmayer, O., Acta Arch. Hung. 15 (1963) 113.

⁶¹ Dušek, M., SA 7 (1957) 134.

⁶² Kostrzewski, J., Kultura luzicka na Pomorzu. (Poznań 1958) 395.

⁶³ Müller—Karpe, H., Beiträge 189., 23. kép 1.

⁶⁴ Müller—Karpe, H., Beiträge CXXIV. t. F. 2.; Říhorský, J., Sborník ČSA 3 (1963) 97., 2. kép 1, 3. kép 6–7.

⁶⁵ Trogmayer, O., Acta Arch. Hung. 15 (1963) 111.; Paulik, J., SA 11 (1963) 305., 34. kép 1.

kultúrában a HA periódusban gyakoriak.⁶⁶ A pilinyi kultúrához az előbbi típushoz hasonlóan a Čaka kultúra közvetítésével kerülhetek.

A Jászberény-cserőhalmi temető 103. sírjából szegfejtű tű került elő (9. kép 11). A sírban zsugorított csontváz volt. Ez a rítus eltér a pilinyi kultúra általános hamvasztási rítusától, a tű viszont megfelel a fiatalabb pilinyi kultúra korának.⁶⁷ Ezért kétkedéssel kell fogadnunk a csontváz és a bronztű különben is kérdéses összetartozását.

A 105. sírból a hullámosszárú tűk mellett egy kerekátmetszetű, vonalesortokkal díszített karperec töredéke is származik (9. kép 10). Ez a karperec típus igen gyakori alkotóeleme a felvidéki későbronzkori raktárleleteknek.⁶⁸

A nyugati halomsíros kultúrából ismerjük legkorábbi jelentkezését a 105. sír kupalakú bronzlemez-csüngőinek (9. kép. 9).⁶⁹ Hazánkban a Čaka kultúra lelőhelyeiről került elő, de előfordul még — némileg módosult alakban — a szkítakorban is.⁷⁰

A tárgyalat bronzleleteken kívül a Jászberény-cserőhalmi urnasírok még bronzgombot (8. kép 10), huzalgűrűt (10. kép 3), huzaltöredékeket (6. kép 10, 7. kép 13, 9. kép 7), pityketöredéket (2. kép 8), spirálgöngyöt (9. kép 5), bronzlemez-töredékeket (6. kép 11, 7. kép 9), bronz karikákat (2. kép 7, 7. kép 18, 8. kép 4, 10. kép 6, 11. kép 3, 11—12), sarlótöredéket (6. kép 13) tartalmaztak. Ezek általánosan elterjedt, pontosabb kormeghatározásra alkalmatlan leletek.

A Diósgyőr-Vasgyár- királydombi telepen a fiatalabb pilinyi kultúra végső időszakába sorolható kerámiával együtt két öntőminta is került napvilágra (15. kép 14, 18. kép 11.). Az utóbbi kicsiny miniatűr tokosbaltát öntésére szolgált. Kicsinyített bronztárgyak eddig csak a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjának területéről kerültek elő.⁷¹ Sajnos sem a zagyvapálfalvi, sem a Piliny-borsosi, sem a nagybáttonyi temető kicsinyített bronztárgyainak kerámiával való összefüggését nem ismerjük. Ennek ellenére a zagyvapálfalvi kicsinyített bronzvéső — a vele egy sírból előkerült halomsíros tűk alapján — korai kerámiához tartozhatott. A Diósgyőr-vasgyári telepen előkerült öntőminta azt látszik bizonyítani, hogy a pilinyi kultúrában a kicsinyített bronztárgyak készítésének szokása az első fokozattól egészen a fiatalabb pilinyi kultúra végéig tartott, bár mivel a késői temetőből hiányoznak (Jászberény-Cserőhalom, Szajla), használatuk nagyrészt még az első szakaszra és a zagyvapálfalvi csoport területére eshetett.

A másik öntőminta egy, a pereme alatt három bordával ellátott tokosbaltát öntésére szolgált. Hasonló tokosbaltákat a Reinecke BD-HA periódusokból főleg a Kárpát-medence keleti feléből ismerünk.⁷² Ilyen tokosbaltát a pilinyi kultúrában a Pétervársi II. raktárleletben fordult elő.⁷³

A fiatalabb pilinyi kultúra fémművességének fejlettségéről, változott formakészletéről, sokirányú kapcsolatairól a rimaszombati típusú raktárleletek adnak képet. Ezekkel részletesen másutt már foglalkoztam,⁷⁴ itt csupán a jelen dolgozat kérdései kapcsán érintem röviden problémáikat.

A pilinyi kultúra első szakaszának két csoportja, a zagyvapálfalvi és bárcai csoport önálló fémművességgel rendelkezett. A bárcai csoport leletei a későbronzkor 2-re keltezhetők, és későbronzkor 3-ban (Reinecke BD másod-

dik fele — HA, periódus önállóan már nem fordulnak elő. A csoport fémművességével hat raktárleletet hozhatunk kapcsolatba (Forró, Zalkod, Abaújkér, Drevénik, Malý Horeš, Bologd). A bárcai csoport záródásakor fémművességének fejlődése is megszakadt. Területén ezután terjedtek el a rimaszombati típusú raktárleleteket alkotó bronztárgyak. Valószínűnek kell tartanunk tehát, hogy a rimaszombati típusú bronztárgyak egy részének kialakulási helye a Zagyva-Mátra vidéke, kialakítója a zagyvapálfalvi csoport lehetett. Erre nyújt bizonyítékot az is, hogy számos közös bronztípust találunk a zagyvapálfalvi csoport temetőiben és a rimaszombati típusú raktárleletekben (pl. korongosfejtű füles tű, töleséscsüngő, diadém, áttört csüngőrészek, kézfejtvédő, szögletesen záródó sarkított balta). Ezek a bárcai csoport temetőiből hiányoznak.

A rimaszombati típusú raktárleletekben nemcsak helyi eredetű, hanem számos idegen területről átvett bronztárgyformát is találunk. Ezek egy része általános középeurópai típus (markolatnyújtványos kardok, Peschiera török, íveltoldalu lándzsák, markolatnyújtványos és gombos végű sarlók, terra mare típusú szárnyasbalták, Riegssee-kardok, stb.), másik része a Felső-Tisza vidékkel, Erdéllyel való kapcsolatra utal (B³—B⁴ típusú nyakkorongos fejszék, nyéltetős fejszék, különböző tokos balták, bordázott tokú lándzsák, bordázott karperecek, keleti típusú török, stb), de előfordulnak a pilinyi kultúra területétől északra fekvő vidékekről származó bronztárgyak is (orsófejtű tűk, különböző nyakperek, bordázott, gombos csúcsban végződő pitykék). Az említett bronztárgyak nagyrészt keletkezésére arra utal, hogy a Reinecke BD periódusnak megfelelő időszakban kerülhettek a pilinyi kultúra területére. Ekkorra tehető tehát a rimaszombati típusú fémművesség teljes kibontakozása. Ez egybeesik a zagyvapálfalvi csoport agyagművességéből levezethető, fiatalabb pilinyi típusú kerámiából álló leletegyüttesek elterjedésével az egész Felvidéken.

A rimaszombati típusú raktárleletek legfiatalabb elemei a HA¹ korszakba tartoznak (hemingkofeni típusú kard — Finke, friedrichsruhei típusú csésze — Vácszentlászó; Ragály-típusú kardok). Ezzel korábban egybeesnek a fiatalabb pilinyi kultúra gávi hatást mutató kerámialeletei.

Időrend

Az utóbbi évek kutatásai, az újonnan napvilágra került leletek lehetőséget adnak arra, hogy a pilinyi kultúra fejlődésének fő vonalait felvázoljuk, az eddig pontosabban meg nem határozott leletanyagot beillesztjük a fejlődés menetébe.

A pilinyi kultúra legkorábbi lelőhelyei két egymástól elváló csoportra oszlanak a Felvidék nyugati és keleti részén. Ezeket legjelentősebb lelőhelyeik után zagyvapálfalvi és bárcai csoportnak neveztük el. Keltezésükre a temetőkből előkerült, nagyrészt a Reinecke BC időszak halomsíros típusú bronzleletei a mérvadók.

A két csoport területén megmutatkozó belső fejlődés a kerámialeletekben jól nyomonkövethető. Itt — mivel a bárcai csoporttal más dolgozatomban már foglalkoztam⁷⁵ — a zagyvapálfalvi csoport fejlődésének útját igyekszem megrajzolni.

⁶⁶ Hampel, J., A bronzkor CXXXV. t. 4—5, CXXXVI. t. 6—7.; Čaplovič, P., SA 7 (1959) 311, 6. kép 1, 5.

⁶⁷ Müller-Karpe, H., Beiträge CXXIV. t. C. 3.; Řihovský, J., Sborník ČSA 3 (1963) 105., 10. kép B. 1.

⁶⁸ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1962—63) 38.

⁶⁹ Holste, F., Die Bronzezeit in nordmainischen Hessen. (Berlin 1939) IX. t. 6, 9, 10, 13.; Torbrügge, W., Die Bronzezeit in der Oberpfalz. (Kallmünz 1958) II. t. 14, XXIV. t. 3, 7, XXXIV. t. 27.; Stocky, A., La Bohème à l'âge du bronze. (Praha 1928) XXII. t. 18—19, XXIX. t. 12.

⁷⁰ Trogmayer, O., Acta Arch. Hung. 15 (1963) 112.

⁷¹ Hampel, J., Antiquités préhistoriques de la Hongrie. (Esztergom 1876) XVII. t. 1—35.; Ua., A bronzkor LXX. t. 1—10. — Piliny; Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 43., 12. kép 13, 17. kép 1, 4—6; Archäologische Funde in Ungarn. (Bp 1956) 107. — Nagybáttony; Hillebrand, J., Arch. Ért. 43 (1929) 36., 17. kép. — Zagyvapálfalva.

⁷² Kemenczei T., HOMÉ 5 (1964—65) — sajtó alatt.

⁷³ Holste, F., Hortfunde XXX. t. 4.

⁷⁴ Lásd 72. j.

⁷⁵ Kemenczei T., HOMÉ IV (1962—63) 7—36.

A zagyvapálfalvi temető, s a kapcsolódó lelőhelyek anyagában még jól megfigyelhetők a zagyvapálfalvi csoportot kialakító halomsíros, Gírla Mare—Vattina, valamint a rákócizfalvi és későfüzesabonyi elemek kerámiaformái. Ezekhez főleg halomsíros bronzok járulnak.

A fejlődés következő fokát a Kazár-szörösparti temető anyaga képviseli. Ebből már hiányzik számos korai kerámiaforma, de nem találjuk meg még a fiatalabb pilinyi fokozat kerámiaművességének számos elemét sem. Az urnák válla még magasan ívelt, a kis egyenesperemű csupokról még hiányzik az árkolás (13. kép 2), s hiányoznak még a lausitzi mintát utánozó csészék is. Ez a temető a zagyvapálfalvi csoport legvégére helyezhető, s közvetlen átmenetet jelent a fiatalabb pilinyi kultúrába. Korban a bárcái csoport területén a Muhi-princetanyai temető felelhet meg neki, amely bronzok alapján a késő-bronzkor 2 periódus végére keltezhető (Reinecke BD periódus eleje).

A Kazár-szörösparti sírokkal ellentétben bronzleletekkel jól keltezhető a Jászberény-cserőhalmi temető. Mint láttuk, ezek a Reinecke BD periódusnak megfelelő korszakba tartoznak. A temetőnek e perióduson belüli pontosabb elhelyezése a pilinyi kultúra egyéb leletei nyújtának adatokat.

A Jászberény-cserőhalmi temető leletei már a fiatalabb pilinyi fokozatra jellemző formai jegyeket mutatják (zömök urnák, keskeny árkolt vállal, lausitzi típusú csészék), de még találunk köztük néhány olyan edényt is, amely szinte behelyezhető lenne a zagyvapálfalvi csoport anyagába (2. kép 10, 4. kép 1, 5. kép 1, 6. kép 2, 4, 7. kép 8). Ezért a temető használatának kezdete a fiatalabb pilinyi kultúra megindulásának korára helyezhető.

A zagyvapálfalvi csoport fejlődése révén kialakult fiatalabb pilinyi leletegyütteseket megtaláljuk a bárcái csoport elterjedési területén is. Ezek némelyike szinte megegyezik a Jászberény-cserőhalmi temető anyagával (pl. Mezőkeresztes-Csincetanya). Ezt az egyezést csak azzal magyarázhatjuk, hogy a zagyvapálfalvi csoport területéről kisebb népmozgás indult ki, amely egészen a Tiszáig elért. Ekkor kerülhettek a földbe a bárcái csoporthoz köthető raktárleletek, s ezzel a népmozgással válhattak általánossá az egész Felvidéken a rimaszombati típusú bronztárgyak. A bárcái csoport népe nem semmisült meg, kultúrájának elemei továbbéltek a fiatalabb pilinyi korban is. Ezek közül relatív kronológiai értéke az árkoltvállú tálnak van. A Jászberény-cserőhalmi temető anyagából hiányzik, viszont számos más fiatalabb pilinyi leletegyüttesben megtaláljuk. Hiánya a Jászberény-cserőhalmi temető kezdetét szintén a fiatalabb pilinyi kultúra elejére a Reinecke BD periódus közepének megfelelő későbronzkor 3 időszak elejére helyezi.

A Jászberény-cserőhalmi temetőt korban azok a leletek követik tehát, amelyekben előfordulnak az árkoltvállú tálak (pl. Benczúrfalva-Majorhegy, Tiszakeszi-Újszőlők). Már fiatalabb kort képviselnek azok a leletanyagok, amelyekben belül besimított vonalmintával díszített csészéket találunk (Tiszakeszi-Újszőlők). Ez a kerámiaforma a szlovákiai lausitzi kultúrában a HA

periódusban lépett fel. A pilinyi kultúrába még e korszak elején eljutott. Mindezekben a lelőhelyeken már teljesen hiányoznak a zagyvapálfalvi csoport változatlan kerámia-típusai, amelyek még jelen voltak a Jászberény-cserőhalmi anyagban.

Az eddigi leletek alapján úgy látszik, hogy a Gáva kultúra hatását mutató lelőhelyeket helyezhetjük a pilinyi kultúra legvégére (Diósgyőr-Vasgyár Királydomb). A fiatalabb pilinyi kultúra szajlai temetőjében pedig már a Gáva kultúra hatására kialakult Kyjatice urnákat is találtunk. Ez a temetőanyag már közvetlen átmenetet jelent a felvidéki korai vaskor első felét (HA₂-HB) kitöltő Kyjatice kultúrához.⁷⁶

A Felvidék egész területéről nagyszámú, a fiatalabb pilinyi kultúrához köthető raktárleletet ismerünk. Ezeket, az ún. rimaszombati típusú raktárleleteket legfiatalabb alkotóelemeik alapján a HA elejére keltezhetjük, megegyezően a fiatalabb pilinyi kultúra legkésőbbi kerámialeleteivel. Földbekerülésükre, nagy számukra a HA periódus második felétől a Felvidék nagyrészen elterjedt, a lausitzi kultúrához közelálló leletek adnak magyarázatot. Ezek megjelenése a pilinyi kultúra területén népmozgást jelez, amely elől a helyi lakosság elrejtette értékeit. Ezzel végetért a hosszúéletű pilinyi kultúra korszaka. Továbbélő elemeit azonban a korai vaskor első felében is nyomon követhetjük a Felvidék kerámia- és bronzművességében.

A fiatalabb pilinyi kultúráról mondottakat a következőkben foglalhatjuk össze. A pilinyi kultúra első szakasza zagyvapálfalvi csoportjának népe a későbronzkor 2 periódus folyamán zavartalanul folytathatta életét. Anyagi kultúrája, kerámia- és fémművészete egyaránt változáson ment át, a különböző népi összetevők eltérő kultúrelemei egységes egészzé olvadtak össze. A halomsíros kultúra és az autochton középsőbronzkori lakosság edény- és bronztárgytípusai nagyrészenek készítése megszűnt, csupán néhány maradt — átformált alakban — használatban.

A zagyvapálfalvi csoport életében a kelet felé terjeszkedés jelentett változást, új szakaszt a fejlődésben. Leletegyütteseinek a Bükk hegység lábainál elterülő északalföldi területeken, egészen a Tiszáig való elterjedésétől kezdve beszélhetünk fiatalabb pilinyi kultúráról, s ez adja meg számunkra az északmagyarországi későbronzkor 3 periódus kezdetét. Ezt az időpontot a Reinecke BD periódus közepével párhuzamosíthatjuk. A bárcái csoport népe északabbra húzódott vissza ott — noha kultúrája átalakult a zagyvapálfalvi csoport területéről érkezett népesség hatására — egyes elemei, különösen kerámiaformái, egészen a koravaskorig éltek.

A fiatalabb pilinyi kultúrára a fémművészet nagyarányú fellendülése, s ezzel összefüggően a környező területekkel való szoros kapcsolat jellemző. Kerámiaművéségében korábban a szlovákiai lausitzi, majd a Gáva kultúra hatása figyelhető meg. Végét a legfiatalabb kerámia- és féMLELETEK egybehangzóan a HA-periódus elejére keltezik.

Kemenczei Tibor

МОГИЛЬНИК ПОЗДНЕБРОНЗОВОГО ВЕКА В ЯСБЕРЕНЬ—ЧЕРЁХАЛОМ

Резюме

Во время добычи песка на холме Черё (Черёхалом), расположенного в окрестности Ясберени, были разрушены древние могилы.

Директор Солноковского музея Дюла Капошвари провел здесь в 1957—1959 годах раскопки спасательного характера. Он обнаружил 124 могилы, из которых 70 относятся к эпохе поздней бронзы.

Раскопанные 70 позднебронзовых кремационных погребений составляют лишь часть могильника. Еще до

проведения раскопок, во время работ на карьере было уничтожено значительное число могил. Некоторые из обнаруженных могил оказались, к сожалению, потревоженными памятниками кельтской эпохи (латена) и нового времени. Однако несмотря на это, обнаруженные материалы имеют большое значение, поскольку они дают основу для определения находок, характерных для младшего этапа пилинской культуры, распространенной в Северной Венгрии и Средней Словакии.

⁷⁶ A Kyjatice kultúráról lásd: Paulik, J., Sbornik CSA 2 (1962) 113—139.

Самые ранние местонахождения пилинской культуры на западе и востоке Северной Венгрии могут быть разделены на две, показывающие отклонения одна от другой группы. Их мы называем по самым значительным местонахождениям группами задвапалфальской и барцавской. Их датировка основана на обнаруженных в могильниках бронзовых памятниках, характерных для периода Рейнеке ВС.

Керамический материал младшей пилинской культуры показывает прямое совпадение из двух групп первого этапа с задвапалфальской группой; большинство форм сосудов можно непосредственно вывести из ее керамических форм (рис. 19: 5—7, 16).

В противоположность керамическим формам задвапалфальской группы, типы сосудов группы Барца не имеют столь значительного развития в комплексах младшей пилинской культуры. Лишь миска с отогнутым наружу краем и каннелированными плечиками, как керамическая форма, являющаяся элементом барцавской группы, становится всеобщей формой на младшем этапе пилинской культуры по всей территории ее распространения.

Наиболее существенными из привнесенных элементов, участвовавших в сложении керамической тары младшей пилинской культуры, мы должны считать влияние словацкой лужицкой культуры. Оно проявляется, с одной стороны, на перенятии некоторых керамических форм (чашки: рис. 3: 10; рис. 8: 6; рис. 15: 4, 7; рис. 16: 7—8), а с другой стороны, на определенном изменении местных типов: в выделке более приземистых сосудов, придаче горшкам более узких плечиков.

Влияние культуры Гава на младшую пилинскую культуру проявляется в материале могильника Ясберень—Черёхалом (рис. 2: 9), в находке из Диошдьёр—Вашдьар-Кирайдомб (рис. 17: 2; рис. 18: 10).

Для датировки памятников младшей пилинской культуры очень важны бронзовые изделия, обнаруженные в могильнике Ясберень—Черёхалом. Кинжалы типа Пескьера (рис. 10: 4, 16), булавка с волнистой иглой (рис. 9: 6), булавки с округлой головкой и головкой с двойным конусом, орнаментированные на стержне насечками (рис. 1: 11; рис. 11: 4—6) относятся к периоду Рейнеке ВД. Той же эпохой датируется браслет из 105-ой могилы (рис. 9: 10) и подвеска из бронзовой пластинки (рис. 9: 9).

На поселении Диошдьёр—Вашдьар-Кирайдомб вместе с керамикой, которую можно отнести к последнему этапу младшей пилинской культуры, были обнаружены и две литейные формы (рис. 15: 14; рис. 18: 9). Они служили для изготовления миниатюрных кельтов, употреблявшихся еще и в периоде Гальштата А.

К памятникам младшей пилинской культуры относятся обнаруженные в Северной Венгрии клады так называемого римасомбатского типа (Римавской Субботы). К настоящему времени известно 67 таких кладов, найденных на этой территории.

Две группы первого этапа пилинской культуры, задвапалфальская и барцавская, обладали собственным металлопроизводством. Памятники барцавской группы

датируются вторым периодом поздней бронзы и самостоятельно уже не встречаются в третьем периоде поздней бронзы, соответствующей Рейнеке ВД₂ — НА₁. С металлопроизводством этой группы можно связать шесть кладов (Форро, Абайукер, Залкод, Древеник, Малы—Хореш, Бологд). В конце бытования барцавской группы прекращается и развитие металлического производства, после чего территорию ее распространения занимают бронзовые предметы, характерные для кладов римасомбатского типа. Следовательно, мы должны считать вероятным, что район сложения одной части бронзовых изделий римасомбатского типа находился в области Задва—Матра, а их создателями могли быть носители задвапалфальской группы. Доказательством этого служит и тот факт, что в могильниках задвапалфальской группы и кладах римасомбатского типа мы встречаем много общих типов бронзовых изделий. Они не обнаруживаются в могильниках барцавской группы.

Клады римасомбатского типа не только местного происхождения, они содержат также множество форм бронзовых изделий, заимствованных с других территорий. Среди последних одни являются общим средневропейским типом, другие указывают на связи с областью Верхней Тиссы и Трансильванией, но встречаются и бронзовые предметы, происходящие с территории к северу от области, занятой пилинской культурой. Большая часть этих бронзовых предметов датируется эпохой Рейнеке ВД, в то время они попадают на территорию пилинской культуры. К этой эпохе, следовательно, относится полный расцвет металлопроизводства римасомбатского типа.

Самые младшие элементы кладов римасомбатского типа относятся к эпохе Гальштата А, и таким образом, по времени совпадают с керамическими памятниками, которые можно отнести к последнему этапу младшей пилинской культуры.

Комплексы находок младшей пилинской культуры, возникшие благодаря развитию задвапалфальской группы, встречаются и на территории распространения барцавской группы. Некоторые из них прямо совпадают с материалом ясберень—черёхаломского могильника (например, Мезёкерестеш—Чинчета́ня). Это совпадение можно объяснить только небольшим передвижением населения с территории задвапалфальской группы, которое достигло Тиссы. В то время могли быть зарыты клады, связываемые с барцавской группой, и с этим передвижением населения изделия римасомбатского типа становятся общими на всей Северной Венгрии. Носители барцавской группы не были уничтожены, элементы их культуры продолжают бытовать на младшем пилинском этапе.

Для младшей пилинской культуры характерен крупный подъем металлообработки и связанное с ним развитие тесных связей с соседними территориями. В керамическом производстве наблюдается сначала влияние словацкой лужицкой культуры, а затем культуры Гава. Конец бытования культуры датируется как по самой младшей керамике, так и по металлическим изделиям серединой периода Гальштата А.

Т. Кеменцеи

DAS SPÄTBRONZEZEITLICHE GRÄBERFELD VON JÁSZBERÉNY-CSERÓHALOM

Auszug

Am Cseróhalom, der in der Gemarkung von Jászberény liegt, wurden beim Sandgewinnen urzeitliche Gräber vernichtet. Im Laufe der 1957—1959 ausgeführten Rettungsbergung legte Gyula Kaposvári, Direktor des Museums von Szolnok, 124 Gräber frei; 70 der Bestattungen stammen aus der Spätbronzezeit.

Die freigelegten 70 spätbronzezeitlichen Brandgräber bilden nur einen Teil des Gräberfeldes; bereits vor der Rettungsgrabung wurden beim Sandgewinnen etliche Gräber vernichtet. Leider ist auch ein Teil der

Gräber von keltischen und neuzeitlichen Eingrabungen gestört. Doch ist das zutage gekommene Fundmaterial auch so bedeutsam, da es die Möglichkeit bietet, die in Nordungarn und in der mittleren Slowakei verbreitete jüngere Periode der Piliny-Kultur in ihrem kennzeichnenden Fundmaterial zu erfassen.

Die ältesten Fundorte der Piliny-Kultur zerfallen zu zwei verschiedenen Gruppen im westlichen bzw. östlichen Teil von Oberungarn. Diese bezeichnet man ihren bedeutendsten Fundorten nach als Gruppe von

Zagyvapálfalva und Gruppe von Bárcá. Für ihre Datierung sind die kennzeichnenden Reinecke BC-Bronzefunde ausschlaggebend.

Die Keramikfunde aus der jüngeren Piliny-Kultur weisen eher mit der Gruppe von Zagyvapálfalva nahe Beziehungen auf, den Großteil der Keramikformen kann man unmittelbar aus der Töpferei von Zagyvapálfalva ableiten. Doch fehlen unter den jüngeren Pilinyer Formen einige kennzeichnende Gefäßtypen der Gruppe von Zagyvapálfalva, so die hohen Urnen mit zwei Henkeln auf dem Bauch (Abb. 19/1), die Urnen mit geradem Mundrand vom Hügelgrabtypus (Abb. 19/2–3), die einhenkeligen Krüge (Abb. 19/13), die Schüsseln mit zugespitztem Rand (Abb. 19/12), die großen Töpfe mit ausladendem Rand (Abb. 19/4), und auch die reiche Linienverzierung mittelbronzezeitlicher Abstammung. Lediglich die Urnen mit ausladendem Rand und zwei Henkeln auf der Schulter (Abb. 19/6–7), die Urnen mit aus dem Mundrand ausgehenden, an die Schulter lehnenen Henkeln (Abb. 19/5), die kleinen Schalen mit geradem Rand (Abb. 19/16) und die Schüsseln mit ausladendem bzw. eingezogenem Rand sind in größerer Zahl in Gebrauch geblieben. Diese Gefäßformen beschränkten sich jedoch zur Zeit der jüngeren Piliny-Kultur nicht auf den Verbreitungsbereich der Gruppe von Zagyvapálfalva, d. h. auf die westliche Hälfte von Nordungarn; sie waren in dem ganzen Landteil verbreitet, bis zur Theiß.

Im Gegensatz zu den Keramikformen der Gruppe von Zagyvapálfalva kann man kein bedeutendes Vorkommen der Gefäßtypen der Gruppe von Bárcá in den Fundkomplexen der jüngeren Piliny-Kultur beobachten. Einzig die Schüssel mit ausladendem Mund und gekerbter Schulter ist jene keramische Form, die als Bárcá-Element im ganzen Bereich der Piliny-Kultur allgemein ist. Doch hält sich der Gebrauch einzelner Keramikformen der Bárcá-Gruppe im nördlichen Teil ihres einstigen Verbreitungsgebietes, im Bükk-Gebirge und dessen Umgebung, über die jüngere Piliny-Kultur (Diósgyőr-Vasgyár Királydomb, Abb. 18/1–3,6) bis in die früheste Eisenzeit (Büdöpest-Höhle, Szendrő-Höhle, Kőlyuk-Höhle, Urnengräberfeld von Ózd-Kőalja). Im westlichen Teil von Oberungarn, im Tal der Zagya und im östlichen Teil der nördlichen Großen Ungarischen Tiefebene findet man jedoch keine fortlebenden Elemente der Bárcá-Gruppe innerhalb der jüngeren Fundkomplexe der Piliny-Kultur. Dort stößt man — abgesehen von dem Schüsseltypus mit gekerbter Schulter — fast ausschließlich auf die Formen der Zagyvapálfalva-Gruppe.

Unter jenen fremden Elementen, die an der Herausbildung des Formenschatzes der jüngeren Piliny-Kultur einen Anteil hatten, muß man dem Einfluß der slowakischen Lausitz-Kultur die bedeutendste Rolle zusprechen. Dieser Einfluß offenbart sich z. T. in der Übernahme einzelner Gefäßformen (Schalen wie z. B. Abb. 3/10, Abb. 8/6, Abb. 15/4, 7, Abb. 16/7–8), z. T. in einer gewissen Umwandlung der örtlichen Typen, in der Formung niedrigerer Gefäße mit schmaleren Schultern.

Den Einfluß der Gáva-Kultur beweist unter den Funden der jüngeren Piliny-Kultur zwei Urne aus dem Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalom (Abb. 2/9 Abb. 11/2) ein mit dichten Strichlinien umgebenes Seitenwandfragment mit Buckel aus dem Fund von Diósgyőr-Vasgyár Királydomb (Abb. 17/2) und aus demselben Komplex ein mit waagerechten Kerben verziertes Urnenhalsfragment (Abb. 18/10).

Für die Datierung der Funde der jüngeren Piliny-Kultur sind die im Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalom zutage gekommenen Bronzegegenstände ausschlaggebend. Die Dolche von Peschiera-Typus (Abb. 10/4, 16), die gewellte Nadel (Abb. 9/6), die Nadeln mit kugelförmigem und doppelkonischem Kopf und Strichelverzierung (Abb. 1/11, Abb. 11/4–6) gehören gleichwohl zu Reinecke BD. Auf dieselbe Periode kann man den Armreifen aus Grab 105 (Abb. 9/10) und die Bronzeanhänger aus Bronzeblech (Abb. 9/9) ansetzen.

In der Siedlung von Diósgyőr-Vasgyár Királydomb kamen mit zur ausgehenden jüngeren Piliny-Kultur

zurechenbarer Keramik auch zwei Gießformen zutage (Abb. 15/14, Abb. 18/9). Letztere diente zur Herstellung eines ganz kleinen Tüllenbeiles. Die andere ist die Gießform eines Tüllenbeiles mit drei Rippen unter dem Rand. Ähnliche Tüllenbeile erscheinen im östlichen Karpatenbecken während der Reinecke BD-Periode, doch standen sie über Hallstatt A bis in das Hallstatt B₁ in Gebrauch. Die Gießform aus Diósgyőr diente zum Guß der für HA kennzeichnenden Form.

Über den Entwicklungsgrad, den abwechslungsreichen Formenschatz und die vielseitigen Beziehungen der Metallschmiedekunst zur jüngeren Piliny-Kultur geben die Depotfunde von Rimaszombat-Typus Aufschluß. Mit diesen habe ich mich anderenorts bereits eingehend beschäftigt, hier berühre ich ihre Problematik nur insofern sie die nun zu besprechenden Fragen berühren.

Die zwei Gruppen des ersten Abschnittes der Piliny-Kultur: die Gruppen von Zagyvapálfalva bzw. Bárcá hatten ihre eigene Metallschmiedekunst. Die Funde der Bárcá-Gruppe dürfen auf die 2. Periode der Spätbronzezeit angesetzt werden und erscheinen in der 3. Periode der Spätbronzezeit, die Reinecke BD₂-HA₁ entspricht, nicht mehr. Sechs Depotfunde kann man mit der Metallschmiedekunst dieser Gruppe in Verbindung stellen (Forró, Abaujker, Zalkod, Drevenik, Malý-Hores, Bologd). Beim Abschluß der Bárcá-Gruppe fand auch die Entwicklung ihrer Metallschmiedekunst ein Ende. In ihrem Bereich fanden nunmehr solche Bronzegegenstände Verbreitung, die Depotfunde von Rimaszombat-Typus bilden. Man muß daher mit großer Wahrscheinlichkeit vermuten, daß der Entstehungsort eines Teiles der Bronzegegenstände von Rimaszombat-Typus die Gegend des Zagya-Flusses, das Mátra-Gebirge ist, und daß sie von der Gruppe von Zagyvapálfalva entwickelt worden waren. Ein Beweis hierfür ist u. a., daß man etliche gemeinsame Bronzetypen sowohl in den Gräberfeldern der Zagyvapálfalva-Gruppe, als auch in den Depotfunden von Rimaszombat-Typus findet (z. B. Ösenadel mit Scheibenkopf, Trichteranhänger, Diadem, durchbrochene Anhänger, Handschutzspiralen, Äxte). Diese sind in den Gräberfeldern der Bárcá-Gruppe nicht vorhanden.

Die Depotfunde von Rimaszombat-Typus enthalten nicht nur solche Bronzeformen, die örtlichen Ursprunges sind, sondern auch solche, die aus anderen Gebieten stammen. Diese sind z. T. allgemeingeläufige mitteleuropäische Typen (Griffzungenschwerter, Peschiera-Dolche, Lanzen mit gebogener Schneide, Sicheln mit Schaft und Knopf, Äxte von Terramare-Typus, Riegsee-Schwerter usw.), während ein anderer Teil auf Verbindungen mit dem oberen Lauf der Theiß und mit Siebenbürgen hinweisen (Beile mit Nackenscheibe von B₃-B₄-Typus, Beile, Lanzen mit gerillter Tülle, Dolche östlichen Typus usw.), doch gibt es auch solche Bronzegegenstände, die aus nördlich des Verbreitungsgebietes der Piliny-Kultur liegenden Regionen stammen (Nadeln mit Spindelkopf, verschiedene Halsreifen, zugespitzte Ösenknöpfe mit Knauf). Die Entstehung des Großteiles dieser Bronzegegenstände weist darauf hin, daß sie zu einer der Reinecke BD-Periode entsprechenden Zeit in den Bereich der Piliny-Kultur gelangt waren. Auf diese Zeit darf man also auch die volle Blüte der Metallschmiedekunst von Rimaszombat-Typus ansetzen. Das entspricht der Verbreitung der aus der Töpferei der Zagyvapálfalva-Gruppe ableitbaren jüngeren Piliny-Kultur mit ihren Keramikfundkomplexen in dem ganzen Hochland.

Die jüngsten Elemente der Depotfunde von Rimaszombat-Typus gehören in das Hallstatt A₁ (Schwert von Hemingkofen-Typus: Finke; Schale von Friedrichsruhe-Typus: Vácszentlászló; Schwerter von Ragály-Typus). Diese entsprechen zeitlich den auf die ausgehende jüngere Piliny-Kultur ansetzbaren Keramikfunden.

Die Entstehung des für die jüngere Piliny-Kultur kennzeichnenden Nachlasses kann man an der Zagyvapálfalva-Gruppe des ersten Abschnittes der Piliny-Kultur gut verfolgen. Im Material des Gräberfeldes von Zagyvapálfalva sind die keramischen Formen der an der Entstehung der Zagyvapálfalva-Gruppe teilnehmenden

Hügelgrab-, Gírla-Mare-Vattina-, ferner der späten Füzesabony-Kultur und der Gruppe von Rákóczi-falva gut erkenntlich.

Den nächsten Grad der Entwicklung vertritt das Material des Gräberfeldes von Kazár-Szöröspart. Viele frühere Keramikformen fehlen hier bereits, doch stehen auch etliche Keramik-Elemente des jüngeren Piliny-Niveaus aus. Die Schultern der Urnen sind noch hoch geschwungen, von den kleinen Näpfen mit geradem Mundrand fehlen noch die Rillen (Abb. 13/2), auch fehlen die Lausitzer Muster nachahmenden kleinen Schalen. Dieses Gräberfeld kann man auf das letzte Ende der Zagypálfalva-Gruppe ansetzen, und es bedeutet einen unmittelbaren Übergang zur jüngeren Piliny-Kultur. Zeitlich entspricht diesem Gräberfeld im Bereich der Bárca-Gruppe, d. h. im östlichen Teil von Nordungarn, das Material des Gräberfeldes von Muhi-Princetanya, das auf Grund der Bronzegefunde auf das Ende der 2. Periode der Bronzezeit (Anfang der Reinecke BD-Periode) anzusetzen ist.

Das Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalom ist auf Grund der Bronzebeigaben auf die der Reinecke BD-Periode entsprechende Zeit zu datieren. Zur näheren Lokalisierung dieses Gräberfeldes innerhalb der Periode bieten die übrigen Funde der Piliny-Kultur Anhaltspunkte.

Die Funde aus dem Jászberény-Cserőhalomer Gräberfeld] weisen bereits die für die jüngere Piliny-Kultur kennzeichnenden Merkmale auf (dickliche Urnen mit schmaler, gekerbter Schulter; Schalen von Lausitz-Typus), doch sieht man auch einige Gefäße, die man getrost dem Material der Zagypálfalva-Gruppe hinzufügen könnte (Abb. 2/10, Abb. 4/1, Abb. 5/1, Abb. 6/2,4, Abb. 7/8). Eben deshalb muß man dieses Gräberfeld den Fundorten der jüngeren Piliny-Kultur zurechnen.

Die infolge der Entwicklung der Zagypálfalva-Gruppe entstandenen jüngeren Piliny-Kultur trifft man auch im Verbreitungsgebiet der Bárca-Gruppe an. Manche unter diesen entsprechen sozusagen dem Material des Gräberfeldes von Jászberény-Cserőhalom (z. B. Mezőkeresztes-Csincsetanya). Dieses Entsprechen kann man einzig damit erklären, daß aus dem Bereich der Zagypálfalva-Gruppe eine kleinere Volksbewegung ausging, die die Theiß erreicht hat. Zu dieser Zeit dürften die an die Bárca-Gruppe bindbaren Depotfunde in die Erde vergraben worden sein, und mit dieser Volksbewegung konnten die Bronzegefunde von Rimaszombat-Typus in dem ganzen Hochland verbreitet worden sein. Das Volk der Bárca-Kultur ging nicht zugrunde, die Elemente seiner Kultur lebten fort in der jüngeren Piliny-Kultur.

Unter den fortlebenden Elementen der Keramik der Bárca-Gruppe ist die Schüssel mit gekerbter Schulter von relativchronologischer Aussage. Sie fehlt aus dem Material des Gräberfeldes von Jászberény-Cserőhalom, ist jedoch in vielen jüngeren Piliny-Fundkomplexen vorhanden. Dieses Fehlen setzt das Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalom ebenfalls auf den Beginn der jüngeren Piliny-Kultur, d. h. auf den Beginn der Spätbronzezeit 3, die der Mitte von Reinecke BD entspricht.

Zeitlich folgen also auf das Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalom jene Fundkomplexe, in denen die Schüsseln mit gekerbter Schulter vorhanden sind (z. B. Benczúr-falva-Majorhegy, Tiszakeszi-Ujszólok). Eine noch jüngere Periode vertreten jene Funde, in denen Schalen mit geglätteten Linienmuster vorhanden sind (Tiszakeszi-Ujszólok). Diese Keramikform tritt in der slowakischen Lausitzer Kultur in der Hallstatt A-

Periode auf, und geriet noch zu Beginn dieser Periode in die Piliny-Kultur. Aus allen Fundorten, die Schüsseln mit gekerbter Schulter oder innen verzierte Schalen liefern, fehlen bereits vollständig die unveränderten Keramikformen der Zagypálfalva-Gruppe, die im Denkmalmaterial des Gräberfeldes von Jászberény-Cserőhalom noch vorhanden sind.

Auf Grund der bisherigen Funde hat es den Anschein, daß der Einfluß der Gáva-Kultur im letzten Abschnitt der jüngeren Piliny-Kultur einen Aufschwung erlebt hat. Auf Gáva-Einfluß weisen auch die zwei Urnen des Gräberfeldes von Jászberény-Cserőhalom hin, doch kann man diesen im Fund von Diósgyőr-Vasgyár Királydomb noch eher beobachten. Diese letzteren Funde sind bereits auf die erste Hälfte von Hallstatt A zu datieren.

Aus dem ganzen Hochland sind viele Hortfunde bekannt, die man an die jüngere Piliny-Kultur binden kann. Diese Depotfunde von sog. Rimaszombat-Typus kann man auf Grund ihrer jüngsten Komponenten auf die erste Hälfte von Hallstatt A datieren, ebenso, wie die spätesten Keramikfunde der jüngeren Piliny-Kultur. Für ihr Verbergen und ihre große Zahl bieten jene, der Lausitzer Kultur nahestehenden Funde eine Erklärung, die von der zweiten Hälfte von Hallstatt A an, in der Slowakei Verbreitung fanden. Ihr Erscheinen im Verbreitungsgebiet der Piliny-Kultur weist auf eine Volksbewegung hin, vor der die Bevölkerung ihre Wertsachen verbarg. Die langlebige Piliny-Kultur war somit zu Ende, doch kann man ihre fortlebenden Elemente selbst in der ersten Hälfte der Früheisenzeit in der Keramik und Metallschmiedekunst des Hochlandes verfolgen.

Das über die jüngere Piliny-Kultur Gesagte kann man folgendermaßen zusammenfassen: Das Volk der Zagypálfalva-Gruppe des ersten Abschnittes der Piliny-Kultur lebte im Laufe der 2. Periode der Spätbronzezeit ungestört. Seine materielle Kultur, die Keramik und die Metallschmiedekunst unterlagen gleichwohl Veränderungen, die abweichenden Kulturelemente der verschiedenen völkischen Komponenten verschmolzen zu einer einheitlichen Ganzheit. Die Herstellung der Gefäße und Bronzegegenstände des Hügelgrabvolkes und der autochthonen mittelbronzezeitlichen Bevölkerung hörte größtenteils auf, lediglich einige von diesen blieben — in umgestalteter Form — auch weiterhin im Gebrauch.

Im Leben der Gruppe von Zagypálfalva bedeutete die Expansion nach Ost einen neuen Entwicklungsabschnitt. Von der Zeit an, da sich ihre Fundkomplexe in den nördlichen Teilen der Großen Ungarischen Tiefebene, vom Fuß des Bükk-Gebirges bis zur Theiß verbreiteten, kann man über eine jüngere Piliny-Kultur sprechen, und dieser Zeitpunkt bedeutet für uns den Beginn der 3. Periode der nordungarischen Spätbronzezeit. Diesen Zeitpunkt kann man mit der Mitte von Reinecke BD parallelisieren. Das Volk der Bárca-Gruppe verzog sich nach Nord, wo einzelne seiner Kulturelemente, vornehmlich die Keramikformen, trotz der gewissermaßen Veränderung unter dem Einfluß des aus dem Bereich der Zagypálfalva-Gruppe ankommenden Volkes, bis zu Beginn der Früheisenzeit fortleben.

Für die jüngere Piliny-Kultur ist ein großer Aufschwung der Metallschmiedekunst und damit zusammenhängend, ein enger Kontakt mit den benachbarten Gebieten kennzeichnend. In ihrer Töpferei kann man den Einfluß der slowakischen Lausitzer, und später der Gáva-Kultur beobachten. Ihr Ende geben die jüngsten Keramik- und Metallfunde gleichwohl auf die erste Hälfte von Hallstatt A an.

T. Kemenczei

ELŐZETES BESZÁMOLÓ A DIÓSGYŐRI VÁR 1964. ÉVI FELTÁRÁSI MUNKÁIRÓL

Az Archeológiai Értesítő 1964/2. számában beszámoltunk a diósgyőri vár műemléki helyreállításával kapcsolatos régészeti feltárásról. Ennek a munkának első fejezete az évszázadok óta romosan álló belső várpalota ásatása volt. Az 1963. évi kutatás legfőbb eredménye a négytornyú Nagy Lajos-kori belsővár régészeti előzményeinek tisztázása volt. A vár szikladomjában bronz- és vaskori településre, honfoglalás előtti korból származó erődítmény nyomaira bukkantunk. Feltártuk a XIV. századi vár belsejében az első itt épült XIII. századi kővár alapfalait. Az említett tanulmányban utaltunk az Anjou-kori négyszög alaprajzú vár kialakulására is.¹ Az 1964. évi feltárási munkák mutatták meg igazán, mennyire e további kutatás függvénye volt az Anjou-kori vár alaprajzi rekonstrukciója, építéstörténetének tisztázása.

1963. késő őszen és 1964-ben (összesen kb. 10 hónap alatt) a belső várpalota és a domb aljában húzódó hatalmas kváderburkolatos külső várfalöv közötti terület; a falszorosok kerültek feltárára. A várárkot csak egyhelyütt vághattuk át kutatóárokkaival teljes szélességében, több helyen csak részben került átvágásra.

(A következőkben délfelé tartva a körüljárás irányában számolunk be a kutatás eredményeiről.) A falszorosokban a külső várfalöv egész rendszere, kapui; különböző korokból származó bástyák, védőművek, lépcsők, lépcsőházak, támfalak és a várdomb természetes karsztsziklája, valamint a különböző korokból származó járószintek, kerültek feltárára. Az építészeti emlékegy és az igen gazdag (kő, kerámia, csont, fém) régészeti leletanyag megsokszorozták tudásunkat a várral kapcsolatban (1. kép).

A keleti falszorosban a már korábban helyreállított² és feltárt³ XVI. századi rondella előtt és mellett az egyik legérdekesebb és legváratlanabb objektumot, a XIV. századi négyszög alaprajzú várhoz tartozó eredeti feljártot, egy pilléres híd maradványait találtuk meg. Csúpan ebből is nyilvánvaló lett, hogy korábbi véleményekkel⁴ ellentétben a belső négyszög és a külső várfalöv nem tartoznak azonos építési periódusba.

A Nagy Lajos-kori várhoz tartozó, a jelenlegi bejáratoktól teljesen elütő rendszerű feljártat rajzolódtak ki előttünk. A rondella melletti hídpillér teljes mélységében, lábazati kiugrásával együtt került elő, egy második pedig ettől délkeletre a keleti külső fal gyilokfolyosójában. E pillér sejthető volt a keleti várfal külső falszövegében, tetejét a gyilokfolyosóban a feltöltés letisztításával tettük szabaddá, alját pedig a várárokból sikerült kibontani. A pilléres híd harmadik pillérét az először feltárt pillértől északra találtuk meg, már némileg átépített állapotban. A pilléres híd létét egyébként az itteni feltöltésben talált felvonóhíddal tartozó óriási kapu-perselykő

is bizonyítja. Valószínűleg a vizesárokból megtaláljuk majd a pilléres híd további pilléreit is északkelet felé. Sajnos itt a jelenlegi telekhatár igen keskeny. Az eredeti híd szerkezet keleti folytatása magánterületre esik és így jelenleg nincs módunk feltárni, a bejárat irányát azonban már a feltárt pillérek meghatározzák: északnyugat, délkelet. A pilléres hídtól keskeny falszoros vezetett fel a palota északi oldalán a bejáratához. Ennek maradványait az északi falszorosban tártuk fel. (Ennek ismertetésére még visszatérünk.)

A keleti falszorosban tovább folytatva a feltárást dél felé; ezt az Anjou-kori pillérek által meghatározott XIV. századi szintet alakítottuk ki a rondella előtti területen, egészen a rondella lejárati lépcsőházától kiinduló későbbi XVI. századi támfal vonaláig. A természet szikla itt igen erősen lejt, mintegy 10 m a szintkülönbség a XIV. és a XV–XVI. századi feltöltött szint között. Ezen a keskeny falszakaszon mód nyílt mindkét szint bemutatására. Az Anjou-kori hídpillérek közé — tulajdonképpen ezeket befoglalva — épült a külső várfalöv első periódusa. Kitűnően szemlélhető ez éppen a XIV. századi szintre lesüllyesztett mély falszorosban. A külső fal itt két-, illetve háromrétegű. A 2. képen látható falban levő kis fülkék, mélyedések az egykori külső fal pártázatos kiképzésére utalnak.⁵ Ezt a falat a XV. században fordított L alakban vastagították; így képezték ki a gyilokfolyosós rendszerű, kívül kváderburkolatos külső várfalövet. A külső fal gyilokfolyosói boltozottak voltak és felettük a falnak pártázatos kiképzése⁶ volt. A korábbi külsőfal belső magját egészen a keleti kis ikertorony pár északi tagjának ajtónyílásáig megtaláltuk a falszorosban (ld. az alaprajzon a keleti falszorosban a sraffozott falszakaszt). A keleti falszoros déli felében olyan magasra ugrik a természetszikla, amely már önmagában védelmet nyújthat, feleslegessé teszi a külső falazást. Talán ezért nem folytatták az első periódusba tartozó külsőfalat érrefelé.

A XV. századi várfalövhöz minden oldalon ikertorony kapu tartozott. A járószintet a kis tornyok küszöbszintjéig töltötték fel ekkor. A tornyoscskák emeletesek voltak. Emeletükre csigalépcső vezetett fel a gyilokfolyosókból. A falszoros felől kis pillérek álltak az ajtók mellett, ezek tartották az emeleti konzolos folyosót. A keleti falszorosban aránylag igen jó állapotban találtuk meg, főleg az északi kis tornyot. Ajtókeretének szárköve „in situ” állott, az ajtó szemöldökkövét bezuhanva, az épület belsejében találtuk meg. A helyiség északnyugati sarkában kemencét tártunk fel, a kemence mellett ép kis halványzöld mázas XVI. századi korsócskát találtunk (3. kép). Ugyanitt vörösmárvány párkánytöredék került elő; gazdagon tagozott profilal, szépen faragott antika betűkből a következő felirattal: VIA. VITA. V (ir) T VS.

¹ Sz. Czeglédy I., Arch. Ért. 91 (1964) 229–237.

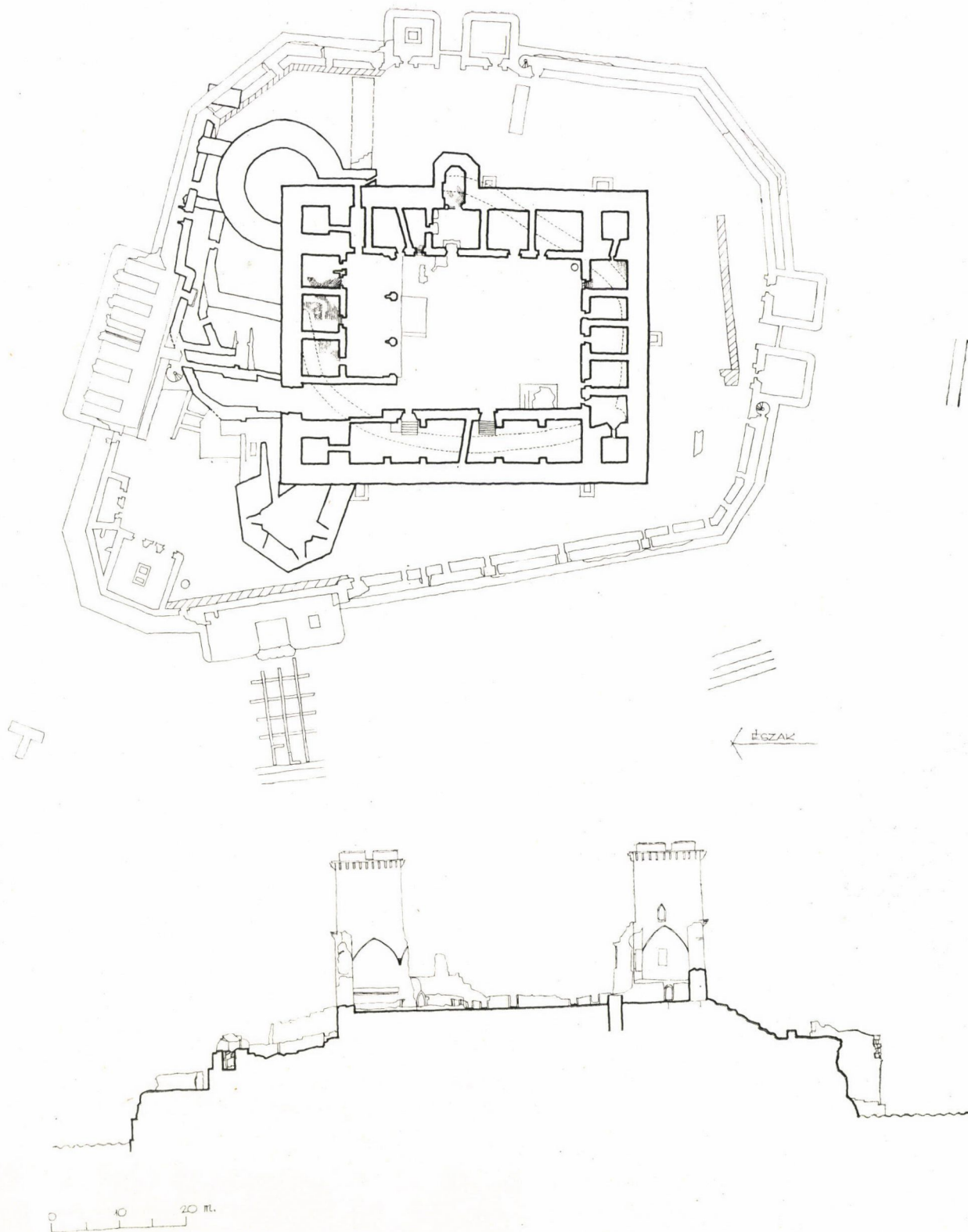
² Ferenczy Károly építész-mérnök tervei szerint készült 1961–62-ben. Az alaprajzi felmérést ugyancsak ő végezte, a mellékelt alaprajzot Bulsievicz Éva rajzolta. A felmérésben, rajzi munkában nyújtott segítségükért mindkettőjüknek köszönetet mondok.

³ Komáromy J., HOMÉ 3 (1959–61)) 151–181.

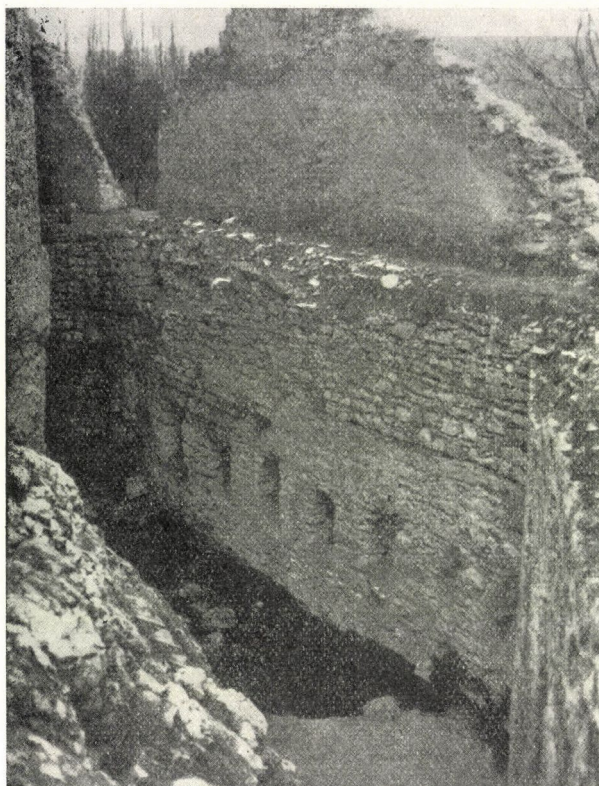
⁴ Möller I., Technika 1925. VII. 10.; Gerő L., Magyar várépítészet. Bp. 1955. 219–221.

⁵ Erre a lehetőségre Kozák Károly hívta fel figyelmünket, melyért ezúton is köszönetet mondunk.

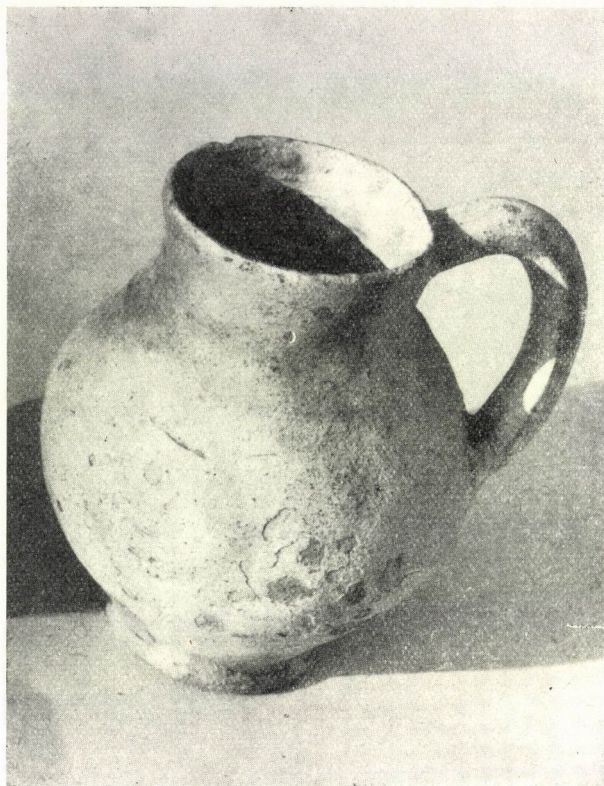
⁶ A pártázat kiképzése hasonló lehetett, mint a zólyomi várban. Menclová D., MűÉ VII 2–3 (1958) 94–96.

1. kép. Alaprajz és É-D irányú metszet a vár 1963–1965 évi ásatásáról
 Рис. 1. План замка и его разрез (по линии С—Ю) по раскопкам 1963–1965 гг.
 Fig. 1. Plan et coupe nord-sud des fouilles du château-fort, exécutées en 1963–1965

2. kép. Többrétegű külső-várfal a keleti falszorosban
Рис. 2. Многослойная внешняя замковая стена
Fig. 2. Mur extérieur à plusieurs couches dans l'étroit de mur oriental

3. kép. XVI. századi mázas korsóska
Рис. 3. Глазированный кувшин XVI века
Fig. 3. Petite cruche vernissée du XVIe siècle

TOTIVS. A betűk egykor aranyozva voltak. Ez a párkánytöredék biztosan a kápolnából zuhant be ide. Lehetséges, hogy a kápolna díszes Madonna oltárához tartozott. Ennek bizonyítása azonban még további kutatást⁷ igényel (4. kép).

Az előkerülő faragott kövek lezuhanását nagyon élet-szerűen írja le Pap János várkapitány 1662-ből való levele: „az töröktől nem félek úgy, mint az kőtől — az

4. kép. Feliratos párkánytöredék vörösmárványból
Рис. 4. Фрагмент карниза из красного мрамора с надписью
Fig. 4. Fragment de corniche inscrite en marbre rouge

sem tudom honnan szakat az nyakamban vagy penigh házam népének nyakokban.” Valóban⁸ meglepő helyeken kerülnek elő olyan faragott kövek, melyeknek eredeti helyét nagy biztonsággal tudjuk valószínűsíteni.

A kistorony belsejében 3×3 belméretű, belül is kváderesen falazott aknát találtunk, ebben a felvonóhid ellensúlya is mozoghatott. Valószínű továbbá, hogy az akna vízkivételi hely is volt, ahol a várárokból lehetett vizet venni. Az aknából ugyanis sima, keret nélküli, ajtó-nagyságú nyílás vezetett az árokba (feltehetően zsilip-szerűen működött ez a kis nyílás). A déli kis torony sokkal rosszabb állapotban maradt fenn, délkeleti sarka nagyrészt leomlott. Ebben nem akadtunk akna nyomára. A torony ajtónyílásától délre újabb ajtókeret került elő, amely egy kis csigalépcsőházba vezetett. A lépcsőnek három ép fokát ástuk ki itt. Ezen a kis lépcsőn át lehetett a torony emeleti lakószobájába jutni.

A falszorosban végig a küszöbök által meghatározott járószintre ástunk le (5. kép). A néhol többméter magas feltöltésben igen gazdag faragott kő és kerámia anyag volt; sok faragott esont, vaseszköz stb.

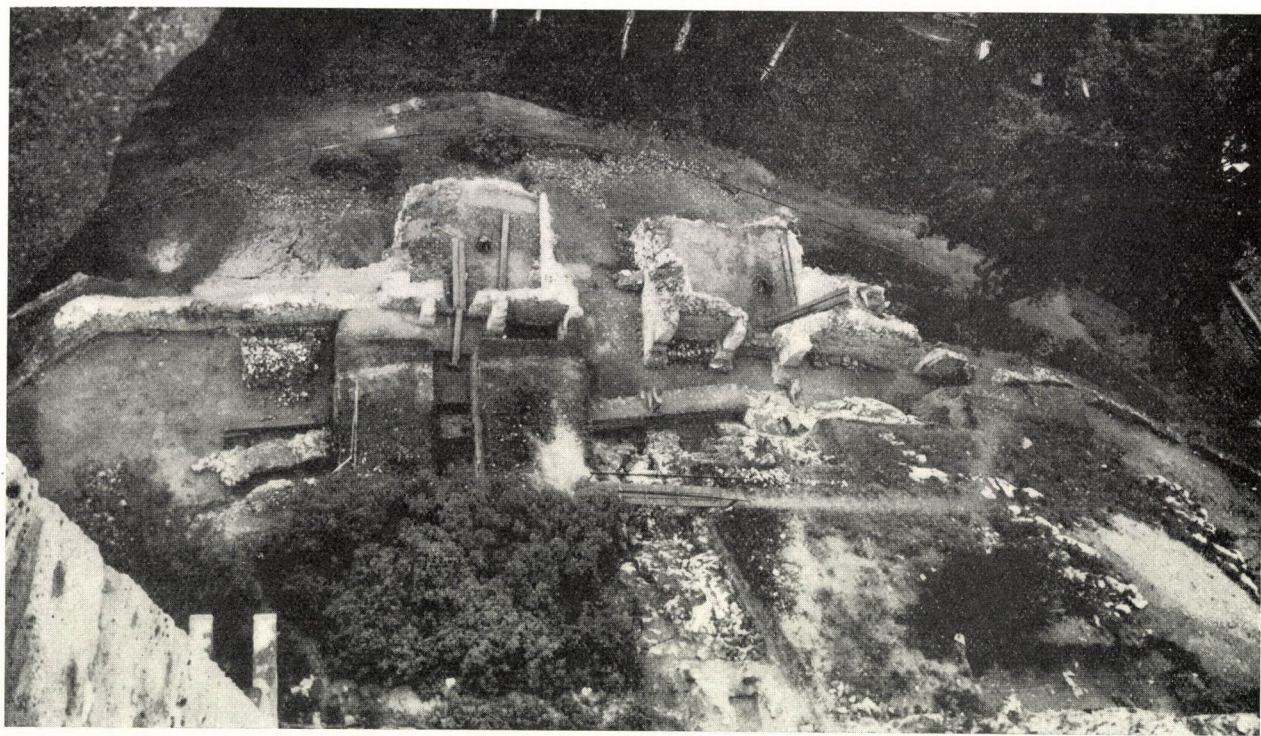
A zwinger déli részén még, mintegy párhuzamosan a rondella lejárótól kiinduló fallal, egy másik igen vastag fal állott; a feltárás előtt is részben felszín felett. Ennek keleti végéhez a XVII. században tűzhelyet építettek be,

⁷ Az előkerült töredék mintegy egyharmada lehet az eredeti darabnak. Egyaránt elképzelhető, hogy oltár menzájához tartozott, vagy pedig az oltárrelief felett párkányként szolgált. További összehasonlító vizsgálat folyamatban van.

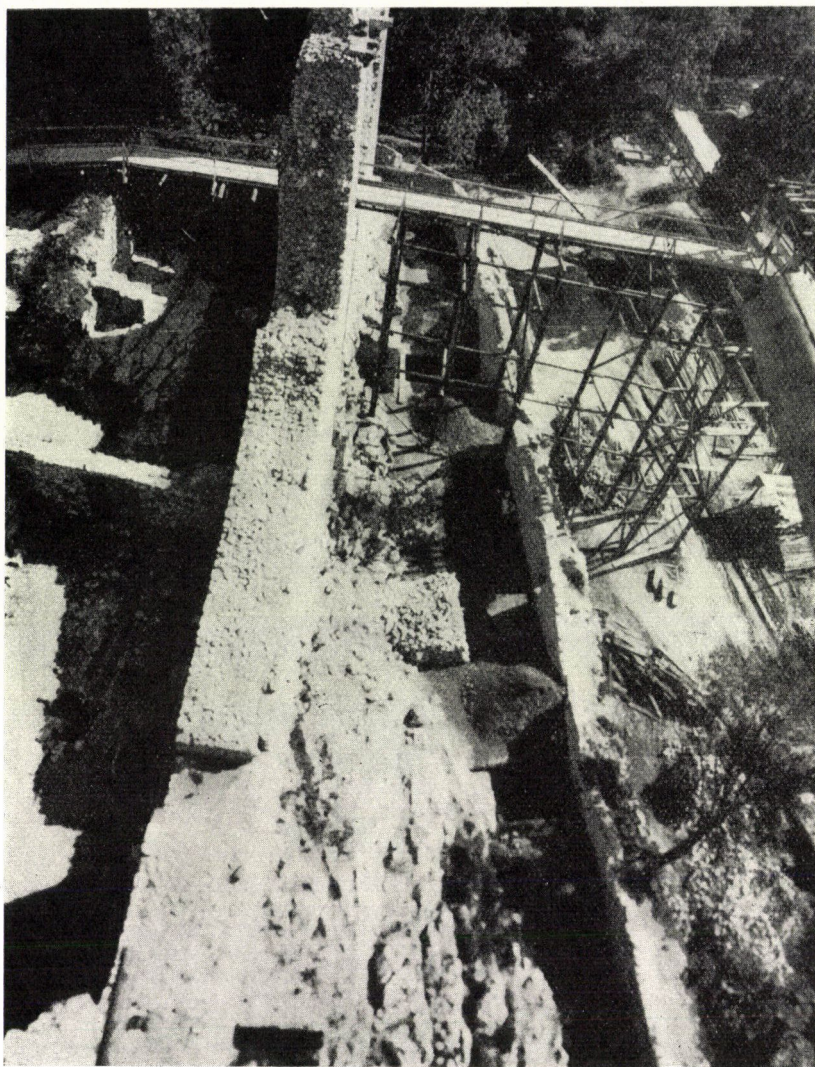
⁸ Sz. Czeglédy I., HOMÉ 4 (1962–63) 82. = OL Kamarai Lvt. Litt. Cam. Scep. Rksz. 1200. Fol. 301.

5. kép. A keleti falszoros feltárás után
 Рис. 5. Восточный коридор между стенами после рас-
 копок
 Fig. 5. L'enceinte orientale après le dégagement

6. kép. A déli falszoros feltárás közben
 Рис. 6. Южный коридор между стенами во время раскопок
 Fig. 6. L'enceinte méridionale en cours de dégagement

7. kép. A nyugati falszoros feltárás után
 Рис. 7. Западный коридор между стенами после раскопок
 Fig. 7. L'enceinte occidentale après le dégagement

és falához kis vályogházat ragasztottak.⁹ Eredeti állapotában, úgy gondoljuk, stratégiai oka lehetett annak, hogy a falszorost két ilyen vastag fallal tagolták; így könnyebben lezárható volt egy-egy része. Ezen a szinten átjárónyílás is volt a falon.

A feltárást délfelé folytatva sok munkát és problémát jelentett a délkeleti sarok ásatása. Itt ugyanis a külső fal egyes helyeken majd egészen az árok szintjéig lepusztult. A feltöltést a XV. századi szintre lehordva, a külső falat részben felfalazva a gyilokjáró szintjéig — haladtunk tovább. A *déli falszorosban* viszonylag a legmagasabb volt a termésszikla. A déli ikertorony pár helyén vastag feltöltés és fák állottak a feltárás előtt. A külső fal rendszere itt is olyanak bizonyult, mint a keleti oldalon (6. kép). A kaputoronypár is kibontakozott a feltöltés alól, jobb állapotban mint a keleti. A keleti kis torony ajtókeret köve aránylag alacsonyban maradt ránk, nyugati fala magasabban. A két torony közti

kapu helyén cölöpök nyomait találtuk. A toronypár nyugati tagjának ablakkerete is fennmaradt, az ajtókereten kívül a nyugati falban. A kis ajtók mellett álló pillérek itt is megvoltak. A nyugati kis torony mellett különleges épségben találtuk meg a csigalépcsőház külső ajtaját, továbbá rendkívül jó megtartásban a csigalépcsőtér belső díszesen faragott, pompás mátyáskori¹⁰ ajtókeretét is (8. kép). A csigalépcső egyedülálló épségben, 9 ép fokkal áll előttünk, alig hiányzik két fok az emeleti ajtónyílás magasságához. Az ajtókereteken az ajtóvasalás maradványai is láthatók.

A déli falszoros szintsüllyesztése szintén a szokott módon történt. A délkeleti részen igen vastag tetőcserépréteg volt. Valószínűleg a tető leégésekor (1678) erre az oldalra zúdult le a törmelék, a tetejére pedig földet szórtak. A falszoros közepe táján a déli palotafalhoz tapadva egy latrina csekély maradványát tártuk fel. Különösen a zwinger közepén igen magas a sziklafal. A sziklák aljában

⁹ OL Kamarai Lvt. NRA 1049. cs. 40 sz. rajzon; amely az eddigi kialakult véleményekkel ellentétben, nem Sicha Gy. Lukács hadmérnök rajza, hanem Podmár János szepesi kamarai fundátor munkája. (ld. Sz. Czeglédy I., i. m. 84.)

¹⁰ Hasonló ablakkeret látható a budai vár nagytermében. Gerő L., A budai vár helyreállítása. (Bp. 1951) 135. Továbbá egészen hasonló 1470—80-ra keltezhető ajtókereteket láthatunk a veszprémi Múzeum kőtarában a városlódi karhausi kolostorból.

8. kép. A déli falszoros nyugati kaputornyának csigalépcsője

Рис. 8. Винтовая лестница башни западных ворот южного коридора

Fig. 8. L'escalier en colimaçon de la tour de porte occidentale de l'enceinte méridionale

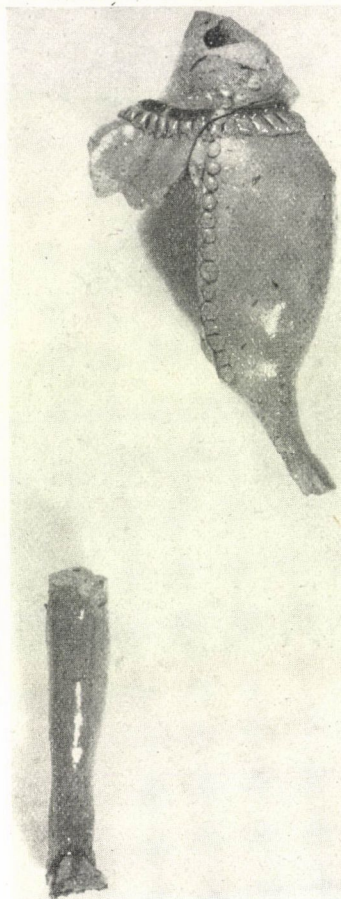
mintegy 14 m hosszú 1 m széles falat bontottunk ki, amelyet támfalként használtak. A déli kapu vonalában teherhárítóbolttal volt aláfogva ez a fal, majd nyugati végén sarkosan észak felé tartott. Folytatásaképpen a falszoros délnyugati részén hasonló sziklák közé épített falszakaszra bukkantunk. Lehetséges, hogy a későbbiekben támfalként szolgáló fal eredetileg a külső várfal első periódusához tartozik. Erre utal az is, hogy a sziklák és e fal között két zárt XIV. századi leletanyagot tartalmazó szemétgödröt bontottunk ki. Ennek az anyagnak jellemző darabja az Anjoukori ún. I. csoporthoz tartozó¹¹ kályhaszobor töredéke (9. kép). Egy emberi alak felsőteste és lábtöredéke került elő. Viselete pontos mása egy visegrádi kályhafigura töredékének (a kályha rekonstrukciójára is gondolhatunk idővel – a fennmaradt további e kályhához tartozó töredékek alapján).

¹¹ Holl I., BpR 18 (1958) 216., 15. kép

A latrina déli falától lefelé igen sok XIV. századi házikerámia; háziedények, fazekak, sisakalakú kályhaszem, stb. került elő. Itt lehetett az Anjouvár személtelarakodó helye.

A zwinger délnyugati sarkán a XIV. századi szint magasabban volt a jelenleginél. Vastag, bolygatatlan agyagréteget találtunk a délnyugati torony délnyugati sarka alatti részen.

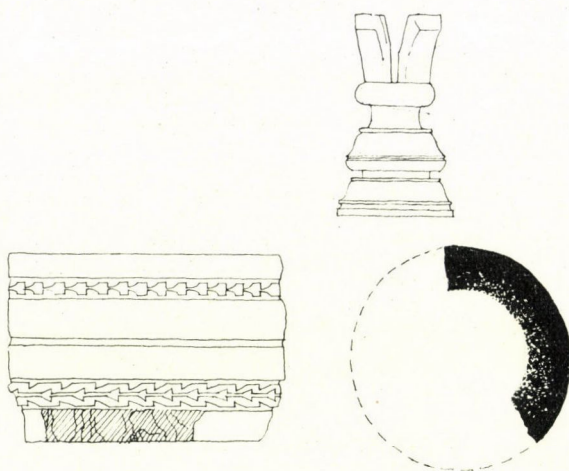
A nyugati falszorosban ugyancsak kibontakozott a vártnál sokkal nagyobb mértékben és épségben a külső fal szerkezete; belsőfal, gyilokfolyosó, külsőfal kváderburkolattal (7. kép). Helyenként átbújónyílásokat látunk itt, amelyek kitekintést biztosítottak a külsőfalon át. Ezek az átbújók, amelyek a körbefutó folyosókat tagolják, ugyanakkor készülhettek, amikor a boltozott folyosókat betöltötték. Másodlagos nyílások is láthatók a falon. A külsőfal és a palotafal között itt a nyugati oldalon rajzolódott ki legtisztábban, hogyan történt a

9. kép. XIV. századi kályhaszobor töredéke
Рис. 9. Фрагмент статуэтки, украшающей печь. XIV век
Fig. 9. Fragment d'une statue de poêle du XIVe siècle

falszorosok feltöltése. Feltártuk a feltöltést szilárdító cölöprendszert. Levették a cölöpöket s ezek közeit töltötték ki földdel és törmelékkel. A feltöltés ezen az oldalon volt a legmagasabb, az 1962. évi szinthez viszonyítva összesen mintegy 4–6 m. Itt is a XV. századi járószintre süllyesztettünk le. Feltöltésében igen gazdag leletanyagot találtunk. Óriási tömegű házikerámia (edények, kályhaszemek, kályhaacsapók), vaseszközök, továbbá a legtöbb csonteszköz erről az oldalról került elő. Sok szarvasagancsból faragott csonttárgyat találtunk. Többek között egy két sorban futó geometrikus díszítéssel faragott kis fűrőnyél¹² is volt itt (10. kép). Továbbá művelődéstörténeti értékeiben is magasrendű kis sakkfigurát¹³ találtunk a falszoros északi részén (10. kép). A nagyvársznyi várban előkerült sakkfigurák mellett ez a második hazánkban előkerült darab. A feltöltésben talált sok félig, vagy részben megmunkált agancstörödek és a fenti kis csonttárgyak bizonyítják, hogy a budaihoz hasonló csontmegmunkáló műhely lehetett itt a várban. Ez a műhely Zsigmond korára keltezhető¹⁴.

A falszoros déli és északi végében is egy-egy gazdag régészeti leletanyagot tartalmazó latrinát tártunk fel. (edénytöredékek, evőeszközök, csonttárgyak stb.) A falszoros északnyugati részén található a nyugati kaputo-

10. kép. Fűrőnyél és sakkfigura esontból
Рис. 10. Костяные рукоятка сверла и шахматная фигура
Fig. 10. Manche de foreur et pièce du jeu d'échecs en os

ronypár; ez maradt fenn a legrosszabb állapotban. Mentségére szolgáljon, hogy már 1662-ben le akart dőlni a korabeli vázlathoz esatolt jelentés tanúsága¹⁵ szerint. A nyugati toronypár déli tagjának nagy faltömege azonban 1963. nyarán magától omlott csak le. A déli kis torony csigalépcsőterének ajtónyílása maradt csak fenn, valamint a lépcső elmállott egy-egy darabja, a torony belsejében a keleti toronypáréhoz hasonló akna nyoma látszik. A nyugati oldalon is volt tehát felvonóhidak kapu. — A toronypár északi tagjának egész északkeleti része már korábban lepusztult, csak az ajtónyílás és a téglapadló kis foltja maradt többé-kevésbé épen. A toronypár keleti fala mellett szintén a rondella előtti falvastagítással azonos jelenséget látunk (ld. alaprajz). Ez ugyancsak kisebb szakaszon maradt meg a nyugati oldalon, de végighúzódik az ikertorony pár déli tagjával majdsak érintkező ötszögű védőmű előtt is. A nyugati falszorosban a déli kis torony mögött az északnyugati torony nyugati falához tapadva nagyméretű ötszögű bástya áll. Ennek feltárását Lócsy E. már 1962-ben elvégezte.¹⁶ Az ötszögű védőmű azonban már egy széles lépcsőre épült rá, amely az északnyugati torony északi fala mellett vezetett fel a külső kaputól a palota bejárata felé. Ennek a lépcsőnek az északnyugati torony északi falában faragott lépcsőfogódzó darabja ma is látható. A lépcső előtti feltöltésből Mátyás-címeres¹⁷ faragott kő került elő (12. kép). Ez a címer a lépcső pihenőjén egykor szabadon állhatott.¹⁸ Az ötszögű bástya ferde északkelet délnyugat irányú fala mellett később egy másik lépcső is vitt észak felé, valamint az ötszögűhöz egy másik négyzetes alaprajzú bástya is kapcsolódott, amely viszont csak részben sorolható a XVI. századi építmények közé. E négyzetes alaprajzú bástya (amely a XVII. században konyhaként szolgált) keleti fala ugyanis az Anjou-kori bejárat falszorosának része volt már. E kis bástya északi fala mellett pedig a XVI. század második felében újabb lépcsőt építettek. Az északnyugati védőművektől északra egy íves fal látható, ez a legkésőbbi építmény a falszorosban. A falszorost leszüktető falmaradvány a XVII. század végén épült, amikor a nyugati kaputoronypárt és az északnyugati sarkot leromboltatták.¹⁹ Ez az íves fal a déli kazamatafalhoz kapcsolódik, de alapozása jóval sekélyebb tehát

¹² G. Sándor M., BpR 20 (1963) 2. kép 13, 7. kép. 15

¹³ Ua, FA 12(1960) 292.

¹⁴ Ua, BpR 20 (1963) 118.

¹⁵ OL Kamarai Lvt. NRA 1049 cs. 40 sz.

¹⁶ Lócsy E., Arch. Ért. 90 (1963).

¹⁷ Gerő László [A budai vár . . . 145] egészen hasonló címerkövet közöl.

¹⁸ Szakál Ernő szobrászművész megállapítása. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a soproni kőszobrászrészleg tagjainak: Szakál Ernőnek, Birkmayer Jánosnak, Kőfalvi Imrénnek a diósgyőri faragott kőanyag vizsgálatában nyújtott értékes segítségéért.

¹⁹ Marjalaki Kiss L., A diósgyőri vár. Évezredek - Századok 22. Miskolc (1962).

11. kép. Az északnyugati falszoros feltárás után
 Рис. 11. Северо-восточный коридор между стен после вскрытия
 Fig. 11. L'enceinte nord-ouest après le dégagement

12. kép. Mátyás király kőcímere
Рис. 12. Герб из камня короля Матяша
Fig. 12. Les armoiries de pierre du roi Mathias

későbbi. Az északi falszoros keleti szélén egy másik védőművet találunk, az északnyugati sarkon levő ötszögű bástyával egyidőben épült rondellát. Ennek feltárása és helyreállítása már korábban megtörtént.²⁰ Az északi falszorosban került elő a legtöbb XV–XVII. századi építmény. Ezt az oldalt tagolták leggazdagabban különböző védőművek (11. kép).

Az északnyugati sarkon nagyméretű konyhát tártunk fel, közepén kemencével, téglapadlóval, ajtó és ablaknyílásokkal. A konyha délkeleti sarkához kis helyiség kapcsolódik szintén in situ ajtó- és ablaknyílásokkal. A kis helyiség padlószintjét többször is magasították, téglával és építési törmelékkel. Az ajtókeret XIV. századi, itt másodlagos elhelyezésben van. A külső fal és a konyha szögletében 8 mély kutat tártunk fel, melynek évszamos, Balassa Zsigmond címerével díszített, gazdagon profilált kávéja, vasláncos favődrének maradványa is előkerült. (A címerben S. 1 + 5 + 3 + 9. B szerepel). A kútban természetesen nagyon gazdag leletanyag is volt. A konyha, illetve a hozzá kapcsolódó helyiség északi folytatásában nyílik egy folyosó, amely az északi kazamatasorhoz vezet. Ezt a hat ágyúkamrából és egy dongaboltozatos hosszú folyosóból álló védőművet utólag csatolták az északi külső falhoz. A kazamata egykor emeletes volt, emeleti szintjének maradványait és az emeletre vivő csigalépcsőt, csigalépcsőtornyot megtaláltuk. A csigalépcsőtorny két in situ lépcsőfoka és 10 további lépcsőfokindítás látszik a kerek torony falában. Az ágyúternek boltozata három helyen is részben megmaradt, nyílása csak egy helyen. A helyiségsorba keletről, nyugatról, továbbá délről is volt bejárat. A déli bejáratról

hosszú folyosó vezet fel az északi várfalhoz. Ebből a folyosóból további erősen lepusztult kis folyosók nyílnak, amelyek a rondellához ragasztott szabálytalan négyszögalakú bástya felé vezettek. Ez a bástya itt a legkésőbbi védőmű, feltehetően emeletes volt, ma szabadonálló alapozása eredetileg földben volt. Kívül kváderes fala látszott csak ki a feltöltésből. A bástya belsejében a XVII. században a német katonaság számára épített cölöpház állott.²¹

A várak teljes feltárására jelenleg nincsen lehetőségünk. Az igen romos állapotú külső várfalöv kváderburkolatos falsíkjait a feltörő víz szintjéig kereshettük meg. Néhány helyen kutatóárokokkal megvizsgálhattuk az árok szerkezetét, megtaláltuk a contra scarpa szintén egykor kváderburkolatos, ma igen rossz fenntartású, többszörösen bedőlt falát. A nyugati bejárat előtt az árok contra-fala rádőlt az árkon átvezető híd maradványaira. A nyugati kaputoronypár előtt igen érdekes módon három egymásra épült gerendavázás fahíd tartórendszerét tártuk fel (13. kép.). Mindhárom híd azonos rendszerű volt. A négyzethálósan elhelyezett tartógerendák találkozási pontjaiban oszlopok állottak, melyeket könyökfák erősítettek a talphoz. Ezek tetején, a középső két mező szélességében építették meg a járólapot. A két felső híd teljesen azonos méretű is volt (XVI és XVII. századi lehet, utolsó javításáról 1645-ben hallunk.). A legalsó XV. századi híd kicsit sűrűbben elhelyezett keresztgerendákkal, de szintén ugyanilyen rendszerben épült. A gerendák kötéseinél másfél m mélyen levert cölöpök erősítették a hídakat. Az ikertoronypár előtt védő cölöpsort, a contra scarpa előtt szilárdító cölöpsort készítettek.

A három egymáson nyugvó hidat tartó gerendarács együttes vastagsága mintegy 1 m. Ez alatt köves, törmelkes feltöltés van, igen gazdag leletanyaggal: fegyverek, kerámia, csontok. Ez alá a szint alá a feltörő talajvíz miatt már nem juthattunk.

Érdekes lenne még a várak további feltárása, teljes mélységének meghatározása, s a belőle minden bizonynyal előkerülő gazdag leletanyag megismerése is.

A belső várpalota és a külsővár (falszorosok) feltárása befejezettnek tekinthető, s a vízesárok rendszerét is ismerjük. Ennek alapján már nagyobb biztonsággal merhetjük vázolni a vár építéstörténetét. A korábbielőzmények után megépült XIII. századi kővár anyagából és részben annak alapfalait is befoglalva épült fel a nagylajoskorú négyzetes alaprajzú négytoronyos vár, de a tornyok felső emelete nélkül. Esetleg fából lehetett felépítménye. Ehhez a várhoz pilléres híd vezetett északkelet felé, majd pedig keskeny falszoros az északi oldalon levő bejáratához. Mária és Zsigmond építkezésének tudható be a külső várfalöv első megfogalmazása. A pilléres hídnál, a nyugati toronypárnál levő a kváderburkolatosnál korábbi falmaradvány, a déli sziklák közé épített támfalak jelzik ezt a periódust. Kétségtelenül mátyás kori azonban a külsővárfalöv bővítése, a kváderburkolatos ikertornyos külső fal kiépítése, továbbá a saroktornyok emelete. Ugyanazok a mátyáskori kőfaragó jelek találhatók a tornyok emeletein, és a külső kváderfalakon.²³ A déli csigalépcsőajtó és az északnyugati torony melletti lépcsőkorlát, a Mátyás-címer is az 1470–80-as évek körülré kelteznek. Mátyás kora után készül azonban az északi oldalra a kazamatasor, a XVI. század első felében gyarmathi Balassa Zsigmond zálogos bérlősege, a Pemflingerek várnagysága²⁴ idején készül az északi oldal két – akkor korszerű – védőműve az ötszögű bástya és a rondella (ld. a címeres, évszamos kútkávéát). Ezeknek építéséhez a palota reneszánsz díszéből származó köveket is felhasználtak már. A XVI. század végétől, a XVII. századból származik az északnyugati rész többszöri átépítése, a rondellához kapcsolódó szabálytalan alaprajzú nagy bástya kiépítése. A pusztuló várban nagy feltöltések

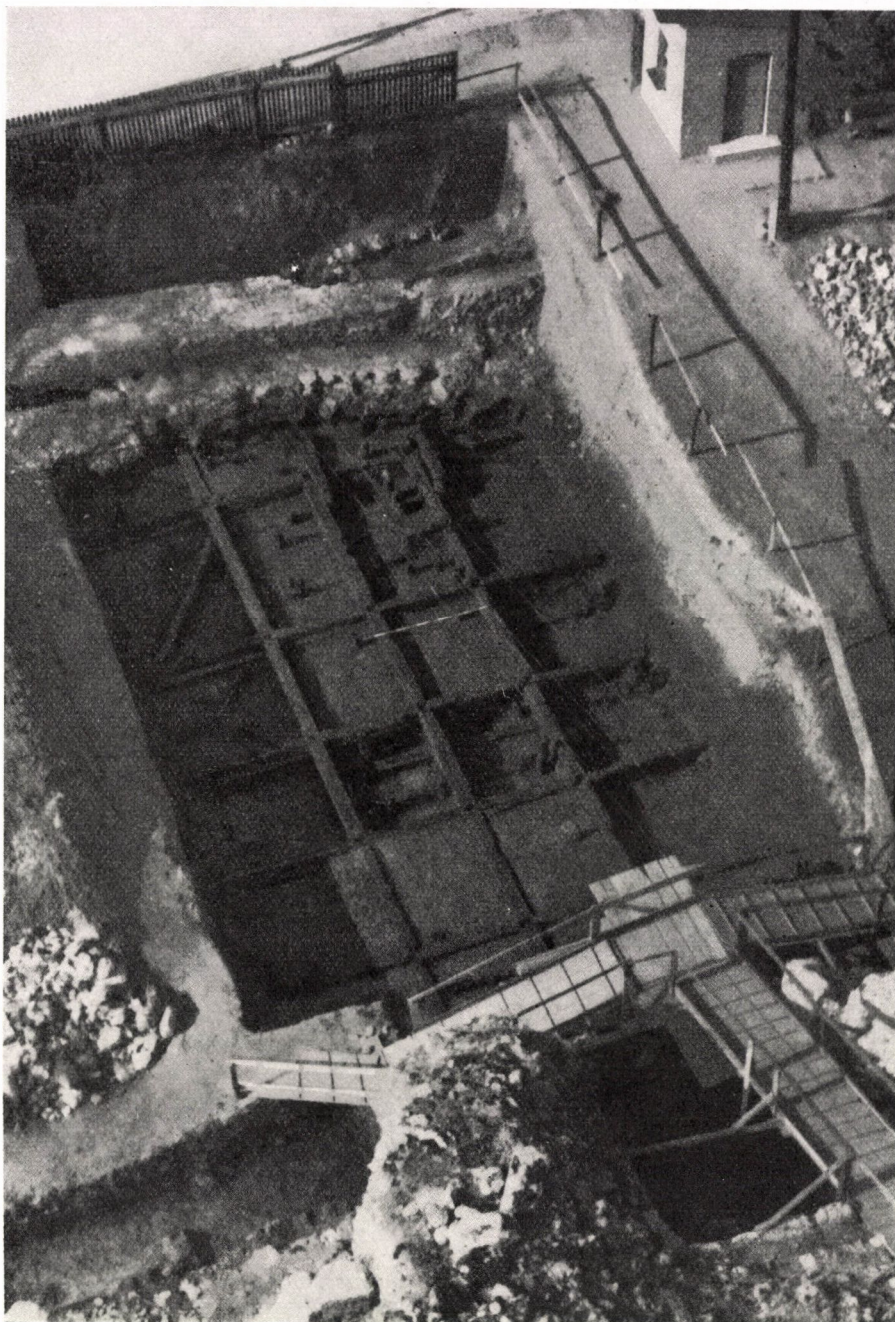
²⁰ Ld. 2. és 3. j.

²¹ Ld. 9. jegyzetben említett rajzot.

²² A vár külső védelmi rendszerére vonatkozóan ld. Gerő L., i. m. 211.

²³ A soproni kőszobrász-részleg felmérései. Ld. a vár 1964. évi ásatási dokumentációjában.

²⁴ OL Kamarai Lvt. U e C F. 5. Nro 1 és Nro 4.

13. kép. Gerendavázás fahidak maradványai a várárookban

Рис. 13. Остатки деревянных мостов в замковом рве

Fig. 13. Restes de ponts de bois à charpente de poutres, dans le fossé de château-fort

folynak. A XVII. század végén lerombolt rész lerekesztéséről az északnyugati íves támfal tanúskodik. A XVII. századból az azt követő időkről már csak a vár pusztulásának története beszélhet. Írásos adatunk bőven van ebből a korból. Jellemző a kortárs Melith Péter levele „nem lehet vén oly kemény Magyarai züw (szív!), ki annak zep eppuletinek pusztulására fordulasan megh nem izonodniek, es zomorodnek, mely Fejedelmi éppületnek én földöntön mássat nemis láttam.”²⁵

Természetesen a régészeti feltárás retrográd módon, ebből a legkésőbbi pusztulási rétegből halad, következ-

tet visszafelé. Ez a rövid bepillantás annyit árul csak el a vár múltjából, hogy az árok esetleges további kutatása, a rendkívül gazdag leletanyag feldolgozása, számbavétele, a levéltári anyaggal és az építészeti rekonstrukcióval együtt még igen nagy mértékben gazdagíthatja tudásunkat. Nagy vonásokban előttünk áll a vár múltja, élete; fogódzó pontjaink vannak, de teljes szintézisre csak a részletkérdések kidolgozása után gondolhatunk. A további vizsgáldások eredménye még igen gazdag lehet.

Sz. Czeglédy Ilona

²⁵ OL Kamarai Lvt. NRA F. 415. Nro 35.

Auszug

In Arch. Ért. 1964/2 haben wir über die in 1963 ausgeführten Bergungen in der Burg von Diósgyör referiert. Die erste Phase der Arbeit war die Freilegung des inneren, viertürmigen Palastes, des archäologischen Vorläufers der Burg. Auf dem felsigen Burghügel fanden wir die Reste von Siedlungen aus der Bronze-, Eisen- und Völkerwanderungszeit. Auch die Fundamentreste der im 13. Jh. errichteten ersten steinernen Burg kamen unter den Grundmauern der späteren Burg mit viereckigem Grundriß zutage. In dieser Studie geben wir auch einen Hinweis auf die Entstehung der Anjou-Burg mit viereckigem Grundriß.

Im Herbst 1963 und 1964 kam es zur Freilegung des Bereiches zwischen dem inneren Burgpalast und der mit Quadersteinen verputzten, mächtigen äußeren Burgmauer; stellenweise wurde auch der Burggraben angegraben (Abb. 1).

Die Trakttiefen sind durch in verschiedenen Zeitaltern erbauten Bollwerken, Korridoren, Türmen und Treppen mehrfach gegliedert. Unter der Auffüllung erschien das komplette System der äußeren Mauer: Innenmauer, Mordgang, Außenmauer mit Quadersteinverputz. Auch wurden Alter und Ausmaß der Gehsteigniveaus und Auffüllungen klargestellt. Aus der Auffüllung kam äußerst reiches archäologisches Fundmaterial zutage: beschnitzte Steine, Keramik, Knochengeräte, Metallgegenstände (Abb. 3, 4, 9, 10, 12).

In der östlichen Trakttiefe, vor der aus dem 14. Jh. stammenden Rondelle, kam es zur Freilegung eines unerwarteten Objektes: wir stießen auf die Reste der zur Burg des 14. Jhs. gehörenden Brücke mit Pfeilern. Von dieser Brücke leitete eine schmale Trakttiefe zum nördlichen Eingang des Palastes. Im östlichen Zwinger kam auch das ganze System der mehrschichtigen Außenmauer zum Vorschein (Abb. 2), mit torschützenden Zwillingtürmen in der Mitte. Die Umräumungen der Öffnungen der kleinen Türme sind in verhältnismäßig gutem Zustand; auch fanden wir viele geschnitzte Bausteine, die auf ihren Platz zurückgesetzt werden können. Im nördlichen kleinen Turm fanden wir den Gegengewichtschacht der Zugbrücke (Abb. 5), neben dem südlichen die Reste der ins Stockwerk führenden Wendeltreppe. Das Gehsteigniveau wurde bis zum Niveau des 15–16. Jhs. abgetragen. — Nach Süd vordringend, mußte in der südlichen Trakttiefe eine sehr mächtige, mit Gebüsch und Bäumen überwucherte Auffüllung abgetragen werden, um die Außenmauer und die das Südtor beschützenden Zwillingtürme zu finden (Abb. 6). Neben dem westlichen kleinen Turm sind die ins Stockwerk führende Wendeltreppe (9 Stufen in situ) und der reich geschnitzte Türrahmen aus der Regierungszeit von Matthias Corvinus hervorragend intakt zutage gekommen (Abb. 8). In dieser Trakttiefe fanden wir ferner beim Fuß des Felshügels, z. T. an diesen angebaut, eine Stützmauer, die zu einer früheren Periode (Ende des 14. Jhs.) gehört.

In der westlichen Trakttiefe kamen den vorangehenden ähnliche Mauerreste und Tortürme zutage (Abb. 7). Die Türme sind hier am schlechtesten erhalten, wogegen der Mordgang hier am intaktesten ist. Auch die Auffüllungsart der Trakttiefen konnte hier am besten studiert werden. Ein komplettes Pfahlsystem kam parallel zur

Mauer zutage. Im nördlichen Ende der Trakttiefe wurde bereits früher ein fünfeckiges Bollwerk mit Kanonenstand freigelegt; diese Bastion ist mit der Rondelle vor dem nordöstlichen Turm gleichaltrig. Vor dem Bau der fünfeckigen Bastion leitete von den westlichen Tortürmen eine zur Regierungszeit des Matthias Corvinus erbaute Treppe zum Eingang des Palastes. — In der nordwestlichen Trakttiefe schließt sich der fünfeckigen noch eine kleine, viereckige Bastion an, mit zwei Freitreppen. Wir haben in der nordwestlichen Trakttiefe die Reste einer Küche, neben dieser die eines Brunnens, und weiter nördlich eines anderen kleinen Gebäudes freigelegt. Von der Küche leitete ein schmaler Korridor zu den Kasematten der Nordseite. Unter der Auffüllung erschien ein aus sechs Kanonyräumen und einem Korridor mit Tonnengewölbe bestehendes Kasemattensystem mit mehreren Niveaus. Ins Stockwerk leitete hier ein kleiner Wendeltreppenturm; auch nach Ost und Süd gab es einen Eingang. Dem südlichen Eingang schließen sich kleine Korridore an, die nach Ost zu jener Bastion aus dem 17. Jh. mit unregelmäßigem Grundriß leiten, die neben die Rondelle gebaut wurde. Der jüngste Bau der Trakttiefe ist die der südlichen Kasemattenmauer sich anschließende Mauer, die Ende des 17. Jhs., als Abschluß des damals bereits eingerissenen nordwestlichen Teiles errichtet wurde (Abb. 11). — Bezüglich des Unterganges der Burg stehen reiches historisches und urkundliches Material zur Verfügung.

Während die Freilegung der inneren und der äußeren Burg als beendet angesprochen werden darf, ist der Burggraben nur stellenweise erforscht. Mehrereorts kamen die äußere, ebenfalls mit Stein verputzte Mauer des Grabens (*contra scarpa*), weitere verputzte Teile der Mauer mit Quadersteinverputz und ihre Fundamente zutage. Im westlichen Teil des Grabens fanden wir zwischen dem westlichen Turmpaar und der äußeren Mauer des Grabens die Reste von Holzbrücken mit Pfostengerüst. — Die vollständige Freilegung des Grabens ist eine weitere Aufgabe.

Als Ergebnis der Freilegung kann festgestellt werden, daß zur Anjou-zeitlichen Burg mit viereckigem Grundriß ein Eingang mit Pilastern und Zugbrücke aus Nordost führte. Die Erweiterung der Burg begann unter Maria von Anjou und Sigismund dem Lützelburger; zugleich entstand die erste Form des äußeren Bollwerkes. Unter Matthias Corvinus wurden die mit Quadersteinen ausgelegte, die Tore mit Zwillingtürmen befestigende Außenmauer und die oberen Niveaus der vier Wohntürme errichtet. Später, im 16–17. Jh., wurden die Trakttiefen mit Kasematten und verschiedenen Bollwerken gegliedert, deren Niveaus ebenfalls erhöht wurden. — Die Geschichte der Burg steht nun in großen Zügen vor uns, doch kann eine Synthese erst nach Erforschung des Grabens, der Untersuchung des archäologischen Fundmaterials und seiner Einschätzung und nach Herstellung der Baurekonstruktion zustandekommen. Die bisherigen Ergebnisse zeigen bereits, daß eine vergleichende Bearbeitung des historischen und archivarischen Materials bzw. der archäologischen Funde weitere Ergebnisse, weitere Möglichkeiten zeitigen kann.

I. Sz. Czeglédy

„POSTES INSUPER EMBLEMATE CONSPICUI”

Bonfini írja ezeket a szavakat a magyar renaissance építészet oly sokszor megsíratott remekének, Mátyás király budai palotájának leírásában.¹ A palota belső berendezése, és művészettörténeti értékelése tekintetében, néhány töredékes lelettől eltekintve, a szemtanuk leírásaira vagyunk utalva. Fontos ezért a régész és művészettörténész számára minden forrásszöveg pontos megértése.

Császár Mihály így fordítja ezt a szöveget: „remekül díszített termek vannak bennük... rakott művű ajtószárazakkal...”; Geréb László fordítása szerint: „az ajtófélfák berakásokkal ékesek”.³

A fordítók tehát régebben és újabban megegyezőleg berakott — azaz intarziás — ajtófélfákról olvasnak Bonfini fenti szövegében. Maga Császár Mihály azonban kultúrhistoriai munkájában⁴ kiterjesztőleg értelmezi a szöveget, midőn így ír: „Az ajtók szintén remekbe járók, és pedig nem csupán a hatalmas portálék, hanem az épület belsejében a kisebb ajtók is... A belső termek aajtai mozaikszerű rakott díszítéssel készültek.”

Az újabb művészettörténeti irodalom a forrásszöveget inkább a vörösmárvány ajtókeretek faragványaira vonatkoztatja, melyek közül egyesek töredékesen ránk maradtak — az *emblemata* szó modern értelmezése szerint.⁵ Kísérjük meg a forrásszöveg elemzését először nyelvészeti úton.

Az értelmezés két szó fordításán múlik. Ezek *postes* és *emblemata*.

Postes szó szerinti fordításban ajtófélfát, ajtókeretet jelent (postis, -is, m.). Kivált itt szereplő, többszámú alakjában azonban a latin szerzők, klasszikusok⁶, és későbbiek⁷ egyaránt, rendszeresen használják az egész ajtó jelölésére *pars pro toto* alapon.

Maga Bonfini valamivel az idézett hely után Mátyás palotájának leírásánál kifejezetten az domborművekkel ékesített bronz kapuszárnyakat jelöli „postes” szóval.⁸ A kapuszárny pontos megfelelője — *valvae*, -arum f. — a klasszikus szövegekben is ritka, a középkori latinban pedig szörványosan használatos.

Emblema (-tis, n.) a görög *ἐμβάλλω* származékszava. Elsődleges értelme a klasszikus szövegekben: berakott, foglalatra beillesztett munka, mozaik. Ez a „berakottság” különbözteti meg a „tesseratus” és „musivus” szavakkal jelölt összerakott, kockákból és kövekből összeillesztett más munkáktól. A három fogalom egyébként gyakran átfedi egymást és pontosan el nem határolhatók. Hogy azonban az *emblema* szóképe a berakás műveletéből alakult ki, mutatja, hogy már a klasszikusok is használták edényekbe befoglalt, bemélyesztett reliefek jelölésére is.

A középkori latin nyelv megőrizte az *emblema* szó értelmét, bár mindkét irányban tovább bővítette. A szó előfordul kifejezetten bútorberakások jelölésére is,⁹ alkalmazták befoglalt drágakövek, gemmák, medaillonok jelölésére, valamint a hajók orrán besüllyesztett domborművek, vagy tartójába befoglalt ereklye jelölésére is.¹⁰

A befoglalt képek, domborművek jelölésével kapcsolatban alakult át az *emblema* szó az újkorban, — a görög szóképet ki nem érző népek nyelvében — a szimbolikus tartalmú, jelképes ábrázolás fogalmává. Ez az átalakulás azonban jóval Bonfini után ment végbe.

Calepinus szótárának 1585 évi lyoni kiadása, amely először tartalmaz magyarnyelvű értelmezéseket, az *emblemata* szót következőképpen fordítja: „Rakot ezíráis

¹ Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum Decades*. Ediderunt: *Főgel J. — Irányi B. — Juhász L.* Lipsiae, 1936—1941 (Budapestini). (Bibl. Scriptorum Medii Rec. Aev. Red. L. Juhász.) Tomus IV. Decas IV. Liber VII. 93—94.

² Antonius de Bonfinis: *Szemelvények*. (Képek Mátyás király korából). Ford., bev. és jegyz. ellátta Császár M. Bp. 1905. 34.

³ Antonius de Bonfinis: *Mátyás király*. (De rege Mathia.) (Ford. Geréb László. Bev. és jegyz. ell. Kardos T.) Budapest, 1959. 300.

⁴ Császár M. A magyar művelődés a XV. században Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*-ének alapján. Bp., 1902. 78.

⁵ Balogh J. A budai királyi várpalota rekonstrukciója a történeti források alapján. MűÉ.: (1952) 29—40.

⁶ Pl.: Vergilius 2. Aen. v. 493: „Emoti procumbunt cardine postes”.

⁷ Pl. Leon Battista Alberti: *De re aedificatoria* Lib. X. ed. princ. (Firenze 1485) c. művében, egyetlen helyen használja: „Boni viri quod parietem aut porticum duxeris lautissimam / quod ornamenta postium columnarum tectique imponeris et tuam et suam vicem comprobant et congratulantur.” (ed. princ., Firenze

1485., Praefatio fo 2) „Postium” fordítása — Bonfini idézett szövegéhez hasonlóan — itt is értelmezhető két-féleképen. Max Theuer (Leon B. Alberti, *Zehn Bücher über Baukunst*. (Wien — Leipzig 1912. 12.) fordítása szerint „Schmuck der Türgewände”. Ezzel szemben Pietro Lauro az első olasznyelvű fordításban (I dieci Libri de L'Architettura..., Venetia 1546, fo. 3r.) így olvassa ezt a helyet: „e che le porte, le colonne... habbi ornamente compiuto”; ugyanúgy Jean Martin is (L'Architecture et Art de Bien Bastir..., Paris 1553, fo. 2v): „puis enrichissez tout cela de Colonnes industrieusement taillez, & avec ce de toutes ouvertures magnifiques...” Legújában Dr. Hans Karl Lücke a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte kutatója, „postium”-ot e helyen a teljes ajtóra vonatkoztatja. Ő volt az, aki e szöveghelyre figyelmünket felhívta, amiért e helyen is hálás köszönetet mondunk.

⁸ Decas IV. 99.: „Ex eodem lapide geminas huic ianuas superstruxerat, quas aenei postes et affabre facti Herculeisque laboribus admirabiles et non minus a tergo, quam a fronte spectabile exornabant...”

⁹ Du Cange, Carolus: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*. Niart 1887. II. p. 252: Dudo lib. 3. de Morib. Normannor p. 90: „Supellectilium ubertate locuples, rerumque omnium emblemata dives...”

¹⁰ Du Cange, Carolus: i. m. III. 252.

mw" (rakott díszítésű munka).¹¹ Páriz-Pápai szótára 1762-ben: *emblemata* = „Rakott, tziírást, ékesítettet mű. Item. Minden-féle tziírást.”-nak fordítja.¹² Bartal 1901-ben a közép- és újkori magyarországi latinság szótárában csak *emblemata* származékszavát, *emblematicus*-t közli, mégpedig „symbolicus opertus et tectus; emblemata continens; jelképi, jelképes” értelemben.¹³

Bonfini nyelvezetére nyilvánvalóan elsősorban a klasszikusok hatottak, és a kor más olasz humanistáihoz hasonlóan a szót még mindenkor a görög eredeti szóképnek megfelelően alkalmazta.¹⁴ Ezt bizonyítja az is, hogy ahol a budai palota kazettás mennyezeteit díszítő jelvényekről, vagy az állatövi csillagképek jelképeiről ír, Bonfini az *insigne* (is, n.) szót használja.¹⁵

E jelképeket, jelvényeket és címereket mai művészettörténeti irodalmunk általában összefoglalóan *emblemáknak* említi. Hogy azonban Bonfininél az *emblemata* nem képre, hanem a díszítómódra vonatkozik, szótani elemzéssel is kimutatható. „Emblemata” *emblemata* egyes számú ablativusa: „berakással”, így a díszítőtechnikára vonatkozik, nem címerekre, jelvényekre, melyek esetében a többesszámú „*emblematis*” (rendhagyó!) lenne a helyes szövegezés.

Bizonyosra vehető tehát, hogy Bonfini rakott munkára érti az idézett helyen (Decas IV. VII. 93–94.) az *emblemata* szót.

Hogy ajtókereten, vagy ajtószárnyon, esetleg egész ajtón volt-e és milyen berakás, a *postes* szó elemzésével meg nem állapítható.

Bonfini szövegére felépített hipotézisünknek további kifejtéséhez a régészeti és művészettörténeti kutatás eredményei nyújtanak támpontokat. A budai várásatások folyamán faragott kő- és márványemlékek, közöttük ajtókeretekhez tartozó töredékek kerültek elő. Ezek a forrásokkal egybehangzóan igazolják, hogy a királyi palota ajtókeretei *faragott* vörösmárványból készültek,

Hogy ezeket idegen anyagból való besüllyesztett díszekkel is ékítették volna, nem tarthatjuk valószínűnek. Nem vonatkozhatott tehát rájuk az „*insuper emblemata conspicui*”, következésképpen „*postes*” az elemzett forrásszövegben „ajtószárnyat” jelent.

Az ajtószárnyak berakott díszre opus *emblematicum*, azaz intarzia volt. Hogy a budai királyi palota ajtóin megjelenő rakott díszítés az intarzia melyik válfajához tartozott, azt éppen műtörténeti kutatások legutóbbi éveiben elért eredményei alapján világíthatjuk meg.¹⁶

A faberakás, intarzia a Quattrocento bútorművészetének elsődleges díszítómódja volt. Egyszerű geometrikus mintáktól, festményszerű, perspektivikus hatást keltő intarziaképekig változatos alkotások maradtak fenn olasz földön. A budai várpalotával egykorú itáliai renaissance paloták remekművi intarziás ajtóin önálló művészi alkotások. A legnevezetesebbek közé tartoznak a firenzei Palazzo Vecchióban a Sala dei Gigli ajtószárnyai (1476–85), az urbinói Palazzo Ducale-ban a Sala degli Angeli intarziás ajtóin (1465–1479). Bonfini, aki Nápolytól Firenzéig beutazta Itáliát, jól ismerhette ezeket a nagyszabású műveket. Joggal következtetjük tehát, hogy lelkes szavainak — „*insuper emblemata conspicui*” — leírására a budai királyi palota ajtóinak díszes, minden valószínűség szerint festői hatású intarziái ösztönözték.

Alátámasztja érvelésünket számos kiváló, névszerint ismert firenzei legnaiuolo és *maestro di tarsia* itteni működéséről szóló adat, amely szerint ezek az intarziátorok és faragó-asztalosok a királyi palota belső kialakításának munkálataihoz 1479-ben Budára szerződnek.

Elemzésünk szerint tehát helyesnek vallhatjuk e dolgozat címében idézett forrásszöveg Császár Mihály általi kiterjesztő értelmezését és mondhatjuk, hogy Mátyás király budai palotájának ajtóin, Bonfini szemtanúi leírása szerint, „felettebb kiváló berakással”, intarziával voltak ékesek.

Zlinszky János—Zlinszkykyné Sternegg Mária

„POSTES INSUPER EMBLEMATA CONSPICUI”

Estratto

Antonius De Bonfinis umanista, oriundo italiano, nella sua opera in lingua latina, (Vedi: I. annotazione) scrivendo sul palazzo di Mattia Corvino di Buda, constata che in questo c'erano «*postes insuper emblemata conspicui*». Siccome questa importante opera di arte del rinascimento ungherese la conosciamo in gran parte soltanto da fonti scritte, l'analisi e l'interpretazione precisa di queste fonti sono molto significative per la storia dell'arte.

L'interpretazione del testo dipende dalla traduzione di due parole: *postes* ed *emblemata*.

Postis, significa stipite, mentre nella sua forma plurale, in primo luogo, si riferisce anche a tutta la porta. Lo stesso Bonfini in un'altra parte della stessa opera lo impiega incondizionatamente come battente di porta di bronzo.

Emblemata deriva dal greco *ἐμβάλλω*, che significa intarsio. Il latino classico lo adopera sempre per lavori

¹¹ Ambrosii Calepini: *Dictionarium decem Lingvarum Lugduni*, 1585. Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Kiadta Melich J. Budapest, 1912. Calepinus értelmező szótárának nyolcnyelvű kiadása (Bázel, 1584(?)) szerint *emblemata* = „Ital. Opra di musaico, opra intarsitata. Germ. Eingelegte künstliche arbeit.”

¹² Páriz Pápai, Franciscus: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Tyrnaviae, 1762.

¹³ Bartal, Antonius: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae-Budapestini 1901.

¹⁴ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem latin filológiai tanszékének munkájában készülő magyarországi latin nyelv szótára cédulaanyagában, amelybe részünk-re voltak szívesek betekintést engedni, amit ezúton köszönik meg, a szó nem szerepel. Filarete Trattato d'Architettura-ját Mátyás király megbízásából Bonfini fordította latin nyelvre; tudvalevőleg igen szabadon, és kihagyva éppen mindazon fejezeteket, amelyekben Filarete az

emblemata olasz megfelelőit, az „(in)tarsiamiento” főnevet és „tarsiare” igét használta. A Bonfini *Rerum Unicarum Decades*-ével majd egykorú mű, a „*Hypnerotomachia Poliphili*” (1499) szerzője, Francesco Colonna az „*emblematura*”-t és „*emblematico*”-t kizárólag klasszikus értelemben mozaikra, vagy intarziára használja, amint azt a „*Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*” (49. Lieferung) megállapításával szemben a legújabb kutatás (Lásd Pozzi G. és Ciapponi L. A. (Padova 1964) glosszáját az új kiadásban) kifejti. E jegyzetben közölt adatokért Peter Tiglernek, hálás köszönetet mondok.

¹⁵ 93–94 között: „... item laquearia ubique varia et aurata multa *insignium* varietate distincta” 95–96 között: „... duodecim signiferi orbis sideribus *insigne* non sine admiratione suspicitur.”

¹⁶ *Voit P.*; Műhely a Via dei Servi. MűÉ... (1961) U. ö.: Una bottega in Via dei Servi. *Acta Hist. Art.* 7 (1960) p. 195–202.

di intarsio, principalmente per mosaici. L'intarsio differenzia l' «opus emblematicum» dal «tesseratum» e dal «musivum». Che presso i classici «emblemata» significhi intarsio, risulta dal fatto che con questa parola esprimevano anche intarsi di rilievi.

Nel medio evo, questa parola venne impiegata per indicare ogni sorta di intarsio, così anche per incastonare gemme e bassorilievi. Soltanto nell'era nuova e piuttosto nelle lingue moderne significa rappresentazione figurativa di contenuto simbolico.

Bonfini impiega „emblemata” nel suo significato classico ed indica gli emblemi scolpiti, con la parola «insigne». Sotto «emblemata» egli intende lavori fatti con intarsio. Con che intarsio e che parte delle porte venivano ornate, questo, con l'exegesis linguistico non si può decidere.

Secondo quanto ci consta, gli stipiti delle porte del palazzo di Buda, in maggior parte, erano fatti di marmo rosso scolpito. Non questi vennero ornati di intarsi, ma evidentemente i battenti delle porte fatti in legno.

Bonfini conosceva le porte e le spalliere artisticamente intarsiate dei palazzi del rinascimento italiano quattrocentesco del suo tempo. Dunque se egli designa gli intarsi con l'attributo «insuper conspicui» allora possiamo con certezza dedurne, che egli non parla di lavori di semplice mosaico, bensì di quadri intarsiati di pittoresca prospettiva.

Questa argomentazione vien convalidata dai dati sull'attività locale di numerosi «maestri di tarsia», i quali giunti da Firenze fin dal 1479 si impegnavano per i lavori interni del palazzo di Buda.

J. Zlinszky—M. Z.-Sternegg

A HEIDELBERGI ORIENTALISTA KONFERENCIA

Nem ok nélkül merült fel tudományos körökben annak lehetősége, hogy a három évenként megtartott nemzetközi orientalista kongresszus eddigi általános jellege helyett a különböző szekciókra osztott szaktudományok a jövőben külön-külön tartsák nemzetközi összejöveteleiket. A többek által javasolt változás egyik okát az utóbbi években követett gyakorlatban kell keresni, amennyiben az 1960. évi moszkvai után 1963-ban Delhi-ben volt, 1966-ban pedig New-Yorkban tervezik az orientalisták nemzetközi összejövetelét, tehát oly távoli helyeken, amelyek a kutatók egy részének megnehezítik, egy részének egyenesen lehetetlenné teszik az azon való részvételt. Egyes szekciók látogatottsága így a vártnál kisebb volt. Egy-egy tudományág képviselője részére a kongresszus egésze áttekinthetetlen, hiszen időhiány miatt saját szekcióján kívül más ülésen, vitán alig vehet részt. Az ókori Kelettel foglalkozó jelentősebb tudományos intézet, egyetemi intézmény jelenleg nagyjából Európában található, így az utóbbi évtized óta egyre növekszik azoknak a konferenciáknak a súlya, amelyet a Deutsche Morgenländische Gesellschaft rendezésében négy évenként Németországban tartanak nemzetközi jelleggel. Az 1961. évi XV. Orientalistentag göttingeni összejövetele után 1965. augusztus 1–6-ig tartó XVI. konferenciája Heidelbergben gyűjtötte össze az orientalista kutatókat. 10 szekciója a következő volt: 1. Egyiptológia, 2. Ékirástudomány, 3. Ótestamentum kutatás, 4. Keresztény Kelet és Bizánc, 5. Sém nyelvészet és Izlámkutatás, 6. Indológia, 7. Iranisztika, 8. Altajisztika és Közép-Ázsia, 9. Sinológia, 10. Afrikanisztika. Látogatottság és hagyomány alapján is az egyiptológia volt legerősebben képviselve, amelyen az előadások során az utóbbi évtized legérdekesebb tudományos problémái szerepeltek és jelentős ásatási beszámolók. A világ minden részéből meghívott előadók közt a népi demokratikus országokat Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarországon és a Demokratikus Német Köztársaság képviselte. Ebben a szekcióban a következő előadások hangzottak el:

J. Černý (Prága, Oxford): Report on a Coptic Etymological Dictionary. Az újegyiptomi nyelvnek és írásnak ma legjelentősebb képviselője beszámolt az elkészülés előtt álló egyiptomi-kopt etimológiai szótár munkálatairól.

G. Fecht (Heidelberg): Zur Bedeutung metrischer Gliederung für die Übersetzung ägyptischer Texte. A sokat vitatott és újabban az óbirodalmi datálásában erősen kétségbe vont Ipu (Ipuver, Ipuser) szöveg metrikus részeit mutatta ki.

P. Seibert (Heidelberg): Eine Mahnung des Hor'gedef in demotischer Übersetzung. Hor'gedef egy szövegrészének valószínűleg szájhagyományon keresztül való továbbélését mutatta ki egy demotikus iratban.

W. F. Reineke (Berlin): Zu Bau, Stil und Sprache der mathematischen Texte. A matematikai szövegek stílusfelépítésének egyezését bizonyította.

Ph. Derchain (Strasbourg): Menes. A már egy-két éve felvetett probléma megpő fogalmazása abban az értelemben, hogy a késői (Egyiptomban is csak újbirodalmi) megörökítésben szereplő birodalom alapító Menes csak fiktív személy.

J. Omlin (Wettingen, Svájc): Über einen Sarg des frühen Mittleren Reichs in Turin. A Torino Múzeum középbirodalmi Ipu szarkofágjának vallástörténeti elemzése.

I. E. S. Edwards (London): Lord Dufferin's Excavation at the Eleventh Dynasty Temple of Deir el-Bahri. Egy múlt század közepén történt ásatási anyagnak bemutatása magángyűjteményből.

St. Wenig (Berlin): Zur Rekonstruktion der Jahresreliefs aus dem Sonnenheiligtum des Ne-user-re. A Berlini Staatliches Museum anyaga alapján készített rekonstrukció a szokásos hármass helyett a kettős évszakbeosztást mutatja az eddig előkerült Neuserre napszentély emlékéanyagában.

Wessetzky V. (Budapest): Reliefs aus dem Tempel Ptolemaios I. aus Sharuna in Budapest und Wien. I. Ptolemaios templom építkezéseiből a legjelentősebb összefüggő anyagot a Szépművészeti Múzeum reliefsai képviselik. Ásatásának és Budapestre kerülésének történetét, a Bécsben talált darabokkal való összefüggését és jelentőségét emelte ki az előadó.

E. Edel (Bonn): Die Felsgräber der Qubbet el Hawa bei Assuan. Az assuani sziklasírok feltárásának az utóbbi évek vonatkozó eredményeit összegezte előadásában. Több száz feliratos edény nemesak növény, gyümölcs nevek tisztázására, de a személynevek alapján családok leszármazásának megállapítására is fontos anyagot szolgáltatott. A munkálatok másik része az assuáni kopt építészeti és feliratos emlékanyagra vonatkozik.

W. Vycichl (Genf): Sprachliche Beziehungen zwischen Ägypten und Afrika. A berber, kusita, sudáni (csado-hamita) és nubiai nyelvelemek ősi összefüggéseit kutatta az óegyiptomi nyelvvel. Kitért a klasszikus auktoroknál fennmaradt berber szavakra is.

R. Anthes (Berlin): Eine Funktion des Gedichtes in der ägyptischen Literatur. A prózai irodalmi művekben előforduló költemény jellegű részekkel foglalkozott az előadás.

F. Hintze (Berlin): Einige Ausgrabungsergebnisse der Sudanexpeditionen. A Német Demokratikus Köztársaság Berlini Akadémiájának nagysikerű sudáni ásatásairól számolt be. A negyedik és ötödik kampány a centrális templomok kialakítását és továbbfejlesztését tisztázta a meroitai korban.

P. Kaplony (Zürich): Gedanken zum Aufbau der Hieroglyphenschrift. A hieroglif írásjelek első megjelenési formáinak alkalmazásáról értekezett.

H. Goedicke (Wien): Das Königtum der Thinitenzeit. Az archaikus kor királyneveinek vizsgálatában arra az eredményre jut, hogy a fáraó nem azonos Horusszal, de annak megszemélyesítője, egy-egy a nevében kifejezett jelleg azonosítással. Pl. nem mint eddig vélték: „A harcos Horus”, de: „Horus harcosa”, és ugyanígy: „Horus barátja”, „Horus megszemélyesítője”, „Horus lelke” stb.

B. J. Peterson (Stokholm): Zur Schreibung hethitischer Namen in Ägyptischen. Az egyiptomi-hetita békeszerződés és egyéb források alapján foglalkozott az egyiptomi szövegekben előforduló hetita nevekkal.

J. Lipínska (Varsó): Excavations of the Temple of Thutmose III. at Deir el-Bahari. Az utóbbi évek legjelentősebb felfedezéséről, a Der el-Bahriban a lengyel

ásatók által feltárás alatt levő III. Thutmosis templomról számolt be.

D. Arnold (Kairo): Bericht über die Freilegung des Grabes 386 in Theben — West. A Kairói Német Archeológiai Intézetnek az utóbbi években folytatott legjelentősebb ásatásáról, egy XI. dinasztiaiabeli thébai sírkamra feltárásáról számolt be. Ez az Intef sír nemcsak nagysága, festett ábrázolásai (pl. ázsiai hadjárat várostrommal), régészeti tárgyai (edények, sírkupok) miatt nevezetes, de kimutatható volt az eredeti építészeti terv megváltoztatása is az alapozásban, amennyiben a legjelentősebb korai középbírodalmi építkezés, Mentuhotep der el bahri hatalmas sírpítményének útjába esett.

S. Schott (Göttingen): Buchungungsverfahren. Az érdekes előadás új szempontból világította meg az újbirodalomban használt írnok paletták használatát. Az azokon néhány esetben fennmaradt pontoszások jelölésekről kimutatta, hogy tizes, ill. összegezve százas értékegységekben a megszámlolt gabona-, esetleg más mennyiség feljegyzésére szolgált.

E. Hornung (Wolbeck/Westfalen): Neue Materialien zur ägyptischen Chronologie. A 18. dinasztia pontos kronológiáját igyekezett megállapítani a holdnapár alapján. (Erre vonatkozólag jelentős kutatási eredmények fűződnek Mahler Ede nevéhez is). E holdnapár a

18. dinasztia idején még használatban volt és csak a Ramesszida korban ment ki a gyakorlatból.

W. Westendorf (München): Die Pantherkatze Mafdet. A párduc név és ábrázolás etimológiájáról és kultikus jelentőségéről értekezett. A történeti korban már nem szerepel az uralkodó hatalmi jelképeként, de ábrázolásának egyes jellemző vonása, így egyedül a párducra karakterisztikus, és az egyiptomi ábrázolásokon mindig feltüntetett sajátos, lefelé húzódó szemvonal a késői korokig nyomon követhető, többek közt Bész ábrázolásain is.

J. Wallert (Tübingen): Die Bezeichnung des Löffels im Alten Ägypten. A kanálnak koronként változó stílus-történeti fejlődését és az eredeti edényformának megfelelő elnevezését vizsgálta.

Sch. Allam (Tübingen): Gerichtsbarkeit in der Arbeiteriedlung von Deir el-Medineh. A legnevezetesebb egyiptomi újbirodalmi iparos és művészváros, Deir el-Medineh magánjogi helyzetét vizsgálta ostrakon feliratok alapján, amelyek az ott lakók bohémnek nevezhető életformájáról, sok pereskedésről, visszaélésről számolnak be. A sokszor csak laikus mesteremberekből alakult bíróságok döntése nem szükségképpen járt együtt az ítélet végrehajtásával, ill. a kár megtérítésével.

Wessetzky Vilmos

SIMPOZIUM O TERITORIJALNOM I HRONOLOŠKOM RAZGRANIČENJU ILIRA U PRAISTORIJSKO DOBA

Održan 15. i 16. maja 1964. Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga IV., Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1. — *Symposium sur la délimitation territoriale et chronologique des illyriens à l'époque préhistorique*. 15. et 16. mai 1964. Société savante de la R. S. Bosnie-Herzégovine, Publications spéciales, Tome IV., Centre d'Études Balkaniques, Livre 1. — Szerkesztette A. Benac, B. Čović, E. Pašalić. Sarajevo, 1964.

Közép-Európa és a Balkán ókori népei közül kétségtelenül az illírek története és nyelve a legproblematicusabb. Nyelvi elhatárolásuk és történeti szerepük megítélése az utóbbi negyven évben olyan szélsőségeken ment keresztül, amilyenek a jobban körülírható keltákkal, thrákokkal vagy germánokkal kapcsolatban elképzelhetetlenek lennének. A harmincas évek pánillírizmusa oda vezetett, hogy az illíreket az európai, sőt eurázsiai őstörténet kulcsnépévé léptették elő, úgyszólván minden olyan nyelvi anyagot, amely nem volt valamely jobban ismert ókori nyelvhez köthető, az illíreknek tulajdonítottak, s ennek alapján egy Európát átfogó illír szubsztátumot véltek felismerhetni. Jogos kétfelék már a negyvenes évek elején jelentkeztek, de a másik végletbe átesáp ellenhatás csak azóta bontakozott ki, amióta nyelvi vonatkozásban a venétek és liburnok, régészeti vonatkozásban a lausitzi, majd az urnasiros kultúra, történeti vonatkozásban a pannonok, dalmaták, liburnok stb. illír voltát vonták több-kevesebb joggal kétségbe. Míg a harmincas években a kutatás szinte versengett abban, hogy minél több őskori népmozgást és kultúrhatást, definíciatlan helynevet és ismeretlen hovatartozású törzset vonjon be az illír nép és nyelv körébe, addig ma az ellenkező végtel jellei mutatkoznak: egyre több kísérletet látunk arra, hogy az illírseget egy egészen szűk területre, a későbbi Dalmácia tartomány déli szögletébe korlátozzák, s egyre több régészeti kultúrát vagy történetileg megfogható népet határoljanak el tőle.

Ilyen körülmények között különös érdeklődésre tarthat számot egy olyan vállalkozás, amely a vizsgálatok komplexitásának szükségességét felismerve a kérdés sokoldalú megvilágítására törekszik és a centrális fontosságú terület, Bosznia és Hercegovina kutatóit szólaltatja meg. Erre tett kísérletet a Sarajevóban 1964. májusában összeült megbeszélés, amelynek anyagát elismerésremélőan hamar, nem egészen egy év leforgása után teljes egészében nyomtatásban is közreboesátották.

A megbeszélés az illírek elhatárolásának területi és időrendi kérdésével foglalkozott. A felkért előadók ennek megfelelően az illír nyelvi anyag területi elhatárolására (R. Katičić), az illír etnogenezis régészeti megajzolására (A. Benac), a feltételezett centrális terület anyagi kultúrájának jellemzésére (B. Čović), az illírek keleti (M. Garašanin), északi (Z. Marić) és északnyugati (S. Gabrovec) határának megvonására tettek kísérletet. Mindössze az illírsegre vonatkozó források történeti-filológiai elemzését hiányolhatjuk e tervszerű összeállításból, de e munka egy részét már tíz évvel ezelőtt elvégezte M. Suić az előadók által igen gyakran hivatkozott fontos tanulmányában. Az előadások közös kiindulási alapja is voltaképpen Suić azon megállapítására nyúlt vissza, hogy a tulajdonképpeni illírek (*Illyrii proprie dicti*) Dalmácia tartomány déli szögletében laktak. E közös kiindulásra azonban olyan eltérő hipotézisek épültek, amelyek részben a radikális leszűkítés irányába, részben a tágabb illír-fogalom közvetett vagy közvetlen bizonyításának irányába esnek. Így pl. Garašanin az illírek keleti határát az őskorban a Morava völgyében látja, Gabrovec legalább részben a felső Száva-völgy lakóinak illír voltát teszi fel, míg Marić már az illírek és pannonok között éles határt von, Katičić pedig megfogalmazásának minden hangsúlyozott óvatossága ellenére is csak a délkeleti terület névanyagát tartja kétségtelenül illírnek. Az eltérések azonban — bár jól tükrözik a ma meglevő irányzatokat — nagyrészt arra vezethetők vissza, hogy az „illír” elnevezésnek az előadók egyrésze nyelvi, más része népi vagy kulturális tartalmat tulajdonított. Az előadást követő vitában, amelynek anyagát sajnos csak rövid kivonatban kapjuk német nyelven, erre a körülményre rá is mutattak.

Az előadók többségének igen nagyvonalúan felépített, széles összefüggésekbe ágyazott ősrégészeti elgondolásait nem vagyok illetékes elbírálni. Két előadás azonban részletesebb tárgyalást igényel Pannónia történetének szempontjából is. Az egyik Katičić sokat ígérő kutatásainak összefoglalása, a másik Marić szintén előzetes kutatásait összefoglaló fejtegetése.

Katičić abból indul ki, hogy az illírseget nyelvi hagyatéka csaknem kizárólag tulajdonnév, s ezért a nyelvészeti módszerek alkalmazásának kilátásai meglehetősen korlátozottak, illetve alkalmazásukat egy adekvát módszerrel végzett név-osztályozásnak kell megelőznie. Az illír nyelvi anyag kiválasztásának eddigi módszere azért nem

vezetett eredményre, mert ilyen osztályozás nélkül, elhamarkodva állapított meg sajátosan illir töveket és képzőket (pl. a sok visszaélésre alkalmas -st- képzőt). A név-osztályozás módszerét Katičić korábbi tanulmányaiban már sikerrel alkalmazta s most a következőképpen jellemzi: a nevek tövekből és képzőkből állnak; ezek a névelemek (Namenelemente). Kiválasztásuk annak alapján lehetséges, hogy változó környezetben fordulhatnak elő (pl. a mai délszláv nyelvben a Bran- és Vlad-tövek, amelyek az -o és -ko képzővel társulhatnak). Azonos tövű nevek alkotnak egy névesaládot (Namen-sippe), azonos képzésű nevek egy képzési csoportot (Bildungsgruppe). A tö és képző társulási szabálya a névforma (Namensformel). Mindezek alkotják a névtárgyakat (Namengegenstände), amelyek térbeli elterjedését kell vizsgálni. Az elterjedésnél meg kell különböztetni az elterjedési magot (Kerngebiet) a szóródási területtől (Streugebiet). A különbségtétel döntő fontosságú, de csak nagyobb számú névtárgy esetében lehetséges. Az elterjedési magok egybeesése mutat egy névadási csoport meglétére, amelynek kimutatása annál biztosabb, minél több névtárgy elterjedési magjából adódik. Egy névadási csoport jelölhet etnikumot, sőt nyelvterületet is, általában azonban elképzelhető, hogy egyazon nyelv területén több névadási csoport is található. A voltaképpeni nyelvi elemzésnek ezekből a csoportokból kell kiindulnia.

E módszerrel Katičić Dalmáciában három névadási csoportot különített el: 1. a délkeleti csoport, amely szerinte egyedül nevezhető teljes joggal illirnek, 2. a közép-dalmáciai, amely erősen kapcsolódik a pannóniai nem-kelta névadáshoz, 3. a liburniai, amely az előbbi kettőtől élesen elkülönül, s a venéttel rokon. A közép-dalmáciai és a pannóniai csoport viszonyát Katičić nem határozza meg véglegesen, eldöntetlenül hagyja, hogy egy csoport két alescportjáról vagy két rokon csoportról van-e szó. Az egyezések csakugyan igen szembetűnőek, s bizonyítani látszanak Strabon adatát, amely szerint a későbbi Dalmácia északi és keleti felét a pannon törzsek lakták. (Ezt az adatot a vita során D. Rendić-Miočević kétségbevonta, indokai sajnos nem derülnek ki a kivonatból). Katičić röviden felvázolja a pannóniai névadás csoportjait is: 1. noricum (illetve általában kelta) jellegű csoport a felső Száva-vidéktől a Lajtáig és a Duna-könyöktől délre, 2. a pannon névadás Andautoniától keletre egészen a Száva torkolatáig, egy foltban pedig Győr és a Duna-könyök között, 3. az iggi névescport, amely liburniai kapcsolatokat mutat erős kelta beütéssel. E csoportosítással maradéktalanul egyetérthetünk.

Marić, aki nemrég néhány értékes tanulmányban vizsgálta Észak-Bosznia vaskorát, s különösen Donja Dolina új feldolgozásával nagyban előrevitte ismereteinket, kutatásait foglalta össze. Hangsúlyozza, hogy legalább is az urnasiros kultúra fellépése óta Észak-Bosznia régészetiileg a Dráva és a Száva közéhez s a Dunántúlhoz tartozik, nem pedig Boszniához. A határvonal nagyjából egybeesik a későbbi Pannónia déli határával s bizonyos fokig a közép-dalmáciai névescport északi határával. Ezért az urnasiros kultúra hordozóiban a pannonokat látja és csak a későbbi Dalmácia lakóit tartja illireknek. Abból a kétségtelen tényből, hogy írott forrásaink egyetlen Szávától északra élt népet sem neveztek illirnek, Marić arra következtet, hogy a pannonok nem voltak illirek. Cassius Dio ismert leírása alapján (XLIX 36) még külön pannon nyelvet is feltételez, ami ugyan a tacitusi *lingua Pannonica* (Germ. 43) alapján megvizsgálendő kérdés, de Dio helye nem bizonyítja.

Marić kétségtelenül élesemjű és kritikus fejtegetései nem győznek meg egy külön nyelvvel rendelkező pannon nép létéről. Az az éles határvonal, amelyet a közép-dalmáciai és a pannon névadás között húz, nem jogosult, hiszen Katičić is hangsúlyozza e két csoport erős kapcsolatát. Augustus korának eseményei pedig egyértelműen bizonyítják a Száva két partján élt törzsek kapcsolatát politikai szempontból is. E szövetség kiterjedt Dalmácia egész északi felére (Liburniát leszámítva). Ha tehát Marić a pannonokat az urnasiros kultúra hordozóival azonosítja, akkor az urnasiros kultúrát jóval délebbre is ki kellene mutatnia. Azonban a vaskori kultúrák elhatárolódása nem hozható párhuzamba a jóval későbbi római kor forrásai nyújtotta adatokkal. Ha a pannonok illir voltát tagadnánk, akkor ugyanilyen joggal tagadnunk kellene Dalmácia tartomány északi és keleti felének lakóinál is, ahogyan Katičić bizonyos fokig tagadja is. Ezzel elérkeztünk az alapkérdéshez, amelynek megválaszolását — mint a vitázók is hangsúlyozták — nagymértékben az befolyásolja, hogy milyen tartalommal telítjük az „illir” szót. Ma már világos, hogy illirnek eredetileg csak Dalmácia déli törzseit (sőt törzsét) nevezték, s az „illir” név csak a rómaiak kezén terjedt ki egyre nagyobb területre. *Mint népnév* csak azokat illette meg, akiket később Plinius *Illyrii proprie dicti*nek nevez. Sem a pannonokat, sem a dalmatákat nem tartották az ókorban illireknek, mert „illir”-en egy meghatározott törzset vagy törzscsoportot értettek, nyelvi tartalom nélkül. E szempontból az „illir” elnevezés egyenértékű a „pannon”, „dalmata” stb. elnevezésekkel. Az „illir” név jelentésbővülésének folyamata nem egyedülálló, voltaképpen ilyen utat tett meg a „thrák”, „germán”, „gall” és sok más összefoglaló név is. A *proprie dicti* arra mutat, hogy e jelentésbővülésnek a rómaiak tudatában voltak, ami különben kiderül Appianus Illyrikájának több félreérthetetlen megjegyzéséből is. Nem lehet tehát kérdéses, hogy miért nem nevezték a pannonokat sem illireknek.

Égészen más kérdés a nyelv. A vitában többen hangsúlyozták, hogy a népnévtől („Illyrier”) szigorúan el kell választanunk a nyelvet („illyrisch”) elnevezését. Az „illir nyelv” jórészt modern konstrukció, amiből azonban korántsem következik, hogy téves lenne. A Katičić-féle névescportokból arra lehet következtetni, hogy Dalmácia nagyrésznének és Pannóniának nem-kelta névadása szorosan összetartozik, s az ott előforduló nevek egy részének szóródási területe kiterjedt az *Illyrii proprie dicti*, a dardánok, és más népek területére is. A magam részéről ezért a szóródási területek fontosságát is hangsúlyoznám. Bár világos, hogy a meglehetősen homogén kelta névadással ellentétben az illir tagoltabb, azért annál mégis több szál fűzi össze csoportjait, hogy teljesen elszigetelhetnénk őket egymástól. Nem látom ezért akadályt annak, hogy a pannonokat, dalmatákat, a tulajdonképpeni illireket, a dardánokat stb. egy nyelvet, vagy legalább is egy nyelv dialektusait beszélő népeknek tartjuk; viszonyukra analógia lehet a dákok, geták és a tulajdonképpeni thrákok nyelvi viszonya a thrák nyelven belül. Hogy ezt a nyelvet illirnek nevezzük-e, végső soron mellékes kérdés, történetileg azonban indokolt, hogy a bevett megjelölés mellett maradjunk. Rendić-Miočević hangsúlyozta, hogy a pannonok és dalmaták „egy tágabb illir közösség” tagjainak tekintendők, s a vitát összefoglaló A. Benac már egy nyelv dialektusairól beszélt. Erre az eredményként könyvelhető alapra emlékeztetve további gyümölcsöző eszmecserek fognak épülni.

Mócsy András

KONZERVÁLÓ- ÉS TISZTÍTÓSZEREK HATÁSA ÁSATÁSBÓL ELŐKERÜLT CSONTOK KÉMIAI ÖSSZETÉTELÉRE

A régészet — kérdéseinek megoldását keresve — egyre fokozottabb mértékben fordul az antropológiához. Jól tudjuk, hogy a történeti korok emberének megismeréséhez, etnikumuk demográfiai rekonstrukciójához teljes temetők feldolgozása szükséges. Ritka eset

azonban, hogy egy temető teljes csontanyaga épségben megmaradjon. A későbbi bolygatások, a kedvezőtlen talajviszonyok és egyéb zavaró okok, valamint a csesemősirok stb. egyre indokoltabbá teszik az embertani kutatásoknak olyan alapokra helyezését, amelyek a

temető csontanyaga vizsgálatának általánosabb érvényű alapelveit tartják szem előtt. Ilyen alap a csontállomány kémiai-analitikai, szerológiai és szövettani komplex vizsgálata. A csontvázak vagy váztörödékek anyagának ilyen komplex vizsgálata kedvező esetben felvilágosítást nyújthat az elhalt egyén nemére, biológiai korára, egyes megélt betegségeire és vércsoportjára vonatkozóan. Ezeket a vizsgálatokat minden esetben szivacsos csontállományon, lehetőleg valamelyik ágyéki csigolyatesten célszerű végezni.

Az erre kidolgozott módszerünk alkalmazása során azt tapasztaltuk, hogy a régebbi hiteles ásatások csontanyaga módszerünk szempontjából gyakorlatilag értéktelen, mert a csontokat tartósítás céljából legnagyobb részt meleg vízben, vagy gyenge ecetsavban áztatták, vagy acetonnal oldott celluloiddal vagy enyves itatással kezelték, ezek a tartósító eljárások pedig megváltoztatták a csontok kémiai összetételét s ezáltal komplex kutatásaink eredményeit értékelhetetlenné teszik.

Jelen cikkem a különféle rögzítő szereknek és rögzítőkeverékeknek a csontanyag kémiai összetételére és szerológiai tulajdonságaira gyakorolt hatásáról nyújt beszámolót és egyben a csontok kémiai struktúrájának megőrzésére új rögzítőszert használatát ajánlja.

A standard értékek meghatározása céljából friss bonctermi csontanyagon kellett vizsgálatainkat kezdeni (15, 18, 21, 22), hogy a kémiai komponensek értékeit ismert nemű, életkori, halálkori és kórtörténeti adatokhoz hasonlíthassuk. Az ekként nyert standardértékek birtokában további vizsgálatainkat a különböző történeti korokból származó (lehetőleg teljesen feltárt temető) valamennyi sírjának anatómiailag azonos csontjaira irányítottuk, irodalmi adatok alapján keresve az összefüggéseket a kémiai csontkomponensek mennyiségi vagy minőségi változásai és a vizsgált egyén neme, életkora, vércsoportja és kórtörténeti adatai között.

Az ásatag csontokra vonatkozó vizsgálataink során minden esetben észleltük mint zavaró tényezőnek, a dekompozíciónak hatását. (Dekompozíció alatt értjük mindazon biológiai, kémiai és fizikai behatások összességét, amelyek a csontokat az egyén elhalálásától a komplex csontvizsgálatok megkezdéséig érik, és amelyek hatására a csont eredeti anyagai minőségileg és mennyiségileg megváltoznak, mennyiségileg csökkennek, és helyükre új, csontidegen anyagok épülnek be.)

A dekompozíció folyamatát időben két fázisra bonthatjuk:

az első az egyén halálától csontjainak kihantolásáig, a második a kihantolástól a csontok kémiai feldolgozásának megkezdéséig tart.

Az első szakasz tehát gyakorlatilag az a történeti periódus, amely alatt a csontok a talajban nyugodtak. A második szakasz a kihantolással kezdődik, merőben új körülményeket teremtve a napvilágra kerülő csontok számára. A viszonylag alacsony oxigéntartalmú talajból a csont a légkör gazdag atmoszférájába kerül, amely a légkör páratartalmával együtt oxidatív, korrózív hatást fejt ki. Egy bizonyos idő után a levegő is kialakul egy viszonylagos egyensúlyi helyzet. A csontok fizikailag kötött víztartalma a levegő páratartalmának változásával párhuzamos ingadozásokat mutat. Ennek következtében a talajban már porózussá vált csont idővel egyre málékonyabbá válik. A kémiai változások közül csak a levegő oxidatív hatását említem, amely a Boyd—Candela módszer szerint végzendő vércsoportmeghatározáshoz előkészített csonttörlet szerológiai titerértékének tárolás közben bekövetkező rohamos csökkenéséhez vezet (30).

A dekompozíció második fázisában lezajló mindegyik változásnak a megakadályozására különféle rögzítőszereket és rögzítőkeverékeket használunk. Sajnos, a kémiai és szövettani szerkezetet ideálisan konzerváló szerek nem alkalmasak a makroszkópos morfológiai képletek megőrzésére, és fordítva, a formát jól megőrző anyagok kémiai jellegüktől függően elroncsolják vagy átalakítják még azt a kevés egyedi jeleget megőrzött kémiai csontkomponenst is, amelyet a dekompozíciós hatások oly szűkmarkúan továbbítottak.

Keresnünk kellett tehát olyan rögzítőkeveréket amely komplexnek nevezett vizsgálataink céljára a kihantolt csontok kémiai és szövettani szerkezetét a legmaradéktalanabban alkalmas megőrizni.

Első lépésben a múzeumi preparátorok által a mindennapi gyakorlatban használt különféle rögzítőkeverékekkel és rögzítőszerekkel való kezelésnek hatásait tanulmányoztuk komplex módszerünk eredményei szempontjából. A Pilismarót-basaharci La-Tene kori temető 173-számú sírjából kihantolt csontváz ágyékcsigolyája a talajszennyeződésektől mechanikusan megtisztítva, jó megtartású, ép, trabecularis szerkezetű, makroszkóposan pathológiás elváltozásokat nem mutató példány volt. Spongiózáját feldarabolva, az egyes kezeletlen, illetve különféle rögzítőszerekkel preparált mintáin az alábbi, összesen tizenhatféle kémiai, szerológiai és szövettani vizsgálatot ejtettük meg:

Kémiai-analitikai vizsgálatok:

1. a fizikailag kötött víz mennyiségére,
2. a kémiailag kötött víz mennyiségére,
3. a vízdékony szerves frakció mennyiségére,
4. a protein polysaccharida komplex tartalomra,
5. a resistens proteintartalomra,
6. a citráttartalomra,
7. a karbonáttartalomra,
8. a kalciumtartalomra,
9. az organikus kötött foszfortartalomra,
10. az anorganikus kötött foszfortartalomra;

Vércsoportmeghatározás (a Landsteiner-féle ABO rendszer szerint):

11. a Boyd—Candela-,
12. a fluoreszcensz antitest-metódussal;

Szövettani festések és reakciók:

13. heamatoxylin-eosin festés,
14. Schmorl-festés,
15. metachromasiás festődés (a savanyú mucopolysaccharidák szöveti kimutatása),
16. peroxidáze reakció (Zn-leuco-módszer).

A kezeletlen csigolyaminta vizsgálati eredményeihez viszonyítottan:

1. *Csapvízes áztatás* (20 °C-on, budapesti 5,6 pH-jú csapvíz, 1/2 óra) hatása: emeli a fizikailag kötött víz mennyiségét, kismértékben csökkenti a vízdékony szerves frakció, ezen belül lényegesen csökkenti a protein-polysaccharida komplex mennyiségét. Kismértékben csökken a szerves kötésben levő foszfortartalom is. A vizes áztatás tehát bizonytalanra teszi a vércsoport, az életkor és az esetleges pathológiás elváltozások felismerését.

2. *Csapvízben való főzés*. (100 °C-on, 5 perc, 5,6 pH-jú csapvíz). Hatása: emeli a fizikailag kötött víz mennyiségét, lényegesen csökkenti a vízdékony szerves frakció mennyiségét, csaknem teljesen kioldja a protein-polysaccharida komplexet. A kollagéntartalom egy részét zselatinná alakítva, vízdékonná teszi és a csontból kioldja. Jelentősen csökken a szerveskötésű foszfor mennyisége. A szövettani festhetőség általában gyengül, a metachromasiás festődés megszűnik. A főzés tehát megszünteti a vércsoportmeghatározás lehetőségeit, bizonytalanra teszi az életkor és pathológiás változások felderítését, és megakadályozza az abszolút és a relatív kor meghatározást.

3. *5%-os ecetsavas kezelés* (pro anal, csapvízben oldva, 20 °C-on 1, 5, 15, 30 percig). Hatása: az idő függvényében csökkenti a kémiailag kötött víz, a vízdékony szerves frakció, a protein polysaccharida komplex, a kollagén, a kalcium és a szerveskötésű foszfor mennyiségét. Csökken a citráttartalom, gyengül a szövettani festhetőség, a metachromasiás festődés megszűnik. Az ecetsavas kezelés tehát bizonytalanra teszi a vércsoportmeghatározás lehetőségeit, és kizárja az életkor,

nem és esetleges pathológiás elváltozások diagnosztizálhatóságát.

4. *Tömény kereskedelmi sósavas kezelés* (38%-os, 20°C-on, 1–5 percig). Hatása: az idő függvényében kifejezetten csökken a kémiailag kötött víz mennyisége, a vízdékonny szerves frakció, a kollagéntartalom, a rezistens proteinek mennyisége, a mész, a karbonát, a szerves kötési foszfor és a citráttartalom. A festhetőség csökkenése miatt a szövettani kép értékelhetetlen. A sósavas kezelés tehát a vércsoport, a nem, a kor és a pathológiás elváltozások szempontjából valamennyi eredményt értékelhetetlenné tesz.

5. *5%-os ecetsavas kezelés* (20°C-on 15 percig), *utána acetonnal oldott celluloidos impregnálás*. (5%-os). Hatása: emeli a fizikailag kötött víz és a karbonát-tartalmat, csökkenti a vízdékonny szerves frakció, a protein-polysaccharida komplex és a rezistens protein-tartalmat. A szövettani reakciókat általában gyengíti. A kombinált ecetsavas acetonnal-celluloidos kezelés tehát bizonytalanná teszi a vércsoport, kor, életkor és az esetleges pathológiás elváltozások meghatározhatóságát.

6. *Aceton-celluloid impregnálás*. Hatása: az előző pontban felsoroltakkal azonos irányú, de kisebb mérvű változásokat okoz.

7. *5%-os enyvoldatos impregnálás*. Hatása: kifejezetten emeli a fizikailag és kémiailag kötött víz, a vízdékonny szerves frakció, a protein-polysaccharida komplex, a kollagén, a rezistens protein, a szerves foszfor, valamint a citrát tartalmat. Kismértékben emeli a karbonát és szervesen kötött foszfor mennyiségét. A szövettani reakciókat teljesen diffúzzá, értékelhetetlenné teszi. Az egyes impregnálás tehát megfűsíti a vércsoport, kor, nem, életkor és az esetleges pathológiás változások diagnosztizálhatóságát.

8. *Ecetsavas kezelés után* (5%-os, 20°C-on 5 perc) *5%-os enyvoldatos impregnálás*. Hatása: az előző pontban felsoroltakkal azonos irányú és nagyjából azonos mértékű változásokat okoz.

9. *40%-os formalinfixálás* (24 órán át). Hatása: a vízdékonny szerves frakció minimális mértékben csökken, de ezen belül a protein-polysaccharida komplex mennyisége gyakorlatilag nem változik. Változatlanok maradnak a többi kémiai komponensek is, valamennyi szövettani festés és reakció is értékelhető. A formalinfixálás tehát a kémiai, szerológiai és szövettani vizsgálatok eredményeit lényegesen nem befolyásolja. A csontanyag tárolására azonban ilyen feltételek mellett alkalmazva savanyú vegyhatású, és a formalinpigmentképződés miatt nem alkalmas.

Amint ismertetésünkből és táblázatainkból kitűnik, az egyes fixálószerke hatására létrejött változások károsan befolyásolják, sőt egyes esetekben lehetetlenné is teszik a vércsoport, a biológiai kor, az abszolút és relatív kor, a nem és az esetleges pathológiás elváltozások laboratóriumi módszerekkel történő felderítését. (Táblázatainkban közölt adatok három párhuzamos mérés számtani középértékei. Átlagos hibahatárt, szórást stb.

a tárgy jellegénél fogva szándékosan nem közöltünk!)

Eddigi vizsgálataink tanulsága és többéves tapasztalatunk alapján olyan fixálókeveréket állítottunk össze, amely változatlanul megőrzi mind a friss és ásatag csontszövet kémiai összetételét és szövettani felépítését. Fixálókeverékünk a Schäffer-féle fixáló komponenseit tartalmazza (26) azzal az eltéréssel, hogy normál formaldehid helyett neutrálformolt tartalmaz, a másik fixálókomponens változatlanul alkohol, és a két komponens egymáshoz való aránya is eltérő. A Schäffer-féle fixálóban két rész 96%-os alkohol és egy rész 40%-os formaldehid van, míg a mi keverékünkben a neutrálformolt úgy hígítjuk alkohollal, hogy az 10%-os, az alkoholra vonatkozóan pedig 96%-os töménységű legyen. 1 liternyi konzerválószerhez tehát: 6,25 dl 96%-os alkohol, 2,50 dl 40%-os formalin, 1,25 dl deszt. víz kell. A neutrálformol készítéséhez a szokásos porított kalciumkarbonátot használjuk (20 g pro 100 cm³). A Schäffer-féle fixálókeverék eredeti összetételén azért módosítottunk, mert a formaldehidben állása közben fény hatására hangyasav szabadul fel és ennek következtében vegyhatása savanyú irányban tolódik el (pH 4,8), a savanyú vegyhatás pedig hosszabb időn keresztül fokozatosan oldja a csontmésztartalmát és széndioxidot szabadít fel, tehát megváltoztatja a csontszövet eredeti kémiai összetételét. A kollagéntestek duzzadását okozza, és a savanyú mucopolysaccharidokat sókötéseikbe visszazsírítva, megváltoztatja a hisztokémiai reakciók intenzitását is. Tapasztalataink alapján Lillie (1954) megállapítása, miszerint a csontszövet saját kalciumfoszfát-tartalma már eleve pufferként működik és a formaldehides közeg savanyú vegyhatását (a pH 4,8-at) az intertrabekuláris űrökben semleges irányba tolja el és pH 6 fölé emeli, csak a 24 óránál nem hosszabb ideig tartó fixálásra érvényes. A csontszövet tárolásakor azonban a csont kalciumfoszfát molekuláinak pufferkapacitása előbb kimerül, mint hogy a formaldehidből képződő hangyasavat maradéktalanul lekötne. Az alkoholt Kramer és Windrum (1955) megfontolásai alapján keverjük a formaldehidhez. Az alkohol 60%-os koncentrációban a csontszövetben sem kémiai, sem morfológiai változásokat nem idéz elő, és közömbössége folytán sok hisztokémiai eljárás előkészítésére kiválóan alkalmas. ugyanakkor viszont meggátolja bizonyos penészgombák és szaprofita baktériumok elszaporodását.

Mivel a dekompozíció második fázisa a kihantolás után közvetlenül megindul, a komplex kémiai, szerológiai és szövettani vizsgálatokra szánt csontmintákat a talajszennyeződésektől mechanikus megtisztításuk után már az ásatás színhelyén a fentiekben ismertetett fixálókeverékben rögzítettük.*

Lengyel Imre

* Köszönetet mondok dr. Kiszely Istvánnak, aki precíz és áldozatkész munkával készítette elő jelen cikkem vizsgálati anyagát, a különböző eljárásokkal előkészített csontmintákat.

IRODALOM

1. *Amstrong, W.*, Microdetermination of Fluorine: Elimination of Effect of Chloride. Ind. and Engin. Chem. Anal. 8. (1936) 384–387.
2. *Ballezo, H.—Kaufmann, O.*, Mikromassanalytische Bestimmung des Fluorions, Microchemie 38. (1951) 237–257.
3. *Baud, C.* Dating of Prehistoric Bones by Radiological and Optical Methods. Heizer and Cook, The Application of Quantitative Methods in Archeology. Wenner—Green Found. Publ. (Chicago 1960).
4. *Baud, C.—Bodson, A.—Morgenthaler, P.*, L'acide citrique et l'anhydride carbonique de l'os humain fossile. Arch. Suisses Anthropol. Gén. 21 (1956) 86–90.
5. *Bayle, E.—Amy-R. du Noyer.*, Contribution à l'étude des os en cours de fossilization. Paleobiologica 7 (1939) 217–235.
6. *Boyd, W.—Boyd, L.*, Blood Grouping Tests on 300 Mummies with Notes on the Precipitin Test. J. Immunol. 32 (1937) 307–319.
7. *Candela, O.*, Reliability of Blood Tests on Bones. Amer. J. Phys. Anthropol. 27 (1940) 367–381.
8. *Carnot, A.*, Recherches sur la composition générale et la teneur en fluor des os modernes des fossiles de différents âges. Annales des Mines. Mémoires 9/3 (1893) 155–195.
9. *Cook, S.*, Dating Prehistoric Bones by Chemical Analysis. Heizer—Cook, i. m.
10. *Coons, A.—Grech, H.—Jones, R.*, Immunological Properties of Antibody Containing Fluorescent Group. Proc. Soc. Exp. Biol. et. Med. N. Y. 47 (1941) 200–202.

11. *Fourman, P.*, Calcium Metabolism and the Bone. (New York 1960).
12. *Gross, J.—Schmitt, F.*, Structure of Human Skin Collagen as Studied with the Electron Microscope *J. Exp. Med.* 88 (1948) 555—568.
13. *Hubble, D.*, Discussion on Skeletal Manifestation of General Diseases. *Proc. Roy. Soc. Med.* 51 (1958) 475—479.
14. *Kramer, H.—Windrum G.*, The Metachromatic Staining Reaction. *H. Histochem. Cytochem.* 3 (1955) 227—237.
15. *Lengyel I.*, A sárbogárdi honfoglaláskori temető állatsontjainak kémiai analízise. *M. Mezőgazd. Múzeum Közl.* (1964) 243—246.
16. *Lengyel, I.*, Contribution à l'analyse histologique, serologique et chimique combinée des os et des dents en archéologie. *Bull. Group Int. Rech. Sc. Stomat.* 7 (1964) 182—206.
17. *Lengyel, I.—Nemeskéri, J.*, Application of Biochemical Methods to Biological Reconstruction. *Z. f. Morph. Anthropol.* 54 (1963) 1—56.
18. *Lengyel, I.—Nemeskéri, J.*, Über die Blutgruppenbestimmung an Knochen mit Hilfe der Fluoreszenz—Antikörper-Methode. *Homo* 15 (1964) 65—72.
19. *Lillie, R.*, Histopathologic Technic in Practical Histochemistry. (Blakiston, New York 1954).
20. *Morris, R.—Benton, R.*, Studies on Demineralisation of Bone. Effect of Ion Exchange Resin in Demineralisation. *Amer. J. Clin. Path.* 26 (1956) 771—777.
21. *Mc Inthos, N.*, The Cohuna Cranium: Physiography and Chemical Analysis. *Oceania* 23 (1953) 277—296.
22. *Middleton, J.*, On Fluorine in Bones: its Sources and its Application to the Determination of the Geological Age of Fossil Bones. *Proc. Geol. Soc.* 4 (London 1844) 413—433.
23. *Nemeskéri, J.—Lengyel, I.*, Újabb biológiai módszerek a történeti népesség rekonstrukciójában. *Biol. Tud. Oszt. Közl.* VI/3—4 (1963) 333—357.
24. *Neumann, W.—Neumann, M.*, Emerging Concepts of the Structure and Metabolic Function of Bone. *Amer. J. Med.* 22 (1957) 123—132.
25. *Pin, P.*, Contribution de la biochimie à l'étude des os préhistoriques. *Bull. et Mem. Soc. d'Anthrop.* 10/1 (Paris 1950) 137—138.
26. *Rivière, E.*, Sur l'utilité des recherches microscopiques et de l'analyse chimique dans les études Préhistoriques. *Bull. Soc. Préhist. Française* 2 (1905) 146—151.
27. *Romeis, B.*, Taschenbuch der Mikroskopischen Technik. (München 1948).
28. *Schorr, E.—Bernheim, A.—Taussky, H.*, Relation of Urinary Citric Acid Excretion to Menstrual Cycle and Seroidal Reproductive Hormones. *Science* 95 (1942) 606—607.
29. *Tanabe, G.*, On the Calcium and Phosphorus Content of Human Bones from the Shell Mound of Homi. *Zinzingaku Zassi. Journal Anthropol. Soc. Japan.* 59 (1944) 1—5.
30. *Thieme, F.—Otten, C.—Sutton, H.*, A Blood Typing of Human Skull Fragments from the Pleistocene. *Amer. J. Phys. Anthropol.* 14 (1956) 437—444.
31. *Thunberg, T.*, The Citric Acid Content of older, especially Medieval and Prehistorical Bone Material. *Acta Physiol. Scandinavica* 14 (1947) 244—247.

Pilismarót-Basaharc 173. sír La-Tène kor

	Vízvesztés 105 C°-on	Vízvesztés 450 C°-on*	Vízoldékony frakció	Kollagen	Prot. polys. compl.	Vércsoport	Ca	CO ₃	Szerves P	Szer- vetlen P	Citrat	Haemeozin	Schmorl	Meta- chromasia	Peroxidaze
Kezeletlen anyagban	3,25	9,12	0,074	12,85	0,021	„O”	18,23	6,13	0,71	3,12	0,59	jó	közepes	gyenge	jó
Normál vízfürdőben	5,05	9,13	0,051	12,85	0,020	„O”	18,23	6,13	0,63	3,10	0,57	jó	közepes	gyenge	jó
1 perc 5% CH ₃ -COOH	3,70	8,75	0,047	12,85	0,018	bizonytalan	18,25	6,15	0,59	3,12	0,58	jó	gyenge	gyenge	jó
5 perc 5% CH ₃ -COOH	3,75	8,60	0,043	12,70	0,015	bizonytalan	18,02	5,70	0,50	3,10	0,59	jó	gyenge	Ø	gyenge
15 perc 5% CO ₃ -COOH	3,95	8,55	0,037	11,65	0,005	bizonytalan	18,00	6,65	0,40	3,15	0,55	gyenge	gyenge	Ø	gyenge
5 perc CH ₃ -COOH + acetonban oldott celluloid	4,05	8,9	0,025	12,15	nyomokban	bizonytalan	18,05	14,06	0,47	3,13	0,57	gyenge	nyomok- ban	Ø	Ø
Acetonban oldott celluloid	4,05	8,9	0,023	12,20	nyomokban	bizonytalan	18,30	14,85	0,65	3,12	0,53	gyenge	nyomok- ban	Ø	Ø
2% CH ₃ -COOH 5 perc + híg enyv	4,10	9,45	0,173	17,35	0,075	bizonytalan	18,27	7,15	0,81	3,15	0,93	diffúz	közepes	gyenge	diffúz
5%-os enyvoldat	4,05	9,45	0,195 Im mg %!	19,90	0,083	„O”	18,30	6,80	0,83	3,10	0,95	diffúz	közepes	gyenge	diffúz

Pilismarót-Basaharc 304. sír La-Tène kor

Kezeletlen anyagban	3,35	9,02	0,081	13,05	0,030	„O”	17,15	5,08	0,85	3,70	0,63	jó	közepes	gyenge	jó
1 perc 5% CH ₃ -COOH	3,30	9,00	0,053	13,09	0,019	bizonytalan	17,05	5,10	0,80	3,70	0,63	gyenge	gyenge	gyenge	jó
5 perc 5% CH ₃ -COOH	3,25	8,70	0,040	13,12	0,01	Ø	17,05	5,07	0,71	3,75	0,59	gyenge	gyenge	gyenge	gyenge
15 perc 5% CH ₃ -COOH	3,20	8,65	0,032	13,09	nyomokban	Ø	16,90	5,12	0,65	3,73	0,51	nyomok- ban	nyomok- ban	Ø	gyenge
30 perc 5% CH ₃ -COOH	3,15	8,60	0,015	13,03	nyomokban	Ø	14,15	5,03	0,40	3,68	0,45	nyomok- ban	Ø	Ø	Ø
1 perc 38% HCl	3,30	8,85	0,040	13,60	nyomokban	bizonytalan	16,85	5,10	0,75	3,75	0,60	gyenge	nyomok- ban	Ø	gyenge
5 perc 38% HCl	3,25	8,70	0,020	14,01	nyomokban	Ø	14,60	5,00	0,38	3,65	0,50	nyomok- ban	Ø	Ø	Ø
5 perc 5% CH ₃ -COOH + aceton- ban oldott celluloid	4,10	9,00	0,042	13,00	nyomokban	Ø	17,13	6,15	0,74	3,73	0,63	gyenge	nyomok- ban	Ø	Ø
Acetonban oldott celluloid	4,15	8,95	0,041	13,02	nyomokban	Ø	17,10	6,30	0,83	3,58	0,60	gyenge	nyomok- ban	Ø	Ø
5 perc 5% CH ₃ -COOH + 5%-os enyvoldat	4,35	9,75	0,165	17,35	0,080	bizonytalan	17,20	5,60	1,15	3,95	0,95	diffúz	közepes	gyenge	diffúz
5%-os enyvoldat	4,45	9,63	0,183	18,45	0,085	„O”	17,23	5,35	1,23	3,80	1,00	diffúz	közepes	gyenge	diffúz
Formalin 40%-os fixálás	3,6	9,03	0,079	13,03	0,029	„O”	17,15	5,08	0,85	3,70	0,63	jó	közepes	gyenge	közepes
5 perc 100 C°-os vízfürdő	4,15	9,10	0,030	12,75	0,010	bizonytalan	17,17	5,00	0,60	3,65	0,63	gyenge	gyenge	Ø	közepes

* Víz + szerves anyagok egy része + CO₃ -----> CO₂ kiégés okozta súlycsökkenés összege

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.
XVI. kötet. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó. 442 lap,
50 tábla.

A 14 dolgozat sorát *Makkay J.* tanulmánya kezdi: az első közelkeleti és délkelet-európai idoloikat elemzi. A közelkeleti leletek és ábrázolások (kisfigurák, domborművek, hengeres pecsételők) áttekintése után, a sarlókardok kifejlődését (a sarlókból) taglalja. Majd a sarló alakú fegyver szerepét tárgyalja a mythológiában (közelkeleti adatok, párhuzamok a korai görög hitregékben). Ezen fejtegetések perspektívájában és alapján világítja meg a sarlós neolit (sarló attribútumos) idolk jelentőségét és problémáját (Délkelet-Európában) és azoknak kapcsolatait a Közel-Kelettel. Végül a délkelet-európai késő neolitikum és a korai görögség vallási világához szól hozzá. Sokoldalú kapcsolat és hasonlóság volt Elő-Ázsia és Délkelet-Európa istenszobrai, ókori pantheonjai között.

Tempir Z. a magyarországi növénytermesztés első kezdeteihez nyújt adalékokat. A M. N. Múzeum anyagából 9 botanikai lelet (5 lelőhelyről) vizsgálatát végezte el: Tószeg, bronzkor I–II; Süttő, magyarádi kultúra, 28. sz. kunyhó; Sághegy, váli kultúra. Elemző táblázatok: 66, 70–71, 73, 76, 78, 82, 95–96. o. A teljesebb régészeti anyag alapján kutatja a fő kultúrnövények termesztésének kezdeteit Magyarország területén. A *Triticum monococcum* L.-ősbúzafajtát Európa legnagyobb részén a neolitikum óta általánosan termesztik, de nem érte el a *dicocum* Schrk. kultiválásának mértékét (84. o.). A „törpebúza” termesztésével már Süttőn és Sághegyen találkozunk (85. o.), amely Európában a legrégebben termelt „csupaszbúza”. A közönséges árpa termesztése is általános a neolit Európában (86. o.). A fehér „libatop” Nagypáson és Kosziderpadlason gyomnövény (88. o.). A lóbabot általánosan (Európában) a neolitikum óta termesztik. A sághegyi leletek a Hallstatt-korból valók (89. o.). A kerti borsó és a lencse termesztésének első nyoma: Aggtelek, a neolitikum vége (90. o.). A bükköny a bronzkorban Tószegről ismert, ahol az emberi táplálékul szolgált (91. o.).

Nováki Gy. a magyarországi ún. „égetéses sáncok” kérdéséhez szól hozzá. A megelőző kutatások vázolója után az újabb feltárások eredményeit ismerteti. Áttekintő térkép a magyarországi lelőhelyekről: 110. o. Fontos a 111. o. térképe is: a római kori városfal vonulata és a vörös sáncok nyomai Sopronban. A 113, 117 és 122. lapon figyelemre méltóak a vörös sánc favázának rekonstrukciós elképzelései. A városfal és a sánc stratigrafiai összefüggése a 114. o. metszettelvételén vizsgálható (Sopronban). Összegező értékű keresztmetszetek a vörös sáncok szerkezetéről: Zalaszentiván (121, 129. o.), Kapuvár-Földvárdomb (133. o.), Bácsa-Szentvid domb (134. o.), Vasvár-római sánc (137. o.). Hasonló favázás sáncok a német, csehszlovák, lengyel és orosz földön túlnyomórán a IX–XI. sz.-ban keletkeztek. Az i. sz. VIII. sz.-i esetek (Németország területén) a frankok és a szlávok közötti harcok jelenségei. A soproni és a zalaszentiváni sáncok a bjelgorodi, kievi és stary besrodicsi példákkal mutatnak rokonságot, és a IX–XI. sz.-ból származhatnak (147. o.). Szóbanforgó várainknak szláv eredete is felvethető (148. o.).

Bóna I. a darufalvai ezüst kincsleletet (1902) értékeli újra. A kapcsolatos vita vázolója után a X–XIII. sz.-i (kelet-európai) példákat tekinti át. A darufalvai értékekhez főleg a nyugati területek azon XI. sz.-i kincsleletei bírnak jelentőséggel, amelyeket Merész Boleszláv kievi hadjárataival (1018), ill. Böles Jaroszláv megtorló visszautésével (1031) kapcsolatban rejtettek el (158. o.). Az ezüstyöngyök egyik típusa (Halicz) Wolhyniában készülhetett. A karperec skandináviai mester műve lehet (163. o.). A darufalvai kincslelet tárgyait i. sz. X. sz. utolsó harmadában (legkésőbb a X–XI. sz. fordulójá körül) készíthették. A kincset az 1010–1050. években rejthették el (165. o.). Aligha kerülhetett ide a kereskedelem útján (166. o.), a honfoglaló magyarok sem igen hozhatták magukkal. Boleszláv (lengyel fejedelem) hadmenetében (Kiev ellen) magyar osztag is részt vett, ennek alkalma lehetett, hogy wolhyniai kincseket zsákmányoljon (167. o.). Az is lehet, hogy az első Árpádok besenyő határőrcsapatának (amelyek jártak a kievi fejedelemségben) egyik vezére hozta magával Sopron vidékére ezt a kincset (168. o.).

Egy agyag edénybe rakva 1044-ben rejthették el talán a kincset, amikor III. Henrik serege Sopron felé nyomult (169. o.). A 0,4 kg súlyú kincs előkelő nő ékszere lehetett, akinek férje (az újászok parancsnoka?) a ménfői csatában eshetett el.

A 3–4. füzet kötetében a tanulmányok sorát *Gábori M.* kezdi: a Dunakanyar-vidék paleolitikumához szolgáltat adalékokat. Ezen korszak vége felé a Duna–Ipoly keleti szögében kisebb embercsoportok egyidőben telepedtek le (171. o.), és sűrűn lakták ezt a tájat (172. o., térkép). A dömösi telepről szél ellen védő kunyhó vagy sátor tojásdad alaprajzát a 174. lapon láthatjuk. A szobi telepen két kultúrréteg fekszik egymás alatt, iparuk a ságvári telepéhez áll közel, eszközformái kezdetlegesebbek, mint a közeli többi (gravetti körbe tartozó) telepen (185–6. o.).

Vértes L. a Sümegnél levő mogyorósdombi, két őskori sílexbánya (1960–1962-ben feltárt) anyagát elemzi. A 188. o. térképén a kikutatott felületeket mutatja. A 189. o. térképén az őskori bányarendszert vázolja. A 191. o. felső képén és a 195. lapon a bányajaratok és rétegek keresztmetszeteit vizsgálhatjuk. A 191. o. alsó képén, a következő két lapon és a 197. oldalon felül részletes alaprajzok: az agancsszerszámfélék lelőhelyei és formái. Külön fejezet tárgyalja a 178 db agancsszerszám funkcióját és előállításuk technológiáját. Statisztikai áttekintés a 201. lapon; elemzésük eredményeit a 202. o. táblázata összegezi.

A kvarcitütőkövekkel és -korongokkal tisztogatták meg a mézsmárga rögöket, amelyeket agancsszerszámokkal bányásztak ki (205. o.). Másik fejezet áttekintés az európai őskori bányászatról. Itt alapvető a 208. o. térképe: az őskori bányák Európában (a sílex, kvarcit, festékanyag stb. bányahelyeinek szétkülönítésével). Külön fejezet hangsúlyozza a magyarországi őskori sílexbányászat jelentőségét és problémáit. Domesztikált állatok csontjai és kultúrnövények maradványai utalnak arra, hogy a Sümeg környéki bánya fiatalabb a mezolitikumnál. A faszéndarabkák Carbon 14 vizsgálata: 2560 ± 160 év i. sz. e. (211. o.). A faszénanyag túlnyomó

része Quercus, továbbá Acer cf. pseudoplatanus, Castanea és Fagus marcadányai.

Miháltz-Faragó M. és *Járai-Komlódi M.* botanikusnők végezték el a palynológiai vizsgálatokat. A kielemezett növényfajták (*Pinus silvestris*, *Corylus* stb.) a bányászás korában a környéken nőhettek. *Kretzói M.* az állatesontok paleontológiai elemzése alapján a faunalistát állította össze (211. o.). A kigyók és hüllők nagy arányszáma (talán a mainál) enyhébb éghajlatra vall. Figyelemre méltó a háziasított kecske vagy juh jelenléte. A lengyeli kultúrába vágó cserépleletanyag megfelel az abszolút kormeghatározásnak (a neolitikum vége vagy a kőrézkor, 212. o.). A nagy kiterjedésű (sümegei) bánya rétegei a krétakori, ill. berriasi (Tithon) nívó mészmárgájában fekszenek.

Vértes L. tanulmányához három függelék csatolozik. *Damon P. E.*—*Long A.* (az arizonai egyetem geokémiai intézetéből) a sümegei (őskori) kovabánya faszénmaradványain végzett C-14 vizsgálatukat ismerteti (elemző táblázatok a 213. lapon.). *Fülöp J.* a Bakony hegység krétakori képződményeit (Berriasi-Apt) vázolja (a rétegek keresztmetszete: 214. o.). *Stieber J.* a faszénmaradványok anthrakotómiai vizsgálatának eredményeit közli (táblázat: 214. o.). Különösen a *Castanea* jelenléte figyelemre méltó. A leletanyag a „bükkfakorszak” kezdetére vall. A gesztenye meghonosodása körüli vitához fontos adatot nyújt a sümegei bánya emlékanyaga (215. o.).

Mozsolics A. a dadi őskori kőbaltáról közöl tanulmányt. A rézkorból nem keltezhető a díszdarab (217. o.); a Borodino—Tufa—Poiana 17. sír (bronzkori) csoportjába jól illik. Tanúság arra, hogy kőből való díszbalták a tulajdonképpeni Borodino-körön kívül is elterjedtek (225. o.).

Bökönyi S. a vaskori lófajtakról való ismereteink körét gazdagítja (Közép- és Kelet-Európára vonatkozólag) tanulmányával. Két csoportot különül el. A keleti csoport a szkíta lovakra megy vissza, és az Altai hegyektől Ausztriáig jelentkezik. A nyugati csoport Kelet-Európa nyugati részének a vaskori lófajtája. A keleti fajta a nagyobb természetű, amelyet más népek előkelői is megkedveltek; a szkíta ló szerepet játszik a nagy növesű római kori fajta és a korai kelta ló kitenyésztésében is. A szkíták lovaikat kiváló belsődájsiai típusokkal keresztettk és jobban táplálták (239. o.).

Ghirsman R. a francia régészeti expedíció 1964. évi iráni eredményeiről tájékoztat. A lelőhely (Bard-e Nechandeh) a Karun folyótól délre, Khuzistanban fekszik: nagy kiterjedésű, mesterséges terasz, amelyet vallási kultusz rendeltetéssel emeltek (242. o., 1. kép). Kor: a perzsa törzsek berendezkedése (241. o.). A teraszra északról pompás kölépcsőn (242. o., 2. kép) nyílt feljárt, amely mellett a homlokzat falában domborművet helyeztek el (243. o., 4. kép), külön fülkében (3. kép). A relief a tűz kultuszából örökít meg jelenetet (a király áldozatot mutat be oltáron, udvarának két személyével és egy pappal együtt).

A teraszon pódium (5. kép), 5 m-es oldallal, nagy kőtömbökből (az Achemenidák korából), kétszeres pusztítás nyomaival. Több kőszobor (hívek képmásai a parthus korszakból, 6—9. kép) került elő ezen szentély közelében, amely a szabad ég alatt működött. Két relief (244—5. o., 10—11. kép) egy-egy harcost ábrázol. Egy állatfej-szobor székre lehetett dísz (12. kép). Az Achemenidák korában a tűz kultusza a szabadban folyt le. A Sassanidák idejében a tchahar-tagh („négy boltív”) létesült a teraszon (241. o.). Az ásatás (amely 25 napon át tartott) igazolta, hogy a szentélyt a Sassanida-kor végéig látogathatták (245. o.).

Alföldy G. a salonai (útépítést megőrkítő) feliratot (a rómaikorból) veszi revízió alá. Az új kiegészítés alapján dél-pannoniai néptörzsek szálláshelyeihez, valamint a Pannónia sup. és inf. közötti határvonalhoz nyerünk támpontokat. Az eredményeket a 256. o. térképe összegezi. A határ Doboj—Marsonia (Slavonski Brod)—Mariniana (Dolnji Miholjac) helységek nyugati szomszédságában vonul délről észak felé, kb. 50 km-re a Dunától (255. o.), a Balaton alatt, azzal párhuzamosan.

Barkóczi L. Pannónia népességének összetételéhez (a Marcus Aur. és Diocletianus közötti korszakban) elemzi a személynévanyagot. Az alapul szolgáló adatmennyiség: 308 gentilicium és 1119 cognomen. A M. Aur. előtti korszakhoz annak idején 341 + 1166 név került vizsgálat alá (257. o.). A kezdő fejezetben a statisztikai és etnikumi eloszlásokról nyerünk képet, előbb földrajzi egységek (városok, tájak) szerint, majd testületek (társadalmi egységek) keretében (hadsereg, néptörzsek). Alapvetően fontos itt a 288. o. táblázata: az egyes csapattesteket megnevező feliratok mutató listái (M. Aur. után). Ezt a fejezetet összegező értékelő rész zárja le.

Az 1119 cogn. közül 307 fordul elő a M. Aur. előtti korszakban is, míg 812 újonnan tűnik fel az i. sz. III. sz. folyamán (292. o.). A leggyakoribb személynév ekkor a Valentinus. Fél száz és 20 közötti gyakorisággal még 15 név szerepel, 10 és 20 közöttivel 36 név (295. o.). Alapvetően hasznos és jelentős segítséget nyújt az újonnan előkerülő feliratokon előforduló személynévek kiegészítéséhez, etnikumuk meghatározásához azoknak keltezéséhez stb. a névkatalógus-fejezet. Előbb a császári nomenek rendszerező áttekintését találjuk (városok szerint), majd az egyéb családnevekről kapunk áttekintést.

Az egyes nomeneknél (sok esetben) az eredet és a gyakoriság kérdéseire is választ ad B. L. A cognomenek (hasonló szempontok szerint rendszerezett) listája után a feliratok érdemi kivonatai sorakoznak katalógusszerűen (városok szerint csoportosítva). Legtöbb feliratot (316) Aquineumból dolgozhatott fel B. L. (a 105. sorsszám alatt), Carnuntumból 221-t, Brigetióból 169-t stb. Az egyes lelőhelyek sorszámaival azonnal leolvashatjuk a 354. o. utáni (áttekintő) térképről. A tartományon kívül talált feliratokon feljegyzett pannón nevek regisztrálása a 353. lapon kezdődik.

A jegyzetekben a BpR 12. kötet évszáma téves (1942?).

Barkóczi L. és *Mócsy A.* (Die Bevölkerung...) értékes munkái kiegészítik egymást; a pannóniai személynévanyagnak M. Aur. előtti, ill. utáni csoportjait külön-külön elemzik. Az egyébként igen hasznos munkák használhatóságának nehézségei a merev korhatár megvonásával jelentkeznek. Minden feliratkezelésben (ha csulok megnevezései, császárnévjelző vagy különleges támpontok határozatlan nem adják meg azt), szükség-szerűen megnyilvánul bizonyos szubjektívismus. B. L. és M. A. keltezései is számos esetben vitathatók.

Ezt az ismétlődő bizonytalanságot elkerülhették volna, ha a szerzők egyazon kötetben, közös név- és feliratkezeléssel jelentették volna meg fontos munkájukat. Most arra kényszerül az újonnan talált feliratok értékelője, hogy B. L. és M. A. fejtegetéseinek hasznosításához előfeltételként (előbb!) kelteznie kell a vizsgált írásos emléket M. Aur. előtti vagy utáni. És ha egyes feliratok az i. sz. II. sz. egész folyamára vagy a II—III. sz. fordulójára körüli évtizedek valamelyikéből keltezhetők? Az esetleges új kiadásban feltétlenül egyesítendő B. L. és M. A. név- és feliratkezelései.

Krause W. az aquineumi runaírásról szól hozzá még egyszer. A „B” sorban a legnagyobb valószínűséggel a kingia szót látja („mellész”, 357—8. o.).

Sági K. a vörsi langobard temető (1960-ban feltárt) 37 sírjában talált emlékanyagot értékeli. Topográfiai vázlat (a sírok térképével) a 360. lapon. A 362. lapon egy lósr alaprajza méltán hangsúlyozódik ki. A 363. lapon egy vaspajzs kiegészített rajza ragadja meg figyelmünket. A leletanyag leírása és a többi sír alaprajzai és keresztmetszetei után a rendszerező és értékelő fejezetek következnek. A férfi és női sírok arányszáma: 8 ; 24.

A sírok nyugat-kelet égtájak irányában fekszenek (393. o.). Idomuk négyszög, olykor lekerekített sarkokkal (394. o.). Az egyik koporsótípust egy fatörzsből vájták ki és két teknőszerű félből illesztették össze. Másik koporsótípust gerendákból állították össze, keskenyedő ládalakra (395. o.). Az i. sz. VI. sz.-i temetőhöz tartozó telep attól északra, az egykori (balatoni) kikötőben gyanítható.

Füzes M. F. ezen temető növényi és textil maradványain végzett vizsgálatairól számol be. Figyelemre

méltó a 417. o. képe (pajzsdudor rögzítésének módja, bőr-, vas- és faréteg felhasználásával). A 418. o. lapon pajzsfogantyú rekonstrukciójának rajzát láthatjuk. A 430. o. képe páros számú láncfonal-szál kötésmódját mutatja (kezdetleges szövőszékkel). Alapvető a 433–4. o. összefoglaló táblázata, a temető botanikai adatainak áttekintése (sír, növényfajta, alkalmazás, eredet stb.).

A fafélék szénmaradványai vízkedvelő fajták jelenlétére utalnak. Egy búzafajta és kétféle rostos növény (Linum, Gossypium) nyomai helyi termesztésből eredhetnek. Gyapot is került elő az egyik sírban; ez bizonyosan import útnan jutott el Vörsre. A rómaikorban számos kultúrnövényt (pl. Castanea) honosítottak meg itt, némelyek napjainkig élnek (436. o.). A temető sírjaiban 9 db rokkát találtak, a 32. sz. sír üvegpéldánya rendkívülien díszes. A 15. sz. sírban talált gyapot vászonszövet maradványa (437. o.). A duplatemetkezés takarójánál használt szőnyeg importárgy (438. o.). A langobárdok a lent helyben dolgozhattak fel, olyan szövőszéken, amely a neolitikorinál fejlettebb aligha lehetett.

A záró fejezet a kapcsolatos vallási képzeteket fejtegeti. A sírokban elsőrt faszén juhár maradványai, a 10. sírban (amelyet nem zavartak meg) hamuréteg fedte azt: a koporsó leeresztésekor parazsat szórtak a sírba (440. o.). A juhár az idaeai Kybele-Rhea istennőnek volt szentelve. A nyárfa használatának is vallási háttere lehet, amely Héraklesnek volt szent fája, és így a hősiesség jelképe (441. o.), a germánoknál a középkorig menő.

A 21. sír (koporsót védő) gerendái tölgyfából készültek, amely Donarnak volt szentelve. A vörsi langobárdok lándzsanyelet kőrísfából faragtak, amely Ares szent fája volt. A germán istenek az első férfit ebből formálták. Kérdéses, hogy a fehérített ruha divat vagy vallási megnyilatkozás volt-e, s a sírba helyezett szalmának szintén volt-e vallási jelentése? (442. o.).

Szilágyi János
Aquineumi Múzeum

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XVI. kötet. Budapest, 1964. Képzőművészeti Alap Kiadványai. 297 lap, 112 ábra.

Szép kiállítással, változatos tartalommal jelent meg a Folia Archaeologica legújabb évkönyve. Huszonhárom tanulmány, illetve anyagközlés, jelentés tájékoztat a múzeum intenzív munkájáról és gyűjteményeinek sokrétű feladatáról.

A kötet őskori közleménnyel kezdődik, *Patay Pál* egy újabban Bokodon előkerült bronzlelet feldolgozása kapcsán felhasználja Poulik hasonló tárgykörű dolgozatát és a vezérkorongos fibulák osztályozásához további szempontokkal járul hozzá. Újabb altípusok beiktatásával világos, áttekinthető térképen mutatja be a szóban forgó leletípus elterjedését és csoportosulását a Kárpát-medencében. Szerző egyeztet az utóbbi tíz év kutatásának eredményeit és a vezérkorongos fibulákhoz kapcsolódó leletegyütteseket — más kutatók véleményétől eltérően —, a való kultúrához kapcsolja. Kronológiai megállapítását elsősorban a gyermeli lelet edénytörredékeire alapozza. A bokodi fibulán és a hozzá tartozó karpereceken nagyfokú kopást figyelt meg s ebből arra következtet, hogy hosszú időn keresztül használhatták ezeket a bronz ékszereket, tehát ezt a vezérkorongos fibulával jelzett együttest sem rejthették el a HA₂ periódusnál korábban.

Párducz Mihály figyelte meg első ízben szentes-vekerzugi ásatásai során, hogy a Nagyalföldön már az i. e. VI. században fazekaskorongon készült edényeket is használt a helyi lakosság. Ezt a tételt J. Filip szlovákiai leletegyüttesekkel igazolta, megállapítva, hogy a korongolt edények erre a területre is áttekterjedtek e korai időszakban. Nagy Tibor szerint a fazekaskorongot a Nagyalföldre betörő szkíták hozhatták magukkal. *Lengyel Irina* tanulmánya ehhez a kérdéshez kíván hozzászólni a legújabb szovjet irodalmi vélemények alkalmazásával.

A Pontus környékén végzett archaeológiai kutatás ugyanis kimutatta, hogy maguk a szkíták csak az i. e. II–I. századokban tértek át a fazekaskorong használatára; korábban görög, vagy déli thrák importként került településeikre a korongolt áru. Szerző emlékeztet arra, hogy a fazekaskorong használata bizonyosfokú gazdasági-társadalmi fejlettséget feltételez, egy olyan szervezethez, amikor a lakosság sorából kiválnak a kézművesek, illetve egy-egy iparágban belül is differenciálódnak egyes munkafázisok. A korongolt kerámia elterjedése emellett kiterjedt kereskedelmi hálózatot igényel. Szerző megállapítja, hogy ezek szerint a Nagyalföldön ezek az adottságok megvoltak a szkíta-kori helyi lakosságnál, ezért már a kelták térhódítása előtt mintegy két évszázaddal használták a fazekaskorongot.

Soproni Sándor egy dunabogdányi és egy tahitót-falusi rómaikori feliratos kőemlék segítségével rekonstruálta a cohors XVIII. voluntarium civium Romanorum történetét. Körültekintő epigráfiai elemzése mellé felsorakoztatja a csapattevére vonatkozó eddig előkerült emlékeket, illetve revízió alá veszi a korábbi megállapításokat. Véleménye szerint a cohorsot az I. században állították fel s az Galliában tartózkodhatott még a II. század elején is. Fejtegetései szerint a katonai alakulatot 133–138 között helyezték a dunabogdányi frontszakaszra, amely talán ekkor építette Cirpi első kőtorát. A markomann háborúk után a cohorsot Carnuntumba, vagy környékére helyezték át, ahol a frontszakasz újjáépítésében vett részt. Szerző megjegyzi, hogy a cohors további sorsára újabb kutatások vehetnek fényt.

Mócsy András egy leletegyüttes feliratos kőtörredékeiből több személy hamvainak befogadására szolgáló kőossuáriumot állított össze. A hiányos és csak kis részben rekonstruálható előlap feliratából igen szellemes kombinációval több értékes következtetést von le a Balaton környékének rómaikori történetére vonatkozóan. Az elhunytak nevéből arra következtet, hogy nyugati itálikus környezetből származhatnak s magáról az ossuáriumról is megállapítja, hogy Poetovio valamelyik kőfaragóműhelyében készítették. Az irodalomban összegyűjtött 25 analog darab alapján a kőládát a II. század második felére vagy a III. század első felére keltezi. Szerző már egy korábbi tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy a Balaton környékére Poetovióból is szállítottak sírköveket, ugyanígy a Mursa–Sopianae útvonal menti településekre is. Szerző szerint a helyi kereslet nem tudott itt önálló műhelyeket fenntartani s ezért, — elsősorban az idegenből származó veterán és kereskedő családok —, távoli műhelyekből hozatták a sírköveket. A kőossuáriumok elterjedésével kapcsolatban felfigyel arra a jelenségre, miszerint a régészeti leletanyag révén kirajzolódó antik úthálózat és az egykori itinerariumok adatai nem fedik egymást. Szerző szerint az antik források speciális szempontjaiból adódik ez az eltérés.

Garam Éva az Isaszeg határában felszínen kirajzolódó kurgánok közül hatot tárt fel s ennek a nagy körültekintéssel folytatott leletmentésnek az eredményeiről számol be. Megfigyelte, hogy az északi–déli tájolású sírokban a fakoporsót 0,5 m. magasságig kőpakolással vették körül, e fölött földdel töltötték be a sírüreget, amelyre 10–20 m széles és 1 m magas halmot emeltek. A sírhoz közel kirakott lejárát vezetett, de a korabeli sírrablók felülről, aknákon át emelték ki a csontok egy részét és a mellékleteket, amelyek tehát csak töredékesen, bolygatva és szétszórva kerültek elő az ásatáskor. A leletek nagy része rómaikori készítmény, vagy ilyenek helyi utánzata, ezek kora segítette hozzá szerzőt annak megállapításához, hogy a temetkezés a III. század második felében történt. Dél-országi analógiák alapján átfutja a kurgán-temetkezés történetét és arra a konklúzióra jut, hogy az I–IV. századokban ez a ritusa származatáról lakosság körében volt szokásban Isaszeg környékén.

Bíróné Sey Katalin egy Perbálon előkerült több száz darabból álló éremegyüttes feldolgozását adja. A bronz pénzecskék együttese Nagy Constantinus fiainak közös uralkodása időszakából származik. Constans és II. Constantinus maiorinával indul, — amelyeket szerző a

348—49. évekre keltez — és a 354. év utolsó harmadával zárul. Utóbbi adatot a felsorolt védjegyekből és abból a tényből következteti, hogy Iulianus császárnak, aki a következő év elején került uralomra, egyetlen verete sem szerepel az együttesben. Megállapítja, hogy az éremgyűjtes közelében kisebb későrómai település maradványait tartja nyilván az irodalom, majd több olyan éremleletet sorol fel, amelyek a környéken a 350-es évek elején kerültek földbe. Véleménye szerint az egyidejű elrejtések arra figyelmeztetnek, hogy ekkor, 355 körül, újabb barbár betörések sorozata indul meg az aquineumi frontszakaszon, hosszabb nyugalmi időszak után.

Dienes István több tanulmányban foglalkozott a honfoglaló magyarok viseletével. Jelen dolgozatában az őv legfőbb tartozékához, a tarsolyhoz fűzi észrevételeit. Külön tárgyalja a karcolt mintájú tarsolylemezeket, a vaspánttal mervített és a veretes tarsolyokat s ezeket aprólékos megfigyelés alá veszi mind technikai, mind stíluskritikai szempontból. A három csoporton végzett megfigyelések összevetéséből messzemenő következtetéseket von le a honfoglaló magyarság életére, társadalmi rendjére vonatkozóan. Megállapítja, hogy a tarsolyoknak — a korabeli övveretekkel ellentétben — az Árpád-kor kezdetén rangjelző szerepe lehetett. A tarsolyok mindig kisebb temetők középpontjában elhelyezett sírból, tehát a vezér sírjából kerülnek elő. Szerző rámutat arra, hogy az eddigelőkerült példányok — néhány kivétellel — az ország észak-keleti részéből, és a Kisalföldről származnak, ezért felveti annak a lehetőségét, hogy a kabar nemzetségek előkelői használhatták a tarsolyokat. Kimutatja, hogy Kelet-Európában a tarsolylemez ismeretlen az egykori régészeti hagyatékban, ezért az Árpád-kor elején a díszes tarsolyok helyben készülhettek. Egyetlen példányt ismert, amely kereskedelmi úton juthatott el északra. Ezt egy birkai kettős sírban találták, amelyet arab dirhemek a X. század első negyedére kelteznek.

Sz. Póczy Klára

A Magyar Nemzeti Múzeum e nevezetes, évenként megjelenő tudományos közleménye ismét a kutatás gazdag terméséről tanúskodik a közép- és újkor különböző kérdéseinek felvetésében, feldolgozásában. Bár a dolgozatok általában rövidiek és egy-egy részletről adnak vázlatosabb vagy behatósabb ismertetést, értékelést, összefüggésükben mégis szinte az egész hazai történelem eleveedik meg az olvasó előtt. A témák időbeli eloszlása majdnem egyenletesnek mondható a két kora Árpád-kori, a három XIV—XVI. századi, két XVII. ugyanannyi XVIII. és négy XIX. századi tanulmánnyal. A kötetet az Adattár tízéves működéséről és a Múzeum 1963. évi munkásságáról szóló egy-egy jelentés zárja le. A magyar középkori kutatás egyik legfontosabb kérdését tárgyalja Kovalovszki Júlia, aki a dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatokról számol be. Népünk XI—XIII. századi életének, mindennapi körülményeinek, településének régészeti módszerű vizsgálata csak alig kezdődött meg. Sajnos az is megállapítható, hogy nagyon lassan halad előre. Kovalovszki cikke is bizonyítja, hogy egy év munkája milyen kevés előrehaladást hoz egy-egy település feltárásában. Néhány ház, gazdasági épület, verem, a közöttük húzódó árokrendszer kisebb töredékei kerülnek napvilágra szerencsés esetben fontos leletekkel. De mindez a kérdéses településnek csak parányi részlete. Hol van még a település rendszerének, a település és a temető viszonyának, mindkettő időbeli alakulásának összefüggése! Ha egy évben csak ennyit lehet feltárni, a kutatott két település nem részletes, csak lényegi ismeretét sem remélhetjük egy évtizeden belül. S ha ez a két ásítás ez időben nem is akad meg, tíz év múlva csak két településről fogunk tudni. Természetesen ez is hasznos, mai tudásunkhoz képest sok, mégis a szükségeshez viszonyítva vajmi kevés. Legalább azt kellene elérnünk, hogy évente tervszerűen több középkori régész foglalkozzék e témával s e kutatás az ország területén megszerezhető. Nem kétséges, hogy számos szempont az Alföld kutatása mellett szól, ahol úgyszólván alig maradt a középkorból ma is meglevő vagy használatban levő építészeti emlékeink. Így

az ásítás is zavartalanabb, mert most is meglevő település nem jelent akadályt, másrészt e terület talán leghíányosabb ismereteit ily módon gazdagíthatjuk legmegbízhatóbban és leghatékonyabban. A tatárjárás pusztítására is az Alföld eltűnt falvai szolgáltathatnak legközvetlenebb vallomást. — Kovalovszki Júlia ásatai ugyanis csak 1962-ben indultak meg, mégis igen érdekes eredményeket hoztak. Dobozon (Békés megye) elsősorban a települést átvágó ér két oldalán megfigyelt különböző településnyomok feltűnének. A déli oldalon csak felszíni, ideiglenes jellegű épületeket figyelhetünk meg, az északi oldalon kerültek csak elő az eddig is jól ismert földbe ástott házak. Bashalmon (Szabolcs megye) igen figyelemre méltó az a körülmény, hogy az Árpád-kori falut egy későcsászárkori település előzte meg. A két korszak, földbe ástott házai a tetőmegoldás tekintetében alapvetően különbözőek ugyan, egyébként azonban azonos jellegűek. Igen fontos egy vasolvasztó ház nyomainak feltárása is, mely a falusi kézművesiparról igen korai időből ad hírt. Kíváncsatos, hogy mindkét falu ásatása tovább folyjék lehetőleg nagyobb ütemben, hogy mai tudásunk e témára vonatkozó fájdalmas hiányainak felszámolása legalább megindulhasson.

Huszár Lajos a XII. század második felére meghatározott Hort Heves megyei község határában talált rézpénzlelettel foglalkozik. A lelet 1061 darabot foglal magában, melyek anyagukban, külsejükben egyaránt az egykori magyar pénzveréstől elütnek. A feldolgozó valószínűnek tartja, hogy egy kudarcba fulladt kísérletről lehet szó. A lelet részletes leírása után a következtetések levonása következik. Ennek kapcsán áttekintést kapunk az eddig ismert rézpénzlelőhelyekről is. Huszár hangsúlyozza, hogy a horti lelet fő jelentősége a pénzek nagy mennyiségében rejlik.

A középkori ötvösművészetben oly kedvelt ivókurtyók vagy szarvserlegek kérdését a természettudomány oldaláról világítja meg Bökönyi Sándor. Vizsgálatait a győri székesegyház három XV. századi gótikus szarvserlegén végezte. Az adatok arra vallanak, hogy a serlegek bölényszarva erdélyi eredetű. A bölény Erdélyben a XV. században még található volt. Nem lehetetlen, hogy a serlegeket az Erdélyből előbb Veszprémbe, majd Győrbe került Náprághy Demeter püspök hozta magával a XVII. század elején. Így tehát e műkínészeknek is lényegében azonos útja volt Erdélyből Győrbe, mint a híres Szent László hermának. A szarvserlegek történeti és művészeti értékükön túl tehát a középkori Magyarország bölényállományának életére vonatkozóan is becses adatokat nyújtanak.

Az utóbbi évek egyik érdekes várasatásáról olvasunk. G. Sándor Mária tanulmányában. A várgesztesi vár helyreállításával kapcsolatban került erre sor 1960 és 1962 között. Az aránylag bőséges történeti adatok a régészeti kutatás eredményeivel együtt elég részletesen tájékoztatnak a vár történetéről, építészeti fejlődéséről és XIV—XVII. századi szerepéről. Ezek alapján nemcsak a belső vár helyreállítása készülhetett el hiteles formában, hanem lehetővé vált a XIV—XVII. századi állapotok rajzi rekonstrukciója is. Meggyőző az a vélemény, mely szerint a várgesztesi vár azt a XIV. századi típust követi, melyet a két torony vagy épülettömb közötti szűk udvar jellemez. Így Gesztes is az egykorú cseh és magyar várak e típusú sorozatába tartozik. Építését Sándor Mária az 1300-as évek első harmadára teszi s így a szóbanforgó megoldás egyik legkorábbi példaként mutatja be. Az ásítás egyik legérdekesebb fejezete a bejárat kialakításának szerencsés megállapítása. A török átalakítások pontos időmeghatározását egy 1588-ból származó levéltári adat tette lehetővé. E körülmény lényeges segítséget ad más váraink hasonló kérdéseinek megoldásához. Csak helyeselhet, hogy a történeti és régészeti beszámoló a vár helyreállításának folyamatát és módszerét megvilágító tanulmány követi. Erdei Ferenc ebben röviden összefoglalja és megindokolja a restaurálás szempontjait. Rámutat a felhasználás fontos tényére, amely a vár történeti és művészeti értékei megtartásával turisztaszállást alakít ki s így a műemléket a mai élet vérkeringésébe közvetlenül bekapcsolja. A két tanulmány régész

és tervező építész helyes és termékeny együttműködéséről is bizonyosságot tesz.

Zrínyi Miklósnak, a hadvezérnek és költőnek háromszázéves halálévfordulója ad különleges jelentőséget Cennerné Wilhelmb Gizella gondosan és lelkesen megírt dolgozatának. Zrínyi arcképeinek teljes összeállítása, értékelése mellett a szerző alkalmat talál a török világ e nagy magyar alakja életének rajzára, lelkivilágának jellemzésére. Külön foglalkozik azzal a hatással, amelyet Zrínyi az egykorú Európára, annak közvéleményére gyakorolt. Mindezt témájával, az arcképek ikonográfiai adatainak és kérdéseinek feldolgozásával teljes összhangban, azokkal szerves egységben tárgyalja. A katalógusrész meglepő gazdagsága tanúságot tesz a nagy hadvezér népszerűségéről. Jellemző, hogy a XVIII. századi visszacsorulás után a reformkor újból minő előszeretettel nyúl a már elhomályosodott hagyományok után s azokat új tartalommal, fénnel tölti meg. Wilhelmb Gizella alapos tanulmánya fontos építőkö ahhoz, hogy nagyjainkat a valóságnak megfelelően, igaz értékekben megismerhessük.

A másfél százados török uralom alóli felszabadulás jelképe lehet az a tűzfegyversorozat, amelynek feliratai Buda visszafoglalását és a zentai győzelmet idézik. Temesváry Ferenc e fegyvereket szakszerű feldolgozásban teszi közzé.

A XVIII. század ipartörténetének két érdekes területére vezet el Bánkúti Imre cikke a hőgyési textilmanufaktúráról és Mihalik Sándor dolgozata a magyarországi művészi kerámiagyártás kezdeteiről. A hőgyési textilmanufaktúráról egy 1730-i nyomtatvány került elő, mely a „fabrika” elkészültéről ad hírt s egyben értesíti az érdeklődőket az üzem termékeiről. A hőgyési manufaktúra Mercy tábornok iparfejlesztő tevékenységének egyik állomása, mely sajnos 1733-ban már megszűnt. — Mihalik Sándor a török hódoltság utáni kerámiagyártás kísérleteit vizsgálja meg. E próbálkozások elsősorban az Esterházy-birtokokon folytak s általában nem hosszú életűek. Kivétel e szempontból Tata, ahol az 1760-as években történtek az első kísérletek. A XVIII–XIX. század fordulóján a tatai majolika-gyártás fellendült. Erről ad fogalmat az 1817-ben összeállított tabella, amely a tóvárosi fabrikának változatos termékeit sorolja fel. Érdekes adalék a tatai majolika utánzatairól szóló adatközlés is.

Örvendek, hogy a XIX. századi tanulmányokból kettő is a Nemzeti Múzeum történetének kezdeteivel függ össze. Fejős Imre a Múzeum 1802 és 1847 közötti történetét foglalja össze tömören, de egyszersmind nagyon érzékletesen. Kiemeli Széchényi Ferenc és József nádor fontos szerepét s kultúrpolitikai koncepcióját. Széchényiről ugyanakkor nagyon gondos jellemzést is nyújt. Részletesen ismerteti a Múzeum személynének gyarapodását, az első szakemberek működését, valamint a gyűjtemény kiindulását és gyarapodását. Méltán emeli ki a kor nagy gyűjtőinek érdemét a Múzeum anyagának gazdagításában és teljessé tételében. Széchényi Ferenc könyv- és kéziratára, éremgyűjteménye és régiségkollekciója után igen lényeges fejlődést jelentett olyan elsőrangú gyűjteményeknek múzeumba jutása, mint amilyenek Marczibányi István, Jankovich Miklós vagy Pyrker László gyűjteményei voltak. A Múzeum régi katalógusai erről a körülményről világos képet adnak. Fejős Imre figyelme kiterjed a Pollack Mihály által tervezett pompás klasszicista múzeumépület építésének folyamatára is. Nagyon kíváncsok, hogy a Múzeum első négy évtizedének e gondos, magas színvonalú összefoglalása tervszerűen tovább folytatódjék.

Az előzően ismertett tanulmányhoz szervesen kapcsolódik Z. Németh Annamária cikke a Nemzeti Múzeum 1845–1913 közt használt pecsétjéről és arról a múlt század hatvanas éveiben készített veretéről, melyet néhány éve sikerült megvásárolni. Az első pecsét Pollack épületét mutatta s valamivel előbb készült, mint a Múzeum végleges befejezése. Alkotója Ditze Károly, kinek élete és működése egyelőre homályban van.

Különleges érdeklődésre tarthat számot főként a zene kedvelői részéről Gábry György tanulmánya egy

nagyon nevezetes zongoráról, amelyet Beethoven 1818-ban ajándékba kapott a londoni Broadwood-cégtől. A negyvenes években e zongora Liszt birtokában van. A nagy magyar zeneszerző emléktárgyai közt e zongorát is felajánlotta a Nemzeti Múzeumnak. Ezzel kapcsolatos magyar nyelvű levele 1874-ben kelt. Gábry az érdekes írást teljes terjedelmében először közli. Liszt akarata csak halála utáni évben, 1887-ben teljesedett, amikor a többi felajánlott tárggyal együtt a zongora is a Múzeumba került. Még abban az évben kiállításon mutatták be valamennyit a budapesti közönségnek.

A Történelmi Képesarnok egy értékes fényképét ismerteti Szakács Margit cikke. A valószínűleg 1866-ban vagy 1867-ben készült kép hét képviselőt ábrázol, a kiegyezés ellenzékét. A hét képviselő tüntetesként Cinkotára vonult ki Ferenc József koronázásának napján. A cikkirő tájékoztatást ad a hét képviselő életéről, működéséről és országgyűlési tevékenységéről. A Cinkotára való kivonulás adott lehetőséget arra, hogy a csoportot „cinkotai magyarok”-nak nevezzék el.

E rövid áttekintés világosan tanúságot tesz arról, hogy a Folia Archaeologica legújabb kötetének közép- és újkori tanulmányai értékesen járulnak hozzá XI–XIX. századi hazai történetünk helyesebb megismeréséhez és e korszak tárgyi emlékeinek fokozott megbecsüléséhez.

Entz Géza

Vértes L. és munkatársai. Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Arch. Hung. XLIII. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó. 1–253 lap, 28 tábla, 50 kép.

Az 1909 óta ismert tatai középső-paleolit telep, Vértes L. újabb ásatásai után, egy részletes, sokoldalú, modern kutatási módszereket alkalmazó monográfia keretében új köntösben áll előtűnk. A kötet lényegében lezárását jelenti az első hazai szabadtéri moustéri telep feltárásának, összefoglalja mindazt az anyagot és ismereteket, amelyet egy korszerű feltárás és korszerű feldolgozás adhat, s amely után csak a már kész eredményeknek más lelőhelyekével való kulturális, kronológiai, stb. szempontú összevetése jelenthet további lépéseket. Úgy véljük, hogy bár egy régészeti-történeti problémakör sohasem zárható le véglegesen, a Tata-monográfia jelenlegi megállapításával, eredményeivel még hosszabb ideig változtatás nélkül behelyezhető abba a nagy „moustéri komplexumba” — az európai paleolitikum átfogó képebe —, mely az utóbbi 10 évben a legtöbb problémát vetette fel.

Önmagában a monográfia megjelenésének ideje is szerencsés. Eredményeitől egyelőre eltekintve is állíthatjuk, hogy a munka megszületése lényegesen nagyobb értéket jelent ma, mintha ez 20 évvel előbb vagy esetleg később történt volna, — azaz a monográfia nem végszóra, de kapóra jött a nemzetközi irodalomban. Ha ugyanis a paleolitikus kutatás történetének fő irányait, változásait, periódusait figyeljük, megállapíthatjuk, hogy az utóbbi időben az európai moustéri műveltség osztályozásának, genetikai, kronológiai kérdéseinek vizsgálata áll az érdeklődés központjában, — a moustéri műveltség, egészen tág értelemben a neandervölgyi ember korszakának kutatása, szinte kutatási „divatirányszattá” vált. Nem ok nélkül. A régi tatai telep új ásatása, a korábbiánál döntően nagyobb leletanyaga s főleg új módszerek feldolgozása már ezért is jelentős. Emellett a lelőhely egyike azoknak, melyek hosszúúdon át a legtöbb problémát vetették fel, — nemcsak kultúráinak meghatározása, formális besorolása, szokatlanul jellegű anyaga miatt, hanem más hazai műveltségi körrel való összefüggései terén is. A róla alkotott nézetek mind a magyar, mind a külföldi irodalomban sűrűn váltogatták egymást.

Önkéntelenül merül fel a gondolat, hogy több mint 50 év után Kormos T. Tata-monográfiáját, a telep 1912-ben megjelent összefoglalását az újjal összevevessük. A kutatás módszereinek olyan nagy mértékű változását, fejlődését tapasztaljuk, amely a régészet minden korszaká-

ban közel sem mondható általánosnak. A paleolitikus kutatás éppen sajátos módszerei, a természettudományokkal való szoros kapcsolatai révén ugrásszerűen fejlődött, — ez a munka pedig olyan vizsgálati módszereket kísérel meg, melyek a felgyorsult fejlődés mai határán is túlmutatnak. A kutatás szempontjai rendkívül kiszélesedtek s a Tata-monográfia valóban példája a sokoldalú feldolgozásnak.

A kötet egy munkaközösség együttműködésének eredménye. Vadász Elemér előszava után Kriván Pál, Opauszky I., Matus L., Lukács J., Kiss I., Rózsavölgyi J., H. de Vries-H. de Waard, Mihályiné Lányi I., Boros A. Z. Pavletic, Budó V., Skoflek I., Komlódi M., Stieber J., Krollopp E., Kretzoi M., Végh A., Viczián I., Vértés L., és végül Kretzoi Miklós és Vértés László összefoglalását kapjuk. Húsz kutató kisebb-nagyobb tanulmánya sorakozik egymás után, a monográfiának éppen felét a segédtudományok vizsgálatai teszik ki. Ennek szerkesztése s különösen eredményeinek egyeztetése is nagy munkát jelent. A társszerzők ilyen nagy száma, néha egészen rövid közlemények esetén, túlzottnak tűnik. Magyarázatát a lelőhely előkerülési, geológiai-morfológiai körülményeiben látjuk, — abban, hogy egy travertin-telep rétegtani vizsgálata, pl. a fokozottabb paleobotanikai lehetőségekkel és követelményekkel, — a szokásosnál több szakember együttműködését kívánja.

A monográfia bevezetői után elsőként Kriván P. tanulmányát kapjuk az édesvízi mészkőkomplexum feltárásáról. A legrövidebben, csak a legfontosabb adatokat ismerteti, de a részletesebb stratigráfiai feldolgozást, datálását nem kapjuk meg s ezt az olvasók meglepetéssel nélkülözhetik az egész kötet folyamán. Talán ezt pótolja — s következtetéseivel valóban helyettesíti — a kötet II. része, a mésztufa-kúp növény- és állatanyagjának feldolgozása, mely stratigráfiai-kronológiai besorolást nyújt.

Hosszabb fejezet foglalkozik az egykori klíma meghatározásával. Ebben külön szerepet kap a telep közvetlen közelében végzett próbafúrás anyagának vizsgálata, az abszolút datálásnak egyik alapja. Külön tanulmány ismerteti a furásból ásványtani vizsgálatát, majd az üledékközzetani vizsgálatát és a lelőhely C-14 kormeghatározását. Tata kormeghatározásához két rádiókarbon-dátum áll rendelkezésre. Az egyik vizsgálat a kultúrrétegből származó csontanyagon készült és $33\,600 \pm 1100$ évet adott, — a másik anyaga a próbafúrásból származó, faszenet is tartalmazó mésztufa volt s kora $50\,000 \pm 2500$ év. Az eltérés nagy, — a furásból származó minta rétegének parallelizálását a kultúrréteggel nem érezzük teljesen biztosnak, Vértés L. maga is megkérdőjelezi a „kultúrréteg a furólyukban” jelzést, (138. 1.5. ábra) — végül azonban határozottan az idősebb dátumot tartja elfogadhatónak. A telep C-14 kormeghatározása, a RW-W. 2 közti magyarországi dátumok, e korszak kronológiájának ismeretében kérdések számunkra, s úgy véljük, hogy ezt inkább a paleontológiai vizsgálatok eredménye, mint az abszolút kormeghatározásba vetett abszolút hit támasztja alá. Vértés L. és Kretzoi M. egy újabb dolgozatban közzétett további rádiókarbon-eredmények, melyek közt Tata már csak a régebbi dátummal szerepel, (Acta Geologica Hung. IX. 1956. 134—139) és időközben megismert más hazai C—14 datálások még problémákat vetethetnek fel a fent jelzett időszak kronológiája terén.

A monográfia lényeges része, a II. rész, a lelőhely állattani és növény- és állatanyagjának feldolgozását adja. Egy-egy tanulmány ismerteti az algák és moszatok vizsgálatát, a tatai édesvízi mészkő biológiai összetételét és keletkezését, majd a növénymaradványok gyűjtésmódját, anyagát, rétegtani tagolását, a rétegcsoportok összefüggéseit, az egykori éghajlatra vonatkozó következtetéseket s a kronológiai eredményeket, melyek egyeznek a paleontológiai megfigyelésekkel. A környezet, kronológiai vizsgálatát kiegészíti a pollenvizsgálat, az anthrakotómiai anyag feldolgozása, a molluszkafauna vizsgálata.

Külön fejezet foglalkozik a lelőhely gerincesfaunájával. Kretzoi M. kitűnő feldolgozása már kifejezetten kronológiai, tehát régészeti célra irányul, — a többi természettudományi cikk jellege inkább „belső vizsgálat”, rövid utalással a számunkra legfontosabb kronológiai

eredményekre, — a lelőhely korrendi helye lényegében itt alakul ki. A szerkesztés gondolt erre, — az eredmények összefoglalnak a következő régészeti vizsgálatokkal. Fenti vizsgálatok eredménye — anélkül hogy csak főbb vonalait is ismertetnénk — a következő: a telep löszrétege hűvös klíma alatt települt, a szedimentpetrográfiai vizsgálat szerint az éghajlat felfelé lehűlést mutat, az egész komplexum alsó és felső határa a RW interglaciális és a W. I, ezen belül a lelőhely anyaga a W. I végére és pedig legvalószínűbben a Brörup-interstadilra helyezhető. Mint ismert, ez a meghatározás jóval idősebb, mint amelyet eddig Tatáról tudtunk.

Vértés L. munkája, a telep régészeti anyagának feldolgozása és értékelése, a kötet III. részét képezi. Mint láttuk, ez a vizsgálat igen széles természettudományi alapokra épült, megelőzte az egész természeti környezet s a kronológia vizsgálata, — számunkra azonban az egész monográfia legfontosabb része. — A régészeti feldolgozás mintaszerű. Regisztratív is pontos, módszerei jórészt újak, lefolytatásuk rendkívül alapos s következtetése lényeges lépést jelentenek nemcsak közvetlenül a tatai moustieri kultúra, hanem a műveltség összefüggései terén is. Mint minden előrevívó munkának tulajdonsága, hogy a következtetések egyes pontjai azonnal újabb, további következtetéseket, lehetőségeket vetnek fel.

Mielőtt a régészeti feldolgozás egyes részeit érintve ismertetnénk, egy általánosabb észrevételt engednénk meg Vértés L. kutatási-módszerbeli irányáról, szemléletéről, mely szerintünk az egész koncepció mögött érezhető. Egyáltalán nem alapvető módszertani kérdésre gondolunk, hanem csupán egy szemszögre, mondhatnánk kutatási „stílus-irányra”, mely szerző munkásságának ezt a periódusát jellemezheti. Nagyon leegyszerűsítve, s ezzel bizonyára erősen felnagyítva, — két új vonást fedezünk fel a Tata-monográfia régészeti részében: az egyik, hogy Vértés L. a paleolitikus régészeti-kulturális kérdéseit kissé mintegy zárt biológiai-evolúciós struktúrába helyezve tekinti, — a másik egy erősen matematikai beállítottságban nyilvánul meg. Előbbi irány, — ha csak külsőlegesen, formailag is, — speciálisan természettudományi, biológiai, genetikai szakkifejezések és fogalmak régészeti jelenségekre való alkalmazásában érezhető, — a másik pedig gyakorlatban látható munkájának III. és V. fejezetében, az ott bemutatott matematikai-statisztikai módszereiben.

Fenti észrevételünk nem kritika, mivel természetesen nem kifogásolható az, hogy egy beteg — egy tudományos probléma — milyen kezelés útján gyógyul, oldódik meg. Célkitűzései és eredményei ugyanis hagyományosan régészeti-történetiek.

A régészeti rész I. fejezete az újabb ásatásokat ismerteti, tömören összefoglalja a feltárás menetét, egyes megfigyeléseit. Ezek a megfigyelések csak horizontálisak, topográfiaiak, — sajnos vertikális tagolásra nem volt lehetőség. A települési megfigyeléseket nem itt, hanem később külön fejezetben találjuk, ami helyes azért is, mivel a lakóterületen fiatalabb kultúrákhoz, korokéhoz hasonló települési jelenségek alig voltak megfigyelhetők, s így elsősorban a leletanyag mennyiségi elhelyezkedéséből, csoportosulásából vonhatók le bizonyos következtetések.

A teljes leletanyag 2318 köeszközből, számos csonteszközből vagy megmunkált csontból s egyéb kísérőleletről áll. A fejezet elsőként a tatai csuringát, majd a csonteszközöket ismerteti, — köztük a „compresseur” előfordulása esetleg egyedisége ellenére is jelentős lehet a kultúra meghatározása, jellege szempontjából. A nummulit-amulet megítélésében mi bizonytalanok vagyunk, viszont a csuringa, bármely rendeltetése volt is, a telep kultúrtörténetileg egyik legfontosabb lelete.

A kultúra vizsgálata természetesen a gazdag kőiparra épül. Ez a feldolgozás rendkívül alapos, figyelembe veszi az összes tipológiai sajátosságokat, s ezen túlmenően, — a kiértékelést előkészítve —, rendszeresen közli a statisztikai adatokat is. Szerző a leírásán kívül megadja az egyes eszköztípusok számát, méretarány szerinti megoszlását, a retus-változatokat, 10⁰-os bontásban a retuszógot és a típus közepes retuszógot, a típus közet-

fajta szerinti megoszlását, a leütési sík és leütési szög megoszlását. Ezek azok a technológiai paraméterek, melyekre — a tipológiai-statisztikai értékelés után — a további matematikai-statisztikai vizsgálat épül.

A részletes és főleg következetes anyagfeldolgozás Vértés L. munkájának egyik érdeme. A tipológiai leírásban vezeti be a lelőhely speciális eszközfajtaí, az ún. Tata-kaparót és kaparókést, majd a Bordes-féle tipológiai-statisztika módszerével adja meg a leletanyag, a kultúra összesítő értékelését. A kőipar feldolgozása lényegében Bordes típusrendjét követi, de éppen mivel a munka német nyelven jelent meg, előnyös lett volna a típusnevek mellett zárójelben a francia nomenklaturát (meghatározást) is adni. A tatai eszközfajtaí morfológiai-tipológiai szempontból ugyan eltérnek a nyugateurópai moustiériétől, de eltekintve attól, hogy a francia meghatározás ismert nemzetközileg legjobban, ez elfogadott, még jobban elősegítette volna a Bordes-rendszerű kiértékelésnek a további felhasználását.

A tatai ipar jellegzetessége, hogy az eszközök nagy része koptatott kavicsból készült, — „pebble-industry” lenne, ha ez nem volna más kultúrkörre s korszakra fenntartva. A nyersanyag 91,3%-a kova, kisebb része kvarcit, — előbbieknél 58,6%-os a kavicsfelhasználás. Az ipar meghatározásánál Vértés L. elsősorban a korábbi statisztikai adatokat összegezi, majd megállapítja, hogy a kavicsfelhasználást nem nyersanyaghiány okozta a tatai ősembernél. Ez volt a kultúra belső karaktere, — ami természetszerűleg bizonyos technológiával jár együtt. A kavicsfeldolgozás mellett feltűnő, hogy a hasítástechnikában a levallóis-jelleg uralkodik, az eszközök 53,2%-a facettált bázisú. Gondolhatnánk itt utólagos facettálásra, ennek azonban a szerszámok kis méretétől eltekintve sem találnánk értelmét. G. Bosinskinak egy technológiai tanulmánya bizonyos lehetőségek felé mutathat a leletanyag egy részét illetően, — elfogadva azonban Vértés L. megfigyeléseit, mindenestre már ez egyik specialitása a tatai iparnak. Az ipar másik fontos jellegzetessége a kétlapon megmunkált (bifaciális) eszközök magas aránya, ami korábban a szelietienbe való átnövés gondolatát, a dunántúli moustiéri és a szelietai kultúra genetikai kapcsolatok koncepcióját teremtette.

Vértés L., mint említettük, a Bordes-rendszert és módszert használja fel a kultúra meghatározásához. Örömmel konstatáljuk ezt, mivel a moustiéri kultúra kutatásának bevezetőben említett erős fellendülését, hirtelen fejlődését és eredményeit ez a tipológiai-statisztikai módszer hozta, s mivel ma az egyetlen lehetőséget két vagy több lelőhely összehasonlítására ez adja. A módszer elvi és gyakorlati problémáit jól ismerjük, de a körülötte kialakult vita ellenére — mely néha a Bordes-rendszer elvetésével is csupán egy „másik Bordes-rendszer” ajánl — ezt a francia leletektől eltérő közép-európai iparok vizsgálatánál is használhatónak, vizsgálati keretnek tartjuk. A tatai ipar tipológiai eltérései miatt Vértés L. néhány módosítással élt, a típusok közé újat tett be vagy cserélt. Hogy ez elvben célravezető-e vagy sem, vitatható, — de nem változtat a kultúra összképén s kétségtelenül a helyi valóságot, azaz a tatai ipar sajátosságait fejezi ki.

A technológiai-tipológiai indexeket tekintve feltűnően magas a Bordes-féle IAt, — ezt a bifaciális eszközök magas aránya okozza — alacsony az IC — ugyanakkor feltűnően magas az IR. Az utóbbi mértékét a technológiával összevetve kezd kialakulni a kultúra „rendszeri helye” a moustiéri komplexumban, — az ipar azonban mégis határozottan speciális jellegű. A kumulatív görbe, melyhez a további összehasonlítások szempontjából hasznos lenne egy, a típusszámokat jelölő típus-statisztikai táblázat, nem hasonlít más eddigi, hasonló módszerrel feldolgozott lelőhelyéhez. A típuscsoportok közt feltűnő még a IV (denticulé) csoport relatív erőssége, ami valószínűleg a kítűnő radiolarit-nyersanyag függvénye (?), — jellegzetes a szerszámok kis mérete, s talán elsősorban a pontinianoéhoz hasonló technika.

Tata kultúrája késői moustiéri, annak egy speciális formája, melynek fejlődése megállt. Analógiáit keresve

Vértés L. elsősorban a mikropontiniano felé utal, — hogy azonban ez csupán konvergencia-e, mint ő látja, vagy talán más összefüggések húzódnak meg a „kavicszeletelő-technika” és a magas IR értékű iparok között, ez a kérdés talán még további eredményekhez vezet.

Vértés L. a Bordes-módszer alkalmazásával új, de jól ismert módszert követ. Munkájának III. fejezetében viszont — a matematikai-statisztikai vizsgálat — a paleolitikutásban ennél is újabb, saját módszerét mutatja be.

A matematikai-statisztikai vizsgálat célja az, hogy megállapítsa, az ipar egyes jellegzetességei mennyire törvényszerűek vagy véletlenszerűek, — mi okozza az ipar, általában egy ipar specializálódását, a típusok állandósulását (standardizációját), és hogy az ipar egyes jellegzetességei, exakt matematikai alapon, hogyan függnek össze egymással. Vértés L. technológiai paramétereket állít fel, — ezek és az eszköztípusok viszonyának vizsgálatához összeállít egy statisztikai modellt, melyen azután az összefüggéseket vizsgálja. Két fő kérdése: mennyire tartotta magát az ősember az eszközök készítésénél bizonyos előre meghatározó technológiai módszerekhez, nyersanyagokhoz, vagy előnyben részesített-e bizonyos hosszúság-szélesség arányt — a kavicsfeldolgozás ebben erősen előre meghatározó lehet — és ezekből az adatokból nyert eredményekkel igyekszik megállapítani, melyek voltak a különleges kategóriába sorolható eszközök. Lényegében tehát a specializálódás és a standardizáció törvényszerűségeinek megállapítása a cél, — majd pedig az eredményeknek más lelőhelyekével való összevetése.

A fejezet ezzel a módszerrel vizsgálja: az egyes eszközfajtaí és retusfajtaí összefüggését — az egyes eszközfajtaí és nyersanyagfajtaí — eszközfajtaí és a bifacilitás — eszközfajtaí és hosszúság-szélesség aránycsoportok — a retusfajtaí és retusszög, — egyes eszköztípusok és a retusszög — eszközfajtaí és leütési szög — eszközfajtaí és leütési felület — leütési felület és leütési szög összefüggéseit, és pedig a mérések adatoknál 10°-os bontásban, pontossággal, ill. esetenként 6 csoportban — tehát az összes variációs lehetőség kihasználásával.

A vizsgálat rendkívüli munkát és külön matematikai stúdiumot igényel. Ha nem látnánk az eredményeket, hajlandók lennénk öncélúságra gondolni, — így azonban a munkának ezt az új módszerét rendkívül érdekes kísérletnek tartjuk, amely sikerült. Nem csak a számítások konkrét eredményei bizonyítják ezt, hanem az is, hogy ezek az eredmények azonosok a „tradicionális” vizsgálatokéval — Tata kultúrájának meghatározása nem változott — csupán ezeket az összefüggéseket a matematika is igazolja. Tulajdonképpen a régészeti tipológia, tipológiai-statisztika mellé ad biztonsági övet, ha azonban a leletanyag értékelését vagy később más lelőhelyek, kultúrák egymáshoz való viszonyát nézzük, a korábbi megállapítások nem változtak. — Az új módszer bevált, de több kérdést vethet fel. Szeretnénk egyértelmű nézetet elfoglalni Vértés L. módszerével kapcsolatban, annál is inkább, mert egyes fejezetei bizonyára idegenül hatnak első látásra az olvasóknak. Nézetünk szerint a módszer fenti formában bevált. Úgy látjuk, hogy ezeket az eredményeket egyszerűbb módszerekkel is elérhetjük, melyek szintén túlmutattak a szubjektív tipológián. A módszer követésére kevés reményt látunk, — meggondolandó azonban, hogy egyszer megnyugtatóan, a matematika erejével igazolódtak megfigyeléseink. Végül ugyanazt mondhatjuk, amit Vértés L. általunk említett szemléletéről: a módszerek különbözőek lehetnek, ha az eredmény közösen helyes.

A települési megfigyeléseket, szintén statisztikai módszerrel, a következő fejezetben ismerjük meg, — majd a szerző Tata helyzetét, összefüggéseit vizsgálja a hazai s részben a környező területek paleolitikumában. Sorra veszi a Szelim-, Kiskevélyi-barlang, Bojnice stb. hasonló korú vagy jellegű leleteit, majd külön fejezetben tárgyalja Tata—Subalyuk-barlang és Tata—Jankovich-barlang kultúrájának egymáshoz való viszonyát. E két fejezet, általában Tata összefüggéseinek, a moustiéri

szeletai kultúra kapcsolatának kérdései — szerző állásfoglalásai — nagyon fontosak. A vizsgálat az előbbi módszer továbbalkalmazásával történt. Tata és Subalyuk moustiérijének több morfológiai vonása közös, a két kultúra között azonban semmiféle származási kapcsolat nincs. Még jelentősebbnek tartjuk azt a következtetést, mely a tatái moustiéri és a Jankovics-barlang szeletienje közti viszonyra vonatkozik. Az új módszer ismét igazolja a bükki moustiéri és a bükki szeletien kapcsolatát, származási összefüggését. Tata kultúrája azonban kiesik ebből a fejlődésből, — a fejlődés mellékágára jutott, túlspecializálódott, ebben az állapotban maradt s izolálódott. Az eredmény egyezik a korábbi megfigyelésekkel. — Tata és a dunántúli szeletien kapcsolatának kérdése változásokon ment át, s most egyetértően láthatjuk a vizsgálatok eredményét: a két kultúra között genetikai kapcsolat nincs. — A moustiéri-szeletai kör kérdései, megoldása zárják le a monográfiát, mellyel úgy látjuk, hogy a középső paleolitikum nem egy problémája nyugvóponttra jutott. Felmerül a kérdés, — miből jött tehát létre Tata moustiéri kultúrája, miből alakulhatott ki? Erre talán újabb lelőhelyek adhatnak egyszerű választ.

A Tata-monográfia — s ebben elsősorban Vértess L. munkája — kutatásunk egyik kiváló eredménye. Csak megismételhetjük, amit az ismertetés elején írtunk s kiegészíthetjük azzal, hogy a feldolgozás nemzetközi viszonylatban is a legjobbak közé tartozik. Méltán érdemelte meg azt az igényes kiállítást, mely szinte páratlan régészeti kiadványaink között, s melyért a Kiadót külön elismerés illeti.

Gábori Miklós

Révai J., Séták a római Magyarországon. Kozmosz könyvek. Budapest, 1965. 237. lap, 16 tábla.

Az egyes tudományok művelőinek állandó gondja népszerűsítő irodalmuk megerősítése. Tehát tudományuk népszerűsítésének olyan módon való művelése, hogy legújabb eredményeiket mindenki által érthető formában tolmácsolják, vagyis a kisebb képzettségű, de élénk érdeklődésű olvasókkal is megértessék tudományuk új eredményeinek lényegét. Fontos kérdés ez a magyar régészet és művészettörténet területén is.

Örömmel látjuk, hogy egy ilyen feladatát már kezdetben helyesen látó és jól megoldó munka most második kiadásban is megjelenhetett. Már első kiadását is örömmel üdvözöltük annak idején. Révay József a római romok láttán és a múzeumokban őrzött provinciális anyag nézése közben föltámadt érdeklődést munkájában fejezeteire osztva egységes képpé tudta kiegészíteni és a többnyire fiatal olvasó-érdeklődőket további olvasásra ösztönözni. Feladatát már akkor is helyesen oldotta meg és a munka méltán került kevés számú, a régészetet, annak feladatait és eredményeit népszerűsítő munkáink első vonalába.

Ez a második kiadása a műnek egyáltalában nem azonos az első kiadással. Tartalma csak Pannóniára korlátozódik. Viszont a mű kibővült az 1943 óta napvilágra került pannóniai emlékek egész sorával, sőt a régiek közül is néhányat új értelmezéssel. Ezeket a betoldásokat a mű eredeti hangvételéhez simuló módon Mócsy András végezte el, kiválóan, és így teljes mértékben rászolgált a szerzőnek a második kiadás előszavában kifejezett köszönetére.

Az olvasó a könyvben megtalálja Pannónia meghódításának rövidre fogott történetét, Barbius aquilejai nagykereskedőnek pannóniai filiáléi látogatására tett utazását; elvezet Pannónia akkori szép városába, Savariába, s mindjárt itt megismertet a borostyánkő „legendájával”, a római városok szervezetével, a Dunán folyó élettel, eleven forgalommal; megfordulunk a quádok földjén; megismerkedünk Pacatusszal, a pannóniai edénygyárossal, járunk a római Balaton partjain, szinte halljuk Aelia Sabina hangversenyét, tanúi vagyunk Pompeius Carpus orvosi tevékenységének, szemrevételezzük a római isteneket és tiszteletüket és megismerkedünk a pannóniai keresztény emlékekkel.

Ha végignézzük ezt a gazdag tartalmat, látjuk, a könyv majdnem feloleli a pannóniai római élet teljességét, a polgárok foglalkozását, a katonák életét, a szórakozásokat és végül a temetők világát is. Ismételhetjük, Révay könyve nyomán a római romok megtelnek élettel és beszélőkké válnak a múzeumban vitrin alatt bemutatott emlékek is.

Nagyon ügyes és jól megválasztott tartalmú a kiegészítő négy fejezet is. Az első arra tanít, kik „a régész barátai és ellenségei”, a második bibliográfiát ad, tehát eligazít a további olvasmányok terén, a harmadik az ókori nevek és mai szakkifejezések magyarázatát adja s mind ezt negyedikként időrendi tábla egészíti ki.

Megjegyzés: állapítsuk meg, hogy Révay József könyve mai formájában is pompásan megfelel a népszerűsítő munkákkal szemben támasztott követelményeknek: élvezetes formában tanít és további munkára és érdeklődésre ösztönöz.

Oroszlán Zoltán

H. Behrens, Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierkeltfunde der Alten Welt. Berlin, 1964. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, 19. füzet. 135 lap, 45 kép, 7 tábla.

Egy újkőkori temető sírjai, amelyekben kutyacsontvázak és marhakoponyák voltak a halottak mellé helyezve, adták az indítékot a szerzőnek, hogy az őskori tudatos állattemetések problémájával egy monográfia keretében foglalkozzon. Nem férhet kétség hozzá, igen érdekes témához nyúlt. De meg kell mondanunk, igen nehezen megközelíthető is az. Hiszen azok az okok, amik az őskor emberét állatoknak halottakkal együtt, mellett vagy önmagukban, de embereknek járó módon történt eltemetését kiváltották, az egykori ember gondolatvilágából fakadtak. Számunkra csak a tárgyi bizonyítékok, maguk a temetkezések állanak rendelkezésre, többé vagy kevésbé jól végzett ásatások többé vagy kevésbé pontos megfigyelései alapján. Az őskor emberének gondolatvilágába pedig magunkat beleilleszteni, a gazdasági viszonyok terén azóta bekövetkezett óriási változások miatt szinte lehetetlen. A néprajzi analógiák ugyan nyújtanak némi segítséget ahhoz, hogy hasonló — de sohasem azonos — viszonyok között élő népek szellemi életének tevékenysége alapján következtessünk az őskori ember ilyen természetű megnyilvánulásainak mozgató rugóira.

Már a mű első soraiból is nyilvánvaló, hogy a szerző mindezekkel tisztában volt, amikor a kérdéshez hozzányúlt. Nem járt ugyan töretlen úton, hiszen amint azt az első fejezetből is megtudjuk, a problémafelvetés már más kutatók részéről is megtörtént. De talán éppen azért, mert tisztán látta a nehézségeket, nem egy-egy konkrét lelet publikálása és interpretálása révén óhajtott — miként elődei a kutatásban — a problémát megközelíteni, hanem a széles földrajzi területre kiterjedő hasonló jelenségek együttes vizsgálatából kívánt tanulmányához alapot teremteni. Vizsgálataink Euráziára és Észak-Afrikára való kiterjesztésének azonban nemcsak a szélesebb perspektíva nyújtotta lehetőség az oka, hanem az a helyes felismerés is, hogy ha az állattartás és földművelés, azaz a paraszti gazdálkodás és életforma földrészekön előázsiái eredetre nyúlik vissza, úgy az Európát az újkőkorból benépesítő paraszti kultúrák által végrehajtott (házi-) állattemetkezések eredete sem lehet nálunk autochton. Így lett a tanulmány földrajzi kerete az „ősi világrész” („die Alte Welt”).

A szerző azonban azt is felismerte, hogy bár állattemetkezéseket az őskortól a kereszténység elterjedéséig az „ősi világrészen” szinte mindvégig üzték, a probléma megfigyelése végett nem szükséges egyformán behatóan vizsgálni az őskor valamennyi időszakát. Éppen ezért esett választása arra az időszakra, amelyben ez a szokás kialakult.

Amint Behrens is kifejti, azért választotta az újkőkori és a fémkorok kezdetének időszakát vizsgálata időrendi keretűl, mivel ez a „neolitikus forradalom” ideje, amidőn

a korábbi vadász és gyűjtőgetető gazdálkodást felváltotta a paraszti gazdálkodás; amikor tehát új gazdasági viszonyok termékenyítőleg hatottak az őskori ember életében új képzetek kialakításában. Ezt az időszakot lezárja a fémművesség elterjedése, amely ugyancsak Egyiptomból és Előázsiából kiindulva, ha nem is eredményezett az élelemellátás terén minőségi, csak mennyiségi gyarapodást, mégis társadalmi vonatkozásban igen mélyreható változásokat idézett elő.

A magyar régészeti kutatást e munka közelebből is érinti, ugyanis eltekintve attól, hogy a hazai újkőkori és rézkori állattenmetkezéseket hiánytalanul felsorolja, részletesen tárgyalja az azokat publikáló kutatóknak az állattenmetkezéssel foglalkozó fejtegetéseit, magyarázatait és értelmezéseiket. Bennünket különösen a badeni kultúra temetőiben (Alsónémedi, Budakalász) feltárt sírok, ill. a mögöttük rejlő háttér, a rézkori ember gondolat- és hitvilágának kérdése érdekel. E téren igen érdekes a szerzőnek az a megállapítása, hogy szarvasmarháknak párosan (fogatolva?) halottakkal közös sírban való eltemetése előbb Mezopotámiában, az Ur-i királysírok korában válik szokássá (i.e. 2500 körül), majd nem sokkal később (i.e. 2000 körül) fellép Közép-Európában is, elsősorban a Gömbamfórák (Kugellamphoren) kultúrájában, továbbá a vele egyidős „Trichterbecher” kultúrában és a Badeni kultúrában. Ugyanakkor az agyag kocsimodellek, mint amilyen a mi budakalászi temetőnkől ismeretes, ugyancsak az Ur-i királysírok horizontjának képezi mintegy „vezérfossiliáját”. Nemkülönböztet mind Urban (789. és 800. sír), mind Közép-Európában (Brześć Kujawski 5. sír, Tangermünde) egyaránt található eltemetett szarvasmarhák nyakába akasztott „nyakékek”. Mindezeket összevéve feltétlenül el kell gondolkoznunk a szerzőnek azon a véleményén, hogy ezek mögött a jelenségek mögötti okozati összefüggést lehet keresni. (És ebben az esetben nem villan-e fel önkéntelenül is előtűnk az azonos korú antropomorf urnák és a trójai arcos edények hasonlóságának jelensége?)

A tematika körülhatárolásával kezdi H. Behrens a monográfiáját, majd röviden kutatástörténeti ismertetést ad. Ezt követi „A leletek” c. fejezetben, földrajzi csoportosításban a kérdéses idősokra eső állattenmetkezések ismertetése — lelőhelyenként ugyan, de általánosságban. A jelentősebb leletekről közölt ábrák (rajzok és fényképek) teszik jól érzékelhetővé a kérdéssé állattenmetkezések lényegét. Az „ősi világörész”-ről felsorolt 268 temetkezésben található 449 csontváz statisztikai kiértékeléséről nemcsak külön fejezetben számol be, de a számszerű adatokat áttekintő táblázatban is összefoglalja.

A monográfia gerincét az a két fejezet alkotja, amelyben az állattenmetkezések értelmezését és a történelmi összefoglalást tárgyalja. Természetesen vehetjük, hogy e tekintetben nemcsak a leletekre támaszkodik, hanem figyelembe vesz néprajzi párhuzamokat is. Fejtegetéseinek és megállapításainak lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Az állattenmetkezések nem hozhatók közös nevezőre; létrejöttükben különböző szempontok játszhattak szerepet. Mégpedig: 1, szociológiai, 2, vallási okok. Az első esetben az állat eltemetése a halott társadalmi helyzetéből (törzsfő, varázsló, családfő) vagy foglalkozásából (pásztor) adódó megkülönböztetést jelenthet, esetleg — szerző szerint — egyes esetekben érzelmi okokra is visszavezethető (kedvenc állat). Vallási okok különösen ott tételezhetők fel, ahol embersírtól függetlenül, de emberrel egyenlő rangú eltemetésben részesítettek állatot (kimúlt „szent állat” eltemetése, totemállat). Egyébként lehet az eltemetett állat csak egyszerű áldozat, de több esetben fennforog az építési áldozat értelme is. Helyettesítheti az állat az ember feláldozását is. A kutya esetében — néprajzi példák alapján — valószínű, hogy az a halott lelkeknek vezetője a túlvilágon. Talán éppen ennek a hiedelemnek lenne tulajdonítható, hogy az állattenmetkezések százalékos eloszlásában éppen ez az állatfaj vezet. Egyébként a szerző kihangsúlyozza, hogy az állattenmetkezések szokásának meghonosodásában főként a paraszti életmód hatott az emberre, ami abban is megnyilvánul, hogy az esetek zömében háziállatról van szó. Vadállatok

(szarvas, őz stb.) eltemetésével kapcsolatban Behrens felteszi, hogy itt a vadász paleolit ember gondolkodásvilágából fakadó örökséggel állhatunk szemben. A szarvasmarháknak — a kutyát leszámítva — a százalékos arányban elfoglalt elsőbbsége a gazdasági helyzetével magyarázható. A gazdasági tényezőkből adódik, hogy a juh és a kecske főként Elő-Azsiában fordul elő síroknak, azon a területen, ahol az őshazája is volt. Annak alapján, hogy a sertés-temetkezések Európára korlátozódnak, a szerző felveti annak a lehetőségét, hogy a Közép-Keleten talán már a kérdéses időben kialakult az ezen állattal szemben tanúsított „kultikus antipátia”. A ló alacsony százalékaránya a késői hasznosítással magyarázható, annál is inkább, mivel a bronzkortól kezdve ez viszi a vezérszerepet az állattenmetkezések terén.

Végül a szerző megállapítja, hogy néhány más — pl. totemisztikus — okra visszavezethető, valamint a paleolitikus gondolatvilágot visszatükröző szórványos esetektől eltekintve az állattenmetkezés szokása Egyiptomból indult ki. Az idők folyamán ott is fejlődött legmagasabbra. Innen terjedt el Elő-Azsiában, majd a paraszti életformával együtt Közép-Európában, ahol különösen a szarvasmarha temetésének szokása virult a későrézkori idején. (A szerző azon véleményét, hogy az európai korai neolitikum paraszti takarékosági okokból nem temettek szarvasmarhát, nem látom igazoltnak.) Ettől függetlenül látszik a kutyák eltemetése szokásának nagyobb arányú elterjedése az ún. „Bögrekultúrák” (Becher-kulturen) körében.

Bár a szerző az egyes megállapításait, statisztikai adatait a tanulmányában ismételten is felsorolja, az utolsó fejezetben az egész munkáról még egy összefoglalást is ad, amely röviden ugyan, de világosan és hiánytalanul meggyőzően élénk tárja kutatási módszerét és lezárított eredményeit. Egyébként az angol, francia és orosz nyelvű kivonatokat követően megtaláljuk az egész forrássanyag leírását, most már hitelesség-kritikai és országos-kénti csoportosításban, amely felsorolás lényegében ugyanazt tartalmazza, amit a tanulmány kezdő, „A leletek” című fejezete.

Végző soron Behrens ebben a nagy gonddal, erős kritikai szemlélettel és komoly alapossgággal megalkotott monográfiájában az őskor egyik érdekes jelenségét foglalta össze és tárta elénk. Igen nagy érdeme, hogy a kérdést széles területre kiterjesztve vizsgálta, s így az értékelésben szilárdabb alapokon állt, mintha csak egy földrajzilag korlátozott terület leleteit tárgyalta volna. Ezt a módszert kétségtelenül érdemes megismerni. Számunkra, minthogy a magyarországi leletek jelentős szerepet töltenek be tanulmányában, e monográfia ismerete nem nélkülözhető.

Patay Pál

F. Schachermeyr, Die minoische Kultur des alten Kreta. Stuttgart, 1964. W. Kohlhammer. 366 lap, 68 tábla, 166 szövegműködő kép.

A könyv nyilvánvalóan a szerző két, korábban megjelent műve (Die ältesten Kulturen Griechenlands, 1955. és Griechische Geschichte, 1955.) közötti úrt igyekszik betölteni. A kréti és mükénéi civilizációk virágkora ugyanis éppen erre a közbeeső, a középső és késői bronzkort jelentő idősokra esik. Érthető megfontolásból azonban a szerző ebben a munkájában csupán a mükénéit megelőző kréti magaskultúra régészeti, történelmi kérdéseit dolgozta fel. Minden jel szerint azzal a szándékkal, hogy ezt a mükénéi civilizáció bemutatása is követi majd.

A mű szerkezete a következő: az első 12 fejezet Kréta történetét tárgyalja a legelső emberi nyomoktól egészen az önálló kréti kultúra utolsó virágkoráig. Mindig széles összefüggésekbe állítva, azon elv szerint, hogy melyek voltak a Krétára ható, és esetleg indítékot, esetleg csak befolyást kiváltó tényezők, és melyek, amik innen sugárzódtak ki. A történelmi vázat befejező 23. fejezet: Kréta görög, azaz mükénéi aralom alatt, abból a megfontolásból került a kötet végére, mert ez a kor nyilvánvalóan az önálló kréti kultúra megszűnését jelenti.

Ez a történeti keret fogja közre azt a 10 fejezetet, melyek tulajdonképpen részletezik a krétai kultúra leglényegesebb jegyeinek és jellemzőinek ismertetését. Végül a 24. fejezet tárgyalja a minoszi kultúra távoli időkre szóló kisugárzásait: a görög mondákban visszatükröződő elemeit. A következőkben csak a mű történeti koncepcióját ismertetjük részletesebben.

Schachermeyr a következőkben látja Kréta történeti jelentőségét: népe a Földközi-tenger vidéki őseredetű embercsoport egyetlen olyan ága, amely mind a *szemita*, mind a *vonaldíszes kerámia népei*, mind az *indoeurópaiak hatásaitól mentes maradt*, de eme elzártágában is az első európai magaskultúra rangjára emelkedett (25). Azaz a sziget elsősorban földrajzi fekvése miatt csaknem minden kulturális hatást befogadott anélkül, hogy ősi lakossága kieserlőddött, vagy erősebben meggyengült volna. Csak a népek nagy vándorlásai kerültek el, de azok hatásai nem. Schachermeyr szerint az első ilyen nagy hatás az ún. „*vorderasiatische Kulturtrift*” során érthető a sziget palaeolithikus vadászlakosságát. Viszont e, szerző szerint több száz évig tartó hatássorozatnak legkorábbi időszakába tartozó leletek Krétán ma még ismeretlenek. *Knossosban* a fejlett neolitikum (pontosabban: a késői koraneolithikum) a megtelepülés kezdete, *J. Evans* legújabb ásatásai szerint. Korábbi elgondolását természetesen kiegészíti azzal, hogy Kelet létrehozó és megtermékenyítő hatásai *Çatal és Haçilar*, mint az előázsiai magasfejlődés peremkulturái közvetítésével jutnak el nyugatabbra, tehát Krétára is. (Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy más felfogás szerint a *Çatal és Haçilar* művelődések létrejöttét a tulajdonképpeni előázsiai kultúráktól független, amit főleg az mutat, hogy azoknál jóval korábbiak is.) Mindenesetre éppen a „Kulturtrift” eredményeképpen jön létre szerző szerint Kréta hosszú ideig tartó fölénye Európa, még Hellasz kultúráival szemben is. Ugyanis az egyre fiatalabb időszakok egyre fejlettebb felfedezései, különösen a *Halaf*-kor által létrehozott városi életforma (ez a megállapítása szerintünk nem lehet helytálló: a *Halaf*-kor ismerte ugyan a képzőművészetet, de életformája városinak semmiképpen nem nevezhető!) egyelőre nem jut el a Balkánra és a Dunavidékre. E legkorábbi betelepülők tehát Délnyugat-Anatóliából kerülhettek Krétára, a 4. évezred elején. Meg kell jegyeznünk, hogy erre a betelepülésre közvetlen régészeti bizonyítékkal nem rendelkezünk, és ilyeneket Schachermeyr sem tud érvelése mellett felsorakoztatni. Ennek ellenére azt is megállapítja, hogy e lakosság az a nép volt, amely az -ss, -nth suffixusos helyneveket öröklül hagyta ránk.

Ehhez a máris heterogén lakossághoz a középső neolitikum idejében egy *északafrikai komponens* járult. A civilizáció negyedik alkotó eleme a *balkáni komponens* lenne, amely az EM és MM határán jelentkezik. Ezt a változást igen erős kiklád hatás jellemzi, a spiráldíszítés, a fehér festés és a polikrómia megjelenésével, a barbotin fellelésével. Ezeket az elemeket Schachermeyr végső soron *Románia területéről* származtatja. A közölt krétai, erre vonatkozó leletanyag csekély volta miatt ebben a kérdésben aligha lehet állást foglalni. De arra rá kell mutatnunk, hogy szerző éppen e, csupán valószínűnek tartható romániai kapcsolatok alapján hivatkozik arra, hogy a krétai magaskultúra egy igen fontos összetevője a vonaldíszes kerámia kultúrájának hatása volt. Véleményünk szerint az a megállapítás, hogy a szóbanforgó *Gumelnitza-Cernavoda* művelődések szorosan és genetikusan a vonaldíszes kerámia körébe tartoznak, erősen kétségbevonható. Ez a vélemény azonban megérthető, ha tudjuk, hogy Schachermeyr régen hangoztatott, és bizonyos fokig erőszakoltnak látszó elmélete szerint a vonaldíszes kerámia dél felé erősen terjeszkedett. Ilyen volt korábban az ún. *Dimini-vándorlás* elmélete, erről azonban az újabb görögországi ásatások során kiderült, hogy tarthatatlan. Ezeket az újabb aggályokat azonban Schachermeyr itt nem vette figyelembe. E szóbanforgó romániai hatásokat ő maga sem tudja interpretálni, de kétségtelennek tartja. Hatásukat pedig döntőnek látja a krétai magasfejlődés szempontjából. Véleménye szerint ugyanis az EM korban felhalmozódott, statikus belső erők passzív idegen hatásokat vesznek fel (Kikládokon keresztül érvényesülő északi, vonaldíszes

kerámiából kiinduló hatások), és e keveredés indítja el a MM kultúra rohamos fejlődését. Ebben mind a helyi impulzusok, mind az idegenből származó szellemi javak részt vettek volna, helyet és továbbfejlődést találtak. Ennek során minden igazi krétaivá válik, ami annál is könnyebb lehetett, mert a balkáni elemek is a mediterrán alakultúra részei voltak.

Ez az elgondolás természetesen sok gyöngével rendelkezik. Elsősorban azzal, hogy Schachermeyr nem tud szabadulni a népek és kultúrák vándoroltatásának elméletétől. Másrészt azt mindenképpen állíthatjuk, hogy nem meggyőzőek a hivatkozások, romániai régészeti párhuzamok. Ilyen arányú és fontosságú hatásokra semmiképpen sem lehet belőlük következtetni. Az is kérdéses végül, hogy a vonaldíszes kerámia népei valóban a mediterrán területek ősi lakosságához tartoztak-e. Valószínűleg könnyű lenne sok ellenkező érveléssel ezzel kapcsolatban.

A következő határkő Schachermeyr szerint 3000 körül észlelhető Kréta fejlődésében. Ekkor az égéi-anatólia, korabronzkori kultúrkör elzárul Kelettől. Kréta ekkor, az EM I. és II. periódusában egyenlő rangú, de nem vezető tagja a korai bronzkori nagy kulturális egységnek. Schachermeyr ekkor ismét jelentős anatóliai népcsoportok bevándorlásával számol. Ezek nyelve szerinte azonos volt a korábbi bevándorlókéval, viszont velük együtt érkezhetek olyan indoeurópai csoportok is, amelyek éppen ez időben kerülhetnek el Anatólia területére is. Ekkor, talán a bevándorlók hatására jön létre Krétán és Hellaszban a *kisvárosi életforma*, 2500—1900 között. Ekkor Kréta lemaradása annyiban érezhető, hogy e kisvárosi életforma idején Keleten és Egyiptomban már birodalmak vannak.

Schachermeyr Kréta korai történetét azzal a fordulóval zárja, hogy 1700 körül a végső okaiban az árja népek ázsiai terjeszkedése miatt Kréta csaknem teljesen elszigetelődik Kisázsia felől. Ezzel végeredményben egy több ezer éves folyamat szakad meg. Érthető, hogy a következő korszak fő jellemzője a XVIII. dinasztiaival való állandó és erős kapcsolatok kialakulása, valamivel később pedig a műkenéi görögökkel való kapcsolat felvétele.

Schachermeyr sajátos történelmi szemlélete nyilatkozik meg abban a megállapításban is, hogy a krétai-anatóliai kapcsolatok már említett megszakadásában annak volt szerepe, hogy a krétai uralkodók érdeklődése nem az indoeurópai barbárok által megszállott területek, azaz Anatólia és Hellasz felé irányult, hanem a Kelet virágzó helyi magaskultúrái felé. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az uralkodók érdeklődésénél sokkal fontosabb tényezők, elsősorban Kréta történelmi öröksége és földrajzi fekvése határozták meg a gazdasági és kulturális kapcsolatokat. Kifogásolhatjuk azt a megállapítást is, hogy 2000—1700 között Kréta is részt vesz a palota- és városcivilizációk koinéjában. Ez ellen szóló igen lényeges érv a krétai írásbeliség hiánya, illetve a keleti formákhoz képest elmaradott volta. Főleg akkor, ha tudjuk, hogy óbabilóniai kereskedelmi kapcsolatokra utaló leletek kerültek elő a szigeten, nem is egy lelőhelyen: egy *platanosi sírból*, *Knossosból*, Nyugatkrétáról. Sőt *Kytherán* egy olyan ékírásos kőedényfedél került elő, amely általában pecsételők tartására szolgált. A babilóni források, pl. Mariban talált feljegyzések a valószínűleg Krétával azonosítható *Kaptaru*-t különben is úgy említik, mint amely műalkotásaival tűnik ki. Elfogadhatjuk tehát Schachermeyr azon állítását, hogy 2000—1700 között Kréta szellemi és anyagi téren már nem az Égeikumhoz, hanem a Földközi-tenger keleti medencéjének szélesebb köréhez kapcsolódik. Ez azonban annál könnyebben elfogadható, mivel tudjuk, hogy ebben az időben Kréta korábbi rokonterületei, így elsősorban Anatólia is fokozottan kapcsolódik bele egész Elő-Ázsia vérkeringésébe. Elég talán, ha a hettita-hurrimézopotámiai összefüggésekre, vagy éppen Hammurapi birodalmának széleskörű kapcsolataira utalunk.

Külön figyelmet érdemel Schachermeyr-nek az a kísérlet, amellyel *Evans* periodizációját veszi vizsgálat alá. Megállapítja, hogy *Evans* annakidején nyilvánvalóan a „*Dreiperiodensystem*” hatása alatt állott, viszont az is kétségtelen, hogy minden más periodizációs kísérletnek komoly nehézségei vannak. Ezért Schachermeyr nem

vonja általános elvi és szerkezeti bírálat alá Evans kronológiáját, hanem esetenként, az újabb kutatási eredmények alapján egy-egy típusnál és lelőhelynél korrigálja. Vizsgálatai csaknem kizárólag a kerámiára irányulnak. Ennek lényege a következő:

1. az összes kerámiatípus különválasztása és pontos definíciója.

2. A jól körülhatárolt típusok élettartamának pontos meghatározása, és a kerámiaállományban játszott szerepüknek tisztázása.

3. E két vizsgálat eredményének grafikus ábrázolása.

4. Végül a történeti periódusok megállapítása. Míg azonban eddig egy-egy periódus egybe volt kapcsolva homogén kerámiatípusok együttesével, az új beosztás szerint egyes típusok több, Evans-féle periódust megélnék. Így igyekszik elérni, hogy az evansi beosztást a knossosi palotáról az egész sziget anyagi műveltségére és történetére kiterjeszthesse. A periódizációs kísérletről nyilvánvalóan a további részletes vizsgálatok mondják ki a végső szót.

Helyhiány miatt nem térhetünk ki azon fejezetek részletes ismertetésére, amelyek magának a krétai civilizációnak a főbb jellemzőit ismertetik. Ezzel kapcsolatban csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy elsősorban a krétai vallást ismertető 17. fejezetnél hiányoltuk a lineáris B írás megfejtése révén nyert filológiai adatok felhasználását. Viszont kétségtelenül a mű érdeme a krétai-mükénéi kulturális-gazdasági-katonai viszony részletes, több fejezetre kiterjedő értékelése. Ennek során Schachermeyr megismétli azon elméletének kifejtését, hogy az I. mükénéi aknasírkörorangyagsága annak köszönhető, hogy Knossos 1600 körül földrengés miatt pusztulásakor mükénéi rablók jelentek meg, és a romokban heverő palotát kifosztották. Ezt elősegíthette, hogy mint minden földrengéskor, így ekkor is szökőár lépett fel, amely a krétai flottát, ha csak időlegesen is, de megbénította.

Mindenestre a több részletében a szerző előtanulmányaira visszanyúló könyv jelentős vállalkozás volt, és sajátos szempontjai több ponton előbbre vihetik a krétai civilizáció kutatását, más témáknál pedig eddig nem ismert kutatási lehetőségeket vetnek fel.

Makkay János

К. Ф. Смирнов, Савроматы (Ранняя история и культура сарматов) Москва, 1964. «Наука». 379 lap, 6 szövegközi tábla, 84 kép.

K. F. Szmironovnak, a kiváló szovjet régésznek a nevét jól ismerik a magyar szakemberek. Munkáira nem egyszer hivatkoztak már ősrégészeink, de különösképpen azok, akik a népvándorlás korával foglalkoznak. Szmironov több munkáját lefordították magyar nyelvre és ezek nyomtatásban is megjelentek. Az elmondottak mind azt bizonyítják, hogy az ismertetendő mű szerzőjének kutatásai a magyar régészek érdeklődésére számíthatnak.

A könyv, mint már a címe is elárulja, a sauromatáknak, a szkíták keleti szomszédainak történetét és kultúráját mutatja be. Míg azonban a szkítákra vonatkozólag hatalmas történeti és régészeti irodalom áll rendelkezésünkre, a sauromatákról eddig aránylag keveset írtak. Meg kell említenem, hogy jelen mű megírását a szerző két nagy munkája (az egyik V. G. Petrenko társ-szerző közreműködésével) előzte meg. Az egyik mű a Volga menti és az Ural vidéken feltárt sauromata emlékek leírását és datálását tartalmazza. A másik a sauromata fegyverekkel foglalkozik. E művek azonban, bármilyen értékesek és jelentősek is, a sauromaták egész kultúráját és történelmét mégsem ölelik fel. Ezt a tárgykört nem tárták fel sem a leleteket ismertető nagyszámú, de a magyar régészek számára gyakran alig hozzáférhető kiadványok, sem az egyes részletekkel foglalkozó tanulmányok.

Szmironov könyvében az eddigi kutatások eredményeit ismerteti. Néhány olyan kérdést is érint, amelyeket eddig még nem dolgoztak fel, és az ismertetett mű tárgyal először.

Az első fejezet a sauromata régészeti kutatás történetével és a történetírás módszertani kérdéseivel foglalkozik. A szerző méltatja a forradalom előtti idők sauromata

kutatóinak érdemeit, akiknek a munkája nélkül a szovjet archeológusok nem haladhattak volna ilyen rövid idő alatt ilyen nagy léptekkel előre. Az adatanyag bővülése azonban sok következtetésüket már elavulttá tette, egyik-másik megállapítás elvesztette helytállóságát is. Ez vonatkozik Rosztovcev munkáira is, aki az eddig ismert leleteket és munkákat először dolgozta fel tudományosan. Művei az utolsó időkig az említett tárgykör vezérfonalainak számítottak és Magyarországon is jól ismertek. Rosztovcev hibás módszertana és műveinek elavultsága a mai kutatót óvatosságra intették. Ez a felfogás érvényesül az utóbbi években a magyar régészek körében is. Rosztovcev munkáinak felhasználásával kapcsolatban. Szmironov értékelése Rosztovcev munkáiról és felfogásáról eligazítja a ma kutatóit abban a kérdésben, mi az, ami munkáiban elavult, és ami még felhasználható. A szovjet hatalom kialakulása után folytatott tervszerű ásatások lehetővé tették, hogy a szovjet régészek a sauromaták történetének és kultúrájának sok kérdésében újból állást foglaljanak és új kérdéseket vessenek fel. A szerző elemzi ezekben a kutatásoknak az eredményeit. Az ásatások az 50-es években indultak meg különösen nagy erővel. A háborút követő években 270 sauromata sírt tártak fel, ami több mint fele az összes eddig ismert sauromata síroknak. A legfontosabb eredményeket, amelyeket a szovjet régészek mind a sauromaták, mind a szarmaták kultúrájának kutatása terén elértek, már a magyar irodalomban is bemutatták.

A második fejezet a sauromata emlékek pontosan datált anyag alapján összeállított kronológiájával ismereti meg az olvasót. Régebben ennek összeállítása csak általános keretekre szorítkozott és a részletes kronológiai beosztás a szerző érdeme. Az anyagot négy kronológiai csoportra bontja: i. e. VIII–VIII, VII–VI., VI–V. és V–IV. század anyagára. A szerző főképpen a sírmellékletekre támaszkodik, ezeknek pedig a száma 388. A kronológia összeállításánál különösen a fegyverek, tükrök és az állatmotívumok voltak irányadók. Ennek alapján tanulmányozta a szerző a kerámia változásait; a kerámiát, ezt a legáltalánosabb tömegcikket tekintette a datálás ismérvének. Ez az eljárás művének egyik értéke. Módszere segítségével sikerült Szmironovnak sok olyan sírt datálni, amelynek melléklete csupán kerámiából állt. Sok esetben módszere segítségével helyesbítette egyik-másik már korábban feltárt sír datálását is. Az átmeneti jellegű első csoportba tartozó emlékek elemzése során sikerült bizonyítani, hogy az i. e. VII. századig kialakuló sauromata kultúra gyökerei az adott területen a bronzkorszakig nyúlnak vissza. A szerző a Volga menti és urali leletek különbségeit megállapító B. N. Grakov és P. D. Rau nyomán kimerítően bemutatja a dél-urali és a Volga menti temetkezési szokások között mutatkozó eltéréseket, a sírmellékletek, különösen a kerámia, a fegyverek, az állatábrázolások, a kultusz-tárgyak sajátosságait. A részletes kronológiai rendszer segítette Szmironovot abban, hogy a sauromaták kultúrájának fejlődését minden megjelenési formájában kövesse. Az utolsó csoportba tartoznak a korai szarmaták emlékei, amelyek a sauromaták és a szarmaták kultúrája között fennálló genetikai kapcsolatot bizonyítják.

A harmadik fejezetben Szmironov a sauromaták temetkezési szokásait elemzi. Kimutatja a temetkezési szokások egyes részleteiben jelentkező területi és kronológiai eltéréseket. A sok közül csak egyetlen példát szeretnék említeni annak igazolására, hogy mennyire lényegesek szerzőnek erre a kérdésre vonatkozó megállapításai a magyar régészet számára. A csanyteleki korai szarmata temető egyik sírjában (1. sz. sír Folia Arch. XII. 1960.) a csontvázon mésznymok látszottak, sőt a feltárók állítása szerint a váz „habarcsba” ágyazva fektült. Ez talán mégsem véletlen, mert mint ismeretes, a sauromata és korai szarmata korszakból, de még az i. e. VIII–VII. századból származó sírokat is mészpórral behintve tárták fel. Ez a szokás terjedt el a Don – Volga között, a Volgán túli vidéken és az Ural folyó középső folyása mentén, és ettől délre is. Nemcsak a sír fenekét és a halottat hintették be mésszel, hanem gyakran a sírmellékleteket is. A férfi-, a női és a gyermeksírokat egyaránt

beszörták mésszel. A temetkezési szokásoknak ezt a mozzanatát i. e. V. és IV. században a sauromata temetkezések $\frac{1}{4}$ részénél megtaláljuk. Szmírnov a sír mésszel való beszórását a sauromaták vallásos nézeteivel hozza összefüggésbe és feltevését igen érdekes adatokkal támasztja alá. A temetkezési szokás a törzs kultúrájának a legkonzervatívabb és legmaradandóbb része. E tekintetben érdekes adatokat ismertető szerző a temetkezési szokásnak arra a mozzanatára, hogy a halott mellé ló- és más állatrészeket is temetnek. A könyvnek ez a fejezete nemcsak az ősrégészettel és a népvándorlás korával foglalkozó, hanem a honfoglalás korát vizsgáló magyar tudós érdeklődésére is számot tarthat. Nem alaptalan Szmírnovnak az az állítása, hogy a Cseljabinszk környékén, ahol a sauromatoid kultúra emlékeivel találkozunk, a halomsírokat olyan vegyes származású lakosság hagyta hátra, amelyhez ugor törzsek is tartoztak. Az ugor törzsek tehát valószínűleg azokkal a sauromatákkal kerültek kapcsolatba, akiknél eléggé elterjedt volt az a szokás, hogy a halott mellé ló- és más állatrészeket temettek.

A negyedik fejezet a sauromaták tárgyi kultúrájával foglalkozik. Munkaeszközeik között leggyakoribb a kés. Szerző ismerteti a kések fajtáit és elemzi használatuk módjait. A fazekasművességről szóló rész a Volga alsó folyása mentéről és a Dél-Ural vidékéről származó lapos fenekű edények egyes típusait tárgyalja. Kiemeli az egyes területek sajátos vonásait, tárgyalja a gömbölyű fenekű edényeket. Kutatja a kerámiai típusok származását és megállapítja, hogy e helyi eredetű típusok mellett nagy száralékban fordulnak elő Iránból, sőt Közép-Ázsiából, az szkítáktól és a Kaukázusból származó edények is. Az agyagedényeken kívül elemzi a fa- és fémedényeket is.

A szarmata korszakkal foglalkozó kutatót bizonyára érdekli az a rész is, amelyben a szerző sauromaták öltözetét és díszítéseiket vizsgálja. Éppen abban az időben keletkezik a ruhának fémlemezekkel való díszítése, bár ezek itt ritkán, és akkor is csupán a gazdag nők sirjaiban fordulnak elő. Jelentékeny hely jut a könyvben a kő- és üveggyöngyök vizsgálatának. A szarmaták gyöngyeinek származásával a magyar kutatók is foglalkoztak és megállapították (így pl. Párducz Mihály és Harmatta János), hogy egyik-másik Indiából, Iránból és Közép-Ázsiából került a szarmatákhoz. Harmatta János érdekes nyelvészeti tényeket is közöl, mint pl. a Syr Darja azonosítását „Gyöngy-folyó”-val és megemlíti, hogy ezt a kereskedelmi utat hozzávetőleg i. e. I. századtól kezdve használták. Szmírnov is említi az Iránon, Kaukázuson és Közép-Ázsián keresztül vezető kereskedelmi utakat. Ennek alapján talán feltehetnénk, hogy a szarmata gyöngykereskedők a sauromata időben már meglevő régi kereskedelmi utakat használták.

Érdekes, amit szerző a bronz tükrökről, származásukról és elterjedésükről, a kultusz tárgyairól, az anthropomorph sírkövekről mond.

Az ötödik fejezet a sauromaták eredetét elemzi. A szerző megvilágítja a sztyeppe-törzsek kapcsolatait az Ural és a Volga déli folyásának vidékén i. e. II. évezred második felében. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy a gerendavázas (szrubnaja) és andronovoi kultúrák hordozóinak kapcsolataiban kell megoldást keresnünk a szkíták és a sauromaták kialakulásának rejtélyére. E törzseknek a sauromaták kultúrájában játszott szerepéről az antropológiai anyag is tanúskodik. Az írott források szerint a sauromaták származása szorosan összefügg a szkíták származásával. Régen bebizonyították, hogy a nyelvük az iráni nyelvcsaládba tartozott. Szmírnov a szkítákat és a sauromatákat az őskori észak-iráni népek közé tartozó két különböző népesoporthoz tartja. A szkíták elvándorlását az Araksz folyótól a szrubnaja kultúra hordozóinak az i. e. II. évezredben a Volgától nyugat felé való vándorlásával azonosítja. Az iszedonokban és massagetákban az andronovói kultúra törzseit véli felismerni és ezzel egyúttal a szrubnaja és az andronovói törzseknek az iráni nyelvcsaládba való tartozását is feltételezi. Lehetőségnek tartja, hogy az indoírani nyelvközösség kialakulását Közép-Ázsia sztyeppéin kell keresnünk. A sauromaták nagyszámú, nyelvükben és

kultúrájukban rokon törzsekből álltak. Különböző összetevőiket, szerinte, a temetkezési szokásaik is tükrözik. Ezért a sauromaták elterjedésének meghatározása az egyes törzsek lokalizálásától függ. Ezzel a kérdéssel, valamint az egyes törzsek eredetének kérdésével kapcsolatosan Szmírnov érdekes adatokat sorol fel.

A sauromaták társadalmi rendszerét, amelyről a könyv hatodik fejezete szól, Szmírnov úgy ismerteti, hogy a katonai alakulatok fokozatos megerősödését, amely később nyugatra vándorlásukat is meghatározta, a régészeti anyagon mutatja be.

A hetedik fejezet tárgya a sauromaták állatábrázolása. Ezzel a kérdéssel a szakirodalomban többször is találkoztunk, mégis ez a fejezet az, amely erről a kérdéssel először ad teljes összefoglalást. A VI–IV. századi zoomorph ábrázolását átfogó gazdag anyagon mutatja be a szerző, és felveti a kérdés minden sajátosságát és eredetét is.

A nyolcadik fejezet, amely a sauromaták vallásos elképzeléseit vizsgálja, ennek a kérdésnek szintén a legteljesebb összefoglalása. Eddig csak a kérdés egyes részleteivel foglalkoztak. Ebben a fejezetben Szmírnov a kultusz tárgyait értékeli és azt bizonyítja, hogy a sauromaták vallásos elképzelése rokon a többi iráni népével.

A kilencedik fejezet a prohorovkai korai szarmata kultúra kialakulását öleli fel. Szmírnov egész műven keresztül a sauromata és a prohorovkai kultúra elválaszthatatlan kapcsolatát bizonyítja. A prohorovkai kultúra már az i. e. IV. században általános szarmata kultúrává válik. Ezt a kultúrát a roxolánok is átvették. A prohorovkai kultúra kialakulásában a dél-urali törzsek vitték a főszerepet. Ezek a törzsek, a szerző véleménye szerint, az i. e. IV. században hatoltak be a Volga vidékére; ez a törzsek átesoportosulását és a Hérodotos-féle sauromata törzsszövetség felbomlását eredményezte. Az i. e. III–II. században a szkíták elvesztik osztatlan uralmukat a Fekete-tenger északi részeinek népei felett. Ez mekkönnyítette a szarmaták nyugatra nyomulását, amiben a jazigok és a roxolánok jártak elől.

Nem lehet Szmírnov munkájának jelentőségét eléggé hangsúlyoznunk. A szerző a felhalmozott anyagot nemcsak összegezte, hanem ami érdemét mégcsak fokozza, részletesen értékelte is. Rendkívül sajnálatos éppen azért is, hogy a művét tárgymutató nem egészíti ki. A könyv a magyar régészek, de különösen a nomádokkal foglalkozók körében kétségtelenül érdeklődést fog kelteni.

Lengyel Irina

M. Schede, Die Ruinen von Priene. Kurze Beschreibung. 2. Auflage, durchgesehen und verbessert von G. Kleiner und W. Kleiss. (Deutsches Archaeologisches Institut, Abteilung Istanbul.) Berlin, 1964. W. de Gruyter. 115 lap, 130 kép, 1 térkép.

Pontosan harminc évvel az első kiadás megjelenése után készült el M. Schede, az athéni Német Archaeológiai Intézet azóta elhunyt egykori igazgatója priénéi vezetőjének új kiadása; megjelentetését lényegében semmi egyéb nem indokolta, mint az, hogy a régebbi elfogyott. Annak értékét semmi nem bizonyítja jobban, mint az, hogy szinte teljesen változatlan formában lehetett újra nyomtatni. A két kiadás formátuma és kötése szinte azonos, pontosan megegyező a lapszámuk és a fejezetbeosztásuk is, a képanyagban pedig csak lényegtelen változás történt: az új kiadás egy A. Zippeliustól származó rajzos városkép-rekonstrukcióval, továbbá a színház későhellénisztikus formájának és a bizánci püspöki templomnak alaprajzával bővült, ezenkívül a régi illusztrációk némelyikéről új felvétel készült, s a képek általános minősége is lényegesen javult.

A Priéné romjaihoz és a berlini Pergamon-Múzeumban őrzött priénéi emlékekhez ismeretterjesztő jellegű rövid vezetőnek szánt kis kötet a város fekvésének és történetének rövid ismertetése után sorra veszi az egyes épületkomplexusokat, s egy-egy fejezetben mutatja be a

városképet és az akropolist, a vízvezetékét, az Athénaszentélyt, a piacteret, Zeus Olympios szentélyét, a Bouleuteriont és Prytaneiont, az egyiptomi istenek szentélyét, a színházat, a gymnasionokat, Déméter és Koré szentélyét, a lakónegyedeket és a bizánci épületeket, végül rövid zárófejezet a priénéi ásatások és kutatások történetéről tájékoztat. A képanyag éppúgy, mint a szöveg elsősorban építészettörténeti szempontokat tart szem előtt, ami Priéné esetében teljesen indokolt: az ásatások fő jelentőségét az adja meg, hogy Priénében egy i. e. 4. századi görög város városképét tudjuk mindeddig egyedülálló teljességgel rekonstruálni. Mind a szövegrész, mind a képanyag némileg tekintettel van azonban a művészeti jelentőségű leletekre is, s a legfontosabbak képei most a régi kiadásánál lényegesen jobb reprodukcióban láthatók.

Az új kiadás tehát igen jól használható, világos áttekintést ad Priéné antik és középkori történetéről. Minden elismerés mellett azonban, amely Schede munkáját joggal megilleti, fel kell vetni a kérdést, szükséges volt-e ilyen mértékben ragaszkodni a három évtizeden megjelent új kiadásnak az ő szövegéhez? (Ennek a ragaszkodásnak a mértékére jellemző, hogy a papi tiszttség megvásárlásának márkára átszámított összege sem változott meg az új szövegben: 77. lap.) Igaz, hogy lényegesebb helyszíni kutatások legfőképpen a Priéné birtokai közé számító Panionionban történtek az elmúlt évtizedekben, de mind Schede könyve, mind az ennek alapját képező század eleji publikációk, amelyek az 1895–98-ban C. Humantól és Th. Wiegandtól vezetett alapvető ásatások anyagát közzétették, hagytak még hátra nyitott kérdéseket (az Athéna-szentély tudományos publikációja például maig sem készült el). Ha ezeknek részletesebb tárgyalása nem is lehetett célja ennek a romok rövid leírását céljait kitérítő kötetnek, talán nagyobb mértékben vehette volna figyelembe a Priénére vonatkozó, az elmúlt harminc év során végzett kutatásokat. Ennek elmaradása annál kevésbé érthető, mert az új kiadás sajtó alá rendezője, W. Kleiner a Pauly-Wissowa Realencyklopädie IX. Supplementband-jában 1962-ben részletes áttekintést adott az egyes kérdések mai állásáról, ezáltal újabb eredményeket is figyelembe véve.

A talán indokolatlan túlzással értelmezett kegyetlenek ez a gesztusa némi csalódást okoz az új kiadás használójának, de semmiképpen nem teszi haszontalanná a könyv újbóli megjelentetését, amely ebben a formájában is hasznos és sokat forgatott bevezetés lesz Priéné látogatói és tanulmányozói számára egyaránt.

Szilágyi János György

E. Paul, Die falsche Göttin. Geschichte der Antikenfälschung. Leipzig, év nélkül, Koehler & Amelang, 212 lap, 73 kép.

A húsz évvel ezelőtt véget ért második világháború rengeteg műemléket és műkincset pusztított el, tett semmivé. Sok gyűjtő és sok gyűjtemény még ma is keresi több-kevesebb reménnyel elvesztett értékeit. A műtárgyak gyűjtése azonban újból megindult. Állandóan olvasunk és hallunk aukciókról, műkincs vásárlásokról; szegényebb lett a világ jó esomé értékkel, feljebb szállt a megmaradtak értéke. Olykor szinte hihetetlen árat ér el egy-egy festmény, egy-egy szobor vagy iparművészeti tárgy. Nagyobb a kereslet, mint a kínálat. És ez a helyzet rendkívüli módon kedvez a hamisítókknak is, akik a busás haszon reményében fokozottabban hozzák produktaikat piacra. És fokozódik az ellenük való harc is, igénybe véve a védekezés céljából a természettudományok legújabb felfedezéseit, hogy leleplezhessék mesterkedéseiket. Csak az a baj, hogy a hamisítók egy lépéssel mindig előbb járnak, a védekezés egy lépéssel mögöttük késik. A gyűjtők és hamisítók közötti harc újabb kiéleződésének jegyében a közelmúltban három nagyobb munka is jelent meg a nemzetközi könyvpiacra, melyek mind a hamisítók eljárásait tárják az olvasók elé, együt-

tal megismertetnek a múzeumokban és magángyűjteményekben található legismertebb és a fölfedeztetésük idején legnagyobb föltűnést keltő hamisítványok történetével. A címben említett Eberhard Paul-munkán kívül Otto Kurz („Falsi e Falsari”), valamint Frank Arnau („Die Kunst der Fälscher, Fälscher der Kunst”) foglalkozott bővebben a hamisítók művészetével. Az utóbbit „Művészethamisítók, hamisítók művésze” címen magyarra is fordították (Képzőművészeti Alap Kiadó-vállalata, 1963). A következőkben E. Paul könyvével kívánunk foglalkozni, mint amely tárgyánál fogva—antik tárgyu hamisítványokat tárgyal—a legközelebb áll hozzánk.

Eberhard Frank rövid, általános jellegű bevezetés után századunk huszas évei legjelentősebb és legzeniósiabb hamisítójának, Alceo Dossénának emlékét idézi. Ez az olasz szobrász nagyszerűen bele tudta élni magát főleg a klasszikus ókor és a kora-középkor s a reneszánsz műveinek hangulatába. Egész sereg művet alkotott e korok stílusában az e korszakokban leginkább használatos kőanyagok fölhasználásával, melyeket csak avatott szem tudott a korabeli eredeti művektől megkülönböztetni. „Harcban álló Athénáját” vagy ún. „Veliai oromesoport”-ját elég nehéz volt elválasztani a görög archaikus kor szobraiktól, melyek közül egyik-másik kompozíciójában kevés változtatással mintául is szolgált hamisítványaihoz. Archaikus „Koré”-ja és ún. „Etruszk Dianá”-ja már több olyan vonást tartalmazott, mely a korok alapos ismerőjét a szobor eredetisége felől megfontolásra intették. Dossena kétségkívül igen tehetséges szobrász volt, ki ha nem téved hamisítványaival a törvény által tiltott területre és szabadon élhetne volna ki a benne rejlő nagy tehetséget, egyike lehetett volna századunk kiváló művészeinek. Így azonban, mint a nagy hamisítók gárdájának egyik legnagyobb mesterét tartja nyilván a művészettörténelem. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy hamis szobrainak nagyobb része amerikai köz- és magángyűjteményekben van.

Eberhard Paul ezután sorra veszi az antik hamisítványok ismertebb darabjainak egész sorát, ismerteti történetüket, föltárja hamis voltuk fölfedeztetésének történetét. Nem hiányzik a répertoireből Michelangelo „Alvó Amor”-ának története, a reneszánsz, barokk és klasszicizmus nevezetesebb hamisítványainak bemutatása, közöttük az irodalomban is tárgyalt és ismertett portréknak, reliefeknek alapos ismertetése. Igen jellemző fejezetek szólnak a klasszikus ókor, a praxitelészi stílus, valamint az i. e. IV. század remekeinek stílusában fogant hamisítványokról. Főleleveníti Paul Winckelmann tévedését is, ki barátja, Mengs által egy darab pompeji vakolatra festett Zeus és Ganymedes jelenetét munkájában mint eredeti antik emléket tette közzé. Bemutatja a „Cortonai Múza” és „Kleopatra halála” című festményeknek, valamint az „Arhimédész halála” és a „Sáska-áldozat” című ismert mozaik hamisítványoknak képét is. Megtaláljuk a hírhedtet és nagy nevezetességre szert tévő hamisítványnak, „Saitaphernész tiará”-jának történetét is. A hamisítványok dicsőségének legmagasabb fokára jutott darab, mint ismeretes, egy odesszai ötvösnek, Rouhomowskinak munkája volt és nem kevesebb, mint 200 000 aranyfrank vételárért került a LOUVRE tulajdonába és olyan akkoriban nagy nevű francia régész, mint Salomon Reinach írt róla a tudomány teljes fegyvertárát felhasználó értekezést a Monuments Piot V. kötetében. Azt már nem említi Paul, hogy a kétségkívül nagy technikai tudással megalkotott mű készítőjének munkáiból a hamisítvány leleplezése után pár évvel tartott kiállítás, melyet a vállalkozók Rouhomowski ötvösmunkáiból rendeztek, a művész bukásával ért véget, a kiállítást a teljes érdektelenségbe vészett.

Külön fejezet szól a tanagrai és kisázsiai (myrínai, smyrnái és alexandriai) terrakotta szobrocskák népes családjáról. Ezeket a kedves emlékeit az ókori iparművészetnek, látva azt a nagy keresletet, mely az első darabok föltűnése után a műpiacon támadt, nem is egy hamisító-műhely használta ki, és az eredeti darabok ezreivel egyidejűleg a hamisítványok tízezreit dobták piacra és nem

volt az a mennyiség, amit ebből a „cikk”-ből a piac föl nem vett, minden mennyiséget el lehetett belőlük helyezni. Csak később, mikor Tanagránban a hivatalos kutatás is megindult és most már a hiteles és nem rabló-ásatásokból származó darabok tömegei lettek ismeretesekek és kerültek szakszerű feldolgozás alá, vették vizsgálat alá kincseiket e nemből a gyűjtők és a múzeumok, és bizony a begyűjtött anyag nagy része bizonyult modern, XIX–XX. századi hamisítványnak. A hamisítók minden-estre a századforduló leghatalmasabb üzletét csinálták ebből a hamisítási akcióból. Nem mondhatók viszont túlzottan sikeresnek a Kréta felfedezésével kapcsolatban készült „Kigyós Istennő”-hamisítványok, melyeken a gyakorlott szem már jóval könnyebben felfedezhette az utánzást, a hamisítást. Talán az eredetiek friss primitív-ségén csúsztak el a hamisítók. A hamisítók egy időben rávetették magukat az etruszk régiségek gyártására is. A műgyűjtés piaca ti. nagyon kereste ezeket. Láttuk hogy Dossena is készített ilyent. A vásárolt anyag szigorú vizsgálata itt is hozott egy nem várt eredményt. A British Museumnak hosszú időn át kiállított és többszörösen publikált etruszk két alakos terrakotta szarkofágja bizonyult hamisnak és előkelő kiállítási helyéről levonult a múzeum pinceraktárainak legféléresebb sarkába.

A magyar múzeumok is képviselve vannak a hírhedt hamisítványoknak Paul által összeállított gyűjteményében. A Dunában talált bronz „Női fej”-et mutatja be a hamisítványok között a 119. sköv. lapon. A szerző utal a szigorú stílusú arcél és az ie. IV–III. századi hajformálás föltűnő összekapcsolására, mely felismerhetővé tette ennek a darabnak és közelrokon, német múzeumokban található társainak leleplezését. Nem hiszem, hogy Paul eredetileg látta volna a mi darabunkat. Nemcsak a kétségenkívül nem kis ügyességgel kontaminált stíluskülönbségek is elárlulhatják a darab hamisított voltát, még inkább azonban a fejtetején látható lyuk, mely nem törés, hanem öntés nyomait viseli és így eleve a legbiztosabb módon, a technika fölületes vizsgálatánál is elárlulja, hogy a lyuk az öntés alkalmával került helyére.

A munkát magyarázatok, jegyzetek, képjegyzék és tartalommutató egészíti ki.

Bár Paul elsősorban a legismertebb hamisítványoknak és történetüknek bemutatására szorítkozik, a világ-raszóló hamisítások közül így is kimaradt jónéhány. Csak „világhírű” ószönyi csonthamisítványainkra utalok, melyekből amellet, hogy jócskán jutott Nemzeti Múzeumunknak, és megtalálhatók egyes vidéki múzeumokban is, sőt időnként még a műkereskedelemben is fölbukkannak; példányaitak magam láttam európai utaimon Kopenhágától Palermóig. De ezeken kívül is akad hamisítvány múzeumainkban és gyűjtőinknél. Paul könyve alapján fölvetjük azt a gondolatot, annál is inkább, mert korábban hallottam már róla, nem volna-e helyes a magyar múzeumokban található hamisítványokból egy kiállítást rendezni. Fiatalabb régész és művészettörténész kollégáink számára, de a most újra megindult magyar műgyűjtés szempontjából is igen hasznos és tanulságos lenne ez a kiállítás. Különösen, ha azt restaurátoraink, idősebb kutatóink részéről vezetésekkel is összekapcsolnánk. Arra az ellenvetésre, hogy ezek a hamisítások a múzeumok „szégyenei”, hadd feleljek Wilhelm Bodénak, a nagy német művészettörténésnek hozzám intézett szavaira, midőn Petrovics Elek kíséretében fölkereshettem őt 1926-ban a berlini Képtárban. „Nem múzeum-igazgató az, aki életében nem vett soha hamisítványt”. Meg is magyarázta szavait. Nem egyszer bukkán föl valami szokatlan, valami egyedi tárgy a múzeumok és a gyűjtők életében. Ha nincs bátorságuk megvenni, esetleg rendkívül értéket szalasztanak el. Viszont vállalni kell a rizikót is, hogy esetleg valami hamisítványt vesznek. Igen, a hamisítók egy lépéssel mindig előbb járnak! Eberhard Paul könyve különben igen hasznos, gondolat gerjesztő munka, melynek áttanulmányozása minden régész számára haszonnal járhat.

Oroszlán Zoltán

W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom. I. Die Päpstlichen Sammlungen im Vatikan und Lateran, Tübingen, 1963, Verlag Ernst Wasmuth 844 lap.

Róma egyre nagyobb idegenforgalmának jelentős része — évről évre egyre intenzívebben — áramlik a Vatikán évszázadokon keresztül gyűjtött, gyarapított és a háborús károktól szerencsésen megkímélt hatalmas gyűjteményei felé. Az itt látható kiállítások szinte állandóan stagnáló helyzetéből következően a magas színvonalon álló Helbig-Führer évtizedeken keresztül változatlanul használható volt. A harmadik kiadás, az 1913 óta eltelt ötven esztendő után most jelent meg negyedik kiadásban az igen népszerű Helbig-Führer, amelynek fenti I. kötete ezúttal a Vatikánban őrzött pápai gyűjtemények és a Lateráni Múzeum kiállításaiiban elhelyezett darabokat foglalja magába.

A 844 oldalt kitevő kiadványt a Rómában levő Német Archaeologiai Intézet munkatársai dolgozták fel, *Hermine Speier* szerkesztő vezetésével. Az egyes tárgycsoportokat neves kutatók írták, így: a római szarkofágokról, falfestményekről: *Bernard Andreae* (Bonn); az etruszk emlékekről, tárgyi anyagukról: *Tobias Dohrn* (Köln); a görög eredeti és másolatban meglevő szoboranyagáról: *Helga von Heintze* (Roma); a görög és római portraitművészetről: *Ekkehard Meinhardt* (Frankfurt/M); a mozaikokról, római és egyiptomi emlékekről: *Hellmut Sichtermann* (Roma); a görög vázákrol: *Erika Simon* (Heidelberg); a római történelem és vallás emlékeiről: *Hans von Steubern* (Roma); és végül a görög eredeti és másolatban meglevő szobrokról: *Hans von Steubern* (Roma).

E kollektív munkának eredménye messze túlnő azon a szerény megfogalmazáson, amely szerint a szerzők „vezetőt” kívántak adni a múzeumlátogatók kezébe. Az új Helbig-Führer magas tudományos színvonalon készült, forrásul felhasználhatóan közli a legújabb szakirodalmat, kiterjedt alaposággal gyűjti össze a vonatkozó analógiákat. A kiadványban található praktikus mutatók egész sorának ellenére az átlag múzeumlátogató idejét és felkészültségét messze túlértékelve készült a vezető. A Vatikán gyűjteményeiből (a képtár és könyvtár anyagát nem számítva) kerekén 1000 tárgyat, a Lateráni Múzeum anyagából 160 emléket ismertetnek. E roppant mennyiségű és kiemelkedő fontosságú tárgyi emlékmányt felölöl vezetőt először a Vatikáni Múzeum, majd a Lateráni Múzeum fejezetével ismertetjük.

A kötet elején és végén találjuk meg a Vatikáni Múzeum kiállítási termeinek emeletenkénti és részletes alaprajzait. E rajzokon megjelölték az egyes termek sorszámaát vagy betűjelzését és a termék elnevezését. A termekben sorszámonként haladva úgy tárgyalják a kiállított emlékeket, ahogy a múzeumi látogató körbe menve szemléli az egyes kiállított tárgyakat. Minden egyes emlékekkel kapcsolatban megtaláljuk a sorszámaát és a tárgy vastag-betűvel szedett neve után az előkerülés körülményeit; az anyag leírását; állapotának ismertetését, annak jelzését, hogy az eredeti műtárgyon milyen változtatásokat, kiegészítéseket hajtottak végre, továbbá a méreteket és leltári jelzést is. Ezt követően megkapjuk a műtárgynak magas tudományos színvonalon megírt stíluskritikai ismertetését, a készítő műhely vagy mester meghatározását (a korabeli görög vagy római irodalom vonatkozó részeinek felhasználásával), a megfelelő analógiák gondos összegyűjtését, végül pedig a műtárgy korának meghatározását. Minden egyes műleírás után a legújabb vonatkozó szakirodalom részletes felsorolása következik.

A Helbig-Führer e legújabb kiadása elvezet bennünket a Vatikáni Múzeum Ambulacróján, majd az Ingresso Superiorien keresztül a Museo Pio Clementino egyes kiemelkedő emlékekről elnevezett termeibe; megismerkedünk továbbá a Museo Chiaramonti, a Bibliotheca, az Appartamento di San Pio V, továbbá a Raphael Stanzákban elhelyezett műkincseinek részletes leírásával. Külön kiemeljük a Museo Gregoriano Etrusco új kiállítását, mert az újonnan, a legmodernebb muzeológiai követel-

ményeknek megfelelően rendezve talán az egyetlen változást jelenti az évtizedek során át megszokott installációk között.

A Lateráni Múzeumot — a kiadvány kéziratának leadása idején — bezárták és anyagát átszállították a Vatikáni Múzeumba. Mindaddig, amíg annak új épület-része nem készül el, csakis az új Helbig-Führer idevonatkozó fejezete áll a kutatás rendelkezésére. Kétszeresen értékes tehát számunkra az immár volt Lateráni Múzeum egykori 16 termében, valamint udvarán elhelyezett görög–római szobroknak, síremlékeknek, szarkofágoknak stb. részletes ismertetése. A volt Lateráni Múzeum gyűjteménye számban sokkal kevesebb, de jelentőségében annál fontosabb emlékei méltón egészítik ki a legnagyobb római egyházi gyűjtemény, a Vatikán múzeumainak emléktáráját.

A legújabb Helbig-Führer, (csakúgy, mint az előző három kiadás is) képek közreadása nélkül készült. Nemcsak azért, mert azt már a látogató nem bírja „kézbe venni”, továbbá mert az megdrágítaná a vezetőt, hanem a szerzők egy érdekes új nézőpontja miatt is. Szerintük ugyanis ma már nagyon el vagyunk „kényeztetve” képekkel, amelyek minden előnyük mellett azzal a hátránnyal is járnak, hogy a szem a tárgyat „túl hamar” rögzíti, nem hagy időt annak plasztikai tanulmányozására. A kiadvány készítőinek az volt a törekvésük, hogy munkájuk ne katalógus, hanem vezető legyen, annak segítségével a látogató darabról darabra járja végig a tárgyak százait és ismerkedjék azokkal saját szemével, impresszióival. Ne befolyásolják a képek! Tervezik azonban azt, hogy a készítendő III. kötet végén fényképeket is adnak útravalóul a látogatóknak. Addig is azonban valamennyi műleírásnál minden esetben megadják az irodalom keretén belül a képes ábrázolás lehetőségét is. Ennél a szándéknál — eltekintve a technikai, gazdasági nehézségektől — bizonyos ellentmondás látszik. Ugyanis a Helbig-Führer, mint már említettük, nem az átlag múzeumlátogató számára készült, (ha a szándéka az is volt); erre vall az a magas tudományos színvonal, amelyet nem győzünk hangsúlyozni. Ezt a kiadványt főleg szakemberek, régészek és művészettörténészek használják majd minden bizonnyal szívesen, legfőképpen a kiválóan összegyűjtött legújabb irodalmi forrásanyag miatt is.

A kiadó igen szép, gondos munkát, választékos nyomdatechnikával járult hozzá a római Német Archeológiai Intézet e legújabb értékes kiadványához. A fentiekben ismertetett legújabb Helbig-Führer ezúttal is messze túlszárnyalta az első kiadványban (1891) lefektetett célokat, nevezetesen azt, hogy: „Az előttünk fekvő kiadvány azt a célt szolgálja, hogy ifjú régészek és képzett laikusok a római múzeumokban tájékozódjanak, az őket érdeklő fontosabb darabokra felhívja a figyelmet és a jelenlegi kutatásnak megfelelő magyarázattal szolgáljon.”

Érdeklődéssel várjuk a kiadvány további tervezett II. és III. kötetét, amelyek Róma többi nagy múzeumainak hasonló rendszerű, a legújabb kutatásokon nyugvó ismertetéseit fogják tartalmazni, valószínű inkább a szakmabeliek, mint csupán a múzeumlátogatók számára.

Fülep Ferenc

G. Simpson, Britons and the Roman Army. (A Study of Wales and the Southern Pennines in the 1st – 3rd Centuries.) London 1964. The Gregg Press Limited. 190 lap.

A szerző fenti művében a Nagybritannia nyugati részét képező Wales és a hozzá csatlakozó déli Pennin-hegység környékének történetét tárgyalja.

Wales római kori történetével — Tacituson kívül — nem foglalkoztak a római auctorok. Kevés a feliratos és egyéb pontos időmeghatározást nyújtó anyag is, ezért a szerző fokozottabban igyekszik bevonni tárgyalásaiba a régészeti anyagot, elsősorban a kerámiát és a pénzeket. A kerámiái anyagban is korhatározóként elsősorban a terra sigillatákat használja fel.

Az I. bevezető és a II. fejezetben vázolja Britannia és közelebbről Wales történetét Britannia meghódításától egészen a IV. század végéig. Ez a két fejezet eléggé vázlatos. Ismerteti a hadtörténet fontosabb eseményeit, az egyes legiók és csapattestek elhelyezését, illetve mozgását a tartomány területén. Leírja a római táborok felépítését, beosztásukat és elmondja, hogy miért nem praetoriumnak, hanem principia-nak nevezik a tábor központi épületeit (ami Nagybritannia múzeumainak régészeti kiállításában egyeduralkodó elnevezés). Ez a leírás is elárulja, hogy a mű tulajdonképpen népszerű tudományos munka, a szó legnemesebb értelmében. A II. fejezetben foglalkozik a legiók, alak és cohorsok mellett már a II. században megjelenő új segédcapatokkal: a numerusokkal is.

A III. fejezetben a pénzekkel és kerámiával történő korhatározás módszertanát vázolja, amelyről elismeri, hogy lényegében tipológiai alapon áll. Igen részletesen tárgyalja a terra sigillaták különböző fajtáit, ezek műhelyeit és készítése, illetve előfordulási idejét az egyes walesi táborokban. Igen röviden áttekinti a házi kerámiát és a pénzeket is.

A IV. fejezetben ismerteti J. Ward 1903-ban közölt véleményét, hogy a rövid római uralom után, kb. 140–150 körül Walesben kiürítik a római táborok jó részét, mert ezután a római hódítókkal szemben minden ellenállás megszűnik. A szerző könyve hátralevő részében e feltevéssel vitába száll és cáfolja a különböző régészeti anyagok felhasználásával.

Az V. fejezetben munkamódszerként kifejti, hogy a leggondosabban meg kell vizsgálni vidékenként az egyes római táborokban előkerülő anyagot, elsősorban a terra sigillatákat. A 99. lapon közölt táblázaton ezt meg is teszi 23 táborban, és a statisztikai adatok világosan elárulják azt, hogy szinte kivétel nélkül minden táborban, ahol már ásatások folytak, 150–200 között legmagasabb az előkerült pecsételt díszű terra sigillaták száma. A pénzekkel kapcsolatban is arra a megállapításra jut, hogy Traianus és Hadrianus mellett elég nagy számban fordulnak elő Antoninus Pius veretei, míg Marcus Aurelius és Commodus elég kevésbé vannak képviselve, de ez általános jelenség a birodalomban. Tehát sem a terra sigillaták, sem a pénzék nem támasztják alá a fent ismertetett evakuációs tételt. De felveti még azt az érdekes kérdést is, hogy mikor épülnek a római táborok külső kőfalai, vajon tényleg a második század kezdetén-e, vagy csak később. Arra a megállapításra jut, hogy a walesi erődök legnagyobb részét csak a II. század második felében övezte kőfallal. Visszatérve az evakuációs elméletre, megállapítja, hogy az erődök kiürítésének, illetve újra elfoglalásának kérdése főként a fennmaradt terra sigillata anyag jelenlétével bizonyítható; az építkezés strukturális változásai nem jelentenek a szerző számára meggyőző bizonyítékokat. Az a tény, hogy a walesi erődök az Antoninusi periódusban el vannak foglalva — szemben a kiürítési elmélettel — azt mutatja, hogy Wales nem volt pacifikálva ebben az időben, sőt később sem.

A VI. fejezetben a Britanniában állomásozó római hadsereg felépítését és erejét vázolja a szerző. Foglalkozik az egyes táborok méretével, az egyes csapattestek nagysága és a táborok mérete közötti viszony problémáival. Megállapítja, hogy az Antoninus Pius-féle hadsereg nem volt nagyobb, mint a Hadrianus idején Britanniában állomásozott csapatok létszáma.

A VII. fejezetben, mely „A római katonai probléma” címét viseli, a szerző egyenként számba veszi a Walesben és a déli Pennineekben lakó törzseket, visszatekint ezek vaskori történetére, majd felvázolja a hegyekben létesített kisebb erődített települések szisztemáját. Felméri ezzel kapcsolatban a helyi milícia lehetősége, amelyet azonban a szerző — mint teljesen szokatlan és nem bizonyítható létesítményt — elvet. Ezzel szemben vázolja azt a lehetőséget — más kutatók véleményére is támaszkodva —, hogy ezeket a hegyi kis erődöket kitartározták és a rómaiak elleni ellenállás fészkeivé tették, ahová behúzódtak a kelta lakosságból összeállt csapatok és harcoltak a megszállók ellen. Végül foglalkozik a tengeren át-átcsapó ír rablókkal.

A VIII. fejezetben taglalja az összefüggéseket a római Wales és a római Britannia között az egyes periódusokban, felvázolva a Hadrianus fal és az Antoninus fal felépítése következtében előállott helyzetet Walesben, majd azt a történeti szituációt, ami a Caracalla-féle intézkedések, nevezetesen az Antoninus fal feladása és a Skóciában lakó törzsekkel kötött béke következtében Britanniában, illetve Walesben előállott, s ami lényegében 80 évi békét eredményezett Britannia északi határvídjén.

Grace Simpson könyve igen tömören és közérthetően közelíti meg a provincia történetének fontos problémáit. Jellemzi a művet az auctor-helyek gondos megválasztása, a régészeti kutatások eredményeinek céltudatos felhasználása és igen gazdag szemléltető anyag.

A kiadvánnyal szemben csak két bíráló megjegyzést hozunk fel. Az egyik: a kerámia anyag, elsősorban a terra sigillaták szerepét a tárgyalásban kissé túlzottnak és egyoldalúnak tartjuk; a másik: a szép és gondos kiadói munka mellett az egyes térképek grafikai kivitele eléggé kezdetleges és primitív.

Összegezve a fentieket: Grace Simpson könyve élvezetes olvasmány és komoly nyeresége a témával foglalkozó szakembereknek és érdeklődőknek egyaránt.

Fülep Ferenc

Gh. Diaconu, *Tîrgșor, necropola din secolele III–IV e. n.* Biblioteca de Arheologie VIII. București 1965. Editura Academiei Republicii Române. 331 lap térképekkel, 182 tábla, 1 színes tábla. Német nyelvű összefoglalás (Tîrgșor, Ein Gräberfeld aus dem 3. u. 4. Jh. u. Z.) a 133–154 lapon.

A Ploiești közelében fekvő lelőhelyen 1956 óta végez a szerző rendszeres ásásokat. Kutatása középpontjában a hazai későrómai és koranépvándorlás kori germán leletek szempontjából is alapvető fontosságú temető áll. Könyvében az 1961-ig feltárt III–IV. századi sírleleteket ismerteti, összesen 286 (176 csontváz és 110 hamvasztásos) temetkezés anyagát.¹ A temető területén talált pompás magányos VII. századi avar lovassírt már korábban közzétették.²

A lelőhely, Romániában egyáltalán nem ritka módon, bővelkedik szerencsés stratigráfiai sorozatokban. Számos őskori kultúráról nem is beszélve, a temető sírjai II. századi római települési rétegbe vannak beásva. Az ismertett 286 sírból 36 felett helyezkedett el későbbi temetkezés. Az egymásra rétegződő sírok meglepően nagy száma eleve lehetővé tette a szerző számára, hogy a temetkezéseket három, részben időrendi, részben etnikai csoportra bontva ismertesse.

Az I. csoportba 20 III. századi szarmata temetkezés tartozik. Mély sírjaikat a IV. századi temetkezések nem háborgatták, de 9 esetben felettük helyezkedtek el. Temetkezési rítusuk, leleteik a romániai és moldvai szarmata temetőkkel (Largu, Bokani stb.) áll szoros rokonságban: nagyjából kézzel formált, csak elvétve korongolt edények, rituálisan összetört fehérém tükrök, vas fibulák, ékköves fülbevalók és kisbronz csatok. Az alföldi szarmatákra csupán a nyakon és a bokán viselt gyöngyláncok, valamint a gyöngyök típusai révén emlékeztetnek. Az egyházi hunnak vagy hunkorinak tartott népek kutatása szempontjából nagy jelentőségű és meglepő, hogy a biztosan III. századi tîrgșori szarmaták 50 százaléknak a koponyájára mesterségesen torzított volt. A tîrgșori temető tehát azoknak a nézeteit támasztja alá, akik a mesterséges koponyatorzítás közép-európai feltűnése mögött nem hun, hanem szarmata, elsősorban alan elemek megjelenését és hatását látják.

A II. csoportot mindössze 8 hamvasztásos sír alkotja, ezeket IV. századi csontvázak sírok metszették.

A szerző szerint a sírok az általa Chilia-Tîrgșor csoportnak elnevezett és feltehetőleg helyi: gétó-dák vagy karp lakosság temetkezései lennének. Kétségtelen, hogy a csoport bizonyos sajátosságok, pl. a fegyver mellékletek (pajzdudor, harcibalta) révén elüt a későbbi hamvasztásos sírok zömétől, ám nem mellőzhető az a szempont sem, hogy hasonló fegyveres urnasírok szóróványosan előfordulnak a csernyahovi kultúra más kettős rítusú temetőiben is (Pl. Malaesti). A csoport keramikájában és temetkezési (hamvasztási) módjában kimutatott przeworski hatások sem erősítik a helyi elemekkel való kapcsolatot. Valószínűbb a szerző újabban kifejtett és jól megindokolt feltevése, hogy e sírok egy része a nyugati gótokkal együtt emlegetett taifalokkal hozható kapcsolatba.³

A III. csoport több fázisra bomlik. A III/A. fázisba a csernyahovi kultúra hamvasztásos sírjai tartoznak. Közvetlenül a II. csoport folytatásában, azonos területen helyezkednek el, ami ismét bizonyos mértékű üdvétartozásuk mellett szól. 14 esetben ugyanezen kultúra csontváz sírjai helyezkedtek el felettük (a 135 o. elején a német szövegben a III/A csoport tévesen csontvázaként szerepel). Ebben a csoportban is, éppúgy, mint a II.-ban, az edényformákban és a máglyára helyezett urnák rítusában przeworski hatások mutathatók ki. Hasonló sírok alkotják a feltárás alatt álló olteni temető nagy részét, amiért is a szerző e fázist Tîrgșor-Olteni csoportnak nevezi s a przeworski hatások alapján részben szintén a taifalokkal hozza kapcsolatba.

A III/B-C fázisba tartoznak a csontvázak sírok. B és C. fázisuk szétválasztása csupán elméleti időrendi jelentőségű, mivel az előző sírokat IV. századi mellékletes, míg az utóbbiakat ugyancsak a IV. századra keltezhető melléklet nélküli sírok metszték 4–4 esetben. A sírok tájolása az É–D-i főtengelyhez igazodik, de akadnak bőven ÉK-i és DK-i eltérések is. Többnyire csekély mélységből kerültek elő. Előfordul néhány esetben kőpakolás is, illetve a sírok szélére helyezett nagy kővekből álló keretelés. Mellékleteik jellegzetesen csernyahoviak: a fej körül és a test mellett elhelyezett sok edény.

A temetőből előkerült 443 edényből 211 hamvasztásos, 232 pedig csontvázak sírokból származik: típusra, anyagra és technikára azonban nincs sok különbség közöttük. Túlnyomó részük korongon készült, finom anyagú, szürke vagy téglabarna csernyahovi forma: egyfűlű korsók, széles szájú tálak, fazekak, csuprok. Melléjük sok sírban találtak kézzel formált egyszerű bögrét vagy poharat is. A néhány üvegedény, metszett eszéje és serleg, valamint hegyesaljú, kúp alakú pohár a csernyahovi temetőkben szokványos későrómai–pontusi áru. Antik eredetű az egyik sírban talált amfora is.

A viseleti összefüggésben vagy mellékletként talált többi leletek is jellegzetes marosszentannai–csernyahovi típusok: kettőskonikus orsógombok, bronz, vas és ezüst csatok, aláhajtott lábú vas és bronz fibulák (ezek alkotják a 60 fibula túlnyomó részét) és két kislemezes fibulapár, vödör alakú csüngőcsék, négyszögletes és félhold alakú füles ezüst csüngők, csont tűtartók, csontból faragott hasáb alakú csüngők, 22 db csontfésű, köztük egyaránt félkör alakú és púpos hátúak, végül gyöngy nyakláncok, de teljesen másféle színes gyöngyökből, mint a szarmatáknál (ezekről a 138. tábla ad színes összeállítást). A temetőben talált 10 db II. századi római éremnek nincs keltező értéke.

A III/B-C csoportot a szerző Sintana (Marosszentanna)—Tîrgșor néven tárgyalja és a nyugati gótokkal, valamint köztük élő szarmata maradványokkal hozza kapcsolatba. Mivel a temető felett V–VI. századi telep helyezkedik el, egyetérthetünk a szerzővel, hogy a temetkezések még a IV. században befejeződtek. Régészetiileg ugyanezt igazolja a csoportot lezáró, jól keltezhető tekerőpataki kincs is, történetileg pedig a nyugati gótok 376. évi ismeretes nagy elvándorlása.

¹ Számuk 1963-ig 303-ra emelkedett [Dacia 7 (1963) 301].

² Diaconu, G.—Diaconu, P., SCIV 13, 1962, 165–171.

³ Diaconu, G., Dacia 7 (1963) 301–315.

A történeti események szemszögéből nézve a szerzőtől az egyes csoportokra és fázisokra javasolt időrendet, némi változtatást javasolnék. Az I. szarmata fázis III. század közepi keltezésre szilárdnak látszik, kevéssé indokolt a kisszámú szarmata temetkezések korát egészen a század végéig nyújtani. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy a II–III/A-C csoportok egymást sokszorosan metsző temetkezései mind a IV. századba lennének sorolhatók, különösen ha az időszakot történelmileg nézzük, mindössze háromnegyed évszázadba. A II–III/A fázisok hamvasztásos temetkezései feltehetőleg korábban, Dacia 270 körüli kiűrése után már elkezdődhettek, mégpedig valószínűleg csontvázas temetkezésekkel vegyesen. A hamvasztás mögött ugyanis, a helyi elemeken és a taifalokon kívül, nyugodtan láthatunk nyugati gótokat is, akik a csernyahovi temetők tanúsága szerint a század végéig még sok helyen őrzik és gyakorolják a III. századig náluk is általános hamvasztást. Mindezt figyelembe véve a csontvázas sírok túlnyomó zöme valóban jól elhelyezhető a IV. században.

Az Alduna vidékének történeti eseményeivel nehezen lenne összeegyeztethető egy olyan keltezés, amelyben a csernyahovi kultúrát hordozó nyugati gótok csak a karp kultúra megszűnté után nyomultak volna be a Kárpátok és az Alduna közötti síkságra, méginkább a Kárpátoktól keletre eső nagy folyók völgyébe. Az pedig még nehezebben lenne valószínűsíthető, hogy az erdélyi Daciába, amelynek birtokáért már a III. század utolsó évtizedeiben véres háborúkat vívtak egymással egyrészt a támadó gepidák, másrészt az oda már benyomult gótok és taifalok, a csernyahov-marosszentannai kultúra (vagyis a nyugati gótok) csak a IV. század közepén nyomult volna be.

A tírgsori temető néhány jellegzetes tárgya más csernyahovi kultúrák elemek összefüggésében előfordul hazai IV–V. századi temetőkben is. Ilyenek pl. a csontból faragott hasáb alakú csont csüngők (166. t.) Faddon és Kiszomborban, a síma csont tűtartók (pl. 75. t. 9) Porosháton és Csongrád környéki temetőkben, T-rugós és félkör lemezes fibulák (93–94. t.) az előző helyeken és Pécs környékén, egy sajátos tűzcsiholó (127. t. 7) Kiszomborban, téglalap és félhold alakú füles csüngők (87. t.) Porosháton, Bökénymindszenten, Gáván, díszített ovális szorítólemezzel csat (161. t. 2) Vas megyéből, ismeretlen lelőhelyről, díszes változatban Szabadbattyánból. Ezekon kívül számos igen jó párhuzamot találunk az Alföld későrómai és az egész ország korai népvándorláskori keramikájához. Mindezen leletek, de főleg az alföldiek, igen fontosak a késői IV., korai V. századi gepida hagyatékok meghatározásához, a Dunántúlon pedig a nyugati gót foederati vagy megszállók hagyatékának kutatásához.

Végül néhány kiegészítést. A 42. t. 1. sz. edény IV. századi római fémedény utánzata. Az 59. t. 5–6. alatt közölt töredékek nem toleitet készlet részei, hanem egy oltó három darabja. A 73. t. 4. felvarrható csontkorong, amelyet csontvázas sírban bal kéz alatt találtak, pontosan ugyanezen a helyen és formában került elő a hegyközi temető egyik férfi sírjában. Párhuzamok alapján tarsoly díszítésére szolgált.

Az ásatás és a leletek közzététele minden igényt kielégít mintaszerűen modern. Egyedül az a megoldás szokatlan, hogy a sírleletek együttartása céljából az egymást követő táblákon a rajzok mérete állandóan változik (különösen szembetűnő ez, ha a monográfia rajzait összevetjük az előzetes közleményekben már közzétett rajzokkal). Ez a rajzos táblák egyöntetűségét megbontja. Fényképes tábláinak összeállítása nagyon jó, sajnos, technikai kivitelük nem éri el a rajzos táblákét. Egészében véve a könyv mégis igen szép és izléses kiállítású.

A most közzétett fontos monográfia nyomán várakozással tekintünk G. Diaconu további publikációi, valamint mindazon gazdag nyugati gót–csernyahovi kultúrák temetők közlése elé, amelyekről ásatóik már eddig is számos érdekes előzetes jelentésben számoltak be.

Bóna István

H.-H. Müller, Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte. 17. kötet. Naturwissenschaftliche Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. T. 1. Berlin, 1964. 181 lap, 8 tábla, 34 diagramm.

A háziállattörténeti kutatásban az utóbbi években egyre nagyobb teret nyernek a telepfauna-feldolgozások. Ez a tudományág ama fejlődési irányzata előretörésének egyenes következménye, mely felhagy a megfelelő alapot — kraniológiai, oszteológiai egyaránt — nélkülöző fajtatani vizsgálatokkal és helyettük a korai háziállatok nagyságviszonyainak, testarányainak, azok változásainak pontosabb megismerésével a későbbi fajtatani kutatások alapjait kívánja lerakni, másrészt pedig a faunaeösszetételt és annak változásait vizsgálva a különböző területeken és korszakokban, gazdaságtörténeti összefüggéseket kíván megvilágítani.

Müller monográfiájának már a bevezetéséből kiderül, hogy ehhez az új irányzathoz kíván csatlakozni. Ötös célkitűzése (1. melyek és milyenek a Bandkeramik háziállatai, 2. bizonyítható-e, hogy a Bandkeramik népe háziállatokat vitt be Közép-Németországba, 3. domesztikált-e ez a népesség helyi vadállatokat, 4. van-e különbség a Bandkeramik egyes időszakainak háziállatai közt, 5. milyen jelentőségük volt a háziállatoknak a korai neolitikum emberének életében?) világos keretet ad ehhez, s kár, hogy elaprózott, főként kis ásatások során előkerült, gyakran válogatva begyűjtött csontanyaga az utóbbi két kérdés megnyugtató megválaszolását nem tette lehetővé.

A szerző által feldolgozott anyagból 29 állatfaj — köztük 5 házi- és 12 vad emlősfaj — volt meghatározható. A háziállatok csontjai messze gyakoribbak voltak a vadállatokénál, arányszámuk meghaladta a 90%-ot. Az öttágú háziállatfaunában a szarvasmarha, juh, kecske, sertés és eb fordult elő. (A szarvasmarha előfordult lócsontokat a szerző vadlovakból származtatja, ami igen kézenfekvőnek látszik.) Az öt háziállatfaj közül az első három biztosan, a negyediket pedig valószínűleg a Bandkeramik népe vitte be Közép-Németországba. Az első háziállatok bekerülése után a helyi háziasítás is megindult (ha nem is olyan mértékben, mint hazánkban, ahol az állatföldrajzi feltételek sokkal kedvezőbbek voltak): a szerző az őstulok és vaddisznó helyi háziasítását mutatja ki.

Az oszteológiai vizsgálatok eredményeként kitűnik, hogy a Bandkeramik népe kistestű, primitív háziállatokat tartott, amelynek az őskorban Európa-szerte elterjedtek voltak. Hogy ezek a háziállatok változtak-e a kultúra élettartama alatt, megfelelő anyag híján nem volt dönthető.

Ugyancsak bizonytalan annak a kérdésnek a megválaszolása is, mely a háziállatoknak a korai neolitikus ember életében, gazdálkodásában játszott szerepére vonatkozik. Kétségtelen ugyanis, hogy a háziállatok jelentősége a korai neolitikum e kultúrájában lényegesen meghaladta a vadállatokét — e szempontból nagy hasonlóságot látunk a mi zselizi csoportunkkal — azonban a könyvben egyetlen olyan lelőhely szerepel, melynek csontanyaga a faunisztikai vizsgálatokhoz szükséges minimális darabszámot (500) elérte, egyetlen lelőhely anyagából pedig általános érvényű következtetéseket aligha lehet levonni. Azzal a gyakorlattal pedig, mely szerint a többi lelőhelyek kisszámú csontanyagai korszakokonként összevonva, egységes faunaként kerüljenek értékelésre, nem érthetünk egyet.

A kultúra népe a háziállatokat — az eb kivételével — elsősorban húsként tartotta. Hogy a szarvasmarha és a kecske tejével, a juh pedig gyapjával is hasznosított volna, nem lehetett eldönteni. Ez — közel-keleti párhuzamok alapján — nem látszik lehetetlennek, nem valószínű azonban, hogy a szarvasmarhát igavonásra felhasználták volna. A kutyát őrző- és pásztorkutyaként tartották és általában nem ették.

A könyv egészében véve jó áttekintést nyújt a középnémetországi Bandkeramik népének állattartásáról és

mint ilyen a régész számára is érdekes adatokat nyújt. A zoológus részére viszont ezen túlmenően nagyon hasznos a teljes leletkataszter, mely a leletkörülményeken kívül a fontosabb darabok leírását, kormeghatározását, összetartozási viszonyait, sőt a patológikus elváltozások rövid leírását is adja, valamint az igen részletes, 33 oldalt kitevő méret táblázati rész.

Bökönyi Sándor

H. Straube — B. Tarmann — E. Plöckinger, Erzreduktionversuche in Rennöfen norischer Bauart. Kärntner Museumschriften XXXV. 44 lap, 7 szövegtáblázat, 29 felvétel 2 táblázat.

Magdalensberg régi vaskohászati központ, amellyel több szerző részletesebben foglalkozott már és megállapították, hogy itt céltudatosan elő tudtak állítani nagyobb C tartalmú acélt. Az előkerült néhány kemencereszből, fuvóka maradványból, salak és faszén leletből nem lehetett megállapítani, hogy Magdalensberg vaskohászati, vagy csak vasfeldolgozó központ volt-e.

A felépített egykori vasolvasztókemencékben végzett érceredukációs kísérletekkel kívánták eldönteni a kérdést. Az egykori vasolvasztók méretei és építési módja az irodalomból ismeretes, ahol több hasonló kísérletről jelent meg tudósítás.

A bevezető rész után a tanulmány a bucakemencékben végbemenő metallurgiai, redukációs folyamatokat tárgyalja a mai ismereteink alapján, egyensúlyi állapotábrák segítségével.

A dolgozat harmadik része a kísérletekhez használt olvasztók leírásával foglalkozik. Az érceredukációs kísérletekhez egy nagyobb $0,55 \text{ m}^3$ (összmagasság $1,5 \text{ m}$, aknamagasság: $1,2 \text{ m}$; aknaátmérő: $0,75 \text{ m}$) és egy kisebb $0,13 \text{ m}^3$ (összmagasság: $1,0 \text{ m}$, aknamagasság: $0,75 \text{ m}$, aknaátmérő $0,45 \text{ m}$) bucakemencét használtak. Mindkét kemencét $60 \text{ Nm}^3/\text{óra}$ teljesítményű mesterséges fuvatóval látták el és több helyen építettek be pirométereket a hőmérséklet mérésére.

A negyedik rész a két vasolvasztó kemencében végzett érceredukációs kísérlet részletes leírását tartalmazza. Mindkét kemencetípusnál olvasztás közben üzemzavart okozott a fuvókba befolyt salak. Az olvasztókemence különböző pontjain nagy volt a hőmérsékletkülönbség ($700-1420^\circ\text{C}$), ezért a szerzők felhívják a figyelmet az irodalomban megadott hőmérsékletértékek bizonytalan voltára.

Mindkét olvasztókemencében a redukció végén fémvasat tartalmazó összesült tömeget kaptak. A felső lyukacsos, salakos részben apró fémcepppek és lemezek voltak, míg a fuvókák végződésénél, nagyobb vasbucákat találtak.

A tanulmány közli az összesült érc-salak-fémtömeg különböző részeiből vett minták részletes vizsgálatát és kémiai összetételét.

A metallografiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a

nagy olvasztókemence apró vascseppjeiben és a nagyobb bucadarabokban a szén lédeburit, vagy lemezes grafit alakban fordul elő. A redukációs kísérlet végterméke nagyobb részt nem kovácsolható öntöttvas féleség volt. A szerzők kiemelik a grafit jelenlétét, mert nagyobb mennyiségben grafitképző ötvöző távollétében (szilícium) nem észlelték ez ideig.

A kis olvasztókemencében a folyamatok a nagykemencéhez hasonlóan mentek végbe, csak a nyert vasban kisebb széntartalmat találtak, a végtermék ennek következtében kovácsolható vas volt.

A dolgozat ötödik része a redukációs kísérletekből levonható következtetéseket tartalmazza.

A kemencében, különösen annak aknarészében igen nagy hőmérsékletkülönbséget találtak. A széntartalmú gázok azonos összetétel és nyomás esetében a hőmérséklettől függően az olvasztókemence egyes helyein redukálnak, máshol karbonizálnak és így adottak a körülmények a nagy széntartalmú vas keletkezéséhez. A fémvas redukciója az akna alsó harmadában megy végbe. Itt a gázok széntartalma redukción kívül már elegendő a vas szénítéséhez is. Az uralkodó hőmérsékleten a nagy széntartalmú vas megolvad és a kemence alsóbb részein nagyobb vastömeggé áll össze.

A szerzők szerint a vasbucák képződése a következőképpen megy végbe: az éreből finom, szénmentes vasrészecskék redukálódnak, majd ezek szénen vesznek fel a gázokból, megolvadnak, a kemence alsó részén, nagyobb vastömeget alkotnak, ami az ott uralkodó nagyobb oxigéntartalom következtében részlegesen dekarbonizálódik.

A régebbi vizsgálatok talált bucákból (tehát végtermékből) indultak ki és ezekből próbálták következtetni a kohósítási folyamatokra. A végzett redukációs kísérletnél tapasztalt nagy hőmérsékletingadozás és eltérő gázösszetétel arra figyelmeztet, hogy a folyamatok megítélése a végtermékből nagyon bizonytalan lehet.

A tanulmány utolsó előtti része Magdalensbergben talált leletek vizsgálatát ismerteti. A leletek időszámításunk utáni I—II. századból származnak. Vizsgálatra olyan próbadarabokat választottak, amelyek külső megjelenése hasonlított a kísérleti olvasztáskor nyert mintákhoz. A megvizsgált vasbucák leletekben a C-tartalom $1,1-1,2\%$ -ot is elért. A leletek tovább feldolgozásra nem került kohosított vasdarabok voltak.

A vizsgálatok alapján a szerzők leszögezik, hogy a noricum vas nem egy második műveletben a lágyvas utólagos cementálásával készült, hanem azt közvetlenül állították elő a bucakemencében.

A cikk utolsó része a vasban talált salakzárványok elemzésével foglalkozik.

A gondos, nagyon szép metallografiai felvételek illusztrált tanulmány, új elképzelést ad a vasbucák kialakulásáról a bucakemencében. A tanulmány értékes adatokkal gazdagítja a vaskohászat technikai történetét.

Hegedüs Zoltán

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA 1965

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák rövidítései

Abbreviationes

ActaAntHung	= Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. fasc. 1/2, 3/4.
ActaAntSzeged	= Acta Antiqua et Archaeologica Univ. Szegediensis. Tomus VIII.
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XVII. fasc. 1/4.
ActaEthnHung	= Acta Ethnologica Acad. Scient. Hung. Tom. XIV. fasc. 1/2, 3/4.
ActaGeolHung	= Acta Geologica Acad. Scient. Hung. Tom. IX. fasc. 1/4.
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. XI. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistDebrecen	= Acta Historica Univ. Debreceniensis. Tom. III.
ActaHistHung	= Acta Historica Acad. Scient. Hung. Tom. XI. 1/4.
ActaJurSzeged	= Acta Iuridica et Politica Univ. Szegediensis. Tom. 11. fasc. 9.
ActaLingHung	= Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. XV. fasc. 1/2.
ActaOrHung	= Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XVIII. fasc. 1/2, 3.
AgtSzle	= Agrártörténeti Szemle 2. évf. 1/4., 3. évf. 1/4., 4. évf. 1/4., 7. évf. 1, 2/3.
AJA	= American Journal of Archaeology, Princeton. Vol. 69. No. 1.
AlbaRegia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. Vol. 4/5.
AltModKunst	= Alte und Moderne Kunst, Wien. Jg. 10. Heft 79.
AnaleleIasi	= Analele Istoriei Univ. din Iasi. Tom. X.
AnnHistBp	= Annales Univ. Budapestinensis. Sectio Historica. Tom. VIII.
AnTan.	= Antik Tanulmányok. Vol. XI. fasc. 3/4., XII. fasc. 1.
AnthClass	= L'Antiquité Classique, Bruxelles. Tome XXXIII. fasc. 2., XXXIV. fasc. 1, 2.
AnthropKözl	= Anthropologiai Közlemények. VIII. köt. 3/4.
L'Anthropologie	= L'Anthropologie, Paris. Tome 68. No. 5/6., 69.1965. No. 1.
Antiquity	= Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology. Cambridge (England). Vol. XXXIX. No. 156.
AntJ	= The Antiquaries Journal, London. Vol. XLIV. Part 2.
AnzAlt	= Anzeiger für die Altertumswissenschaft, Innsbruck. Bd. 17. Heft 2.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Vol. 91. fasc. 2., Vol. 92. fasc. 1, 2.
ArchWroclaw	= Archeologia. Wrocław—Warszawa—Kraków. Tom. 13, 14.
Argo	= Argo. Informativno glasilo za antiko in zgodnji srednji vek, zgodovino umetnosti in muzeologijo. Ljubljana. Leto III. St. 3/4.
ArhSofia	= Археология, София. Год. V. Книга 4., год. VII. книга 3.
ArhVestn	= Arheoloski Vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana. XV/XVI.
ARoz	= Archeologické Rozhledy. Praha. Ročník XVII. šesť 1, 2, 5.
Arrabona	= Arrabona. Les Annales du Musée de Győr. Tome 7.
AspAltCiv	= Aspects of Altaic Civilization. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University, June 4—9. 1962. Bloomington, USA.
AttiPreist	= Atti del VI. Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protoistoriche, Roma 1962.
BayVorBl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München. Jg. 29.
BibOr	= Bibliotheca Orientalis, Leiden. Jg. XXI. No. 5/6.
BiClOr	= Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin. Jg. 9. Heft 6., Jg. 10. Heft 2, 3, 4.
BonnJb	= Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn. Bd. 163.
BorsSzle	= Borsodi Szemle, Miskolc. IX. évf. 1, 2.
BpTörtMTev	= A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig.
BullBA	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. No. 25, 26, 27.
ComHistMed	= Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae. Nr. 33, 34, 35, 36.
CongArchClass	= Huitième congrès international d'archéologie classique, Paris 1963. Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures préhistoriques.
CongClassPhil	= Kongress für Klassische Philologie, Budapest 1965. Zusammenfassung der Vorträge.
CurAnthrop	= Current Anthropology, Chicago. Vol. VI. No. 1.
Cyrillo—Methodiana	= Cyrillo—Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863—1963. Köln—Graz.
DebME	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962/1964.
EgriME	= Az Egri Múzeum Évkönyve. II.
EgriVárHír	= Az Egri Vár Híradója. 2, 3, 4, 5. számok.
EgyKtárE	= Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II.
Élir	= Élet és Irodalom. 9. évf. 6, 9. számok
ÉlTud	= Élet és Tudomány. 20. évfolyam.
Epigraphica	= Epigraphica. Rivista italiana di epigraphica. Milano. Anno 26. fasc. 1/4.

- ÉpKK
Az Érem
ÉtFinOug
Ethn
Filomata
FöldrÉrt
FöldrKözl
Geras
Germania
GlasArhSarajevo
HamNum
Historia
HistZ
HK
Homo
HungQuart
Jászkunság
JJurPap
JSalzburg
KarsztKut
Der Kleine Pauly
Latomus
LevKözl
ListFil
MAG
MatSzczecin
MEpm
MezőMKözl
MIÖG
MNY
MNYelvör
MTAK I.
MTud
MiskolciKözl
MiskolciME
MosGréRom
Le Moyen Âge
Művéd
Művészet
MűvtÉrt
Műügy
MúzKözl
Nature
NatJLinz
Népművelés
NéprÉrt
NouvÉtHist
NyírME
Orosháza története
OrosháziME
Palaeohistoria
PamArch
PaulysRE
Quartär
Quaternaria
Rad
RákospalotaiME
RégDolg
RégFüz
RivACrist
RoczOr
Savaria
SbornikBrno
Science
Science in Hungary
SlavAnt
= Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. VIII. köt. 3/4., IX. köt. 1.
= Az Érem. 20. évf. 29/30, 31/32., 21. évf. 33/34. sz.
= Études Finno-Ougriennes, Paris. Tome II. fasc. 1.
= Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 75. évf. 3, 4., 76. évf. 1, 2, 3. sz.
= Filomata, Kraków. No. 185.
= Földrajzi Értesítő. A MTA Földrajz tudományi kutató csoportjának folyóirata. XIV. évf. 3. füzet.
= Földrajzi Közlemények. 13(89). kötet. 3. sz.
= *Legas. Studies Presented to George Thomson on the Occasion of His 60th Birthday.* Acta Universitatis Pragensis.
= Germania. Anzeiger der Römisch- Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin. Jg. 43. Halbd. 1.
= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Arheologija. N. S. XIX.
= Hamburger Beiträge zur Numismatik, Hamburg. Bd. VII. Heft 18/19.
= Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. Wiesbaden. Bd. 14. Heft 3.
= Historische Zeitschrift, München. Bd. 201.
= Hadtörténelmi Közlemények. 12. évf. 4. sz.
= Homo. Internationale Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen, Stuttgart. Bd. 15.
= The Hungarian Quarterly. Vol. 3. No. 7., Vol. 5.
= Jászkunság. Szolnok. 10. évf. 1/3, 4., 11. évf. 1/2, 3.
= The Journal of Juristic Papyrology, Warszawa. Vol. XV.
= Jahresschrift des Salzburger Museums Carolino-Augustinum. Bd. 9.
= Karszt- és Barlangkutatás. A Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat Évkönyve. IV. évf.
= Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. I.
= Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles. Tome XXIV. fasc. 3.
= Levéltári Közlemények. 36. évf. 1. szám.
= Listy Filologické, Praha. Ročník 88. Svazek 3.
= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 93/94.
= Materiały Zachodno-Pomorskie, Szczecin. Tom. IX.
= Magyar Építőművészet. 1965 : 5.
= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1964.
= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien. Bd. 72. Heft 3/4.
= Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. 60. évf. 4. sz., 61. évf. 2. sz.
= Magyar Nyelvőr. A MTA Nyelvművelő Munkabizottságának folyóirata. 89. évf. 2, 3. sz.
= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XXII. köt. 1/4. sz.
= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 72 (Uf. 10). köt. 1, 5, 7/8, 10, 12. sz.
= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6. füz.
= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis. Tom. IV.
= La mosaïque gréco-romain. 1er Colloque international Paris, 29. Aout- 3. Septembre 1963.
= Le Moyen Âge, Bruxelles. Tome 70. No. 3/4.
= Műemlékvédelem. 8. évf. 4. sz. 9. évf. 1, 2, 3, 4. sz.
= Művészet. 6. évf. 1, 5, 6. sz.
= Művészettörténeti Értesítő. XIII. évf. 4. sz., XIV. évf. 1, 2, 3, 4. sz.
= Művelődésügyünk, Kecskemét. 6. füz.
= Múzeumi Közlemények. 1964 : 4, 1965 : 1, 2, 3.
= The Nature, London. 1965
= Naturkundliches Jahrbuch der Stadt Linz 1965.
= Népművelés. 12. évf. 7, 10, 11, 12.
= Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. 45, 46.
= Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès international des sciences historiques par la Commission nationale des historiens hongrois. 1, 2.
= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve IV/V., VI/VII.
= Orosháza története, Orosháza
= A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1963/1964.
= Palaeohistoria, Groningen. Vol. X.
= Památky Archeologické, Praha. Ročník LV. číslo 2.
= Paulys Realencyclopädie des Classischen Altertumswissenschaft. Supplementband X.
= Quartär. Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit, Bonn, Bd. 15/16.
= Quaternaria, Roma. VII.
= Рад войводанский музеја, Нови Сад. 11.
= Rákospalotai Múzeum Évkönyve. 1. évf.
= Régészeti Dolgozatok. Dissertationes Archaeologicae. Fasc. 6.
= Régészeti Füzetek. Ser. I. fasc. 18., Ser. II. 12, 13.
= Rivista di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano (Roma). Anno 38. Nr. 1/2
= Rocznik Orientalistyczny, Warszawa. Tom XXVIII. zeszyt 1.
= Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője. 1. köt.
= Sborník III. Karlu Tihelkovy, Brno 1963/1964.
= Science. Washington. Vol. 149.
= Science in Hungary, Bp. 1965. Akadémiai Kiadó
= Slavia Antiqua. Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim, Warszawa-Poznań. Tom XII.

- SSz = Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat. 19. évf. 1, 2, 3, 4. sz.
 Studii = Studii. Rivista de istorie, Bucuresti. Tomul 17. Nr. 5., Tomul 18. Nr. 2.
 StuSl = Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tom. XI. fasc. 1/2.
 SüF = Südost — Forschungen, München. Bd. 23.
 Swiatowit = Swiatowit. Rocznik katedry archeologii pierwotnej i wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego. Tom 24.
 Sz = Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. 98. évf. 5/6. sz., 99. évf. 1/2, 3, 4/5. sz.
 SzegediRégKonf = A III. Alföldi régészeti tudományos ülésszak tézisei 1965.
 SzovMűvt = Szovjet Művészettörténet. XVII, XX.
 Szovjet Régész = Szovjet Régész 21.
 TársSzle = Társadalmi Szemle. 20. évf. 6. sz.
 TerMÉ = Természettudományi Múzeum Évkönyve. Annales Historico-Naturales. Tomus LVI.
 TörtSzle = Történelmi Szemle. A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. VII. évf. 3/4. sz.
 TtK = Természettudományi Közönl. 96 (Uf. 9). 3. sz.
 UngR = Ungarische Rundschau. Nr. 7.
 UrAltJ = Ural-Altäische Jahrbücher. Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“. Vol. 36. fasc. 1/2.
 Valóság = Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat társadalomtudományi folyóirata. 8. évf. 2, 3, 11. sz.
 VDI = Вестник древней Истории, Москва. 1965: 3.
 Vijesti = Vijesti Muzealaca i Konzervatora Hrvatske, Zagreb. Godina 14. broj 1.
 Világosság = Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. 6. évf. 3 6 + mell., 7/8, 11.
 VizVrem = Византийский Временник, Москва. XXXV.
 VSz = Vasi Szemle. 18. évf. 3, 4., 19. évf. 1, 2, 3, 4. sz.
 VyB = Vyberová bibliografia zahraničnej muzeologickej literatury za rok 1963. Bratislava. Číslo 3.
 WafKostKde = Waffen- und Kostümkunde. Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde, München — Berlin. Bd. 7. Heft 1, 2.
 WiA = Wiadomości Archeologiczne, Warszawa. Tom 30. zeszyt 1/2.
 WiNum = Wiadomości Numizmatyczne, Warszawa. 1965.
 ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie, Braunschweig. Bd. 89. Heft 2.
 ZfGesch = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Berlin. Jg. 13. Heft 4.
 ZfMorph = Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Stuttgart. Vol. 57.
 ZfTierz = Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie. Bd. 81. Heft 4.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák

Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XIII.* 1965. fasc. 1/2, 3/4. Adiuvantibus A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik redigit I. Trecsenyi-Waldapfel. Bp. Akadémiai Kiadó 462 p. 32 t. 62 ill.
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XIV. 1962. et XV. 1963. Rec. Szilágyi János ArchÉrt 92. 1965. 96—98. et 250—251., *Tomus XVIII.* 1965. fasc. 1/4. Adiuvantibus A. Dobrovits, F. Fülep, E. Gerevich, J. Harmatta, M. Párducz redigit Gy. Moravcsik. Bp. Akadémiai Kiadó. 416 p. 56 t. 126 ill.
Alba Regia. Az István Király Múzeum évkönyve. Annales Musei Stephani Regis. Vol. IV/V. 1963/1964. Szerkesztette-redigit Fitz Jenő. Segéd-szerkesztő Makray János. Székesfehérvár. 1965. 263 p. 59 t. ill.
Alt-Thüringen. Jahresschrift für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. Band VI. 1963. Weimar. Rec. Bóna István: ArchÉrt 91. 1964. 271—273.
Antik tanulmányok. Studia Antiqua. XI. köt. 1964. 3/4. sz. Felelős szerkesztő Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Gaál László, Hahn István, Maróti Egon, Trecsenyi-Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 157—320. 5 ill., XII. köt. 1965. 1. sz. Felelős szerkesztő Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Harmatta János, Horváth István Károly, Maróti Egon, Tóttóssy Csaba, Trecsenyi-Waldapfel Imre 1—164. 8 ill.
Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Vol. 91. 1964. fasc. 2. Szerkesztő Fülep Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczy László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Bp. Akadémiai Kiadó 1965. 165—278. 1 t. 54 ill., Vol. 92. 1965. fasc. 1. et 2. 260 p. 173 ill.
Archeologia Moldovei I, II/III. Iasi 1964. Rec. Mozsolics Amália. ArchÉrt 92. 1965. 253—254.
Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. Les annales du Musée de Győr (Hongrie). Vol. 7. 1965. Szerkesztő — redacteur Úzsoki András 570 p.
Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. XX. 1963. Rec. Soproni Sándor: ArchÉrt 92. 1965. 98—99.
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960/1961. Rec. Bach Ivan: Vijesti 14. 1965. 28—29., 1962/1964. Szerkesztette Bérés András. Debrecen 1965. Alföldi ny. 424 p. ill.
Az Egri Múzeum Évkönyve. A Heves megyei múzeumok közleményei. II. 1964. Szerkesztő Bakó Ferenc. Bp. 1965. Globus ny. 411 p. ill.
Az Egri vár Híradója. 2. sz. 1961. január. Szerk. Szabó János Eger: Heves megyei tanács házi ny. 40 p. 13 ill., 3. sz. 1961. december. 48. p. 5 t., 4. sz. 1962. december. 32 p. 2 t. 5. sz. 1964. 24 p. 3 t.
Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közvetíti a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani szakosztálya. Szerkesztő bizottság: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó Elemér. 20. évf. 1964. 29/30. sz. 145—192., 21. évf. 1965. 31/32. sz. 193—240., 33/34. sz. 241—288. ill.
Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XIII. 1961. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSzle 7. 1965. 400—401., Majewski Kazimierz: ArchWroclaw 14. 1963. 233., XIV. 1962. Rec. Bach Ivan: Vijesti 14. 1965. 29—30., Kőhegyi Mihály: AgtSzle 7. 1965. 401—402., Majewski Kazimierz: ArchWroclaw 14. 1963. 233. XV. 1963. Rec. Castiglione László: ArchÉrt 91. 1964. 269—270., Entz Géza: ArchÉrt 91. 1964. 270—271.
A III. Alföldi régészeti tudományos ülésszak előadásainak beküldött tézisei. Szeged 1965. november 17—19. Szeged: Egyetem 12 p.
Hauptprobleme der Vorgeschichte der ungarischen Tiefebene. Archäologische Konferenz, Szeged 1963. ActaAnt Szeged 8. 1965. 128 p. 6 ill.
A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. III. 1959/1961. Rec. Kőhegyi Mihály. Ethn 76. 1965. 295—298.,

- IV. 1962/1963. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. Szerkeszti: Komáromy József. Miskole 1964. (Révai ny. Bp.) 250. p 1 t. ill. Rec. B. F.: BorsSze 9. 1965: 1. 84.
- A magyar régészet kézikönyve. Sorozat szerkesztő Gerevich László. I. Vértés László: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon.
- Материалы по Истории Земледелия СССР. Москва. 1956. 1956. Rec. Belay Miklós: AgtSze 4. 1962. 659—665.
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 6. 1964. július. Felelős szerkesztő Komáromy József. Miskole 64 p. ill. Rec. BorsSze 9. 1965: 2. 87.
- Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. I/II—IV. 1960—1962. Rec. Radomski Rosemorie: ZfEthn 89. 1964. 288—289.
- Múzeumi Közlemények. A múzeumi terület tájékoztatója. Kiadja a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi főosztálya által megbízott Múzeumi kabinet. Szerkesztő bizottság: Gerellyes Ede, Korek József (felelős szerkesztő), Kovács István, Lakatos László, Major Gyula, Radocsay Dénes, Szolnoky Lajos, Vízny Ottó. Bp. Múzeumok Rotaüzeme. 1964: 4. szám. 72 p. 1965: 1, 2, 3. sz. 1—230.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1. 1960. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSze 7. 1965. 402—403., 3. 1963. Rec. Bach Ivan: Vjesti 14. 1965. 61., 4/5. 1961/1962. Szerkesztő Csallány Dezső. 1964. 219. p. 41 t. 46 ill., 6/7. 1963/1964. Bp. 1965. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ 128 p. 87 t. 9 ill.
- Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Dissertationes archaeologicae ex institutio archaeologicae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Fasc. 6. Szerkesztő bizottság: Banner János, László Gyula, Oroszlán Zoltán. Bp. 1964. Múzeumok Rotaüzeme. 135 p. 1 t.
- Régészeti Füzetek. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Fasc. 18. Az 1964. év régészeti kutatásai., Ser. II. fasc. 12/a. Méri István: Árpád-kori építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában., Ser. II. fasc. 13. Koczur Éva: Somogy megye régészeti lelet katasztere.
- Régészeti Tanulmányok I. et II. Rec. Filep Antal: Ethn 75. 1964. 634—636.
- Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. I. 1963. Szerkesztő: Szentlélek Tihamér. Szombathely (Bp. Franklin ny.) 320 p. ill.
- Studia Archaeologica. Publicationes instituti archaeologici Academiae scientiarum hungaricae. Redigit: L. Gerevich. Tom. 3. Fettich Nándor: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc.
- A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1963/64. Orosháza 1964. 464 p. 13 t.
- Szovjet Régészet. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum 21. szám. Szerkesztő: Németh Endre. Felelős kiadó: Filep Ferenc: Bp. 1965. 156. p
- Tanulmányok Budapest Múltjából XV. 1963. Rec. Vörös Károly: Sz 99. 1965. 581—583.
- II. Általános munkák és összefoglaló ásatási jelentések Generalia. Effusiones
- Archäologische Forschungen im Jahre 1963. Herausgegeben von Alice Sz. Burger. ArchÉrt 91. 1964. 249—268. 1 t., ... im Jahre 1964. id. ArchÉrt 92. 1965. 229—249. 1 t.
- Bakó Ferenc: Maklár. Település néprajzi tanulmány. — Die Siedlungsgeschichte und die völkischen Bauten der Gemeinde Maklár. EgrIME 1964. 287—330. 34 ill. (331—350.)
- Borzsák István: Budapest helyének ismerete a görög-római irodalom és a korai középkori térkép ábrázolásokról tükrében. — La connaissance de l'emplacement de la ville de Budapest suivant la littérature gréco-romaine et d'après les cartes du premier temps du Moyen âge. (Résumé.) FöldÉrt 14. 1965. 335—350, 350—351. 4 ill.
- Broby-Johansen Rudolf: Ember és művészet. Ford. G. Beke Margit. Az előszót írta Molnár László. Bp. 1965. Gondolat Kiadó 244 p. ill.
- Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György: Magyarország története az őskortól 1526-ig. 2. kiad. Bp. Tankönyvkiadó 1965. 460 p. 32 t. Magyarország története I. Egyetemi tankönyv.
- Erdélyi István: Újabb régészeti kutatások a Komi ASzSzK területén. ArchÉrt 92. 1965. 218—219.
- Az 1964. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1965. 87 p. 1 t. RégFüz 18.
- Fajth Tibor: Itália. Bp. 1964. 635 p. 59 t. Panoráma Úti Könyvek.
- Gazdapusztai Gyula: A régészet szerepe a valláskutatásban. Valóság 8. 1965: 2. 89—97.
- Gerevich László: Archaeology. Science in Hungary 277—286. 1 t. 1 ill.
- Gilyén Nándor: A statika szerepe az építészet történeti formák kialakításában. ÉpKK 8. 1964. 467—494. 16 ill.
- Hensel Witold: Les méthodes archéologiques de la recherche sur la culture matérielle de campagnes. Acta-ArchHung 17. 1965. 47—48.
- A History of Technology. Red. by C. Singer etc. Oxford 1954—1958. Rec. ifj. Barta János: AgtSze 7. 1965. 409—413.
- Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai I. (Terv-tanulmány.) HK 12. 1965. 631—663.
- Jenei Ferenc—Koppány Tibor: Győr. Bp. 1964. Képzőművészeti Alap Kiadó 190 p. 128 ill. Magyar Műemlékek.
- Kao-Csi: A kínai régészet újabb leletei. ArchÉrt 92. 1965. 94—95.
- Kemenczei Tibor—K. Végh Katalin: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959—1963. években. MiskolciMÉ 4. 1962/1963. 233—242.
- Kisbán Eszter: A kenyér néprajzi kutatása Európában. — Этнографические исследования по хлебу в Европе (Резюме.) — Ethnographische Forschung des Brotes in Europa. (Auszug.) Ethn 76. 1965. 313—337, 337—338, 338—339.
- Kiss József: A technika történeti érdeklődés néhány forrásáról a középfokú történelemtanításban. Sz 99. 1965. 910—924.
- Koppány Tibor—Sági Károly: Csobánc. Bp. 1965. Pannonia 31 p. 18 ill. (Deutsch 30—31.) Műemlékeink.
- Koval Václav: Élet és halál — fém és vas. Bp. 1965. Tánácsos Könyvkiadó 312 p. ill.
- Kralovszky Alán: Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944—1961. (leletkataszter). — Archaeological Excavations in County Hajdú-Bihar 1944—1961. (Register of Finds) DebME 1962/1964. 31—44, 45.
- Kralovszky Alán: Über einige Fragen der Erforschung der frühen Periode der Agrargeschichte. Acta-AntSzeged 8. 1965. 47—57. 6 ill.
- Levárdy Ferenc: Pannonhalma. Bp. 1965. Pannonia. 76 p. 51 ill. (deutsch 70—72, français 75.)
- Lipták Gábor: Balatonfüred, Alsóörs, Csepel, Nagyvázsony. 2. átd. kiad. Bp. 1965. 92 p. ill. Panoráma Balatoni Sorozata 9.
- A magyar nép története. Írták: Barta István, Hanák Péter, Makkai László, Lackó Miklós, Nagy Zsuzsanna, Ránki György. A Kultúra Világa 8. 1965. 279—662. ill.
- Magyarország története. Szerk. Molnár Erik, etc. 1—2. Bp. 1964. Rec. Erényi Tibor—Karsai Elek: TársSze 20. 1965: 6. 102—107.
- Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovács József. Bp. 1963. Rec. Horváth Pál: AgtSze 7. 1965. 394—397., Kőhegyi Mihály: Ethn 76. 1965. 291—295., Vörös Károly: Sz 99. 1965. 930—933.
- Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Bp. 1963. Rec. Granasztói Pál: ÉpKK 8. 1964. 603—604.
- Mesterházy Károly—Módy György: Előzetes jelentés a debreceni Déri Múzeum 1965. évi biharkeresztesi ásatásáról. SzegediRégKonf 1965. 8—9.

Molnár Erik: Historical Science. Science in Hungary 161—178.

Művészeti Lexikon. Főszerk. Zádor Anna és Genthon István. Első kötet. A—E. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó 680 p. ill.

Palla Ákos: Újabb adatok Buda hőforrásainak történetéhez. — L'histoire des eaux thermales de Budapest et de ses environs depuis l'époque de la pierre (néolithique) jusqu'à nos jours. ComHistMed 23. 1964. 115—127, 129—137.

Pásztor Pál—Berkó Árpád: Kisémedi 900 éve. Vác 1964. Pest megyei ny. 79 p. (4 t.)

Pethő Tibor: Hévíz és környéke. 2. átd. kiad. Bp. 1965. 72 p. ill. Panoráma Balatoni Sorozata 6.

Régészeti állami vizsga dolgozatok. RégDolg 6. 1964. 135.

Sági Károly: Keszthely és környéke. 2. átd. kiad. Bp. 1965. 88 p. ill. Panoráma Balatoni Sorozata 5.

Sur J. I.: Elbeszélések a naptárról. Bp. 1964. Kossuth Könyvkiadó 224 p.

Szepessy Gábor: Egy 1802-ből származó térkép régészeti vonatkozásai. ArchÉrt 92. 1965. 91—92. 1 ill.

Tarján Rezső: A vízipuskától a centrifugál szivattyúig. A tűzoltó fecskendő fejlődése. Bp. 1964. 171 p. 130 ill.

B. Thomas Edit: Archäologische Funde in Ungarn. Bp. 1956. Rec. Šašel Jaro: ArchVest 15/16. 1964/1965. 346—347.

Trogmayer Ottó: Az Alföld régészeti kutatásának újabb eredményei. (A szegedi második régészeti tudományos ülésszak.) Múzközl 1964: 4. 64—66.

Unger Mátyás—Szabolcs Ottó: Magyarország története. (Rövid áttekintés.) Bp. 1965. Gondolat Kiadó 419 p. ill.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia Historia archaeologiae. Catalogi museumum

Abody Béla: Múzeumi hónap 1965. Népművelés 12 1965: 12. 22—23. 5 ill.

Andrejević-Kun Nada: Jugoszláv múzeumok. MuzKözl 1965. 217—223.

Bakó Ferenc: Beszámoló a Heves megyei múzeumok 1963. évi munkájáról. EgriMÉ 2. 1964. 407—411.

Bakó Ferenc: Az új egri múzeumi kiállítás. Népművelés 12. 1965: 7. 16. 6 ill.

Baktay Ervin (1890—1963.) Nekrológ: Harmatta János: AnTan 11. 1964. 287.

Balassa Iván: A vidéki múzeumok szakember gondjai. Múzközl 1964: 4. 56—61.

Banner János: Emlékezés Rómer Flóris születésének 150. évfordulójára. Művéd. 9. 1965. 142—145. 2 ill., In Memory of the 150th Anniversary of F. Flóris Rómer. ActaArchHung 17. 1965. 411—412.

Banner János: Jósza András és Herman Ottó levelezéséből. (Születésének — 1834. november 30. — 130. évfordulójára.) — Aus dem Briefwechsel von András Jósza mit Ottó Herman. NyíregyháziMÉ 6/7. 1963/1964. 7—16, 17—18.

Banner János—Jakabffy Imre: A Közép Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959. 1961. Rec. Kostrzewski J.: ArchWroclaw 13. 1962. 163.

A Baranya megyei múzeumok 1962. évi működése. Bp. 1962. Rec. Važanova J.: VyB 4. 1965. 34.

Béni Miklósné: Az 1962. évi Múzeumi Hónap értékelése és az 1963. évi Múzeumi Hónap feladatai. Bp. 1963. Rec. Važanova J.: VyB 4. 1965. 50—51.

Béni Miklósné: A múzeumi hónap 1964-ben. Múzközl 1964: 4. 1—7.

Béni Miklósné: Néhány szó a IV. Országos múzeumi hónapról. Népművelés 12. 1965: 11. 15—16. 9 ill.

Béres András: Jelentés a Déri Múzeum 1962. évi munkájáról. — Отчет о работе Дебреценского Музея имени Дери за 1962 год. DebMÉ 1962/1964. 3—11, 12—13.

Béres András: Jelentés a Hajdú-Bihar megyei múzeumok igazgatóságának 1963. évi munkájáról. — Отчет о работе дирекции музеев области Хайду-Бихар за 1963 год. DebMÉ 1962/1964. 15—23, 24—25.

Bersu Gerhard 1889—1964. Nekrológ, Mozsolics Amália: ArchÉrt 92. 1965. 217—218.

Bibliographia archaeologica Hungarica 1964. vide: Németh Endre

Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1960—1961. Redigit: Péter Gunst. Bp. 1964. Mezőgazdasági Múzeum 208 p. Rec. Demény L.: Studii 18. 1965. 454—458.

Bibliographie choisie des ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1962. Acta-HistHung 11. 1965. 425—447.

Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1959—1963. NouvÉtHist 2. 463—629.

Bögel József: Vidéki múzeumaink — a népművelő szemével. Jászok 10. 1964. 114—117. 2 ill.

Bóna István: Beszámoló a milánói Lericie-intézet 1964. évi nemzetközi régészeti-geofizikai tanfolyamáról. ArchÉrt 92. 1965. 92—94.

A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig. (Jegyzőkönyv.) Bp. 1965. Múzeumok Rotaüzeme 133 p.

Dankó Imre: Jelentés a Baranya megyei múzeumok munkájáról. Múzközl 1965. 94—100.

Dombi József: Múzeumok — remekművek. Bp. 1964. Képzőművészeti Alap Kiadó 450 p. ill.

Domonkos Ottó: A tudományos és népművelő munka aránya a múzeumokban. Múzközl 1965. 1—5.

Draveczky Balázs: A felfedező ásó nyomában. Népszabadság 23. 1965: 56. (márc. 7.) 13. 5 ill.

Duma György: Mázas kerámiák felületi elváltozásainak vizsgálata és a felületi szennyezőrétegek eltávolítása. ArchÉrt 92. 1965. 221—227. 12 ill.

Entz Géza: Móra Múzeum. Kötár. Bevezette Bálint Alajos. Szeged 1965. 32 p. 16 ill.

Erdélyi István — Navaan D.: Az 1963. évi mongol—magyar régészeti expedíció eredményei. — Результаты монголо-венгерской экспедиции 1963 года. Резюме. ArchÉrt 92. 1965. 73—84, 85. 23 ill.

Éri István: Múzeumaink szerepe és tevékenysége népművelési célkitűzéseink megvalósításában. Bp. 1963. Rec. Važanova J.: VyB 4. 1965. 52.

Farkas Gyula: Herman Ottó antropológiai munkássága (Megemlékezés halálának 50. évfordulóján.) AntropKözl 8. 1964. 135—139. 4 t.

Felvinczi Takács Zoltán 1880—1964. Nekrológok. Horváth Tibor: (in English) ActaOrHung 18. 1965. 382—383., AnTan 12. 1965. 116., Művészet 6. 1965. 48., Múzközl 1964: 4. 67—68., László Gyula: ArchÉrt 92. 1965. 217.

Fitz Jenő: Jelentés a Fejér megyei múzeumok 1960—1962. évi tevékenységéről. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 171—176. 3 ill.

Filep Antal: Az új egri történeti kiállításról. Múzközl 1965. 201—203.

Fülep Ferenc: A magyar régészet feladatai az MSzMP VIII. kongresszusa után. Bp. 1963. Rec. Važanova J.: VyB 4. 1965. 37—38.

Fülep Ferenc: Muzeológiai tanulmányút UNESCO-ösztöndíjjal. Előadások a magyar múzeumokról és kutatásokról. Magyar Nemzet 1965. szept. 19.

Fülep Ferenc: Tanulmányúton Nyugat Európában. Népművelés 12. 1965: 10. 25—27. 4 ill., ibid. 11. 13—14. 2 ill.

Gaál László (1891—1964.) Nekrológok: Apor Éva: ActaOrHung 18. 1965. 381—382., Borzsák István: AnTan 11. 1964. 288.

Gábori Miklós: Beszámoló az Ős- és Ókortudományi osztály munkájáról. BpTörtMTev 21—41.

Die Geschichte der Völker Ungarns bis Ende des 9. Jahrhunderts. Führer durch die Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums. Bp. 1963. Rec. Filip Jan ARoz 17. 1965. 119—120., Šašel Jaro: Argo 3. 1964. 110.

Gönczi Éva—Szabó Erzsébet: A 1963. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. Közreadja a Magyar Nemzeti Galéria. MűvtÉrt 13. 1964. 321—349.

A Győri Xántus János Múzeum és kiállításai. — Xántus

- János Museum Győr und seine Ausstellungen. Győr 1965. 48 p. 18 ill. (deutsch 33–48.) A Győri Xántus János Múzeum Közleményei 2.
- Harmatta János: Az Ókortudományi Társaság 1964. évi közgyűlése. AnTan 11. 1964. 308–309.
- Hegyi Klára: Kiállítás Szigetváron. Sz 98. 1984. 1368–1369.
- Herman Ottó vide: Banner János, Farkas Gyula, Sáfrán Györgyi (Pars IV.)
- Honti János (1910–1945.) Nekrológ. Dobrovits Aladár: AnTan 12. 1965. 118–119.
- Horeáth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremitani Társulat 1964. évi működéséről. ArchÉrt 98. 1964. 227–228., MűvtÉrt 14. 1965. 271–272.
- Horeáth Tibor Antal (1889–1964.) Nekrológ. Bendefy László: Jászkunság 19. 1965. 1. 136–139. 1 ill.
- Irányelvek a magyar múzeumok III. ötéves tervéhez. (1966–1970.) Múzközl 1965. 155–166.
- Jelentés az István király múzeum 1958/1959. évi tevékenységéről. Székesfehérvár 1963. Rec. Vázanova J.: VyB 4. 1965. 38–39.
- Jósa András vide: Banner János, Ratkó Ferenc.
- Kanócsay Margit–Banner János: Torma Károly leveleiből. RégDolg 6. 1964. 17–53.
- Kiss Ákos: A párizsi nemzetközi mozaik konferenciáról. ArchÉrt 91. 1964. 242.
- Kiss Lajos (1881–1965.) Nekrológ. Ortutay Gyula: Ethn 76. 1965. 132–134. 1 ill., Múzközl 1965. 60–62.
- Kiss László: Adatok a múzeumok 1964. évi munkájáról. Múzközl 1965. 69–94.
- Kiss László: A múzeumi működési engedélyek kiadásáról. Múzközl 1965. 225–229.
- Kniesz István (1898–1965.) Nekrológok: Balezky E.: (no pycku) StuSl 11. 1965. 3–10. 1 ill., Hadrovics László: MTud 72. (Uf 10.) 519–521. 1 ill., Kiss Lajos: MNyelvör 89. 1965. 409–410., Ligeti Lajos–Bárczi Géza: MNy 61. 1965. 129–131, 131–132.
- Kocztur Éva: Somogy megye régészeti leletkatasztere. Bp. 1964. Magyar Nemzeti Múzeum 169 p. RégFüz i3.
- Kocztur Éva vide: Korek József
- Kőhegyi Mihály: Adatok Móra Ferenc munkásságához (Öttömös, Csóka.) SzegediRégKonf1965.7–8.
- Kőhegyi Mihály: Adatok Rómer Flóris munkásságához. Arrabona 7. 1965. 555–556.
- Kőhegyi Mihály: A bajai Türr István Múzeum régészeti tevékenysége 1960-ban. Művügy 6. 1964. 54–55.
- Kőhegyi Mihály: vide: Folia Archaeologica XIII. et XIV. (Pars I.), Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. (Pars I.), Magyarország történeti Demográfiája (Pars II.), Szabó Kálmán nekrológ (Pars III.), Dombay János (Pars IV.), Holub József (Pars VIII.)
- Komáromi József: A Herman Ottó Múzeum működése (1954–1963.) MiskolciMÉ 4. 1962/1963. 243–250.
- Korek József: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum munkájáról az 1962. évben. Bp. 1963. Rec. Vázanova J.: VyB 4. 1965. 41–42.
- Korek József: A népművelési munka néhány kérdése a régészeti terepmunkák során. Múzközl 1964: 4. 52–55.
- Korek József: A régészeti szakmai-ideológiai továbbképzés két éve. Múzközl 1965. 166–171.
- Korek József–Kocztur Éva: A régészeti feltárások és anyaguk helyzete. Múzközl 1965. 6–13.
- Korek József–Szolnoky Lajos: Elképzelések a múzeumok távlati régészeti és néprajzi kiállításairól. Múzközl 1965. 203–207.
- Korompai János: Az 1964. évi múzeumi hónap tapasztalatai Heves megyében. Múzközl 1964: 4. 8–12.
- Kralovanský Alán: Anwendung neuerer anthropologischer Angaben und Methoden in der archäologischen Forschung. Diss. Auszug. RégDolg 6. 1964. 111–113.
- Kralovanskyné Éry Kinga: Szempontok az antropológiai leletek gyűjtési, restaurálási és raktározási munkáihoz. Múzközl 1965. 13–25. 11 ill.
- Kuzsinszky Bálint vide: Oroszlán Zoltán
- László Gyula: Régészet és történelem. RégDolg 6. 1964. 95–103.
- Lázár Jenő (1903–1964.) Nekrológ. Szilágyi János György: AnTan 12. 1965. 117–118. 1 ill.
- Leszih Andor (1880–1963.) Nekrológ. Huszár Lajos: MiskolciMÉ 4. 1962/1963. 207–209.
- Leszih Andor irodalmi munkássága. Összeállította Zsádányi Guido. MiskolciMÉ 4. 1962/1963. 210–218.
- Lipták Pál: Vázlatos áttekintés a magyarországi ember-tani kutatások 15 évéről (1948–1963.) AntropKözl 8. 1964. 140–148.
- A Liszt Ferenc Múzeum munkája 1964-ben. SSz 19. 1965. 284–285.
- Mády Zoltán: Schmidt József (halálának 30. évfordulóján.) II. Tudományos működése. AnTan 11. 1964. 157–188.
- A magyar múzeumok 1963. évi tervéből. Bp. 1963. Rec. Vázanova J.: VyB 4. 1965. 35.
- A magyar múzeumok munkája. Bp. 1963. Rec. Vázanova J.: VyB 4. 1965. 34.
- A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei. Kiállítási leprello. Bp. 1965. Múzeumok Rotaüzeme 5 p. 1 t.
- Mentsük meg pusztuló régészeti emlékeinket! FMNYV dunaiújvárosi telepe 18 p. 14 ill.
- Mészáros Ede (1889–1964.) Nekrológ. Borzsák István: AnTan 11. 1964. 289.
- Móra Ferenc vide: Kőhegyi Mihály
- Múzeumi kiadványok 1964-ben. Múzközl 1965. 62–66.
- Múzeumok igazgató tanácsának nemzetközi munkaértekezlete 1964. Bp. 1965. Múzeumok Rotaüzeme 63 p.
- A múzeumok szerepének növeléséről a dolgozók kommunista nevelésében. (Szovjetszkaja Rosszija 1965. V. 22.) Múzközl 1965. 223–224.
- Németh Endre: Bibliographia archaeologica Hungarica 1964. Magyar régészeti irodalom 1964. ArchÉrt 92. 1965. 109–124.
- Németh Endre: Tíz éves a Régészeti könyvtár. Bp. 1963. Rec. Vázanova J.: VyB 4. 1965. 28.
- Nemzeti Múzeum vide: Die Geschichte der Völker Ungarns Führer, Korek József, Magyar Nemzeti Múzeum Kincsei
- Oroszlán Zoltán: Kuzsinszky Bálint (1964. november 6.–1938. augusztus 23.) ArchÉrt 92. 1965. 66–67., Kuzsinszky Bálint az egyetemi tanár. RégDolg 6. 1964. 1–16. 1 t.
- Országos Múzeumi Hónap, 1965. Program. Bp. 1965. Múzeumok Rotaüzeme 162 p., Múzeumi Hónap. BorsSze 9. 1965: 4. 71.
- Papp László: A Zala megyei földrajzi névgyűjtés. Az Oształy ünnepi ülése Zalaegerszegen. MTAK 1. 22. 1965. 457–459.
- S. Pével Judit: A szombathelyi Savaria Múzeum története. Szombathely első archeológiai gyűjteménye. — Die Geschichte des Savaria Museums. Savaria 1. 1963. 293–310, 311–312. 2 ill.
- Radocsay Dénes: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremitani Társulat 1963. évi működéséről. ArchÉrt 91. 1964. 248–249., MűvtÉrt 13. 1964. 318–319.
- Ratkó Ferenc: Emlékezés Jósa Andrásra. ComHistMed 33. 1964. 151–161.
- Rómer Flóris vide: Banner János, Kőhegyi Mihály
- Saint–Blanquat Henri de: A régészet módszereiről. Márványszobor, homokszeme. Éltud 20. 1965. 494–497.
- Schlager Károlyné: Múzeumi vastárgyak szakszerű védelme és csomagolása. MuzKözl 1965. 207–213.
- Schmidt József vide: Mády Zoltán
- Soós Gyula: Kétáramkörös betörés elleni biztonsági berendezés Múzközl 1965. 58–60. 1 ill.
- Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremitani Társulat régészeti tevékenysége az 1963. évben. ArchÉrt 91. 1964. 249., ... az 1964. évben ArchÉrt 92. 1965. 228.
- Sűrített levegő a régészet szolgálatában. Kutatások a belgiumi Han barlangban. Éltud 20. 1965. 861–862. 5 ill.

- Szabó János Viktor: Régészeti kutatások Heves megyé-
be 1959–1960. EgriVárHir 2. 1961. 34–38., 1961.
évben. 3. 1961. 37–43., 1962. évben. 4. 1962. 28–31.,
1963-ban. 5. 1964. 22–23.
- Szabó Kálmán (1886–1963.) Nekrológ. Kőhegyi Mihály:
Ethn 75. 1964. 614–617. Függelék: Szabó Kálmán
irodalmi munkássága. 615–617.
- Székesfehérvári Múzeum. Új szerzemények. Bánki Zsuzsa:
Régészeti gyűjtemény. AlbaRegia 4/5. 1963/1964.
177–1678., Fitz Jenő: Római kőtár. 178–179.,
K. Kovalovszky Márta: Könyvtár. 184–187.
- Szentlélek Tihamér: Előszó a Savaria c. értesítő megin-
dulásához. Savaria 1. 1964. 7–8.
- Szentlélek Tihamér: A Savaria Múzeum régészeti tárá-
nak története 1945–1962-ig. — Geschichte der
archäologischen Sammlung des Savaria Museums
von 1945–1962. Savaria 1. 1963. 85–97, 98–105.
- Szépművészeti Múzeum. Vezető. Bp. 1965. Kossuth ny.
76. p. 70 ill.
- Szinavölgyi Oszkár: A diósgyőri központi kohászati
múzeum. Múzközl 1965. 45–50.
- A szombathelyi várostörténeti konferencia. Sz 99. 1965.
333–342.
- Tarjányi Sándor: Beszámoló a Budapesti Történeti
Múzeum 20. éves fejlődéséről. BpTörtMTev. 4–20.
- Tarjányi Sándor: A Budapesti Történeti Múzeum vár-
palotai kiállításának terve. Múzközl 1965. 127–
135.
- B. Thomas Edit: Beszámoló a VIII. Nemzetközi klasszika-
archaeológiai kongresszusról. ArchÉrt 91. 1964. 242.
- B. Thomas Edit–Szentlélek Tihamér: Führer durch die
archäologischen Ausstellungen des Bakonyer Muse-
ums in Veszprém. Bp. 1959. Rec. Petru Peter:
ArhVest 15/16. 1964/1965. 355–356.
- Torma Károly vide: Kanosay Margit
Új régészeti kutatóműszer a magnetométer. Éltud 20.
1965. 522.
- Uzsoki András: Geschichte der archäologischen For-
schung in Győr und Umgebung. Diss. Auszug. Rég-
Dolg 6. 1964. 104–105.
- Uzsoki András: A Győr-Sopron megyei múzeumi szerve-
zet könyvtári hálózatának kialakításáról. Múzközl
1965. 50–53.
- Uzsoki András: A győri és Győr környéki régészeti gyűj-
tés és kutatás története. — Geschichte der archäologi-
schen Sammlung und Forschung in Győr und Umge-
bung. — The History of Archaeological Collection
and Research in the City and Region of Győr.
Arrabona 7. 1965. 5–85, 86–91, 91–96. 19 ill.
- Uzsoki András: Jelentés a győri Xántus János Múzeum
1962. évi működéséről. Győr 1963. Rec. Vázanova J.:
VyB 4. 1965. 47–48.
- Uzsoki András: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi
szervezet 1964. évi működéséről. Arrabona 7. 1965.
557–567.
- B. Vágó Eszter: A Dunaújvárosi Múzeum jelentése az
1960–1962. évekről. Régészet. AlbaRegia 4/5.
1963/1964. 196–198.
- K. Végh Katalin–Kemenczei Tibor: A Herman Ottó
Múzeum régészeti kutatásai 1945–1965. között.
BorsSzele 9. 1965. 2. 38–44. 8 ill.
- Vörös Károly: Néhány szó a történeti muzeológiáról. Sz
99. 1965. 885–892.
- V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent törté-
neti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek)
jegyzéke (1964. január 1. – december 31.) Sz 99. 1965.
356–390, 1057–1089.
- (Some Problems of the Tokod Group.) AlbaRegia
4/5. 1963/1964. 65–71. 3. t. 1 ill.
- Bándi Gábor: Pferdgeschirre mit Knochenbestandteilen
aus der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken.
ActaAntSzeged 8. 1965. 87–95.
- Banner János: Die Pécelér Kultur. Bp. 1956. Rec. Tasić
Nikola: Rad 11. 1962. 237–238.
- Banner János vide: Torma Károly (Pars III.)
- Bodrogi Tibor: Indonézia őskora. Éltud 20. 1965. 1318–
1322. 9 ill., 1366–1371. 6 ill., 1414–1419. 5 ill.
- Boessneck J. — Jéquier J. P. — Stampfli H. R.: Seeberg,
Burgäschisee-Süd. Die Tierreste. Bern 1963. Rec.
Bökönyi Sándor: AgtSzele 7. 1965. 416–417.
- Bognárné Kutzián Ida: The Copper Age Cemetery of
Tiszapolgár-Basatanya. Bp. 1963. Rec. Buxton D. A.
J. AntJ 44. 1964. 249–250., Kálicz Nándor: ArchÉrt
92. 1965. 99–103., id. MTud 72.) Uf 10.) 686–688.,
Párducz Mihály: Acta Arch Hung 17. 1965. 413–
416., Willwieseder Kurt: JSalzburg 9. 1963. 243–245.
- Bohm Peter: Tabáni kelta leletanyag vizsgálata. ArchÉrt
91. 1964. 243–248. 9 ill.
- Bökönyi Sándor: Adatok a közép- és kelet-európai vaskori
lovak ismeretéhez. Bp. 1964. Rec. Ky: TtK 96.
1965. 107.
- Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásátásának állat-
csontanyaga. Bp. 1963. Rec. Kubasiewicz Marian:
MatSzeczezin 9. 1963. 595.
- Bökönyi Sándor–Kállai L. — Matolcsi J. — Tarján R.:
Összehasonlító vizsgálatok az őstulok és a szarvas-
marha elülső lábközepcsontján. — Vergleichende
Untersuchungen der vorderen Mittelfussknochen des
Ures und des Hausrindes. MezőMKözl 1964. 3–23,
23–24. 9 ill.
- Bökönyi Sándor–Kállai L. — Matolcsi J. — Tarján R.:
Vergleichende Untersuchungen am Metacarpus des
Urs- und des Hausrindes. ZfTierz 81. 1965. 330–347.
9 ill.
- Bökönyi Sándor vide: Boessneck J. etc., (Pars VII.)
- Bóna István: The Peoples of Southern Origin of the
Early Bronze Age in Hungary. I. The Pitvaros
Group. II. The Somogyvár Group. AlbaRegia 4/5.
1963/1964. 17–63. 16. t. 3 ill.
- Bóna István: Über die Entstehung der Frühbronzezeit in
der Theiss–Maros–Gegend. ActaAntSzeged 8.
1965. 59–67.
- Bóna István vide: Dannheimer H. etc., Wegewitz Willi
- Bóna István–Gábori Miklós: Az ókor története I. A
paleolitikumtól a vaskorig. Bp. 1964. Tankönyv-
kiadó 140 p.
- Braidwood R. J. — Howe B.: Prehistoric Investigations
in Iraqi Kurdistan. Chicago 1960. Rec. Hoffmann
Tamás: AgrTSzele 4. 1962. 362–364.
- Chikán Zoltán: Óskori erőd a Várhegyen. EgriVárHir
2. 1961. 29–33. 3 ill.
- Cocchiara Giuseppe: Az örök vadember. A primitív világ
jelentése és hatása a modern kultúrára. Ford. László
János. Az előszót írta Ortutay Gyula. Bp. 1965.
Gondolat 384 p. 46 t.
- A cölöppépitmények kutatásának legújabb eredményei. Éltud
20. 1965. 2257.
- Crawley Ernest: The Mystic Rose. A Study of Primitive
Marriage and of Primitive Thought in its Bearing
on Marriage. Revised and greatly enlarged by
Theodore Besterman. New York 1960. Rec. Voigt Vil-
mos: Ethn 76. 1965. 278.
- Csullányi Dezső: Szkita íjmaradványok. — Остатки ски-
тских ликов. — Fragments d'arcs scythes. NyirME
4/5. 1961/1962. 7–13, 13–14, 15–16. 4 ill.
- Csalog József: Zur Frage der Körös-Gruppe in Ungarn.
ActaAntSzeged 8. 1965. 19–25.
- Curwen E. C.: Plough and Pasture. London 1946. Rec.
Hoffmann Tamás AgtSzele 2. 1959. 234–236.
- Dannheimer H. — Torbrügge W.: Vor- und Frühgeschichte
im Landkreis Ebersberg. Kallmünz 1961. Rec. Bóna
István: AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 247–248.
- Dombai János: Die Siedlung und das Gräberfeld in
Zengővárkony. Bp. 1960. Rec. Kőhegyi Mihály:
ComHistMed 35. 1965. 332–333.

IV. Őskor — Præhistorica

- Ákos Károly: Az áldozat. Istenek nyomában. A medve-
rejtély. Bp. 1963. Móra Ferenc Könyvkiadó 264 p.
57 ill. 1 mell.
- Allchin F. R.: Neolithic Cattle—Keepers of South India.
Cambridge 1963. Rec. Makkay János: ArchÉrt 92.
1965. 105–106.
- Bándi Gábor: Data to the Early and Middle Bronze Age
of Northern Transdanubia and Southern Slovakia.

- Draveczy Balázs*: Újabb adatok a vonaldiszes kultúra dunántúli elterjedéséhez. Szegedi RégKonf 1965. 3–4.
- Foltiny István*: Hungarian Archaeological Findings in the American Museum of Natural History. A Preliminary Report. HungQuart 5. 1965. 57–69. 2 t.
- Foltiny István*: A New York-i American Museum of Natural History Győr-Sopron megyei őskori bronzai és kapcsolataik. — Prehistoric Bronzes from Győr-Sopron County in the American Museum of Natural History in New York and their Relationships. Arrabona 7. 1965. 97–103, 106–111. 2 t. (4 ill.)
- Foltiny István*: Zwei neue Boiu-Schwester und ihre Zeitstellung. (Valsugana — Szeged-Tiszameder.) Sbornik Brno 1963/1964. 269–275. 1 t.
- Frazer James G.*: Az aranyág. Ford. Bodrogi Tibor — Bónis György. Bp. 1965. Gondolat Kiadó 440 p. 1 t.
- Gábori Miklós*: Gisements et industries de l'âge de la pierre en Mongolie. Bp. 1963. Rec. Vaufray R.: L'Anthropologie 69. 1965. 313–314.
- Gábori Miklós*: A késői paleolitikum Magyarországon. Bp. 1965. Rec. Vaddász Elemér: MTud 72. (Uf 10.) 378–379., *Vértés László*: ArchÉrt 92. 1965. 99.
- Gábori Miklós*: Über einige Aufgaben der Paläolithforschung in Südungarn. Acta AntSzeged 8. 1965. 41–45.
- Gábori Miklós*: Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. Acta ArchHung 17. 1965. 111–127. (4 t.) 3 ill.
- Gábori Miklós* vide: *Pars III.*, *Bóna István*
- Gáboriné Csánik Veronika*: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen. — Observations faites dans la station préhistorique de Békásmegyer. Résumé. ArchÉrt 91. 1964. 201–212, 212, 214. 11 ill.
- Gazdapusztai Gyula*: A battonyai bronzkori temető. Szegedi RégKonf 1965. 4.
- Gazdapusztai Gyula*: Réz- és középkori telep és temető Tégláson. Beszámoló az 1962. évi leletmentő ásatásról. — A Copper and Medieval Age Settlement and Cemetery at Téglás. DebMÉ 1962/1964. 115–123, 124–125. 12 t. 2 mell.
- Gazdapusztai Gyula*: Zusammenhänge der Kulturen der Ungarischen Tiefebene und des Nordkaukasus in der Skythenzeit. Acta AntSzeged 8. 1965. 107–118.
- Glob P. V.*: Plovbilleder i Val Canonica. Aarhus 1954. Rec. Hofer Tamás: AgtSzé 2. 1959. 239.
- Grynaeus Tamás*: Összehasonlító és aetiopathogenetikai vizsgálatok a fossilis és recens hyperostosisok körében. ComHistMed 36. 1965. 67–148. 14 ill. 1 mell.
- Gunda Béla* vide: *Makkay János*
- Háromezeréves csontkorcsolya a kazáhsztáni Borovojk tónál*. ÉITud 20. 1965. 1198.
- Hillaby John*: Kirándulás a kőkorszakba. Az ausztráliai bindibu bennszülöttek élete. ÉITud 20. 1965. 1504–1507. 1 ill.
- Jósa András*: Bronzkori halmaz leletek (Kemenczei Tibor értékelésével). — Depotfunde aus der Bronzezeit. NyirMÉ 6/7. 1963/1964. 19–44, 45. 73 t. 1 ill.
- Kalicz Nándor*: Orosháza és környéke az őskorban. Orosháza története 93–102. 17 t.
- Kalicz Nándor*: Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Bp. 1963. Rec. Benac Alojz: GlasArhSarajevo N. S. 19. 1964. 217–218., *Kobler Ellen L.*: AJA 69. 1965. 71–72., *Makkay János*: MTud 72. (Uf. 10.) 1965. 814–815., *Patay Pál*: ArchÉrt 92. 1965. 103–105.
- Kalicz Nándor*: Siedlungsgeschichtliche Probleme der Körös- und der Theiss-Kultur. Acta AntSzeged 8. 1965. 27–40.
- Kalicz Nándor*—*Makkay János*: A vonaldiszes kerámia problémái az Alföldön. Szegedi RégKonf 1965. 1–3.
- Kalicz Nándor* vide: *Bognárné Kutzián Ida*
- Kemenczei Tibor*: Die Beziehungen zwischen Nordungarn und dem Alföld in der Spätbronzezeit. Acta AntSzeged 8. 1965. 77–86.
- Kemenczei Tibor*: Négyezeréves kisázsiai népelemek hazánkban. TtK 96. (Uf 9.) 1965. 442–444. 5 ill.
- Kemenczei Tibor*: A péceli kultúra újabb ember alakú urnaleletei. — Neuere menschenförmige Urnen der Pécel Kultur in Center. Miskolci Közl 6. 1964. 10–13, 14. 5 ill.
- Kemenczei Tibor*: A pilinyi kultúra bárcai csoportja. — Die Bárcaer Gruppe de Pilinyer Kultur. MiskolciMÉ 4. 1962/1963. 7–22, 23–36. (6 t.)
- Kemenczei Tibor*: A pilinyi kultúra tagolása. — Ein Beitrag zur Frage der Gliederung der Pilinyer Kultur. ArchÉrt 92. 1965. 2–24, 24–26. 10 ill.
- Kemenczei Tibor*: A tiszaszederkényi későbronzkori rakárlelet — Die Tiszaszederkényer Hortfund aus der Spätbronzezeit. MiskolciMÉ 4. 1962/1963. 37–40, 40–43. (1 t.)
- Kemenczei Tibor* vide: *Pars II.*, *Jósa András*
- Kőkorszakbeli barlangrajzok az urali Kapiva barlangban*. ÉITud 20. 1965. 1438.
- Korai kőkorszakbeli barlangfestmény a portugáliai Politikenben*. ÉITud 20. 1965. 906.
- Kőszegi Frigyes*: A rákospalotai kincslelet. RákospalotaMÉ 1. 1964. 9–32. 2 ill.
- Kovács Tibor*: Adatok a későbronzkori egyeki csoport kialakulásához. — Some Facts of the Emergence of a Late Bronze Group at Egyek. DebMÉ 1962/1964. 75–84, 85–86.
- Kovács Tibor*: Jelentés a sárbogárdi későhalomsíros temető 1961. évi feltárásáról. — Bericht über die Ausgrabungen des spätbronzezeitlichen Gräberfeldes von Sárbogárd im Jahre 1961. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 201–202, 202–203. 1 ill.
- Kovács Tibor*: A Közép-Tiszavidék kulturális képe a későbronzkorban. Szegedi RégKonf 1965. 4–5.
- Kralovics Alán*: Óskori leletek Bakonycsérnyesikátor pusztán. — Archäologische Funde von Bakonycsérnyes-Sikátor pusztá. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 204, 205. 2 ill.
- Kretzoi Miklós*—*Vértés László*: Lower Palaeolithic Hominid and Pebble Industry in Hungary. Nature 1965. 205.
- Kretzoi Miklós*—*Vértés László*: The Role of Vertebrate Fauna and Palaeolithic Industries of Hungary in Quarternary Stratigraphy and Chronology. — О роли фауны позвоночных и палеолитических промышленных культур в стратиграфии четвертичной системы. Резюме. Acta GeolHung 9. 1965. 125–143, 144.
- Kretzoi Miklós*—*Vértés László*: Upper Biharian „Intermindel” Pebble—Industry Occupation Site in Western Hungary. CurAnthrop 6. 1965. 74–87.
- A legrégibb üstökös-ábrázolások*. Neolitikori kódarab a morvaországi Lhanicéből. ÉITud 20. 1965. 1052. 2 ill.
- Lowie Robert H.*: Primitive Religion. New York. Rec. Voigt Vilmos: Ethn 76. 1965. 275.
- Makkay János*: Megjegyzések a „Fanyűvő Sámson” ikonográfiájához. — Remarques on the Iconography of „Samson Uprooting a Tree.” Summary. ArchÉrt 91. 1964. 215–216, 216–217.
- Makkay János*: Megjegyzések Gunda Béla: „Az aterradomívelés és az alföldi kunhalmok kérdése” c. cikkéhez. Ethn 75. 1964. 471–472., *Gunda Béla*: Még egyszer a kunhalmok kérdése. Ethn 75. 1964. 472–473.
- Makkay János*: A mezopotámiai őskor istenalakjai. AnTan 12. 1965. 67–76.
- Makkay János*: What Was the Copper Age Clay Wagon Model of Budakalász? AlbaRegia 4/5. 1963/64. 11–15.
- Makkay János*: Die wichtigsten Fragen der Körös-Starčevo-Periode. Acta AntSzeged 8. 1965. 3–18.
- Makkay János* vide: *Allchin F. R.*, *Kalicz Nándor*, *Lloyd S.*
- Mozsolics Amália*: Die Bedeutung der Chronologie der östlichen Mittelmeerländer für die ungarische Bronzezeit. (Zusammenfassung.) AttiPreist 1962. 383.
- Mozsolics Amália*: Der Goldfund aus dem Komitat Bihar. MAG 93/94. 1964. 104–112. 10 t. *Hartmann A.*: Spektralanalytische Untersuchungen der Goldschalen aus dem Kom. Bihar. id. 112–114.
- Mozsolics Amália* vide: *Arheologia Moldoviei (Pars I.)*, *Bersu Gerhard (Pars III.)*
- Neustupny E. et Jiri*: Czechoslovakia before the Slavs. London 1961. Rec. Szilágyi János György: AnTan 12. 1965. 146–148.

- Nováki Gyula*: Gyakorlati kísérletek neolitikus agrár-eszközökkel. *Agt Szle* 7. 1965. 414—416.
- Nováki Gyula*: A nagygyörbő-várhegyi korabronzkori erődtített telep. — Die befestigte frühbronzezeitliche Siedlung von Nagygyörbő-Várhegy. *ArchÉrt* 92. 1965. 168—175, 175. 7 ill.
- Nováki Gyula*: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. Bp. 1964. *Rec. L. E.*: SSz 19. 1965. 286.
- Ősember* a sarkvidéken, Kínában és Görögországban. *ÉlTud* 20. 1965. 186—187.
- Párducz Mihály*: Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen Ungarn und dem Westen. *CongClassPhilBp* 1965. 77.
- Párducz Mihály*: Graves from the Scythian Age at Ártánd (County Hajdú-Bihar.) *ActaArchHung* 17. 1965. 137—231. 30 t. 17 ill.
- Párducz Mihály*: Magyarország szkíta kora. Doktori értekezés tételei. Bp. 1965. Akadémia. 12 p.
- Párducz Mihály*: Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. *Acta AntHung* 13. 1965. 273—301. 3 t. 1 ill.
- Patay Pál*: Bisherige Ergebnisse der Längswälle in der Ungarischen Tiefebene. *ActaAntSzeged* 8. 1965. 97—105.
- Patay Pál*: A fancesikai bronzlelet. *SzegediRégKonf* 1965. 5—6.
- Patay Pál—Patay Árpád*: A nagyrévi kultúra leletei. — Funde der Nagyrev-Kultur in Diósd. Auszug. *ArchÉrt* 92. 1965. 163—167, 167. 8 ill.
- Patay Pál* vide: *Kalicz Nándor*
- Peschel K.*: Die vorgeschichtliche Keramik der Gleichberge bei Römhild in Thüringen. Weimar 1962. *Rec. F. Petres Éva*: *ArchÉrt* 91. 1964. 275—276.
- F. Petres Éva*: Neuere Beiträge zur Geschichte der Spätbronze- und Früheisenzeit des Mittleren Donaubeckens. *AttiPreist* 1962. 434—438.
- Reim H.*: Die Insektennahrung der australischen Ureinwohner. Eine Studie zur Frühgeschichte menschlicher Wirtschaft und Ernährung. Leipzig 1962. *Rec. Bodrogi Tibor* (deutsch): *ActaEthnHung* 14. 1965. 407—408.
- Saad Andor*: A Korlát melletti Ravaszlyuktetőn végzett gyűjtéseim eredményei. *MiskolciKözl* 6. 1964. 5—10. 19 ill.
- Sáfrány Györgyi*: A bükki őseember kutatás Herman Ottó levelezésében. *BorsSzle* 9. 1965 : 1. 59—66.
- Schönfeld Walther*: Körperbemalen, Brandmarken, Tätowieren. Heidelberg. *Rec. Tárkány Szűcs Ernő*: *Ethn* 76. 1965. 272—273.
- Sellnow Irmgard*: Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte. Berlin 1961. *Rec. Vértes László*: *ActaEthnHung* 14. 1965. 217—218.
- Stieber József*: Studio sulla vegetazione mesolitica in base a carboni di legno fossili, ritrovati in un sito recentemente scoperto in Ungheria (Riassunto.) *Atti Preist* 1962. 61.
- A Szahara őslakói fehérek?* A német Szahara-expedíció legújabb eredményei. *ÉlTud* 20. 1965. 956. 1 ill.
- Thoma Andor*: Die Entstehung der Mongoliden. *Homo* 15. 1964. 1—22. 11 ill. *Rec. Vallois H. V.*: *l'Anthropologie* 69. 1965. 330—331.
- Thoma Andor*: Human Teeth from the Lower Palaeolithic of Hungary. *ZfMorphAnthrop* 57. 1965.
- Thoma Andor*: A janislavice-i őslapp. — Протолапп из Яниславце. Резюме. — The Protolapp of Janislavice. Summary. *ArchÉrt* 92. 1965. 37—40, 41, 41. 3 ill.
- Trogmayer Ottó*: Über einige geschichtliche Fragen der Spätbronzezeit in der südlichen Tiefebene. *ActaAntSzeged* 8. 1965. 69—75.
- Trogmayer Ottó*: Újkőkori házmodell Röszkéről. *SzegediRégKonf* 1965. 1.
- Új elképzelések* a neolitikus Európáról a mezőgazdaság terén. *ÉlTud* 20. 1965. 1723.
- K. Végh Katalin*: Koracászárkori település maradványa a miskolci Szabadság téren. — Frühkaiserzeitliche Siedlungsreste auf dem Szabadság tér in Miskolc. *MiskolciMÉ* 4. 1962/1963. 45—53, 53—62. (5 t.) 4 ill.
- Vértes László*: Die Altsteinzeit der südlichen Donaugebiet. Quartär 1960. *Rec. Kozłowski J.*: *l'Anthropologie* 68. 1964. 599—600.
- Vértes László*: Die Ausgrabungen in Szekszárd-Palánk und die archäologischen Funde. *Swiatowit* 24. 1962. 159—202. 5 t. 10 ill.
- Vértes László*: The Depot of Silex Blades from Boldogkőváralja. A Technological Model of the Manufacture of Stone Implements. *ActaArchHung* 17. 1965. 129—136. 6 ill.
- Vértes László*: Discovery of *Homo erectus* in Hungary. *Antiquity* 39. 1965. 303.
- Vértes László*: Das Jungpaläolithikum von Arka in Nord Ungarn. *Quartär* 15/16. 1964/1965. 79—132. 2t.
- Vértes László*: „Lunar Calendar“ from the Hungarian Upper Paleolithic. *Science* 149. 1965. 855—856. 4 ill.
- Vértes László*: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó 385 p. 75 t. 76 ill. 3 mell. A Magyar Régészet Kézikönyve 1. *Rec. Lázár István*: *Valóság* 8. 1965 : 11. 108—109.
- Vértes László*: Statistiques et graphiques dans l'étude des industries préhistoriques. VII. Analyse statistique des industries paléolithiques. *Palaeohistoria* 10. 1964. 15—62. 2 t. 5 ill.
- Vértes László*: Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. Акад. Наук СССР. Комиссия по изучению четвертичного периода, Москва 1965, 24—27.
- Vértes László* (Hg.) Tata. Eine mittelpaläolithische Travertinsiedlung in Ungarn. Bp. 1964. *Rec. Brunacker Karl*: *BayVorBl* 29. 1964. 268., *Freund Gisella*: *Quartär* 15/16. 1964/1965. 225—229.
- Vértes László*: Typology of the Buda Industry; a Pebble-Tool Industry from the Hungarian Lower Paleolithic. *Quaternaria* 7. 1965. 185—195. 2 ill.
- Vértes László*: Über die Evolution einer altsteinzeitlichen Kultur in Ungarn. *AttiPreist* 1962. 164—168.
- Vértes László*: Visszapillantás múzeumi szolgálatom első éveire. *MúzKözl* 1965. 29—32.
- Vértes László—Kretzoi Miklós—Bertalan Károly*: Jungpleistozäne Funde aus einer Felsnische bei Görömböly—Tapolca. — Верхнеледниковые находки из каменной ниши в с. Гёрёмбёль—Топольце. *KarsztKut* 4. 1962. 81—84, 85. 7. ill.
- Vértes László* vide: *Gábori Miklós, Kretzoi Miklós, Sellnow Irmgard*
- Wegewitz Willi*: Die Urnenfriedhöfe von Dohren und Daensen im Kreis Harburg. Hildesheim 1961. Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen. Bd. 5. *Rec. Bóna István*: *ArchÉrt* 92. 1965. 107—108.

V. Klasszikus és keleti régészet
Archaeologia classica et orientalis

- Anfimov N. V.*: Общественный строй у Меотов (древних Адыгов.) *CongClassPhilBp* 1965. 1.
- Antalfy György*: Staat und Verfassung in der athenischen Demokratie. Bp. 1962. Autoreferat. *BiClOr* 10. 1965. 118—120.
- Aricescu A.*: Sur la population de la Dobroudja pendant les V-ème et IV-ème siècle a. n. e. et les voies de pénétration des influences grecques. *CongClassPhilBp* 1965. 2—3.
- Asher Hiram*: Die Entwicklung der Antiken Synagogen und altchristlichen Kirchenbauten im Heiligen Lande. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. *Rec. Szalai Imre*: *ÉpKK* 8. 1964. 606—609.
- Barbu N. L.*: L'attitude de Thucydide à l'égard de la guerre du Peloponnese. *CongClassPhilBp* 1965. 4.
- Beek M. A.*: Bildatlas der assyrisch-babylonischen Kultur. Gütersloh 1961. *Rec. Komoróczy Géza*: *AnTan* 12. 1965. 140—142.
- Beckwith J.*: Coptic Sculpture 300—1300. London 1963. *Rec. B. Thomas Edit*: *ArchÉrt* 92. 1965. 256.
- Berényiné Révész Magda*: Zur ungarischen Ovid-Legende. Autoreferat. *BiClOr* 10. 1965. 190.

- Berthold H.: Der Untergang der römischen Republik im Geschichtsbild des M. A. Lucanus. CongClassPhilBp 1965. 7/a.
- Besevliev V.: Inschrift in unbekannter Sprache aus Bulgarien. CongClassPhilBp 1965. 7/b.
- Blanc A.: A görög fazekasok titka. Éltud 20. 1965. 742—747. 10 ill.
- Blavatszkij V. D.: Воззрения Боспорского анонимного историографа конца IV. до н. э. CongClassPhilBp 1965. App. 2.
- Bockisch G.: Die Harmostia Herakleia Trachis. (Ein Kolonisationsversuch der Lakedaimonier vom Jahre 426) CongClassPhilBp 1965. 8.
- Bodor A.: Contributions to the History of the Relations between the Greek and Roman World and the Populations Living to the North of Lower Danube. CongClassPhilBp 1965. 9.
- Boethius A.—Fries C. et alii: Etruscan Culture, Land and People. Malmö 1962. Rec. Szilágyi János György: AnTan 11. 1964. 294—297.
- Böhlig A.—Labib Pahor: Die koptisch-gnostische Schrift ohne Titel aus Codex II. von Nag Hammadi. Berlin 1962. Rec. Kákossy László: AnTan 11. 1964. 303—305.
- Boltunova A. I.: Процесс исторического развития стран Закавказья в античную эпоху. CongClassPhilBp 1965. App. 3—4.
- Boriskovszkaja Sz. P.: La „Maitre des Duels” corinthien. — A korinthusi „Párviadal festő”. BullBa 27. 1965. 7—12, 78—81. 7 ill.
- Borukovics V. G.: Гомер и Египет (некоторые аспекты проблемы.) CongClassPhilBp 1965. 12.
- Borzsák István: Pax Tacitea (deutsch). CongClassPhilBp 1965. 12/a.
- Borzsák István vide: Gaál László (Pars III.), Mészáros Ede (Pars III.), Plutarkhosz.
- Brozek M.: Das historiosophische bei Prudentius. CongClassPhilBp 1965. 13.
- Castiglione László: Abdallah Nirqi. Magyar ásatás Núbiában. Éltud 20. 1965. 11—16. 9 ill.
- Castiglione László: Abdallah Nirqi. Az MTA núbiai expedíciójának ásatása. MTud 72 (Uf 10). 467—488. 5 t. (16 ill.)
- Castiglione László: Die Diskobolia ein Agrarritus? CongClassPhilBp 1965. 14—15.
- Castiglione László vide: Folia Archaeologica XV. (Pars I.)
- Čizek E.: Autour de la causalité historique chez Tacite. Les dieux et la causalité. CongClassPhilBp 1965. 16.
- Cser L.: Περτέμνοι. Östliche Wurzel der pherekydischen Theogonie. CongClassPhilBp 1965. 19—20.
- Csikovani M. Ja.: Проблема взаимосвязи греческого мифа о Прометее с Колхидой иберийским сказанием о прикованном к Кавказскому хребту Амирани. CongClassPhilBp 1965. 17—18.
- Csillag Pál: A concubinitas és Augustus törvényhozása. AnTan 11. 1964. 275—283.
- Czeplédy Károly: Isaac Amidensis on the Wonderful Escape of Constantinople in the Year 434 A. D. CongClassPhilBp 1965. 20/b.
- Czeplédy Károly: Oriental Studies. Science in Hungary 287—305.
- Dobrovits Aladár: Εὐαγγέλιον οὐ λόγος. L'Évangile de Saint Jean et le verbe créateur dans la philosophie égyptienne. CongClassPhilBp 1965. 21.
- Dobrovits Aladár: Az Ósanyag a keresztény messianizmus szolgálatában. A János-evangélium és az egyiptomi kozmogónia. Világosság 6. 1965. 537—543. 2 ill.
- Dobrovits Aladár vide: Honti János (Pars III.)
- Dostálora R.: Das Bild Indiens in den Dionysiaka des Nonnos von Panopolis. CongClassPhilBp 1965. 21/a
- Az efszoszi ásatások. Az Osztrák Régészeti Társaság új eredményei. Éltud 20. 1965. 91. 1 ill.
- Erdélyi Gizella: Római művészet a császárkorban. RégDolg 6. 1964. 54—86.
- Falus Róbert: Az ókori görög irodalom története 1—2. Bp. 1964. Rec. Hévízi István: Világosság 6. 1965. 183—184., Kopp Éva: Népszabadság 23. 1965 30. (feb. 5.) 9.
- Ferenczy Endre: Appius Claudius Caecus und die griechische Demokratie. CongClassPhilBp 1965. 24—25.
- Ferenczy Endre: La carrière d'Appius Claudius Caecus jusqu'à la censure. ActaAntHung 13. 1965. 379—404.
- Gandeva R.: Die soziale Ideenrichtung der „Georgica”. CongClassPhilBp 1965. 33—35.
- Gerov B.: Zur Frage der keltischen Spuren in Westthracien. CongClassPhilBp 1965. 38.
- Goldmann Bernard: A lurisztáni sírok bronzai. Éltud 20. 1965. 70—75. 9 ill.
- Greifenhagen A.: Ein Satyrspiel des Aischylos'. Berlin 1963. Rec. Szilágyi János György: ArchÉrt 92. 1965. 107.
- Gründel R.: Die Bewertung der Inschriften als Geschichtsquelle. CongClassPhil 1965. 39/a.
- Hahn István: Antike Klassiker der Kriegskunst. Autoreferat. BiClOr 10. 1965. 122—123.
- Hahn István: Die chronologischen Angaben des Proömioms des Florus. Autoreferat. BiClOr 10. 1965. 195.
- Hahn István: Geschichtsphilosophische Motive in den Reden der Emphyilia Appians. CongClassPhilBp 1965. 41.
- Hahn István: A hadművészet ókori klasszikusai. Bp. 1963. Rec. Borzsák István: Sz 99. 1965. 573—575., Maróti Egon: AnTan 12. 1965. 133—135.
- Hahn István: Az ókori vallások és a rabszolgaság. Világosság 6. 1965. júniusi melléklet 3—21.
- Hahn István: Die provinzielle Dienstbetätigung Herodes des Grossen. Autoreferat. BiClOr 10. 1965. 239.
- Hahn István: Themisthoklés-problémák. A troizéni felirat hitelességének kérdése. AnTan 12. 1965. 13—26.
- Hahn István: Zur Echtheitsfrage der Themistoklés-Inschrift. ActaAntHung 13. 1965. 27—39.
- Hahn István: vide: Római Történeti Chrestomathia
- Hahn István—Maróti Géza: Az ókor története V. A római császárság története. Kézirat. Bp. 1965. Tankönyvkiadó 124 p.
- Hampe R.—Simon E.: Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst. Mainz 1964. Rec. Szilágyi János György: AnTan 11. 1964. 297—300.
- Harmatta János: Egy görögbetűs felirat Afganisztánból. — Надпись греческими буквами из Афганистана. Резюме.—An Inscription Written in Greek Letters from Afganistan. ArchÉrt 92. 1965. 125—140, 140. 1 ill.
- Harmatta János: Egy párhuzos felirat Nyugat-Kazahsztánból AnTan 11. 1964. 123—248. ill.
- Harmatta János: Egy új középiráni nyelv felfedezése. (A Surkh Kotel-i feliratok megfejtése.) MTAK I. 22. 1965. 169—265.
- Harmatta János: Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland. CongClassPhilBp 1965. 41/a.
- Harmatta János: Из истории Алано-парфянских отношений. ActaAntHung 13. 1965. 128—147. 5 ill.
- Harmatta János: Két baktriai felirat. I. A Palamedés-felirat. II. A monumentális felfelirat. AnTan 12. 1965. 47—66.
- Harmatta János: Minor Bactrian Inscriptions. ActaAntHung 13. 1965. 149—205.
- Harmatta János: Az óperzsa pecséthengertől a sasanida gemmáig. AnTan 11. 1964. 189—200.
- Harmatta János: Pelazgok, görögök, hettiták. AnTan 12. 1965. 77—81.
- Harmatta János: A rabszolgatartó társadalom korszakbeosztásának kérdéséhez. AnTan 12. 1965. 120—125.
- Harmatta János: The Rock Editions of Asoka and Hellenistic Philosophy. CongClassPhilBp 1965. 41/b.
- Harmatta János: The Study of Antiquity. Science in Hungary 259—276.
- Harmatta János: vide: Pars III.
- Harszekein A. I.: К вопросу о характере этрусско-хеттских языковых связей. CongClassPhilBp 1965. 42—43.
- Havas László: Cicero és a lovagrend (i.e. 63—58.) — Cicero und der Ritterstand (63—58. v. u. Z.) ActaHist-Debrecen 3. 1964. 17—30. 30.
- Hegyi Dolores: Notes on the Origin of Greek Tyrannis. ActaAntHung 13. 1965. 303—318.
- Hippokratés: A levegőről, a vízekről és a helyekről. Ford.

- Ritoók Zsigmond. Bevezette Harmatta János. AnTan 12. 1965. 150—164.
- Hippokratés* könyve a legegőrl, a vizekről és a vidékekről. Az időjárásról, a szent betegségekről, a kórjóslatokról. Ford. Sattler Jenő. ComHistMed 33. 1964. 9—93.
- Horváth István Károly*: Lasurvivance du système séculaire étrusque chez les romains. CongClassPhilBp 1965. 43/a.—43/b.
- Horváth Tibor*: The Parthians in Hatra's Sculpture. CongClassPhilBp 1965. 44.
- Horváth Tibor*: vide: *Pars III.*
- Irmischer Johannes*: Die Stellung der Intelligenz in der Justinianischen Zeit. CongClassPhilBp 1965. 45.
- Itália* vide: *Fajth Tibor (Pars II.)*
- Jacota M.* Quaternus libertas non priuata, sed publica res est. (en français.) CongClassPhilBp 1965. 46.
- Jampolszkij Z.*: О форме Землеуладения *темеос* а Гомера. CongClassPhilBp 1965. 47.
- Jirku A.*: Griechische Palästina—Syriens im orientalischen Altertum. Aalen 1963. Rec. Komoróczy Géza: AnTan 11. 194. 301—302.
- Juszupov Ju. V.*: Свыше черты наследования в гражданской и правой семье Элама. CongClassPhilBp 1965. 48—49.
- Kádár Zoltán*: L'influence des représentations du culte de Cyrene et d'Attis sur l'iconographie paléochrétienne. CongClassPhilBp 1965. 50.
- Kákósy László*: A Khargeh és a Dakhleh oázis régészeti emlékei. — Памятники оазисов Кхаре и Дакхла. Резюме. — The Monuments of the Khargeh and Dakhleh Oases. Summary. ArchÉrt 92. 1965. 176—181, 181, 181. 8 ill.
- Kákósy László*: Kheopsz bárkaja és a befejezetlen piramis. Az elmúlt tíz év régészeti eredményei Egyiptomban. Éltud 20. 1965. 1203—1207. 5 ill.
- Kákósy László*: Zur Vorgeschichte der Aufrichtung des thebanischen Gottesstaates. CongClassPhilBp 1965. 51.
- Kákósy László*: vide: *Böhling A., Zandee J.*
- Kanael B.* Die Kunst der antiken Synagoge. München 1961. Rec. B. Vágó Eszter. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 248—249.
- Karácson Sándor*: Megmentik az Abu Szimbel-i szikla-templomokat. Éltud 20. 1965. 310—315. 7 ill.
- Kazsdan A. P.*: A kereszténység eredete. A. Robertson könyvének bírálata. SzovRég 21. 1965. 43—56.
- Kelet—Ázsiai selymek*, lakkok és porcelánok a XI. századtól napjainkig. Vezető. Szerk. Horváth Tibor Eastern Asiatic Silks Lacquer and Porcelain from 11th Century to the Present Day. Bp. 1965. Kelet-ázsiai Múzeum 46 p. 24 ill. (English 43—46.)
- Kinzsálör R. V.*: Az Ermitázs gyűjteményében levő Isis-Fortuna szobrocska. (Adalékok a késő hellenisztikus vallási szinkretizmus kérdéséhez.) SzovMűvt 20. 1965. 83—99. (4 t.)
- Kleve K.*: Lukrez és Venus. CongClassPhilBp 1965. 53.
- Knipovics T. N.*: К вопросу римлянах в Ольбии. CongClassPhilBp 1965. 54—55.
- Komor Ilona*: Indigenae an adveneti. Zur Autochtoni-Frage bei Tacitus. CongClassPhilBp 1965. 56—57.
- Komoróczy Géza*: A békegalamb. Egy jelkép története. Éltud 20. 1965. 1512—1517. 6 ill.
- Komoróczy Géza*: Mükénéi lelet Anatóliából? Éltud 20. 1965. 1580—1581. 2 ill.
- Komoróczy Géza*: Die Struktur der sumerischen Staat- und Tempelwirtschaft zur Zeit Gudeas von Lagas. CongClassPhilBp 1965. 57/a.
- Kongress für Klassische Philologie. Congress of Classical Studies. Congrès des Études Classiques. Съезд классической филологии. Zusammenfassung der Vorträge. Summaries of Papers. Résumés des Conférences. Тезисы докладов.* Bp. 1965. Akadémia 181 p.
- Környilör A.—Csernyikóv N.*: A Vajman szovjet tudós megfejtette az ősi sumér írásjeleket. Szovjetunió 1965. 2. 44—45. 4 ill.
- Kruglikova I. T.*: Связи Боспорского царства с римской империей в позднеантичный период. CongClassPhilBp 1965. 58—59.
- Kruskol Ju. Sz.*: Античные авторы о древней Синдикэ. CongClassPhilBp 1965. 60—61.
- Kuch H.*: Zu Plinius Epist. III. 14. CongClassPhilBp 1965. 62—63.
- Kühnert F.*: Frucht und Misstrauen als Handlungsmotive in der Darstellung des Tacitus. CongClassPhilBp 1965. 64.
- Latte K.*: Az ókortudomány tárgykörére vonatkozó kiadványokban használandó rövidítés-rendszerhez. Általános javaslatok. AnTan 11. 1964. 316—319.
- Ledács-Kiss Aladár—Szótsné Brenner Klára*: Ismerjük meg a keleti szőnyeget. Bp. 1963. Rec. Csernyánszky Mária: Művészet 1965: 6. 46—47. 1 ill., *Jajczay János*: MűvÉrt 14. 1965. 74—83. 1 ill.
- Lloyd S.—Mellaart J.*: Beycesultan. Vol. I. London 1962. Rec. Makray János: AnTan 12. 1965. 136—138.
- Lordkipanidze O. L.*: Торгово-экономические и культурные взаимоотношения античного мира с колхидой в эпоху эллинизма. CongClassPhilBp 1965. 65—66.
- Mády Zoltán*: Tyllis und die Nachbarvölker. CongClassPhilBp 1965. 67.
- Mallwitz A.—Schiering W.*: Die Werkstatt des Pheidias in Olympia. Erster Teil. (Olympischer Forschungen 5.) Berlin 1964. Rec. Szabó Miklós: ArchÉrt 92. 1965. 254—255.
- Maróti Egon*: Bewusstheit und ideologische Faktoren in den Sklavenbewegungen. CongClassPhilBp 1965. 68.
- Maróti Egon*: A rabszolgák szerepe a második triumvirátus idején. AnTan 11. 1964. 215—229.
- Maróti Egon*: Szádeczky-Kardoss Samu „Mimnermos” című doktori értekezésének vitája. MTAK I. 22. 1965. 423—426.
- Maróti Egon*: Zum Problem der Ausgestaltung des überlieferten Cato-Bildes. — A hagyományos Cato-kép kialakításának problémájához. ActaHistDebrecen 3. 1964. 3—16, 16.
- Maróti Egon* vide: *Hahn István*
- Matye M. E.*: A száj és szem megnyitásának óegyiptomi szertartása. SzovMűvt 17. 1962. 73—83. 4 ill.
- Mayer Erika*: A Horatiusok és Curatiusok mondája. (Az anyajog kérdéséhez.) AnTan 11. 1964. 201—214.
- Megtalálták* a milói Vénusz karjait. Éltud 20. 1965. 906.
- Megtalálták* Gyógés lid király sírját Sardeis mellett. Éltud 20. 1965. 1774.
- Michel A.*: Doxographie et histoire de la philosophie chez Ciceron. CongClassPhilBp 1965. 69.
- Monumenta Graeca et Romana.* Red. H. F. Mussche. Bd. II. Griechische Baukunst. Heft. 2. H. F. Mussche: Die profanen und militärischen Bauten. Leiden. Rec. Oroszlán Zoltán: ArchÉrt 92. 1965. 106—107.
- Móra Mihály*: Über das System des römischen Rechtes in den vorklassischen und klassischen Zeiten. CongClassPhilBp 1965. 72.
- Müller R.*: Der Philosoph als Staatsbürger: Ciceros Staatschrift und Senecas De otio. CongClassPhilBp 1965. 74—75.
- Ókori Keleti Történeti Chrestomathia.* Szerk. Harmatta János. Bp. 1965. Tankönyvkiadó 412 p. (Ókori Történeti Chrestomathia 1.)
- Oroszlán Zoltán* vide: *Monumenta Graeca, Kuzsinszky Bálint (Pars III.)*
- Ovidius Naso Publius*: Átváltozások. Metamorphoses. Ford. Devecseri Gábor. Bp. 1964. Magyar Helikon 533 p. ill.
- Pákozdy László Márton*: A thébai ásatások. Kanaáni, sémi hatások az antik hellén kultúrában. Éltud 20. 1965. 1117—1119. 4. ill.
- Palm J.*: Rom, Römertum und Imperium der griechischen Literatur der Kaiserzeit. Lund 1959. Rec. Alföldy Géza: AnTan 12. 1965. 145—146.
- Pereháy Károly*: Agrigento görög templomai. Művészet 6. 1965: 6. 6—8. 3 ill.
- Pert G.*: Zur Chronologie der Königreiche Bithynien und Pontos. CongClassPhilBp 1965. 78 p.
- Petrúzevsky M. D.*: Die Entwicklung des italischen Mars von einem Naturgott zum Kriegsgott. CongClassPhilBp 1965. 81.
- Petur László*: Róma gyomra és kenyere. Éltud 20. 1965. 1451—1455. 3 ill.

- Piatkowski A.*: *Δικηὲν χρῆσι.* (Das Faustrecht in der griechischen Literatur von Hesiod bis Thukydides) CongClassPhilBp 1965. 82—83.
- Pleidell Orsolya*: Doppelgeschlechtliche Götter in Ägypten und die Götterdreiheit. CongClassPhilBp 1965. 83/a.
- Pleidell Orsolya*: A Szentháromság-dogma kialakulásáról. Egyiptomi kultikus elemek a keresztény teológiában. Világosság 6. 1965. 339—346. 4 ill.
- Plezia M.*: Aristoteles gegenüber der Monarchie Alexanders des Grossen. CongClassPhilBp 1965. 84.
- Plutarkhosz*: Párhuzamos életrajzok. Ford. Máthé Elek. Utószót írta Borzsák István. Bp. 1965. Magyar Helikon 1700 p.
- Poláček V.*: Eiréné. (Einige Beobachtungen zur Konzeption des Friedens im alten Griechenland und einigen anderen antiken Staaten.) CongClassPhilBp 1965. 87—88.
- Pólay Elemér*: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Bp. 1964. Rec. Härtel Gottfried: ZfGeschw 13. 1965. 734—735.
- Pólay Elemér*: Az eladói kötelezettség a preklasszikus római jogban. ActaJurSzeged 11. 1964. fasc. 9. 75 p.
- Pólay Elemér*: Der Kodifikationsplan des Pompeius. ActaAntHung 13. 1965. 85—95.
- Pugacsenkova G. A.*: Дионисийская тема в античном искусстве Средней Азии. CongClassPhil Bp. 1965. 88/a.
- Puzie G. B.*: Античная (эллинская) эстетика в характеристике К. Маркса и Ф. Энгельса (по неопубликованной «Тетради 1857 г.» К. Маркса и анонимной статье К. Маркса и Ф. Энгельса «Эстетика» в новой американской энциклопедии Чарльза А. Дана.) CongClassPhil Bp. 1965. 89—91.
- Riemschneider M.*: Iranische Elemente in der urartäischen Kultur und Religion. CongClassPhil Bp. 1965. 93.
- Ritók Zsigmond*: Aristophanes und die Krise der Kultur. (Die Wolken). CongClassPhilBp 1965. 94—95.
- Robertson A.* vide: *Kozsdan A. P.*
- Róma*. A szövegrészt válogatta, az előszót és az összekötő szöveget írta Lontay László. Az illusztrációkat válogatta Láng Pálné. Bp. 1965. Európa Könyvkiadó 556 p. ill.
- Római Történeti Chrestomathia*. Szerk. Borzsák István. Bp. 1963. Rec. Hahn István: Sz 99. 1965. 279—281.
- Rowland R. J. Jr.*: The Number of Grain Recipients in the Late Republic. ActaAntHung 13. 1965. 81—83.
- Sandulescu C.*: Primum non nocere. Philological Commentaries on a Medical Aphorism. ActaAntHung 13. 1965. 359—368.
- Schachermeyr F.*: Die griechische Polis zur Zeit der frühen Klassik. CongClassPhilBp 1965. 100.
- Scheiber Sándor*: Zu den antiken Zusammenhängen der Aggada. ActaAntHung 13. 1965. 267—272.
- Schmidt E. G.*: Cicero und die epikureische Philosophie. CongClassPhilBp 1965. 101—102.
- Schottlaender R.*: Das Problem der römischen Alleinherrschaft in sechs Jahrhunderten römischen Denkens. CongClassPhilBp 1965. 103—104.
- Schrot G.*: Zum Stand der Forschung über das römische Handwerk und die Kollegien. CongClassPhilBp 1965. 105—107.
- Selov L. B.*: Италийские и западноримские изделия в торговле Танаиса первых веков н. э. ActaArchHung 17. 1965. 251—274. 10 ill.
- Selov D. B.*: Римский импорт в нижнем Подонье в первые века н. э. CongClassPhilBp 1965. 108.
- Shaked S.*: A Tentative Bibliography of Geniza Documents. Paris 1964. Rec. Scheiber Sándor: AnTan 12. 1965. 148—149.
- Sifman I. S.*: A földközi-tengeri gyarmatok egyesülése a Földközi-tenger nyugati térségében és a karthágói állam keletkezése. SzovMűvt 17. 1962. 84—93.
- Stalj I. V.*: Изображение женской красоты в художественных системах римской литературы республиканского периода. ActaAntHung 13. 1965. 405—416.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Görög történelem. Bp. 1965. Tankönyvkiadó 334 p. Az Ókor Története 3.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Über die Periodenwechsel der antiken Geschichte. CongClassPhilBp 1965. 115—116.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: vide: *Maróti Egon*
- Szalmási Pál*: Ирано-Армянские параллели мифа о Прометее. CongClassPhilBp 1965. 118—118/a.
- Szarkiszjan G. H.*: К вопросу об эллинистических культах передней Азии: культ царской династии в древней Армении и его политическая роль. CongClassPhilBp 1965. 98—99.
- Szemelvény* gyűjtemény a római császárkor költészetéből. Bp. 1965. Tankönyvkiadó 204. p. Fontes Minores Latini 2.
- Szergejev G.*: Античные клады Молдавии. CongClassPhil Bp 1965. 109—110.
- Szilágyi János György*: A görög művészet világa. 1—2. Bp. 1962. Rec. Diez Erna: AnzAlt 17. 1964. 107., László Attila: AnaleleIasi 10. 1964. 163—166.
- Szilágyi János György*: Művészet és politika az ókorban c. megbeszélés Jénában, 1964. jún. 1—3. AnTan 11. 1964. 313—314.
- Szilágyi János György*: Musique de Sirène. — Szirén zené. BullBA 25. 1964. 19—27, 133—138. 4 ill.
- Szilágyi János György*: Pygmalion. CongClassPhilBp 1965. 121.
- Szilágyi János György*: A római birodalom nyugati részének művészeti kiállítására Párizsban, 1963. AnTan 11. 1964. 314—316.
- Szilágyi János György*: Trouvailles grecques sur le territoire de la Hongrie. CongArchClass Paris. 1963. 386—390. 1 t. (2 ill.)
- Szilágyi János György* vide: *Boethius A., Greifenhagen A., Hampe R., Lázár Jenő (Pars III.), Neustupný E. (Pars II.), Webster T. B. L.*
- Szmotrics A. P.*: Мимиазмы Герода и общественное развитие в эллинистическую эпоху. CongClassPhilBp 1965. 111—112.
- Tálas Géza*: Lengyel régészek leletei Egyiptomban. Éltud 20. 1965. 764—765. 3 ill.
- Tegyei István*: Die Staatsorganisation des pylischenStaats. CongClassPhilBp 1965. 122—123.
- Történelem előtti kultúrákat* tárnak fel Núbiában nemzetközi összefogással. Éltud. 20. 1965. 2110.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: „Elkötelezettek” voltak-e a görögök? Népszabadság 23. 1965:281. (nov. 28.) 10.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Klasszikus arcképek. Bp. 1964. Rec. Hahn István: Világosság 6. 1965. 700—701.; Havas László: MTAk I. 22. 1965. 463—468.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Der Mäusegott bei Homer. Geras 1963. 211—223.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Philosophie der Geschichte und Geschichte der Philosophie bei Aristophanes. CongClassPhilBp 1965. 126—127.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Die Töchter der Erinnerung. Götter und Heldensagen der Griechen und Römer m.e. Ausblick auf d. vergleichende Mythologie. Aus dem Ungarischen übers. v. Mirza v. Schücking. Berlin. 1964. Rütten und Loening 447 p. 23 t.
- Ürögdi György*: Fiscus (privatrechtlich.) Procurator fisci. Paulys Realencyclopädie. Suppl. X. Stuttgart 1965. 222—230, 667—670.
- Ürögdi György*: A régi Róma. Bp. 1963. Rec. B. Révész Mária: AnTan 12. 1965. 135—136.
- Várady László*: Contributions to the Late Roman Military Economy and Agrarian Taxation. Bp. 1962. Rec. Kazsdan A. P.: VizVrem 25. 1964. 265.
- Várady László*: Die Ideen „Gothia” und „Romania” zur Zeit Alarichs und Athaulfs. CongClassPhilBp 1965. 128.
- Varcl L.*: Zur Problematik der Forschungen über den Gnostizismus. CongClassPhilBp 1965. 129—130.
- Varga Edith*: Les monuments d'une coutume funéraire égyptienne de basse époque. — Egy késői kori egyiptomi halotti szokás emlékei. BullBA 25. 1964. 3—17. 123—132. 9 ill.
- Vlahov K.*: Der Lautwechsel E: A im Wortteil Zenis-

- Zaunus der thrakischen Namen. CongClassPhilBp 1965. 130/a.
- Wachtel Kl.: Sklaven und Freigelassene in der staatlichen Finanzverwaltung des römischen Reiches. CongClass-PhilBp 1965. 131.
- Webster T. B. L.: Griechische Bühnenaltertümer. Göttingen 1963. Rec. Szilágyi János György: AnTan 12. 1965. 142—144.
- Welskopf E. Ch.: Ist es zutreffend, den peloponnesischen Krieg als eine Einheit zu betrachten? CongClass-PhilBp 1965. 132—133.
- Wessetzky Vilmos: Le scarabée à la chasse aux lions d'Amenophis III. — III. Amenophis oroszán vadászata-skarabeusa. BullBA 27. 1965. 3—6, 75—77. 2 ill.
- Wilkes J. J.: Σπλονον — Splonon again. ActaAntHung 13. 1965. 111—125.
- Xenophon: Kürosz. Ford. és az utószót írta Fein Judit. Bp. 1965. Európa Könyvkiadó 394 p.
- Zandee J.: Death as an Enemy according to Ancient Egyptian Conceptions. Leiden 1960. Rec. Kákosy László: AnTan 12. 1965. 138—140.
- Zinserling G.: Der Augustus von Prima porta als offizii-ses. Denkmal. CongClassPhilBp 1965. 136.
- Zinserling G.: Zeus-Tempel zu Olympia und Parthenon zu Athen-Kulttempel. Ein Beitrag zum Raumproblem griechischer Architektur. ActaAntHung 13. 1965. 41—80. 27 ill.
- Zinserling V.: Die Anfänge griechischer Porträtkunst als gesellschaftliches Problem. CongClassPhilBp 1965. 137.
- VI. Provinciális régészet — Saecula imperii romani
- Alföldi Géza: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó 233 p. 1 t. Rec. Liebmann—Frankfort Therese: Latomus 24. 1965. 705—707., Nemeskalova—Jiroudkova Z.: A Roz 17. 1965. 712.
- Alföldy Géza: Ein Denkmal des Serapis-Isis-Kultes in Pannonien. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 87—90. 1 ill.
- Alföldy Géza: Epigraphica (deutsch) Situla 8. 1965. 93—112.
- Alföldy Géza: Epigraphisches aus Nordwestpannonien. ListFil 88. 1965. 264—271.
- Alföldy Géza: Municipium Iasonum. (Mit deutschem Auszug.) ArchÉrt 91. 1964. 218—221, 221.
- Alföldy Géza: Polgárjog és névadás. AnTan 11. 1964. 249—261.
- Alföldy Géza: Római feliratos kő a győri székesegyházban. — Römischer Inschriftstein in der Bischofskirche von Győr. Arrabona 7. 1965. 127—130, 130—131. 1 ill.
- Alföldy Géza: Római feliratos kő Újkérről. SSz 19. 1965. 247—250. 2 ill.
- Alföldy Géza: Die Valerii in Poetovio. — Valerii v Poetovion. ArchVest 15/16. 1964/1965. 137—144. 144.
- R. Alföldy Mária: Zu den Militärreformen des Kaisers Gallienus. Rec. Fitz Jenő: Gallineus legiós-antoninianusai. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 258—259.
- Balla Lajos: Dacia II. századi hadtörténetének kérdéseihöz (106—167.). — К вопросам военной истории Дакии II. века нашей эры. Резюме. — Zu den Fragen der Kriegsgeschichte Daziens im 2. Jahrhundert. Auszug. ArchÉrt 92. 1965. 141—147, 147, 147.
- Bánki Zsuzsa: Jelentés az igari római kori bronzleletről. — Bericht über den römerzeitlichen Bronzefund von Igar. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 221, 221.
- Bánki Zsuzsa: Villa II. von Tác. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 91—127. 14 t. 4. ill.
- Bánki Zsuzsa: vide: Gorsium, Székesfehérvári Múzeum (Pars III.)
- Barbu V.: L'incineration et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis. CongClassPhilBp 1965. 5.
- Barkóczi László: The Frontiers of the Roman Empire in Hungary. HungQuart 3. 1962. 134—141.
- Barkóczi László: New Data on the History of Late Roman Brigetio. ActaAntHung 13. 1965. 215—257. 28 t. 19 ill.
- Barkóczi László: Zur Geschichte von Keszthely-Fenekpuszta im VI. Jahrhundert. CongClassPhil 1965. 6
- Békési Antal: Savaria zenei emlékei. I. rész. VSz 19. 1965. 32—46. 16 ill.
- Biróné Sey Katalin: A kistormási éremlelet. Bp. 1963. Rec. Franke Peter Robert: HamNum 18/19. 1965. 270.
- B. Bónis Éva: Eine weiterlebende Eravisker-Siedlung südlich von Aquincum. CongClassPhil 1965. 10.
- B. Bónis Éva: vide: Ricken H.—Fischer Ch.
- P. Buócz Teréz: A Kertész utcai római temető. — Römische Gräber in Savaria-Kertész Straße. Savaria 1. 1963. 131—141, 142. 6 t.P.
- P. Buócz Teréz: A szombathelyi Savaria Múzeum kőtára. Nyolcadik és kilencedik, befejező közlemény. VSz 18. 1964. 103—114, 265—280, 16 + 26 ill.
- Castiglione László: L'influence orientale dans la plastique de terre cuite de Pannonie. CongClassArch Paris 1963. 361—364. 2. t.
- Daicovicu C.—Protase D.: Megjegyzések egy Dacia Porolissensis-i katonai diploma tulajdonosának nevéhez és eredetéhez. AnTan 12. 1965. 126—130. 2 ill.
- Dercsényi Balázs—Földesi Csongor: A pécsi II. számú ókeresztény festett sirkamra szigetelése. Művéd 9. 1965. 234—236. 2 ill.
- Fából faragott gall szobrok. Éltud 20. 1965. 668. 3 ill.
- Fitz Jenő: A baracskai Hercules szobor — Die Herculesstatue von Baracska. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 225, 225. 1 t.
- Fitz Jenő: C. Iunius Faustinus Pl/a/ci/dus Postumianus. AnTan 12. 1965. 82—85.
- Fitz Jenő: Coreyra nigra, Crumerum, Curietae, Dacia, Dassaretia, Decebalus. Der Kleine Pauly 1. 1964. 1304, 1336, 1343, 1355—1357, 1396, 1404—1405.
- Fitz Jenő: Gorsium. Székesfehérvár 1964. Rec. Petru Peter: Argo 3. 1964. 98—99.
- Fitz Jenő: A Hasta in Gorsium. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 222—224. 1 ill.
- Fitz Jenő: Legati Augusti pro praetore Pannoniae inferioris. Bp. 1963. Rec. Saria Balduin: SüF 23. 1964. 354.
- Fitz Jenő: L. Septimius Flaccus. Autoreferatum. BiClOr 9. 1964. 333—334.
- Fitz Jenő: Der markomannisch-quadische Angriff gegen Aquileia und Opitergium. CongClassPhilBp 1965. 26—27.
- Fitz Jenő: Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 73—85.
- Fitz Jenő: P. Alfius Avitus Numerius Maternus, L. Septimius Flaccus, L. Ulpius Marcellus. Paulys RE Suppl. 10. 14—16, 878. 1031—1032.
- Fitz Jenő: Tullius Menophilus. ActaAntHung 13. 1965. 433—440.
- Fitz Jenő: Ummidio Quadrato governatore della Moesia inferiore. Epigraphica 16. 1965. 45—58.
- Fitz Jenő: vide: Pars III., Gorsium, Guyonvarc'h C. J., Kolbe H. G.
- Florescu A.: Pannonie et Dacie, un essai de parallèle de l'histoire de la civilisation. CongClassPhilBp 1965. 28.
- Fülep Ferenc: New Excavations in Southern Pannonia. CongClassPhilBp 1965. 28/a—28/b, App. 1.
- Fülep Ferenc: vide: Pars III.
- Gabler Dénes: Angaben zur Sigillatenforschung in Westungarn. Diss.Auszug. RégDolg 6. 1964. 107—109.
- Gabler Dénes—Pusztai Rezső: Római sírkő Mosonszentjánosról. — Der römische Grabstein von Mosonszentjános. — A Roman Stele from Mosonszentjános. Arrabona 7. 1965. 113—125, 125—126.
- Gáldi László: Les daces vus par Michel Eminescu. CongClassPhilBp 1965. 32.
- Gansiniec Zofia: Aquincum. Filomata 185. 1965. 247—266. 11 ill.
- Gedai István: Római köemlék egy pesthidegkúti villa kertjében. Művéd 9. 1965. 217. 1 ill.
- Gorsium. Harmadik jelentés a táci római kori település feltárájáról 1961/1962. — Dritter Bericht über die Ausgrabungen in der römischen Siedlung bei Tác 1961. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 206—218, 218—220.

- 3 t. 8 ill. *Fitz Jenő*: Az I. villa feltárása. — Freilegung der Villa I. 206—213, 218—21. 5 ill., *Bánki Zsuzsa*: A II. villa, a basilica és a kút feltárása — Die Freilegung der Villa II., der Basilica und des Brunnens. 213—215. 1 ill., *Fitz Jenő*: A IV. épület feltárása. — Freilegung des Bauwerks IV. 216, 219., *Lányi Vera*: A margitteli temető feltárása. — Freilegung des Begräbnisfeldes von Margitfalva. 216—218, 220. 1 ill.
- Gramatopol M.*: Les limites de l'influence macédonienne sur le monnayage geto-dace. *CongClassPhilBp* 1965. 39.
- Guyonvarc'h C. J.* Arrabona, Arabo, Aravisei. Győr 1963.
- Rec. Fitz Jenő*: AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 255.
- Hajnal Lászlóné*: Textiles from the Graves of Late Roman Brigetio. *ActaAntHung* 13. 1965. 259—266, 1 t. 8 ill.
- Hajnal Lászlóné*: Az újabb aquincumi múmiasír textilanyagának vizsgálata. — Die Untersuchungen der Textilien aus dem neuen Mumiengrab in Aquincum. Auszug. — Изучение текстильного материала новейшей аквинкумской могилы с мумификацией. Резюме. *ArchÉrt* 91. 1964. 192—193, 193, 193.
- Kaba Melinda*: Keltische Denkmäler in Aquincum. *ActaAntSzeged* 8. 1965. 119—126.
- Kádár Zoltán*: Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden 1962. *Rec. Balty Jean Ch.*: *AntClass* 33. 1964. 579—581.
- Kádár Zoltán*: Scènes de mythologie grecque sur les reliefs funéraires de Savaria (Pannonie supérieure.) *CongClassArch Paris* 1963. 381—386. 2 t. (9 ill.)
- Kádár Zoltán*: A szentendrei scrinium ábrázolásai a későantik császárkultusz vonatkozásaiban. Bp. 1963. *Rec. Franke Peter Robert*: *HamBeitr* 18/19. 1965. 273.
- Kiss Ákos*: Mosaïques de Pannonie. *MosGréRomParis* 1963. 297—203. 8 t (22 ill.)
- Kiss Ákos*: Mosaïques romaines de Pannonie. *CongClassPhilBp* 1965. 52.
- Kiss Ákos* vide: *Pars III.*
- Kolbe H. G.*: Die Statthalter Numidiens von Gallien bis Konstantin (268—320.) München 1962. *Rec. Fitz Jenő* (en français): *AlbaRegia* 4/5. 1963/1964. 249—251.
- Koloszovszkaja Ju. K.*: A veterán földbirtokok Pannóniában. *SzovRég* 21. 1965. 3—42.
- Lakatos Pál*: Római leletek a szegedi vár területéről. *AnTan* 12. 1965. 91—102. 6 ill.
- Lányi Vera*: Die Münzprägung Valentinianus' I. in Siscia Diss. Auszug. *RégDolg* 6. 1964. 105—107.
- Lányi Vera* vide: *Gorsium*
- Mayer Erika*: Eine Sonnengöttin aus Pannonien. *CongClassPhilBp* 1965. 68/a—68/b.
- Mócsy András*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. *Rec. Petru Peter* *ArchVest* 15/16. 1964/1965. 352—354., *Wielowiejski Jerzy*: *ArchWroclaw* 13. 1962. 151—154.
- Mócsy András*: Egy kisázsiai lovastiszt sírköve a soproni múzeumban. — Grabinschrift eines kleinasiatischen Reiteroffiziers im Museum von Sopron (Ödenburg.) Auszug. *ArchÉrt* 91 1964. 222—223. 1 ill.
- Mócsy András*: Későrómai helynévváltozások a Duna vidékén. *AnTan* 12. 1965. 103—105.
- Mócsy András*: Die Organisation der Heeressteuer im 3. Jahrhundert. *CongClassPhilBp* 1965. 70—71.
- Mócsy András*: Die Origo Castris und die Canabae. *ActaAntHung* 13. 1965. 425—431.
- Mócsy András*: Orosháza római kora. Orosháza története 103—113.
- Mócsy András*: Pannon vagy COR/I/NON? *AnTan* 12. 1965. 130—132.
- Mócsy András*: Pannónia. Stuttgart 1962. *Rec. Kolosovszkaja Ju. K.*: *VDI* 1965:3. 173—179.
- Mócsy András*: A prata legionis kérdéséhez. *RégDolg* 6. 1964. 87—94.
- Mócsy András*: A római polgár nevééről. *AnTan* 12. 1965. 39—45.
- Mócsy András*: Savaria utca rendszérének rekonstrukciójához. — Zur Rekonstruktion des Strassensystems von Savaria. Auszug. *ArchÉrt* 92. 1965. 27—36, 36. 11 ill.
- Mócsy András*: Zum neuen dakischen Militärdiplom. *Argo* 3. 1964. 73—74.
- Mócsy András* vide: *Alföldy Géza*
- Morjova Zl.*: La production de briques et tuiles en Mésie inférieure des ateliers privés et impériaux. *CongClassPhilBp* 1965. App. 11.
- Nagy Tibor*: Az albertfalvai római tábor feltárásáról. *BpTörtMTev* 47—53.
- Nagy Tibor*: Commanders of the Legions in the Age of Gallienus. *ActaArchHung* 17. 1965. 289—307. 8 ill.
- Nagy Tibor*: Egy budai Hercules-oltár feliratának revíziója — Ревизия надписи одного будайского Геркулесалтаря. Резюме. — The Revision of the Inscription on an Altar of Hercules from Buda. Summary. *ArchÉrt* 91. 1964. 224—226 227—227, —228. 1 ill.
- Nagy Tibor*: Quelques aspects de la romanisation dans la Pannonie orientale. *CongClassArchParis* 1963. 375—381. 3 t. (10 ill.)
- Nagy Tibor*: Sul problema dei residenti della Pannonia inferiore nell'era di Septimus Severus. Bp. 1963. *Rec. Fitz Jenő* (in italiano) *AlbaRegia* 4/5. 1963/1964. 255—258.
- Nagy Tibor*—*G. Nagy Izabella*: L'irruption des germains en Italie sous Marc-Aurele. *CongClassPhilBp* 1965. pp. 12.
- Nagy Tibor*—*Szentlélek Tihamér*: Materiali provenienti dall'Ungheria. Arte e civiltà romana nelle Italia settentrionale dalla repubblica alle tetrarchie. Catalogo. Bologna 1965. 453—457. 21. ill.
- Nagy Tibor*—*Ürögdi György*: Aquincum. Bp. 1963. *Rec. Petru Peter*: *Argo* 3. 1964. 98.
- Nagy Tibor* vide: *Šašel A. et J.*
- Noll Rudolf*: Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn. Innsbruck 1963. *Rec. Soproni Sándor*: *ArchÉrt* 91. 1964. 277—278.
- Pál Imre*: A római görög kolonialis vereteinek ismertetése. Propontis. A Márvány tenger európai partvidéke. *Az Érem* 21. 1965. 197—199., XI. folytatás. id. 244—245.
- Parragi Györgyi*: Újabb sírok az óbudai Gázgyár területéről. — Weitere Gräber aus der Freilegung in der Gasfabrik von Óbuda. Auszug. *ArchÉrt* 92. 1965. 46—48, 48. 8 ill.
- Patay Árpád*—*Sz. Póczy Klára*: Gyümölcs maradványok aquincumi múmiasírból. — Obstrelikte im Mumiengrab von Aquincum. *MezőMKözl* 1964. 135—146, 146. 10 ill.
- Póczy Klára*: Beszámoló az aquincumi rom konzerválásokról és helyreállításuk problémájáról. *BpTörtMTev* 54—59.
- Póczy Klára*: A Budapesti Történeti Múzeum kiállításai. Bp. 1960. *Rec. Gurba J.*: *WiArch* 30. 1964. 188.
- Póczy Klára*: Ein gemaltes Männerporträt aus einem Mumiengrab in Aquincum. *CongClassPhilBp* 1965. 86.
- Sz. Póczy Klára*: Sopron római kori emlékei. Die römischen Altertümer in Sopron. Bp. 1965. *Pannonia* 47 p. 41 ill. (deutsch 44—47.) Műemlékeink *Rec. Mollay Károly*: *SSz* 19. 1965. 287—288.
- Sz. Póczy Klára*: Újabb aquincumi múmiasír. — Новейшая аквинкумская могила с мумификацией. Резюме. — Ein neues Mumiengrab in Aquincum. Auszug. *ArchÉrt* 91. 1964. 176—189, 190, 190—191. 18 ill.
- Poenaru Bordea Gh.* — *Popa Bran R.*: La basilique à crypte, peinte en fresque, découverte à Tomis. *CongClassPhilBp* 1965. 11.
- Pólay Elemér*: Die Rolle der Stipulation in den Urkunden der siebenbürgischen Wachstafeln. *JJurPap* 12. 1965. 185—220.
- Révay József*: Séták a római Magyarországon. 2. átd. kiad. Bp. 1965. Zrínyi ny. 236 p. 16 t. Kozmosz Könyvek
- Ricken H.*—*Fischer Ch.*: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer in Rheinzabern. Bonn 1963. *Rec. B. Bónis Éva*: *ArchÉrt* 92. 1965. 255—256.
- Sági Károly*: Ein spät römisches Gräberfeld am Plattensee. *CongClassPhilBp* 1965. 95/a—95/b
- Sági Károly* vide: *Pars II.*, *Koppány Tibor* (*Pars II.*)

- Šašel A. et J.*: Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Ljubljana 1963. *Rec. Nagy Tibor*: ArchÉrt 91. 1964. 276—277.
- Soproni Sándor*: Der Münzfund von Eresi. ActaArchHung 17. 1965. 276—287. 1 t. 2 ill.
- Soproni Sándor*: Neue Ergebnisse der Limes—Forschung zwischen Aquincum und Esztergom. CongClassPhil Bp 1965. 113.
- Soproni Sándor* vide: Noll R., Budapest Régiségei XX. (Pars I.), Pars III.
- Sprincz Emma*: Római császárkori kétalakos görög síremlék a Déri Múzeumban. — Un monumento sepolcrale con due figure dell'epoca dell'Impero Romano Museo Déri. DebME 1962/1964. 351—354, 355.
- Studien zu Abodiacum*. Epfach. Herausgegeben von Joachim Werner. München 1964. *Rec. Alföldy Géza*: ArchÉrt 92. 1965. 255.
- Sümeghy Veronika*: Note sur l'art provincial et l'influence méditerranéenne. CongClassArchParis 1963. 204—206. 1 t. (4 ill.)
- Syme Ronald*: Governors of Pannonia Inferior. Historia 14. 1965. 342—361.
- Szabó Miklós*: A Celtic Double Head from Badaesony-Ládbi. ActaArchHung 17. 1965. 233—250. 8 ill.
- Szabó Miklós*: A pannóniai kelta személynévanyag vizsgálata. — Recherches sur l'anthroponymie celtique de Pannonie. Résumé. ArchÉrt 91. 1964. 165—174, 174—175.
- Szabó Miklós* vide: Mellwitz A.—Schiering W. (Pars V.)
- Szakál Ernő*: Hitelesítő ásatást kér Scarbantia kapitóliumának temploma. — Wo lag der kapitolinische Tempel in Scarbantia. SSz 19. 1965. 330—334, 334—335. 3 ill.
- Szentlélek Tihamér*: Die architektonische Heranbildung und Entwicklung der Iseen in Ägypten, ihre Auswirkungen in Pannonien. CongClassPhilBp 1965. 119—120.
- Szentlélek Tihamér*: A szombathelyi Iseum avatási ünnepsége 1963 szeptember 8-án. VSz 18. 1964. 123—125. 2 ill.
- Szentlélek Tihamér*: A szombathelyi Isis szentély. — Das Isis-Heiligtum von Szombathely. Szombathely 1965. Savaria Múzeum 55 p. 13 ill. (deutsch 32—52.)
- Szentlélek Tihamér* vide: Pars III., Nagy Tibor, Koroknay Éva (Pars VIII)
- Szepesi Géza*: Ókori ipartelep Tokodon. Művéd 8. 1963. 254—255. 2 ill.
- Szilágyi János*: Aguntum, Aquincum, Aravisci, Ardiaioi, Breuci, Brigetio, Daesitiates, Dalmatae—Dalmatia, Dardani, Daversi, Delminium. Der Kleine Pauly 1. 1964. 149—150, 480—481, 489—480, 522, 943, 945, 1358, 1364—1368, 1386—1387, 1399—1400, 1443—1444.
- Szilágyi János*: Árak és bérek a római császárkorban. ElTud 20. 1965. 51—54.
- Szilágyi János*: A helytartók erődpalotája Aquincumban (praetorium.) BpTörtMTEv 42—46.
- Szilágyi János*: Köfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből I. — Steinschriften aus der alten Sammlung des Museums von Aquincum I. ArchÉrt 92. 1965. 182—190, 190—191. 17 ill.
- Szilágyi János*: Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen I. ActaArchHung 17. 1965. 309—334.
- Szilágyi János* vide: Pars I.
- B. Thomas Edit*: Italische Einflüsse auf das frühkaiserzeitliche Pannonien. CongClassArchParis 1963. 364—375. 5 t. (14 ill.)
- B. Thomas Edit*: A nagydéli lararium. — Das Lararium von Nagydem. — Il larario di Nagydem. Veszprém 1965. Múzeum 32 p. 10 t. (deutsch 26—27, in italiano 28—29.)
- B. Thomas Edit*: Az 500 éves szombathelyi lapidarium története. — Geschichte des 500 jährigen Lapidariums von Szombathely. Savaria 1. 1963. 107—117, 117—119. 12 t.
- B. Thomas Edit*: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964.
- Rec. Bs. ARoz* 17. 1965. 279., *Carettoni Gianfilippo*: Studi Romani 13. 1965. 228—230., *Charles-Picard Gilbert*: RevÉtLat 42. 1964. 526—528., *De Laet S. J.*: AntClass 34. 1965. 366—368., *Franke Peter Robert*: HamNum 18/19. 1965. 249., *Frere S. R.*: Antiquity 39. 1965. 315—316., *Gründel Roland*: Neues Deutschland, Berlin. Beilage 32. (7. Aug. 1965), *Härtel Gottfried*: ZfGeschw 13. 1965. 735., *Ivanov Teofil*: ArhSofia 7. 1965. 71—73., *Mollay Károly*: SSz 19. 1965. 192., *Pinterović Danica*: Osječki Zbornik 9/10. 1965. 275—281., *Soproni Sándor*: ArchÉrt 92. 1965. 251—253., *Willwonseder Kurt*: JSalzburg 9. 1965. 253—255.
- B. Thomas Edit*: Severische Goldgewebe im Ungarischen Nationalmuseum. CongClassPhilBp 1965. 124—125.
- B. Thomas Edit* vide: Pars III.
- Tóth István*: Megjegyzések Mithra pannoniai kultuszának történetéhez. AnTan 12. 1965. 86—90.
- B. Vágó Eszter* vide: Kanael B.
- Velkov V.*: Zur Geschichte der Provinz Thrakien im II. Jahrhundert. ActaAntHung 13. 1965. 207—214. 2 ill.
- Visky Károly*: Das Jus Italicum und Pannonien. Autoreferat. BiClOr 10. 1965. 185.
- Vulper R.*: La capture de la soeur de Decebal sur la colonne Trajane et chez Dion Cassius. CongClass-PhilBp 1965. 130/b—130/c
- Wellner István*: Aesculapius és Hygieia ábrázoló gemma lenyomatával díszített edény Aquincumból. — Ein mit dem Gemmenabdruck des Aesculapius und der Hygieia verziertes Gefäß aus Aquincum. Auszug. ArchÉrt 92. 1965. 42—44, 45. 9 ill.
- Wessetzky Vilmos*: Zur Wertung der Denkmäler des ägyptischen Totenkultes in Pannonien. CongClass-PhilBp 1965. 135.
- Winkler I.*: Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten. CongClassPhilBp 1965. 135/a.
- Zawadzki T.*: Les cultes de la Scythia minor et quelques questions de son peuplement. CongClassPhilBp 1965. App. 14—15.

VII. Népvándorlás. Koraközépkor, Magyar őstörténet

Aetas migrationum. Origines Hungarorum

- Artamonov M. I.*: A kazárok történetének első összefoglalása. *Rec. Erdélyi István—Kádár Zoltán—Ojtozi Eszter*: ArchÉrt 92. 1965. 85—90.
- Atti dell'ottavo Congresso di studi sull'arte dell'alto medioevo*. Vol. 1—2. Milano 1962. *Rec. Bóna István*: Megjegyzések a bresciai San Salvatore bazilika építéstörténetéhez. RégDolg. 6. 1964. 116—134.
- Balassa Iván*: Die slawischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur. ActaArchHung 17. 1965. 3—6.
- Bartha Antal*: Mongólia. Bp. 1965. Kossuth Könyvkiadó 120 p. 32 t.
- Bartha Antal*: Восточная Европа и раннее средневековье Венгрии до середины XI века. — NouvÉtHist 1. 11—26.
- Bartha Antal*: Zur Frage der ungarisch—slawischen Beziehungen im 10. Jahrhundert. ActaArchHung 17. 1965. 7—10.
- Bartha Antal* vide: Cs. Sós Ágnes
- Bogyay Tamás*: Neuere Ansichten über die geographische Lage der finnisch—ugrischen Urheimat. Hajdu Péter: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Urheimat. Bp. 1964. UrAltFor 36. 1964. 181—183.
- Bökönyi Sándor*: Táltos lovak avar sírokban. Szegedi-RégKonf 1965. 7.
- Bökönyi Sándor*: Untersuchung der Pferdeskeletten des baierischen Gräberfeldes von Linz—Zizlau I. NatJ-Linz 1965. 7—20.
- Bóna István*: Cundpald fecit. A petőházi kehely és a frank térítés kezdetei a Dunántúlon. IV. Befejező rész. SSz 19. 1965. 32—41.

- Bóna István: Oroszáza későrómai és népvándorlási kora. Oroszáza története 114—135. 8. t.
- Bóna István vide: *Alt-Thüringen (Pars I.), Atti dell'ottavo congresso, Pars III.*
- Budinsky-Kricka V.: Staromadarsky načelnický hrob zo Zemplína. — Altmagyarisches Häuptlingsgrab aus Zemplin, Ostslowakei. ARoz 17. 1965. 309—336, 336—338. 8. t. (14 ill.)
- Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. Bp. 1961. *Rec. Svoboda Bedrich*: PamArch 55. 1964. 510—511.
- Csallány Dezső: A beregi kultúra. Szegedi RégKonf 1965. 6.
- Csallány Dezső: Népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink. Nyíregyháza 1963. 22. p. Jósza András Múzeum Kiadványai 5.
- Csalog Zsolt: A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen. — Die Spiraltechnik des Korbflechtens im ungarischen Sprachgebiet. NéprÉrt 45. 1963. 5—33, 34. 17 ill.
- Czeplédy Károly: Sarkel. An Ancient Turkish Word for „House”. AspAltCiv 1963. 23—31.
- Dercsényi Dezső vide: *Képes Krónika*
- Dienes István: Beiträge zur Archäologie der Landnahmezeit. Diss. Auszug. RégDolg 6. 1964. 109—111.
- Dienes István: Einige gemeinsame Züge der frühfeudalen Kulturen Osteuropas. ActaArchHung 17. 1965. 23—28.
- Dienes István: Honfoglaláskori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. 1—4. Jász-kunság 10. 1964. 152—156, 11. 1965. 83—87, 97—106, 145—150.
- Dienes István: A honfoglaló magyarok Oroszáján. Oroszáza története 136—174. 18 t. 12 ill.
- Dienes István: Honfoglalóink lovas felszerelési tárgyainak tanulságai. Szegedi RégKonf 1965. 10—12.
- Dienes István: Történelem óra Álmosról. Élet és Irodalom 9. 1965 : 6. (feb. 6.) 5., Még egyszer Álmosról. id. 9. 1965 : 9. 11.
- Diószegi Vilmos: Dél-Szibéria utolsó sámánjai között. Világosság 6. 1965. 430—434. 2 ill.
- Diószegi Vilmos: Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Bp. 1963. *Rec. Paproth Rüdiger*: ZfEthn 89. 1964. 289—292.
- Dovsenok V. I.: Черты хозяйства у славян поднепровья в период заселения Балкан. ActaArchHung 17. 1965. 29—35.
- Erdélyi István: A bodrogkeresztúri honfoglaláskori temető. — Могильник эпохи завоевания страны венграми в Стрета над Бодроком. — Der landnahmezeitliche Friedhof von Bodrogszerdahely. — Cintorin z doby osídlenia vlasti z okolia Stredy nad Bodrokom. NyírME 4/5. 1961/1962. 17—29, 29, 29—30, 30. 9 t. 8 ill.
- Erdélyi István: Halomsírok az ázsiai sztyeppéken. Éltud 20. 1965. 2474—2477. 3 ill.
- Erdélyi István: Das künstlerische Erbe eines verschwundenen Volkes. Überreste aus der Awarenzeit. UngR 1965 : 7. 17—19. 11 ill.
- Erdélyi István: Résultats des recherches archéologiques relatives aux trouvailles des cavaliers nomades orientaux en Hongrie (1953—1964.) ActaOrHung 18. 1965. 373—378.
- Erdélyi István vide: Artamonov M. I.
- Fehér Géza—Éry Kinga—Kralovánszky Alán: A Középduna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletei. Bp. 1962. *Rec. Filep Antal* (deutsch): ActaEthnHung 14. 1965. 215—216.
- Fettich Nándor: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó 152 p. (26 t.) 197 ill. 4 Beilagen. Studia Archaeologica 3.
- Fettich Nándor vide: Pais Dezső
- Gagkaev K. E. Византийское влияние на религию осетин-аланов. CongClassPhilBp 1965. 29—31.
- Garam Éva: Kiskörei avar temető. Szegedi RégKonf 1965. 6.
- Genning V. F.: Памятники неволинского типа и их место в уральского населения. ActaArchHung 17. 1965. 335—342.
- Germán, kelta regék és mondák. Feldolgozta és az előszót írta Dömötör Tekla. Bp. 1965. Móra Ferenc Könyvkiadó 292 p. 32 t.
- Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Hg. v. V. Diószegi. Bp. 1963. *Rec. Kodolányi János jr.* (English): ActaEthnHung 14. 1965. 207—210., Paproth Rüdiger: ZfEthn 89. 1964. 289—292.
- Grimm P.: Zur Teilnahme von Slawen am inneren Landausbau. (Auf Grund der Funde aus der deutschen Königspfalz Tilleden.) ActaArchHung 17. 1965. 37—40.
- Gumilev I. N.: Опыт классификации общественно-политических систем древних кочевников Евразии. CongClassPhilBp 1965. 40.
- Györffy György: Die Erinnerung an das Großmährische Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns. ActaArchHung 17. 1965. 41—45.
- Györffy György: Formation d'états au XIe siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du Notaire Anonyme. NouvÉthHist 1. 27—53. (2 t.)
- Györffy György: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumjában. — Находы с страны карпатского бассейна в IX в. по труду Анонимуса Gesta Hungarorum. Резюме. — Die Völker und Länder des Karpatenbeckens in dem Gesta Hungarorum des Anonymus. Auszug. Ethn 76. 1965. 411—431, 431—433, 433—434.
- Györffy György: Monuments du lexique petchénegue. ActaOrHung 18. 1965. 73—81.
- Györffy György: A IV. Nemzetközi szláv régészeti szeminárium. ArchÉrt 91. 1964. 238—241.
- Györffy György vide: Pars III.
- Hajdu Péter: Hol volt az urali őshaza? Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. (Bp. 1964. 128—132.
- Hajdu Péter vide: Bogya Tamás, László Gyula
- Hinku I. G.: Славяне в Прутско-Днестровском междуречье. ActaArchHung 17. 1965. 11—12. 10 ill.
- Jankuhn Herbert: Die slawische Westgrenze in Norddeutschland im frühen Mittelalter. ActaArchHung 17. 1965. 49—53.
- Kadribajev M. K.: A korai nomád népek emlékei Közép Kazahsztánban. SzovRég 21. 1965. 57—96.
- Kaposina Sz. I.: Сарматы на нижнем Дону, CongClassPhilBp 1965. App. 8—9.
- Képes Krónika. Latin szövege és magyar fordítása. Sajtó alá rendezte Mezey László. Ford. Geréb László. Bp. 1964. Magyar Helikon 205 p. 152 facsimile. Dercsényi Dezső: A Képes Krónika és kora, 7—44. Csapodiné Gárdonyi Klára: A Képes Krónika miniaturái, 47—64. *Rec. Lajta Edit*: Művészet 6. 1965 : 6. 43., Pogány Ö. Gábor: id. 43—44. 2. ill.
- Kiss Attila — Kralovánszky Alán: A márfai avarkori lósr. — Das Pferdegrab aus der Zeit der Awaren. MezöMKözl 1964. 251—254, 254. 3 ill
- Knieza István: Hungaria im Lexikon der slawischen Altertümer. StuSl 11. 1965. 11—26.
- Knieza István: Zur Frage der auf Kyrill und Method bezüglichen Traditionen auf dem Gebiete des alten Ungarn. Cyrillo-Methodiana 1964. 199—209
- Kocka W.: Archäologisch-anthropologische Korrelationen zwischen Ungarn und Slawen im X—XII Jahrhundert. ActArchHung 17. 1965. 55—58.
- Köpstein H. Zur Sklaverei in byzantinischer Zeit. CongClassPhilBp 1965. App. 10.
- Korosec Josip: Slawische mittelalterliche Kulturreste im nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet. ActaArchHung 17. 1965. 59—63.
- Kovacević J.: Aperçu historique et archéologique sur le rôle des villes de la Dalmatie méridionale dans l'expansion du christianisme parmi les serbes. ActaArchHung 17. 1965. 65—71
- Kovrig Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alatytyán. Bp. 1963. *Rec. Effertouwa Janina*: SlavAnt 12. 1965. 347—351., Hinz H.: BonnerJb 163. 1963. 586—587., Mitscha-Märheim Herbert: SüF 23. 1964 380., Stein Franke: Germania 43. 1965. 202—205.
- Kralovánszky Alán: Szarvasmarha temetkezés a honfoglalás korából. — Viehbestattung aus der Zeit der

- ungarischen Landnahme. *MezőMKözl.* 1964. 171–183, 183–184. 12 ill.
- Kralovszky Alán*: Velence község történetéhez. — Zu der Geschichte der Dorfgemeinde Velence. *Alba-Regia* 4/5. 1963/1964. 226–232, 232. 7 ill.
- Kralovszky Alán* vide: *Pars II.*, *Pars III.*, *Kiss Attila László Gyula*: Lehel kürtje. Lehel's Horn. Lehel's Horn 3. kiad. Jászberény 1965. Jász Múzeum 27 p. 15. ill.
- László Gyula*: Östörténetünk legkorábbi korszakai. Bp. 1961. *Rec. Bartha Antal* (no pycku) *An Hist* Bp. 7. 1965. 205–207.
- László Gyula*: Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceux de l'époque avarie finissante. *ActaArchHung* 17. 1965. 73–75
- László Gyula*: Az uráli őshaza kutatásáról. Megjegyzések Hajdú Péter észrevételeire. *ArchÉrt* 92. 1965. 68–71.
- László Gyula* vide: *Pars III.*
- Lengyel Imre*: A sárbogárdi honfoglaláskori temető állatcsontjainak kémiai analysise. — Chemische Analyse von Tierknochen von Sárbogárd aus der Zeit ungarischer Landnahme. *MezőMKözl.* 1964. 243–246, 246.
- Ligeti Lajos*: A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, király.) *MNy* 60. 1964. 385–404.
- Lipták Pál* vide: *Pars III.*
- Lükő Gábor*: Az ugor totemiztikus exogámia emlékei a magyar folklórban. — Следы угорской тотемической экзогамии в венгерском фольклоре. (Резюме.) — Denkmäler der ugrischen totemistischen Exogamie in der ungarischen Folklore. (Auszug.) *Ethn* 76. 1965. 32–85, 86–88, 88–90. 13 ill.
- Lükő Gábor*: Vestiges indoeuropéens dans le folklore musical des peuples finno-ougriens. *ÉtFinOug* 2. 1965. 35–56. 10 t.
- Lükő Gábor*: Zur Frage der Musikultur der slavischen Urzeit. *StuSl* 10. 1964. 237–289.
- Mády Zoltán*: An VIIIth Century Aldhelm Fragment in Hungary. *ActaAntHung* 13. 1965. 441–453.
- Maklecova I. P.* — *Genning V. V.* — *Rohlin D. G.*: — Трепанация на ископаемых черепках человека на территории СССР. — A Szovjetunió területén feltárt emberi koronyák trepanációja. — Trepanation in Fossil Skulls Found in the USSR Territory. *Com HistMed* 36. 11–24, 25–30, 31–36. 6 ill.
- Melich János*: Anonymus Gestájáról. *Melich: Dolgozatok II.* Bp. 1963. 3–28.
- Mesterházy Károly*: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát medencében. — Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken. *DebME* 1962/1964. 95–111, 112–113. 1 t.
- Mijatev K.*: Das Schloss der bulgarischen Zaren in Tarnowo. *ActaArchHung* 17. 1965. 77–81.
- Moravcsik Gyula*: Byzantinische Mission unter den Türkvolkern an der Nordküste des Schwarzen Meeres. *CongClassPhilBp* 1965. 73.
- Moravcsik Gyula*: A magyar bizantinológia helyzete és feladatai. *AnTan* 12. 1965. 1–11.
- Nemeskéri János* — *Kralovszky Alán* — *Harsányi L.*: Trephined Skulls from the Tenth Century. *ActaArchHung* 17. 1965. 343–367. 22 t. 4 ill.
- Németh Gyula*: Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X; században. *MNyelvőr* 90. 1965. 231–234.
- Ojtozi Eszter* vide: *Artamonov M. I.*
- Ólász Ernő*: Avar sírok Csorváson. — Avarische Gräber in Csorvás. *OrosháziME* 1963/1964. 3–7, 8. t. (7 ill.)
- Osztják (chanti) hőseinek*. *Reguly Antal és Pápay József* hagyatéka. III. kötet. 2. füzet. Zsirai Miklós hagyatékának felhasználásával közléteszi Fokos Dávid. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó 416 p.
- Ozols J.*: Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanovo-Kultur. Berlin 1962. *Rec. László Gyula: ArchÉrt* 91. 1964. 273–275.
- Pais Dezső*: Fettich Nándornak az „apagyilkos” Árpád fejedelem dögében *MNy* 61. 1965. 255–256.
- Róna-Tas András*: Preliminary Report on a Study of the Dwellings of the Altaic-Peoples. *AspAltCiv* 1964. 47–56.
- Sáád Andor* — *Korek József*: Denkmäler der frühmit-
- telalterlichen Imkerei am Fuss des Bükkgebirges. Die Fragen der Felsen mit Bienennischen. *ActaArchHung* 17. 1965. 369–394. 4 t. 13 ill.
- Simonyi Dezső*: Pannóniai bolgárok és a kuturgur-bolgárok. — Паннонские болгары и кутургур-болгары. Резюме. — Bulgaren und Kuturguren in Pannonien. Auszug. *ArchÉrt* 91. 1964. 194–199, 199. 199–200.
- Cs. Sós Ágnes*: Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung der Zentrale des Pribina Besitzes. *ActaArchHung* 17. 1965. 87–93.
- Cs. Sós Ágnes*: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963. *Rec. Bartha Antal: Sz* 98. 1964. 1267–1269.
- Cs. Sós Ágnes*: Ausgrabungen von Zalavár. *Cyrrillo-Methodiana* 1964. 222–261. 16 t.
- Stanchev S.*: Une manifestation d'influence culturelle slave chez les protobulgares. *ActaArchHung* 17. 1965. 95–100.
- Stefan Gheorghe*: Découvertes slaves en Dobroudja septentrionale. *ActaArchHung* 17. 1965. 101–105.
- Szabó János Győző*: Avarokori sírban talált üveg mozaik darabok problematikája. *SzegediRégKonf* 1965. 7.
- Szabó János Győző*: Honfoglaláskori sírok Eger-Répatetén. — Gräber aus der Landnahmezeit in Eger. *EgriME* 2. 1964. 105–137.
- Szabó János Győző* vide: *Pars III.*, *Kovács Béla (Pars VIII.)*.
- Szöke Béla*: A honfoglaló és kora-árpádkori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962. *Rec. Filep Antal* (deutsch): *ActaEthnHung* 14. 1965. 212–215.
- Török Gyula*: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962. *Rec: SlavAnt* 12. 1965. 360–366.
- Török Gyula*: Ein Gräberfeld aus dem 9. Jahrhundert (Sopronkőhida.) *ActaArchHung* 17. 1965. 107–109.
- Tóth Tibor*: The German Cemetery of Hegykő (VI C.) A Palaeoanthropological Sketch. *TerME* 56. 1964. 529–558. (3 t.)
- Váczy Péter*: Eugippiana. Bp. 1961. *Rec. Silvestre H.: Le Moyan Age* 70. 1964. 541.
- Valter Ilona*: Régészeti adatok a Bodroghöz honfoglaláskori településtörténetéhez. — Archäologische Beiträge zu der Landnahme- und arpadenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Bodroghöz. *MiskolciME* 4. 1962/1963. 131–138, 139–141. 1 térk.
- K. Végh Katalin*: A sajószentpéteri avarokori leletek. *MiskolciKözl* 6. 1964. 15–23. 6 ill.
- Winkler Judit*: Az öntött és vert barbár érmek gyűjtőinek figyelmébe. *Az Érem* 21. 1965. 195–197.

VIII. Középkor. Műemlékek

Antiquitates et monumenta mediæ ævi

- Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó 139 p. 1 t. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.
- Bakay Kornél*: A magyar köznépi temetők kutatásának néhány kérdése. *SzegediRégKonf* 1965. 9–10.
- Baranyai Béláné*: A nyírbátori egykori ferences konvent középkori textíliái. — Die mittelalterlichen Textilien des einstigen Franziskanerkonventes in Nyírbátor. *NyíregyháziME* 6/7. 1963/1964. 47–53, 54–55.
- Barcza Géza*: Műemlékvédelem a magyar Tanácsköztársaság idején. *ÉpKK* 8. 1964. 443–465.
- Bence József*: A 700 éves jáki műemlék-templom és a szombathelyi Isis-templom most előkerült votív tárgyai. *ComHistMed* 36. 37–47. 8 ill.
- Beszámoló* az 1964. október 10. között az Akadémián megtartott nemzetközi műemlékvédelmi munka-értekezletről. *Művéd* 9. 1965. 1–10. 1 ill.
- Borsos Béla*: Régi magyar ötvösművészet. Bp. 1965. Corvina Kiadó 53 p. 48 t.
- Boskovits Miklós* (red.): L'art du gothique et de la renaissance (1300–1500.) Bibliographie raisonnée des ouvrages publiées en Hongrie. 1–2. partie. Bp. 1965. Institut d'histoire de l'art de l'Université

- „Eötvös Lóránd” et le Bureau Centre de Propagande des Musées Hongrois 541 p.
- Buczek Karol: Targi i miasta na prawie Polskim (okre wczesnosredniowieczny.) Vásárok és városok a lengyel jog alapján (kora középkori idők). Sz 99. 1965. 942—944.
- Budai Aurél: Budapest I. Országház u. 2. számú középkori eredetű műemlék-lakóház helyreállítása. Művéd 9. 1965. 41—49. 13 ill.
- Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve 896—1849. Bp. 1962. Rec. Györffy György: Sz 99. 1965. 254—255.
- Csemegi József: Fragment d'une frise romane provenant de Szabadegyháza. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 129—133. 2 t.
- Csillag Ferenc: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Bp. 1965. Zrínyi Katonai Kiadó 163 p. 96 t.
- Csillag Gyula: Az ádamosi templom mennyezetének konzerválása. NéprÉrt 46. 1964. 159—165. 1 ill.
- Sz. Czeplédy Ilona: Előzetes jelentés a diósgyőri belső vár 1963. évi feltárájáról. — Vorbericht über die Ausgrabungen im Jahre 1963. in der inneren Burg von Diósgyőr, Auszug. ArchÉrt 91. 1964. 229—237 237. 14 ill.
- Sz. Czeplédy Ilona: Jelentések és panaszos levelek a diósgyőri vár XVII. századi állapotáról. — Berichte und Beschwerdebriefe über den Zustand der Burg Diósgyőr im 17. Jahrhundert. MiskolciMÉ 4. 1962/1963. 77—83, 83—86. 1 ill.
- Sz. Czeplédy Ilona: Kővágóórs-Ecsér templomrom. Bp. 1964. Múzeumok Rotaüzeme 8 p. 2 t. 1 ill.
- Deéd Maria G.: Ein Reitermantel aus Ungarn. Waf-Kostkde 7. 1965. 55—58. 5 ill.
- Dercsényi Dezső: A régi magyar művészet periodizációs problémái. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ 1964. októberében megrendezett III. Elméleti és módszertani konferenciájának anyaga. Hozzászólók Dávid Katalin, Mályusz Elemér, Heckenast Gusztáv, Klaniczay Tibor. MűvtÉrt 14. 1965. 191—213.
- Dercsényi Dezső—Entz Géza — Voit Pál: Műemlékvédelmünk újabb tudományos eredményeiről. Művéd 9. 1965. 129—141. 9 ill.
- Dercsényi Dezső—Horler Miklós: Beszámoló az 1964. évi velencei II. Nemzetközi műemlékvédelmi kongresszusról. Művéd 8. 1964. 193—216. 13 ill.
- Détshy Mihály: Az egri vár gótikus palotája. EgriVárHír 5. 1964. 3—8. 2 t.
- Détshy Mihály: Az egri vár toronyórái. EgriVárHír 3. 1961. 18—23.
- Détshy Mihály: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493. és 1596. között. Második közlemény. — Ouvriers et artisans dans les travaux de construction de la forteresse d'Eger (de 1493 a 1596.) EgriMÉ 2. 1964. 151—178, 179—180.
- Détshy Mihály—Kozák Károly: A Varkoch-kapubástya helyreállítása. — Die Wiederherstellung der Varkoch-Torbastei in der Festung Eger. (Auszug.) EgriVárHír 2. 1961. 1—4, 5. 2 t. (4 ill.).
- Donáth Regina: Egy törökkori forrásgyűjtemény az Egyetemi Könyvtár kéziratárában. Néhány szó Karakas Mehemed budai pasa történetéhez. — Сборник источников из периода турецкого господства Венгрии, находящихся в рукописном отделе Будапештской университетской библиотеки. (Некоторые данные Будапештского паши Каракаша Мехмеда.) Резюме. EgyKtárÉ 2. 1964. 193—212. 212. 1 ill.
- Egyed Edith: Reneszánsz textilművészet Magyarországon. — L'art du textile renaissance en Hongrie. Művészet 6. 1965:5. 27—30, 30. 4 ill.
- Elekes Lajos: A középkori magyar állam története meg alapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. Rec. Balás György: Valóság 8. 1965:3. 109—110.
- Elekes Lajos: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Probléma a kérdés keleteurópai vonatkozásának kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira. Bp. 1962. Rec. Bertényi Iván (по русски): AnHistBp 7. 1965. 207—209.
- Entz Géza: Az eresi bencés monostor. MűvtÉrt 14. 1965. 241—246. 8 ill.
- Erdei Ferenc: A várgesztesi vár helyreállítása. Művéd 9. 1965. 204—211. 12 ill.
- Erdei Ferenc—Kovács Béla: A váraszói románkori templom feltárása és helyreállítása. — Die Freilegung und Wiederherstellung der romanischen Kirche von Váraszó. EgriMÉ 2. 1964. 181—218, 219—220. 34 ill.
- Éri István: Kisvárd. Bp. 1965. Pannónia 56 p. 41 ill. (deutsch 54—56) Műemlékeink
- Éri István: Zrínyi kiállítás Szigetváron. MúzKözl 1965. 32—36
- Farkas Gyula—Lipták Pál: Adatok Orosháza X—XIII. századi népességének embertani ismertetéséhez. Orosháza története 204—220. 13 t. 2 mell.
- Fehér Géza jr.: Az isztanbuli Aja Szófia budai renaissance gyertyatartói. Művészet 6. 1965. 2—6. 8 ill.
- Fehér Géza jr.: Les problèmes de la poterie turque en Hongrie aux XVIe—XVIIe siècles. Rocznik Orientalystyczny 28. 1964. 91—105. 13 ill.
- Fehér Géza jr.: Проблемы на занаятийството през турското владичество в унгарската археология. Арх-Сзофия 5. 1963. 1—9. 20 ill.
- Fehér Géza jr.: Türk hakimiyeti devrinin macaristan'daki arkeoloji arastirmalarinda dillciligin ve etnografyanin rolü. X. Türk Dil Kurultayruda Okunan Bilimgel Bildiriler 1963'ten ayribasim. Ankara 1964. 51—55
- Fehértői Katalin: Az Árpád-kori ragadványnevekről. MNY 61. 1965. 419—428.
- Fekete Lajos — Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp. 1962. Rec. Gerő Győző: ArchÉrt 92. 1965. 105.
- Fekete Lajos: La vie à Budapest sous la domination turque 1541—1686. Cahiers d'histoire mondial 8. 1964. Rec. K. E. B.: HistZ München 201. 1965. 209.
- Gazdag László: Győr város térképei. — Karten von Győr. — Карта города Дьёр. Arrabona 7. 1965. 297—328, 328—329, 329—330.
- Gazdag László: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum térképtára. — Склад карт военного-исторического института и музея. Резюме. FöldrÉrt 14. 1965. 359—371, 371, 8 ill.
- Gazdag László: Nógrád megye térképei. Balassagyarmat 1964. 192 p. (18 t.) Nógrád Megyei Múzeum Füzetek 6.
- Gedai István: I. Endre király sírköve. — La pierre tombale du roi André Ier. Résumé. ArchÉrt 92. 1965. 49—51. 2 ill.
- Gedai István: Fremde Münzen des 11—13. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Diss. Auszug. RégDolg 6. 1964. 113—115.
- Gedai István: A hajdúszoboszlói friesachi éremlelet. — Der Friesacher Münzfund von Hajdúszoboszló. DebMÉ 1962/1964. 357—368, 369. 5 t.
- Gedai István: Kontakty handlowa wegier w XI—XIII w. w swietle nalezisk monet. — Hungary's Commerce in the Basis of 11—13th Century Hoards (Summary.) WiNum 1965. 73—83, 84.
- Gerevich László: The Horseman of Aquileia. ActaArch-Hung 17. 1965. 395—410. 4 t. 12 ill.
- Gerevich László: Le maître des reliefs en marbre du roi Mathias et de sa femme Béatrice. — Mátyás király és Beatrix királyné márvány domborművének mestere. BullBA 27. 1965. 15—32, 84—89. 18 ill.
- Gergelyffy András: A községi Jurisich vár építési korszakai. Művéd 8. 1964. 217—222. 7 ill.
- Gergelyffy András—Sedlmayr János: A községi Jurisichvár. Bp. 1964. Rec. Bánó Zsuzsa: VSz 19. 1965. 634.
- Gerő Győző: Az egri török fürdő 1958. évi ásatásai. EgriVárHír 3. 1961. 1—12. 1 t.
- Gerő Győző: Az esztergom-vízvárosi Özicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi. Adatok Esztergom törökkori topográfiájához. — The Djami of Oezitcheli Hadji Ibrahim in Esztergom-Aquatic City. Data to the Topography of Esztergom in the Days of Turkish Rule.

- Summary. ArchÉ t 92. 1 65. 207—215, 216, 12 ill.
- Gerő László*: Középkori vármaradványok mai magyar városképeinkben. — Остатки средневековых крепостей в видах современных венгерских городов. Резюме. — Vestiges des forteresses médiévales dans l'urbanisme de la Hongrie contemporaine. Résumé. Sz 98. 1964. 1053—1071, 1072. 35 ill.
- Gyimesi Sándor*: Az 1365-ös év jelentősége Miskolc történetében. MiskolciKözl 6. 1964. 42—46.
- Győrffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez. (II. rész.) — Данные к истории румын XIII. века и к началу румынского государства. (II. часть.) Резюме. — Contributions à l'histoire des roumains au XIIIe siècle et aux origines de l'état roumain (IIe partie.) Résumé. TörtSzele 7. 1964. 537—567, 567, 567—568.
- Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. Rec. Lіндеck-Porza Imtraut: MIOG 72. 1964. 461., Szabó István: (English): ActaHistHung 11. 1965. 393—398.
- Győrffy György*: A középkori Orosháza története. Orosháza Története 223—238. 1 ill.
- Győrffy György*: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk úti jelentései. Bp. 1965. Gondolat 276 p. 4 t. Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet.
- Haborštiak Alojz*: Hozzájárulás a XI—XIII. századbeli Kisalföldi falvakkal kapcsolatos ismereteinkhez (Zsitvabesenyő, Hetény, Bagota.) SzovRég 21. 1965. 97—156.
- H. Hámosi Anna*: A téglási középkori temető téglamellékletes sírjainak értékeléséhez. — Some Problems of Evaluating the Brick Furniture Medieval Graves at Téglás. DebME 1962/1964. 127—131, 131.
- Hegedűs Géza*: Korona és kard. Magyarország a X—XIII. században. Bp. 1965. Móra Ferenc Könyvkiadó 160 p. ill. Képes Történelem 2.
- Héjj Miklós*: Múzeumi emlékeink védelméről. MúzKözl 1964:4. 30—51. (12 t.)
- Héjjné Détári Angéla*: Mátyás király kincstára. — Le trésor du roi Mathias Corvin. Művészet 6. 1965: 5. 14—16, 17—18. 3 ill.
- Héjjné Détári Angéla*: Régi magyar ékszerek. Bp. 1965. Corvina Kiadó 53 p. 48 t.
- Holéczy Zoltán*: Az intapusztai XI. századi Árpád-kori sírmező részleges feltárása. VSz 18. 1965. 421—427. 3 ill.
- Holl Imre*: A magyar régészeti topográfia középkori részének feldolgozási szempontjai. ArchÉrt 92. 1965. 71—72.
- Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg 1963. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 75. 1964. 486—488.
- Horler Miklós*: A sümegi vár helyreállítása. Tervező: Koppány Tibor. MÉpm 1965: 5. 50—53. 9 ill.
- Horváth Tibor Antal*: Adatok Szombathely történetéhez I. VSz 19. 1965. 445—446.
- Huszár Lajos*: Münzkunst in Ungarn. Bp. 1963. Rec. Koch B.: AltModKunst 79. 1965. 64., Probst Günter: HamNum 18/19. 1965. 160.
- Huszár Lajos*: A nyíribronyi éremlelet. — Der Münzfund von Nyíribrony. NyirME 1961/1962. 47—62, 63—64. 1 ill.
- Huszár Lajos*: A pamlényi éremlelet. — The Coin-Find at Pamlény. MiskolciME 4. 1962/1963. 127—129, 129. 1 t.
- Huszár Lajos*: Der Umlauf der Kölner Denare im mittelalterlichen Ungarn. Dona Numismatica, Hamburg 1965. 183—192.
- Huszár Lajos* vide: Pars III.
- Ila Bálint*—Kovács József: Veszprém megye helytörténetének lexikona. Bp. 1964. Rec. Győrffy György: LevKözl 36. 1965. 174—178. Wallner Ernő: FöldrKözl 89 (Uf 13.) 1965. 169—172.
- Ionescu Grigore*: A moldvai „Stefan cel Mare”-kori (XV. századi) építészeti jelentősége. ÉpKK 8. 1964. 417—441. 22 ill.
- Kádár Zoltán*: Cycle de fresques à Feldebrő représentant Cain et Abel. Actes des Études Byzantines, Beograd 3. 159—162.
- Kádár Zoltán*: Un rilievo frammentario del Museo di Budapest. RivArchCrist 38. 1962. 149—150. 1 ill.
- Káldy-Nagy Gyula*: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. Rec. Fehér Géza jr.: BibliOrient 21. 1964. 380., Kőhegyi Mihály: AgtSzele 1962. 344—345.
- Kalmár János*: A buzogány. — Der Streitkolben. NyirME 4/5. 1961/1962. 31—43, 44—46. 1 t. 12 ill.
- Kaminková Eva*: Les dalles du pavement de Zalavár; deux inscriptions. — Két zalavári padlóburkoló kő felirata. BullBa 27. 1965. 13—14, 82—83.
- Kanzlerz Feliks*: Középkori lengyel várak védelme és konzerválása. Művéd 9. 1965. 24—26.
- Karácsonyi Béla*: Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról. — Исследования венгерско-польской летописи. — Études sur la chronique hungaro—polonaise. Szeged 1964. 63 p. ActaHistSzeged 16.
- Károlyi Antal*: A szombathelyi kerek vár. Művéd 9. 1965. 195—199. 6 ill.
- Király Péter*: A „paraszt” szó jelentéstörténetéhez. Ethn 76. 1 65. 106—109.
- Kissné Nagypál Judit*: Pácin várkastély Bp. 1964. Múzeumok Rotázeme 10 p. 3 t. 2 ill.
- Komáromy József*: Beszámoló a diósgyőri vár északnyugati tornyában végzett ásatásról. — An Account of the Excavation in the North-Western Tower of Diósgyőr-Castle. MiskolciME 4. 1962/1963. 63—67, 68. 12 ill.
- A körmőcbányai pénzverde későközépkori verdejegyei*. Az Érem 21. 1965. 281—285.
- Sz. Koroknay Éva*—Szentlélek Tihámér: Szombathelyi reneszánszkori kincslelet. VSz 18. 1964. 249—254. 5 ill.
- Kottanner Jánosné* vide: Mollay Károly
- Kovács Béla*: Az egri vár története II—III. EgrivárHir 2. 1961. 22—28. 1 t., id. 3. 1961. 24
- Kovács Béla*—Szabó János Győző: Az egri vár élete. Kiállítás az egri vár gótikus palotájában. — Leben in der Burg von Eger. Eine Ausstellung im gotischen Palast der Burg von Eger. — Жизнь эгерской крепости. Eger 1965. Dobó István Vármúzeum 63 p. 17 ill. (deutsch 53—57., по русски 59—63.)
- Kovalovszky Júlia*: Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza Története 175—203. 14 t. 6 ill. 2 mell.
- Kozák Éva*: Atkár, Nagyréde és Gyöngyöspatak régészeti lelőhelyei. — Les sites archéologiques d'Atkár, Nagyréde et Gyöngyöspatak. EgrIME 2. 1964. 141—150, 150. 7 ill.
- Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957—1963.) II. — La mise à jour de la forteresse d'Eger IIe partie, 1957—1963. EgrIME 2. 1964. 221—234, 235—236. 59 ill.
- Kozák Károly*: Az egri vár XVII. századi alakos kályhacsempéi. — Les carreaux de poêle figurés du XVIIe siècle trouvés dans la forteresse d'Eger. Résumé. ArchÉrt 92. 1965. 52—59, 59 60. 12 ill.
- Kozák Károly*: Az egri várban feltárt régészeti leletek. I—II. EgrivárHir 2. 1961. 8—12. 4 ill., id. 3. 1961. 13—17. 2. ill.
- Kozák Károly*: Győr-Sopron megye középkori egyenestemplomairól. Adatok az Árpád-kori építészettörténetéhez. — Les églises médiévales hongroises à chevet droit du comitat Győr-Sopron. (Données relatives à l'histoire de l'architecture hongroise à l'époque arpadienne.) Arrabona 7. 1965. 133—154, 154—156. 13 ill.
- Kralovánszky Alán*: A Bakonycsérnyé-Ubald pusztai középkori leletekről. — Mittelalterliche Funde in Bakonycsérnyé-Ubaldpuszta. AlbaRegia 4/5. 1963/1964. 238, 238. 1 ill.
- Kubinyi András*: A XV—XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseiről. „La renaissance et la reformation en Pologne et en Hongrie”. Bp. 1963. c. könyv ismertetése kapcsán. Sz 99. 1965. 513—521.

- Kubinyi András*: Topographic Growth of Budavár up to 1541. *NouvÉtHist* 1. 133–157. 1 ill.
- Kubinyi András*: Várostartó kutatások a Középkori osztályon. BpTörtMTev 80–83.
- Kubinyi László*: Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez. MNy 61. 1965. 412–419.
- Kumorovitz Lajos*: Beszámoló a BTM középkori osztályának a felszabadulás óta végzett munkájáról. BpTörtMTev 60–79.
- László Gyula*: Szent László győri ereklyetartó mellszobráról. — Le reliquaire en forme de buste de Saint Ladislas à Győr. *Arrabona* 7. 1965. 157–206, 206–209. 15 ill.
- Lengyel Alfréd*: Az autonóm nemesi Győr megye kialakulása és működése 1526-ig. — Die Entwicklung des autonomen adeligen Komitates Győr bis 1526. *Arrabona* 7. 1965. 211–233, 234–235. 2 ill.
- Lipták Pál* vide: *Farkas Gyula*
- Lócsy Erzsébet*: A Középkori osztály kiállítás rendező tevékenysége. BpTörtMTev 84–88.
- Lütge F.*: Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts. München 1964. *Rec. Székely György*: AgtSzele 7. 1965. 428–432.
- Magyar Műemlékvédelem 1959–1960*. Bp. 1964. *Rec. Csátkai Endre*: MTud 72. 1965. 71–73., *Filep Antal*: Ethn 75. 1964. 637–638., *Peteházy Károly*: MűvtÉrt 14. 1965. 168–170. 2 ill., *Pethő Gyula*: VSz 19. 1965. 635–636.
- Majewski Alfred*: Nedec — egy magyar vár Lengyelországban. A nedeci vár leírása és építéstörténete. Művéd 9. 1965. 88–103. 27 ill.
- Major Jenő*: A városalaprajz mint a korai magyar városépítéstörténet forrása. ÉpKK 9. 1965. 153–174. 3 ill.
- Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a 16. századi Magyarországon. Kandidátusi disszertáció vitája Szabó István, Sinkovics István, Pach Zsigmond Pál hozzászólásával. AgtSzele 7. 1965. 328–345.
- Marjai Márton*: Ördögárok a debreceni Nagyerdőn. — A „Devil's Trench” in the Great Forest of Debrecen. *DebME* 1962/1964. 87–92, 93. 2 t.
- Méri István*: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. — Отчет о раскопках в села Кардошкют. (Резюме.) — Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskut. (Auszug). Bp. 1964. Magyar Nemzeti Múzeum 82 p. 10 t. 7 mell. По русски 77–79. Deutsch 80–82. RégFüz II. 12. (a)
- Mihalik Sándor*: Magyar ötvösművek Amerikában. I. Mátyás király New York-i kelyhe. II. Zrínyi Miklós emlékbuzogánya. MűvtÉrt 14. 1965. 247–256. 9 ill.
- Mihalik Sándor*: Problematik der Rekonstruktion der Monomachos-Krone. Bp. 1963. *Rec. Metcalf D. M.* (English): HamNum 18/19. 1965. 307.
- Módy György*: A téglási ásatás településtörténeti vonatkozásai. — Die siedlungsgeschichtlichen Beziehungen der Ausgrabungen in Téglás. *DebME* 1962/1964. 133–148, 149–150. 2 t. 1 mell.
- Mojzer Miklós*: Tanulmányok a Keresztény Múzeumban. II. M. S. mester zászlai. MűvtÉrt 14. 1965. 97–106. 9. ill.
- Mollay Károly*: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin. Die ältesten deutschen Frauenmemoiren (1439–1440). *Arrabona* 7. 1965. 237–296. 3 ill., Kottanner Jánosné emlékirata a magyar korona elviteléről. A legrégibb német női memoár, 1439–1440. SSz 19. 1965. 142–149, 234–239, 323–329.
- Molnár József*: A Valide Szultana fürdőrom típuseredete. Művéd 9. 1965. 39–41. 1 ill.
- Molnár József*: A zsámbéki „török kút”. Művéd 9. 1965. 104–106. 6 ill.
- Molnár Vera*: Jelentés a zámolyi határban levő kerek templom ásatásáról. — Die Rundkirche von Zámoly. *AlbaRegia* 4/5. 1963/1964. 234–237, 237. 1 t. 4 ill.
- Moravcsik Gyula*: Византийские императоры и их послы в г. Буда. Bp. 1961. *Rec. E. Fr.*: Studii 17. 1964. 1227–1228.
- Nagy Emese*: Az egervári vár építéstörténete. — Histoire de la construction du chateau-fort d'Egervár. Résumé. *ArchÉrt* 92. 1965. 192–205, 205–206. 15 ill.
- Nagy Lóránt*: A Corpus Nummorum Sclavoniae (CNS) tervezete. Az Érem 20. 1964. 146–154.
- Nagybákay Péter*: Magyarország vas- és fémműves céhpecsétek. Bp. 1964. Révai ny. 9. p. 1 t. A Kohászati Tört. Bizottság Közl. 31.
- Németh Gyula*: Das Zimmerhandwerk der Turko-Bulgaren im Spiegel der alttürkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache. *ActaOrHung* 18. 1965. 55–60.
- Örsi Károly*—*Pámer Nóra*—*Pusztai Ilona*: A gyulai középkori ferences kolostor romok bemutatása. Művéd 9. 1965. 78–85. 5 ill.
- Pataki János Vidor*: Az egri vár története III–V. *Egri VárHir* 3. 1961. 24–36. 2 t., 4. 1962. 15–22. 1 t., 5. 1964. 9–14. 1 t.
- Pataki János Vidor*: A magyarországi műemlékvédelem történetéből. Az egri vár feltárása (II. befejező rész.). Művéd 8. 1964. 222–226.
- Patay Pál*: Szécsény műemlékei. Die Baudenkmäler von Szécsény. Bp. 1965. *Pannonia* 64 p. 37 ill. (deutsch 62–64.) Műemlékeink.
- Perjés Géza*: Lóra termett-e a magyar? A huszárkérdés. *Éltud* 20. 1965. 1107–1111. 4 ill., 1155–1159. 6 ill.
- Perjés Géza*: A szentgotthárdi csata. VSz 18. 1964. 321–356. 1 t. 5 ill.
- Petur László*: A mongol posta, a „jam” Hogyan kormányozta Dzsingisz kán a világbirodalmát? *Éltud* 20. 1965. 753–757. 5 ill.
- Pohl Artur*: Budai denár a várnai csata utáni zavar idejéből. Az Érem 21. 1965. 214–215. 1 ill.
- Pohl Artur*: Christophorus verdejegyei. Az Érem 21. 1965. 255–257.
- Pohl Artur*: Cillei Ulrik és pénzverése. Az Érem 21. 1965. 202–204. 4 ill.
- Pohl Artur*: II. Lajos király pozsonyi pénzverése. Az Érem 21. 1965. 262–265.
- Pohl Artur*: Néhány adat Erzsébet királyné pénzveréséhez 1440–1442. Az Érem 20. 1964. 164–167.
- Prokopp Mária*: Műemlékvédelem 200 évvel ezelőtt. Az esztergomi középkori székesegyház maradványainak bontása 1763–1765-ben. Művéd 9. 1965. 32–36. 5 ill.
- Radosay Dénes*: A középkori Magyarország faszobrai című doktori értekezés vitája. Vayer Lajos, Berkovits Ilona, Székely György opponensi véleménye és Radosay Dénes válasza. MűvtÉrt 13. 1964. 295–317. 3 ill.
- Radosay Dénes*: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary. *ActaHistArtHung* 11. 1965. 241–264. 7 ill.
- Rappoport P. A.*: Kárpátaljai középkori várak. Ford. Erdélyi István. — Закарпатские средневековые замки. Резюме. *ArchÉrt* 92. 1965. 61–65, 65. 5 ill.
- Róza György*: Romeyn de Hooghe és a magyarországi török háborúk. MűvtÉrt 14. 1965. 17–24. 8 ill.
- Sallay Marianne*: Fehérvárcsurgó rk. templom. Bp. 1964. Múzeumok Rotaüzeme 10 p. 2 t. 1 ill.
- G. Sándor Mária*—*Erdei Ferenc*: Várgesztes vár. Bp. 1964. Múzeumok Rotaüzeme 8 p. 6 t.
- Sápi Lajos*: A régi debreceni temetők és síremlékek. — Alte Friedhöfe und Grabmäler von Debrecen. *DebME* 1962/1964. 151–187, 188–190. 21 ill.
- Schlattner Jenő*: A kassai libertások kartusának fejlődése. Az Érem 20. 1964. 174–175.
- Schlattner Jenő*: A kuruckori pénzek madonnái. Az Érem 21. 1965. 246–254. 2 ill.
- Sedlmayr János*: A helyreállított kőszegi vár. Művéd 9. 1965. 65–77. 17 ill.
- B. Sergő Erzsébet*: Középkori kemence Kisapostagon. — Mittelalterlicher Bachofen in Kisapostag. *AlbaRegia* 4/5. 1963/1964. 233, 233.
- Somogyi Árpád*: Kiállítás a későbizánci művészet emlé-

- keiből. Ausstellung der späthbyzantinischen Kunst. Szentendre 1963. Ferenczy Károly Múzeum 32 p. (9 t.), deutsch 6—7.
- Somogyi Árpád*: Neuere Beiträge zu der Geschichte der Goldschmiedekunst im Komitat Fejér. Alba Regia 4/5. 1963/1964. 135—140. 5 t.
- Somogyi Árpád*: Régi szerb egyházművészet. Bp. 1965. Muz. Propaganda Iroda 32 p. (19 t.)
- Soós Imre*: Újabb adatok az egri török fürdőről és török iskolákról. EgriVárHir 4. 1962. 23—27. 1 t.
- Studia Historica Slovaca I.* Bratislava 1963. Rec. *Niederhauser Emil*. Sz. 98. 1964. 1286—1288.
- Szabó János*: A kőszegi vár helyreállítása VSz 18. 1964. 445—448.
- Szabó János Győző*: Musztafa bin Dselál írása Eger 1552-es ostromáról. EgriVárHir 3. 1961. 44—47.
- Szepessy Géza*: Adatok Esztergom városa helytörténetéhez. ArchÉrt 92. 1965. 219—220. 1 ill.
- Szepessy Géza*: Olavinlinna vára restaurálása. Művéd 9. 1965. 225—228. 5 ill.
- Szigeti István*: Aranyforint (dukát) története és pénzlába. Az Érem 21. 1965. 200—201.
- Szöveggyűjtemény* Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész. 1000-től 1526-ig. Szerk. Lederer Emma. Bp. 1964. Tankönyvkiadó 396 p.
- Varjuné Ember Mária*: Die ungarische Galakleidung im XVI. und XVII. Jahrhundert. I Teil. WafKostKde 7. 1965. 73—93. 29 ill.
- Vlachovič Jozef*: Slovenská med' v 16. a 17. storočí. Bratislava 1964. A szlovákiai réz a 16—17. században. Rec. *Heckenast Gusztáv*: Sz. 99. 1965. 950—951.
- Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. Papp László és Végh József. Zalaegerszeg 1964. Szegedi ny. 237 p. Rec. *Papp László*: Valóság 8. 1965. 7. 107—108.
- Zolnay László*: Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban. Monnayeurs et orfèvres à Esztergom à l'époque romane. Résumé. ArchÉrt 92. 1965. 148—161, 161—162. 12 ill.
- Zrínyi Lajos*: Zádor vára. Művéd 9. 1965. 111—114. 5 ill.

Németh Endre

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1966. II. 18. — Példányszám: 800 — Terjedelem: 20 (A/5) ív

66.61996 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

GÁBORI MIKLÓS

A KÉSŐI PALEOLITIKUM KÉRDÉSEI MAGYARORSZÁGON

Régészeti tanulmányok 3.

85 oldal — 19 tábla — 21×30 cm — Kötve 35,— Ft

Gábori Miklós a régibb kőkor utolsó nagy szakaszának kultúrtörténeti kérdéseivel foglalkozik művében. Összefoglalja a korszak történeti képét, s bemutatja a szinte néprajzi közelségbe hozott ősembercsoportok életét, illetőleg kapcsolatait. Központi témája a keleti gravetti nép megjelenése, települései és szerepe Közép-Európában, — tulajdonképpen az első népvándorlás lefolyása.

DIE MYTHOLOGISCHEN UND KULTISCHEN TEXTE AUS RAS SCHAMRA

(A Ras-Samra-i mitológiai és kultikus szövegek)

Fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Aistleitner József

Bibliotheca orientalis Hungarica 8.

2. Kiadás

Német nyelven

113 oldal — 17×24 cm — Kötve 50,— Ft

A régészeti szempontból nagy jelentőségű Ras-Samra-i ékírástos táblák nemzetközileg elismert német nyelvű fordításának második kiadása.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

VÉRTES LÁSZLÓ

**AZ ŐSKŐKOR ÉS AZ ÁTMENETI KŐKOR EMLÉKEI
MAGYARORSZÁGON**

A Magyar Régészeti Kézikönyv 1.

385 oldal — 76 ábra, számos táblázat — 75 tábla — Kötve 100,— Ft

A Magyar Régészeti Kézikönyve a régészettudomány speciális módszereivel dolgozza fel a hazánk területén élt népek történetét, társadalmi, gazdasági fejlődését. Az első kötetben a szerző a tárgyalt kor általános régészeti, természettudományos és elvi kérdéseivel foglalkozik. Vértés László a teljesség igényével ismerteti Magyarország valamennyi őskőkori és átmeneti kőkori lelőhelyét, feldolgozva paleofaunisztikai és botanikai, szedimentpetrográfiai, régészeti tipológiai és statisztikai adataikat.

FETTICH NÁNDOR

**DAS AWERENZEITLICHE GRÄBERFELD
VON PILISMARÓT-BASAHARC**

(A pilismarót-basaharci avar kori sírmező)

Studia archeologica III.

Német nyelven

152 oldal — 197 ábra — 26 tábla — 4 melléklet — 21×30 cm — Kötve 140,— Ft

A kötet az MTA Duna-kanyarbeli ásatásai során feltárt avar kori sírok leleteiről számol be. Számos fénykép és rajz mutatja be az avar—szláv halottkultusz kutatása szempontjából jelentős áldozati gödröket. A szerző tisztázza a gazdag avar kori övgarnitúrák eredetét.

**AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST**

<i>Patay Pál</i> : H. Behrens, Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt	126
<i>Makka János</i> : F. Schachermeyr, Die minoische Kultur des alten Kreta	127
<i>Lengyel Irina</i> : К. Ф. Смирнов, Савроматы (Ранняя история и культура сарматов)	129
<i>Szilágyi János György</i> : M. Schede, Die Ruinen von Priene	130
<i>Oroszlán Zoltán</i> : E. Paul, Die falsche Königin	131
<i>Fülep Ferenc</i> : W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Roms I.	132
<i>Fülep Ferenc</i> : G. Simpson, Britons and the Roman Army	133
<i>Bóna István</i> : Gh. Diaconu, Tirgşor, necropola din secolele III—IV. e. n.	134
<i>Bökönyi Sándor</i> : H. H. Müller, Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker	135
<i>Hegedüs Zoltán</i> : H. Straube — B. Tarmann — E. Plöckinger, Erzreduktionversuche in Rennöfen norischer Bauart	136
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1965	137

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц</i> : Поселение медного века в Тарнабод	3
<i>Д. Габлер</i> : Munera Pannonica	20
<i>Д. Чаллань</i> : К истории секейско-венгерского рунического письма	36
<i>К. Козак</i> : Венгерские церкви XI века с полукруглыми святилищами	47

СООБЩЕНИЯ

<i>Ж. Чалог—Т. Кеменцеи</i> : Могильный позднебронзового века в Ясберень-Черёхалом	65
<i>И. С. Цегледи</i> : Предварительный отчет о раскопках диошдьерского замка, проведенных в 1964 году	98
<i>Й. Злински—М. Штернег Злински</i> : „Postes insuper emblemate conspicui“	109

ОБОЗРЕНИЕ

<i>В. Вешетцки</i> : Конференция ориенталистов в Хейделберге	112
<i>А. Мочи</i> : Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju ilira u praistorijsko doba	113
<i>И. Лендель</i> : Влияние консервирующих и очищающих материалов на химический состав костей, обнаруживаемых во время раскопок	114

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силади</i> : Acta Archaeologica ASH. Том XVI	119
<i>К. С. Поци—Г. Энцу</i> : Folia Archaeologica, XVI-ый том	121
<i>М. Габори</i> : Л. Вертеши и сотрудники, Tata. Eine mittelpaläolitische Travertin-Siedlung in Ungarn	123
<i>З. Орослан</i> : Révay J., Séták a római Magyarországon. II. kiadás (Й. Ревай, Прогулки по Венгрии римской эпохи, вып. 2)	126
<i>П. Патаи</i> : H. Behrens, Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt	126
<i>Я. Маккаи</i> : F. Schachermeyr, Die minoische Kultur des alten Kreta	127
<i>И. Лендель</i> : К. Ф. Смирнов, Савроматы (Ранняя история и культура сарматов)	129
<i>Я. Дь. Силади</i> : M. Schede, Die Ruinen von Priene	130
<i>З. Орослан</i> : E. Paul, Die falsche Königin	131
<i>Ф. Фюлеп</i> : W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom	132
<i>Ф. Фюлеп</i> : G. Simpson, Britons and the Roman Army	133
<i>И. Бона</i> : Gh. Diaconu, Tirgşor, necropola din secolele III—IV. e. n.	134
<i>Ш. Бёкёни</i> : H. H. Müller, Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker	135
<i>З. Хегедюш</i> : H. Straube—B. Tarmann—E. Plöckinger, Erzreduktionversuche in Rennöfen norischer Bauart	136
<i>Э. Немет</i> : Венгерская археологическая литература за 1965 год	137

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>N. Kalicz</i> : Un établissement de l'âge du cuivre à Tarnabod	3
<i>D. Gabler</i> : Munera Pannonica	20
<i>D. Csallány</i> : Contribution à l'histoire de l'écriture runique siculo-hongroise	36
<i>K. Kozák</i> : Les églises hongroises à chevet en hémicycle au XI ^e siècle	47

NOTES ET INFORMATIONS

<i>Zs. Csalog—T. Kemenczei</i> : Le cimetière de l'âge du bronze final de Jászberény-Cserőhalom	65
<i>I. Sz. Czeglédy</i> : Rapport préliminaire des travaux de dégagement exécutés, en 1964, dans le château-fort de Diósgyőr	98
<i>J. Zlinszky—M. Sternegg Zlinszky</i> : «Postes insuper emblemate conspicui»	109

CHRONIQUE

V. Wessetzky: Les Journées Orientalistes de Heidelberg	112
A. Mócsy: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju ilira u praistorijsko doba	113
I. Lengyel: L'effet des produits de conservation et de nettoyage sur la composition chimique des os livrés par les fouilles	114

LIVRES

J. Szilágyi: Acta Archaeologica ASH. Tome XVI	119
K. Sz. Póczy—G. Entz: Folia Archaeologica. Tome XVI	121
M. Gábori: L. Vértés et ses collaborateurs, Tata. Eine mittelpaläolitische Travertien-Siedlung in Ungarn	123
Z. Oroszlán: J. Révay, Séták a római Magyarországon (Promenades dans la Hongrie romaine) 2 ^e éd.	126
P. Patay: H. Behrens, Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt	126
J. Makkay: F. Schachermeyr, Die minoische Kultur des alten Kreta	127
I. Lengyel: К. Ф. Смирнов, Савроматы (Раиния история и культура сарматов)	129
J. Gy. Szilágyi: M. Schede, Die Ruinen von Priene	130
Z. Oroszlán: E. Paul, Die falsche Königin	131
F. Fülep: W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom	132
F. Fülep: G. Simpson, Britons and the Roman Army	133
I. Bóna: Gh. Diaconu, Țirgșor, necropola din secolele III—IV. e. n.	134
S. Bökönyi: H. H. Müller, Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker	135
Z. Hegedüs: H. Straube — B. Tarmann — E. Plöckinger, Erzreduktionversuche in Rennöfen norischer Bauart	136
E. Németh: Littérature archéologique hongroise 1965	137

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az **Akadémiai Kiadó**-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.

telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46; csekkbefizetési számla: 05.915.111-46

az **Akadémiai Könyvesbolt**-ban, Budapest, V., Váci u. 22. telefon: 185—612.

a **Posta Központi Hirlap Iroda** 1. számú **Hirlapboltj**-ában,

Budapest, V., József Nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066.
MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1966 DEK 3n

VOL. 93.

1966. 2. SZÁM

93. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

93. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kovács Tibor</i> : A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön	159
<i>Mócsy András</i> : Tampius Flavianus Pannóniában	203
<i>Dienes István</i> : A honfoglaló magyarok lőszerszámaának néhány tanulsága	208

KÖZLEMÉNYEK

<i>Trogmayer Ottó</i> : A Körös-csoport lakóházáról. Újkőkori házmodell-töredék Röszkéről	235
<i>Gazdapusztai Gyula</i> : Korabronzkori lakótelep Csongrádon	241
<i>Szabó Miklós</i> : A kettőspiramis alakú vasrudak kérdéséhez	249
<i>Sz. Burger Alice</i> : A kékesdi koracsászárkori temető	254
<i>Sz. Póczy Klára</i> : Festett férfiportré egy aquincumi múmia-sírból	272

SZEMLE

Hozzászólások Fettich N., Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához	278
<i>Salamon Ágnes</i> : Az V. századi és az avarkori régészeti anyag lyukkartonra alkalmazott jelrendszere	284
Archäologische Forschungen im Jahre 1965	290

IRODALOM

<i>V. L.</i> : H.-G. Bandi, Urgeschichte der Eskimo	309
<i>Szabó Miklós</i> : J. Garbsch, Die norisch—pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert	309
<i>Kádár Zoltán</i> : H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule	310
<i>Nagy Tibor</i> : R. Noll, Eugippius. Das Leben des heiligen Severin	311

A HALOMSÍROS KULTÚRA LELETEI AZ ÉSZAK-ALFÖLDÖN

A magyarországi halomsíros kultúra kutatásának jelenlegi helyzete magán viseli a tradíció nélküliség pozitív és negatív vonásait. Valójában csak egy évtizede kezdődött el a halomsíros leletanyag olyan analízise, mely bizonyította a halomsíros kultúra népének Kárpát-medencében történt letelepedését.¹ Mozsolics Amália, majd Bóna István összefoglaló tanulmánya elsősorban ezért jelent határkövet későbronzkorunk kutatásában, még inkább: a későbronzkor intenzív kutatásának megindulását. Mintegy kétévtizedes lemaradásunkat pótolva, hiszen a hasonló jelentőségű összefoglalások a szomszédos területeken már a húszas-harmincas években megjelentek.² Sajátos véletlennek tarthatjuk, hogy megjelenési idejét és jelentőségét tekintve az ezekhez legközelebb álló magyar bronzkori összefoglalás³ — a mai eredmények tükrében — leggyengébb részei a későbronzkorral foglalkozó fejezetek. Hiszen azzal, hogy Tompa lényegében felcserélte a bronzkor két egymást követő periódusát (Tószeg C = Bronzkor III., illetve Tószeg D = Bronzkor IV. periódusok),⁴ számos téves következtetéshez jutott, és ezek évtizedekig megmerevítették a magyarországi későbronzkor kutatását.⁵

Néhány kivételtől eltekintve mindmáig csak kisebb halomsíros leletgyűttesek feldolgozása jelent meg nyomtatásban, hézagosan ismerjük a leletek topográfiai helyzetét, nagy területeken (pl. Dunántúl) csak szórványanyag áll a kutatás rendelkezésére. Így az eddigi értékelések csak nagy vonalakban érinthették a halomsíros kultúra népének történeti kérdéseit, hiszen a legobjektívebb következtetések is csak néhány temetőrész anyagára és szórványleletekre épülhettek.

Későbronzkor kutatásunk e hiányosságait az évtizedekkel ezelőtt kiásott leletgyűttesek (pilinyi, egyeki, hajdúbagosi, zagypálfalvai stb. temetők) közreadása önmagában nem pótolhatja. Feldolgozásuk inkább csak széles körű problémafelvetésre, és nem konkrét történeti következtetések levonására ad lehetőséget.

Az objektíve korlátozott vizsgálati lehetőségek miatt ennek szem előtt tartásával — elsősorban a század elején feltárt egyeki urnatemető elemzése alapján — kívánunk adatokat szolgáltatni az Észak-Alföld halomsíros etnikumának megismeréséhez.

Mind a hazai, mind a külföldi kutatás évtizedek óta az Észak-Alföld egyik legfontosabb bronzkori leletgyűttesének tartja az egyeki temető anyagát.⁶ Ennek ellenére az Egyek-Szőlőhegyen elterülő nagy kiterjedésű urnatemetőben Lehoczky Tivadar, Jósza András, Milesz Béla és Zoltay Lajos által végzett ásatásokról csak kisebb közlemények jelentek meg nyomtatásban.⁷ A temető értékelésével, illetve a temető anyagát és a hasonló leleteket magába foglaló egyeki kultúrával, Tompa Ferenc összefoglaló munkáját kivéve, minden jelentősebb bronzkori tanulmány foglalkozik. V. G. Childe,⁸ 1952-ben megjelent tanulmányában Mozsolics Amália,⁹ majd VI. Milojević¹⁰ az egyeki temető anyagát a füzesabonyi kultúra leleteivel párhuzamosította. Azaz, két azonos területen élt, időben egymást követő nép hagyatékát — néhány formai hasonlóság alapján — egyidejűnek határozták meg.¹¹

Az egyeki leletek erős halomsíros rokonságát először Mozsolics Amália hangsúlyozta. Idézett összefoglaló tanulmányában megállapítja, hogy a

¹ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119—156. Bóna I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 211—243.

² Kraft, G., Die Kultur der Bronzezeit in Süddeutschland. (Augsburg 1926); Richthofen, B., Die ältere Bronzezeit in Schlesien. (Berlin 1926); Eisner, J., Slovensko v Praveku. (Bratislava 1933); Willvonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937).

³ Tompa, F., BRGK 24/25 (1934—35).

⁴ Uo. 102.

⁵ A magyarországi halomsíros kultúra elkülönítésének kísérletei közül Foltiny 1943-ban lezárt tanulmánya csak 1957-ben jelent meg [Foltiny I., Rég. Fü. 4 (1957)]. Mozsolics Amália 1952-ben a halomsíros elemeket nem tartotta olyan jelentősnek, hogy az alapot adna egy negyedik, későbronzkori periódus elkülönítésére [Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 3 (1952) 66—67.]. Milojević tanulmánya a magyarországi bronzkor nem megfelelő

vázát adja [Milojević, VI., Actes de la III-e session. (Zürich 1953) 256—278].

⁶ A temető kutatásának történetét l. részletesen: Kovács T., DMÉ 1962—1964. 75—86.

⁷ Lehoczky T., Arch. Ért. 23 (1903) 365—374.; Milesz B., Arch. Ért. 25 (1905) 183—185.; Zoltay L., MKÉ 1 (1907) 30—36.; Ua. DJ (1908) 22—24.; Ua. DJ (1909) 40—46.; Ua. DJ (1910) 25—26.; Ua. DJ (1911) 17.

⁸ Childe, V. G., The Danube in Prehistory. (Oxford 1929) 290—291.

⁹ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 3 (1952) 58—59.

¹⁰ Milojević, VI., i. m. 275., 42. kép.

¹¹ Megjegyzendő, hogy már az első közlemények Egyekről két, területileg és rítus szerint jól elkülönülő temetőről számoltak be.

pilinyi kultúrával nagyjából egyidős egyeki kultúra leletanyaga nagyon erős halomsíros befolyást mutat. Az egyeki kultúrát kronológiai rendszerének IV. periódusába sorolja.¹² A koszideri típusú kincsleleteket feldolgozó munkájában Bóna István a II. évezredben a Volga középső folyásának vidékéről elindult népmozgalom legnyugatabbra került törzsének tartja a Tiszántúlon megtelepedett egyeki kultúra népét.¹³ Kemenczei Tibor szerint a halomsíros kultúra népének hatására kialakult egyeki kultúrának két csoportja különböztethető meg (rákóczi-falvi csoport a Közép-Tisza-vidéken, egyekicsoport a Felső-Tisza-vidéken). Hangsúlyozza a füzesabonyi (Felső-Tisza-vidék), illetve a vatyai (Közép-Tisza-vidék) kultúra hatását a két csoport kialakulásában.¹⁴

Az egyeki leletek halomsíros kapcsolatának felismerése jó támpontot nyújtott az egyeki kultúra kronológiai meghatározásához. Mégis jelentős eltérések vannak a kultúra önálló életének idejét meghatározó eredmények között. Foltiny István az egyeki és a hajdúbagosi leleteket a bronzkor C periódusa és a koravaskor közötti átmeneti időszakra tartja jellemzőnek Kelet-Magyarországon.¹⁵ Bóna István szerint a kultúra élete kitöltötte a későbronzkor 1–2 periódusának idejét (Reinecke-féle B₂–C periódus).¹⁶ Trogmayer Ottó úgy véli, hogy az általa körvonalmazott csorvai csoport (R BD–HA) korai szakaszának leleteivel egyidejű az egyeki kultúra fiatalabb leletanyaga.¹⁷ Kemenczei Tibor megállapítja, hogy a későbronzkor első periódusában (R B₂) kialakult egyeki kultúra életének végét a későbronzkor 2–3 periódusának fordulóján a berkesz-demecseri csoport kialakulása jelzi.¹⁸

E vázlatos kutatástörténeti visszatekintés alapján is megállapíthatjuk, hogy az egyeki kultúra kialakulására és időbeli helyének meghatározására vonatkozó vélemények több esetben egymásnak ellentmondóak. Ennek okát elsősorban a leletanyag egészének közöletlenségében kereshetjük.

A halomsíros kultúra észak-alföldi leleteinek vizsgálata során az alábbi kérdésekkel foglalkozunk behatódobban: 1. beszélhetünk-e önálló egyeki kultúráról;¹⁹ 2. kialakulásában milyen szerepe volt a halomsíros etnikumnak;²⁰ 3. melyek azok a közvetett és közvetlen adatok, amelyek az egyeki

kultúra önálló életének kezdetét és végét meghatározzák.²¹

A teljességre törekvési igénye nélkül adjuk a halomsíros kultúra észak-alföldi leleteinek felsorolását.

Egyek-Szőlőskert (Hajdú-Bihar m.). A múlt század hatvanas éveiben kezdtek el Egyek község Homokdűlő nevű részén a szőlőtelepítést. Az itt elterülő hamvasztásos temetőből 1868-ban és 1870-ben kerültek az első edények a nagykállói múzeumba.²² A Tisza, a Korha és a Bodajcs erek által határolt homokos magaslatra a század elejétől a falu is kiterjeszkedett. 1906 és 1911 között Zoltay Lajos több alkalommal végzett ásatást a területen. Feltárásából származik az alább bemutatott 88 sír.

1. sír. Meglétére csak az ásató Zoltay Lajos temető-térképének számozása utal.²³

2. sír. Urnájában bronz ékszerek összeégett töredékei feküdtek. Urnája elveszett. 1. Síma bronzlemez töredéke, h.: 2,2 cm. 2. Bronz tű fejrészének darabja.

3. sír. Urnája a feltáráskor erősen töredékes volt. Elveszett.

4. sír. Elveszett urnájában bronzgyűrű feküdt. 1. Bronzgyűrű. 2 mm széles huzalból készült, átm.: 1,1 cm.

5. sír. Meglétére csak Zoltay temetőtérképe utal.

6. sír. Meglétére csak az ásató térképe utal.

7. sír. Urnájában kis füles bögre feküdt. 1. Urna. Vállát négy hegyes bütyök, öblét négy függőlegesen átfúrt fül díszíti. Szürke, töredékes. M: 42 cm (2. kép 7.). 2. Tál. Behúzott pereméből egy szalagfűl indul, vállát három bütyök díszíti. Méreteit nem ismerjük.²⁴ 3. Csupor. Vállát bekarcolt vonalak díszítik. Finom kidolgozású, sárga, töredékes (2. kép 3.). 4. Kis füles bögre. Elveszett.

8. sír. Meglétére csak Zoltay térképe utal.

9. sír. Nagyméretű urnája tönkrement. Feneke alatt kis bögre feküdt. 1. Füles bögre. Szájpereme megvastagított, alja gömbölyű. Szürke, hiányos. M: 5,9, szá: 5,7 cm (2. kép 1).

10. sír. Nagyméretű, tállal borított urnája tönkrement, mellette csupor feküdt. 1. Csupor. Szalagfülei kihajló szájpereméből indulnak. Vállán benyomott pontsor fut körül. Sárga, hiányos. M: 18,7, szá: 13,5, fá: 7 cm (2. kép 10).

11. sír. Díszített urnája tönkrement, mellette fedőtál töredékei feküdtek. 1. Tál. Behúzott pereme alatt bütyök díszíti, töredékes.

12. sír. Meglétére Zoltay temetőtérképe utal.

13. sír. 1. Urna. Zoltay leírása szerint szájpereme kihajló volt, vállát és öblét négy-négy bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: kb. 40 cm (2. kép 5.). 2. Füles bögre. Erősen öblösödő, alja elkeskenyedő. Szürke, ép. M: 5,8, szá: 6,5, fá: 2 cm (2. kép 2).

14. sír. Az urnában fedőtál töredékei és két bronzgyűrű feküdt. 1. Urna. Kissé kihajló szájperemén négy vízszintesen kihúzott bütyök ül, ívelt nyakán rövid, ujj-

¹² Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119–120, 134.

¹³ Bóna, I., i. m. 241–242.

¹⁴ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 184–186.

¹⁵ Foltiny, St., Germ 38 (1960) 351.

¹⁶ Bóna I., HOMÉ 3 (1963) 15.

¹⁷ Trogmayer, O., Acta Arch. Hung. 15 (1963) 85–122.

¹⁸ Kemenczei T., i. m. 184–186.

¹⁹ Sem a hazai, sem a nemzetközi ősrégészeti kutatás nem használ általánosan elfogadott terminológiát. A kultúra, csoport, periódus stb. fogalmak nem annyira tudományosan megalapozott, jól körül határolt, hanem inkább konvencionális segédfogalmak, melyeket területenként, sokszor kutatóként eltérően értelmeznek és használnak. A kultúra egy bizonyos területen azonos jellegű telepeken élt, meghatározott rítus szerint temetkezett, nagyjából azonos kerámia- s fémművességgel bíró

népességet, a csoport ennek, valamilyen jellemzőjében különböző egységet jelöli.

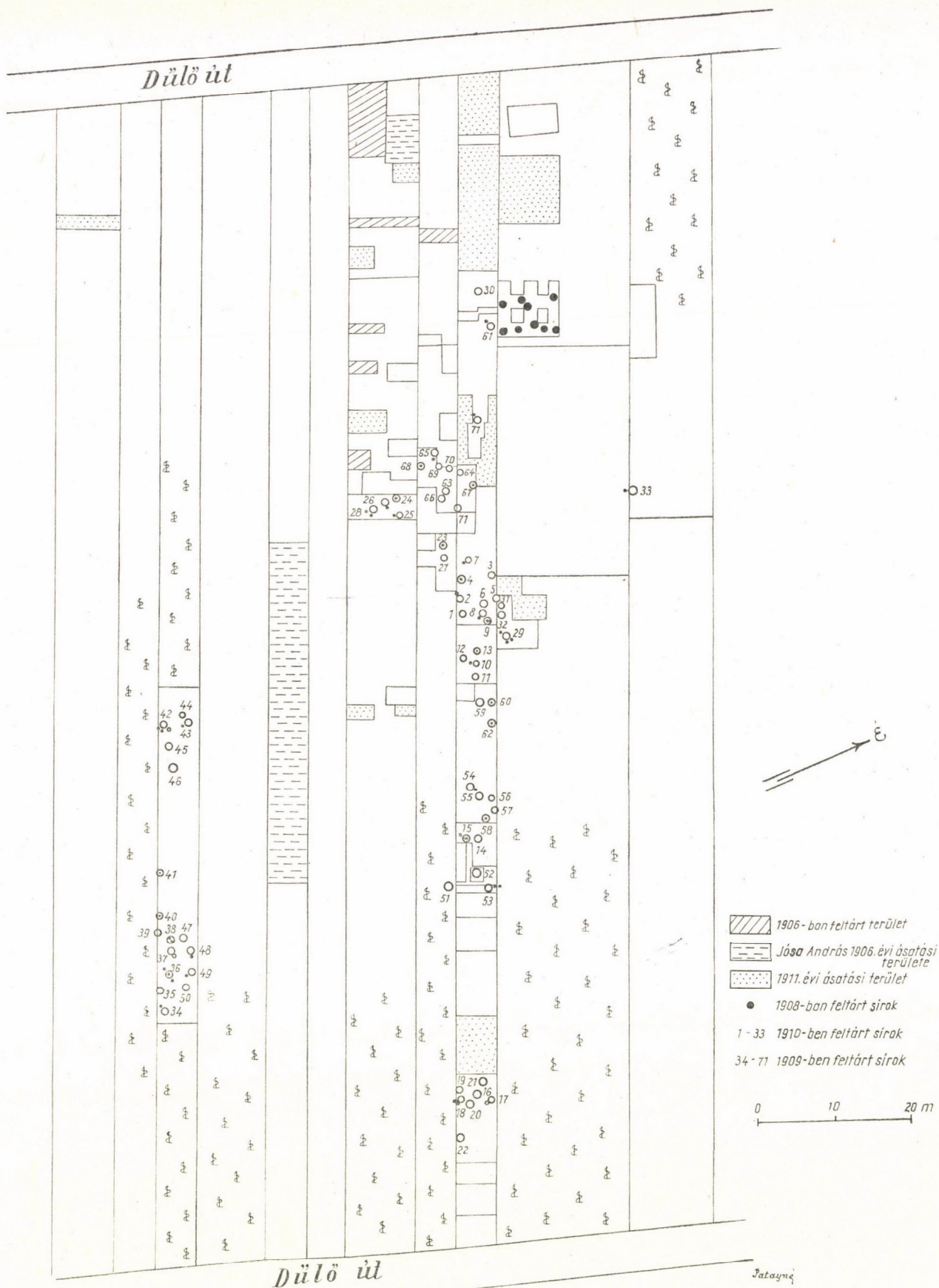
²⁰ Az etnikum szót a nép (ethnos), illetve anyagi és szellemi kultúrájának együttes jelölésére használjuk. Ebben az értelemben egyaránt szolgálhat a kultúrkör, kultúra stb. segédfogalmak helyettesítésére, ha az etnikai jellemzők kihangsúlyozása a célunk.

²¹ A feldolgozás módszereit és lehetőségeit objektíve meghatározza, hogy a rendelkezésünkre álló leletanyag jelentős része évtizedekkel ezelőtt feltárt urnatemetőkből, illetve szórványosan került elő.

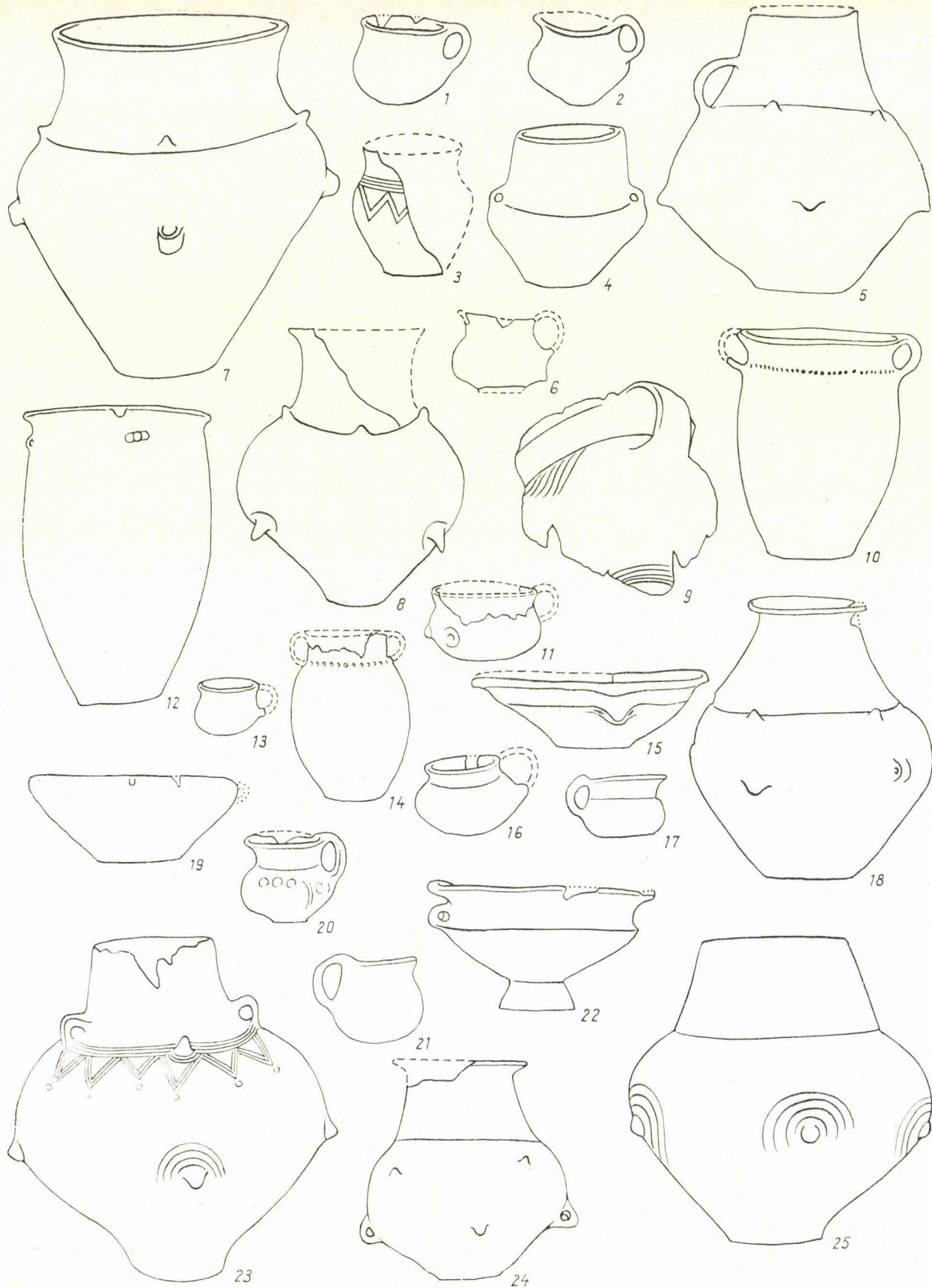
²² Jóna A., Nyírvidek XXVII. 49. (1906) 2.

²³ Az 1910-ben feltárt sírok anyagának leltári száma: 1289–1353/1910–Déri Múzeum, Debrecen.

²⁴ A hiányos feljegyzések miatt néhány adat méreteit nem ismerjük. Az adathiányokat külön nem jelöljük a továbbiakban.

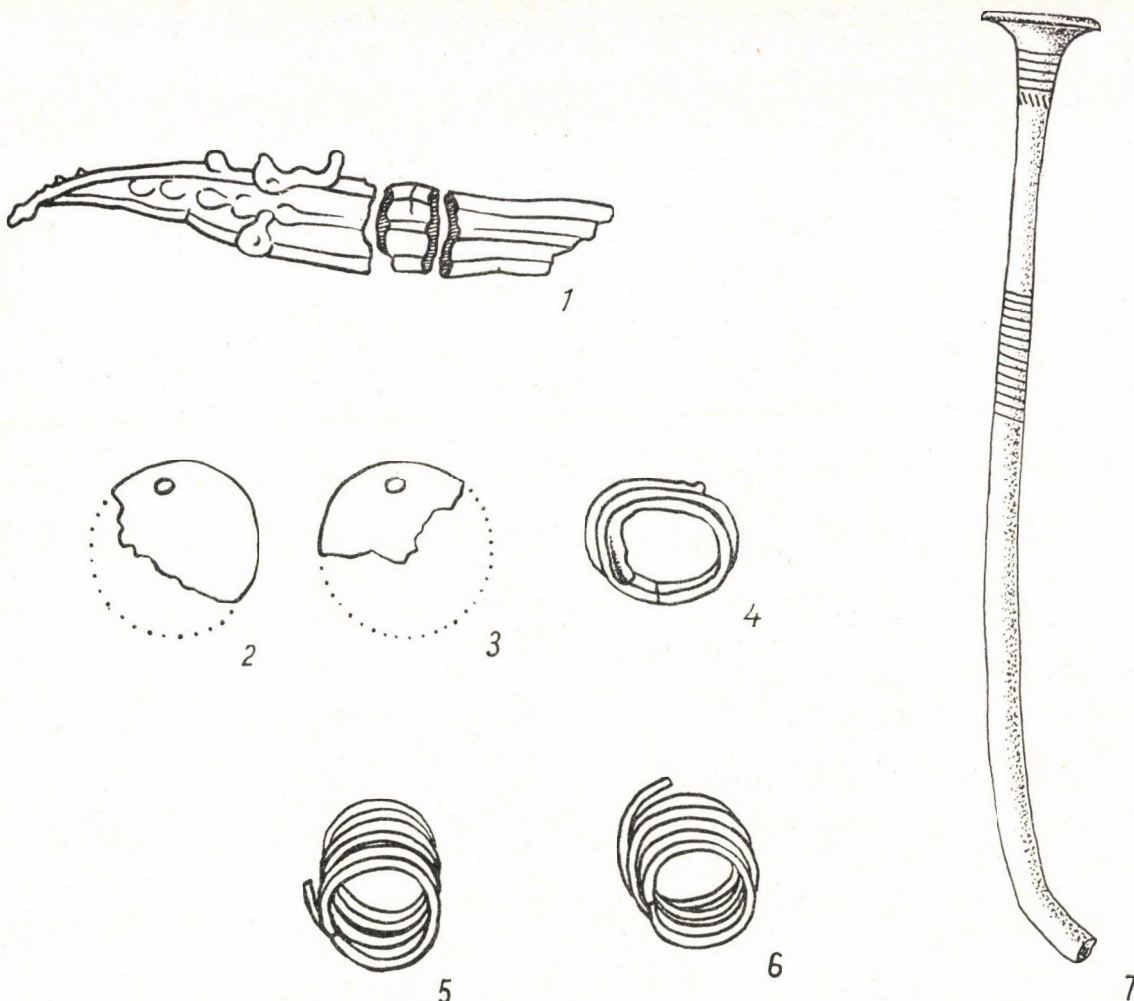

1. kép. Az egyek-szőlőhegyi temető helyszínrajza
 Рис. 1. План могильника в Эдьек—Сёлэхедь
 Fig. 1. Levé de plan du cimetière d'Egyek-Szőlőhegy

2. kép. Egyek-Szólóhegy. 1. 9. sír. — 2,5. 13. sír. — 3, 7. 7. sír. — 4, 6, 9. 15. sír. — 10. 10. sír. — 8, 11. 17. sír. — 12. 4. sír. — 13, 19. 23. sír. — 14, 16. 25. sír. — 15, 18. 27. sír. — 17. 26. sír. — 20, 23. 18. sír. — 21. 24. sír. — 22, 24. 19. sír. — 20. 25. sír.

Рис. 2. Эдьек—Селёхедь. 1. 9-ая могила. — 2,5. 13-ая могила. — 3,7. 7-ая могила. — 4,6,9. 15-ая могила. — 10. 10-ая могила. — 8,11. 17-ая могила. — 12. 14-ая могила. — 13,19. 23-ья могила. — 14,16. 25-ая могила. — 15,18. 27-ая могила. — 17. 26-ая могила. — 20,23. 18-ая могила. — 21. 24-ая могила. — 22,24. 19-ая могила. — 20. 25-ая могила

3. kép. Egyek-Szőlőhegy. 1—4. 15. sír. — 5—6. 14. sír. — 7. 28. sír.
 Рис. 3. Эдьек—Сёлёхедь. 1—4. 15-ая могила. — 5—6. 14-ая могила. — 7. 28-ая могила
 Fig. 3. Egyek-Szőlőhegy. 1—4, Tombe n° 15. — 5—6, Tombe n° 14. — 7. Tombe n° 28

benyomásokkal tagolt bordák helyezkednek el. Barna, ép. M: 37, szá: 23, fá: 10,5 cm (2. kép 12). 2. Bronzgyűrű (2 db), keskeny vékony huzalból.

15. sír. Az urnában bronzékszerek töredékei fekszenek. Zoltay feljegyzése szerint ez volt a temető leggazdagabb bronzmellékletes sírja. 1. Csupor. Vállán két kis fül és két bütyök díszíti. Barna, ép. M: 10, szá: 6,5, fá: 4 cm (2. kép 4). 2. Füles bögre. Öblén négy bütyök helyezkedik el. Sárga, hiányos. M: 7, szá: 5 cm (2. kép 6). 3. Urna — elveszett. 4. Pecsétlős végű bronzkarperec (égéstől deformálódott). Két szélén rovátkolás, középen alig kiemelkedő „gyöngysor” díszíti (3. kép 1). 5. Bronz esüngen. Félhold alakú, egyszerű középtaggal. Elveszett. 6. Bronz spirálgyűrű, többszörösen hajlított kerekátmetszetű huzalból (3. kép 4). 7. Gömbszelet alakú bronzpityke két lyukkal (3 db) (3. kép 2—3). 8. Bronzrögök. 9. Tojásdad fehér folyami kavics. 10. Edény. Fazék alakú, öblösödő. Szalagfüle a perem fölé emelkedik. Pereme alatt három árkt bütyök díszíti, alján karcolt vonalak futnak körül. Barna, csak töredéke van meg. M: 17, szá: 15,8 cm (2. kép 9), — Zoltay adatai nem egyértelműek, lehet, hogy ez az edény volt a sír urnája.

16. sír. 1. Urna. Nagyméretű, öblét árkt bütyök díszítette. Elveszett. 2. Füles bögre. Kihajló peremű, alja gömbölyű. Barna, töredékes.

17. sír. Az urnában csupor töredékei és bronz sodronytekercs fekszenek. 1. Urna. Vállán négy sima, öblét négy árkt bütyök díszíti. Barna, töredékes. Fá: 12 cm. (2. kép 8). 2. Csupor töredékei — elveszett. 3. Füles

bögre. Öblét árkt bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 5 cm (2. kép 11). 4. Bronz sodronytekercs. H: 4,6 cm.

18. sír. Urnájában kis bögre fekszen. 1. Urna. Szögben törő szalagfüle a vállat hidalja át, melyet karcolt vonalkötegek, benyomott pontok és két hegyes bütyök díszít. Két fülének tövétől hat-hat karcolt vonalból álló köteg fut le öble felé, melyen négy hegyes bütyök ül, ezek közül kettő árkt. Szürke, kiegészített. M: 42, szá: 16 cm (2. kép 23). 2. Füles bögre. Öblét függőleges bordák és pontok díszítik. Sárga, ép. M: 6, szá: 5,6, fá: 3 cm (2. kép 20).

19. sír. 1. Urna. Vállán négy hegyes bütyök, öblén két lefelé hajló szalagfüle és két bütyök díszíti. Barna, ép. M: 28, fá: 8,5 cm (2. kép 24). 2. Tál. Kihajló szájperemén négy, alig kiemelkedő bütyök ül. Vállán három vízszintesen nyújtott bütyök és egy bütyököfűl díszíti. Talpa belül üreges. Fekete, hiányos. M: 9,5, szá: 18, fá: 6,2 cm (2. kép 22).

20. sír. Urnájában bronzok fekszenek. 1. Urna. Öblét négy félkörös árklással övezett bütyök díszíti. Barna, ép. M: 50, szá: 18, fá: 14 cm (2. kép 25). 2. Bronz karperec töredéke, 6 mm széles félkör átmetszetű huzalból. 3. Bronz tű. Feje spirálkorong, töredékes. H: 15,3 cm. 4. Bronztekercs töredéke.

21. sír. Tönkrement urnájában bronzlemez töredéke fekszen égett csontok között.

22. sír. Tönkrement urnájában bronz ékszerek töredékei fekszenek. 1. Bronz hajkarika (2 db) — töredékes. 2.

Bronz karperec(?). Félkör átmetszetű huzalból, rovátkolással díszített.

23. *sír.* Tönkrement urnájában kis bögre és bronz-törödékek feküdtek a hamvak között. 1. Tál. Behúzott szájperece alatt bütyökfűl helyezkedik el. Szürke, hiányos. M: 6,7, szá: 16, fá: 6,5 cm (2. kép 19). 2. Füles bögre. Alja gömbölyű. Szürke, ép. M: 3,2, szá: 2,5 cm (2. kép 13). 3. Deformálódott bronzhuzal. H: 2,5 cm.

24. *sír.* Tönkrement urnájában kis füles bögre feküdt. 1. Füles bögre. Alja gömbölyű. Szürke, ép. M: 7, szá: 6 cm (2. kép 21).

25. *sír.* Tönkrement nagyméretű urnájában két füles csupor feküdt. 1. Csupor. Két füle az ívelt nyakat hidalja át. Barna, töredékes. M: 22, szá: 7,5, fá: 3,2 cm (2. kép 14). 2. Füles bögre. Alja elkeskenyedek. Szürke, hiányos. M: 6, fá: 3,4 cm (2. kép 16).

26. *sír.* Tönkrement nagyméretű urnájában füles bögre feküdt. 1. Füles bögre. Vékony szájperece kihajlik, alja gömbölyű. Törödékes. M: 6,8, szá: 5,5 cm (2. kép 17).

27. *sír.* Urnájában bronzékszerek feküdtek a hamvak között. 1. Urna. Vállát négy bütyök, öblét két kis fül és két bütyök díszíti. Szürke, tönkrement (2. kép 18). 2. Tál. Kihajló szájperecét négy kis bütyök, vállát egy bütyökfűl díszíti. Barna, ép. M: 5, szá: 29, fá: 3 cm (2. kép 15). 3. Bronz tű szárának törödéke. H: 14 cm. 4. Bronzlemezből készített gyűrű (?). Mindkettő elveszett. 5. Bronz csüngő. Patkó alakú, átfúrt. M: 2,5 cm (vö. 5. kép 1). — Zoltay leírása szerint még két darab patkó alakú bronz csüngő volt a sírban.

28. *sír.* Tönkrement urnájában két darab füles bögre és bronz ékszerek törödékei feküdtek. 1. Füles bögre. Öblét bütyök díszíti, alja gömbölyű. Sárga, hiányos. M: 6,3, szá: 7,2 cm (7. kép 9). 2. Füles bögre. Alja gömbölyű. Barna, hiányos. M: 6, szá: 5,5 cm. 3. Tál. Behúzott pereme alatt kis fül és három bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 9 cm (7. kép 8). 4. Bronz tű. Feje korong alakú, nyakát vízszintes és ferde rovátkolás díszíti. Törödékes. H: 12,5 cm (3. kép 7). 5. Bronz nyílhegy, szárnyas, köpös. H: 3,5 cm (elveszett). — Zoltay megemlíti, hogy két darab fehér folyamkavicsot is talált a sírban.

29. *sír.* Urnájában bronz ékszerek törödékei feküdtek. 1. Füles bögre. Szürke, ép. M: 14, szá: 6,1 cm (7. kép 2). 2. Füles bögre. Szájperece fölé emelkedő füle a peremnél élesen megtörik, a füllel szemben pereme felemelkedik. Alja gömbölyű. Sárga, ép. M: 5,3, szá: 5,4 cm (7. kép 3). 3. Bronzlemez-törödékek.

30. *sír.* Elpusztult urnájában összeégett bronz ékszerek feküdtek. 1. Bronz tű (?) szárának deformálódott törödékei. 2. Bronz gyűrű (2 db).

31. *sír.* Zoltay Lajos megemlíti, hogy a sír csupor formájú nagyméretű urnája törödékesen került felszínre. Nem szállították a múzeumba.

32. *sír.* 1. Urna. Vállán karcolt vonalköteg fut körül. Alatta négy félkör árkolású bütyök, öblét négy árkolt bütyök és két szalagfűl díszíti. Barna, hiányos. (Törödékesen került felszínre, méreteit és rekonstrukciós rajzát Zoltay Lajos nyomán közöljük.) M: 55,5, szá: 24, fá: 16,5 cm (7. kép 7).

33. *sír.* 1. Urna. Szájperece vízszintesen kihajlik. Vállát négy bütyök, karcolt vonalkötegek, pontok díszítik. Öblén két szalagfűl és két karcolt vonalakkal övezett bütyök helyezkedik el. Barna, ép. M: 47, szá: 24, fá: 14 cm (7. kép 13). 2. Füles bögre. Öblének alsó részén három lefelé néző bütyök díszíti. Sárga, ép. M: 5,5, szá: 6 cm (7. kép 10).

34. *sír.* Zoltay megemlíti, hogy nagyméretű urnája tönkrement. 1. Füles bögre. Kihajló szájperecét két lyuk töri át, öblét sűrű függőleges árkolás borítja. Sárga, ép. M: 9,3, szá: 7,6, fá: 3,6 cm (4. kép 1).²⁵

35. *sír.* Meglétére csak Zoltay Lajos temetőterképének számozása utal.

36. *sír.* Zoltay megemlíti, hogy urnája a benne és mellette levő bögrékkel együtt tönkrement. 1. Füles bögre. Sárga, töredékes. M: 7,5, szá: 6,9 cm (4. kép 2).

37. *sír.* 1. Csupor. Megvastagított szájperecét két darab vízszintesen kihúzott bütyök díszíti. Vállán benyomott pontokból álló sor fut körül. Sárga, ép. M: 35, szá: 13, fá: 9,6 cm (4. kép 4). 2. Csupor. Szalagfüle az ívelt vállat hidalja át. Sárga, kiegészített. M: 14, szá: 12,2, fá: 8,4 cm (4. kép 3).

38. *sír.* Urnájában kis fazék és egy füles bögre feküdt. Zoltay megemlíti, hogy a fazék és az urna peremén magas bütykökkel díszített fedőtálya az ásatás idején elpusztult. 1. Urna. Megvastagított szájperece kihajló, négy bütyök díszíti. Sárga, ép. M: 60, szá: 38, fá: 17 cm (4. kép 9). 2. Füles bögre. Alja gömbölyű. Szürke, ép. M: 5, szá: 6,2 cm (4. kép 5).

39. *sír.* Az urna keleti oldalán kis bögre feküdt. 1. Urna. Vállán négy körülárkolt, öblén négy sima bütyök díszíti. M: 42, szá: 24,5, fá: 14,4 cm (4. kép 8). 2. Füles bögre. Kihajló szájperece a füllel szemben felemelkedik. Sárga, hiányos. M: 6,5, szá: 6,5 cm (4. kép 6).

40. *sír.* Összetört urnájának északkeleti oldalán orsókarika feküdt. Az urna nem került a múzeumba, az orsókarika elveszett.

41. *sír.* Nagyméretű urnája és fedőtálya tönkrement. Az urnában kis bögre feküdt. 1. Füles bögre. Vékony szájperece vízszintesen kihajlik. Öblét négy csoportban öt-öt függőleges karcolt vonal díszíti. Téglavörös, ép. M: 4,8, szá: 7,2, fá: 3,4 cm (4. kép 7).

42. *sír.* Egyeki ásatásai során Zoltay ezt a sírt írta le leg részletesebben: „Ezen fészekben nagy, ujjbenyomásos urna, szarvas fedővel, tőle keletre egy nagyobb és egy kisebb vörös színű fazék, ettől keletre ... kis bögre feküdt.” — 1. Urna. Öblén ujjbenyomásokkal tagolt borda fut körül, melyen két átfúrt szalagfűl és két vízszintesen elnyújtott bütyök helyezkedik el. Barna, hiányos. M: 49, szá: 20, fá: 14,5 cm (4. kép 15). 2. Tál. Szájperecén négy szarvszerűen felhúzott bütyök díszíti. M: 8,5, szá: 24, fá: 4,8 cm. Barna, ép. (4. kép 16). 3. Csupor. Vállát ujjbenyomásokkal díszített borda díszíti. Sárga, töredékes. M: 12,9, szá: 11,1 × 12,5, fá: 5,5 cm (4. kép 10). 4. Füles bögre. Öblét sűrű ferde karcolás díszíti. Szürke, hiányos. M: 7, szá: 7,3, fá: 1,8 cm (4. kép 14).

43. *sír.* Az urna délkeleti oldalán mellett kis bögre feküdt, az urna fedőtálya az ásatás során elpusztult. 1. Urna. Nyakát bekarcolt vonalköteg, vállát karcolt vonalak, beszurkált pontokkal övezett benyomott pontok, négy bütyök díszíti. Öblén négy karcolt vonallal övezett bütyök helyezkedik el. Barna, töredékes. — Méreteit és rekonstrukciós rajzát Zoltay nyomán közöljük. M: 56, szá: 32, fá: 9,5 cm (4. kép 11). 2. Füles bögre. Öblét négy bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 7,3, szá: 6,8, fá: 3 cm (4. kép 13).

44. *sír.* Tönkrement urnája nem került múzeumba.

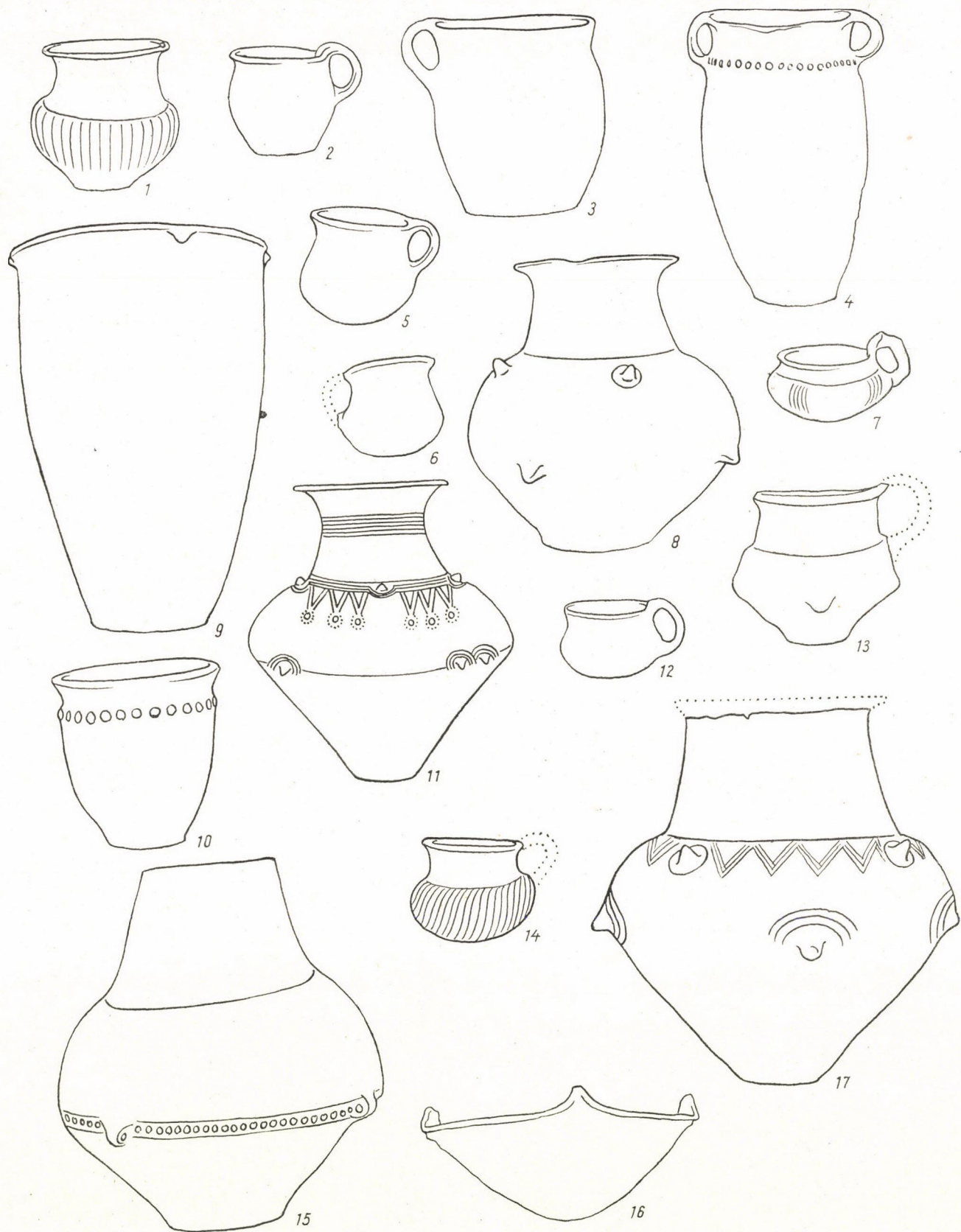
45. *sír.* Az urna északkeleti oldalán kis fazék, keleti oldalán kis bögre feküdt. 1. Urna. Vállát négy darab árkolt bütyök, bekarcolt vonalakkal álló háromszögek, öblét négy félkörös árkolású bütyök díszíti. Szürke, töredékes. M: 49, szá: 24, fá: 11,5 cm (4. kép 17). 2. Füles bögre. Feneke kissé benyomott. Szürke, ép. M: 4,8, szá: 6, fá: 2,4 cm (4. kép 12).

46. *sír.* Urnáját Zoltay nem szállította a múzeumba. 1. Bronz gyűrű. 2 mm széles huzalból (törödékes).

47. *sír.* Urnájában bronzhuzal-törödékek voltak a hamvak között. Az urnát fedő tál az ásatás idején elpusztult. 1. Urna. Vállát négy hegyes bütyök díszíti. Barna, ép. M: 42, szá: 20, fá: 11 cm (6. kép 1). 2. Bronz csüngő. Patkó alakú, négyzetes átmetszetű. Felületén égési nyomok látszanak. M: 2,2, átm.: 2,7 cm (5. kép 1). 3. Bronzhuzal törödékei, 2 mm széles huzalból.

48. *sír.* Az urna fedőtálya fenekevel felfordítva volt az urnára téve (a tál nem került múzeumba). Az urna keleti oldala mellett kis bögre feküdt. 1. Urna. Szájperece vízszintesen kihajlik, öblén két szalagfűl, ezek között két árkolt bütyök helyezkedik el. Barna, ép. M: 44,5, szá: 23,5, fá: 11,5 cm (6. kép 18). 2. Füles bögre. Szalagfüle kissé a perem fölé emelkedik. Sárga, ép. M: 6, szá: 6 cm (6. kép 13).

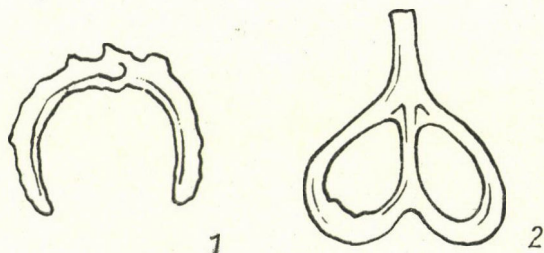
²⁵ A 34–71. sírokat Zoltay Lajos 1909-ben ásta. Lelt. sz.: 767–828/1909—Déri Múzeum, Debrecen.

4. kép. Egyek-Szőlőhegy. 1. 34. sír. — 2. 36. sír. — 3—4. 37. sír. — 5, 9. 38. sír. — 6, 8. 39. sír. — 7. 41. sír. — 10, 14—16. 42. sír. — 11, 13. 43. sír. — 12, 17. 45. sír.

Рис. 4. Эдьек—Сёлёхедь. 1. 34-ая могила. — 2. 36-ая могила. — 3—4. 37-ая могила. — 5, 9. 38-ая могила. — 6, 8. 39-ая могила. — 7. 41-ая могила. — 10, 14—16. 42-ая могила. — 11, 13. 43-ья могила. — 12, 17. 45-ая могила

49. *sír.* Fedőtálya az urna mellé volt csúszva. Az urnában bronz tű darabja és bronzspirálja feküdt, délkeleti oldalán kis bögre állt, melyben kevés égett csont volt. — 1. Urna. Vállát négy kettős bütyök, öblét két szalagfüle között két darab kettős bütyök díszíti. Barna, töredékes. M: 34, szá: 19, fá: 13 cm (6. kép 5). 2. Füles bögre. Öblét függőlegesen árkolás díszíti. Szürke, hiányos. M: 5,6, szá: 6, fá: 2,8 cm (6. kép 3). 3. Bronz tű, feje hiányzik. H: 32 cm. 4. Bronz spirálesüngő. H: 3,6 cm.

5. kép. Egyek-Szölőhegy. 1. 47. *sír.* — 2. 71. *sír.*
Рис. 5. Эдьек—Сёлёхедь. 1. 47-ая могила. — 2. 71-ая могила
Fig. 5. Egyek-Szölőhegy. 1. Tombe n° 47. — 2. Tombe n° 71

50. *sír.* A hamvakkal telt urnát tál fedte, mely elpusztult. 1. Urna. Öblét négy darab kettős bütyök díszíti. Barna, ép. M: 41, szá: 26, fá: 17 cm (6. k. 10).

51. *sír.* Az urnában fedőtájának töredékei feküdtek. 1. Urna. Vállát és öblének alsó részét négy-négy bütyök díszíti. Barna, töredékes. M: 53,5, szá: 26, fá: 12,5 cm (6. kép 8).

52. *sír.* Urna. Szájpereme vízszintesen kihajlik, vállát négy körülárkolt, öblét négy hegyes bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 56, szá: 28, fá: 12 cm (6. k. 12).

53. *sír.* A sírban Zoltay csak táltöredékeket talált. (Szörthamvas *sír*?)

54. *sír.* Az urna 75 cm mélyen feküdt, tőle nyugatra egy csomóban égett csontokat talált az ásató. (Szörthamvas *sír*? Zoltay nem említi, hogy az urnában voltak-e hamvak.) 1. Urna. Vállán négy hegyes bütyök, öblének alsó részén egy szalagfűl és három hegyes bütyök helyezkedik el. Barna, ép. M: 29,5, szá: 22, fá: 9 cm (6. kép 14).

55. *sír.* Zoltay megemlíti, hogy csak egy magasan fekvő bögre utalt sírra. 1. Füles bögre. Alja gömbölyű. Sárga, hiányos. M: 6, szá: 6,7 cm (6. kép 15).

56. *sír.* Szörthamvas *sír.* — Az égett csontok urna nélkül a földön voltak szétszórva, közöttük bronz tű feküdt. 1. Bronz tű. Feje lemezzé kalapált és visszahajlított. Nyakát rovátkolás díszíti. H: 27 cm.

57. *sír.* 40 cm mélyen Zoltay csupor alakú füles urnát talált, de az fedőtájjával együtt elpusztult.

58. *sír.* Urnájában behúzott peremű tál, füles bögre és kalcinált csontok voltak. A tál elpusztult. 1. Urna. Szájpereme vízszintesen kihajlik, vállát és öblét négy-négy árkolt bütyök díszíti. Barna, ép. M: 26,5, szá: 20,6, fá: 10 cm (6. kép 7). 2. Füles bögre. Szürke, töredékes (6. kép 6). (A közölt rajz rekonstrukció).

59. *sír.* A sírban csak egy urna alsó részét találta az ásató. Elveszett.

60. *sír.* Urnája és annak fedőtálya az ásatás idején elpusztult. Az urnában összeolvadt bronzrudak voltak a hamvak között. 1. Füles bögre. Szájpereme kihajló, alja gömbölyű. Sárga, töredékes. M: 5,8 cm (6. kép 9). 2. Bronz rudak. (Tű összeolvadt szára?)

61. *sír.* Tönkrement urnáján szájnnyílásával lefelé fordítva feküdt a tál, nyugati oldala mellett szájával lefelé fordult bögre feküdt. 1. Tál. Behúzott pereme alatt két bütyökfűl, ezek között tompa bütykök helyezkednek el. Szürke, hiányos. M: 5,6, szá: 15,5, fá: 6 cm (6. kép 4).

2. Füles bögre. Hosszútestű, szájpereme kihajlik. Szürke-ép. M: 5,9, szá: 5,3, fá: 3 cm (6. kép 2).

62. *sír.* Tönkrement füles urnájában bronz tű és két bronz hajkarika feküdt a hamvak között. 1. Bronz tű. Ovális átmetszetű huzalból, feje lemezzé lapított és visszahajlított. H: 13,2 cm. 2. Bronz hajkarika. Félkör átmetszetű huzalból, végei egymásra hajlanak.

63. *sír.* Az urnára fedőtálya szájával lefelé fordítva volt ráhelyezve. A tál töredékei nem kerültek a múzeumba. 1. Urna. Alakja csuporra hasonlít. Vízszintesen kihajló szájperemét négy peremből kihúzott bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 33,5, szá: 22, fá: 11,5 cm (6. kép 19).

64. *sír.* Nagyméretű urnája az ásatás idején elpusztult. 1. Tál. Behúzott peremű, vállát kis fül és bütyöksor díszíti. Barna, ép. M: 7, szá: 17, fá: 6,5 cm (6. kép 17).

65. *sír.* Nagyméretű urnájában (tönkrement) kis füles bögre feküdt a hamvak között. Zoltay megemlíti, hogy az urnán kívül is talált hamvakat. 1. Füles bögre. Alja gömbölyű, szájpereme kihajlik. Töredékes.

66. *sír.* Urnája az ásatás során elpusztult. 1. Tál. Élestörésű vállán hat kis bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 7, fá: 6,7 cm (6. kép 11).

67. *sír.* Urnájában kis talpas bögre, két bronz spirális feküdt. A bögében kisebb állat csontját találta az ásató. 1. Urna. Vállát két, szögben törő szalagfűl hidalja át. Öblét négy bütyök díszíti. Hiányos, szürke. Fá: 14 cm (6. kép 20). 2. Talpas bögre. Öblét függőlegesen és kerek karcolt vonalak díszítik. Szürke, töredékes. M: 6,6, fá: 3 cm (6. kép 16). 3. Bronz spirális (2 db). Vékony huzalból készültek, égéstől deformálódtak. Átm.: 1,1 cm.

68. *sír.* Urnájában kis bögre és bronz spirálesüngő töredékei feküdtek a hamvak között. 1. Urna. Vállát és öblét négy-négy hegyes bütyök díszíti, alja profilált. Szürke, ép. M: 46, szá: 23, fá: 12 cm (7. kép 6). 2. Füles bögre. Alja gömbölyű. Szürke, töredékes. M: 6,8, szá: 6,6 cm (7. kép 5). 3. Bronz spirálesüngő töredékei. Vékony lapos huzalból készültek.

69. *sír.* Kis méretű, csupor alakú urnája az ásatás idején elpusztult. Benne bronz gyűrűk feküdtek.

70. *sír.* Csupor alakú urnájában tál darabjai és bronz-töredékek feküdtek a hamvak között. Az urna és bronzok elvesztek. 1. Tál. Behúzott szájpereme alatt szalagfűl és kis bütykök helyezkednek el. Vékony falú, jól kidolgozott. Szürke, hiányos. M: 11, szá: 22, fá: 7,5 cm (7. kép 1).

71. *sír.* 1. Urna. Vízszintesen kihajló szájperemén hármas csoportokban kis bütykök ülnek. Nyakát karcolt vonalak, benyomott pontok, vállát és öblét karcolt vonalakkal határolt függőlegesen lefutó bordák és bütykök díszítik. Fényes fekete, töredékes. M: 36, szá: 20,5, fá: 11 cm (7. kép 4). 2. Bronz csüngő. Félhold alakú, egyszerű középtaggal. Szárának függesztő része hiányzik. M: 3,3, sz: 2,7 cm (5. kép 2).

72. *sír.* Urnájában fedőtál töredékeit találta az ásató Zoltay Lajos. 1. Urna. Kihajló szájperemén alulról kinyomott bütykök ülnek. Vállát és öblét karcolt vonalak és pontok, árkolt és sima bütykök díszítik. Barna, hiányos. M: 38,5, szá: 26,5, fá: 15 cm (7. kép 17).

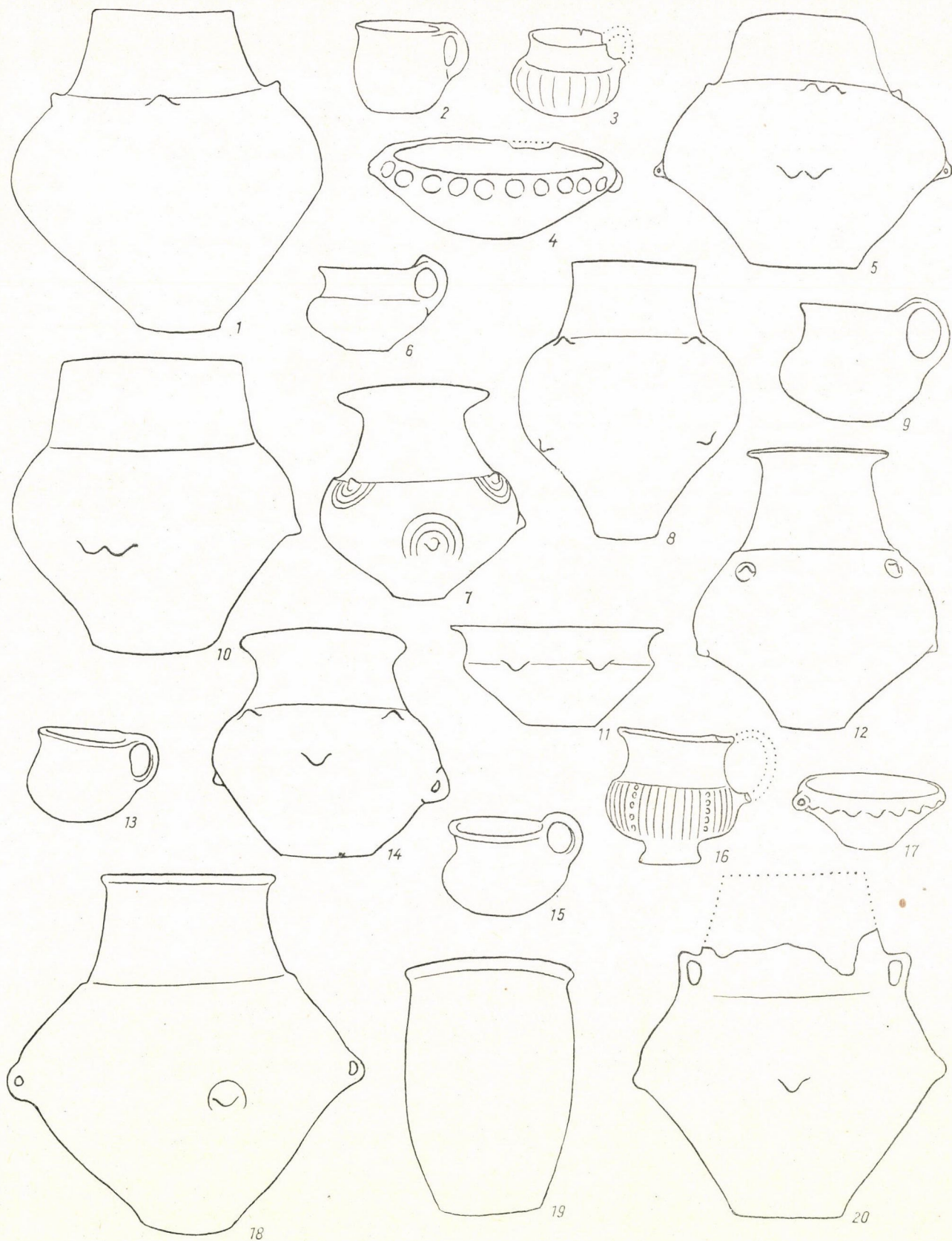
73. *sír.* Az urna mellett csupor töredékei feküdtek. Utóbbiak az ásatás során megsemmisültek. 1. Urna. Szájpereme vízszintesen kihajlik, rajta négy alulról kinyomott bütyök ül. Vállát és öblét karcolt vonalak és pontsorról övezett bütykök díszítik; két füle öblének alsó részén helyezkedik el. Barna, ép. (7. kép 11).

74. *sír.* Urnája mellett szürke csupor feküdt. Az edények között bronz ékszerek égett maradványait találta Zoltay Lajos. A sír anyaga elveszett.

75. *sír.* Urnája mellett csupor feküdt. 1. Füles csupor. Kihajló szájperemét két vízszintesen kihúzott bütyök, vállát sűrű függőlegesen rovátkolás díszíti. Sárga, ép. M: 7,5, szá: 14,2, fá: 8,7 cm (8. kép 16).

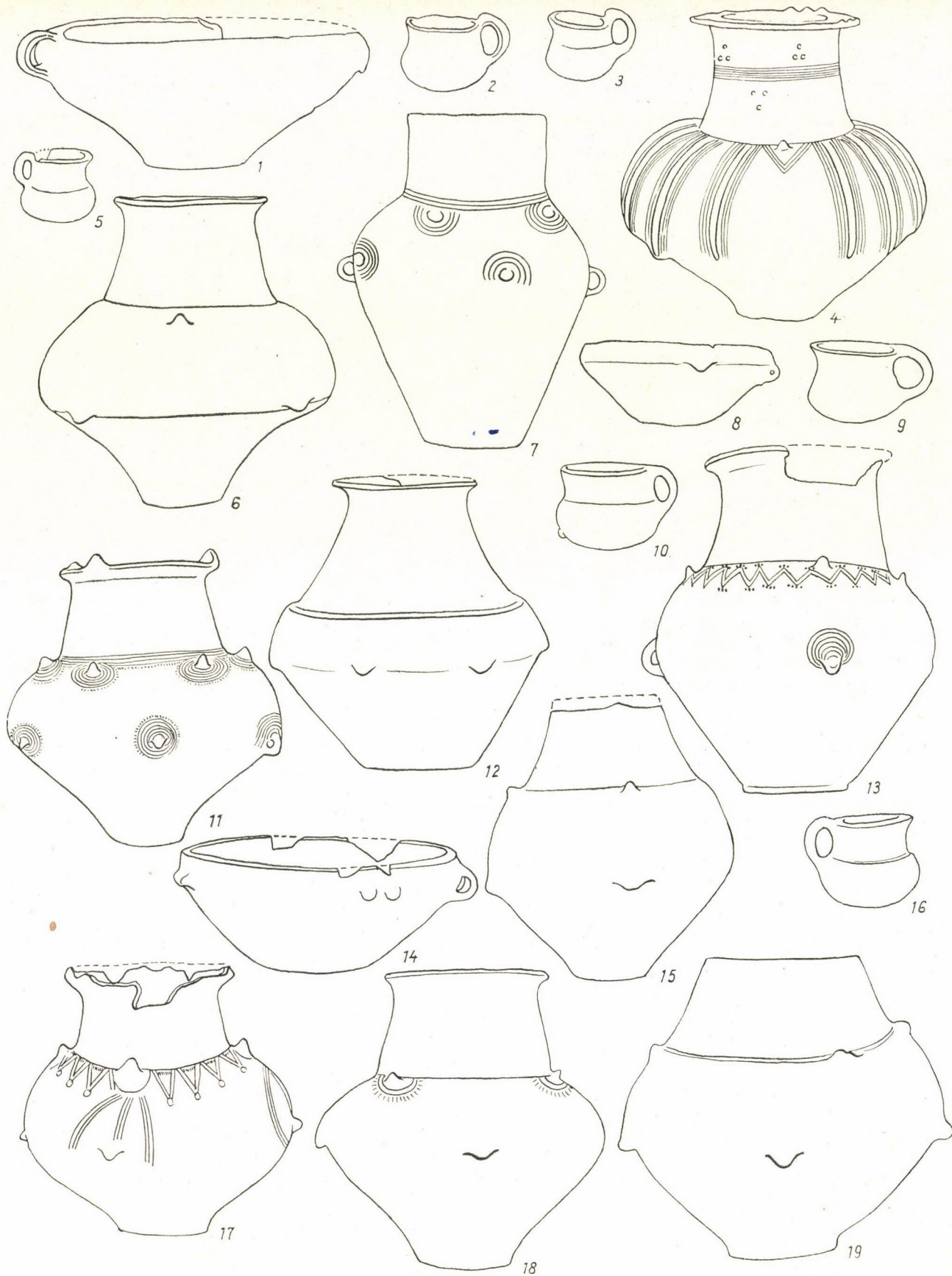
76. *sír.* Füles urnája mellett összetört kis bögre és tál töredékei feküdtek. — A sír anyaga megsemmisült.

77. *sír.* Urnájában bronz tű darabjai voltak. 1. Urna. Vállát négy vízszintesen elnyújtott, öblét négy hegyes bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 39,5, szá: 22,6, fá: 14,5 (7. kép 19). 2. Tál. Behúzott peremű, bütyök díszíti.

6. kép. Egyek-Szőlőhegy. 1. 47. sír. — 2, 4. 61. sír. — 3, 5. 49. sír. — 6—7. 58. sír. — 8. 51. sír. — 9. 60. sír. — 10. 50. sír. — 11. 66. sír. — 12. 52. sír. — 13, 18. 48. sír. — 14. 54. sír. — 15. 55. sír. — 16. 20. 67. sír. — 17. 64. sír. — 19. 63. sír

Рис. 6. Эдьек—Сёлёхедь. 1. 47-ая могила. — 2, 4. 61-ая могила. — 3, 5. 49-ая могила. — 6—7. 58-ая могила. — 8. 51-ая могила. — 9. 60-ая могила. — 10. 50-ая могила. — 11. 66-ая могила. — 12. 52-ая могила. — 13, 18. 48-ая могила. — 14. 54-ая могила. — 15. 55-ая могила. — 16, 20. 67-ая могила. — 17. 64-ая могила. — 19. 63-ья могила

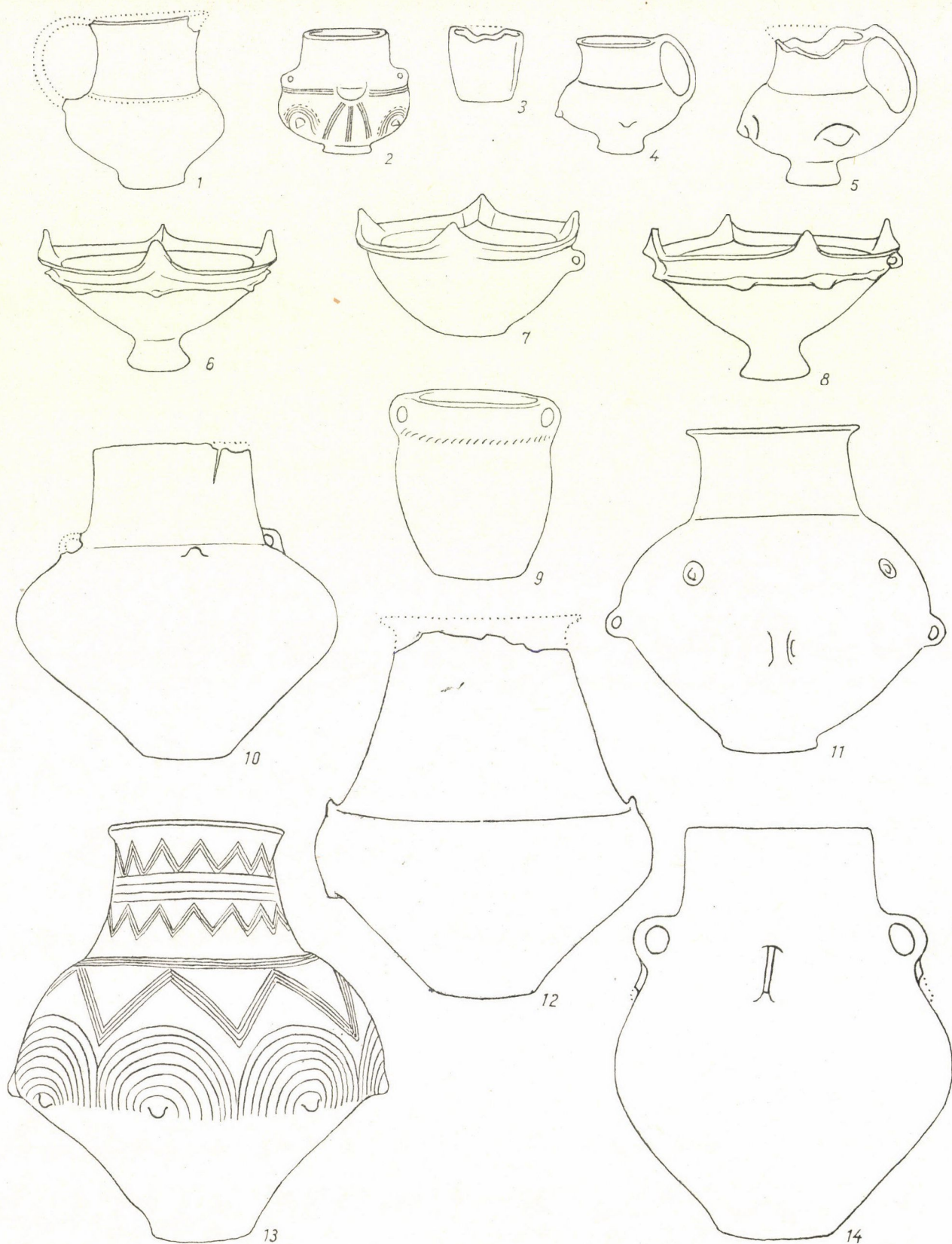
7. kép. Egyek-Szólóhegy. 1. 70. sír. — 2—3. 29. sír. — 4. 71. sír. — 5—6. 68. sír. — 7. 32. sír. — 8—9. 28. sír. — 10, 13. 33. sír. — 11. 73. sír. — 14. 80. sír. — 15. 81. sír. — 16, 18. 78. sír. — 17. 72. sír. — 19. 77. sír. — 12. Szórvány
 Рис. 7. Эдьек—Сёлёхедь. 1. 70-ая могила. — 2—3. 29-ая могила. — 4. 71-ая могила. — 5—6. 68-ая могила. — 7. 32-ая могила. — 8—9. 28-ая могила. — 10, 13. 33-ая могила. — 11. 73-ья могила. — 14. 80-ая могила. — 15. 81-ая могила. — 16, 18. 78-ая могила. — 17. 72-ая могила. — 19. 77-ая могила. — 12. Случайная находка

8. kép. Egyek-Szőlőhegy. 1—4, 7—12, 15, 17—22. Szórvány. — 5. 82. sír. — 6, 13. 86. sír. — 16. 75. sír. — 14. A Zoltay Lajos által feltárt nyújtott csontvázas temetkezés edénye

Рис. 8. Эдьек—Сѣлѣхедь. 1—4, 7—12, 15, 17—22. Случайные находки. — 5. 82-ая могила. — 6, 13. 86-ая могила. — 16. 75-ая могила. — 14. Сосуд, обнаруженный Л. Золтаи в захоронении с вытянутым костяком

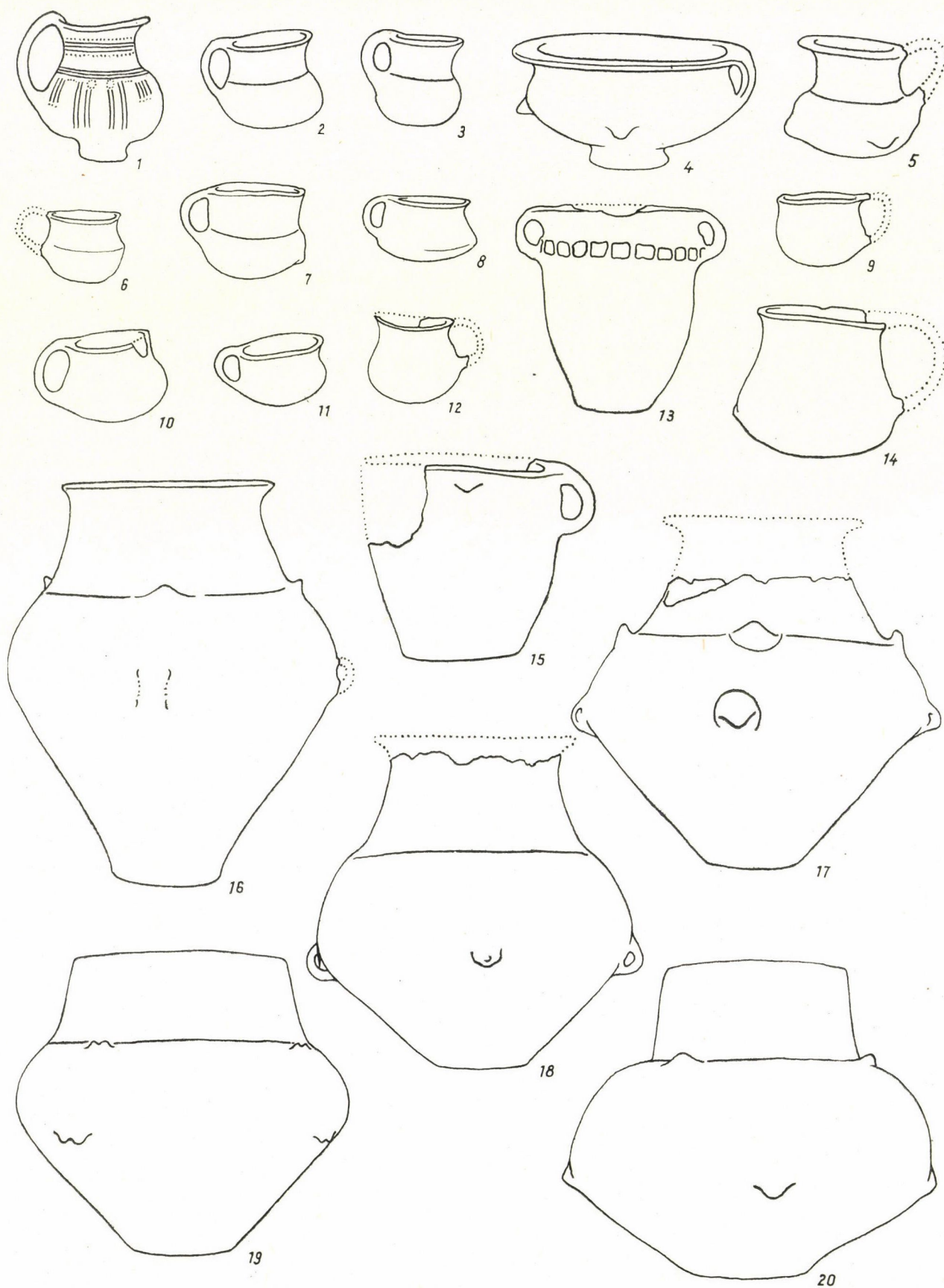
Fig. 8. Egyek-Szőlőhegy. 1—4, 7—12, 15, 17—22. Trouvaille isolée. — 5. Tombe n° 82. — 6, 13. Tombe n° 86. — 16. Tombe n. 75. — 14. Le vase de la sépulture à squelette étendu, explorée par Lajos Zoltay

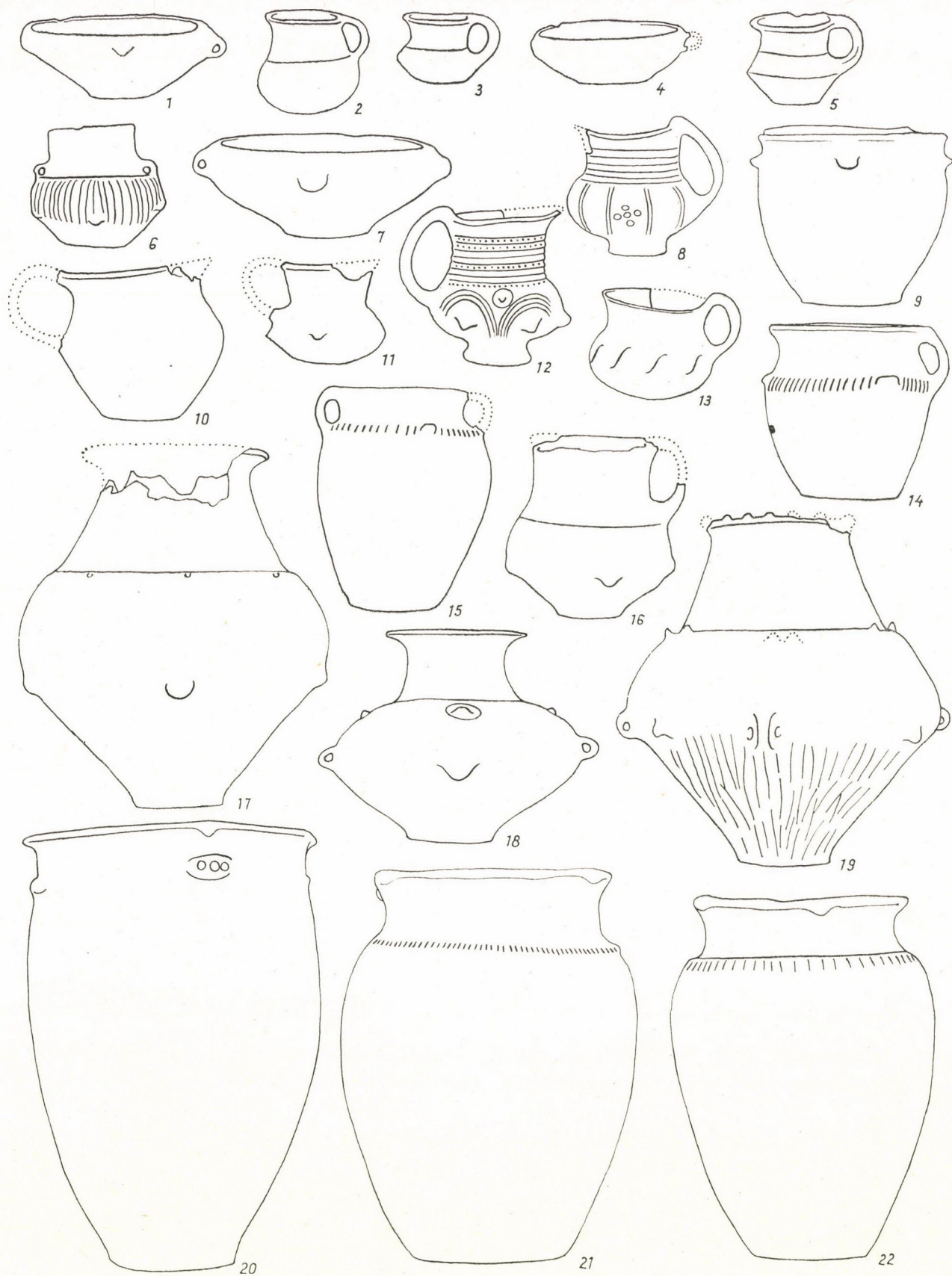
9. kép. Egyek-Szőlőhegy. 1—5, 9—14. Szórvány. — 6—8. 78. sír.
 Рис. 9. Эдьек—Сёлёхедь. 1—5, 9—14. Случайные находки. — 6—8. 78-ая могила
 Fig. 9. Egyek-Szőlőhegy. 1—5, 9—14. Trouvaille isolée. — 6—8. Tombe n° 78

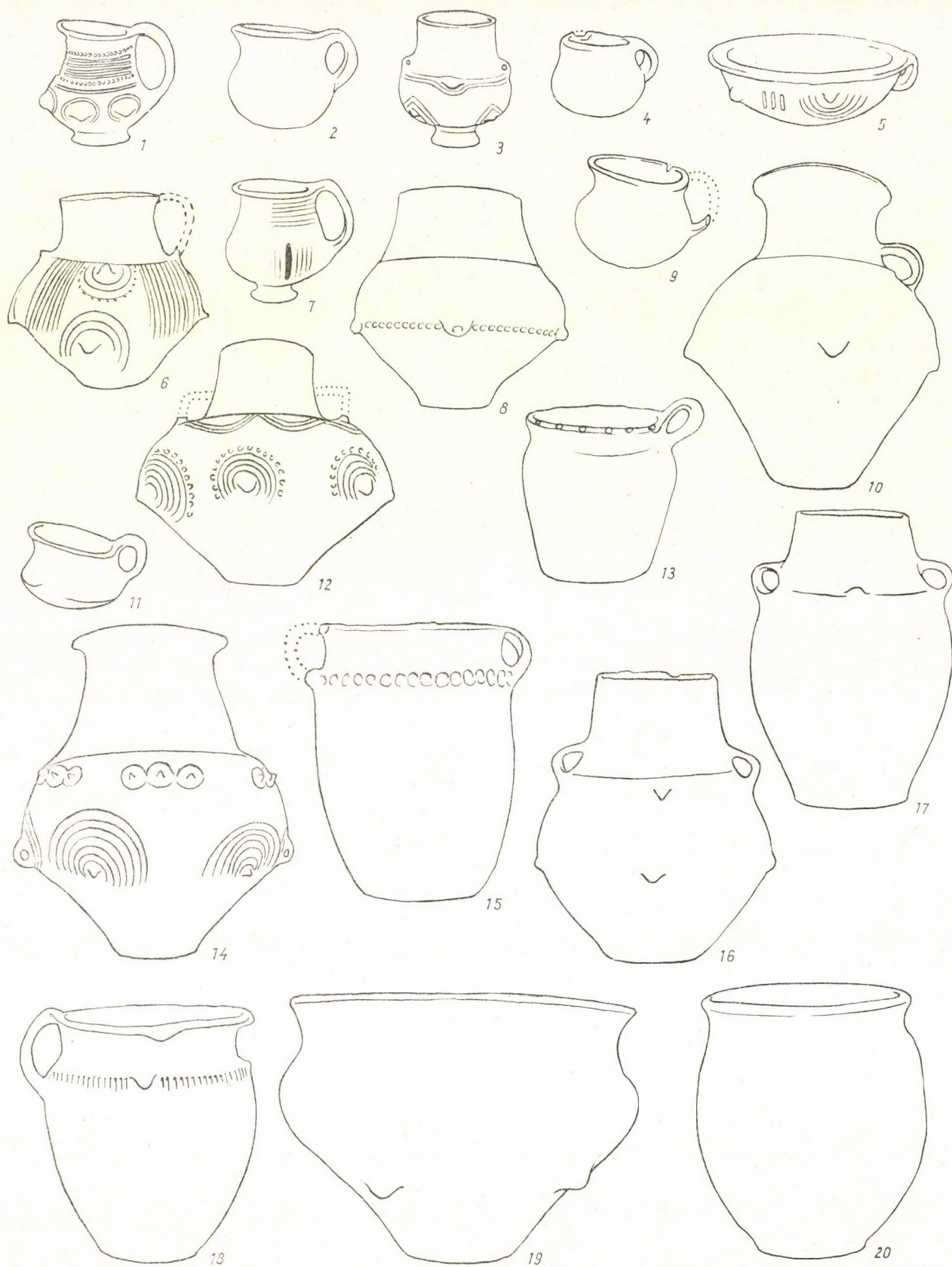
10. kép. 1—11, 15. Egyek-Szőlőhegy, szórvány. — 13. Egyek-Szőlőhegy, 3. csontvázas sír. — 12. Debrecen. — 14. Ohat puszta
 Рис. 10. 1—11, 15. Эдьек—Сёлёхедь. Случайные находки. — 13. Эдьек—Сёлёхедь. Могила № 3 со скелетом. — 12. Дебрецен. — 14. Охат пуста
 Fig. 10. 1—11, 15. Egyek-Szőlőhegy, Trouvaille isolée. — 13. Egyek-Szőlőhegy. Tombe à squelette n° 3. — 12. Debrecen. — 14. Ohat puszta

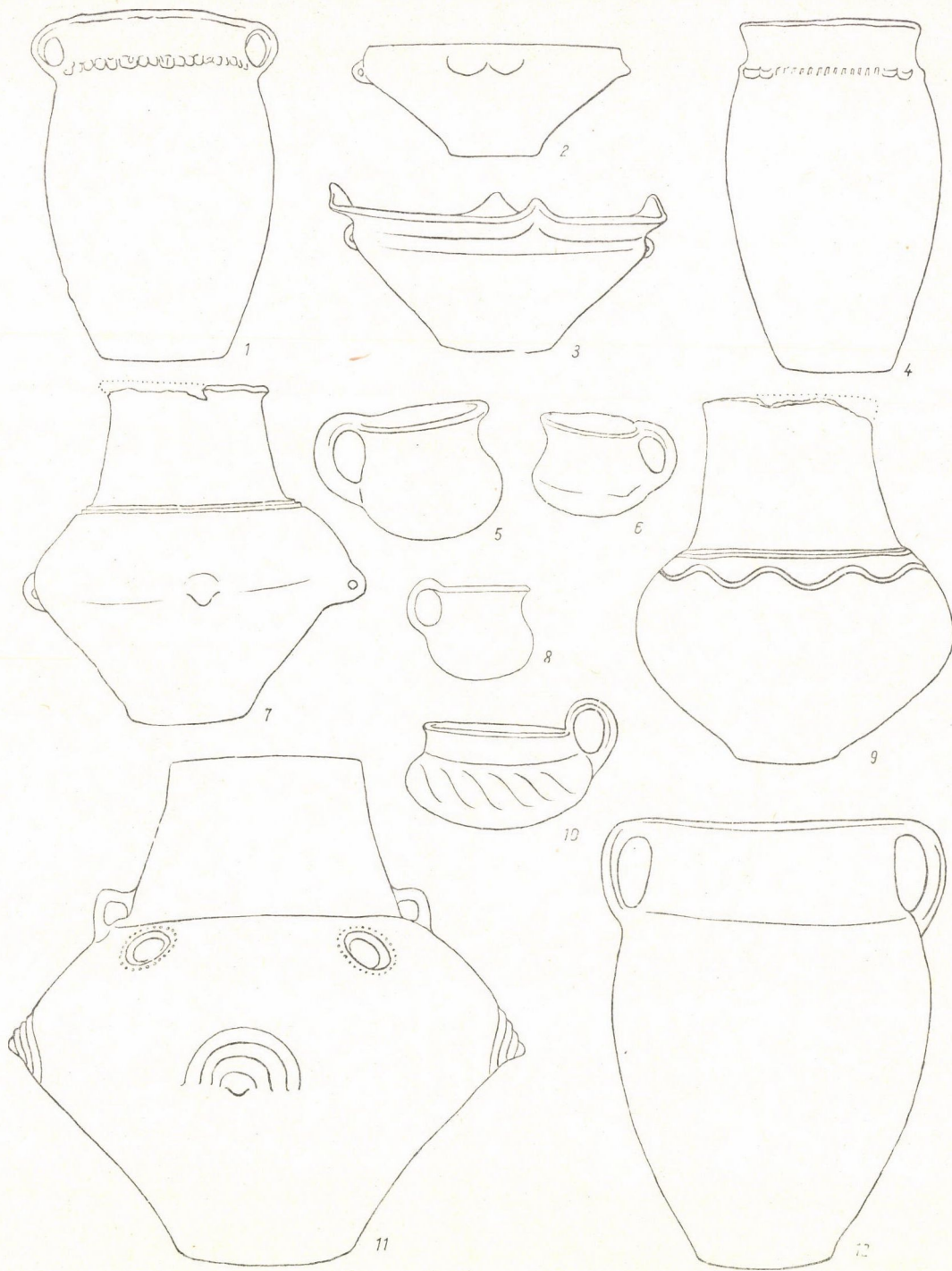
11. kép. Egyek-Szólóhegy
Рис. 11. Эдьек—Сёлёхедь

12. kép. Egyek-Szőlőhegy
Рис. 12. Эдьек—Сёлёхедь

13. kép. Egyek-Szőlőhegy.
Рис. 13. Эдьек—Сёлёхедь

14. kép. Egyek-Szőlőhegy. 1–2, 11. I. sír. — 3. III. sír. — 4, 10. II. sír. — 5. 2. csontvázas sír. — 6. VIII. sír. — 7–8. VII. sír. — 9. IX. sír. — 12. VI. sír

Рис. 14. Эдьек—Сёлёхедь. 1–2, 11. I-ая могила. — 3. III-ья могила. — 4, 10. II-ая могила. — 5. могила № 2 с костяком. — 6. VIII-ая могила. — 7–8. VII-ая могила. — 9. IX-ая могила. — 12. VI-ая могила

Barna, töredékes. fá: 8 cm. 3. Bronz tű. Két darabban került elő. Elveszett.²⁶

78. sír. Urnájában kis bögrét és bronz tű darabjait találta az ásató. 1. Urna. Vállát négy árkolt és rovátkolással övezett, öblét négy sima bütyök díszíti. Szürke, töredékes (7. kép 18). 2. Füles bögre. Alján benyomott

pont díszíti. Barna, hiányos. M: 7,8, szá: 7,5 cm (7. kép 16). 3. Tál. Peremén négy, alulról kinyomott bütyök díszíti. Elveszett (9. kép 7). — Valószínű ehhez a sírhoz tartozott a két, talpon álló szarvszerűen kiemelkedő bütykökkel díszített tál. Barna, ép. (9. k. 6,8).²⁷

²⁶ Zoltay L., DJ (1908) 23., alsó kép A.

²⁷ Uo. Felső kép B.

15. kép. 1, 5. IX. sír. — 2, 13. X. sír. — 3, 7. XII. sír. — 9. XI. sír. — 4, 6, 8, 10, 12, 14. Szórvány
 Рис. 15. 1, 5. IX-ая могила. — 2, 13. X-ая могила. — 3, 7. XII-ая могила. — 9. XI-ая могила. — 4, 6, 8, 10, 12, 14.
 Случайные находки
 Fig. 15. Egyek-Szőlőhegy. 1, 5. Tombe n° IX. — 2, 13. Tombe n° X. — 3, 7. Tombe n° XII. — 9. Tombe n° XI. — 4,
 6, 8, 10, 12, 14. Trouvaille isolée

79. *sír.* Urnája mellett bronz tű és bronz pityke darabjai feküdtek hamvak között. 1. Urna. Csak néhány töredéke van meg. 2. Bronz tű töredékei, kerekátmetszetű huzalból. 3. Bronz pityke. Gömbszelet alakú, két lyukkal. Átm.: 1,7 cm.

80. *sír.* Urnáját tál fedte, két oldalán csupor feküdt. 1. Tál. Behúzott szájperece alatt szalagfül és négy kettős bütyök helyezkedik el. Szürke, hiányos, M: 8,8, szá: 19,6, fá: 8,8 cm (7. kép 14). — Az urna és a Zoltay által említett csuporok nem kerültek a múzeumba.

81. *sír.* 1. Urna. Vállát és öblét négy-négy hegyes bütyök díszíti. Szürke, pereménél hiányos. M: 39, fá: 11 cm (7. kép 15).

82. *sír.* Urnája mellett tál feküdt (elveszett). 1. Urna. Csupor alakú, megvastagított szájpereceből négy vízszintes kihúzott bütyök indul. Vállán ujjbenyomásokkal tagolt borda fut körül. Sárga, ép. M: 29,5, szá: 17, fá: 9,5 cm (8. kép 5).

83–85. *sír.* Meglétükre csak Zoltay térképe utal.

86. *sír.* Urnájában és a mellette fekvő bögrében egy-egy bronz gyűrűt talált Zoltay. 1. Urna. Vállát négy bütyök, öblét kettő díszíti. Szalagfülei öblén helyezkednek el. Barna, kiegészített. M: 17, fá: 9 cm (8. kép 13). 2. Fülcső bögre. Szürke, ép. M: 7,5, szá: 6,8 cm (8. kép 6). 3. Bronz gyűrű. Félkör átmetszetű huzalból készítették. Átm.: 2 cm. 4. Bronz gyűrű. Vékony, hengerded huzalból, töredék.

87. *sír.* Urnájában bronzékszerek feküdtek a hamvak között. 1. Urna. Szájperece kihajló, nyakán pontsorral határolt karcolt vonalköteg fut körül. Vállán négy bekarcolt vonal díszíti, ezekből függőleges vonalkötegek indulnak alja felé. Hasán félkörárcolású bütykök díszítik. Alja profilált. — Leírását Zoltay feljegyzései alapján adtuk. — Elveszett. 2. Bronz spirálgűrű, félkör átmetszetű huzalból. Átm.: 3,1 cm. 3. Hengeres és lapos bronz-huzalból készült karikák (gyűrűk?) töredékei.

88. *sír.* 1. Urna. Vállát és éles törésű hasát hat-hat hegyes bütyök díszíti. Fekete, ép. (7. kép 12).

Egyek-Bodajcs-oldal. A község keleti oldalán futó Bodajcs érről elnevezett part Zoltay leírásai szerint a század elején már a falu belterületéhez tartozott, és jól elválasztható irodalom alapján is a község déli részén fekvő, akkor még betelepületlen Szőlőhegy lelőhelytől.²⁸ Lehoczky Tivadar²⁹ és Zoltay Lajos közleményeiből kitűnik, hogy a Bodajcs-oldalon zsugorított vázas (fűzes-abonyi kultúrába tartozó) és nyújtott csontváz (szarmata) sírokat és feltehetőleg szarmata telepreszeket tártak fel. Egy közölt leletgyűjtés,³⁰ és a leltárkönyvi bejegyzések alapján feltételezhető, hogy a községnek ezen a részén is későbronzkori urnatemető terült el. Az említett és a Szőlőhegyen fekvő temető viszonyát adat hiányában nem ismerjük. Minden bizonnyal két különálló temetőről van szó. A Bodajcs-oldalon előkerült temetőből csak néhány edény került a múzeumba.

1. Tál. Kihajló peremű, kis talpon áll. Vállán egy szalagfül helyezkedik el. Szürke, ép. M: 5,7, fá: 1,4 cm (8. kép 2). 2. Fülcső bögre. Testét sűrű függőleges árcolás borítja. Talpa fölött bekarcolt vonal fut körül. Szürke, ép. M: 6,5, fá: 2,5 cm (8. kép 7). 3. Fülcső bögre. Nyakát és vállát a fülnél pontban végződő karcolt vonalak, öblét mindkét végükön pontban végződő függőleges vonalkötegek díszítik. Szürke, hiányos. M: 6,5, szá: 5,6, fá: 2 cm. Lelt. sz.: 64.1.1911 (8. kép 8). 4. Talpas bögre. Szájperece vízszintesen kihajlik, öblét négy bütyök díszíti. Szürke, hiányos. Lelt. sz.: 62.10.1911 (10. kép 9).

Az egykori temetőhöz (vagy temetőkhöz: Szőlőskert, Bodajcs-oldal) tartozó telep helyét a régi adatok alapján hitelt érdemlően nem lehet meghatározni. Zoltay Lajos

1911. évi ásatásából származó leletek egy része telepre utal. Ezek is a Bodajcs-oldalon kerültek elő, szarmata anyaggal együtt. Így az ott talált telepnyomok (tűzhelyek, hamus foltok) szarmata település maradványai is lehetnek.³¹

Alábbiakban közöljük az Egyek területén szórva-nyosan felszínre került leleteket.³²

Déri Múzeum, Debrecen. 1. Fülcső bögre. Öblét árcolt bütyök díszíti. Fekete, ép. M: 4,8, szá: 6,8, fá: 3,4 cm (8. kép 10). 2. Fülcső bögre. Öblét árcolás díszíti. Szürke, ép. M: 4, szá: 6,5, fá: 3,1 cm. Lelt. sz.: 733b/1906 (8. kép 11). 3. Fülcső bögre. Sárga, ép. M: 5,7, szá: 6 cm. Lelt. sz.: 666/1906 (8. kép 12). 4. Csupor. Vállán sűrű rovátkolás díszíti. Barna, ép. M: 14,3, szá: 12,3, fá: 6,2 cm. Lelt. sz.: 1366/1906 (8. kép 15). 5. Csupor. Kihajló szájperece a füllel szemben felemelkedik, vállát három bütyök díszíti. Sárga, hiányos. M: 6,3, fá: 7,3 cm. Lelt. sz.: 1325/1908 (8. kép 17). 6. Csupor. Pereméből kihúzott bütykök, vállán ferde rovátkolás és három bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 14, szá: 11, fá: 6,8 cm. Lelt. sz.: 664/1906 (8. kép 18). 7. Fülcső bögre. Öblét bütyök díszíti. Töredékes. Lelt. sz.: 1332/1908 (8. kép 19). 8. Urna. Vállát és öblét négy-négy bütyök díszíti. Barna, kiegészített. M: 53 cm. Lelt. sz.: 1908 — alszám nélkül (8. kép 22). 9. Fülcső bögre. Szürke, hiányos. M: 7, szá: 5,3 cm. Lelt. sz.: 65.2.1911 (8. kép 3). 10. Urna. Vállát és öblét négy-négy bütyök díszíti. Pereménél hiányos, barna. M: 40, szá: 16, fá: 10,8 cm. Lelt. sz.: 61.1.1911 (8. kép 21). 11. Urna. Vállát négy bütyök, öblét két bütyök és rovátkolás díszíti, két szalagfüle öblének alsó részén helyezkedik el. Barna, kiegészített. M: 68 cm. Szám nélkül (8. kép 20). 12. Fülcső kerső. Vállát csoportokban függőleges bekarcolások díszítik. Elveszett (8. kép 4). 13. Négyeszegetes edény. Sárga, hiányos. M: 5,4, fá: 3 cm. Lelt. sz.: 1349/1908 (9. kép 3). 14. Csupor. Vállát körbefutó rovátkolás díszíti. Barna, ép. M: 14, szá: 11,5, fá: 7,5 cm. Lelt. sz.: 40.1916. MNM (9. kép 9). 15. Urna. Nyakát és vállát karcolt vonalkötegek, öblét árcolt bütykök díszítik. Tönkrement (9. kép 13). 16. Urna. Vállát két, szögben törő szalagfül és négy bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 37, szá: 19,5, fá: 12 cm. Lelt. sz.: 8.1.1921 (9. kép 10). 17. Urna. Szájperece vízszintesen kihajlik, öblének felső részén négy körülrárcolt bütyök, öblének alsó részén négy szalagfül helyezkedik el. Szürke, ép. M: 48, szá: 15,8, fá: 13,8 cm. Lelt. sz.: 8.2.21 (9. kép 11). 18. Urna. Vállát és öblét négy-négy bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 43,5, szá: 21,5, fá: 12,7 cm. Lelt. sz.: 8.3.21 (9. kép 12). 19. Urna. Vállát négy függőleges borda díszíti. Ép, szürke. M: 31,5, szá: 31,1, fá: 9 cm. Lelt. sz.: 54.1.1 (9. kép 14). 20. Fülcső kerső. Vállát pontsor díszíti. Szürke, hiányos. M: 13,5, fá: 5,2 cm. Lelt. sz.: 58.3.9 (9. kép 1). 21. Talpas kerső. Öblét három árcolt bütyök díszíti. Szürke, pereme hiányos. M: 13, fá: 4,3 cm. Lelt. sz.: 58.3.12 (9. kép 5). 22. Talpas kerső, öblét három bütyök díszíti. Elveszett (9. kép 4). 23. Csupor. Vállát karcolt vonalköteg, árcolt bütyök, öblét tűzdelt vonalakkal övezett bütykök díszítik. Barna, ép. M: 14 cm (9. kép 2). 24. Urna. Vállán négy vízszintesen nyújtott bütyök, öblén két szalagfül és két bütyök (karcolással díszített) helyezkedik el. Barna, ép. M: 52, szá: 23,8, fá: 11,5 cm. Lelt. sz.: 53.4.1 (10. kép 15). 25. Fülcső bögre. Öble karcolt vonalakkal díszített, ezek között árcolt bütykök, pont-vonal díszkombinációk helyezkednek el. Sárga, fülénél hiányos. M: 5,7, fá: 1,4 cm. Lelt. sz.: 766/1909 (10. kép 7). 26. Tál. Behúzott peremén kis bütykök díszítik, szalagfüle a vállon helyezkedik el. Szürke, ép. M: 9,6, szá: 29, fá: 7 cm. Lelt. sz.: 1.1942.2 (10. kép 2).³³ 27. Tál. Vékony szájperece kihajlik, vállán egy szalagfül és négy árcolt bütyök díszíti. Barna, ép. M: 6,8, szá: 15, fá: 7 cm. Lelt. sz.: 58.3.16 (10. kép 4).

leletek jelentős része a Szőlőhegyről származik. (1281.910 szám alatt Zoltay Lajos egy pecsétlős végű, hátán élben törő karperecet ír le, melynek külső oldala karcolt vonalakkal díszített. Lelőhelye a Bodajcs-oldal.)

³³ A 26. és 33. sz. edények egy sír tartozékai [DMÉ 1941. 53., 15. kép.].

²⁸ Zoltay L., MKÉ 1 (1907) 30.

²⁹ Lehoczky T., i. m. 365.—

³⁰ Zoltay L., DJ (1908) 23., alsó kép C.

³¹ Zoltay L., MKÉ 1 (1907).

³² Zoltay Lajos feljegyzéseiben egyes edények lelőhelyénél régi, ma már topográfiailag azonosíthatatlan utcanévek szerepelnek; valószínűleg az alább közölt

28. Füles bögre. Barna, ép. M: 6,5, szá: 7, fá: 4,6 cm. Lelt. sz: 58.3.1 (10. kép 6). 29. Talpas korsó. Nyakát pontsorról övezett karcolt vonalköteg, öblét karcolt vonalak és pontok díszítik. Szürke, ép. M: 8,5, szá: 6, fá: 2,6 cm. Lelt. sz: 22/1941 (11. kép 1).³⁴ 30. Csupor. Vállán tagolt borda fut körül. Barna, ép. M: 14, szá: 9,5, fá: 7,5 cm (11. kép 13). 31. Füles bögre. Öblét három bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 9,2, szá: 8 cm (11. kép 14). 32. Füles bögre. Pereme alatt bütyök díszíti. Sárga, töredékes. M: 12,5, fá: 7,5 cm (11. kép 15). 33. Urna. Szájpereme vízszintesen kihajlik, vállát négy bütyök díszíti, öblén négy szalagfüle helyezkedik el. Szürke, hiányos. Lelt. sz: 1. 1941.1 (11. kép 16). 34. Tál. Öblét három bütyök díszíti, kis talpon áll. Fá: 4 cm. Lelt. sz: 54.1.13 (11. kép 4). 35. Füles bögre. Öblén három bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 7,1, szá: 8,3 × 5,3 cm. Lelt. sz: 54.1.8. (11. kép 7).

Magyar Nemzeti Múzeum 1. Tál. Szájperemén négy alulról kinyomott bütyök, ezek alatt a vállon egy-egy kis bütyök díszíti. Barna, ép. M: 6,2, szá: 15, 2, fá: 7 cm. Lelt. sz: 40.1916.9 (10. kép 1). 2. Tál. Behúzott peremű. Barna, ép. M: 7,3, szá: 18,3, fá: 9 cm. Lelt. sz: 23.46.1 (10. kép 3). 3. Füles bögre. Öblét rovátkolás díszíti. Barna, kiegészített. M: 5,5, szá: 4,8 cm. Lelt. sz: 40.1916.5 (10. kép 5). 4. Tál. Behúzott peremű. Barna, ép. M: 8, szá: 28,5 cm. Lelt. sz: 40.1916.13 (10. kép 8). 5. Füles bögre. Öblét négy bütyök díszíti. Barna, ép. M: 6,2, szá: 6,2 cm. Lelt. sz: 23.46.3 (10. kép 10). 6. Füles bögre. Szájpereme kihajlik, alja gömbölyű. Barna, ép. M: 6,2, szá: 7,8 cm. Lelt. sz: 23.46.2 (10. kép 11).

*Iskolai Gyűjtemény, Egyek.*³⁵ 1. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik. Szürke, ép. M: 5 cm (11. kép 2). 2. Füles bögre. Szürke, ép. M: 5,2 cm (11. kép 3). 3. Füles bögre. Szájpereme vízszintesen kihajlik, öblét három bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 6,5 cm (11. kép 5). 4. Füles bögre. Sárga, hiányos. M: 5,3, szá: 5,8, fá: 2,9 cm (11. kép 6). 5. Füles bögre. Alja gömbölyű. Sárga, ép. M: 4,7, szá: 7,2 cm (11. kép 8). 6. Füles bögre. Alja gömbölyű. Sárga, hiányos. M: 5,3, szá: 5,3 cm (11. kép 9). 7. Füles bögre. Nyaka hengeres, alja gömbölyű. Barna, hiányos. M: 6,5 cm (11. kép 10). 8. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik. Barna, ép (11. kép 11). 9. Füles bögre. Alja gömbölyű. Szürke, hiányos. M: 7 cm (11. kép 12). 10. Urna. Vállát négy, öblét két árkolt bütyök díszíti. Két szalagfüle öblének alsó részén helyezkedik el. Szürke, hiányos. M: 42 cm (11. k. 17). 11. Urna. Öblén két szalagfüle és két bütyök helyezkedik el. Fényes fekete, hiányos. M: 45, fá: 14 cm (11. kép 18). 12. Urna. Vállán és öblén négy-négy vízszintesen elnyújtott bütyök díszíti. Barna, ép. M: 43, szá: 31, fá: 16 cm (11. kép 19). 13. Urna. Vállán és öblén négy-négy hegyes bütyök díszíti. Barna, ép. M: 34, szá: 20, fá: 12,7 cm (11. kép 20). 14. Tál. Behúzott peremű, vállát három bütyök díszíti. Barna, ép (12. kép 1). 15. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik. Szürke, ép. M: 7,5, szá: 6,1 cm (12. kép 2). 16. Füles bögre. Teste kettős csónakakúp alakú. Szürke, hiányos. M: 6,4 cm (12. kép 3). 17. Tál. Behúzott peremű. Sárga, hiányos. M: 4,5, szá: 10,3, fá: 5 cm (12. kép 4). 18. Füles bögre. Teste kettős csónakakúp alakú. Szürke, ép (12. kép 5). 19. Csupor. Öblét függőleges árkolás és négy hegyes bütyök díszíti. Barna, ép. M: 12 cm (12. kép 6). 20. Tál. Behúzott szájpereme alatt három bütyök és egy bütyökfül helyezkedik el. Szürke, ép. M: 6,5, szá: 16,8, fá: 6,1 cm (12. kép 7). 21. Füles korsó. Nyakát vízszintes árkolás, öblét benyomott pontok és karcolt függőleges vonalak díszítik. Szürke, hiányos. M: 7 cm (12. kép 8). 22. Csupor. Megvastagított szájperemét és vállát négy-négy bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 16,8, szá: 17,3, fá: 9,8 cm (12. kép 9). 23. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik. Szürke, hiányos (12. kép 10). 24. Füles bögre. Öblét öt bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 6,6, fá: 3,1 cm

(12. kép 11). 25. Füles korsó. Nyakát váltakozva pontsor és vonal, öblét öt árkolással és karcolt vonalakkal övezett bütyök és négy kis árkolt bütyök díszíti. Fülét V alakban összefutó karcolt vonalak borítják. Kis talpon áll. Szürke, ép. M: 7,1, szá: 6,5, fá: 3,2 cm (12. kép 12). 26. Füles bögre. Öblét széles árkolás borítja. Sárga, hiányos. M: 6,1, szá: 7 cm (12. k. 13). 27. Csupor. Kihajló szájperemét a füllel szemben egy peremből kihúzott bütyök, vállát rovátkolás és három vízszintesen nyújtott, ívelt hátú bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 12,2, szá: 10,6, fá: 6,9 cm (12. kép 14). 28. Csupor. Nyakát hidalja át két szalagfüle. Vállát körülfutó rovátkolás és két vízszintesen elnyújtott bütyök díszíti. Szürke, hiányos (12. kép 15). 29. Füles bögre. Öblét négy bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 15,5, szá: — fá: 4 cm (12. k. 16). 30. Urna. Vállát négy kisebb, öblét négy nagyobb bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 40, fá: 9,8 cm (12. kép 17). 31. Urna. Szájpereme vízszintesen kihajlik. Vállát négy körülárkolt, öblét két hegyes bütyök díszíti, melyek között két szalagfüle helyezkedik el. Fényes fekete, ép. M: 26, szá: 27,2, fá: 9,1 cm (12. kép 18). 32. Urna. Vízszintesen kihajló szájperemén hármas csoportokban kis bütyökök díszítik. Vállán négy hegyes bütyök, öblén négy szalagfüle, és ezek között négy kis bütyök helyezkedik el. Szürke, hiányos. M: 48,5, fá: 13 cm (12. kép 19). 33. Urna. Csupor formájú, kihajló pereméből kihúzott négy bütyök, vállán négy kis tagolt borda díszíti. Barna, ép. M: 55 cm (12. kép 20). 34. Csupor. Kihajló szájperemét négy bütyök, vállát sűrű rovátkolás díszíti. Barna, ép (12. kép 21). 35. Csupor. Kihajló szájperemét négy bütyök, vállát rovátkolás díszíti. Barna, hiányos (12. kép 22).

*Jósa András Múzeum, Nyíregyháza.*³⁶ 1. Talpas korsó. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik. Nyakán pontsorrakkal övezett árkolás, öblét öt árkolt bütyök díszíti. Üreges talpú. Sárga, ép. M: 7,8, szá: 5,5—6, fá: 4 cm (13. kép 1). 2. Füles bögre. Szürke, ép. M: 6,5, szá: 6,7 cm (13. kép 2). 3. Talpas csupor. Vállán két bütyökfül, ezek között két bütyök helyezkedik el. Vállát és öblének alsó részét karcolt vonalakkal övezett árkolt bütyökök díszítik. Sárga, ép. M: 8,3, szá: 5, fá: 3 cm (13. kép 3). 4. Füles bögre. Vastag falú. Nyaka hengeres, alja gömbölyű. Szürke, ép. M: 6,5, szá: 6,7 cm (13. kép 4). 5. Tál. Szájpereme vízszintesen kihajlik, testét árkolt bütyökök és besímitott vonalak díszítik. Szürke, ép. M: 4,6, szá: 14, fá: 4,1 cm (13. kép 5). Talpas korsó. Nyakát karcolt vonalak, öblét karcolt vonalakkal övezett függőleges bordák díszítik. Szürke, kiegészített. M: 7,5, szá: 6, fá: 3 cm (13. kép 7). 7. Urna. Öblén tagolt borda fut körül, melyen arányosan elhelyezve négy vízszintesen nyújtott bütyök ül. Szürke, ép. M: 33,2, szá: 20,8, fá: 10,7 cm (13. kép 8). 8. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik. Szürke, hiányos. M: 6,5, szá: 6,8 cm (13. kép 9). 9. Urna. Szalagfüle a vállát hidalja át. Öblét négy lefelé néző bütyök díszíti. Barna, pereme kiegészített. M: 50, szá: 24, fá: 12,5 cm (13. kép 10). 10. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik. Sárga, ép. M: 4,3, szá: 6,5 cm (13. kép 11). 11. Urna. Vállát girlandkötegek, öblét nyolc, karcolt félkörívekkel és pontsorról övezett bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 37,5, szá: 15,5, fá: 10,6 cm (13. kép 12). 12. Csupor. Szalagfüle magasan a szájperem fölé emelkedik. Pereme ujjbenyomásokkal tagolt. Sárga, ép. M: 11,2, fá: 6,5 cm (13. kép 13). 13. Urna. Vállát hármas csoportokban 18 körülárkolt bütyök díszíti. Öblét félkörös árkolással díszített négy bütyök és két fül díszíti. Szürke, ép. M: 51,5, szá: 26, fá: 13,8 cm (13. k. 14). 14. Csupor. Kihajló szájperemén kettős bütyökök, vállán három bütyök és rovátkolás díszíti. Szürke, ép. M: 16,5, szá: 12,7, fá: 6,2 cm (13. kép 18). 15. Tál. Kihajló peremű. Öblének alsó részén négy bütyök díszíti. Barna, ép. M: 24,7, szá: 32,7, fá: 9,9 cm (13. kép 19). 16. Csupor. Hordó alakú. Felülete érdes, barna. Kiegészített. M: 17, szá: 13, fá: 7,2 cm (13. kép 20). 17. Urna. Vállát árkolt és pont-

³⁴ A 29—32. számú edények leltári száma: 22.1941.

³⁵ Az alább bemutatott leletek az egyetemes iskolai gyűjteményből származnak. Bánk István tanár gyűjtése. Segítségéért ezúton mondok köszönetet.

³⁶ Jósa András 1906. évi ásatásának anyaga és az akkor összegyűjtött szórványok. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, lelt. sz: 57.265.

sorral övezett bütykök, öblét négy árktolt bütyök díszíti. Szalagfüle az ívelt nyakat hidalja át. Barna, hiányos. M: 31,5, szá: 18, fá: 13,4 cm (13. kép 6).

— Csupor. Két szalagfüle az ívelt nyakat hidalja át. Vállán tagolt borda fut körül. Sárga, hiányos. M: 30, szá: 9,5, fá: 7,5 cm (13. kép 15).³⁷ Urna. Vállát két, öblét négy bütyök díszíti. Két szalagfüle a vállat hidalja át. Szürke, ép. M: 14, szá: 9,5, fá: 7,5 cm (13. kép 16). Urna. Vállát két hegyes bütyök díszíti, két szalagfüle a vállat hidalja át. Barna, hiányos. M: 31, szá: 9, fá: 8,6 cm (13. kép, 17).

A század elején végzett ásátásokból származó és a szórványosan felszínre került leletanyag csak töredéke a mintegy száz éve folyamatosan bolygatott egyeki temetőben felszínre került emlékeknek. A Szőlőhegyen talált csontvázas temetkezések korának megállapítása, a temetkezési rendszer esetleges tisztázása végett hitelesítő ásátást végeztünk 1962. október 22—27. között az egyeki Szőlőhegyen. A ma már betelepült terület azonos a Zoltay Lajos által többször megásott urnatemető területével. A lehetőségeknek megfelelően több kertben nyitottunk szelvényt (I—IX). A feltárás során 12 későbronzkori urnasír, egy mellékletes és három melléklet nélküli bolygatott zsugorított csontvázas temetkezés és szarmata telep maradványai kerültek felszínre.³⁸

Az 1962-ben előkerült sírokat megfelelő kataszteri adatok hiányában nem tudjuk viszonyítani a Zoltay által feltárt sírokhoz.³⁹

I. sír. Urnasír. Mélység: 95 cm. Ovális sírgödör, átm.: 60—65 cm. A keletre dőlt urnát fenekével felfelé néző tál fedte, mellette csupor feküdt. Az urnában kalcinált csontok között bronzlemez és bronzdrót töredékei feküdtek. — 1. Urna. Vállát két szögbeöntő szalagfül hidalja át. Vállát négy körülárktolt és pontsorról övezett, öblét négy árktolt bütyök díszíti. Szürke, kiegészített. M: 43, szá: 15,8, fá: 12 cm (14. kép 11). 2. Tál. Behúzott peremű, vállán egy szalagfül és három bütyökkel. Barna, kiegészített. M: 8,9, szá: 21, fá: 7 cm (14. kép 2). 3. Csupor. Vállát tagolt borda díszíti. Barna, ragasztott. M: 26,3, szá: 15,8, fá: 9,6 cm (14. kép 1). 4. Bronz lemezgyűrű töredékei. 6. Bronz rúd (tű szára?) töredéke.

II. sír. Bolygatott urnasír. M: 119 cm. Füles bögre fölött tál töredékei feküdtek. A sír földjében kalcinált csontok és bronzrög feküdt. — 1. Tál. Behúzott peremű, vállát bütyök és kis szalagfül díszíti. Szürke, töredékes. 2. Csupor. Vállát kettős bütyök és rovátkolás díszíti. Sárga, kiegészített. M: 27, szá: 15, fá: 9 cm (14. kép 4). 3. Füles bögre. Öblét ferde árktolás díszíti. Szürke, ép. M: 5, szá: 8,3 cm (14. kép 10). 4. Bronzrög.

III. sír. Bolygatott urnasír. Urnájának darabjai 25—40 cm mélységben kerültek elő. — 1. Urna. Kónikus nyakú, kettős csontakúp alakú, öblét bütyök díszíti. Barna, töredékes. 2. Csupor. Kihajló peremű. Barna, töredékes. 3. Tál. Kihajló pereműt négy felhúzott bütyök, vállát két kis bütyökfül díszíti. Barna, kiegészített. M: 10,1, szá: 28, fá: 9 cm (14. kép 3). 4. Kihajló peremű tál töredékei, barna. 5. Füles bögre töredékei, sárga. 6. Füles bögre (?) bütyökkel díszített hastöredéke, szürke.

IV. sír. Bolygatott urnasír. Urnájának darabjai 30—75 cm mélységben kerültek felszínre. 1. Urna. Kónikus nyakú, kettős csontakúp alakú, vállát vízszintesen nyújtott, öblét hegyes bütyök díszítik. Barna, töredékes.

V. sír. 122 cm mélyen fekvő füles bögre jelezte a bolygatott urnasírt (?). — 1. Füles bögre. Megvastagított szájperece kihajlik, alja gömbölyű. Barna, kiegészített. M: 6,1, szá: 6,8 cm (14. kép 5).

VI. sír. Bolygatatlan urnasír. M: 48 cm. Oldalára dőlt urnáját szájjával felfelé néző tál fedte. — 1. Urna. Vízszintes kihajló szájpereceből induló két szalagfüle a tagolt vállra támaszkodik. Barna, kiegészített. M: 37, szá: 24, fá: 11 cm (14. kép 12). 2. Tál. Behúzott peremű, vállán tompa bütykökkel és szalagfül. Barna, töredékes.

VII. sír. Bolygatatlan urnasír. M: 76 cm. Az oldalára dőlt urnában kalcinált csontok között füles bögre feküdt. — 1. Urna. Vállán két körülfutó árktolás díszíti, öblén két bütyök és két szalagfül helyezkedik el. Barna, pereménél hiányos. M: 26,5, szá: — fá: 9,5 cm (14. kép 7). 2. Füles bögre. Szájperece a füllel szemben kissé felemelkedik. Barna, ép. M: 6,5, szá: 7,5 cm (14. kép 8).

VIII. sír. Bolygatott urnasír. M: 73 cm. Összeroppant urnában füles bögre feküdt. — 1. Urna. Két szalagfüle az ívelt nyakat hidalja át. Barna, töredékes. Vö.: 14. kép 12. 2. Urna árktolt bütyökkel és pontokkal díszített oldaltöredéke, barna. 3. Csupor(?) tagolt bordával díszített válltöredéke, sárga. 4. Tál kettős bütyökkel díszített válltöredéke, barna. 5. Füles bögre. Szájperece a füllel szemben felemelkedik, éles hastörésű. Sárga, ép. M: 4,3, szá: 5,3 cm (14. kép 6).

IX. sír. Bolygatatlan talajban, 76 cm mélyen, oldalára fordult urna jelezte a sírt. Benne füles bögre és bronz ékszerek feküdtek a hamvak között. — 1. Urna. Nyomott gömbtestű, nyaka ívelt. Vállán besimított kettős egyenes és hullámvonal fut körül. Barna, pereménél hiányos. M: kb. 23 cm, fá: 7,4 cm (14. kép 9). 2. Füles bögre. Szürke, ép. M: 5,2, szá: 6,1 cm (15. kép 1). 3. Kihajló peremű csupor(?) töredéke, barna. 4. Bronz tű, kerekátmetszetű huzalból. Fejénél lemezzé kalapált és visszahajlított, szára meghajlított és tordírozott. H: 12,5 cm, átm: 0,2 cm (15. kép 5). 5. Bronz spirálgűrű, félkör átmetszetű huzalból.

X. sír. Bolygatatlan urnasír. M: 77 cm. Oldalára fordult urnában tál töredéke, mellette füles bögre feküdt. — 1. Urna. Vállát és öblét négy-négy bütyök díszíti. Barna, kiegészített. M: 39, szá: 16,7, fá: 11,5 cm (15. kép 13). 2. Tál. Behúzott peremű, vállát bütyök díszíti. Barna, töredékes. 3. Füles bögre. Pereme a füllel szemben felemelkedik. Öblét három árktolt bütyök, ezek között függőleges árktolás díszíti. Durva kidolgozású, vörös, ép. M: 4, szá: 4,4 cm (15. kép 2).

XI. sír. Bolygatott urnasír. M: 56 cm. Kalcinált csontok között urna, tál töredékei és 2 darab bronz spirálesó került elő. — 1. Urna. Kihajló szájperece, öblén bütyök díszíti. Barna, töredékes. 2. Tál, behúzott peremű, vállán bütyökkel. Barna, töredékes. 3. Bronz spirálesó. H: 1.=1,5, 2.=1,3 cm (15. kép 9).

XII. sír. Bolygatatlan urnasír. M: 72 cm. Egyenesen álló csupor mellett füles csupor feküdt, felettük tál töredékei feküdtek. — 1. Csupor. Vállát körülfutó rovátkolás díszíti. Barna, kiegészített. M: 22,5, szá: 13, fá: 7,5 cm (15. kép 7). 2. Csupor. Vállát két árktolt bütyök, ezek között rovátkolás, alját függőlegesen karcolt vonalak díszítik. Durva kidolgozású, sárga, ép. M: 14, szá: 13, fá: 8 cm (15. kép 3). 3. Tál. Behúzott peremű, vállá bütyökkel díszített. Barna, töredékes. 4. Füles bögre. Nyomott gömbtestű széles besimított vonalak díszítik. Barna, töredékes. 5. Vastag falú edény (urna?) töredékei, benyomott ponttal és széles bütyökkel díszített.

I. sír. Bolygatott zsugorított vázas sír. A II. sír alatt feküdt, feltehetőleg annak beásásakor bolygatták meg. Mellékletet nem tartalmazott.

2. sír. A IV. szelvényben 1 m mélyen koponyatöredékek kerültek felszínre. Közéleben egy sima, zárt bronz karika, 2 méterrel távolabb az V. sírt jelző bögre került elő. A szelvény jelenségeit szarmata telep bolygatta meg. Így lehet, hogy az V. sír bögére a 2. csontvázas sír melléklete volt (14. kép 5).

3. sír. A VII. szelvényben 125 cm mélyen oldalára fordult füles bögre, alatta bolygatott zsugorított váz részei kerültek elő. Feltehetőleg a bögre a bolygatott vázhoz tartozott. — 1. Füles bögre. Szalagfüle a kihajló szájperece fölé emelkedik, alja gömbölyű. Sárga, hiányos. M: 6,4, szá: 5,8 cm (10. kép 13). — A 3. sírtől 2,2 méterre nyugatra koponyatöredékek, a szelvényben behúzott peremű tál töredékei kerültek elő. Utóbbi lehet, hogy a harmadik sír melléklete volt.

³⁷ Déri Múzeum, Debrecen, lelt. sz: 54.1.16., 22.1941., 58.3.14.

³⁸ Zoltay Lajos és Csalog József említ a Szőlőhegyről szarmata telep nyomokat.

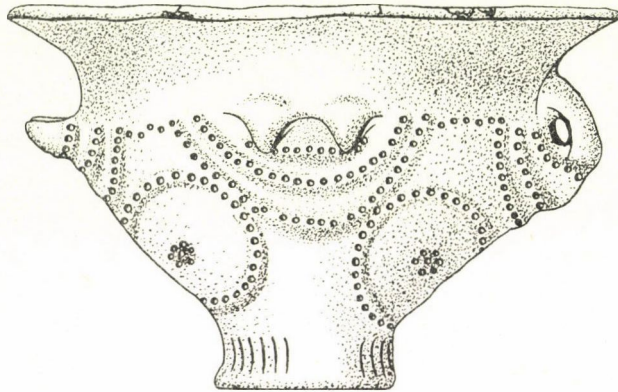
³⁹ Magyar Nemzeti Múzeum, lelt. sz: 64.3.1—51.

4. sír. A XII. sír alatt 39 cm mélyen, bolygatott zsugorított csontvázas sír comb- és szárcapocscsontja feküdt. Feltehetőleg utóbbit a XII. sír beásásakor bolygatták meg.

Mind a 2., mind a 3. bolygatott csontvázas temetkezés esetében bizonytalan a vázak és a tipológiailag biztosan későbronzkori bögrek összefüggése. Kétségtelen viszont, hogy a csontvázas sírok idősebbek az urnatemetkezésekénél (1. és II., illetve a 4. és XII. sír helyzete).

Az edények és a vázak összefüggését viszont valószínűvé teszi, hogy Zoltay Lajos 1906-ban a Szőlőhegyen — Kalmár József kertjében — 1,2 m mélyen egy É—D irányítású nyújtott csontvázat talált, lábainál füles bögrével.⁴⁰

Az 1962. évi ásatás idején az alábbi szórványosan előkerült edényeket gyűjtöttük össze: 1. Urna. Vállát nagy körárkolt, öblét félkörívvel övezett bütykök

16. kép. Biharkeresztés
Рис. 16. Бихаркерестеш

díszítik. Szalagfüle öblén ül. Sárga, szájrpereme hiányzik. Fő: 9 cm (15. kép 14). 2. Csupor. Vállát körülfutó karcolt vonalkötegek és három bütyök díszíti, melyekből karcolt vonalkötegek futnak az edény alja felé. Barna, ép. M: 13,3, szá: 12,5, fő: 6,8 cm (15. kép 15). 3. Füles bögre. Éles törésű hasát bütyök díszíti. Sárga, kiegészített. M: 5,5, szá: 6,2 cm (15. kép 1). 4. Füles bögre. Sárga, kiegészített. M: 5,1, szá: 6,1 cm (15. kép 6). 5. Füles bögre. Sárga, ép. M: 5,4, szá: 5,8 cm (15. kép 11). 6. Füles bögre. Alja gömbölyű. Szürke, kiegészített. M: 6,1, szá: 7,7 cm (15. kép 8). 7. Füles bögre. Szalagfüle a perem fölé emelkedik. Barna, ép. M: 4,8, szá: 6,8 cm (15. kép 10).

Aszód. A Járasi Tanács udvarában egy urnasír került felszínre. Mellékletei: 1. Peremén négy bütyökkel díszített csupor alakú urna. 2. Vállán bütyökkel díszített behúzott peremű tál. 3. Vállán rovátkolással díszített fületlen csupor.⁴¹

Bag-Gépállomás. Köszegi Frigyes a Gépállomás területén a halomsíros kultúra csontvázas sírjait tárta fel.⁴² — Kalicz Nándor 1962-ben a Gépállomás keleti részén a halomsíros kultúra korai, egyrétegű telepén végzett

leletmentést. A feltárt 120 m²-en négy későbronzkori gödör került felszínre.⁴³

Bag-Dutkás dűlő és Homokbánya. A Bag község keleti határában fekvő lelőhelyekről, temetőre utaló leletek kerültek a Nemzeti Múzeumba.⁴⁴

Bag-Vasútállomás. A Gépállomástól néhány száz méterrel keletre, valószínű temetőből származó leletek kerültek felszínre 1949-ben.⁴⁵

Bagamér (Hajdú-Bihar m.). 1954-ben Vida József földjén kihajló peremű, kettős esonkakúp alakú urna került felszínre. Vállát körülárkolt bütykök, benyomott nagy pontok díszítik. Egy szalagfüle öblén van. Barna, ép.⁴⁶

Biharkeresztés (Hajdú-Bihar m.). A falu belterületén kis talpon álló tál került felszínre, melyet Almássy Boldizsár ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. — Tál. Szájrpereme kihajlik, kis füle vállát hidalja át. Testét pontsorról övezett kettős bütykök, és felületükön pontokkal díszített tompa bütykök borítják. Talpa függőleges vonalcsoportokkal díszített. Szürke, ép. M: 5,7, szá: 11,1, fő: 3,2 cm (16. kép).

Buj (Szabolcs-Szatmár m.). Öblén ferde árkolással díszített kis füles bögre került innen a Jósza András Múzeumba.⁴⁷

Dabas (Pest m.). 1882-ben vétel útján került innen a Nemzeti Múzeumba a halomsíros kultúra három edénye.⁴⁸

Déaványa (Békes m.). Kónikus nyakú urna és kihajló peremű, ívelt vállú csupor töredékei kerültek innen a Déri Múzeumba.⁴⁹

Hajdúszoboszló-Vasútállomás (Hajdú-Bihar m.). Valószínű telepről⁵⁰ származó, fényes felületű sárga edény-töredékek kerültek a lelőhelyről a Déri Múzeumba: táltöredék, hátulról kinyomott bütyökkel a peremén; urnák oldaltöredékei árkolt és pontsorról, illetve szaggatott vonalakkal övezett bütykökkel díszítve.⁵¹

Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar m.). Korek József 1964-ben a falu keleti határában tönkrement urnasír mellékleteinek töredékeit gyűjtötte össze.

Igrici-Matata ér (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Kalicz Nándor a községi kavicsbánya területén 7 urnasírt és egy szórthamvas temetkezést tárt fel.⁵²

Igrici-Matata tanya. Garam Éva és Soproni Sándor terepjárás alkalmával későbronzkori telep nyomait találta meg a község nyugati határában fekvő Matata tanya közelében. A lelőhely mintegy másfél kilométerre fekszik a Kalicz által megásott temetőtől.

Igrici. A múlt század végén egy kis füles bögre és egy patkócsüngő került a lelőhelyről a Nemzeti Múzeumba.⁵³

Kemecse (Szabolcs-Szatmár m.). Innen származó kihajló peremű füles bögrét őriz a Jósza András Múzeum.⁵⁴

Mezőcsát-Hörceögös (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Három hamvasztásos és 36 zsugorított csontvázas temetkezést tárt fel itt Patek Erzsébet és Kalicz Nándor.⁵⁵

Mezőcsát-Szőkehat. A Matata ér partjáról származó leleteket 1926-ban Lengyel Andor ajándékozta a miskolci múzeumnak. 1. Urna. Vállán körülfutó és zeg-zug vonalak, pontok és két bütyök díszítik, melyekből három irányban karcolt vonalak futnak alja felé. Öblén két árkolt, pontsorról övezett bütyök helyezkedik el. Barna, kiegészített. M: 16,5, szá: 8,4, fő: 5,8 cm (17. kép 3). 2. Csupor. Vállán két kis fül, ezek között két bütyök, öblén négy bütyök helyezkedik el, kis talpon áll. Barna, ép. M: 10, szá: 7, fő: 4,8 cm. Lelt. sz: 53.522.2 (17. kép 7).

ban: JAM, Nyíregyháza). Lelt. sz: 57.263.1.

⁴⁸ Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: MNM), lelt. sz: 42.1882.1—3.

⁴⁹ DM, Debrecen, lelt. sz: 74.1932.

⁵⁰ Néhány középső bronzkorra utaló eszerép alapján feltételezhetjük, hogy több rétegű telep volt.

⁵¹ DM, Debrecen, lelt. sz: 148.1932.2.

⁵² Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) 45—72.

⁵³ MNM, lelt. sz: 66.2.1—3. és 1873.139.1—2.

⁵⁴ JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.283.1.

⁵⁵ Patek E., Rég. Füz. 2 (1959) 19.; Ua. Rég. Füz. 13 (1960) 26.; Patek E.,—Kalicz N., Rég. Füz. 14 (1960) 24—25.; Ua. Rég. Füz. 15 (1963) 15—16.

⁴⁰ Zoltay L., MKÉ 1 (1907) 34., 18. kép. — Füles bögre, vállát három kis bütyök díszíti, finoman polírozott, fekete. M: 10 cm (8. kép 14). Megemlítjük, hogy Kalmár József kertjében a 23, 27, 63, 65, 66, 68—70. sírok kerültek elő.

⁴¹ Petőfi Múzeum, Aszód.

⁴² Köszegi F., Arch. Ért. 91 (1964) 67. j.

⁴³ Kovács T., FA 17 (1965) 65—.

⁴⁴ Uo. 68.

⁴⁵ Uo. 66.

⁴⁶ Déri Múzeum, Debrecen (a továbbiakban: DM, Debrecen).

⁴⁷ Jósza András Múzeum, Nyíregyháza (a továbbiak-

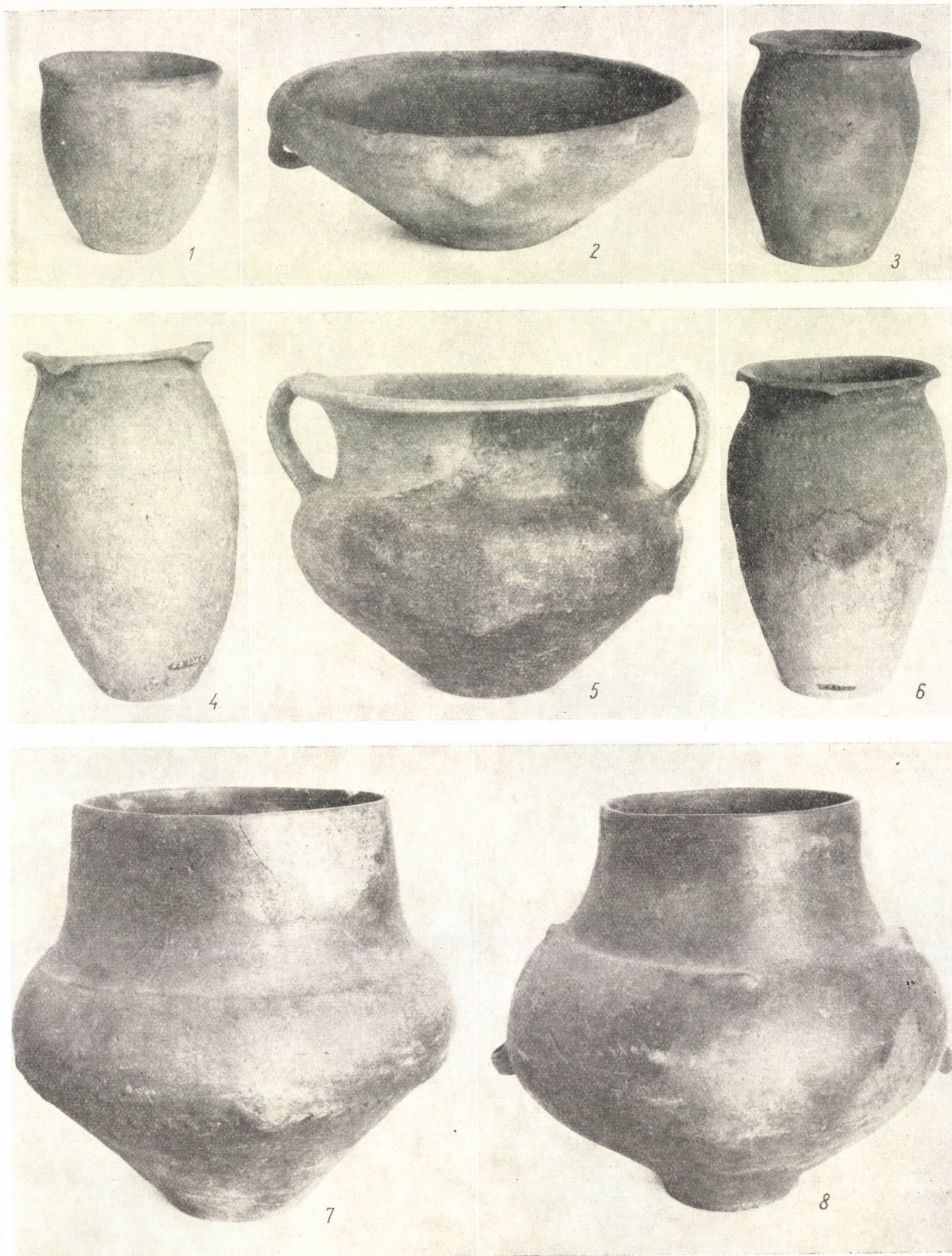
17. kép. Mezőcsát-Szőkehat
Рис. 17. Мезёчат—Сёкехат

18. кър. Muhi-Csüllődomb
Рис. 18. Мухи—Чюллёдомб

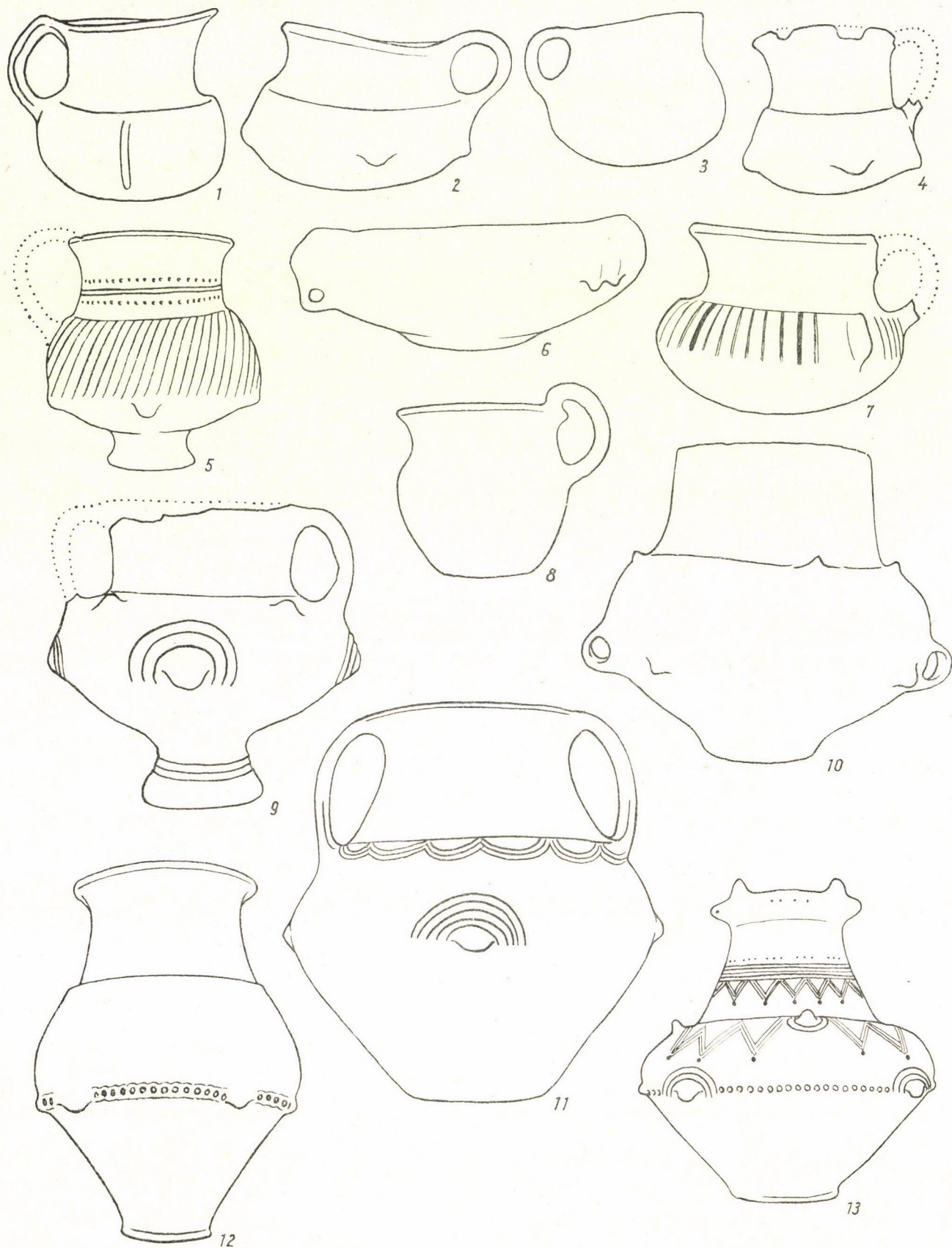
19. kép. Muhi-Csüllődomb
Рис. 19. Мухи—Чюллёдомб

20. кѣр. Мухи-Цюллѣдомб
Рис. 20. Мухи—Цюллѣдомб

21. kép. Nyíregyháza Bujtos és Morgó
 Рис. 21. Ныредьхаза Буйтош и Морго
 Fig. 21. Nyíregyháza Bujtos et Morgó

22. kép. Tiszafüred
Рис. 22. Тиссафюред

3. Füles korsó. Öblén három bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 10, szá: 9,4, fá: 5 cm. Lelt. sz: 53.544.1 (17. kép 5) 4. Füles bögre. Barna, ép. M: 7,2, szá: 6,6, fá: 2 cm. Lelt. sz: 53.544.2 (17. kép 4) 5. Tál. Behúzott peremű, füle vállán ül. Barna, ép. M: 5, szá: 9,7, fá: 3,8 cm. Lelt. sz: 53.544.3 (17. kép 6) 6. Bronz tű, szegfejtű, szarát körülfutó és zeg-zug bekarcolt vonalak díszítik. Égéstől deformálódott, hiányos. H: 9,5 cm. Lelt. sz: 53.544.7 (17. kép 2) 7. Bronz ruhadísz, gömbsüveg alakú, lyukkal áttört, hiányos. Átm: 2 cm. Lelt. sz: 53.544.9 (17. kép 1). — A bemutatott leletekkel együtt bronz lemez (fűrészfű?) és bronz spirális (szemüveg spirális?) töredékei kerültek a múzeumba.⁵⁶

Muhi-Csüllődomb (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Az itt elterülő urnatemetőben Wagner János 1878–1880 között végzett ásatásai alkalmával mintegy 150 urnát (sírt?) tárt fel, melyek közül — leírása szerint — minden tizedik tartalmazott csak bronz mellékletet, elsősorban ékszereket. „Az itt a föld színe alatt alig egy láb mélyen elhelyezett urnák mind csoportosítás, mind alak és nagyságára nézve a legnagyobb változatosságot mutatják. Előfordult magasan álló, három láb magas urna, belsejében öt kisebb edénnyel, majd egy láb magas, kisebb teriméjű, egy nagy tálal letakarva. Az ékszerek, egyszerű karperecek, fibulák(?) és gyűrűk... rendszerint az edény fenekén a hamus és égett csontdarabok között feküdtek.”⁵⁷ A Wagner által kiásott sírok mellékleteinek összefüggése ismeretlen, a Csüllődombról múzeumba került edényeket szörványanyagként kell kezelnünk.

1. Talpas korsó. Nyakát árkolás, öblét karcolt ívelt vonalak, pontkörrel övezett árkolt bütykök díszítik. Szürke, hiányos. M: 12,8, szá: 9,6, fá: 5 cm (18. kép 1) 2. Csupor. Vállát körülfutó rovátkolás díszíti. Barna, hiányos. M: 15,8, szá: 14,5, fá: 7 cm (18. kép 2) 3. Csupor. Kihajló peremét három kihúzott bütyök, vállát rovátkolás díszíti. Barna, hiányos. M: 17,1, szá: 14,3, fá: 8 cm (18. kép 3) 4. Urna. Öblét függőleges árkolás és négy bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 15,2, szá: 8,8, fá: 6,6 cm (18. kép 4) 5. Tál. Behúzott pereme alatt öt kis bütyök díszíti, szalagfüle a perem fölé emelkedik. Barna, ép. M: 8,2, szá: 16,8, fá: 8 cm (18. kép 5) 6. Nagy edény. Szájperemét két bütyök díszíti, nyaka sima, teste durva felületű. Barna, hiányos. M: 31,2, szá: 28, fá: 12 cm (18. kép 6) 7. Csupor. Kihajló szájperemét négy kihúzott bütyök díszíti. Barna, ép. M: 24,5, szá: 10,5, fá: 8 cm (18. kép 7) 8. Füles bögre. Öblét négy körülárkolt bütyök és árkolás díszíti, alján árkolás fut körül. Szürke, hiányos. M: 5,6, szá: 6,4, fá: 22 cm (19. kép 1) 9. Füles bögre. Kihajló pereme a fülel szemben felemelkedik. Barna, ép. M: 4,5, szá: 6 cm (19. kép 2) 10. Füles bögre. Alja gömbölyű. Barna, ép. M: 5,2, szá: 7 cm (19. kép 3) 11. Füles bögre. Alja gömbölyű. Durva kidolgozású, barna, ép. M: 6, szá: 6,5 cm (19. kép 4) 12. Füles bögre. Barna, ép. M: 5,8, szá: 6,8 cm (19. kép 5) 13. Füles bögre. Szájpereme a fülel szemben felemelkedik, vállát rovátkolás díszíti. Sárga, ép. M: 6,8, szá: 8 cm (19. kép 6) 14. Füles bögre. Öblét négy bütyök, ezek között besimított vonalak díszítik. Szürke, hiányos. M: 7, szá: 9 cm (19. kép 8) 15. Tál. Behúzott peremű, vállán öt kis bütyök. Barna, ép. M: 3,6, szá: 9, fá: 3,5 cm (19. kép 9) 16. Füles csupor. Pereméből kihúzott három bütyök, vállán körbefutó pontsor díszíti. Barna, hiányos. M: 14 cm (19. kép 7) 17. Füles bögre. Hasán függőleges árkolás és három bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 8, szá: 8, fá: 7 cm (19. kép 10) 18. Füles csupor. Szájperemét három kihúzott bütyök, vállát rovátkolás díszíti. Barna, hiányos. M: 10,8, szá: 12,6, fá: 6,5 cm (19. kép 11) 19. Füles csupor. Peremét három bütyök, vállát ferde rovátkolás díszíti. Barna, hiányos. M: 14,3, szá: 14,6, fá: 6 cm (19. kép 12) 20. Füles bögre. Öblét ferde árkolás és három bütyök díszíti. Barna, hiányos. M: 7, szá: 9 cm (19. kép 13) 21. Csupor. Peremén négy elben törő bütyök díszíti. Barna, ép. M: 24, szá: 15,8, fá: 8,3 cm (20. kép 1) 22. Csupor, peremén négy bütyökkel.

Barna, ép. M: 14,4, szá: 13,3, fá: 6,5 cm (20. kép 3) 23. Tál. Behúzott peremű, vállán három bütyökkel és egy szalagfüllel. Barna, ép. M: 7,6, szá: 19,5, fá: 7 cm (20. kép 2) 24. Csupor. Peremén négy bütyök, vállán pontsor díszíti. Barna, ép. M: 17, szá: 13, fá: 8,2 cm (20. kép 4) 25. Csupor. Szájperemén négy bütyök díszíti. Barna, ép. (20. kép 6) 26. Edény. Homorú hátú két szalagfüle az ívelt nyakat hidalja át. Vállát árkolás, öblét négy bütyök díszíti. Fényes barna, ép. M: 15, szá: 19, fá: 6,3 cm (20. kép 5) 27. Urna. Öblét ujjbenyomásokkal tagolt borda és ezen ülő négy bütyök díszíti. Barna, ép. M: 31, szá: 23, fá: 11,5 cm (20. kép 7) 28. Urna. Vállán négy vízszintesen nyújtott bütyök, öblén két tompa bütyök és két függőlegesen átfúrt szalagfül helyezkedik el. Barna, ép. M: 30,5, szá: 19,5, fá: 10,5 cm (20. kép 8).

Nyíregyháza-Bujtos és Morgó (Szabolcs-Szatmár m.). Az évtizedek óta pusztuló bronzkori telepek és temetők anyagából hiteles analóg anyagok alapján kiválaszthatók a kőszobronzokori, valószínűleg a halomsíros kultúra temetőjéből származó edények. — 1. Füles bögre, öblén ferde árkolással. Téglavörös, ép. M: 66, szá: 7 cm. Lelt. sz: 57.396.88 (21. kép 1) 2. Füles bögre. Öblét függőleges árkolás díszíti. Szürke, ép. M: 5,5, szá: 7,2 cm. Lelt. sz: 57.396.83 (21. kép 2) 3. Füles bögre, alja gömbölyű. Szürke, ép. M: 5,1 cm. Lelt. sz: 57.396.16 (21. kép 3) 4. Füles bögre. Szürke hiányos. M: 6,3 cm. Lelt. sz: 57.396.60 (21. kép 4) 5. Füles korsó. Nyakát pontsor, öblét hálóminta, függőleges bordák, árkolt bütykök és pontsor díszíti. Talpa belül homorú. Szürke, pereme hiányzik. M: 7,2, fá: 2,4 cm. Lelt. sz: 57.396.37 (21. kép 5) 6. Füles bögre. Szürke, ép. M: 5,2, szá: 6,1 cm. Lelt. sz: 57.398.5 (21. kép 6) 7. Füles bögre. Szürke, ép. M: 7,5, szá: 8, fá: 4,8 cm. Lelt. sz: 57.396.103 (21. kép 7) 8. Füles bögre. Szürke, ép. M: 6 cm. Lelt. sz: 57.396.61 (21. kép 8) 9. Talpas korsó. Vállát karcolt vonalkötegek és bütykök díszítik. Szürke, kiegészített. Lehet, hogy volt füle. M: 14, szá: 10, fá: 6 cm. Lelt. sz: 57.396.33 (21. kép 9) 10. Füles bögre. Nyakát karcolt vonalak, vállát pontsor, öblét két pontsorral övezett bütyök és függőleges vonalkötegek díszítik. Sárga, ép. M: 8,5, szá: 8,5 cm. Lelt. sz: 57.396.46 (21. kép 10) 11. Urna. Vállát négy, öblét két vízszintesen elnyújtott bütyök díszíti. Két szalagfüle öblén helyezkedik el. Szürke, kiegészített (21. kép 11) 12. Tál. Behúzott peremű, szürke, kiegészített. M: 5,6, szá: 14,4, fá: 7,5 cm. Lelt. sz: 57.396.56 (21. kép 12) 13. Füles korsó. Öblét függőleges, nyakát körülfutó karcolt vonalkötegek díszítik, öblén négy bütyök ül. Szürke, kiegészített. M: 15, szá: 10,2, fá: 5,1 cm. Lelt. sz: 57.396.27 (21. kép 13) 14. Tál. Behúzott peremű, szürke, ép. M: 11 cm. Lelt. sz: 57.396.42 (21. kép 14) 15. Füles korsó. Öblét négy bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 12, szá: 9, fá: 3,7 cm. Lelt. sz: 57.396.30 (21. kép 15) 16. Füles korsó. Nyakát pontsorral lezárt vonalköteg, öblét négy, pontsorral övezett árkolt bütyök díszíti. Szürke, ép. M: 15, szá: 9,7, fá: 4,1 cm. Lelt. sz: 57.396.28 (21. kép 16) 17. Urna. Vállán négy, öblén két bütyökkel és két szalagfüllel. Barna, kiegészített. M: 38,7, szá: 22,6, fá: 10,9 cm. Lelt. sz: 57.396.25 (21. kép 17) 18. Talpas korsó. Nyakán hullámvonal köteg, öblén három függőleges borda, vonalkötegek és benyomott pontok díszítik. Szürke, ép. M: 14,5, szá: 10, fá: 4,4 cm. Lelt. sz: 57.396.29 (21. kép 18).

Nyírgyulaj (Szabolcs-Szatmár m.). Pontokkal, karcolt vonalakkal és ferde árkolással díszített edény került itt felszínre.⁵⁸

Nyírbrony-Békáshegyi dűlő (Szabolcs-Szatmár m.). A Zámboi István földjén talált urnasír mellékleteit 1958-ban Csallány Dezső szállította a Jósza András Múzeumba. Mellékletek: Öblének alsó részén tagolt bordával és bütykökkel díszített kónikus nyakú urna (vö.: 13. kép 8.), behúzott peremű tál, patkó alakú bronz csüngők töredékei, bronz huzaldarabok, egymásra hajló végű bronz lemez.⁵⁹

Arch. Ért. 92 (1965) 4–5.

⁵⁸ JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.313.2.

⁵⁹ JAM, Nyíregyháza — közöletlen.

⁵⁶ Vö.: Kalicz N., i. m. 58., 96. j.

⁵⁷ Wagner J., Arch. Ért. 1 (1881) V.; A Muhi környékén előkerült leletek részletes irodalmát l. Kemenczei T.,

Nyírszőlős (Szabolcs-Szatmár m.). Vállán függőlegesen karcolt vonalesoportokkal díszített füles bögre került felszínre a Bejzet-dűlőben.⁶⁰

Oros-Belterület (Szabolcs-Szatmár m.). 1909-ben itt egy urnasír került felszínre, melynek urnája (hordó alakú) és tálja (kihajló peremű, árktolt bütykökkel díszített) került a Jósza András Múzeumba.⁶¹

Oros-Kőnyahegy. Magura Györgyné földjén 1896-ban egy magában álló urnát találtak, benne égett csontokkal, bronz pitkyével és bronzlemez töredékével.⁶²

Rakamaz (Szabolcs-Szatmár m.). 1883-ban Rakamaz és Timár között partomlás következtében bronzkori edények kerültek felszínre. Ezek közül két, árkolással díszített kis füles bögre későbronzkori. A múzeumba került nagyszámú cserép alapján telepre következtethetünk.⁶³

Tápiószéle (Pest m.). A szkíta temető területén a halomsíros kultúra telepéről származó leletanyag is került felszínre.⁶⁴

Tiszadob (Szabolcs-Szatmár m.). Öblén függőleges árkolással díszített kis füles bögre került innen a Jósza András Múzeumba 1901-ben.⁶⁵

Tiszakeszi-Szódadomb (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). A halomsíros kultúra Szódadombon levő telepéhez Bóna István szerint a Pipisdombon valószínűleg hamvasztásos temető csatlakozott.⁶⁶ — Ásatási jelentésében Kemenczei Tibor megemlíti, hogy a Szódadombon (Pap-, illetve Zimmerman-tanya) néhány évvel ezelőtt sok csontváz pusztult el. Az 1964-ben végzett hitelesítő ásatás során 3 bolygatott csontváz és egy hamvasztásos későbronzkori temetkezés került felszínre.⁶⁷

Tiszafüred—Majoros halom (Szolnok m.). 1964—65-ben a „C” temető területén 24 hamvasztásos sír került felszínre, a Duna vidéki halomsíros kultúra jellemző mellékleteivel. A füzesabonyi kultúra temetője felett („D” temető) — a „C” temetőtől mintegy 100 méterre — a halomsíros kultúra egy zsugorított vázas, gazdag fém-melléklettel ellátott sírja feküdt („E” temető). Utóbbi környéke még feltáratlan, így nem lehet eldönteni, hogy a vázas temetkezés magános sír vagy egy, a hamvasztásos temetőtől jól elkülönülő csontvázás temető egyik sírja.⁶⁸

Tiszafüred (?). A tiszafüredi múzeumban a lelőhelyek feltüntetése nélkül őrzött későbronzkori leletek közül nem lehet kiválasztani a Majoros halomról és a feltehetőleg Egyekről⁶⁹ származó darabokat.⁷⁰

1. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik, öblét három borda díszíti. Barna, ép. M: 6,4, szá: 6 cm (22. kép 1). 2. Füles bögre. Szájpereme a füllel szemben felemelkedik, öblén három bütyök. Barna, ép. M: 6, szá: 6,3, fá: 3 cm (22. kép 2). 3. Füles bögre. Pereme a füllel szemben felemelkedik. Szürke, ép. M: 7,5, szá: 7 cm (22. kép 3). 4. Füles bögre. Öblén négy bütyök. Barna, hiányos. M: 7,3, szá: 7 cm (22. kép 4). 5. Talpas korsó. Nyakát pontsorrall övezett vonalköteg, öblét ferde árkolás és négy bütyök díszíti. Szürke, hiányos. M: 9,8, sz: 6,2, fá: 3,4 cm (22. kép 5). 6. Tál. Behúzott peremű, vállán kettős bütykökkel és szalagfüllel. Barna, hiányos. M: 6,2, szá:

6,8 cm (22. kép 6). 7. Füles bögre, öblén függőleges árkolással és bordákkal. Fekete, hiányos. M: 7,5, szá: 7,2, fá: 4,5 cm (22. kép 7). 8. Füles bögre, szalagfüle a perem fölül emelkedik. M: 8,5 cm (22. kép 8). 9. Kétfülű korsó, vállán sima, öblén árktolt bütykökkel, talpgyűrűjén karcolt vonalakkal. Szürke, hiányos. M: 7,3, szá: 5,3, fá: 3,2 cm (22. kép 9). 10. Urna. Vállán és öblén négy-négy bütyökkel, szalagfüle öblén helyezkedik el. Barna, ép. M: 24,5, szá: 15, fá: 8,9 cm (22. kép 10). 11. Urna. Szájpereméből induló két szalagfüle a karcolt girlanddísszel borított vállára támaszkodik, öblén árktolt bütykök díszítik. Barna, ép. M: 31,5, szá: 19, fá: 12 cm (22. kép 11). 12. Urna. Szájpereme vízszintesen kihajlik, öblét tagolt borda és négy bütyök díszíti. Barna, ép. M: 45,5, szá: 24, fá: 11,7 cm (22. kép 12). 13. Urna. Szájperemét felhúzott bütykök, nyakát benyomott pontok, karcolt vonalak, tagolt borda és árktolt bütykök díszítik. Szürke, ép. M: 42,5, szá: 23,5, fá: 15 cm (22. kép 13).

Tiszavasvári (Szabolcs-Szatmár m.). Kis talpon álló edény került itt felszínre. Vállát felfelé néző árktolt bütykök díszítik, téglavörös.⁷¹

Valkó (Pest m.). Pecsétlős végű, bordás lemezkarperec került felszínre.⁷²

Vasmegyer (Szabolcs-Szatmár m.). Gömbölyű hasú bögre töredéke került innen a Jósza András Múzeumba.⁷³

A halomsíros kultúra észak-alföldi területén a hamvasztásos (Mezőcsát-Szőkehat, Igrici-Matata, Muhi-Csüllődomb, Nyíribrony-Békéshegyi dűlő, Oros-Kőnya hegy, Nyíregyháza-Bujtos (?), Maklár-Kospérrium), a csontvázás (Bag-Gépállomás?), és a vegyes rítusú (Mezőcsát-Hörcsögös, Tiszafüred-Majoros halom, Egyek-Szölőhegy, Tiszakeszi-Szódadomb) temetőket egyaránt megtaláljuk. Hasonló képet kapunk, ha áttekintjük a többi fontosabb halomsíros temetőre, illetve sírokra vonatkozó adatokat.

1. Dél-Alföld. Csontvázás temetkezés került felszínre Tömörkény, Zenta, Szeged-Röszke, Szentes-Nagyhegy lelőhelyeken,⁷⁴ urnasírokat említenek Zombor-Sáponya pusztáról és Szeged-Bilisicsről.⁷⁵ Hamvasztásos és csontvázás sírok egy temetőn belül Szeged-Bogárcsón, Kiskundorozsmán,⁷⁶ az utóbbi években Tápe-Szentégláégető lelőhelyen kerültek felszínre.⁷⁷

2. Dunántúl, Duna-vidék. Csontvázás temetkezések ismertek Keszthelyről, Szomolányból és Karakószörcsökről.⁷⁸ A hamvasztásos temetkezések lelőhelyei: Ebed,⁷⁹ Gamásza, Balatonhidvég, Kéthely,⁸⁰ Kéthely-Téglagyár,⁸¹ Koroncó-Bábot,⁸²

⁶⁰ JAM, Nyíregyháza.

⁶¹ JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.323.2—3.

⁶² JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.321.1.

⁶³ JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.338.1—2.

⁶⁴ MNM, lelt. sz: 14.1951.

⁶⁵ JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.354.1.

⁶⁶ Bóna I., HOMÉ 3 (1963) 15—17.; Ua. RDolg. 2 (1960) 121.; Mlójčić Vl., i. m. 273., 38. kép.

⁶⁷ Kemenczei T., Rég. Füz. 18 (1965) 23.

⁶⁸ Melléklete: zárt félhold alakú csüngő, nyitott végű vonalesoportokkal díszített karperec, bordás lemezgyűrűk, kis füles bögre.

⁶⁹ Miliesz B., Arch. Ért. 25 (1905) 15 183—185.; A tiszafüredi múzeum és közkönyvtár az 1903. évben. (1904) 11—12.

⁷⁰ A tiszafüredi múzeum anyaga a szolnoki múzeumba került.

⁷¹ JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.366.1.

⁷² MNM, lelt.sz: 278/1876.

⁷³ JAM, Nyíregyháza. Lelt. sz: 57.370.3.

⁷⁴ Reizner J., Arch. Ért. 18 (1898) 266.; Dudás A., Arch. Ért. 18 (1898) 287.; Reizner J., Arch. Ért. 12 (1892) 161—164.; Zalotay E., Csongrád vármegye őskori települése. (Szeged 1933).39.

⁷⁵ Gubíza K., Arch. Ért. 28 (1908) 262—264.; Fohiny I., Rég. Füz. 4 (1957) 11.

⁷⁶ Uo. 11—12.

⁷⁷ Trogmayer O., Rég. Füz. 18 (1965) 21—22.

⁷⁸ Lipp V., Arch. Ért. 15 (1885) 370—372.; Sándorfi N., Arch. Ért. 16 (1896) 109—118.; Gábler D., Rég. Füz. 16 (1963) 9—10.

⁷⁹ Récsy V., Arch. Ért. 12 (1892) 344—345.

⁸⁰ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 31., 39. kép, 39., 51. kép. 206., 235. kép.

⁸¹ Draveczky B., Rég. Füz. 16 (1963) 9—10.

⁸² Mithay S., Bronzkori kultúrák Győr környékén. (Győr 1941) 24—.

Petőhenye.⁸³ Kétféle rítusú temetőre lehet következtetni a csabrendeki közleményekből.⁸⁴ A felsorolt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a halomsíros kultúra temetkezési szokása egészében és területileg is nagy változatosságot mutat. Tájégségként ma még nem lehet meghatározni a jellemző temetkezési szokást, s annak a belső fejlődés, illetve a külső hatások okozta változásait. Néhány kivételtől eltekintve a felsorolt leletek szóróványosan kerültek felszínre, de még a hitelesen megfigyelték is csak egy-egy temető néhány temetkezését foglalják magukba. Legtöbb esetben így nem tarthatjuk az egész temetőre jellemzőnek a néhány sír alapján éppen megismert rítust. Ennek figyelembevételére elsősorban a Kárpát-medence viszonylag nagyszámú birituális temetője utal.⁸⁵ Számunkra, de különösen a jövő kutatása számára a vegyes rítusú temetők adhatják a legtöbb kutatási támpontot.

Számos külföldi példa utal arra, hogy a különböző temetkezési szokások nem feltétlen időbeli különbséget jelentenek egy-egy területen, hanem elsősorban egy-egy terület halomsíros népének etnikai összetétele s feltehetőleg társadalmi szerkezete által meghatározott jellegzetességet. Willvonseder az ausztriai halomsíros temetkezéseken belül — a kőkonstrukció milyensége szerint — három fő csoportot különített el (I–III.). Az egyes típusokhoz általában azonos rítus kapcsolódik (pl. I. típus sírjai zsugorított vázasak, a II. típus sírjai nyújtott vázas temetkezések). Megállapítja, hogy ezek nem jelentenek időbeli különbséget, inkább területi jellegzetességet.⁸⁶ A cseh-oberpfalzi körben is több lelőhelyen egy temetőn belül együtt fordulnak elő a hamvasztásos és a csontvázas sírok.⁸⁷ Kraft Würtenbergben egyes, többes és nemzetségek (?) számára készített halmokat figyelt meg.⁸⁸ Idézett adatok bizonyítják, hogy a halomsíros kultúra — egy bizonyos időszakban — sokszor egy temetőn belül különböző rítussal temette halottait. Ma még nem igazolható, inkább csak feltételezhető, hogy a törzsek, nemzetségek (kisebb különbségek esetén esetleg a családok) temetkezési rítusa különbözött egymástól.

Az elmondottak figyelmünket az egy időben élt népcsoportok (egy etnikai egységben élt, esetleg különböző eredetű nemzetségek, családok)

temetőinek — sírcsoportjainak — rítus alapján történő összevetésére irányítják.

Mezőcsát-Hörcsögös. Tiszafüred-Majoros halom, Tiszakeszi-Szódadomb, Egyek-Szólóhegy és az ezekhez genetikailag kapcsolható Salka I⁸⁹ vegyesrítusú temetőkkel nagyjából egyidős igrice, muhi-csüllódombi temetőkben csak hamvasztásos sírok kerültek elő, és kizárólag ilyen temetkezések nyomait ismerjük a Nyírségből és a Hajdúságból is.⁹⁰ Az észak-alföldi temetkezési rítusok ilyen bonyolult változatosságának meghatározóit kereshetjük 1. időbeli különbségben, 2. etnikai összetételben — illetve együttesen: az etnikai összetevők időbeli viszonyának alakulásában.

1. A vegyes rítusú temetőkben nem egyforma a hamvasztásos és a csontvázas sírok aránya. Egyeken több száz (nagyrészt elpusztult) hamvasztásos sír mellett néhány csontvázas temetkezést említenek a régi feljegyzések. A Salka I temetőben 151 hamvasztásos és 12 csontvázas sír került elő. A. Točík feltételezi, hogy utóbbiak a temető legkorábbi horizontjába tartoznak.⁹¹ Ezt látszanak bizonyítani Egyeken is a hamvasztásos sírok alatt fekvő (azok által megbolygatott?) csontvázas sírok is.⁹² Mezőcsát-Hörcsögösön a 36 zsugorított váz mellett csak három hamvasztásos temetkezés került elő.

Ha csak az említett három temetőt hasonlítjuk össze, kétségtelennek látszik, hogy a mezőcsáti temető kronológiai helyének tisztázása (legkorábbi sírjainak esetleges egyidejűsége a salkai csontvázas sírokkal) fontos adat lehet az első halomsíros behatolás idejének meghatározásához.⁹³ Ezt megnehezíti, hogy a salkai csontvázas sírok edény- és fémmellékletei általános és hosszú ideig használt típusok.

2. Tiszafüred-Majoros halom hamvasztásos temetőjétől mintegy 100 méterre egy zsugorított vázas sír került elő, halomsíros mellékletekkel. Mezőcsát határában a Szőkehátról egy, valószínű hamvasztásos temetőből származó leletegyüttes került a miskolci múzeumba. A Mezőcsáttól néhány kilométerre fekvő Muhi-Csüllódombon nagy kiterjedésű urnatemető feküdt. Az említett temetők leletei nagyjából egykorúak. Ezek az adatok önmagukban is arra engednek következtetni, hogy az Észak-Alföldön a halomsíros kultúra eltérő rítussal temetkező csoportjai (nemzetségek?) különíthetők el,⁹⁴ melyek között nem annyira területi,

⁸³ Patay P., Rég. Füzet. 15 (1962) 7.

⁸⁴ Darnay K., AK 22 (1899) 25–.; Szendrei J., Arch. Ért. 8 (1888) 378.

⁸⁵ Mégis jelenleg csak a rendelkezésre álló adatokat tarthatjuk kiindulási alapként.

⁸⁶ Willvonseder, K., i. m. 41–50.

⁸⁷ Richthofen B., i. m. 115.; Beneš, A., Sbornik Národního Muzea v Praze 13 (1959) 53.; Jůlková, E., — Rybová, A., — Šaldová, V., PA 50 (1959) 117–119.

⁸⁸ Kraft, G., i. m. 60.

⁸⁹ Točík, A., FAPrag. 7 (1964) 3–.

⁹⁰ A temetők, azon belül a különböző rítusok összevetését elsősorban az nehezíti, hogy Mezőcsát-Hörcsögös, Maklár-Koszpérium lelőhelyek anyaga közöletlen, a

tiszafüredi temető feltárása még folyamatban van.

⁹¹ Točík, A., i. m. 52.

⁹² Az erős bolygatás miatt egyik csontvázas sírnál sem lehetett a tájolásra következtetni.

⁹³ A temető közlését az ásató Kalicz Nándor készítette elő. Az adatokra engedélyével hivatkozom.

⁹⁴ Mozsolics Amália, Kalicz Nándor és Kemenczei Tibor lehetségesnek tartja, hogy a Tisza-vidékre került vatyai néptörzsedékek nyomán terjedt el a Felső-Tisza-vidéken az urnás temetkezési szokás (vö.: Kemenczei T., Arch. Ért. 90 [1963] 47). — A vatyai kultúra hagyatékát sem közvetlenül, sem átalakult formában nem ismerjük erről a területről.

inkább vérségi (nemzetségek? családok?) és esetleg időbeli különbségek vannak.

Az egyeki temető elemzését, különösen statisztikai értékelését számos kötöttség nehezíti: *a)* nem teljes értékű feltárásból származik a sírok jelentős része; *b)* nem összefüggő temetőrészek sírjait ismerjük, *c)* a részek összefüggése sokszor bizonytalan, a részek adatai a temető egészének megítélése szempontjából esetleges, a véletlentől meghatározott jellegzetességet fejeznek ki; *d)* nem ismerjük a hamvasztás milyenségét, s ez csökkenti a bronz tárgyak számszerű vizsgálatának megbízhatóságát. Ezért a temető — néhány kiragadott szempont szerint végzett — statisztikai vizsgálata legfeljebb feltételes eredményeket adhat. Elsősorban kiindulási pontokat a kutatási szempontok kiszélesítéséhez.

Az Egyek-Szólóhegyen elterülő temetőből 101 sírt ismerünk. Ezek közül kilenc sír anyaga megsemmisült. A 92 értékelhető hamvasztásos sír közül — bizonyos összefüggésekben — nem foglalkozhatunk az 1962-ben feltárt sírokkal, mert ezeket topográfiailag nem tudjuk kapcsolni a Zoltay Lajos által feltárt sírokhoz. Zoltay a telekparcelláknak megfelelően hosszanti oldalakkal kapcsolta szelvényeit, s így nem alakulhattak ki nagyobb összefüggő feltárt felületek. Térképe alapján el lehet különíteni mégis olyan sírcsoportokat, melyek feltehetően a temető szerkezetét adó, időbeli vagy etnikai különbségeket jelző sírcsoportok részei vagy töredékei: A csoport: 42—46. sír, B csoport: 34—41, 47—50. sír, C csoport: 16—22. sír, D csoport: 14—15, 54—58. sír, E csoport: 30, 61. és az 1908-ban feltárt szám nélküli sírok. (23. kép). Ezeket a csoportokat K—Ny irányban feltárt, üres részek választják el egymástól. A csoportokon belül a sírok általában 2,5—1,5 méterre fekszenek egymástól. Viszonylag az A és B csoport között van a legkisebb távolság, de az egymáshoz legközelebb fekvő 46. (A csoport) és 41. (B csoport) sír is mintegy 10 méterre fekszik egymástól. É—D irányban az A—B, illetve a C—D csoportokat mintegy 20 méter széles feltáratlan rész választja el. Ezen a területen ásatott Jósa András 1906-ban, a gyöngyösi gimnázium pedig 1910-ben. A Jósa által kiásott négy urnasír anyagát az Egyekről származó szórványleletekkel összekeverve leltározták a nyíregyházi múzeumban (vö.: 21. kép). A Jósa által feltárt sírok valószínűleg az A csoport-hoz tartoztak.

A B csoport sírjainak helyzete arra utal, hogy az általunk ismert 11 sír közül 10 egy kettős sírgyűrű része. A belső gyűrűhöz a 35—39. sír, a külsőhöz a 34, 50—47, 40. sír tartozott. Hasonló sírgyűrűre utaló temetkezéseket a temető többi részén nem tudunk elkülöníteni. Soros temetkezésre mutatnak az egyforma távolságra beásott 42—45—46, a 11—10, 13, a 8, 2, 4, 7, a 24, 26, 28.

sírok és az 1908. évi feltárás sírjai. Az 1962-ben felszínre került IX—XII. sírok egymástól 2,4—2,6 méterre fekvő egymástól, szabályos sort alkotnak.⁹⁵ Ezek az adatok arra utalnak, hogy családi sírcsoportokból (temetőrészekből) álló nagycsaládi (?) temető volt az egyeki Szólóhegyen.

Ha a sírcsoportok általunk ismert sírjainak egészét vizsgáljuk, összehasonlítási lehetőséget kapunk egy-egy család (?) közösségen belüli helyének meghatározására.

A mellékletek egy sírra eső átlagai az alábbi képet adják csoportonként: A csoport: kerámia 2,55 darab — bronz 0,36, B csoport: kerámia 2,6 — bronz 0,2, C csoport: kerámia 1,71 — bronz 1,14, D csoport: kerámia 1,71 — bronz 1,28. A kerámia és bronz együttes értéke nagyjából azonos érték mind a négy csoportban. Szembetűnő viszont az egymáshoz közel fekvő A és B, illetve C és D csoport átlagának A és B, illetve C és D viszonylatban azonos, A—B és C—D viszonylatban határozottan eltérő arányai. Ezeknek a különbségeknek meghatározói lehetnek: 1. az A és B, illetve a C és D csoportban temetkezett családok szerepe eltérő volt a fémkereskedelemben és a fémfeldolgozásban; 2. az A—B és C—D csoportok sírjai között jelentős időbeli különbségek vannak a csoportokon belül (a fémek sírba helyezésének szokása nem volt azonos minden időben). — Az A—B és C—D csoportok között jelentős időbeli különbséget a leletanyag analízise sem mutat.

Az egyeki temetőben nagy változatosságot mutat síronként az edények száma. Egy edény van 14 sírban, ezek közül fémmellékletes 7,1%, 2 edény van 31 sírban, fémmellékletes 12,9%, 3 van 21 sírban, fémmellékletes 52,3%, 4 edény van 16 sírban, fémmellékletes ezek közül 75%, 5 edény van hat sírban, fémmellékletes 50%, 6, 7, 8, illetve 11 edény egy-egy sírban van, az utóbbi három fémmellékletes. — Ezek az adatok a temető egészére azt látszanak bizonyítani, hogy a fémek sírba helyezése (függetlenül síron belüli számuktól) a vagyoni helyzet függvénye. Megfigyelhetjük, hogy a több edényt tartalmazó síroknál százalékosan több a fémmellékletes sír. Ehhez a feltételezéshez negatív bizonyítékot szolgáltat a kerámia típusvariációinak vizsgálata.

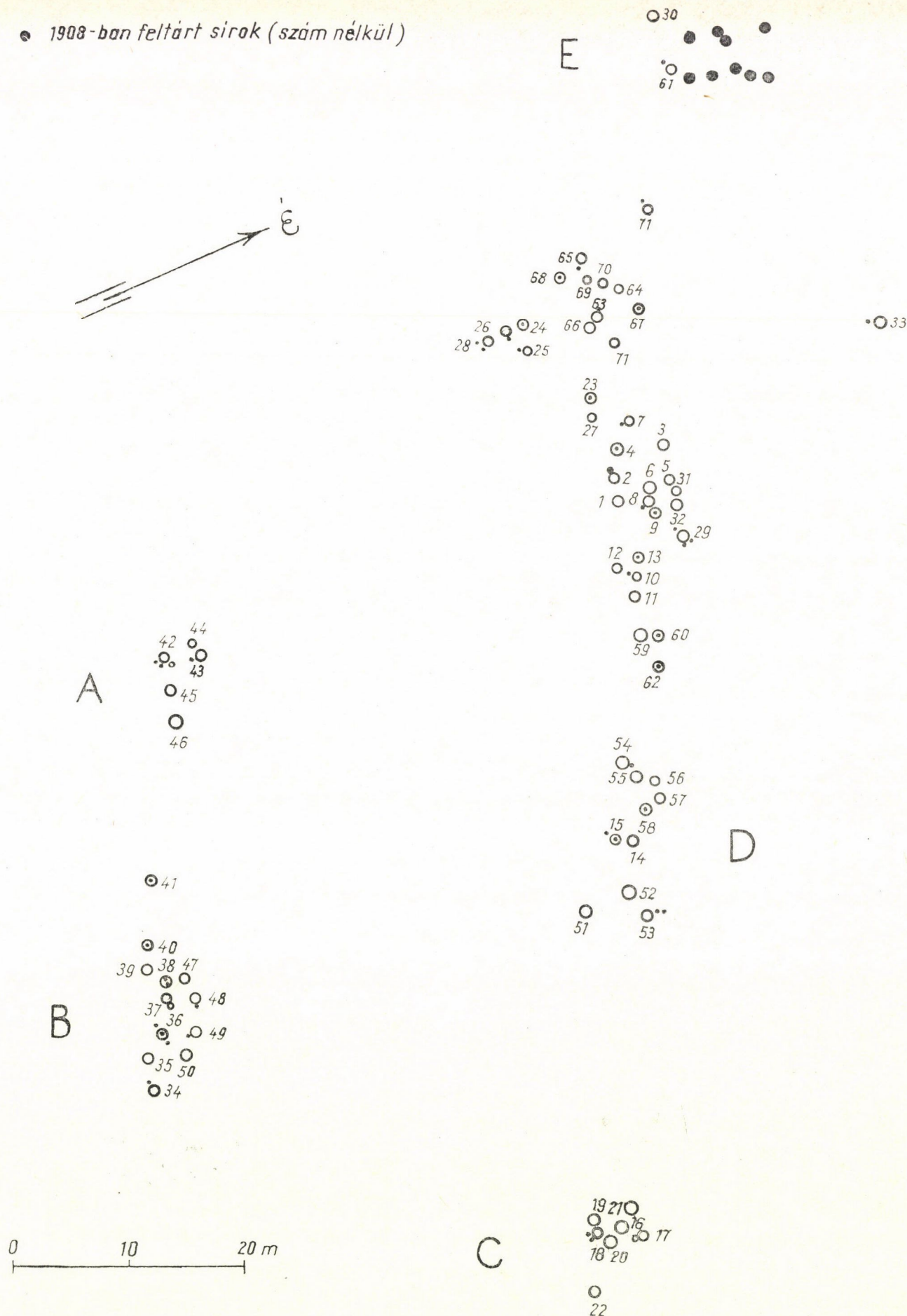
A tárgyalt 92 sírban négy fő kerámiatípus fordul elő (urna 82 sírban = 91,1%, tál 31 sírban = 33,6%, csupor 23 sírban = 25%, bögre 45 sírban = 49%). A típusok gyakoribb variációi síronként: 1. urna, tál, bögre — 13,04%, 2. urna, csupor, bögre — 5,43%, 3. urna, tál, csupor — 3,26%, 4. urna, tál — 20,5%, 5. Urna, bögre — 15,2%, 6. urna, csupor, bögre, tál — 6,5%, 7. urna magánosan — 21,7%.

Megemlítjük, hogy a négy fő típust magában foglaló hat sír közül (6,5%) egyik sem fémmellékletes. Mintegy jelzi ez a tény is, hogy a kerámia-

⁹⁵ Megemlítjük, hogy a füzesabonyi kultúra szikszópusztai [Bóna I., A középső bronzkor Magyarországon (kézirat, 1958)] temetőjében figyelték meg, hogy az

egymástól elkülönülő sírcsoportokon belül 4—6 sír szabályos sort alkotott.

• 1908-ban feltárt sírok (szám nélkül)

23. kép. Az egyek-szőlőhegyi temető sírsoportjainak helyszínrajza
 Рис. 23. План группировки могил в могильнике Эдьек—Сёлёхедь
 Fig. 23. Levé de plan des groupes de tombes du cimetière d'Egyek-Szőlőhegy

típus variációi nem a vagyoni helyzettől függenek. Viszont az, hogy a variációk közül néhány nagy számban fordul elő (13,4%, 20,5%, 15,2%), mutatja, hogy az értéksűrűsödést nem lehet egyszerűen az egyéni jelleg véletlenül kialakult jellemzőjének tartani. Éppen az értéksűrűsödések hívják fel a figyelmet, hogy a típusvariációk alakulása mögött valamilyen törvényszerűséget keressünk.

Az urnatemetők régészeti vizsgálata nem adhat arra biztos választ, hogy síronként a melléklet típusok variációi mennyiben függenek a halott nemétől vagy korától. Erre csak antropológiai vizsgálat eredményeire építve lehetne választ kapni.⁹⁶

Az említett néhány, csak mozaikszerűen kapcsolódó adat is bizonyítja, hogy bármely temető jellegét a törvényszerűségek és társadalmi kötöttségek olyan bonyolult determinánsai határozzák meg, melyek csak az egész temető vizsgálata során jelentkezhetnek valódi összefüggéseikben. Egy ismert temetőrész vagy egy sír esetében soha nem tudjuk meghatározni, hogy azok jellemzői mennyiben tükrözik a társadalom egészét, mennyiben az eltemetett egyént (egyéneket) és mennyiben kifejezői a „társadalmától” eltérő „társadalmi individuálisnak”.⁹⁷

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy sokszor nem egyenértékű vizsgálati anyagokat hasonlíthatunk csak össze. Így egy társadalomról alkotott képünk az objektíve meghatározott szerényebb lehetőségek között legtöbbször csak szűk keresztmetszetű lehet.

Különösen érezzük ezt az egyeki temető vizsgálatánál. Az elemzést nehezíti, hogy nincs megfelelő analóg temető a csak kis értékelhetőségi lehetőséget adó temetőrészhez. Csak bizonyos vonatkozásban tekinthetjük annak az egyekihez legközelebb álló salkai temetőt. Hiszen az is csak rész-feltárás, és rítusa eltér az egyekitől [hamvasztott sír 151 (85,7%), ebből urnasír 68 (38,6%), szórthamvas temetkezés 83 (47,1%), csontvázas 12 (6,5%), szimbolikus 13 (7,3%)].

A rítus és a melléklet adás összefüggéseit jól mutatja a Salka I. temetőben az egy sírra eső melléklet átlaga. A hamvasztásos sírokban átlag 1,42 kerámia, 0,91 bronz van. Tehát lényegesen eltér az egyeki temető átlagától, ahol egy sírban

2,18 edény és 0,7 bronz van. Csak az urnasírokat vizsgálva a síronkénti átlag: 2,3 az edény, 0,89 a bronz. A szórthamvas sírokban 0,7 edény és 0,93 bronz volt.⁹⁸ A salkai és egyeki urnasírok átlagának ilyen összecsengése aláhúzza, hogy az egyeki urnatemetőben temetkezett nép genetikai kapcsolatait elsősorban a salkai urnasírokban eltemetettekben keressük.

Az Észak-Alföldre települt halomsíros népeség temetkezési szokásainak együttes tárgyalásával, illetve az egyeki temető statisztikai vizsgálatából származó néhány adat közreadásával valójában csak a halomsíros kultúra etnikai és történeti kérdéseinek bonyolultságára kívántuk felhívni a figyelmet. Ezzel mintegy meghatároztuk a temetőrészek, szórványleletek összehasonlító analíziséből levonható következtetések reális határait. A mai ősrégészeti kutatás igyekszik a történeti törvényszerűségek előtérbe helyezésével kutatni. Mégis a történeti rekonstrukció sokszor lelethorizontok közé szorított tipologizálással torzul. Ennek okát elsősorban topográfiai, temető szerkezetekre, rítusokra vonatkozó adatok sokszor jelentős hiányában kereshetjük. Viszont e hiányok ellensúlyozását nem adhatja egy bizonyos határon túl a tipológiai összevetés, s különösen nem az öncélú tipologizálás.

A kerámia- és fémleletek összehasonlító analíziséből ezért csak három alapvető kérdésre kívánunk választ kapni. 1. Melyek a helyi lakosság edény, és fémművességére visszavezethető és melyek a hódítók anyagi kultúráját tükröző típusok, és milyen ezek viszonya leletanyag egészét tekintve. 2. A halomsíros kultúra melyik területén élt népből szakadtak ki a betelepült törzsek. 3. Mi az észak-alföldi halomsíros kultúra életének terminus post quemje és terminus ante quemje.

Urnák

1. Kónikus nyakú urna, teste kettős csonkakúp alakú (2. kép 25, 7. kép 15, 15. kép 13). A halomsíros kultúra legáltalánosabban használt urnatípusa.⁹⁹ Rövid nyakú, vállán és öblén bütyökkel díszített változata elsősorban Délnyugat-Szlovákiából ismert¹⁰⁰ (6. kép 5, 10, 7. kép 19, 11. kép 19–20). Csak a Kárpát-medencéből

⁹⁶ Szembetűnő, hogy a 92 sírból 45 sírban van kis füles bögre (49%). Egy adatból semmilyen következtetést nem vonhatunk le. Mégis megjegyezzük, hogy a 49% — durván — fedi a feltételezhető nemi megoszlást.

⁹⁷ Bármely részt (legyen az egy vagy több sír, vagy tárgy) a „társadalmi” és az individuális mellett az „egyéni” tulajdonságok is meghatározzák. Az „egyéni” jelen esetben olyan általánosítás, mely pl. magába foglalja a kerámia vagy bronz készítője által meghatározott tulajdonságokat. A bronzgyártás bonyolult technológiája, a művészen díszített kerámia kidolgozása olyan követelményt jelentett, mely nem lehetett mindenki által elvégezhető munka. Viszont ha mesterek vagy műhelyek gyártották a tárgyakat, feltételezhető, hogy azok magukon viselik készítőjük jegyeit. — Pl. az egymás mellett fekvő X. és XII. sír 3., illetve 2. számú melléklete kidolgozása, anyagminősége alapján feltétlen egy kéz munkája. — Valószínűnek tartjuk, hogy az egy műhely-

ből kikerült vagy egy kéztől származó kerámia elkülönítése egy temetőn belül nem elérhetetlen. Ez a legfontosabb kritériuma, hogy a kerámiaművesség mester, illetve műhely kérdéséről valós adatokat kapjunk.

⁹⁸ Az igríci temetőben (8 sír) átlag 4,12 kerámia és 0,75 bronz volt egy sírban. Az egyekitől és a salkaitól eltérő érték (4,12) abból adódhat, hogy csak a temető töredékét ismerjük.

⁹⁹ *Torbrügge, W.*, Die Bronzezeit in der Oberpfalz. (Kallmünz 1959) LVIII. t. 1. (a továbbiakban: Oberpfalz); *Beneš A.*, i. m. XXIII. t. 6.; *Böhm. J.*, Zálady hallstatské periody v Čechach. (Praha 1937) 10. kép 1., 12. kép 3.; *Filip, J.*, Pravěke v Československo. (Praha 1954) XLIV. t. 4; *Eisner, J.*, PA 33/1922–23. 197., 88. t. 3. (alább PA 1922–23.); *Schirmeisen, K.*, Sudeta 11 (1938). 2., I. t. 2.; *Čujanova-Jílková, E.*, PA 55 (1964) 8. kép 20.

¹⁰⁰ *Točík, A.*, i. m. 48.

ismerjük az öblén körülfutó tagolt bordával díszített darabokat¹⁰¹ (4. kép 15, 7. kép 20, 9. kép 12, 10. kép 12).

2. Kónikus nyakú urna, hosszú testű, két füle a vállon ül (13. kép 17). A Točik a típust a magyarádi kultúrából származtatja.¹⁰² Fiatalabb változatát Ausztriában, Sziléziában és Magyarországon is megtaláljuk.¹⁰³

3. Kónikus nyakú urna, vállon ülő fülekkel (6. kép 20, 9. kép 14, 13. kép 16). Németországban és Csehszlovákiában a R BB-re keltezett leletekben gyakran,¹⁰⁴ a R BC periódusban ritkán fordul elő.¹⁰⁵ A salkai temetők elemzésénél Točik utal a típus nyugati kapcsolataira.¹⁰⁶ Egyszerűbben díszített változatát Csehszlovákiából,¹⁰⁷ gazdagon díszítve az Észak-Alföldről ismerjük (14. kép 11, 17. kép 3, 13. kép 12). Az öblösödő lekerekített vállú forma (2. kép 23, 9. kép 10) a halomsíros kultúra nyugati területén különböző korú leletegyüttesekben került elő.¹⁰⁸ Az igrici urnának¹⁰⁹ szinte pontos mása került elő Ausztriában a poneggeni temetőben.¹¹⁰ Kőszegi Frigyes a bordával díszített urnákat a halomsíros kultúra fiatalabb szakaszára tartja jellemzőnek.¹¹¹

4. Kónikus nyakú, nyomott gömbtestű urna, függőlegesen átfúrt fülei öblén vannak¹¹² (20. kép 8). Az igricihez leginkább hasonló urnát Pleinerova a R BB₂-be keltezi.¹¹³ A hasonló salkaikat A. Točik helyi eredetűeknek tartja.¹¹⁴

5. Kihajló peremű, kettős csónkakúp alakú urna (2. kép 24, 6. kép 14, 8. kép 13, 12. kép 18, 21. kép 17). Csak a Közép-Duna-medence halomsíros leleteiben fordul elő.¹¹⁵ A maisbirbaumi, illetve a szeged-bogárzó urnát a R BC-be keltezik.¹¹⁶ A Pilinyi kultúra hasonló urnáit Kemenczei a Gírla-Mare-Vattina körből származtatja.¹¹⁷ A tárgyalt típus előformáit kereshetjük a Kárpát-medencében kialakult kónikus nyakú, öblén két fülel ellátott urnákban (10. kép 16, 15. kép 14, 21. kép 11, 22. kép 10).¹¹⁸ A kihajló szájszerű forma gazdagon díszített variációi elsősorban az Észak-Alföldön kerültek felszínre (6. kép 18, 7. kép 13, 9. kép 11, 11. kép 16—17, 13. k. 14). Ezekből

eltér a bordával díszített kiskőrösi és szeged-bogárzó urna.¹¹⁹ Utóbbi legidősebb analógiáját valószínű a majci-chovi darab képviseli.¹²⁰

6. Kihajló peremű urna, szalagfüle a vállat hidalja át (2. kép 5, 12. kép 10). Vatyai előzményekből a rákóczi-falvi csoport kerámiaművességében kialakult forma.¹²¹

7. Kihajló peremű, rövid nyakú urna (2. kép 8, 4. kép 8, 11, 17, 6. kép 12, 7. kép 4, 6, 12, 17—18, 12. kép 17). Hasonlóakat csak a Kárpát-medence halomsíros leletei között találunk. A délnyugat-szlovákiaikat Točik helyi eredetűnek tartja.¹²² A salkaiak megfelelőit az észak-alföldi temetőkben is megtaláljuk. Utóbbiak genetikailag inkább a salkai darabokhoz, mint a hazai középső bronzkor urnáihoz kapcsolódnak. A salkaiaktól eltérő egykeiek (pl. 7. kép 4, 9. kép 13, 13. kép 14) helyi variációkat jelentenek.

8. Urna, nyakat áthidaló két fülel (14. kép 12). Előzményeit a magyarádi kultúrában találjuk meg.¹²³ A tiszafüredi(?) urna (22. kép 11) rokonságot mutat a Kemenczei által vattinai eredetűnek tartott pilinyi urnákkal, illetve a hajdúbagosi temető néhány urnájával.¹²⁴

Tálak

1. Behúzott peremű tál (6. kép 4, 7. kép 1, 8, 14, 8. kép 1). A nyugati halomsíros kultúra ritkán fellépő edénye.¹²⁵ A hazai középső bronzkorban általánosan használták.¹²⁶

2. Kihajló peremű fordított csónkakúp alakú tál: a) fületlen forma — (2. kép 15, 6. kép 11).¹²⁷ Párhuzamait Csehszlovákiából ismerjük.¹²⁸ b) egyfüles forma¹²⁹ — az igrici darabhoz igen közel álló hipersdorfi darabot Willvonseder a R BC-re keltezi.¹³⁰ c) Két- vagy négyfüles forma¹³¹ — hasonlókat kerültek elő a vatyai kultúrában,¹³² nagy számban a Kárpát-medencei halomsíros kultúrában is.¹³³

3. Fordított csónkakúp alakú tál felcsúcsosodó peremmel (5. kép 16, 9. kép 7, 10. kép 1—2).¹³⁴ A hazai¹³⁵

¹⁰¹ Kalicz N., i. m. V. t. 12 — Dobraca: Garašanin, M., BRGK 39 (1958) XXII. t. 3. — Az urnát a szerző időben a vattina-versec fokozat elé helyezi. Vö. még: Točik, A., i. m. XXXIV. t. 20.

¹⁰² Točik, A., Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku. (Liblice 1956) 46. Ua. FA-Prag. 1964. 45., XIX. t. 2., XXII. t. 4.

¹⁰³ Schirmeisen, K., i. m. 7. kép 1/3.; Willvonseder, K., i. m. 346., VI. t. 8.; Foltiny I., Rég. Füz. 4 (1957) II. t. 10 — Szeged-Bogárzó, 19. sír, melyet Kőszegi a R BC-be keltezt [Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 11 (1960) 137., 5. j.].

¹⁰⁴ Beneš A., i. m. XXII. t. 5.8.; Böhm, J., Základy... VI. t. 5.8., XVI. t. 2.; Budinský—Krička, V., Slovensko v doby bronzovej a hallstátskej. (Bratislava 1947) XVIII. t. 5.; Jůlková, E., PA 49 (1958) 317. V. t. 9; Schirmeisen, K., i. m. 2., I. t. 4.; — az A. Beneš-től idézett edényeket a szerző a R BB₂-be sorolja.

¹⁰⁵ Torbrügge, W., i. m. LXXXI. t.; Beneš, A., i. m. 54., XXII. t. 5.8.

¹⁰⁶ Točik, A., FA-Prag. 1964. 45, 48., IX. t. 1.

¹⁰⁷ Eisner, J., PA 1922—23. 197., 88. kép.; Kabát, J., AR (1949) 126, 129.; Točik, A., FA-Prag. 1964. XIII. t. 12., XIV. t. 1, 7—8, 11.

¹⁰⁸ Kraft, G., i. m. XLVIII. t. 3.; Holste, F., Die Bronzezeit in Süd und Westdeutschland. (Berlin 1953) XI. t. 2.; Stocký, A., La Bohème à l'âge du bronze. (Praha 1928) XXXI. t. 4.; Richtshofen, B., i. m. VI. t. 1.; Pič, L., PA 15 (1890—92). XIX. t. 21.

¹⁰⁹ Kalicz N., i. m. I. t. 8.

¹¹⁰ Willvonseder, K., i. m. 164—165 — A R BB-be sorolja.

¹¹¹ Kőszegi F., Arch. Ért. 91 (1964) 7.

¹¹² Kalicz N., i. m. IV. t. 10.

¹¹³ Pleinerova, J., PA 49 (1958) 66.

¹¹⁴ Točik, A., FA-Prag. 1964. 48., 4. kép 10., XXIII. t. 15.

¹¹⁵ Uo. XXXV. t. 6. — Mala nad Hronom.

¹¹⁶ Willvonseder, K., i. m. 166., XVI. t. 3.; Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 137., 5. j.

¹¹⁷ Kemenczei T., Adatok Észak-Magyarország késő-bronzkori történetéhez (kézirát 1963).

¹¹⁸ Točik, A., FA-Prag. 1964. XIII. t. 4.

¹¹⁹ Foltiny I., Rég. Füz. 4 (1957) II. t. 8.; Kőszegi F., Arch. Ért. 91 (1964.) 1. kép 4.

¹²⁰ Točik, A., Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. (Bratislava 1964) 26. kép 2.

¹²¹ Hasonló urnákat a rákóczi-falva-kastélydombi temetőben és Törökszentmiklóson találtak (Damjanich Múzeum, Szolnok — közöletlen).

¹²² Točik, A., FA-Prag. 1964. 44., VIII. t. 1., XVII. t. 11.

¹²³ Ua. Opevnená. XL. t. 6., LIII. t. 2., LVIII. t. 11., és 14. kép. 4.

¹²⁴ Kemenczei T., Adatok...; Déri Múzeum, Debrecen.

¹²⁵ Vogt, E., Zeitschrift für schweizerische Archeologie und Kunstgeschichte 10 (1948—49) 23. t. 1.

¹²⁶ Tompa, F., i. m. XXVI. t. 6, 15., XL. t. 17.; Pósta B., Arch. Ért. 18 (1898) 315., 24. kép.; Vö.: Kalicz N., i. m. 65., 43/a j.

¹²⁷ Kalicz N., i. m. IV. t. 3.

¹²⁸ Böhm, J., Základy... IX. t. 10.; Pleinerova, I. i. m. 65., 2. kép 1.

¹²⁹ Kalicz N., i. m. II. t. 7.

¹³⁰ Točik, A., FA-Prag. 1964. 50.

¹³¹ Kalicz N., i. m. IV. t. 1, 6.

¹³² Pósta B., i. m. 313., 21.

¹³³ Točik, A., Staršia... XVII. t. 9.; Beneš, A., i. m. XII. t. 8.; Böhm, J., Základy... V. t. 3.; Budinský—Krička, V., i. m. XVIII. t. 1.

¹³⁴ Kalicz N., i. m. X. t. 3.; Hampel J., Arch. Ért. R. f. 5 (1871) 24.

¹³⁵ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban I—III. (Bp. 1886—1896) CCXLV. t., CCLIV. t.; Foltiny I., Rég. Füz. 4 (1957) III. t. 1—2.; V. t. 3.

és a külföldi¹³⁶ halomsíros leletekben gyakran előfordulnak ilyen tálak. Az észak-alföldiekhez a salkaiak állnak legközelebb.

4. Talpas tál felesúcsosodó peremmel (2. kép 22, 9. kép 8, 6).¹³⁷ A felesúcsosodó peremű tálat már a straubingi kultúra is használta.¹³⁸ A cseh—oberpfalzi és a Duna-vidéki halomsíros leletek között egyaránt megtaláljuk.¹³⁹ A sima peremű talpas tálak Szilézia és a cseh terület leggyakrabban használt típusai.¹⁴⁰ A középbordás, magasan a perem fölé emelkedő bütyök használata az Észak-Alföldön vált általánossá, és a helyi fejlődés eredményét mutatja.¹⁴¹

Csuprok

1. Kónikus nyakú csupor (2. kép 4, 12. kép 6, 17. kép 7). Díszített és díszítetlen változatait nagy területen megtaláljuk.¹⁴² A típus korai darabjait az ottományi telep felső rétegéből¹⁴³ és a čakai csontvázas sírokból ismerjük.¹⁴⁴ A kis talpon álló formát (13. kép 3)¹⁴⁵ Točik Délnyugat-Szlovákiában középső bronzkori (R BB₁) eredetűnek tartja.¹⁴⁶ Az általánosan elterjedt típus a R BC-re keltezett leletekben is fellép.¹⁴⁷

2. Kihajló peremű csupor két füllel (2. kép 10, 14, 5. kép 4, 13. kép 3). Točik és Kalicz szerint a típus előformáit a korai, illetve a középső bronzkori kultúrákban kell keresni.¹⁴⁸

3. Kihajló peremű csupor egy füllel (12. kép 14, 18. kép 2, 3, 19. kép 7, 11—12). A halomsíros kultúra leletei között ritkán, inkább korai leletekben fordul elő.¹⁴⁹ Az egyikehez (15. kép 12) hasonlót Patay Pál közöl a vatyai kultúra leletei között.¹⁵⁰ Az egy pontból három irányba elágazó karcolt vonalköteg-díszít a vatyai kultúra használta.¹⁵¹ A típus helyi változatait jelentik az észak-alföldi halomsíros és a pilinyi kultúra ilyen formájú edényei, melyek a berkesz-demecseri típusú leletekben levők előformái.¹⁵²

¹³⁶ Willvonseder, K., i. m. IV. t. 14., XXI. t. 1.; Holste, F., i. m. VI. t. 7.; Beneš, A., i. m. XV. t. 19.; Hajek, L., HS 5 (1947) II. t. A. 1.; Jílková—Čujanova, E., i. m. 10. kép 13.

¹³⁷ Kalicz N., i. m. IV. t. 3.

¹³⁸ Holste F., i. m. III. t. 1.

¹³⁹ Eisner, J., PA 1922—24. 88., 18—19.; Beneš, A., i. m. IX. t. 10 — középső periódus, 26. t. 8 — fiatalabb periódus.; Jílková, E.—Malačský, J., PA 45 (1954) 255., — a temetőt a R BB₂-BC periódusra keltezik.; Točik, A. — Paulik, J., SA 8 (1960) IV. t. 12.; Willvonseder, K., i. m. XVIII. t. 1.; Holste, F., i. m. VIII. t. 2.; Budinský—Krička, V., i. m. XVI. t. 9—10.; Točik, A., FAPrag. 1964. 5. kép 20.

¹⁴⁰ Stocký, A., i. m. XXIII. t. 1—4., XXVI. t. 5.; Jílková—Čujanova, E., i. m. 4. kép 31., 6. kép 15, 21., 8. kép 22.

¹⁴¹ A Gírla-Mare-Vattina körben [vö: Kemenczei T., Adatok...] az edényeket gyakran díszítették a szájperebrából szarvszerűen felhúzott bütykökkel. Feltételezhető, hogy ennek a díszítőművészetnek a hatása a pilinyi kultúrán keresztül hatott az észak-alföldi halomsíros kultúra edényművességére.

¹⁴² Böhm, J., Zákady... XI. t. 1.; Budinský—Krička, V., XVIII. t. 4.; Jílková, E., i. m. 323., 8. kép 11.; Točik, A. — Paulik, J., i. m. V. t. 6.

¹⁴³ Horedt, K.—Rusu, M.—Ordentlich, I., MCA 8 (1962) 7. kép 7.

¹⁴⁴ Točik, A. — Paulik, J., i. m. 115., V. t. 4.

¹⁴⁵ Kalicz N., i. m. I. t. 3.

¹⁴⁶ Točik, A., FAPrag. 1964. 48.

¹⁴⁷ Schirmeisen, K., i. m. 2., 1. kép 3.; Eisner, J., i. m. 197., 88. kép 6.; Hajek, L., HS 5 (1947) III. t. A. 2., II. t. 2.; Stocký, A., i. m. XXIII. t. 7., XXVI. t. 3, 4.; Foltiny I., i. m. V. t. 4, 6, 9.

¹⁴⁸ Kalicz N., i. m. 53—54., I. t. 4, 7., II. t. 8., V. t. 8.; Točik, A., FAPrag. 1964. 48.

¹⁴⁹ Willvonseder, K., i. m. XI. t. 4.; Pleinerova, I., i. m. 65., I. t. 1.; Eisner, J., PA 1922—23. 197., 88. t. 15.

¹⁵⁰ Patay P., Korabronzkori kultúrák Magyarországon. DissPann 2. (1938) XII. t. 4.

4. Kihajló peremű fületlen csupor (2. kép 12, 5. kép 10, 6. kép 19, 18. kép 7, 20. kép 1, 3—4). A Kárpát-medence középső bronzkori kultúráinak általánosan használt edénye volt.¹⁵³ A későbronzkorban a halomsíros kultúra,¹⁵⁴ és ezektől jól elkülöníthető formában a Komarovó és a Tzreíniecka kultúra használta.¹⁵⁵ Gyakran használták urnaként (pl. 2. kép 12, 5. kép 4).¹⁵⁶

Korsók, bögrék

1. Talpas korsó (6. kép 16, 9. kép 1, 4—5, 10. kép 9, 11. kép 1, 18. kép 1, 21. kép 5, 16, 18, 22. kép 5).¹⁵⁷ A Közép-Duna-vidéki halomsíros kultúrában csak egyszerű, bütyökkel díszített változata terjedt el.¹⁵⁸ Előformáit a Kárpát-medence középső bronzkori kultúráiban nagy számban találjuk.¹⁵⁹ A későbronzkori darabokkal Kemenczei Tibor részletesen foglalkozott.¹⁶⁰ A szörványosan felszínre került, gazdagon díszített egyeki korsókat (pl. 12. kép 8, 12, 13. kép 1) a bodrogszerdahelyi és a hasonló korú darabokhoz kapcsolhatjuk.

2. Töleséres nyakú korsó (17. kép 5).¹⁶¹ A halomsíros kultúra nyugati és hazai leletei között gyakran fellépő forma.¹⁶² Ígen közel áll az ún. cseh típusú korsókhoz.¹⁶³

3. Nyúlánk testű füles bögre (2. kép 2, 5. kép 2, 13. kép 10).¹⁶⁴ Alsó-ausztriai és szlovákiai darabok arra utalnak, hogy a R BB₂ periódusban használták az ilyen bögréket.¹⁶⁵ A típus előformáját e területek korábbi kultúráinak anyagában találjuk meg.¹⁶⁶

4. Füles bögre félgömb alakú testtel (2. kép 1, 20, 21, 5. kép 14 stb.). A halomsíros kultúra egész területén használt típus feltehetőleg helyileg más-más előformákhoz köthető.¹⁶⁷ Az öblön bütyökkel díszített kialakulási területe valószínűleg Délnyugat-Szlovákia volt.¹⁶⁸ A perem fölé emelkedő fülképzés szintén helyi eredetre utal (2. kép 2, 6, 12, 5. kép 6, 15).¹⁶⁹

¹⁵¹ Pósta B., Arch. Ért. 17 (1897) 313., 21. kép.

¹⁵² Kemenczei T., Arch. Ért. 92 (1965) 7. kép 15.; Kovács T., FA 18 (1966) — nyomdában.

¹⁵³ Točik, A., FAPrag. 1964. 48. — korabronzkori eredetűnek tartja a típust.

¹⁵⁴ Uo. 4. kép 13.

¹⁵⁵ Gardawski, A., Materiały Starożytności 5 (Warszawa 1959) LXXIII. t.

¹⁵⁶ Vö.: veteřovi horizont pithos temetkezésével, Spurný, V., PA 52 (1961) 186—194.

¹⁵⁷ Kalicz N., i. m. I. t. 2.

¹⁵⁸ Točik, A., FAPrag. 1964. 50., XII. t. 8., XXII. t. 1. — helyi eredetűnek tartja.

¹⁵⁹ Mozsolics, A., Swiatowit 23 (1960) 439—440.

¹⁶⁰ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 178—179.

¹⁶¹ Stocký, A., i. m. XXI. t. 13.; Richthofen, B., i. m. XI. t. c.

¹⁶² Pič, L., i. m. 27., 14. kép — Szomolány; Foltiny I., Rég. Fü. 4 (1957) III. t. 8, 10.; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 133., 4. kép 7.

¹⁶³ E. Jílková [Acta Universitatis Carolinae Sborník Praci 3 (1959) 128.] véleménye szerint a tárgyalt forma általánosan használt volt a R BB-BC periódus fordulóján.; E. Čujanova—Jílková [i. m. 80., 4. kép 26., 7. kép 24., 8. kép 13.] szerint a típus Közép-Csehszlovákiában alakult ki.; Beneš, A., i. m. XXXII. t. 11., XXXV. t. 1.; Willvonseder, K., i. m. XIX. t. 7., XXVII. t. 3.

¹⁶⁴ Kalicz N., i. m. III. t. 4.

¹⁶⁵ Willvonseder, K., 417—419., IV. t. 8., XI. t. 1.; Točik, A., FAPrag. 1964. IX. t. 6.

¹⁶⁶ Točik, A., Opevnená... XXXIV. t. 6—7., XXXV. t. 11.

¹⁶⁷ Kraft, G., i. m. XLVI. t. 4.; Točik, A. — Paulik, J., i. m. V. t. 1, 3, 7, 10, 13. — vázas sírok mellékletei.; Willvonseder, K., i. m. XXV. t. 2.; Hell, M., AAU 21 (1957) IV. t. 2.

¹⁶⁸ Točik, A., FAPrag. 1964. X. t. 7, XI. t. 12., XIII. t. 8., stb.

¹⁶⁹ Polla, B., Birutuelle füzesabonyer Begräbnisstätte in Stredna nad Bodrogom. (Bratislava 1960) V. t. 4., VI. t. 1—2.

5. Hasáb formájú edény (9. kép 3). A hazai halomsíros és a középső bronzkori leletek között egyaránt megtaláljuk.¹⁷⁰

Az észak-alföldi halomsíros kultúra edényeit díszítő motívumok szinte valamennyiét megtaláljuk a Kárpát-medence korábbi kultúráinak edényművességében: egyszerű, árkolt és pontsorrall övezett bütyök,¹⁷¹ nyakon körülfutó karcolt vonalak¹⁷² és pontsor,¹⁷³ pontkörök,¹⁷⁴ függőleges vonalcsoportok¹⁷⁵ és ennek pontsorrall lezárt variációi,¹⁷⁶ egy pontból szétágazó vonalkötegek,¹⁷⁷ V alakú vonalköteg,¹⁷⁸ girlandszerű vonalköteg,¹⁷⁹ függőleges borda,¹⁸⁰ árkolás.¹⁸¹ Ezek közül az egyenes és az ívelt borda,¹⁸² a tagolt borda,¹⁸³ a ferde és az egyenes rovátkolás¹⁸⁴ olyan általánosan használt díszítőelem a halomsíros kultúra egész területén, melyeket a salkai temető edényein is megtalálunk.

Így feltételezhetjük, hogy ezek általános késő-bronzkori használata Magyarországon a betelepült halomsíros népességhez köthető. Hasonlóan a Kárpát-medencében korábban ritkán vagy egyáltalán nem alkalmazott díszítőelem a függőleges átfűrt fül,¹⁸⁵ egyenes és szaggatott vonal kombinációja (9. kép 2)¹⁸⁶ és a vízszintesen nyújtott bütyök.¹⁸⁷

A kerámia-leletek rövid analízise is meggyőzően mutatja, hogy az eddigi kutatás nyomán „egyeki kultúra” néven összefogott etnikum nem „szoros szálakkal kapcsolódik” a halomsíros kultúrához, hanem leletanyaga *egészében* azonos a halomsíros kultúra délnyugat-szlovákiai leleteivel. Ezért *egészében* csak közvetetten kapcsolódik a nyugati halomsíros kultúrához, hiszen annak csak egy csoportját (Közép-Duna-vidéki csoport¹⁸⁸) képviselik a szlovákiai leletek. Számos, a helyi etnikai alapha gyökerező és a helyi fejlődés folytán kialakult eltérő vonással.¹⁸⁹ Viszont *részeire bontva* a kultúra szinte egész területén használt formák és díszítőelemeken keresztül (kónikus nyakú urnák és csuprok,

kihajló peremű fordított csonkakúp alakú tálak, talpas tálak, töleséres nyakú korsók — karcolt és szaggatott vonal kombinációja, hosszú bordák stb.) szerves része az európai halomsíros kultúrának.¹⁹⁰

Ha ez olyan kézzelfoghatóan bizonyítható (mint jelen vonatkozásban), akkor a produktumok nagyfokú azonossága mögött már részbeni — a helyi lakosság sorsa által is meghatározott — etnikai azonosságot tételezhetünk fel.

Jelen tudásunk szerint a halomsíros kultúrát a Felső-Tisza-vidéken a bodrogszerdahelyi csoport népe előzte meg.¹⁹¹ A Kemenczei Tibor által felsorolt lelőhelyeket tovább bővíti a tiszatardosi és a vissi korsó,¹⁹² illetve a Tiszafüred-Ásotthalom tell telep felső (elpusztult) rétegéhez tartozó zsugorított csontvázas temető.¹⁹³ A még feltárás alatt levő — a bodrogszerdahelyihez sokban hasonló temető fölött a halomsíros kultúra hamvasztásos sírjai kerültek felszínre. Utóbbiak eddig ismert leletanyaga az egyeki, igrici, illetve a salkai temető leleteihez áll legközelebb. A tiszafüredi zsugorított csontvázas és a hamvasztásos temető helyzete önmagában is megadja a bodrogszerdahelyi típusú és a halomsíros temetők relatív időrendi viszonyát. Kézenfekvőnek látszik, hogy azokat az edényformákat (pl. behúzott peremű tálak, füles bögrék különböző variánsai) és díszítőelemeket (pontkörök, pontsorok, benyomott nagy pontok, nyakon körülfutó árkolás, függőleges árkolás stb.),¹⁹⁴ melyeket megtalálunk a bodrogszerdahelyi csoport leletanyagában, helyi átvételnek tartjuk. Részben ellentmond ennek, hogy az említett formák és díszítőelemek java részét megtaláljuk a más helyi alapha gyökerező salkai temetőkben is. Szembetűnő viszont, hogy a szlovákiai halomsíros kultúrát megelőző magyarádi kultúrában feltűnően ritka a behúzott peremű tál, edényeire a dísztelenség vagy az egyszerű bütyök, illetve a bordadísz jellemző. Kétségtelen a helyi kerámiaművesség

¹⁷⁰ Čtrnact, V., Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie. (Prague 1956) 94–95. lapok közötti tábla 6. kép; Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., Acta Arch. Hung. 10 (1957) 3. kép 9., 4. kép 7.

¹⁷¹ Uo. 98., 6. kép 1., Patay P., i. m. XII. t. 11.; Tompa, F., i. m. XXX. t. 2., XL. t. 3, 16.

¹⁷² Uo. XL. t. 2, 6.; Milošević, V., i. m. 2. kép 22–23.; Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., i. m. 7. kép 5., 8. kép 1–2.; Milekker, B., AK 20 (1897) 45., 33. kép.

¹⁷³ Tompa, F., i. m. XL. t. 2, 8, 15., XXIV. t. 12., XXVIII. t. 2.; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 3 (1952) III. t. 10.; Milekker, B., i. m. 45., 33. kép.

¹⁷⁴ Polla, B., i. m. V. t. 1.; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. IV. t. 4.

¹⁷⁵ Uo. III. t. 10, 12.; Tompa F., XL. t. 7.

¹⁷⁶ Pósta, B., Arch. Ért. 18 (1898) 307., 8. kép.;

¹⁷⁷ Ua., Arch. Ért. 17 (1897) 313., 21. kép.

¹⁷⁸ Ua., Arch. Ért. 18 (1898) 309., 10. kép.

¹⁷⁹ Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., i. m. 6. kép 13.; Tompa, F., i. m. XXVI. t. 2, 11, 16, 18.; Pósta B., Arch. Ért. 17 (1897) 311., 17. kép.; Patay P., i. m. XII. t. 7, 11.

¹⁸⁰ Tompa, F., i. m. 40. t. 7.; Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., i. m. 19. kép 16., 20. kép 14.

¹⁸¹ Uo. 6. kép 11., 7. kép 1–3.; Tompa, F., i. m. XL.

t. 13, 15–16., XLIV. t. 16.; Milošević V., i. m. 11. kép 2–3, 19.

¹⁸² Willvonseder, K., i. m. V. t. 2., XLV. t. 9.; Holste, F., i. m. VI. t. 6.; Točík, A., Staršia.. XVII. t. 6., XIII. t. 1.

¹⁸³ Uo. XVII. t. 6.; Točík, A.—Paulík, J., i. m. IV. t. 7, 9.; Willvonseder, K., i. m. VII. t. 5.; Holste, F., i. m. VI. t. 6.

¹⁸⁴ Stocký, A., i. m. XXIII. t. 3.; Beneš, A., i. m. 10. kép 3., 25. kép 2.; Willvonseder, K., i. m. V. t. 1.

¹⁸⁵ Pleinerová, I., i. m. 66., 3. kép 2.; Moucha, V.—Trnka, V., AR 9 (1959) 617–637., 236. kép 6., 235. kép 9.; Beneš A., i. m. I. t. 8., 9. kép 8., 19. kép 2.

¹⁸⁶ Willvonseder, K., i. m. XLIII. t. 3., XXII. t. 2.; Čtrnact, V., i. m. 349., 9. kép.; Čujanová—Jílková, E., i. m. 15. kép 49.

¹⁸⁷ Točík, A., FAPrag. 1964. XXVIII. t. 1.

¹⁸⁸ Willvonseder, K., i. m. 17–; Holste, F., i. m. 25–.

¹⁸⁹ Točík, A., FAPrag. 1964. 3–.

¹⁹⁰ L. alább a fémek elemzését.

¹⁹¹ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 172–182.

¹⁹² Jóna András Múzeum, Nyíregyháza.

¹⁹³ Tiszafüred F. temető.

¹⁹⁴ Polla, B., i. m.

Jelentős szerepe a halomsíros kultúra edényművészeti kialakulásában, de ezt nem lehet csupán a szlovákiai helyi kultúrára korlátozni.¹⁹⁵ Azok a formák és díszítőelemek, melyeket a magyarországi középső bronzkori kultúrákban gyakran alkalmaztak, a szlovákiaikból viszont hiányoznak, vagy ritkán fordulnak elő, feltehetőleg a késői füzesabonyi kultúra, valószínűbben a dunántúli vatyahalomsíros népeesség¹⁹⁶ és a délnyugat-szlovákiai halomsíros lakosság kapcsolata következményeként terjedtek el az utóbbi területen.¹⁹⁷

A helyi őslakosság kerámiaművességének hatása az Észak-Alföldön elsősorban a halomsíros kultúra edényeinek kombinációkban gazdag díszítésében figyelhető meg. A zsugorított csontvázás temetkezési rítus feltehetőleg a helyi lakosság temetkezési szokásának továbbélését jelenti. Csak feltehetőleg, hiszen a mezőcsáti temetőben 36 zsugorított vázas temetkezés került elő jellegzetes halomsíros melléklettel, és a Salka I. temető vázas sírjai is zsugorítottak.¹⁹⁸

A rendelkezésünkre álló adatok arra engednek következtetni, hogy az Észak-Alföld keleti részén a halomsíros kultúra letelepedése után viszonylag kisszámú őslakosság maradt eredeti települési helyén. Kemenczei eredményei szerint a pilinyi kultúra bárcai csoportja a bodrogszerdahelyi csoport életének vége után, a későbronzkor 2 periódusának elején (R BC) alakult ki.¹⁹⁹ A halomsíros kultúra betelepődése az Észak-Alföldre ennél jóval korábbi időben történt meg.²⁰⁰ Így számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a halomsíros kultúra támadása elől az Észak-Alföld keleti részén élt késő-füzesabonyi (bodrogszerdahelyi)

lakosság jelentős része észak felé, a hegyekbe húzódott.²⁰¹

Az erős hamvasztás következtében a sírok jelentős részében csak bronz rögek utaltak a bronzmellékletre. Így a tárgyalt temetők fémtárgyai nem teljes, legfeljebb átfogó képet adhatnak az észak-alföldi halomsíros nép által használt bronz ékszerekről, fegyverekről.

1. Köpüs nyílcsúcs (28. sír). Általánosan elterjedt halomsíros fegyver.²⁰²

2. Pecsétlős végű, bordázott karperec (Egyek: 3. kép 1, Valkó). Nagy területen használt halomsíros ékszer.²⁰³ A Kárpát-medenceieket először Bóna István gyűjtötte össze.²⁰⁴ Nem választotta szét a lekerekített, illetve a pecsétlős végűeket. A kultúra nyugati területein a R BB-ben a két típus együtt is előfordul.²⁰⁵ A koszideri típusú kincsekben inkább a lekerekített végűek fordulnak elő.²⁰⁶ Ismerjük a dunántúli keveredett, vatyahalomsíros jellegű anyagból.²⁰⁷ Szászországban a halomsíros kultúra időszakát megelőző korból származó leletben is előfordult.²⁰⁸ A thüringiaiak egy részét Feustel a R BC periódusra keltezi.²⁰⁹ A Kárpát-medencei halomsíros kultúrában a pecsétlős végűek használata terjedt el.²¹⁰

3. Kerekátmetszetű, nyitott végű karperec.²¹¹ A halomsíros kultúra egész területén, kialakulásától kezdve használta.²¹² Rombusz átmetszetű huzalból készített változatát nagy területen és hosszú ideig gyártották (15. kép 4).

4. Pecsétféjű tű (3. kép 7, 17. kép 2). Helyi eltérésekkel — általánosan használt halomsíros ékszer.²¹³ Willvonseder szerint Ausztria területén a R BB és BC periódusban egyaránt használták.²¹⁴ A németországiakat Torbrügge a R BC-be sorolja.²¹⁵ A Točik a salkai tüket — sírösszeállításuk alapján — a temető R BC periódusába tartozó sírok legrégibb darabjainak tartja.²¹⁶

5. Spirálkorong féjű tű (20. sír). Feustel szerint eredete a korai bronzkorba nyúlik vissza. A halomsíros kultúra ritkán használja, az urnasíros időben volt igen elterjedt.²¹⁷

6. Ellapított, visszahajlított féjű tű (56., 62. sír). Nyakát gyakran rovátkolás díszíti. Jellegzetes halomsíros típus.²¹⁸ Egyeken tordírozott, meghajlított szárú változata került elő (15. kép 5). A sarlós tű és az ellapított féjű tű ötvözetét mutatja.

¹⁹⁵ Točik, A., FAPrag. 1964. 44.—.

¹⁹⁶ Vö.: Bóna, I., Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de R. Eötvös Nominatae. Sectio Historica.

¹⁹⁷ Ma még igen keveset tudunk a Dunántúl legkorábbi halomsíros etnikumáról, feltételezésünk így csak hipotézis lehet. — A helyi lakosság és a behatoló halomsírosok erős keveredésére utaló leletanyag került felszínre Százhalombattán (Pest m.), egy vatyai földvár felső szintjeibe beásott gödörből (a szerző ásatása, közölten); Vö.: Točik, A., Opevnená... 163.

¹⁹⁸ A probléma feloldásának lehetőségét a Tiszafüred-Majoros halmon talált temetők feldolgozásától várhatjuk. Az Ásotthalom telephez tartozó, részben egykorú, egymástól elkülönülő temetők felölelik a füzesabonyi kultúra idejét a halomsíros kultúra betelepüléséig. A legfiatalabb sírok a bodrogszerdahelyi temető és az ottományi telep [Ordentlich, I., Dacia 7 (1963) 115—138.] leleteihez állnak legközelebb.

¹⁹⁹ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1964) 17.; Ua. Arch. Ért. 92 (1965) 23. — kronológiai tábla.

²⁰⁰ Bóna I., HOMÉ 3 (1963) 15.; Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 182.—.

²⁰¹ Ezt alátámasztani látszik, hogy Halmajon (Hernád völgy) Kemenczei Tibor az egyeki, igrici, muhi stb. temetők anyagától sok vonatkozásban eltérő halomsíros temetőt tárt fel, melynek indulása későbbre tehető az említett urnatemetők kezdeténél (Kemenczei Tibor szóbeli közlése).

²⁰² Torbrügge, W., i. m. XXIV. t. 28, XXVI. t. 5.; Holste, F., i. m. X. t. 15.; Stocký, A., i. m. XXVII. t.

2—7.; Hampel J., i. m. CCXLIII. t. 5.

²⁰³ Vö. Torbrügge, W., i. m. XXVII. t. 17., Richthofen, B., i. m. 83—84.; Willvonseder, K., i. m. 129.

²⁰⁴ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1959) 235.

²⁰⁵ Torbrügge, W., i. m. XXVII. t.

²⁰⁶ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 235.

²⁰⁷ Miske K., Arch. Ért. 18 (1898) 317., II. t. 1.

²⁰⁸ Bierbaum, G., Altschlesien 5 (1934) 127., 4. kép.

²⁰⁹ Feustel, R., Bronzezeitliche Hügelgräberkultur in Gebiet von Schwarzburg (Südthüringen). (Weimar 1958) 9—10.

²¹⁰ Točik, A., FAPrag. 1964. 6. kép 10, 12—14 = pecsétlős végűek; A pilinyi kultúra a lekerekített végűeket nem használta (Kemenczei T., Adatok...).

²¹¹ Kalicz N., i. m. IV. t. 4.

²¹² Torbrügge, W., i. m. III. t. 13—15.; Holste, F., i. m. XVII. t. 13—14.; Stocký, A., i. m. XXV. t. 11., XIX. t. 2.; Willvonseder, K., i. m. XLVI. t. 11—12.; Gubitz, K., i. m. 263., 5. kép.; Banner J., Arch. Ért. 1944—45. XII. t. 34, 36.

²¹³ Holste, F., i. m. 41., IV. t. 6, 9.; Pič, L., i. m. 1—2. kép.; Eisner, PA 1922—23. 3. 213., 90. kép 5.

²¹⁴ Willvonseder, K., i. m. 116.

²¹⁵ Torbrügge, W., i. m. LXXXI. t. — kronológiai tábla.

²¹⁶ Točik, A., i. m. FAPrag. 1964. 52.

²¹⁷ Feustel, R., i. m. 9—10.

²¹⁸ Vogt, E., i. m. XXIV. t. 2.; Torbrügge, W., BRGK 40 (1959) X. t. 10.; Beneš, A., i. m. III. t. 12., XXX. t. 19.; Jůlková, E.—Malačský, J., i. m. 248., 4. kép 1.; Foltýn I., i. m. X. t. 1.

7. Zárt félhold alakú csüngő, egyszerű középtaggal (5. kép 2). A R BB₂—C periódusban általánosan használt halomsíros ékszer volt.²¹⁹

8. Patkó alakú csüngő (Egyek: 5. kép 1, Nyíribrony). Legidősebb darabok a koszideri típusú kincsekben fordulnak elő.²²⁰ Kemenczei Tibor szerint a típus Sziléziából került a Kárpát-medencébe.²²¹ A halomsíros kultúra (Szomolány, Čaka, Bag, Szeged-Bogárzó stb.), a pilinyi kultúra²²² és a rákócizfalvi csoport (Bagimajor) leletei között találjuk meg.

A bordázott lemezgyűrű (Tiszafüred)²²³ és a spirálgyűrű (3. kép 4—5—6),²²⁴ illetve a gömbszelet alakú pityke (17. kép 1) általánosan használt halomsíros ékszer.

A patkó alakú csüngő kivételével a felsorolt típusok a halomsíros kultúra egész területén a Reinecke-féle BB₂—BC periódusban általánosan használt típusok. A salkai temetőben a nyílcsúcs és a félhold alakú csüngő kivételével a felsoroltak mindegyike előfordul.²²⁵ Ez is megerősíti a salkai és az észak-alföldi temetők (különösen az egyeki és az igrici) összefüggését.

Sem a bodrogszerdahelyi temetőben, sem a vele egykorú Tiszafüred-Majoroshalom F temetőben, sem pedig a bodrogszerdahelyi csoport területén földbe került tiszakeszi és bárcai kincsen nem fordul elő az észak-alföldi halomsíros temető egyetlen fém típusa sem.

A tárgyalt temetők fém tárgyainak teljes azonossága a nyugati (és Kárpát-medencei) halomsíros etnikum fém típusaival, illetve eltérése a helyi fémművesség termékeitől, szintén arra enged következtetni, hogy a halomsíros kultúra betelepülése az Észak-Alföldön jelentős etnikum-változással járt.

Tehát a temetkezési rítusok vizsgálata, a kerámia- és fémművesség elemzése egyértelműen azt bizonyítja, hogy a behatoló halomsíros népeség politikai (mint hódító) és számbeli túlsúlya határozta meg a R BB₂—BC periódussal párhuzamosítható időben a területen élt lakosság történetének alakulását.

A Kárpát-medence klasszikus középső bronzkori kultúráinak területén²²⁶ a temetkezési rítus, az edény- és fémművesség olyan változásai figyelhetők meg, melyek együttesen — területi eltérésekkel — a középső bronzkortól és a „halomsíros bronzkortól” eltérő kulturális képet mutatnak.²²⁷

A Közép-Tisza-vidéken — a füzesabonyi kultúra területén — a keletre húzódó vatyai, a kisszámú helyben maradt füzesabonyi és szőregi

(?) népeség keveredése folytán kialakult rákócizfalvi csoport három rítusú temetkezése, kerámia- és fémművességének termékei határozottan eltérnek a területen korábban élt füzesabonyi kultúra jellemzőitől.²²⁸

A füzesabonyi kultúra északkeleti, az ottományi kultúra nyugati területén a terület középső bronzkori lakosságának anyagi kultúrájától egészében eltérő, részeiben számos szállal azokhoz kapcsolódó leletegyüttesek, szórványleletek kerülnek felszínre (bodrogszerdahelyi csoport).²²⁹

Északkelet-Magyarországon, Kárpátalján a klasszikus wietenbergi és ottományi kultúrákba gyökerező, sajátos kerámiaművességgel rendelkező felsőszőcsi csoport élt.²³⁰

A rákócizfalvi temető 50 hamvasztásos sírja közül 14 a halomsíros kultúra olyan edény- és fém típusait foglalja magában, melyek nem kapcsolhatók a szlovákiai és az észak-alföldi temetők legkorábbi leleteihez.²³¹ A tiszafüredi zsugorított vázas és hamvasztásos temető stratigráfiája, a bodrogszerdahelyi jellegű és a halomsíros leletegyüttesek határozott különbsége biztosan mutatja a területet birtokló — más-más etnikumhoz tartozó lakosság — időrendi viszonyát, és utal az etnikai kép átalakulására.

A Dél-Alföldön a középső bronzkori szőreg-perjamosi kultúra²³² után a halomsíros kultúra betelepülését bizonyító leleteket ismerünk.²³³

A dunántúli mészbetétes edények kultúrájának területén²³⁴ — ha szórványosan — tiszta halomsíros jellegű leletegyüttesek kerültek felszínre.²³⁵

A vatyai kultúra dunántúli területén a helyi lakosság és a halomsíros betelepülők keveredésére utaló leletanyag különíthető el.²³⁶

A füzesabonyi kultúra nyugati területén előkerült korai halomsíros leletek között több magyarádi és a veteřovi horizont leleteire visszavezethető edény került elő.²³⁷ A leletek egy része a legidősebb szlovákiai halomsíros kultúrához köthető.²³⁸

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Dunántúl jelentős részén, a Dél-Alföldön és a Felvidék nyugati részén a klasszikus középső bronzkori kultúrákat közvetlenül követi a halomsíros kultúra, és a halomsíros etnikum betelepülése szüntette meg a középső bronzkori kultúrák önálló életét.²³⁹

²¹⁹ Holste, F., i. m. 56., 4. kép.; Banner J., i. m. XII. t. 4, 6, 8.

²²⁰ Vö.: Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 5. kép.; Pastor, J., AR 3 (1951) 145—155., 117. kép.

²²¹ Kemenczei T., Adatok....

²²² A pilinyi kultúra keltezéséhez vö.: Kemenczei T., Arch. Ért. 92 (1965) 3—.

²²³ Vö.: Točík, A., FAPrag. 1964. 52.

²²⁴ Önmagában nem korhatározó.

²²⁵ Vö.: Točík, A., FAPrag. 1964. 6—9. kép.

²²⁶ Vö.: Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 222—.

²²⁷ Vö.: Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 169—.; Kovács T., DMÉ 1962—1964. 80—81.

²²⁸ Részletesen: Kovács T., Acta Archeologica et Antiqua (Szeged), sajtó alatt.

²²⁹ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 172—.

²³⁰ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 3—.

²³¹ Inkább a maklári, és részben a tápéi temető fiatalabb sírjainak anyagával mutatnak rokonságot. A két temetőre az ásatók, Kalicz Nándor és Trogmayer Ottó engedélyével hivatkozom.

²³² Bóna, I., Annales... 3 (1961) 13—14.

²³³ Vö.: 74—77. j.

²³⁴ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 224—.

²³⁵ Vö.: 78—84. j.

²³⁶ Vö.: 197. j.; Bóna, I., Annales... 3 (1961) 13.

²³⁷ Kovács T., FA 17 (1965) 74—.

²³⁸ Idézett, 1964 novemberében lezárt tanulmányunkban a Duna-vidéki halomsíros kultúrába tartozónak határoztuk meg a Felső-Tisza-vidék halomsíros kultúráját, az ún. egyeki kultúrát (56. j.).

²³⁹ Ezt Mozsolics Amália [Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119—.] és Bóna István [Acta Arch. Hung. 9 (1958) 211—.] a Kárpát-medence egész területére érvényesnek tartja.

Az említett területekről elmenekült lakosság a Tisza-vidéken települt le. Áttelepülésük, illetve a halomsíros hódítás (Dél-Alföld) következtében a Tisza-vidéken is felbomlott a több évszázados középső bronzkori területi és kulturális egyensúly, azonos (spirálbütykös edények kultúrája) és eltérő (rákóczipalvi csoport) eredetű etnikumhoz tartozó népcsoportok keveredése megváltoztatta a terület kulturális képét.

A középső bronzkor végét jelentő történeti esemény — a halomsíros kultúra támadása²⁴⁰ egyes területeken közvetlenül, más területeken közvetetten (mint egy láncreakció megindítója) határozta meg az őslakosság sorsának alakulását. Ennek következtében területileg más-más időpont, eltérő etnikai összetétel jelzi a későbronzkor kialakulásának megindulását. Különösen utóbbi jelentőségét szeretnénk hangsúlyozni. Az, hogy a Kárpát-medence egyes vidékén csak halomsíros, máshol halomsíros és helyi keveredett lakosság, egyes területeken csak továbbélő középső bronzkori népcsoportok éltek, kifejeződik a kulturális kép tarkaságában, melyet talán legjobban a koszideri típusú kincsleletek számos szállal egymáshoz kapcsolódó, mégis összetételük és földbe kerülésük szerint egyedileg vagy területileg eltérő tagjai mutatnak.

A halomsíros kultúra népének észak-alföldi térhódítása után (valamivel későbbben a Közép-Tisza-vidéken) a mai Magyarország egész területét a halomsíros kultúra önálló, illetve helyi lakossággal keveredett csoportjai birtokolták.²⁴¹ Azaz, a halomsíros etnikum, nemcsak mint egy történeti esemény elindítója, hanem letelepedése következtében közvetlen meghatározója volt a Kárpát-medence egész területén a kulturális kép átalakulásának. Ettől az időtől a Kárpát-medence etnikai és történeti változása együttesen az európai halomsíros kultúra függvénye lett.

A magyarországi későbronzkort ezért felosztathatjuk egy átmeneti (I) és egy halomsíros (II) szakaszra. Az I. szakasz kezdetét az első halomsíros behatolás, a klasszikus középső bronzkori kultúrák felbomlásának megindulása adja. Etnikailag a helyi lakosság és a hódítók viszonyának területenként változó összetétele jellemzi. Ez meghatározza, hogy az anyagi kultúrában a helyi és az idegen ötvöződése, illetve egymás mellett élése, kapcsolatok útján történt keveredése figyelhető

meg. Az átmeneti szakasz leletegyütteseiben olyan kerámia- és fémtípusok fordulnak elő, melyek egy részét a klasszikus középső bronzkori kultúrák is használták, és közép-európai összefüggéseik alapján a R BB₁ periódusba keltezhetők.²⁴²

Más, a középső bronzkoriaktól eltérő tárgyakat összefüggéseik vagy halomsíros leletanyagban való előfordulásuk alapján a R BB₂-be lehet keltezni.²⁴³

A Kárpát-medence egész területére nem lehet egységesen meghatározni az I. szakasz végét, hiszen az etnikai átalakulás, melynek eredménye lehetőséget ad egy II. (halomsíros) szakasz elkülönítésére, olyan folyamat, melynek külső (halomsíros területről) érkező impulzusait,²⁴⁴ belső mozgatóerőit csak hiányosan ismerjük.²⁴⁵

Ezért Kárpát-medencei vonatkozásban csak nagyvonalakban párhuzamosíthatjuk a késő bronzkor I. szakaszát a R BB₁—B₂ periódus fordulójával, a II. szakaszt a R B₂—BC periódussal.

A későbronzkor II. szakasza az Észak-Alföldön a Közép-Duna-medencei halomsíros kultúra területéről bevándorolt népesség letelepedésével kezdődött. A terület legidősebb halomsíros lakossága nagyobb részben csontvázasan, egy része feltehetőleg hamvasztásosan temetkezett (nemzetségek közötti különbség?). Hagyatékukat a mezőcsát-szökeháti, a bagi és a tiszafüred-majoroshalmi leletek egy részében, az egyeki és a tiszafüredi csontvázas temetkezésekben és az egyeki temető B sírcsoportjának néhány sírjában (pl. 34, 37—38, 49—50) véljük felfedezni.

Ma még kevés adatunk van az észak-alföldi halomsíros kultúra fejlődésének nyomon kísérésére, a területi és időbeli különbségek biztos körvonalazására. Mégis az egyeki urnasírok jelentős része, az igrici temető, a muhi-csüllődombi és a nyírségi lelőhelyek leletei egészükben jól elkülöníthetők a halomsíros kultúra bármely más területen élt népének anyagától. Ezért javasoljuk, hogy a Nyírség és az Észak-Alföld keleti részének halomsíros kultúráját a *halomsíros kultúra egyeki csoportja* névvel jelöljük. Ezzel is kifejezve, hogy az új környezetbe került halomsíros nép etnikai összetétele megváltozott, amely az anyagi kultúra bizonyos fokú átalakulásában és a temetkezési rítusok egymáshoz viszonyított arányának megváltozásában is lemérhető. Az egyeki és muhi temető nagyszámú urnasírja, az igrici, és a hamvasztásos

²⁴⁰ Vö. idézett helyek.

²⁴¹ A felsőszőcsi csoport területének kivételével (vö. 30. j.).

²⁴² Pl. nyakkorongos csákány, sarló alakú tű, nyitott végű tuskés csüngő a koszideri típusú kincsleletekben [vö. *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119—; *Bóna, I.*, Acta Arch. Hung. 9 (1958) 211—; *Kőszegi F.*, A Rákospalotai Múzeum Évkönyve 1 (1964) 9—.] tekercselt szárú tű a bodrogszerdahelyi temetőben [vö. *Kemenzsei T.*, Arch. Ért. 90 (1963) 180., 2. kép 9.] stb. Többek között ide sorolhatjuk a rákóczipalvi temetőben talált krtšetenovoi típusú csákányt is.

²⁴³ Széles körű nyugati halomsíros párhuzamaik alapján ide sorolhatjuk a bordázott lemez karpereceket, a

pecsétlős végű karpereceket, a tuskés korong csüngőket [vö.: *Foltiny I.*, Rég. Fü. 4 (1957) 4., VII. t. 1—11., IX. t. 7—8, 11—23. — Szeged-Bogárzók 19. sír], hazai összefüggéseik alapján a patkó alakú csüngőket stb.

²⁴⁴ Csak a makkalári temető feldolgozása adhat arra választ, hogy a Kemenzsei által feltételezett második halomsíros hullám [*Kemenzsei T.*, Arch. Ért. 92 (1965) 5.], melyet az említett temető anyaga képvisel, ténylegesen újabb, jelentős etnikai betelepülést igazol, vagy a temető csak egy lokális fejlődés eredményét reprezentálja.

²⁴⁵ A rendelkezésre álló kevés közölt leletanyag alapján a halomsíros kultúra különböző területen élt egységeinek kapcsolatát, mozgását nem tudjuk hitelesen nyomon követni a Kárpát-medencén belül.

temetkezésekre utaló nyírségi leletek bizonyítják, hogy az egyeki csoport népe életének fejlett szakaszában — feltehetőleg kizárólagosan — hamvasztásosan temetkezett.

Az Észak-Alföld keleti részén és a Nyírségben az egyeki csoport zavartalan fejlődését (erre utal-

nak a temetők) a Komarovó, illetve a Noa kultúrából kiszakadt népcsoport támadása szakította meg. Az ezzel kapcsolatos etnikai változások a későbronzkor III. szakaszának kezdetét jelentették ezen a területen.²⁴⁶

Kovács Tibor

ПАМЯТНИКИ КУЛЬТУРЫ КУРГАННЫХ МОГИЛ НА СЕВЕРЕ БОЛЬШОЙ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Резюме

Автор показывает, что на территории севера Большой Венгерской Низменности могильники культуры курганных могил (по более ранним исследованиям эту территорию охватила в позднем бронзовом веке «культура Эдьек»⁶⁻¹⁸) встречаются вместе как с кремационными (Игрици—Матата, Мезэчат—Сёкехат, Мухи—Чуллёдомб, Ньиредьхаза—Буйтош?, Ньирибронь, Орош—Коняхеде), так и ингумационными (Баг—Гепалломаш) и смешанными (Эдьек—Сёлёхедь, Мезэчат—Хёрчегёш, Тисакеси—Содадомб, Тисафюрд—Майорошхалом) погребальными ритуалами. Разнообразие ритуалов могильников, которые в общем имеют одинаковый возраст, на относительно небольшой территории позволяют предположить, что племена, рода, семьи (?) культуры курганных могил отличались друг от друга своими погребальными ритуалами.

Анализ керамических памятников⁶⁹⁻¹⁸⁷ и металлических вещей²⁰²⁻²²⁴ единодушно доказывает, что население культуры курганных могил, которое поселилось

на севере Большой Венгерской Низменности, является органической частью народа европейской культуры курганных могил. Генетически оно связывается с этником культуры Словакии, отмеченным салкским курганным могильником.

Обоснование его поселений на севере Большой Венгерской Низменности означает начало второго этапа позднего бронзового века, которое судя по памятникам, можно грубо параллелизировать с периодами R BBC₂—BC.

Относительно спокойную жизнь населения культуры курганных могил на этой территории (об этом говорят могильники) прекратило переселение в восточную Венгрию группы населения, оторвавшейся от комаровской культуры и культуры Ноа. Это событие означало начало третьего этапа позднего бронзового века в восточной части севера Большой Венгерской Низменности.

T. Kovács

DIE FUNDE DER HÜGELGRÄBERKULTUR

Auszug

Grundlegende zusammenfassende Werke über die Bronzezeit-Forschung sind in Ungarn¹ — im Vergleich zu den benachbarten Gebieten² — mit bedeutender Verspätung erschienen. Aus verschiedenen Territorien (z. B. aus Transdanubien) stehen fast ausschließlich Streu- oder Einzelfunde zur Verfügung, die vor Jahrzehnten ausgegrabenen großen Fundkomplexe aus anderen Regionen (Muhi, Egyek, Hajdubagos usw.) sind noch immer nicht publiziert. Das ist die Erklärung für die Tatsache, daß über die Spätbronzezeit des nördlichen Teiles der Großen Ungarischen Tiefebene („Egyek-Kultur“) oft einander widersprechende Auffassungen entstanden sind.⁶⁻¹⁸

Ohne Anspruch auf Vollständigkeit zu erheben, zählen wir die Funde der Hügelgräberkultur im nördlichen Teil der Tiefebene auf, die Fundkomplexe von verschiedenem Wert in Hinsicht der Verwendbarkeit lieferten. (Verfasser hat in seiner im November 1964 abgeschlossenen Studie über die Funde aus Bag die Hügelgräberkultur der nördlichen Tiefebene — die er Egyek-Gruppe nennt — als zur transdanubischen Hügelgräberkultur gehörend beschrieben; vgl. FA 17 (1965) Anm. 56).

Der wichtigste unter diesen Funden ist das große Gräberfeld in Egyek—Szölőhegy; nur einzelne Teile sind nunmehr bekannt, da bereits vor der ersten Freilegung zu Beginn unseres Jahrhunderts (1903, 1906—1911) mehrere Hunderte Gräber vernichtet worden sind.²¹⁻²² Auf Grund der bei den alten Ausgrabungen gemachten Aufzeichnungen konnte das Material von 88 Gräbern abgesondert werden (Abb. 2—8). Auf Grund einiger Angaben²⁸⁻³⁰ und der bekannten Einzelfunde darf man annehmen, daß im Bodajcs-Anger von Egyek ebenfalls ein spätbronzezeitliches Gräberfeld (oder eine Sied-

lung?) vorhanden war. Der Großteil der auf Abb. 8—13 dargestellten, als Streufunde gesammelten Stücke stammt wahrscheinlich aus Egyek—Szölőhegy.

1962 wurde im Bereich der alten Bergungen eine Authentisierungsgrabung ausgeführt,³⁹ wobei 12 Urnenbestattungen (I—XII) und 4 von den Urnengräbern aufgewühlte Körpergräber (1—4) zutage kamen. Grab Nr. 1 lag unter II, 4 unter XII. In der Nähe der aufgewühlten Skelette in 2 und 3 lag je eine Henkelschale (vgl. Abb. 14/5). Es ist zweifelhaft, ob sie zu den Skeletten gehören. Wir möchten bemerken, daß L. Zoltay im Jahre 1906 — in der Nähe der Gräber 23, 27, 65, 66, 68—70 — ein nach N—S orientiertes ausgestrecktes Skelett fand, mit Henkelschale als Beigabe.⁴⁰

In der nördlichen Tiefebene, im Verbreitungsgebiet der Hügelgräberkultur, sind *Brandgräberfelder* (Igrici—Matata,⁵² Mezőcsát—Szőkehat, Muhi—Csüllödomb,⁵⁷ Nyíregyháza—Bujtos, Nyíribrony—Békáshegy—Flur,⁵⁸ Oros—Kónyahegy⁶²), *Skelettgräberfelder* (Bag—Gépállomás⁴²) und *Gräberfelder mit vermischtem Ritus* (Egyek—Szölőhegy, Mezőcsát—Hörsöögös,⁵⁵ Tiszakeszi—Szódadomb,⁶⁶⁻⁶⁷ Tiszafüred—Majoroshalom⁶⁹⁻⁷⁰) gleich wohl zu finden. Ein ähnliches Bild ergibt sich, wenn man die Angaben bezüglich der übrigen Gräberfelder und Gräber der Hügelgräberkultur untersucht (südlicher Teil der Großen Ungarischen Tiefebene,⁷⁴⁻⁷⁷ Transdanubien, die Donauufer⁷⁸⁻⁸⁴). Die angeführten Angaben beweisen eindeutig, daß die Bestattungssitten der Träger der Hügelgräberkultur allgemein und auch je nach Regionen eine große Variabilität aufweisen. Etliche Beispiele außerhalb Ungarns zeigen, daß verschiedene Bestattungsriten keine unbedingte zeitliche Differenz bedeuten innerhalb eines Gebietes.⁸⁶⁻⁸⁸ Die angeführten Angaben beweisen, daß innerhalb der

²⁴⁶ Kovács T., FA 18 (1966), sajtó alatt.

Hügelgräberkultur die Verstorbenen, während einer gewissen Zeitspanne, oft innerhalb ein und desselben Gräberfeldes, nach verschiedenen Riten beigesetzt wurden. Heute kann man noch nicht beweisen, darf aber vermuten, daß die Bestattungsriten der einzelnen Stämme, Sippen, Familien(?) verschieden waren. Das Bisherige muß die Aufmerksamkeit auf einen Vergleich der gleichzeitig lebenden Völkergruppen (innerhalb einer ethnischen Einheit lebende Sippen, Stämme, Familien eventuell verschiedener Herkunft) auf Grund der in den Gräberfeldern, Grabgruppen erkenntlichen Riten richten.

In den Gräberfeldern von Igrici, Muhi-Csüllódomb, die mit den Gräberfeldern vermischten Ritus von Mezöcsát-Hörsögös, Tiszakeszi-Szódadomb, Egyek-Szólóhegy und in dem diesen sich genetisch anschließenden Gräberfeld Salka I⁹⁰ —, findet man ausschließlich Brandgräber, und ausschließlich solche sind auch aus den Nyírség und Hajdúság genannten Regionen Ungarns bekannt.⁹⁰ Den Grund für diese komplizierte Mannigfaltigkeit in den Bestattungsriten in der nördlichen Tiefebene kann man 1. in zeitlichen Differenzen, 2. in der ethnischen Zusammensetzung, bzw. gemeinsam: in der Gestaltung der zeitlichen Verhältnisse der ethnischen Komponenten sehen.

1. In den Gräberfeldern mit vermischtem Ritus ist der Anteil der Brand- bzw. der Körperbestattungen nicht gleich. Aus Egyek sind mehrere Hundert Brand- und kaum einige Körpergräber bekannt. Aus dem Gräberfeld sind neben 151 Brandgräbern 12 Körperbestattungen zutage gekommen, die laut A. Točík zum ältesten Horizont des Gräberfeldes gehörten.⁹¹ Das scheinen auch die von den Brandgräbern aufgewühlten Körpergräber in Egyek zu belegen.⁹² In Mezöcsát-Hörsögös wurden 36 Skelett- und 3 Brandgräber geborgen. Vergleicht man lediglich diese drei Gräberfelder, dann scheint es außer Zweifel zu stehen, daß eine Klarstellung der chronologischen Lage des Gräberfeldes von Mezöcsát (die eventuelle Gleichzeitigkeit mit den Skelettgräbern von Salka I) eine wichtige Angabe zur Definition jenes Zeitpunktes bieten kann, zu dem die ersten Gruppen des Hügelgräber-Volkes eingedrungen waren.⁹³

2. In etwa 100 m Entfernung vom Brandgräberfeld von Tiszafüred-Majoroshalom ist ein Körpergrab in Hockerstellung zutage gekommen, mit Beigaben aus der Hügelgräberkultur. Aus Mezöcsát-Szökehat wurde ein — wahrscheinlich aus einem Brandgräberfeld stammender — Fundkomplex in das Museum von Miskolc eingeliefert. In Muhi-Csüllódomb, kaum einige Kilometer von Mezöcsát entfernt, war ein sehr großes Urnengräberfeld. — Die Funde dieser angeführten Gräberfelder sind im großen und ganzen gleichzeitig. Diese Angaben lassen auch an sich die Folgerung zu, daß sich im nördlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene Gruppen absondern lassen, die sich innerhalb der Hügelgräberkultur verschiedener Bestattungsriten bedienen;⁹⁴ die Differenzen sind nicht so sehr regional, als eher verwandtschaftlich (Sippen? Familien?) und vielleicht zeitlich bedingt.

Die statistische Untersuchung des Gräberfeldes von Egyek liefert (vornehmlich weil es zu Beginn des Jahrhunderts und nur teilweise freigelegt wurde) bestenfalls mit Vorbehalt verwendbare Angaben, einen Ausgangspunkt zur Erweiterung der bei der Forschung vor Augen gehaltenen Standpunkte. Deshalb sei nur eine Angabe hervorgehoben. Der Ritus des zu Egyek am nächsten stehenden Gräberfeldes Salka I — das ebenfalls nur teilweise freigelegt ist — weicht vom Egyeker Ritus ab:

Brandgräber: 151 (85,7%), von diesen Urnengräber: 68 (38,6%), Brandschüttungsgräber: 83 (47,1%); Körpergräber: 12 (6,5%) und Symbolische Bestattungen: 13 (7,3%).

Den Zusammenhang von Ritus und Beigabe im Gräberfeld zeigt das Mittel der Beigaben pro Grab recht gut: Die Brandgräber enthalten durchschnittlich 1,42 Gefäße und 0,91 Bronzegegenstände, das Mittel weicht also stark von dem in Egyek gewonnenen ab, wo ein Grab durchschnittlich 2,18 Gefäße und 0,7 Bronzegegenstände liefert. Die Urnengräber allein untersuchend ergibt

sich ein Mittelwert von 2,3 Gefäßen und 8,9 Bronzegegenständen, für die Brandschüttungsgräber 0,7 Gefäße und 9,3 Bronzen.⁹⁵ Ein solcher Einklang bei den Urnengräbern von Salka und Egyek läßt die Vermutung zu, daß die genetischen Verbindungen des im Urnengräberfeld von Egyek bestatteten Volkes zuallererst mit den Bestatteten der Urnengräber von Salka zu suchen seien.⁹⁹

Heute ist die archäologische Forschung bestrebt, vornehmlich die historischen Gesetzmäßigkeiten in den Vordergrund zu stellen. Trotzdem wird die historische Rekonstruktion oft zu einer in Fundhorizonte gepreßte Typologisierung deformiert. Der Grund dafür ist vornehmlich im bedauernden Mangel an Angaben bezüglich der Topographie, der Organisation der Gräberfelder und der Riten zu suchen. Die vergleichende Analyse der Keramik- und der Metallfunde soll daher nur drei prinzipielle Fragen beantworten: 1. Welche Typen zeigen den materiellen Nachlaß der örtlichen und welche den der erwerbenden Bevölkerung, und wie gestaltet sich ihr Verhältnis zueinander; 2. Aus welcher regionalen Einheit der Hügelgräberkultur stammen die hier angesiedelten Stämme; 3. Welcher ist der *terminus post quem* bzw. der *terminus ante quem* der Existenz der Hügelgräberkultur im nördlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene.

Selbst die kurze Analyse der Keramik⁹⁹⁻¹⁸⁷ zeigt mit Beweiskraft, daß das Volk, das in der bisherigen Literatur als Träger der Egyek-Kultur bezeichnet wurde, nicht eng mit der Hügelgräberkultur verknüpft ist; sein Nachlaß ist im *Gesamtbild* mit den Hügelgräberkultur-Funden der Südwestslowakei identisch. In seiner *Gesamtheit* ist es daher nur indirekt mit der westlichen Hügelgräberkultur verbunden, vertreten doch die erwähnten Funde nur eine ihrer Gruppen (mitteldonauländische Gruppe),¹⁸⁸ mit vielen, der örtlichen völkischen Basis entwachsenen und im Laufe der örtlichen Entwicklung entstandenen abweichenden Zügen.¹⁸⁹ In ihren *Details* untersucht, ist die Hügelgräberkultur der nördlichen Tiefebene, infolge ihrer Formen und Ornamente, die fast im ganzen Bereich der Kultur geläufig sind (Urnen und Näpfe mit konischem Hals, umgekehrte kegelförmige Schüsseln mit ausladendem Rand, Fußschüsseln, Krüge mit Trichterhals — Kombination von eingeritzten und Stichlinien, lange Rippen usw.), ein organischer Bestandteil der europäischen Hügelgräberkultur. Ist das derart handgreiflich wie im gegebenen Fall, darf man im Hintergrund der starken Identität der materiellen Kultur eine teilweise — vom Schicksal der örtlichen Einwohnerschaft definierte — völkische Identität vermuten.

Unserem heutigen Wissen nach war der Vorläufer der Hügelgräberkultur am oberen Lauf der Theiß das Volk der Bodrogszerdahely-Gruppe.¹⁹¹ Die von T. Kemenczei aufgezählten Fundorte werden von den in Tiszatardos und in Viss geborgenen Krügen weiter erweitert, bzw. mit Gräberfeld C, eines der Hockergräberfelder der Tellsiedlung von Ásotthalom, das dem von Bodrogszerdahely in manchem ähnlich ist und oberhalb welchem ein Brandgräberfeld der Hügelgräberkultur liegt. Es scheint auf der Hand zu liegen, daß jene Gefäßtypen (Schüsseln mit eingezogenem Rand, Henkelschalen und verschiedene Varianten der Krüge) und Ornamente (Punkt-Kreis-Motiv, Punktreihen, eingedrückte Punkte, um den Hals herum verlaufende Kerben, senkrechte Kerben),¹⁹⁴ die in der Keramik der früheren Einwohner des Gebietes anzutreffen sind, als lokale Übernahme zu betrachten sind. Dem widerspricht gewissermaßen, daß ein Großteil der erwähnten Elemente auch im Gräberfeld von Salka anzutreffen ist, daß aus einer anderen lokalen Basis entwachsen ist. Wir meinen daher, daß der Einfluß der örtlichen Keramik im nördlichen Teil der Tiefebene vornehmlich an der Kombinationen reichen Ornamentik der Hügelgräberkultur-Gefäße zu beobachten ist. Auch die Bestattungen in Hockerstellung (Egyek) dürfen nur mit Vorbehalt als Fortleben des örtlichen Ritus angesprochen werden, sind doch in Mezöcsát-Hörsögös 36 Skelette in Hockerstellung und nur 3 Brandgräber zutage gekommen, und auch die Bestatteten in Salka sind in Hockerstellung beigesetzt.¹⁸⁸

Das Bisherige weist darauf hin, daß nach Niederlassung der Träger der Hügelgräberkultur im östlichen Teil der nördlichen Tiefebene die verhältnismäßig geringe Urbewohnerschaft in ihrem ursprünglichen Siedlungsbereich verblieb. Den Ergebnissen von T. Kemenczei nach wäre die Bárcza-Gruppe der Piliny-Kultur nach dem Verleben der Bodrogszerdahely-Gruppe, zu Beginn der 2. Periode der Bronzezeit (R BC) entstanden.¹⁹⁹ Das Eindringen der Hügelgräberkultur in die nördliche Tiefebene erfolgte aber früher.²⁰⁰ Daher kann man mit der Möglichkeit rechnen, daß ein bedeutender Teil der hier gelebten Einwohnerschaft vor dem Hügelgräber-Volk nach Norden, in die Berge geflohen war.²⁰¹

Die Analyse der Bronzegegenstände²⁰²⁻²⁰⁴ zeigt, daß mit Ausnahme des hufeisenförmigen Anhängers (Abb. 5/1), alle Typen in der R B₂-BC-Periode im Gesamtgebiet der Hügelgräberkultur geläufig waren. Diese Tatsache bzw. daß diese von den Produkten der örtlichen Metallschmiedekunst vollständig abweichen (vgl. mit den Bronzegegenständen aus dem Gräberfeld von Bodrogszerdahely und den Koszider-Typus repräsentierenden Stücken des Hortfundes von Bárcza und Tiszakeszi), lassen die Vermutung zu, daß die Ansiedlung der Träger der Hügelgräberkultur das ethnische Bild des Gebietes grundlegend veränderte.

Im Siedlungsgebiet der spätbronzezeitlichen Kulturen des Karpatenbeckens²⁰⁵ sind solche Veränderungen des Bestattungsritus, der Töpferei und der Metallschmiedekunst zu beobachten, die in ihrer Gesamtheit — mit lokalen Varianten — ein von der Mittelbronzezeit und der „Hügelgräber-Bronzezeit“ abweichendes kulturelles Bild zeigen.²⁰⁷

Am mittleren Lauf der Theiß — auf einem Teil des Verbreitungsgebietes der Füzesabony-Kultur — ist aus der Vermischung der nach dem Osten abgezogenen Vaty-Stämme und der geringen, seßhaft gebliebenen Füzesabony- und Szőreg(?)-Bevölkerung die Gruppe von Rákóczi-falva entstanden, deren Bestattungen mit drei Riten, Keramik und Metallschmiedekunst entschieden von den Kennzeichen der hier früher gelebten Füzesabony-Kultur abweichen.²⁰⁸ Im nordöstlichen Teil des Sitzes der Füzesabony-Kultur bzw. im westlichen Bereich der Ottomány-Kultur sind Fundkomplexe zutage gekommen, die von der materiellen Kultur der mittelbronzezeitlichen Einwohnerschaft in ihrer Gesamtheit abweichen, zugleich aber mit vielen Zügen an diese verknüpft sind (Bodrogszerdahely-Gruppe).²⁰⁹ In Nordost-Ungarn und in der Karpato-Ukraine lebte zu dieser Zeit daß aus der klassischen Wietenberg- und aus der Ottomány-Kultur entspringende, eine eigenartige Keramik produzierende Volk der Felsőszőcs-Gruppe.²¹⁰

14 der 50 Gräber der Rákóczi-falva-Gruppe enthalten solche Typen der Keramik und Metallschmiedekunst der Hügelgräberkultur, die nicht an die frühesten Funde der Gräberfelder in der Slowakei und in der nördlichen Tiefebene zu knüpfen sind.²¹¹ Die Stratigraphie des Gräberfeldes von Tiszafüred mit seinen Körperbestattungen in Hockerstellung und Brandbestattungen, die jenen von Bodrogszerdahely ähnlichen Fundkomplexe, und die andersartigen Funde der Hügelgräberkultur veranschaulichen eindeutig die chronologischen Unterschiede der beiden ethnischen Gruppen, die das Gebiet beherrschten, und deuten zugleich einen grundlegenden Wechsel des ethnischen Bildes an.

Aus dem südlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene sind — nach dem Untergang der Szőreg-Perjámos-Kultur²¹² — Funde bekannt, die die Ansiedlung der Hügelgräberkultur belegen.²¹³ Im Bereich der transdanubischen inkrustierten Keramik²¹⁴ sind — allerdings vereinzelt — Fundkomplexe von reinstem Hügelgräber-Charakter zutage gekommen.²¹⁵ Im transdanubischen Sitz der Vátya-Kultur läßt sich ein Fundmaterial absondern, das auf die Vermischung der örtlichen Einwohnerschaft und der Angesiedelten schließen läßt.²¹⁶ Aus dem westlichen Verbreitungsgebiet der Füzesabony-Kultur sind frühe Hügelgräberkultur-Funde zutage gekommen, die mehrere auf die Funde des Magyarád- bzw. Veterov-Horizont zurückführbare Gefäße enthalten.²¹⁷ Ein Teil der

Funde darf an die älteste slowakische Hügelgräberkultur verknüpft werden.²¹⁸

Aus dem Bisherigen kann festgestellt werden, daß in einem bedeutenden Teil Transdanubiens, im südlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene und im westlichen Teil der Slowakei die Hügelgräberkultur unmittelbar auf die klassischen mittelbronzezeitlichen Kulturen folgt, und daß das Eindringen der Träger der Hügelgräberkultur das selbständige Leben der mittelbronzezeitlichen Kulturen vernichtete.²¹⁹ Die aus diesen Regionen entflohenen Einwohnerschaft ließ sich in der Theißgegend nieder (vgl. die Entstehung der Rákóczi-falva-Gruppe). Infolge dieser Übersiedlung bzw. des Eindringens der Hügelgräberkultur löste sich das mehrere Jahrhunderte währende mittelbronzezeitliche Gleichgewicht auch in der Theißgegend auf, die Vermischung desselben Volkes (Bodrogszerdahely-Gruppe) mit fremden Völkern (Rákóczi-falva-Gruppe) brachte eine Veränderung im kulturellen Bild des Gebietes.

Das *historische Ereignis*, das das Ende der Mittelbronzezeit bedeutete, namentlich der Angriff des Hügelgräber-Volkes,²⁴⁰ bestimmte in einzelnen Landstrichen direkt, in anderen indirekt (als Urheber einer Kettenreaktion) die Gestaltung des Schicksals der Urbewölkerung. Demzufolge geben je nach Region immer ein anderer Zeitpunkt und eine immer verschiedene ethnische Zusammensetzung den Beginn der Entfaltung der Spätbronzezeit an. Besonders diese letztere Erscheinung soll hervorgehoben werden.

Die Tatsache, daß in einzelnen Teilen des Karpatenbeckens nur das Hügelgräber-Volk, in anderen vermischt mit der örtlichen Einwohnerschaft, wieder anderenorts nur vermischte mittelbronzezeitliche Völker lebten, findet im bunt gewürfelten Bild der Kultur ihren Ausdruck; am besten kann man das vielleicht an den mit vielen Zügen verknüpften, in ihrer Zusammensetzung und Hortung dennoch einzeln oder regional verschiedenen Hortfunden von Koszider-Typus erkennen.

Nachdem das Hügelgräber-Volk die nördliche Tiefebene erobert hatte (bzw. in der Theißgegend etwas später) war das ganze heutige Ungarn im Besitz der selbständigen bzw. mit örtlicher Einwohnerschaft vermischten Gruppen des Hügelgräberkultur.²⁴¹ Das heißt so viel, daß das Hügelgräber-Volk nicht nur als Urheber eines historischen Prozesses, sondern infolge seiner Ansiedlung auch unmittelbar ein ausschlaggebender Faktor in der Veränderung des kulturellen Bildes innerhalb des Karpatenbeckens war. Von dieser Zeit an hingen die ethnischen und historischen Veränderungen im Karpatenbecken *allgemein* von der Hügelgräberkultur ab.

Die ungarländische Spätbronzezeit kann daher in einen übergangsmäßigen (I) und in einen Hügelgräber-(II) -Abschnitt eingeteilt werden. Den Auftakt zum I. Abschnitt bietet der erste Vorstoß des Hügelgräbervolkes und der anfangende Zerfall der klassischen mittelbronzezeitlichen Kulturen. In ethnischer Hinsicht ist für diese Zeit die regional verschiedene Zusammensetzung von Ureinwohnern und Eroberern kennzeichnend. Das ist der Grund dessen, daß im materiellen Nachlaß das Verschmelzen des Örtlichen und des Fremden, bzw. ihr Nebeneinander, ihre Vermischung infolge von Beziehungen zu beobachten ist. In den Fundkomplexen der Übergangsphase erscheinen solche Keramik- und Metalltypen, die teils bei den mittelbronzezeitlichen Kulturen in Gebrauch standen, und infolge ihrer mitteleuropäischen Beziehungen auf R BB₁ anzusetzen sind.²⁴² Andere, von den mittelbronzezeitlichen abweichende Gegenstände dürfen auf Grund ihrer Verbindungen oder ihres Vorkommens im Hügelgräberkultur-Fundmaterial, auf R BB₂ datiert werden.²⁴³

Für das gesamte Karpatenbecken kann man das Ende der I. Periode nicht einheitlich angeben, ist doch die ethnische Veränderung, deren Ergebnis die Möglichkeit zur Absonderung eines II. (Hügelgräber-) Abschnittes bietet, ein solcher Prozeß, dessen von außen (aus dem Bereich der Hügelgräberkultur)²⁴⁴ kommenden Impulse und inneren Bewegkräfte nur mangelhaft bekannt sind.²⁴⁵

Eben deshalb kann für das Karpatenbecken der I.

Abschnitt der Spätbronzezeit nur in großen Zügen mit der Wende von R BB₁/BB₂ parallelisiert werden, ebenso, wie der II. Abschnitt mit R B₂—BC.

Der II. Abschnitt der Spätbronzezeit beginnt im nördlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene mit der Niederlassung jenes Volkes, das aus dem Hügelgräber-Bereich im mittleren Donaubecken eingewandert war. Die älteste Einwohnerschaft des Gebietes übte die Körperbestattung aus, ein Teil annehmbarerweise die Brandbestattung (Unterschied zwischen den Sippen). Ihren Nachlaß meinen wir in einem Teil der Funde aus Mezőcsát-Szókehat, Bag und Tiszafüred-Majoros-halom, in den Körperbestattungen von Egyek und Tiszafüred bzw. in Grabgruppe B des Gräberfeldes von Egyek (z. B. 34, 37, 38, 49, 50) zu erkennen.

Heute haben wir noch nicht genügend Angaben, um die Entwicklung der Hügelgräberkultur in der nördlichen Tiefebene zu verfolgen, um die regionalen und chronologischen Differenzen sicher anzugeben. Trotzdem kann man einen bedeutenden Teil der Urnengräber von Egyek, und die Funde aus dem Gräberfeld von Igric, Muhi-Csüllódomb und aus der Nyírség zur Gänze gut vom Fundmaterial der in jedwelcher anderer Region ge-

lebten Hügelgräbervölker absondern. Wir schlagen deshalb vor, die Hügelgräberkultur des östlichen Teiles der Großen Ungarischen Tiefebene und der Nyírség als *Egyek-Gruppe der Hügelgräberkultur* zu bezeichnen. Auch damit soll ausgedrückt werden, daß die ethnische Zusammensetzung des Hügelgräbervolkes im neuen Milieu einer Veränderung unterlag, die sich an einer gewissen Veränderung der materiellen Kultur und an der Veränderung des Anteilverhältnisses der Bestattungsriten abmessen läßt. Die vielen Urnengräber der Gräberfelder von Egyek und Muhi, die Funde aus Igric und die auf Brandbestattungen hinweisenden Funde aus der Nyírség beweisen, daß das Volk der Egyek-Gruppe — im Hoch-Abschnitt seiner Existenz — annehmbarerweise ausschließlich die Brandbestattung ausübte.

Die ungestörte Entwicklung des Hügelgräber-Volkes wurde im östlichen Teil der nördlichen Großen Ungarischen Tiefebene (worauf die Gräberfelder hinweisen) vom Angriff der aus der Komarovo- bzw. aus der Noa-Kultur sich loslösenden Völkergruppe unterbrochen. Die daraufhin eintretenden ethnischen Veränderungen geben in dieser Region den Beginn der III. Periode der Spätbronzezeit an.²⁴⁶

T. Kovács

TAMPIUS FLAVIANUS PANNONIÁBAN

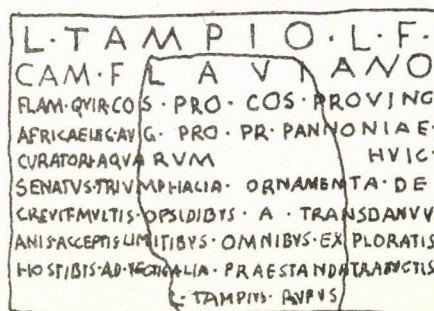
A pannon-dalmata felkelést és a legiók lázadását követő nyolc évtized Pannonia történetének legbékésebb időszaka. A barbaricum kliensállamok szinte kifogástalanul működő rendszere elejét vette minden külső támadásnak. Értesüléseink csupán egyes, inkább diplomáciai természetű lépésekről vannak, mint Drusus illyricumi tevékenysége, Vannius népének betelepítése és a „négy császár évének” (69) eseményei.

69-ben Tampius Flavianus volt Pannonia helytartója, akinek szerepléséről Tacitus meglehetősen részletességgel tájékoztat. Tacitusnak jó értesülései voltak a Duna-vidéki barbárok mozgólódásairól is, s ezeket bőven tárgyalja, hiszen a válságos év legsúlyosabb külpolitikai problémája az volt, hogy a belháborúban részt vevő seregek eltávolzásával (*abducto exercitu* Tac. hist. III 46) hogyan lehetett a védtelenül hagyott tartományokat biztosítani (*ne inermes provinciae barbaris nationibus exonerentur* Tac. hist. III 5). Feltűnő ezért az, hogy Tacitus egy szót sem ír Tampius Flavianus azon tetteréről, amelyet egy latiumi felirat látszik megörökíteni (Fondi, CIL X 6225 = ILS 985). A töredékes felirat megmaradt részén a következőt olvashatjuk:

- 1 L A VI
- 2 S PRO COS P
- 3 G PRO PR PANN
- 4 ARVM
- 5 MPHALLA ORNAMENTA
- 6 OPSIDIBVS A TRAN
- 7 ITIBVS OMNIBVS EX
- 8 ALIA PRAESTANDA
- 9 L TAMPIVS RVFVS

Mint Mommsen felismerte, nem lehet kétséges, hogy a töredék Tampius Flavianus cursus honorumát tartalmazza: a felirat állító L. Tampius Rufus nyilván rokoni kapcsolatban volt a magas tisztségeket betöltött konzuláris szenátorral, akinek nevéből a LAVI töredék maradt meg. Mivel Tampius Flavianus Tacitus szerint Pannonia helytartója volt, a fondi töredék szenátora pedig szintén (3. sor), a [*Tampius F*]lavi[anus] kiegészítés ellen komoly érv nem hozható fel. — Mommsen a 4. sor ARVM-át az előző sorhoz kapcsolta: *Pan[no]ni[arum]*, ami azonban nyilvánvaló elírás,

mert 69-ben még csak egyetlen, osztatlan Pannoniáról lehetett szó. Mivel Tampius Flavianus 73-ban *curator aquarum* volt (Frontin. *aquaeduct.* 102), Ritterling a 4. sor kiegészítését [*curator aqu*]arum-ra javította. Ebből azonnal világos az is, hogy a felirat felmenő sorrendben adja a cursust, mert a 69-ben viselt pannoniai legáció után említi a 73-ban viselt curát. Ugyancsak Mommsentől származik a 2. sorban említett prokonzulátus meghatározása is: Plinius nat. hist. IX 26 említi Africa egy Flavianus nevű prokonzulát, akit könnyen azonosíthatunk Tampiusszal. A 7. és 8. sor kiegészítése Mommsen szerint [*im*]itibus omnibus ex[ploratis], illetve [*hostibus ad vectig*]alia praestanda [*adactis*]. Utóbbi ellen joggal emelt kifogást Alföldi András, amikor arra hivatkozott, hogy „adófizetés céljából nem szokták az ellenséget valahová odahajtani”.¹ Ezért Plautius Silvanus nevezetes cursus honoruma (ILS 986) alapján *adactis* helyett *traductis*-t javasolt, s ebből azt a következtetést vont le, hogy Tampius Flavianus a túlpartról barbár csoportot telepített be Pannoniába. Ezt a telepítést a kutatás azóta is egyhangúan elfogadta.² Nem változtatott az így kialakult kiegészítésen Reidinger sem,³ aki tudtommal először kísérelt meg további, teljes kiegészítést.

Épp e kiegészítési kísérlet hívta fel figyelmet arra, hogy a fontosnak látszó történeti eseményeket tartalmazó utolsó sorok részletesebb értelmezésével is meg kellene próbálkozni, hiszen nem lehetett jelentéktelen dolog Pannonia történetében, amiért Tampius Flavianus ornamenta triumphaliát kapott. A feliraton — Mommsen és Alföldi kiegészítései szerint — túsok szedéséről,

¹ Arch. Ért. 52 (1939) 104.

² Legutóbb PWRE Suppl. IX. (1962) 550. 710. és Dobias, J., Dějiny československého území před

vystoupením slovanů. (Prága 1964) 154. 169.

³ Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens. (Bonn 1956) 43—.

a határok, helyesebben ekkor még inkább a határhoz vezető utak⁴ felderítéséről és barbárok betelepítéséről van szó. Egyik sem olyan esemény, amely ilyen magas kitüntetést indokolt volna. Tehát vagy a felirat elveszett részén voltak olyan haditettek felsorolva, amelyek meghozhatták végrehajtójuknak az ornamentát, vagy pedig az eddigi kiegészítési javaslatok helyett kell másokat keresnünk.

A minket elsősorban érdeklő utolsó öt sor kiegészítését csak akkor kísérelhetjük meg a siker reményével, ha a sorhosszúságot mindkét irányban meg tudjuk állapítani. Ehhez természetesen az első négy sorból kell kiindulnunk, amelyek a nevet és a viselt tisztségeket tartalmazzák, s amelyek a cursusok és a névforma szabályszerűségei alapján számos támpontot nyújtanak a felirat nagyságának meghatározásához.

Reidinger rajzos kiegészítése — egyes kisebb részletkifogásokon túl — főleg azért nem meggyőző, mert a felirat kiegészített bal oldalán igen sűrűen összeszorított írást kellett alkalmaznia, ami azonban az erőszakoltság gyanúját ébreszti. Ez a sűrítés azért volt szükséges, mert a Flaviano cognoment már a 2. sorba helyezte feltételezve, hogy a praenomen, nomen és filiáció e fölött, külön sorban volt. Ezáltal olyan rövid sorokat kapott, amelyekbe valamennyire is értelmes szöveg csak a kiegészített szövegrészek betűinek erőszakolt sűrítésével volt elérhető. Feltűnik továbbá az is, hogy az *aquarum* utáni üresen hagyott részt (4. sor) aszimmetrikusan és értelmetlenül helyezte el a *huic/senatus* előtt, holott ez az üresen hagyott rész világosan utal arra, hogy a *curator aquarum* mint a szoros értelemben vett cursus utolsó tisztsége, a sor közepére volt helyezve; a sor bal oldalán, a *curator* előtt legalább annyi üres részt kell várnunk, mint amennyi az *aquarum* után ma is látható. Már Syme joggal kifogást emelt a Reidinger által feltételezett Camilia tribus ellen, amelybe Tampius nem tartozhatott,⁵ de kifogásolható még az is, hogy Reidinger szerint az ornamenta odaítélésénél csak a szenátus volt megemlítve, annak ellenére, hogy a császári indítványozás kiemelése (*auctore imp. Caes.: pl. ILS 984. 986. 1022. 1023 stb.*) legfeljebb akkor maradhatott el, ha a rövidebb *triumphalibus ornamentis* szerepelne (*pl. ILS 957. 970*), amely azonban itt biztosan nem állt. Ha viszont a császár megnevezését is el kell várnunk, akkor a sorok szükségképpen jóval hosszabbak voltak a Reidinger-féle kiegészítés sorainál.

A kiegészítést tehát mindenképpen hosszú sorok feltételezésével kell megkísérelnünk; mint minimális sorhosszúság jön számításba az, ha a *curator aquarum* előtt, baloldalt legalább annyi beíratlan részt hagyunk, mint amennyi jobboldalt ma is látszik. Az első sorban tehát kifer a szenátor teljes neve, s mindössze annyi kétséges, hogy

tribusa fel volt-e tüntetve vagy nem. Anélkül, hogy ezt részletesebben indokolni kellene, látni fogjuk, hogy a tribus kitételevel a 2. és 3. sor lehetséges kiegészítései és az 5. sor egyetlen lehetséges kiegészítése miatt nem számolhatunk. Az első sorban Tampius Flavianus neve állt. Praenomene és filiációja nem ismert, de a sorhosszúság szempontjából ez közömbös is. A 9. sor Lucius praenomene után ide is a L., illetve a L. f. tehetjük. Fontosabb, hogy a név nominativusban vagy dativusban állt-e. Ugyanis nominativus esetében a sor mindkét irányban egy-egy betűvel hosszabb (O helyett VS), s ez a kisebb betűkből álló 5–9. soroknál már 3–4 betűs többletet is eredményez. Hogy a dativus mellett kell döntenünk, kiderül a 2. sor első megmaradt betűjéből (S). Ehhez azonban szükséges Tampius Flavianus cursus honorumának áttekintése.

Pályafutása valamikor az I. sz. közepén már a konzulatusnál tartott, mert 69-ben mint Pannonia helytartója már „gazdag öregember” volt (*Tac. hist. II. 86, vö. III 4*). Korábbi tisztségeiből azonban semmit sem ismerünk. Africai prokonzulátust Plinius idézett helye alapján nem lehet datálni, általában Nero korára teszik (Syme⁶ Vespasianus korára). Mivel feliratán az africai prokonzulátus Pannonia legációja előtt áll, a cursus pedig felmenő, a prokonzulátust Nero korára kell tennünk. 69. febr. 26-án a *fratres Arvales* közé kooptálják Galba helyére (*ILS 241*). Kérdés, hogy ekkor már Pannonia élén állt-e. Többnyire úgy gondolják, hogy Vitelliustól nyerte el a helytartóságot a vele rokoni kapcsolatban levő Tampius (*Tac. hist. III 4*). Syme szerint egy korábbi, Galbától származó kinevezés is lehetséges. Ez esetben *frater Arvalisszá* távollétében tették meg, hogy Otho iránti lojalitását biztosítsák.

Szereplését a 69-es zavarok idején tömören jellemzi Tacitus (*hist. III 4. 10*). Amikor a legiók a poetovioi tanácskozás után (*III 1–3*) Vespasianus oldalára álltak, Tampius elmenekült Pannoniából, mert mint Vitellius rokona, félt a katonák gyanakvásától. Hamarosan visszatért azonban, és csatlakozott a felkelőkhöz. Velük együtt vonult Itáliába és részt vett a hadmozdulatokban. Nem tudjuk, hogy Vespasianus pártjának itáliai győzelme után visszatért-e Pannoniába. Tacitus részletesen ír arról (*hist. III 10*), hogy Tampius mint „Vitellius rokona, Otho elárulója (*Bedriacumnál*) és a donativumok elsikkasztója” mennyire gyűlöletes volt a legiók előtt. Életét is alig tudta megmenteni az ellene lázadó katonáktól. Ezért lehetséges, hogy Vespasianus nem küldte vissza Pannoniába a népszerűtlen embert. De ugyanakkor meggondolkoztató az, hogy a cremonai csatában részt vett két pannóniai legió (*VII és XIII Gemina*) közül az egyik egyáltalán nem, a másik pedig csak jóval később került vissza Pannoniába. Így lehet-

⁴ Vö. Piganiol, A., in: *Acta Congressus Internat. Limitis Romani Studiosorum* (Zagreb, 1964).

⁵ *Gnomon* 29 (1957) 520—.

⁶ Thomasson, B., *Die Statthalter der röm. Provinzen*

Nordafrikas. (Lund. 1960) 42—, Tampius Flavianusra vonatkozó további irodalommal (a PWRE Tampius-cikkére való hivatkozás téves: szenátorunk nem szerepel a RE-ben, csupán a fondi feliratot állító Tampius Rufus).

séges az is, hogy Tampius további pannoniai helytartósága nem volt aggályos az új uralom számára.⁷

73-ban Tampius curator aquarum volt. Ezután hamarosan, 74-ben vagy 75-ben elérte pályája legmagasabb tisztségét, a másodszori konzulátust (CIL IV 2560).

A feliraton a prokonzulátus, a pannoniai legáció és a cura aquarum minden további nélkül kiegészíthető. A 2. sor [...]s betűje azonban nem lehetett [CO]S, mert a konzulátusnak közvetlenül a név után kellett következnie. Gondolhatnánk [frater Arvali]s-ra, azonban ez még az eléje tett COS-al vagy COS II-el is rövid lenne. Épp ezért valószínű, hogy a gyakoribb dativusos szerkezetet kell választanunk, s ebben az esetben az S egy olyan praetori funkció lehet, amelynek rövidített vagy kiírt megnevezése S-el végződött: pl. *praetor inter peregrinos*, *praetor candidatus* *Caes*. Ez előtt és a konzulátus után a quaestorság és a vigintivirátus valamely fajtája állt. Africa prokonzulátusa és a pannoniai legáció között további legáció a sorhosszúság miatt már nem fér ki. Ezért az Africae és a leg(atu)s közé a prokonzulátus elnyerésének módját kell tenni: *sortito* vagy *extra sortem*. Mivel a 73-ban betöltött cura aquarum megvan a feliraton, lehet, hogy az ezt hamar követő másodszori konzulátus is megvolt már a felirat állításakor.

Ezek után megkísérrelhetjük a szenátor tetteit részletező 5–9. sorok kiegészítését. Az 5. sor számos párhuzam alapján (ILS 957. 970. 984. 986. 1022. 1023) csak egyetlen módon lehetséges: *huic senatus auctore imp. Caes. Vespasiano Aug. triumphalia ornamenta decrevit*. Az ornamenta indoklását ugyancsak szabályszerűen az *ob res in ... bene (prosperare, optime) gestas* vezette be (ILS 921. 997). A továbbiakhoz azonban általánosabb megfontolások szükségesek.

Tampius Flavianus legkorábban 68-ban kezdte, és legkésőbb 72-ben fejezte be helytartóságát. A két szélső időhatár azonban egyidejűleg nem valószínű.⁸ Ezeket az éveket részletesen tárgyalja Tacitus (hist. I–IV), aki, mint előljáróban említettem, különös figyelmet szentelt a védtelenül hagyott határtartományok sorsának (pl. hist. III 5. 45. 46. 47. stb). A britanniai, germaniai és moesiai zavarok mellett azonban hiába keressük nála Pannonia határainak említését. Csupán egyszer mondja, hogy egy *rumor* szerint a szarmaták és dákok Moesiába és Pannoniába törtek (hist. IV 54). A párhuzamos forrás, Josephus (bell. VII 4, 3[91]) ezzel kapcsolatban azonban csak a Moesiát ért támadásról tud,⁹ s ezért a pannoniai betörés *rumor*-át csakugyan álhírnek kell értelmeznünk. A védtelenül hagyott provinciáknak Tacitus érvelésében komoly szerep jutott, nem valószínű ezért, hogy épp az Itáliához legközelebb eső tartományról, Pannoniáról megfigyeltetett volna, ha azt támadás érte volna. Ehhez járul

az, hogy Tampius Flavianusnak egyrészt nemigen lehetett ideje önálló kezdeményezéssel fellépni a germánok és szarmaták ellen, hiszen a 69. év teljesen lekötötte más irányban, előtte és utána pedig semmit sem hallunk barbár mozgólódásokról, másrészt azonban a gazdag öregembert Tacitus *natura ac senecta cunctator*-nak mondja (hist. III 4), aki nyilván csak kényszerítő körülmények hatása alatt vállalkozott erélyes akciókra.

Hogy Pannonia határait nem érte támadás a válságos években, az mégis Tampius Flavianusnak tudható be. Tacitus ugyanis — nyilvánvalóan nem véletlenül — pontosan leírja, mit tettek Pannonia vezetői 69-ben a határok biztosítására. Mivel a hadsereggel Itáliába készültek, tárgyalni kezdtek a germán és szarmata vezetőkkel, akikől fegyveres segítséget kértek a fennálló szerződések alapján. Tacitusból világosan előttünk áll a diplomáciai lépések menete (hist. III 5): meghívták a barbár vezetőket, akik közül túszként visszatartották a jazigokat, hazaküldték a jazigok által felajánlott csapatokat, s magukkal vitték Sidót és Italicust csapataikkal együtt, akik azután részt is vettek a cremonai csatában (III 21). Ez rendkívül ügyes taktika volt. Sidó és Italicus hí kliensfejedelmek voltak, de alattvalóik között népszerűtleneek (ann. XII 30). Ha Sidót és Italicust túszként visszatartják, csapataikat pedig hazaküldik, akkor a quád kliensállam addigi, Rómához hű uralma könnyen megdőlhett volna a két vezető távollétében. Ha Sidót és Italicust hazaküldik, a védtelen határ ellenállhatatlan csábítás lett volna még a két lojális fejedelemnek is. A megbízhatatlan jazigoknál a belpolitikai helyzet stabilabbnak látszott. Csapataik viselkedése a polgárháborúban ugyanakkor nem volt kiszámítható. A jazigok fékentartására elég volt, ha vezetőiket tartják vissza. Ebből azonnal világossá válik számunkra, miért nem törtek be a barbaricum szomszédok Pannoniába. Közvetlenül 69 előtt harci cselekmények aligha lehettek, ha a germán és jazig segítségnyújtás minden nehézség nélkül keresztülvihető volt. 69 után pedig épp az ügyesen kicsalt jazig túszonek és a germán haderő elvonása biztosította a nyugalmat. Nem volt ez jelentéktelen diplomáciai siker akkor, amikor a többi határszakaszon egyaránt veszélyes, sőt Moesiában katasztrofális helyzet alakult ki. Összefüggéseiben értékelve tehát, a Tampius helytartósága idején elért siker felért egy győzelemmel. Kérdés természetesen, hogy a határozatlan Tampiusnak mennyi része volt ebben. De ahogyan később Tampiusnak tulajdonították a fegyveres átállást Vespasianus oldalára (Tac. hist. V 26), holott 69-ben még csak a csatlakozó helytartó konzuláris rangjára volt szükség a *honestas species*-hez (III 5), ugyanúgy a diplomáciai lépések is végső soron Tampius javára voltak írandók, hiszen

Afrinus volt a helytartó.

⁹ Ezekről a harcokról további irodalommal Stein, A., Die Legaten von Moesien. DissPann I. 11 (Bp. 1940) 32—.

⁷ 69-től G. Townsend már egy másik, adatszerűen nem bizonyítható legátust tesz fel [JRS 51 (1961), 59].

⁸ G. Townsend szerint (i. h.) 69/71-ben Flavius Sabinus, W. Reidinger (i. h.) szerint 71-től már Annius

egyedül a helytartónak volt joga tárgyalni a barbaricum fejedelmekkel.

Valószínű tehát, hogy Tampus helytartósága alatt csak egyetlen külpolitikai vonatkozású esemény zajlott le Pannonia határain: az, amiről Tacitus tudósít bennünket. Ez az esemény pedig a pillanatnyi helyzetben nem volt jelentéktelen mind a birodalom külső biztonsága, mind az uralomra került flavianusok belső helyzetszempontjából. Az ornamenta triumphalia magas kitüntetését tehát indokoltnak lehet tartani, különösen, ha Licinius Mucianus ugyanekkor megszerzett kétes értékű ornamentájára gondolunk: *multa cum honore verborum Muciano triumphalia de bello civili data, sed in Sarmatas expeditio fingebatur* (Tac. hist. IV 4). Hogy Vespasianus Tampus szolgálatát milyen magasra értékelte, az a hamarosan elnyert második konzulátusból is kiderül.

Mivel Tampus nevéhez semmi más nem fűződött, mint a quád és jazig határ biztosítása, a feliraton felsorolt tetteket is ebbe az összefüggésbe kell állítanunk. S mivel az ilyen feliratokon az ornamenta indoklását a szenátusi határozat hivatalos szövegéből vették, jogosult Tacitus végső soron hasonló forrásra visszamenő szövegéből kiindulnunk. Ugyanezért van jogunk arra is, hogy az egykorú Plautius-féle ornamenta-indoklás (ILS 986) fordulatait is felhasználjuk, ahogyan már Alföldi is tette. Tacitus tartalmi és sorrendi, Plautius felirata pedig megfogalmazásbeli támpontokat nyújt.

Tacitus a szarmata jazigok vezetőinek visszatartásával kezd: megfelel ennek a feliraton olvasható ornamenta-indoklás első megmaradt része, amelynek Mommsentől származó kiegészítésén csak annyiban kell változtatni, amennyiben a hosszabb sorok bővebb fogalmazást tesznek szükségessé:

Tac. hist. III 5

principes Sarmatarum Iazugum, penes quos civitatis regimen, in commilitium adsciti

CIL X 6225

opsidibus a Tran [sdanuvianarum gentium principibus acceptis]

A következő sorban erősen vitatható Mommsen kiegészítése: *[im]jūtib[us] omnib[us] ex[plorat]is*. Ennél egyszerűbb, problémamentes kiegészítés lenne az,

ha a Tacitusnál sorrendben következő eseménnyel próbálkoznánk:

plebem quoque et vim equitum qua sola valent, offerebant: remissum id munus, ne inter discordias externa molirentur aut maiore ex diverso mercede ius fasque exuerent

[equitibus et pedjūtib[us] omnib[us] ex [gente Iazugum remissis]

Ezek után joggal várhatjuk, hogy a 8. sorban a Tacitusnál következő quád segítségnyújtás áll. A Mommsentől származó és Alföldi által csak módosított kiegészítés — *[ad vectig]alia praestanda* — azért nem találó, mert betelepített csoportnál az egyenes adó, a *tributum* lenne indokolt, ahogyan Plautius felirata is adja. Az *[...]alia* kiegészítésénél természetesen számtalan -*alius*, -*alis* végű melléknév vagy -*ale*, -*al* végű főnév mérlegelhető, azonban ha a Sidóval és Italicusszal fennállt szövetségre és az ebből következő fegyveres segítségre gondolunk, akkor a *praestanda* elé a fegyveres segítség közjogilag pontos megnevezését kell tennünk. Kézenfekvőnek látszik az *auxilia hospitalia*, bár tudtommal feliraton eddig ismeretlen kifejezés. *Auxilia praestare* ismert fordulat; *hospitalis* mint a *hospitium*ból következő szolgálatok jelzője szintén.¹⁰

trahuntur in partis Sido atque Italicus reges Sueborum quis vetus obsequium erga Romanos et gens fidei + commissior + patientior

[Sueborum regibus ad auxilia hospit[alia] praestanda [compulsis]]

Hiányzik még a felsorolt események összegezése mint az ornamentát kiváltó eredmény. Tacitus ezt előre bocsátotta:

ac ne inermes provinciae barbaris nationibus exponerentur, principes Sarmatarum etc. (1. fent)

[pacem provinciae tempore civilis motus confirmavit],

Amihez vö. Plautius feliratán: *per quem pacem provinciae et confirmavit et protulit*. Ugyancsak Plautius feliratából vehetjük a 6. sorban az *in qua-t*. A fondi felirat kiegészített szövege tehát a következő:

1 L · T A M P I O · L · F · F L A V I A N O
2 COS · II · III VIR · QV · AVG · PRAET · CAND · CAES · PRO COS · PROVINCIAE
3 AFRICAE · EXTRA · SORTEM · LEG · AVG · PRO PR · PANNONIAE
4 CVRATORI · A QV ARVM
5 HVIC · SENATVS · AVCTORE · IMP · CAES · VESPASIANO · AVG · TRIVMPHALIA · ORNAMENTA · DECREVIT
6 OB · RES · IN · PANNONIA · PROSPERE · GESTAS · IN · QVA · OPSIDIBVS · A · TRANSDANVVIANA
7 RVM · GENTIVM · PRINCIPIBVS · ACCEPTIS · EQVITIBVS · ET · PEDITIBVS · OMNIBVS · EX · GENTE · IAZV
8 CVM · REMISSIS · SVEBORVM · REGIBVS · AD · AVXILIA · HOSPITALIA · PRAESTANDA · COMPVLSIS
9 PACEM · PROVINCIAE · TEMPORE · CIVILIS · MOTVS · CONFIRMAVIT · L · TAMPVS · RVFVS ·

¹⁰ Vö. pl. Liv. IX 6, 7: *iustus omnibus hospitalibus . . . funguntur officiis*. XLII 24, 10: *munera ex instituto data utrisque aliaque hospitalia*. Tac. ann. XIV 24, 31: *hospitale*

donum . . . tradebant. — *Auxilia* helyett természetesen *munera* is elképzelhető.

[*L(ucio) Tampio L(ucii) f(ilio) F[laui]ano/co-(n)s(uli) (iterum) III vir(o) qu(aestori) Aug(usti) praet(ori) cand(idato) Cae]s(aris) pro co(n)s(uli) p[rovinciae] | Africae extra sortem leg(ato) Au]g(usti) pro pr(aetore) Pann[oniae] | curatori aqu[arum].⁵ [Huic senatus auctore Imp(eratore) Caes(are) Vespasiano Aug(usto) triu[m]phalia ornamen[ta] decrevit | ob res in Pannonia prospere gestas in qua] opsidibus a Tran[s]danuviana[rum] gentium principibus acceptis equitibus et ped[it]ibus omnibus ex [gente Iazu]gum remissis Sueborum regibus ad auxilia hospit[alia] praestanda [compulsis] | pacem provinciae tempore civilis motus confirmavit] L(ucius) Tampius Rufus [— — —].*

A szorosan vett cursus első két sorában (2–3. sor) természetesen csak a megmaradt töredéken olvasható tisztségek a biztosak, az ornamenta-indoklás (5–9. sor) pedig csak tartalmában, nem szó szerinti megfogalmazásban valószínű. Annyi azonban kiderült talán, hogy a fondi felirat nem bizonyítja túlpárti barbárok Pannoniába telepítését, de fényt vet azokra a módszerekre, amelyekkel a római határokat a koracsászárkorban, a kliensállamok rendszerének virágkorában biztosították. Ezek a diplomáciai módszerek hatásosabbak voltak, mint a Duna mentén felsorakoztatott csapatok százai.

Mócsy András

TAMPIUS FLAVIANUS IN PANNONIEN

Auszug

Das Inschriftfragment CIL X 6225=ILS 985 (Fondi, Latium) enthält den Cursus des Tampius Flavianus, Statthalter von Pannonien im Vierkaiserjahr, der für seine Tätigkeit an der Donau die Triumphalinsignien erhielt. Der Cursus ist *aufgehend* (69: Legation in Pannonien, 73: cura aquarum) und lässt sich hypothetisch lückenlos ergänzen. Das Prokonsulat in Afrika fällt vor die Legation in Pannonien (nach 69: Syme). Die Zeilen 5–9. sind bisher nur zum Teil ergänzt worden (Mommsen, Alföldi und zuletzt Reidinger), wobei in Z. 8. die Erwähnung einer Übersiedlung von Barbaren nach Pannonien erblickt wurde (*ad vectigalia praestanda traductis* nach Alföldi). Da die Triumphalinsignien offenbar nicht für unbedeutende Plänkeleien an der Donaugrenze oder nicht für eine blosse Umsiedlung erteilt werden konnten, musste die Tätigkeit des Tampius aussen- und innenpolitisch von grösserer Bedeutung gewesen sein. Da aber Tacitus nichts über Kämpfe an der pannonischen Donaugrenze zur Zeit der Thronwirren berichtet (hist. I–IV), obwohl er der Lage der entblössten Reichsgrenzen grosse Aufmerksamkeit schenkte, darf der Schluss gezogen

werden, dass die in CIL X 6225 aufgezählten Taten des Tampius mit den diplomatischen Schritten im J. 69 zusammenhängen, die, wie Tacitus selbst berichtet (hist. III 5), zur Sicherung der Donaugrenze mit Erfolg unternommen wurden. So wird es auch begreiflich, warum Tacitus nichts von Grenzkämpfen in Pannonien gewusst hat: an der Grenze Pannoniens herrschte in den kritischen Jahren Ruhe. Hat aber Tampius nichts weiteres verrichtet (vgl. auch Tac.: *natura ac senecta cunctator*), dann wird man in der Inschrift aus Fondi einen Parallelbericht zu Tac. hist. III 5 erblicken dürfen. Den Ergänzungsvorschlag s. im ungarischen Text. Es ist durchaus wahrscheinlich, dass Tampius gerade für diese Leistungen mit den Ornamenta ausgezeichnet wurde, weil a) 69 Licinius Mucianus für noch fragwürdigere Leistungen die Ornamenta erhielt (Tac. hist. IV 4). b) der anfänglich unschlüssige Statthalter schliesslich die Ruhe Pannoniens im kritischen Augenblick sichern konnte, c) die Sicherung Pannoniens wesentlich zum Erfolg der Partei Vespasians beigetragen hat.

A. Mócsy

A HONFOGLALÓ MAGYAROK LÓSZERSZÁMÁNAK NÉHÁNY TANULSÁGA

Az egyik leggyakoribb és látszólag igen kevés kérdést felvető tárgycsoport: honfoglalóink zabláinak, kengyeleinek vizsgálatával kísérlem meg bemutatni, hogy a legigénytelenebb tárgyak is miként tanúskodnak a múlt idők emberének leleményességéről, találékonyságáról, miként segítik elő az egykori élet teljességének, a társadalom legbonyolultabb szövevényeinek megértését.

A lószerszám vas tartozékainak nagy változottságával szeretném bizonyítani a honfoglaló magyarok „vasverő mestereinek”, azaz kovácsainak nagy mesterségbeli tudását, alapos hozzáértését, hiszen a felszerelési tárgyak közötti különbségek, egy-egy darabnak látszólagos aránytalansága, a szabályostól való eltérése éppen nem kezdetleges gyakorlatra, fogyatékos ismeretre, gondatlanságra vall, hanem hosszú időn át felgyülemlett tapasztalat eredménye. A tárgy épp így lett legalkalmasabb bizonyos célra, feladatra — a különböző fajták használóik sajátos igényeit elégitették ki. Szeretném végigkövetni, milyen szándék, tapasztalat vezette a mester kezét, amikor a tárgy célszerű formáját kialakította; a különféle módon megalkotott tárgyak mirevalóságát törekszem megvilágítani.

A lovasélet eszközanyagának vizsgálata már csak azért is sokat árulhat el nekünk a régmúlt idők társadalmának szervezetéről, az egyes rétegek életmódjáról, kapcsolatairól, mivel ezek a tárgyak egyaránt megtalálhatók a különböző életkorú nők és férfiak, sőt a gyermekek sírjában is, mégpedig a legszegényebbek kivételével valamennyi társadalmi rétegnél. Nincs is még egy

tárgycsoport, amely ilyen széles körben lenne tanulmányozható. Ugyanakkor még a rangos ötvösemlékek eredetével szemben kétkedők számára is vitathatatlanok kell lennie, hogy ezek a mindennapi használatra szánt, többnyire dísztelen tárgyak magyar mesterek kezemunkái.

Itt közrebocsátott dolgozatom része egy olyan nagyobb munkának, amelyben a tárgyi forrásanyag további tüzetes elemzésével szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy honfoglaló őseinkről valós kép bontakozzék ki. Mondanivalómat még itt-ott csiszolnom s főként bővítenem, irodalmi utalásokkal gazdagítanom kellett volna, itt alig változtattam azon a szövegen, amely előadásként elhangzott.¹ A dolgozat átdolgozására még gondolok, de úgy vélem, e szövegezés is rejt magában tanulságokat. Főként azt rögzítem, amit a tárgyakon végzett aprólékos vizsgálatok nyomán magam szűrtem le biznyságul, továbbá mindazt, amit ásatások napjaiból ellopott órák gyűjtőútjain pásztortoktól, csikósoktól,² kiváló lovasszakértőktől³ tudakozódva, hosszú évek során át hallottam. Képeimmel csupán megfigyeléseimet szemléltettem, nem törekedhettem arra, hogy a lófelszerelési tárgyak változatainak teljességét bemutassam.

I.

A különféle zablák rendeltetése

A zabla tárgyalásával kezdeném, amely legfontosabb eszköze a lovasembernek, hogy a lóra akarataát rákényszerítse. A hatásálat irányításához, a megálláshoz, az irányváltoztatáshoz nél-

¹ Az előadás elhangzott a szegedi József Attila Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Intézete, valamint a Móra Ferenc Múzeum közös rendezésében megtartott Harmadik Régészeti Tudományos Ülésszakon 1965. november 19-én, Szegeden. Az előadás szövegét itt adom közre először.

² 1958 tavaszán, a tiszánánai honfoglalás kori temető első sírjainak ásatása során az akkoriban 77 éves Berényi József Béla pásztoremberrel (Tiszánána, Dinnyeshát pusztai lakossal) beszélgettem első ízben arról, miért lehetett eltérő a pásztorzablák két szájlvasa. Ez időtől fogva minden alkalmat felhasználtam arra, hogy a lovaséletben jártas pásztorok véleményét a dolgozatban szereplő kérdésekről összegyűjtsem. Sok értékes tapasztalatával ajándékozott meg a nagy mesélőkedvű, ízes beszédű Tóth Bálint (Hajdúszoboszló), egykori hortobágyi csikós, aki utolsó beszélgetésünkkor, 1960-ban 70 éves volt. Megvallattam olyan nagyhírű debreceni pásztorembereket, mint Bujdosó János, Czinege János, Fülöp Sándor. Rajtuk kívül Hajas Páltól (Hortobágy-Pentezug),

id. Havanyecz Józseftől (Tiszaeszlár), Juhász Józseftől (Kékcse), Kiss Jánostól (Nádudvar), Lubiczki Andrásztól és Lubiczki Józseftől (Tiszaeszlár), Lucskai Istvántól (Tiszalök) nyertem használható adatokat, és másoktól is, akikkel a szabolesi, hajdúsági ásatásokon, terepbejárásokon csak futólag, útközben ismerkedtem meg, s nevüket sem jegyezhettem fel. A zabla-beccsatolás módjának, a szarvasi csonttárgy rendeltetésének megfigyeltetésében nagy segítségemre voltak Garai Lajos, R. Tóth István, Szarvas István, Zabos Péter, mindannyian hortobágy-mátai csikósok, valamint Kányási István, a debreceni Déri Múzeum alkalmazottja, aki egykor fiatal éveit csikósbojtárként töltötte a Hortobágyon. Készséges segítségükért ezúton is köszönetet mondok.

³ Sok elméleti kérdés megoldásában, a helyenként ellentmondó adatok értelmezésében igen értékes segítséget kaptam dr. Antonovits Dániel bálolnai méntelepvezetőtől, Máchánszky Gyula mezőhegyesi lovasedzőtől, valamint nagyapámtól, legidősb Dienes Istvántól. Fogadják mindannyian hálás köszönetemet.

különbözhetetlen; a lovas testsúlyának áthelyezése, térdének szorítása, combjának izomereje nem elég arra, hogy a lovat megállítsa, kormányozza. A lovas a zabla segítségével tartja markában a nagy erejű hátasállatot.

Nyelvünk képes kifejezéseinek egész serege igen szemléletesen tanúskodik a zabláknak, a fegyvelmezés, a szabadságkorlátozás eszközének fontosságáról. Azt mondjuk, hogy „féktelenül”, „zabolátlanul” élvezzük az életet, de aki böles, vágyait, indulatait „megzabolazza”, „zabolán tartja magát”, azaz „kézben tartja a gyeplőt”, még akkor is, ha képzelete „fékezhetetlenül” csapong. Szemléletessége miatt még a lóval bánni nem tudó embernek is aligha kell magyaráznunk, mit jelent az a szokásszólás, hogy „a ló szájára van eresztve”, vagy ennek ellentéte, amikor „rövidebbre fogják a kantárszárat”, tehát „visszafogják a ló száját”; s noha a „fékevesztett” kifejezés a köznyelvben már fel sem idézi a ló képzetét, értelme mégsem vitás senkinek. A zabla jelentőségére népünk példabeszédekben is utal: „A jó lónak zabla kell, nem ostor”, „Zabola, fék, ostor a déleg lovat is megtöri”, „Zabla nélkül a ló sohasem lesz en jó”, „Zabolátlan lovat nehéz megtartóztatni”, „Fortélyos lónak jó kantár kell”, és még sok hasonló.⁴

Zabla honfoglalóink hagyatékában a legkülönbözőbb változatokban található. Legáltalánosab-

⁴ A lóval és lószerszámokkal kapcsolatos szokásszólásokat itt és a dolgozat más helyein a következő munkákból vettem: Erdélyi J., Magyar közmondások könyve. (Pest 1851) 225.; Margalits E., Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. (Bp. 1897) 396, 412, 508–513, 762.; Pórá F., A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve. (Bp. 1907) 318, 319.; Herman O., A magyar pásztorok nyelvük. (Bp. 1914) 35, 37.; Kertész M., Szokásmondások. (Bp. 1922) 29–33.; Szabó E., Nyr 23 (1894) 161.; Rédeyné Hoffmann M., MNy 21 (1925) 259–263.; Gelei J., Nyr 74 (1950) 38–45.

⁵ Az 1. képen bemutatott csikózablák — 1. Vereb-ről: Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) II. 487., III. 347. t. 3.; MNM. lelt. sz. 21/1853. 13.; — 2. Bodrogszerdáról: Uo. II. 459., III. 339. t. 11.; MNM lelt. sz. 116/1897. 25.; — 3. Muszkáról: Uo. II. 651., III. 429. t. 9.; MNM lelt. sz. 45/1898. 8. — A leletkataszterben a 48/1898. lelt. sz. téves (1. Fehér G.—Éry K.—Kralovszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Rég. Tan. II. Szerk. Szőke B. [Bp. 1962] 55., 694. címszó), a helyes szám 45/1898. 1–9. — 4. Bodrogszerdahelyről: Erdélyi I., Nyírmé 4–5 (1961–62) 22., 9. kép 2. sz. sírrajz, 24., VII. t. 1.; MNM-Népv.-kori leltárkönyve 10/1941. 10.; A 12. képen látható csikó-zablák — 1. Bodrogszerdahelyről: Erdélyi I., i. m. 27., VI. t. 1. — A zabla a csehszlovák kutatók által visszahagyott szórványleletek közül való, a képaláírás a közleményben téves. MNM-Népv.-kori leltárkönyve 10/1941. 69.; 2. Magyarhomorogról: Dienes István ásatása, a temető 7. sírjából; MNM. leltározatlan; 3. Neszmélyről: Hampel, J., Alterthümer... II. 478., III. 343. t. B. 4.; MNM. lelt. sz. 91/1877. 1.; 4. Bezdédéről: Uo. II. 515., III. 356 t. A. 5.; MNM lelt. sz. 86/1896. 35–36.

⁶ Hampel, J., Alterthümer... II. 651., III. 429. t. 7.; MNM. lelt. sz. 45/1898. 9.

⁷ A mai négykarikás zabláknak a fék szíjához kapcsolódó karikák nincsenek gyűrűbe foglalva, szabadon csúsznak a szájvason. E zablafajta előnyéről: Pettkö-Szandner T., A magyar kocsiság. (Bp. 1931) 175–176.

⁸ A 3. kép oldalpalcás zablá — 1. Esztergomból: Hampel, J., Alterthümer... II. 860., III. 512. t. B. 3.; MNM. lelt. sz. 39/1902. 9. — A leletkataszterben a 35. oldalon a 303. címszó alatt a 83/1900. lelt. sz. téves, a felsorolt leletegyüttes helyes száma 39/1902. 1–9.; — 2. Neszmélyről: Hampel, J., Alterthümer... II. 477–478.,

bak a tört szájvasú, csuklós, két pofakarikás, ún. csikózablák (1. és 12. kép).⁵ Ezek fejlettebb változata, amikor a szájvasak külső végein ellentétes síkban, egymásra merőleges két gyűrűt képeztek ki, amelyekbe négy karika illeszkedett. Ilyen például a muszkai ezüstberakásos zabla (2. kép 1).⁶ A belső gyűrűk által tartott nagyobb karikákhoz csatolták a pofaszíjat, a külső kisebbekbe a fogószárat. A zabla ily módon bizonyos fokig függetlenül a féktől, ami a ló finomabb vezérlését tette lehetővé.⁷ A kétkarikás zabláknál ugyanis, melyeknél ugyanazon karikába fűzték a fék pofaszíját és a vezetékszárat, a féken is rögzített karika a zablát nehezen mozdíthatóvá tette. Azáltal, hogy a zabláknak a fékhez való erősítésére, valamint a fogószár bekapcsolására külön karikákat alkalmaztak, a zabláknak a kormányzásnál nagyobb lett a játéka. Ugyanakkor a féken is biztosabban áll a zabla, és e nagyra méretezett karikákat, amelyek a ló pofájához simulnak, az állat nem tudja szájába behúzni. Hasonló a rögzítési elve az oldalpalcás zabláknak is (3–4. kép és 5. kép 1–2),⁸ itt a pofarúd füle kapcsolódik a pofaszíjhoz, míg a vezetékszár a külső karikába illeszkedett. A pofarudas

III. 343. t. B. 3.; MNM. lelt. sz. 91/1877. 2.; — 4. kép. 1. Kenézlőről: Fettich N., Arch. Ért. 45 (1931) 88., 66. kép; MNM. lelt. sz. 55.7.9. A; — 2. Tarnaörsről: az 1–9. sz. sírok szórványanyagából, Dienes István ásatása; MNM. lelt. sz. 60.1.14. A; — 5. kép. 1. Tinódról: Oldalpalcás zabola, kovácsolt vasból. Egyik szájvasa és pofakarikája hiányzik. Pofarúdjai szélesek, laposak, enyhén hajlítottak, mindkét végük csúcsos. A pofarúdhöz ívelt nyakkal félkörös záródású fül csatlakozik, kétoldalt kis csőrrel. Az oldalpalcák közepén félkör alakú áttörés, amelybe a pofakarika illeszkedik. Az oldalpalcáknak a ló pofájával érintkező hátsó oldala sima, díszítetlen, külső felületükön viszont ezüstberakás: középen, hosszában ezüstcsík, ennek mindkét oldalán, a kiugró nyakon, valamint az oldaltág külső élén körben ezüst gömböcskék sora. Az ezüstberakás Zoltán Tamás, az Iparművészeti Főiskola Ötvös Tanszékének tanársegédje szerint a következőképpen készülhetett: A zablarudak közepén vésővel árkot vágtak, melynek oldalait fecskefark alakúra, vagyis alja felé szélesedőre képezték ki, hogy a belekalapált anyag ne hulljon ki. A csatornába befektetett ezüstrudacsok V alakú eszközzel ütötték bele, úgy, hogy felül gerince maradjon. Az ezüst gerincebe élvágó poncolóval fenyőtű mintát ütögettek. Hasonló lefelé szélesedő lyukakba homorú végű eszközzel kis ezüstdarabkákat vertek be, amelyek így gömbfejú szögeknek hatnak. A pofarudak H = 13, ill. 13,2; Sz = 1,9, a fiúknál 4,8, ill. 4,9; a szájvas H = 8,7; a karika Átm = 3,2 cm. A zabla a MNM — Népv.-kori leltárkönyvében azonosíthatatlan, ismeretlen lelőhelyű, régi honfoglalás kori anyagként szerepel, 97/1950. 3. sz. alatt. Pulszky F. (ÉTK 14 [1890] X. 13., 16.) a galgóczi leletek között említi ezt az „ezüst szegekkel díszített vas zablá”-t, s mivel ma a galgóczi leletegyüttesben zabla nincs, hihetőnek véltük, hogy a díszes tárgy valóban a galgóczi sírban nyugvó rangos férfi felszereléséhez tartozott. Noha a galgóczi régiségeket ismertető első közlemények (Rómer F., Arch. Ért. 1 [1869] 105.; 4 [1871] 165–166.) nem említik, úgy hittük, Pulszkyknak volt a tárgy eredetéről valamilyen adata, utóbb került az be. Ezt megerősíteni látszott, hogy a zablával előkerült, Pulszkyknál is szereplő kerek kengyelvasat Nagy Géza egy helyütt maga is a galgóczi leletekhez számítja (Arch. Ért. 11 [1891] 121.). Magunk is így tüntettük fel tehát a párizsi magyar művészeti kiállításon (Dienes, I., L'art au temps de la conquête Arpadienne. L'art de Hongrie du Xe au XXe siècle. [Paris 1966] A katalógus 21. tétele).

zablák készítését az a tapasztalat tette szükségessé, hogy ha a zablakarikája kis méretű volt, hirtelen fordításnál az mindenestül becsúszhatott a ló szájába. Az oldalpálca ezt akadályozza meg: a legakaratosabb természetű ló sem tudja behúzni a pofakarikát — ezzel biztosan foghatott a lovas. Rendeltetését ismerve nem is meglepő, hogy oldalpálcás zabláink java része női sírokból⁹ kerül elő, és ha férfisírban találjuk, az rendszerint rangos férfiember sírja.¹⁰ A gyengébb karú asszony nép, gyermekek, az éltes korú felnőttek és a kevésbé harcedzett előkelők használták tehát.

Épp ezért ezek legdíszesebb zabláink is, gondoljunk csak az állatfejes hencidai,¹¹ a gombos végű koroncói,¹² az ezüstberakásos tarcali¹³ és pestszenterzsébeti,¹⁴ az árkolással díszített beregszászi,¹⁵ a bronz pofarudas agárdi,¹⁶ salamoni,¹⁷ kisdobrai,¹⁸ geszterédi¹⁹ zablára vagy a különböző bordázott oldalpálcájú²⁰ zablákra. Ez utóbbiak

némelyikénél, pl. az egyik tarnaörsi (4. kép 2) vagy a felsőbalotai²¹ zablánál kétségtelenül megfigyelhető, hogy az éles kiszögellésekkel és finom barázdákkal díszített oldalpálcaik igen fejlett kovácsolási eljárással készültek. A felhevített vaspálcát a pofarúd negatív mintáját tartalmazó süllyesztékbe verték bele egy felső, ugyan-csak megfelelő vájattal ellátott eszköz segítségével. Az üténymokat őrző finom hornyolatok tanúsítják, hogy csakis ily módon, leginkább a mai odorüllőhöz hasonló felszereléssel készülhettek. A mintás süllyeszték természetesen a készítendő tárgynál rövidebb is lehetett, és a vasrudacsát folyton továbbbesúztatva formálhatták ki a kívánt hosszúságot. A minta elemeinek ilyen tökéletes illeszkedése azonban ez esetben csak úgy képzelhető el, ha az utolsó, már megformált kiszögellést minden továbblépésnél a forma végső homorulatába helyezték.²² Oldalpálcáinak különlegesen szép és finom díszítése miatt érdemel figyelmet az ezüsttel taufrozott tinódi zablak is (5. kép 1), amely minden bizonnyal a honfoglalás kori magyar vagy besenyő emlékek közé sorolható.²³ Sajátos csoportja oldalpálcás zabláinknak a csont pofarudas zablaké. A szarvasagancs ágából való oldalpálca felületét megfaragták, csiszolták, s a világos, fényes csont díszítet-

A zablakalgóci eredetéről megbizonyosodni akarván, tovább nyomoztunk, és így leltük fel a tárgy eredeti leltári számát: 46/1877. 2. Megtuttuk, hogy lelőhelye a Fejér megyei „Tinód pusztá, a Pintér—Varga család temetője” (vö. még 46/1877. 3. — kerek kengyel; 52/1878 és 65/1878 — két szablya). A galgóczi leletgyűjtésből tehát Hampel József (Alterthümer... II. 454.) és Fettich Nándor (A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21 [Bp. 1937] 76—77.) helyesen zárták ki a zablát és a többi oda nem tartozó tárgyat. Az ezüstberakásos zablak és a Tinódon előkerült többi tárgy lelőhelyét Nagy Géza későbbi munkáiban már helyesen tünteti fel, a kor-meghatározásban azonban bizonytalan. A láthatóan össze nem tartozó leletgyűjtést épp a zabláról ítélve egyszer honfoglalás korinak (Arch. Ért. 13 [1893] 322.; A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi S. I. [Bp. 1895.] 50. után következő „Ősmagyar régiségek a Magyar Nemzeti Múzeumban. I.” jelzetű kbp. 321.), máskor pedig a kengyel és a szablyák alapján XI—XII. századnak tartja (Arch. Ért. 16 [1896] 351., 365.; Nagy G.—Nemes M., A magyar viseletek története. [Bp. 1900] 82—83., 221., 123. j., XXIII. t. 17, 18, 31—32.). Ez utóbbi kor-meghatározásban, úgy tűnik, történeti megmondolások is vezettek. Árpád-kori besenyő emlékeket sejt bennük (Csallány G., NyírME 2 [1959] 56., VIII. t. 1.). Szerintünk a zablak nagy valószínűséggel a honfoglalás kori emlékekhez sorolható. Meg kell említenünk, hogy Kralovánszky Alán a sárbogárdi Tinód pusztán olyan X. századi — meglehetősen szegényes — temetőt tárt fel, amelyben mind ő (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. 178—180.), mind K. Éry Kinga (A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján c. s. a. levő tanulmány) a magyar törzsszövetséghez csatlakozott besenyők nyugvóhelyét gyanítja. Nem lehetetlen, hogy az ezüstberakásos tinódi zablak az e vidéken élő besenyők egyik külön temetett, rangos vezetőjéé volt. A leletkataszterben szereplő tinódi szablya (helyesen: szablyák) — amennyiben az irodalmi utalás helyes — ugyancsak a Fejér megyei Tinódról való, a leltárkönyv szerint a zablával és kengyellel azonos lelőhelyről, s nem Romániából (Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A., i. m. 78., 1099. címszó.); — 5. kép 2. Ism. lelőhelyről: MNM. lelt. sz. 146/1880.69. E zablak báró Révay Ferenc szklabinjai földbirtokos ajándékaént került a MNM-ba. Az ajándékozó lakhelye sejteti, hogy felvidéki eredetű lehet. A honfoglalás kori emlékeanyaggal való kapcsolatát a Szerencs vidéki zablak (10. kép) bizonyítja. Hasonló magyarországi eredetű zablak látható még: Szendrei J., Magyar hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon. (Bp. 1896) 56.

⁹ L. pl. a rozettás lószerszámmal temetett nők sírjait, felsorolásuk: Szőke B., Arch. Ért. 81 (1954) 119—137.; Ua., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. (Bp. 1962) 11—18. Szőke ez utóbbi helyen meg is jegyzi, hogy e sírokból szinte kivétel nélkül pofarudas zablak kerül elő. — Dienes I., MFME (Szeged 1956) 36—54.

¹⁰ L. pl. a geszterédi törzsfői (?) sírt (Kiss L., A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. AH 24 [Bp. 1938] 14., I. t. 89., IX. t. 7.), a zempléni nemzetségfői (?) temetkezést (Budinskij—Krička, V., Staromád'arský nácníky hrob zo Zemplína. AR 17 [1965] 330., 101. kép 6.). A tarsolylemez sárok közül a kenézlői 3. sírt (Jósa A., Arch. Ért. 34 [1914] 307., XII. kép. 308.), a kenézlői 28. sírt (Fettich N., Arch. Ért. 45 [1931] 81., 53. kép. 84.), a tarcali sírt (Hampel, J., Alterthümer... II. 602., III. 405. t. 3.). Az igen gazdag anyagú beregszászi sírt (Hampel, J., Alterthümer... II. 626., III. 416. t. 7.) stb.

¹¹ Fettich N., AH 21 (1937) 96., 98., LXXXII. t. 2. ¹² László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH 27 (Bp. 1943) 7—9., 17—.; I. t. 1.

¹³ L. 10. j.

¹⁴ MNM. lelt. sz. 1/1936.2.; Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A., i. m. 26., 128. címszó.

¹⁵ Fettich N., AH 21(1937) 85., LXXII. t. 34. — Az árkolásban Fettich Nándor a kihullott ezüstberakás csatornáját gyanítja. Ez azonban kétséges.

¹⁶ Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 100., I. t. 3.

¹⁷ Ua., Alterthümer... II. 684.

¹⁸ Uo. II. 645., III. 425. t. C. 5—6; E zablak oldalpálcája az eredeti közlemény (Dókus Gy., Arch. Ért. 20 [1900] 56., 59., 3. kép 5—6.) és Hampel József szerint rosszézüstből való.

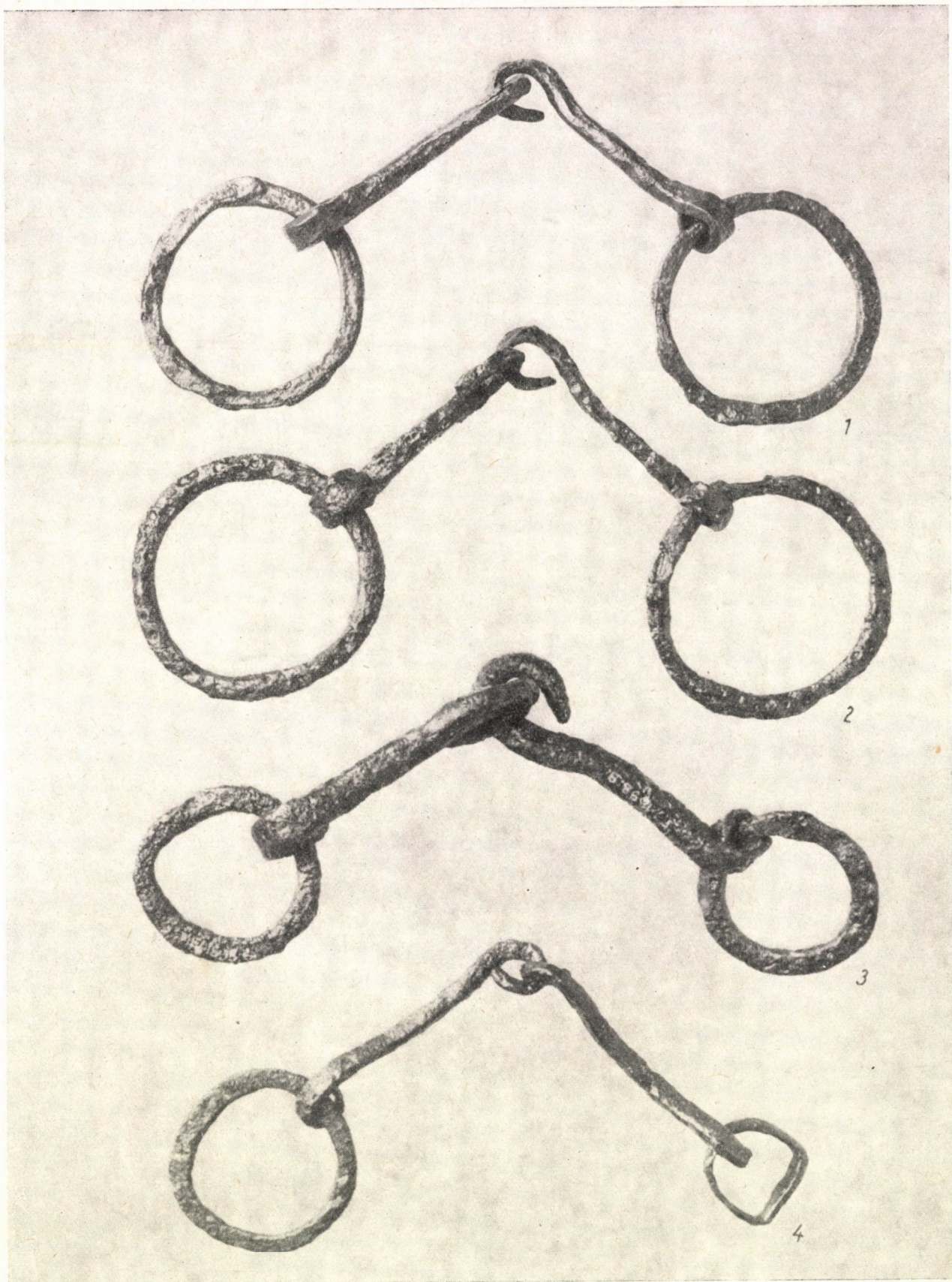
¹⁹ L. 10. j.

²⁰ Hampel, J., Alterthümer... II. 526., III. 368. t. 3. (Csorna-Sülyhegy); II. 850., III. 502. t. B. (Szinyér); továbbá a neszmélyi (3. kép 2), a tarnaörsi (4. kép 2), az ismeretlen lelőhelyű (5. kép 2) zablak stb.

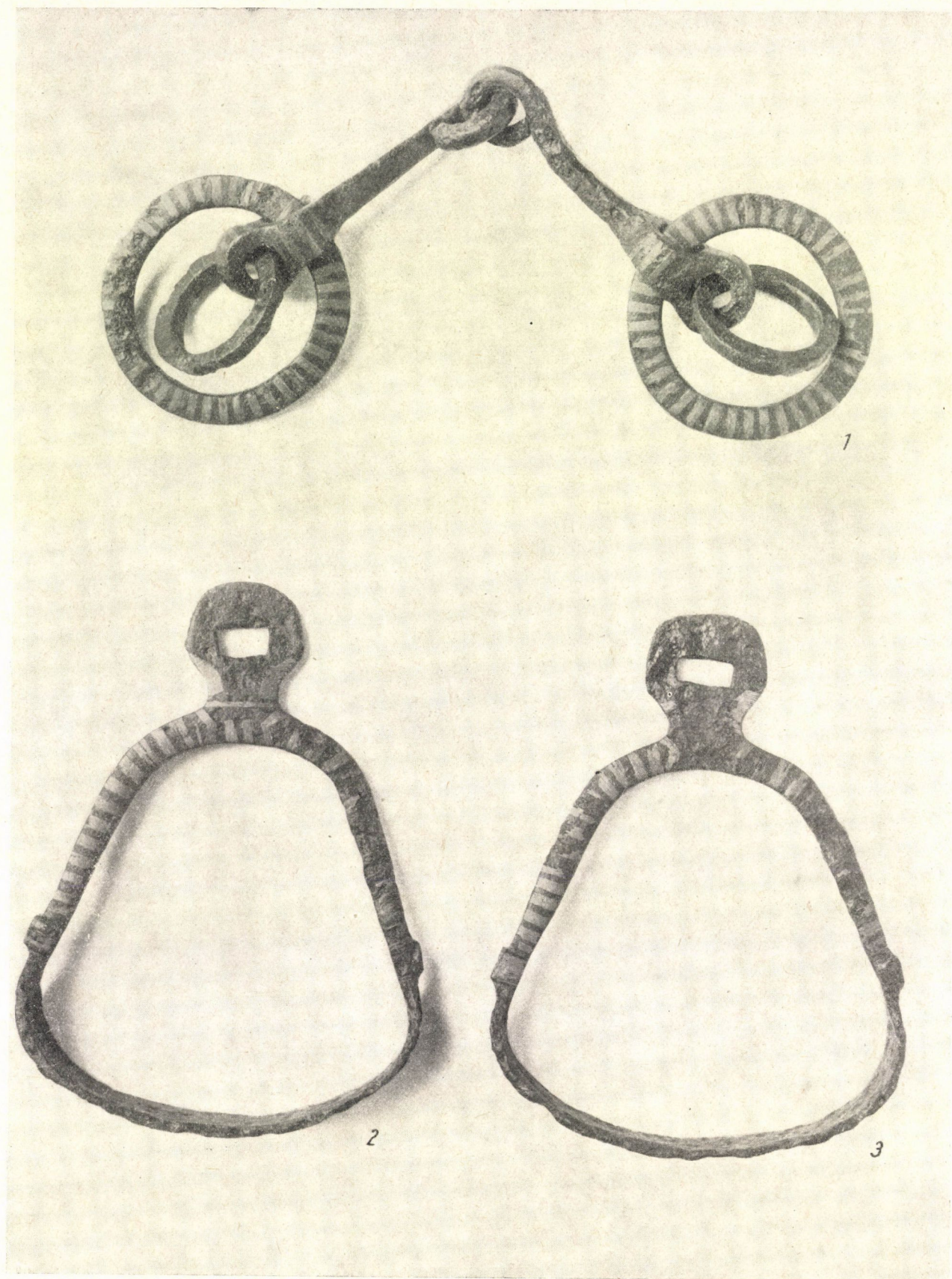
²¹ 1964. július 9-én a rendkívül gazdag felsőbalotai női sír környezetét a Csanda—Zalavári—Molnár—Petrikovits-féle fémkereső műszerrel átkutattuk Zalavári Tiborral együtt. Ekkor bukkantunk rá egy bordázott oldalpálcájú zablak egyik felére. A tárgy a kiskunhalasi Thorma János Múzeumba került.

²² Zoltán Tamás ötvös tanársegédnek, Németh Józsefnek, az Iparművészeti Főiskola hallgatójának, valamint a Vasipari Kutató Intézet szakembereinek: Meszter István osztályvezetőnek, Tardi Pál tudományos munkatársnak szíves közlését ezúton is köszönöm.

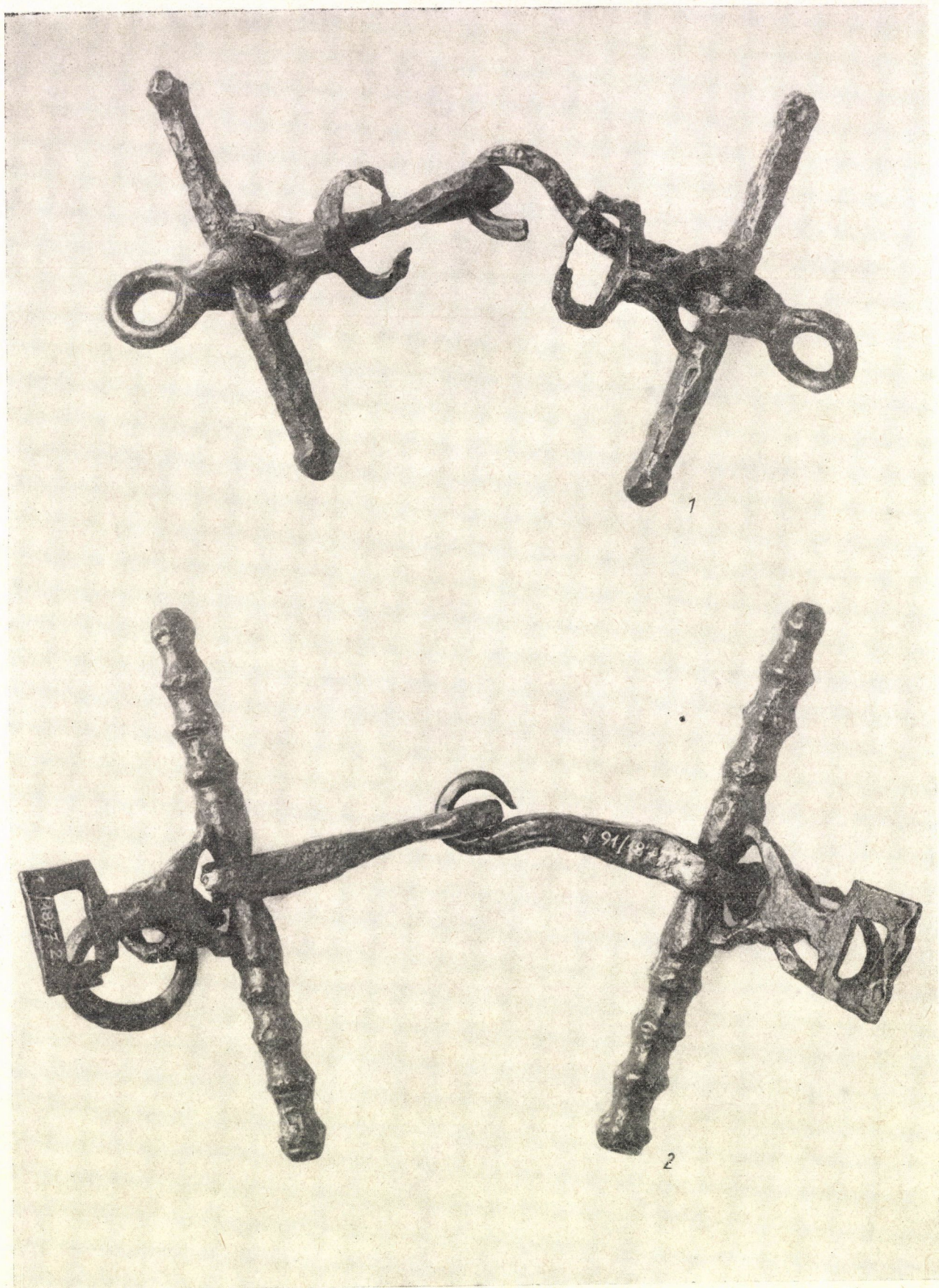
²³ A zabláról részletesen I. 8. j.

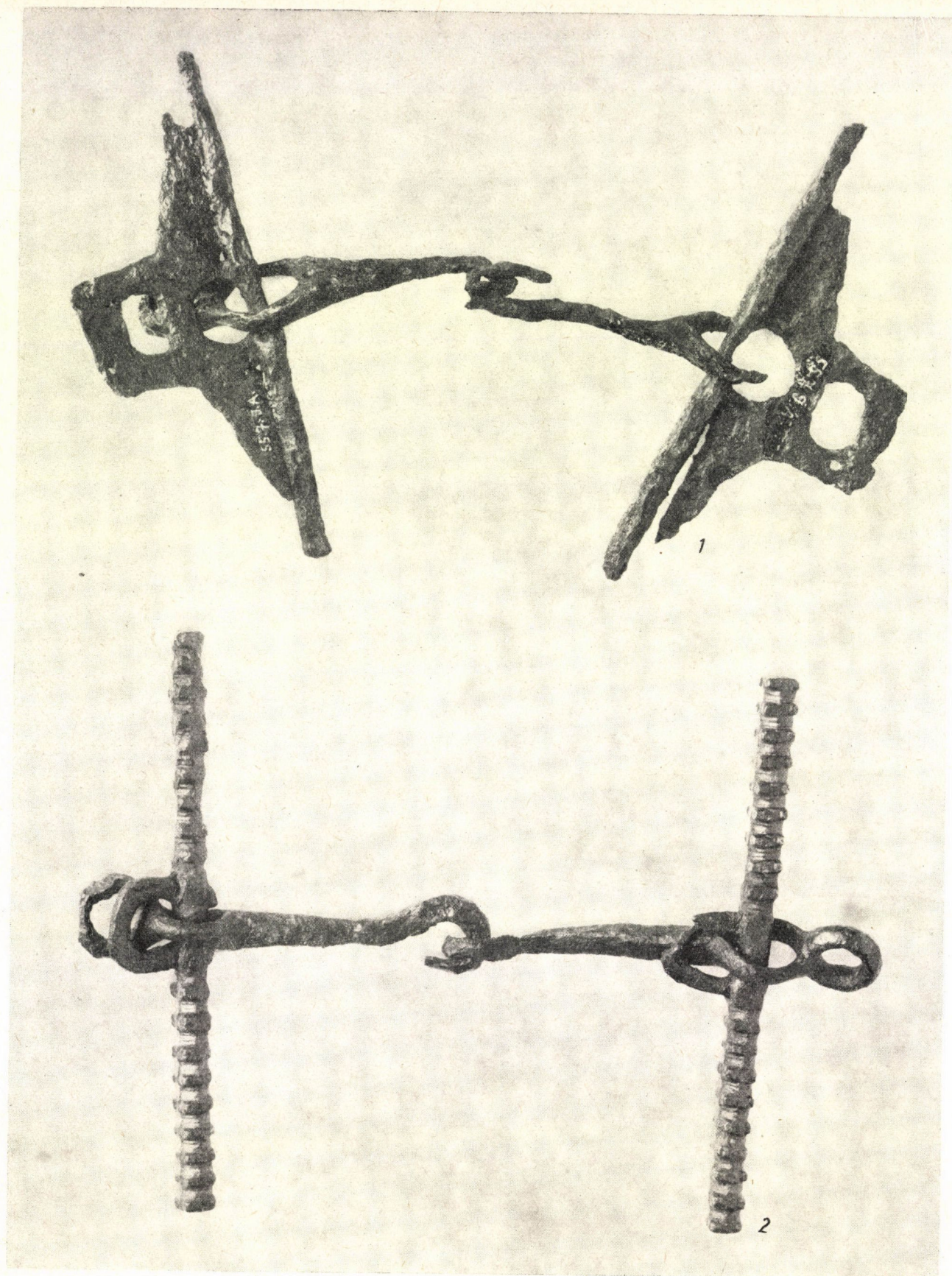
1. kép. Kétkarikás, csuklós szájvasú csikózáblák. 1. Arányos, nagykarikás Verebről. — 2. Nagykarikás Bodrogszerdahelyről. — 3. Vastag szájvasú Muszkáról. — 4. Bodrogszerdahelyről, egyik pofakarikáját tartós felerősítésre alakították ki.
 Рис. 1. Простая узда со складными удилами и двумя кольцами. — 1. Пропорциональная, с крупными кольцами, из Вереба. — 2. Узда с крупными кольцами из Bodroгвеча. — 3. Узда с толстыми удилами из Musки. — 4. Из Bodroгс-сердахея, одно из боковых колец переделано для более крепкого крепления
 Fig. 1. Mors à deux anneaux, à embouchure articulée. 1. Mors symétrique à grands anneaux, de Vereb. — 2. Mors à grands anneaux, de Bodroгвечs. — 3. Mors à grosse embouchure, de Muszka. — 4. Mors provenant de Bodroгszerdahely, dont l'un des anneaux jugulaires était fixé de façon permanente.

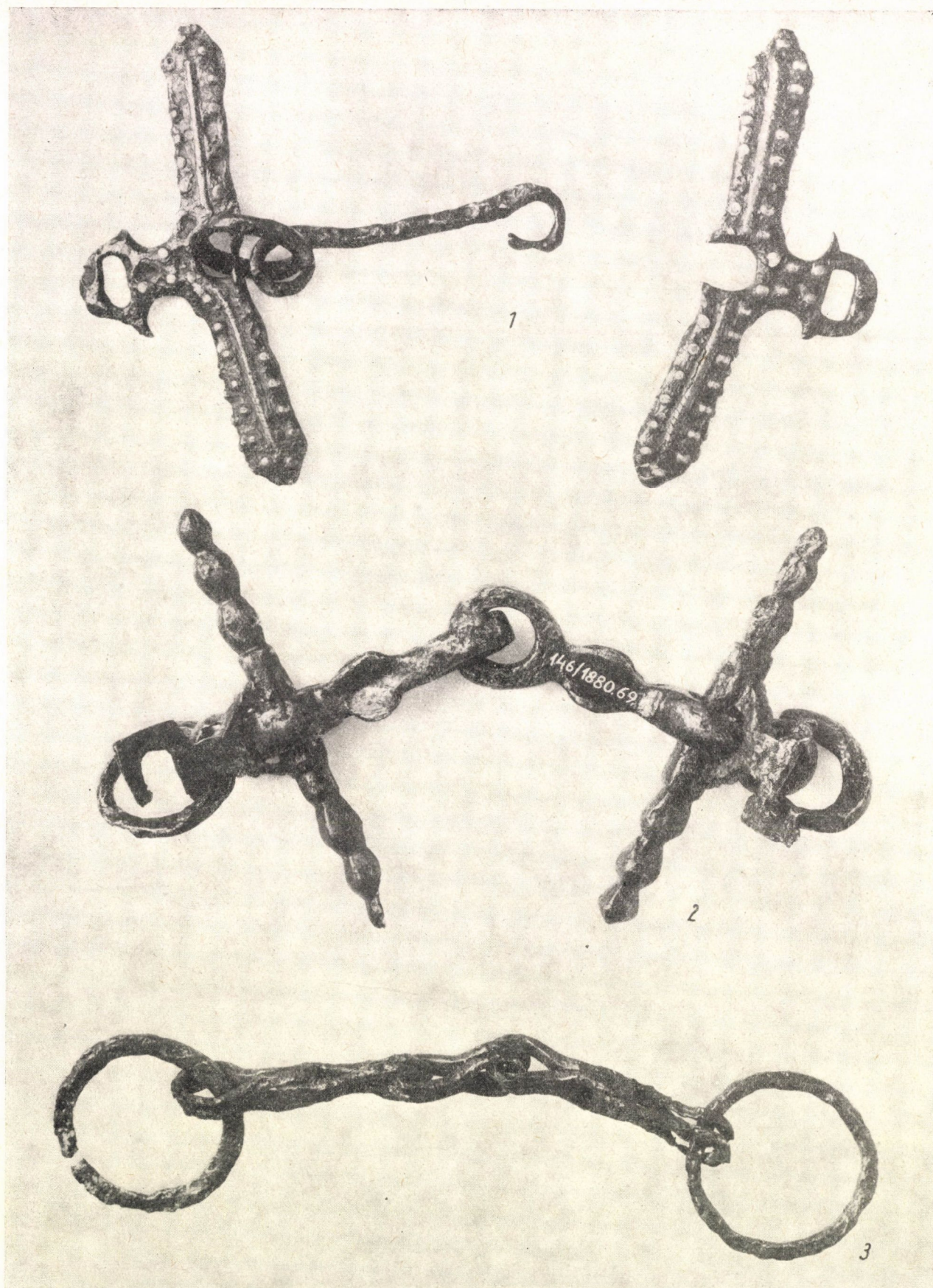
2. kép. Ezüstberakásos négykarikás zabola és súlyos, bő kengyelpár Muszkáról
 Рис. 2. Узда, инкрустированная серебром, с четырьмя кольцами и тяжелые, широкие стремяна из Муски
 Fig. 2. Mors à quatre anneaux, incrusté d'argent, et paire d'étriers lourds et amples, provenant de Muszka

3. kép. Oldalpálcás zablák. 1. Esztergomból. — 2. Neszmélyről
 Рис. 3. Узда с псалями. 1. Эстергом. — 2. Нечмей
 Fig. 3. Mors à baguettes latérales. 1. D'Esztergom. — 2. De Neszmély

4. kép. Oldalpálcás zablák. 1. Kenézlőről. — 2. Tarnaörsről
 Рис. 4. Узда с псалями. 1. Кенезлѣ. — 2. Торнаѣрш
 Fig. 4. Mors à baguettes latérales. 1. De Kenézlő. — 2. De Tarnaörs

5. kép. 1. Ezüstberakásos oldalpálcás zabla Tinódról. — 2. Oldalpálcás zabla, tarajokkal tagolt szájjal, ismeretlen lelőhelyről. — 3. Láncos zabola Kenézlőről

Рис. 5. 1. Узда, инкрустированная серебром и оснащенная псалиями из Тинода. — 2. Узда с псалиями и удилами, имеющими гребенчатое членение. Неизвестное местонахождение. — 3. Цепная узда из Кенезлѣ

Fig. 5. 1. Mors à baguettes latérales, incrusté d'argent, de Tinód. — Mors à baguettes latérales, avec embouchure articulée de crêtes, provenant d'un site inconnu. — 3. Mors à gourmette, de Kenézlő

lenül is mutató lehetett. Ilyen a lebői²⁴ (6. kép) és a tiszaderzsi²⁵ zabla. Néhány gazdag mintázattal díszített példány, mint amilyen a szeghalmi,²⁶ kiszombori²⁷ (7–8. kép), veszkényi²⁸ zabla, vetekszik legszebben kovácsolt fémzabláinkkal. (Hasonló vésett díszítésű agancsos zablák a Szovjetunióban is találhatóak. A 9. képen bemutatott zablára, amely a csernyigovi kerület Ljubecs városa környékén került elő, már A. Szpicin felhívta a figyelmet, mint a magyar anyaggal rokon darabra.²⁹)

6. kép. Agancs-pofarudas zabla Lebőről

Рис. 6. Узда с роговыми псалиями из Лебő

Fig. 6. Mors à baguettes latérales en bois de cerf, de Lebő

Voltaképp az oldalpálcához hasonló célt, vagyis a becsúzás megakadályozását szolgálta a feltűnően nagy pofakarika is; ezek szerint megkülönböztethetünk *kis- és nagykarikás zabolákat is*. (Kiskarikás zablák: 1. kép 3 és 12. kép 1–2; nagykarikás zablák: 1. kép 1–2 és 12. kép 3.)

Külön csoportba kell sorolnunk a *goromba zablákat*. Ezen természetesen nem a megmunká-

lás módját értjük, hanem a zabla hatását. Ezek a kényszerzablák ismét nagy változatosságot mutatnak. Ismerünk olyat, amelynél a szájvasat egymásba kapcsolt, hosszúkás szemekből képzett lánc helyettesíti. Ilyen, ún. *láncoszablát* találtak a kenézli³⁰ (5. kép 3) és nógrádkövesdi³¹ temetőben. Másutt a szájvas dudorral — pl. Szerencs vidéke³² (10. kép) — vagy éles tarajokkal³³ (5. kép 2) tagolt. A csabrendeki csavart szájvasú avar zabla³⁴ (11. kép) a bizonyosság arra, hogy a napjainkban is használatos ún. *csavart* vagy *csavaros zabláknak* is megvolt az előzménye. Célja mindegyiknek azonos; ahogy a pásztorok megfogalmazzák, az ilyen zabla azért jó, mert „a ló nem tudja úgy agyarára kapni”, nem ragadhatja el lovasát. A láncos zablánál a több tagból kapcsolódó szemekre, illetve a másfajtaéknál a tagolt szájvasra a jószág hátsó nagy zápfogaival nem haraphat rá, azaz nem tudja úgy fogai közé szorítani, mint a két sima rudacsokból képzett szájvasat. Lényegesen könnyebb vele fogni a lovat, egész kicsi szárhúzás elég ahhoz, hogy a szájvas kimozduljon fogai közül és érezze gazdája akaratát. Ilyen zablát az használt, aki nem bírta erővel, és vesződés nélkül mindenképp biztosítani kívánta uralmát a ló fölött; de természetesen ilyen alkalmazhattak különösképpen szeszélyes, csökönyös, ellenszegülő lovaknál is. Egy hortobágyi öreg pásztor beszélte el, hogy fiának, aki a kungyörgyi gazdaságban csikós, olyan makacs lova van, hogy a zabla szájvasára huzalt teker, mert ha megszelesedik a ló, csak úgy tudja megtartani.

A zablák leglényegesebb része a szájvas. Különösen az egyszerű, csuklós csikózablánál szembeűnő, hogy legtöbbjük szájrésze mennyire vékony (a bemutatott csikózabla közl az 1. kép

²⁴ 1927-ben került be Lebőről a szegedi Móra F. Múzeumba: egy-egy pár lunulás és szőlőfürtű díszes fülbevaló, egy kengyel pár, hevedercsat és a bemutatott csont oldalpálcás zabola. Lelt. sz. 53.184.1–6. A zabla szájvasától (53.184.2.) elkülönítve, „bogozó”-ként leltározták be (53.184.3.) a 10,6 cm hosszú, teljes keresztmetszetű agancságból való csont oldaltagot. A tárgyat — a fülbevalókból ítélve — női sírból származnak.

²⁵ MNM-Népv.-kori leltárkönyve 34/1933. 1. A pofarudak hosszú, erősen hajló agancságból készültek. A tárgyat László Gyula fogja közölni.

²⁶ Hampel J., Újabb tanulmányok ... 141., 29. t. 1.

²⁷ A kiszombori „E”-jelzésű temető 30. sz. honfoglalás kori sírjából való. Móra Ferenc tárta fel 1930-ban. Férfi sírja lókoponyával és egyszerű mellékletekkel. A vele temetett 7–8 nyílcsúcs azonban bizonyítja, hogy a sírban nyugvó férfi közösségében megbecsült ember lehetett. Agancsos zabláját a szegedi múzeumban két tételben leltározták be: külön szerepelnek a vasból való szájrész töredékei (53.7.55), majd a csont pofarúd egyetlen megmaradt darabja az 53.7.52. lelt. sz. alatt. Ez utóbbit „kés vagy tőrmarkolat”-ként jegyezték be, leletkataszterünk is ekként említi (Fehér G. — Éry K. — Kralóvánszky A., i. m. 49., 575. címszó). A gazdag díszű agancsdarab alakjából ítélve is vitathatatlanul zabla oldaltagjának része, de a sír eredeti kartonján is így tüntetik fel: „...a zablát cölöp leveréssel összetörték, csak egy darabja maradt, egy igen díszesen faragott *csonthengerrel*”. — A 8. képen mutatjuk be a csontmaradványt, amely a baloldali pofarúd alsó fele. Ezen a részen, ahol a zabla

oldaltagja a ló pofájához simult, a szarvasagancsot hosszában kettéffűrészelték, így hátsó oldala lapos, és látszik az agancs szivacsos belseje. Külső felületén kiemelkedő gerincet csiszoltak, alsó végét csúcsosra képezték ki. Külső oldalán vonalas keretben, a háttérből kiemelkedő gazdag leveles minta; mindkét élén pontkörös díszítés. Felső, töredékes végén mindkét oldalt látszik a csonton átfűrt lyukba erősített vaspálcika, azaz a fém pofaszíját tartó fül alsó szára. A csont pofarudat körbefogó vasgyűrű, amelynek külső karikájába a vezetékszárat kapcsolták, a csonton erős rozsdanyomot hagyott. H = 8,1; Sz = fent 2,4, lent 2,6; V = fent 1,5, lent 1,1 cm. A zabla szerkezetét a 7. kép szemlélteti.

²⁸ Liszt F. Múzeum, Sopron. A díszes, fonatmintás oldalpálcájú zablát László Gyula állította helyre és mutatja be.

²⁹ Спицын, А. А., Венгерские вещи X века в России. Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып. 53. (Петроград 1914) 108–110.

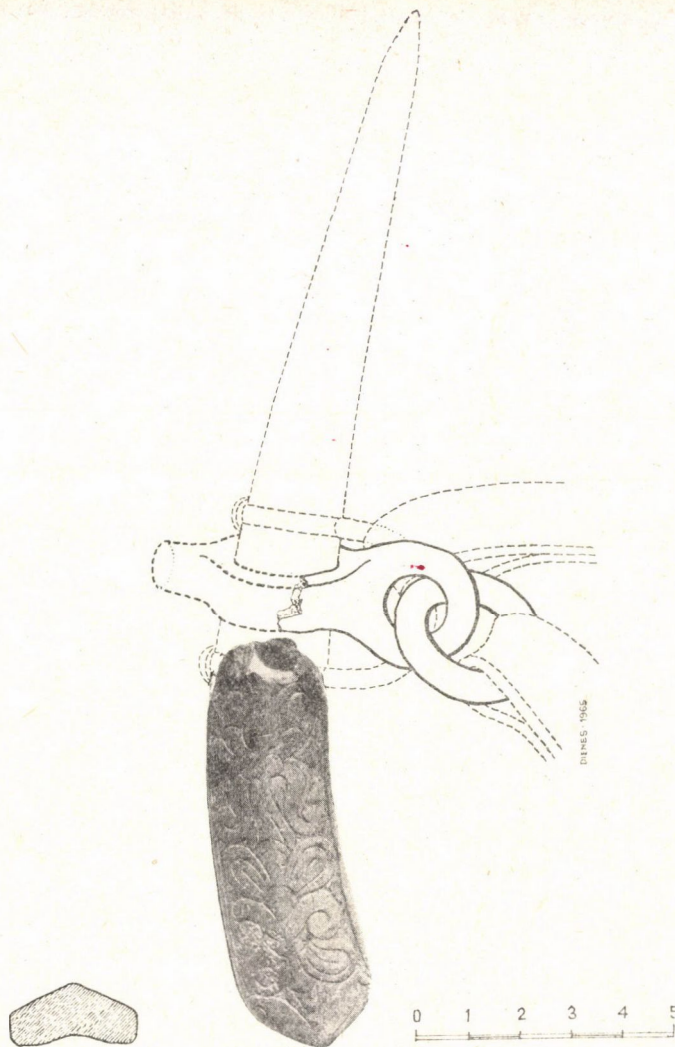
³⁰ A 47. sz. női sírből. A lánc szeméit olyan egymásba kapcsolt karikákból alakították ki, amelyeket ellapítottak és összehajlítottak. Vö. Fettich N., Arch. Ért. 45 (1931) 96., 98., 84. kép; MNM. lelt. sz. 55.17.6.A.

³¹ Patay P., Arch. Ért. 84 (1957) 58., X. t. 16. Az egymásba kapcsolt láncszemek nyolcas alakúak.

³² Fettich N., A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. Szent István Emlékkönyv III. (Bp. 1938) 508., 509., XIII. t. 3.

³³ L. 8. j.

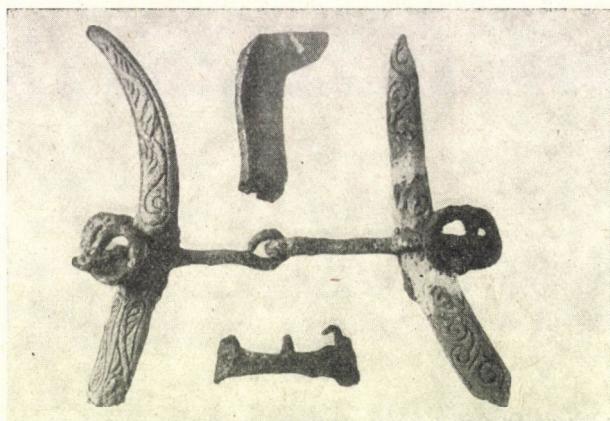
³⁴ Balatoni Múzeum, Keszthely. Lelt. sz.: 10.232.

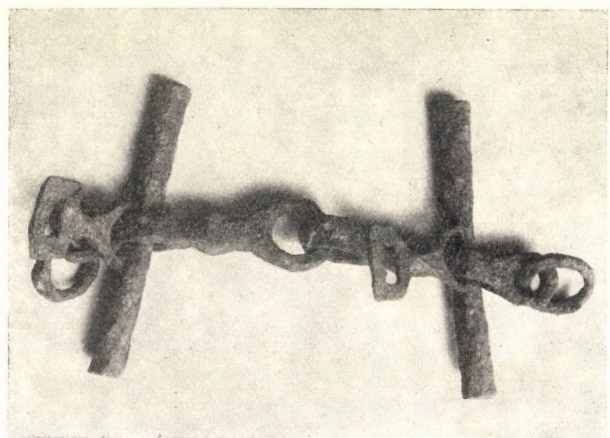
7. kép. A kiszombori díszes csont-pofarudas zabla oldaltagjának helyreállítása
 Рис. 7. Реконструкция кишзомборской орнаментированной узды с костяными псалиями
 Fig. 7. Reconstitution du membre latéral du mors à baguettes latérales en os, richement orné, de Kiszombor

8. kép. A kiszombori agancsos zabla pofarúd-töredékének mintázata elő- és oldalnézetekből
 Рис. 8. Орнамент фрагмента псалия роговой узды из Кишзомбора. Вид спереди и сбоку
 Fig. 8. Le décor du fragment de la baguette latérale du mors en bois de cerf, de Kiszombor, vu de face et de côté

9. kép. Ljubees (Szovjetunió, csernyigovi terület) környékéről való agancsos zabla (Szpicin, A. A. nyomán)
Рис. 9. Роговая узда из окрестностей Любеча (Советский Союз, Черниговская обл.) (По А. А. Спицину)
Fig. 9. Mors à baguettes latérales en bois de cerf, provenant des environs de Ljubetch (Union Soviétique, district de Tchernigov) (D'après A. A. Szpicin)

10. kép. Oldalpálcás zabla Szerencs vidékéről, dudoros szájjavassal (Fettich N. nyomán)
Рис. 10. Узда с псалиями из окрестностей Серенча, оснащенная удилами с выпуклинами (По Н. Феттиху)
Fig. 10. Mors à baguette latérale avec embouchure à bossette, de la contrée de Szerencs (D'après N. Fettich)

1–2, 4 és 12. kép 1–3). Ezek a *vastag, puha szájjavassal* zablákkal (l. 1. kép 3) szemben — amelyek ma a különösen érzékeny szájú lovaknál még gumival is beburkolnak³⁵ — az *éles, kemény zablák* csoportjába tartoznak. Ugyancsak vághatták a ló száját, a mai lovasemberek szemében valószínűs kínzószerszámok. Nem gondolhatunk arra, hogy kivételesen érzéketlen, keményszájú lovaknál alkalmazták, hiszen csikózabláink nagy többsége

³⁵ Wrangel, C. G., Das Buch vom Pferde. (Stuttgart 1927) 267.; Pettkó-Szandtner T., i. m. 177.

³⁶ Tagán G., NÉ 28 (1936) 121–124.

³⁷ Ua., Etn 47 (1936) 104–110; 48 (1937) 73.

³⁸ Széchenyi D., Eszmék a lovaglás és kocsizás köréből. (Bp. 1892) 55.

³⁹ Csallány D., NyírMÉ 1 (1958) 71.

11. kép. Avar kori csaváros zabla Csabrendekről
Рис. 11. Крученая узда аварской эпохи из Чабрендека
Fig. 11. Mors torsadé de l'époque avare, de Csabrendek

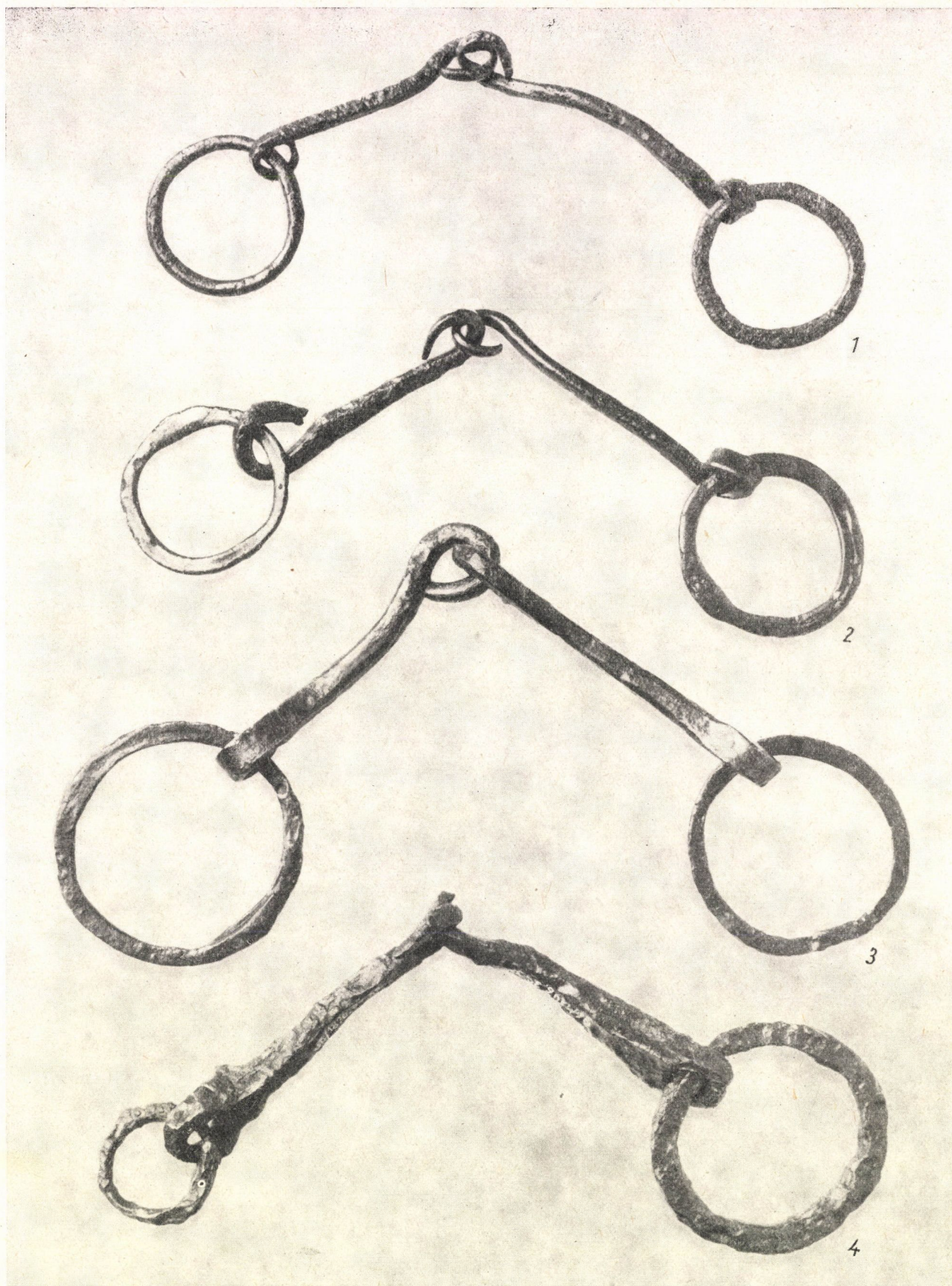
ilyen. Nem lehet véletlen az sem, hogy a szegényes felszerelésű férfisírokban kivétel nélkül ilyenek kerülnek elő. Nyilvánvalóan olyan emberek — pásztorok, harcosok — használták, akik különös kényszert akartak lovukra gyakorolni, akiknek életmódja megkövetelte, hogy lovuk sebes vágta után hirtelen megtorpanjon, gyorsan irányt változtasson, elforduljon. A kényszereszközökre nagyobb szükség is volt, hiszen a lovakat akkoriiban nem a maihoz hasonló nagy óvatossággal, a legkíméletesebb módon és eszközökkel tanították, lovagolták be³⁶ — noha tudunk arról, hogy a lovasnépek is sokat foglalkoztak hátasállataikkal, gyakoroltatták azokat, hibáikat, fogyatékosságait javították.³⁷

Feltűnő az is, hogy noha a zabláknak arányosnak kell lenniük — mint egy régi lovasszakkönyv írja: „... a zabláknál fontosabb a mértékek aránya mint a munkának csinos kinézése”³⁸ —, a vékony, éles zabláknál mégis gyakori, hogy a szájvasak eltérőre méretezettek, az egyik tudatosan — mintegy 1,5 cm-rel — kurtábbra szabott. (Olykor még nagyobb a különbség, pl. 12. kép 1 = 18 mm; 12. kép 2 = 17 mm.) László Gyula egyetemi előadásában hívta fel figyelmünket a zablák aszimmetriájára és azóta ezt — az avar zablákkal kapcsolatban³⁹ — a hazai szakirodalom is megemlíti. E jelenségnek általánosnak kell lennie a keleti lovasnépek körében, Sz. V. Kiszjelov az az altáji türkök zabláiról⁴⁰ írja, hogy olykor az egyik szájvas rövidebb, mint a másik. — Tudnunk kell, hogy a zablát mindig az állathoz szabják, azaz a ló szájához igazítják, az nem lehet sem szűk, sem túl hosszú.⁴¹ Manapság a versenylovaknál finom tolómérccel állapítják meg a zabla kívánt méreteit, nyilván honfoglalóinknál — amint azt a régi lovasszakkönyvek is ajánlják — a leggyorsabb eszköz, egy, a ló száján átdugott puhafa vesszőcske is megfelelt a célra.⁴² Fontos kíváncsi, hogy

⁴⁰ Kиселев, С. В., Древняя история Южной Сибири. (Москва 1951) 519.

⁴¹ Wrangel, C. G., i. m. 263–264.; Pettkó-Szandtner T., i. m. 181.; A' Tanításnak Regulamentuma a Magyar Felkelő Nemesség' Lovasságának számára. (Pest 1809) 8.

⁴² Wrangel, C. G., i. m. 276–280., Pettkó-Szandtner T., i. m. 181.

12. kép. 1—2. Éles, egyenlőtlen szájvasú kiskarikás csikózáblák Bodrogszerdahelyről és Magyarhomorogról. —
 3. Nagykarikás Neszmélyről. — 4. Bezdédről, egyik oldalt a peckelés miatt (?) kis karikával
 Рис. 12. 1—2. Узда с острыми, неравными членами удила и небольшими кольцами из Бодрогсердахея и Мадьярхомо-
 рога. — 3. Узда с крупными кольцами из Несмея. — 4. Узда из Бездеда, одно из боковых колец небольшое из-за креп-
 ления ее с помощью штифта
 Fig. 12. 1—2. Mors aigus, à embouchure asymétrique et à petits anneaux, de Bodrogszerdahely et de Magyarhomo-
 rog. — 3. Mors à grands anneaux, de Neszmély — 4. Mors, dont sur un côté l'anneau est plus petit à cause du calage (?)
 de Bezdéd

ha a szájas közepén megtörik, hogy a csuklós rész a szájpaddás legmagasabb pontjához essék, mert mozdításkor a zablát itt is, nemcsak a ló szájának szélén, az ún. hordozó szélén gyakorol hatást az állatra. Ha a szájasak nem egyenlő hosszúak, s a csuklós rész jobbra vagy balra kerül a középarányostól, feltétlenül megérzi a ló.

Miért készítették hát a szájasakat mégis szándékosan eltérő méretűre? A kérdés megválaszolásánál ismét csak a gyakorlatból kell kiindulnunk. Az az ember, aki huzamosabb időt, egész napokat tölt rendszeresen nyeregben, mint a pásztorok vagy a hosszú utakra vállalkozó pusztai lovasok — a mongol kori utazók tanúsága szerint száz kilométert is megtettek naponta⁴³ — nem vezérelhetette szabályos szártartással, azaz két kezével lovát, hanem bal kezébe fogta a kantárszárat. Annál is inkább így volt ez, mert a lovasnak jobbára szüksége volt: ostort jártatott vele, korbácsot tartott benne, kinyújtott karján vadászsólymot tartott, illetve jobbában fegyverét forgatta. (Meggjegyezzük, hogy a baskirok és kirgizek a ló bal oldalát „felszálló oldalnak”, jobb oldalát „korbácsstartó oldalnak” mondják.⁴⁴) Aki így lovagol; a fél kézben fogott kantárszárat önkéntelenül kissé oldalt tartja, tehát a helytelen szártartás következtében félrehúzza a ló fejét, noha azt nincs szándéka balra vezényelni. Ha a zablát szájasai egyenlő hosszúak és a ló az őt bal oldalról érő állandó kisebb feszítést megszokja, erre az oldalára nehezebben fordítható el, fél pofájára érzéketlenebbé válik. Ám, ha a lovas *aszimmetrikus* zablát használ és a rövidebb szájas a ló szájának bal oldalára kerül, a fogószár bal oldalon való tartása ezzel kiegyenlítődik. Amikor a zablát szájasait honfoglalóink eltérőre méretezték és a rövidebb tagot a ló pofájának bal oldalára helyezték, biztosították, hogy a lovasember hátsát kényelmesen ülhesse meg. Ugyanakkor a rövidebb bal szájas segítségével lova fejét egyetlen mozdulattal épp balra elránthatta, hogy jobb felé akadálytalanul hadakozhasson, összecsapásnál balra villámgyorsan elfordulhasson — fél kezének egyetlen rántásával bal felé ki tudta perditeni lovát.

A köznépi temetőkre és a szegényes sírokra jellemző éles és aszimmetrikus zablákkal szemben a nők és a rangosabb férfiak temetkezéseiből ritkán kerülnek elő csikózablák, s ha mégis, úgy azok többsége nagykarikás (l. pl. a verebi és bodrogyécsi zablákat: 1. kép 1—2), szájasuk arányosan, szimmetrikusan méretezett (a két szájas milliméterre egyezik pl. a verebi zablánál: 1. kép 1), s nemegyszer puhább, vastagabb (l. muszkai zablát; 1. kép 3). A rangosabbak sírjaiban általános oldalpálcás zabláinknál pedig egészen kivételes jelenség a két szájas közötti méretkülönbség. A nagy gonddal méretezett, arányos zablák arról tanúskodnak, hogy használójuknak módjában volt szabályos szártartással megülni hátsólovát, csak olykor, inkább kedvtelésből kapott lóra. A keleti társadalmak előkelőinek az utazók tudósításából ismert életmódjához hasonlóan a honfoglaló magyarok rangosabbjai is aligha vettek részt a nyájak terelésében, és ritkán harcolhattak a portyázó seregek első soraiban. Napjaik jórészt látogatásokkal, lakomákkal, követjárásokkal, illetve követfogadásokkal, meglehetősen téltelenségben teltek.⁴⁵ Még azokon a vadászaton is, amelyek zsákmánya főként házuk népét illette, nagy kísérettel: hajtókkal, solymárokkal vettek részt; számukra ez inkább szórakozást, mintsem tevékeny részvételt jelentett⁴⁶ — valóban csak „vadak utáni járás-kelést”, ahogy Anonymus Árpádról írja.⁴⁷ A honfoglaló magyarok előkelőinek kilovaglását is az a nyugodt ünnepélyesség jellemezte, mint a mongol nagyurakét, akikről azt olvassuk, hogy kíséretük lovaglás közben napellenzót emelt fejük fölé.⁴⁸ A csatamezőn is főképpen irányító szerepük lehetett, életüket ritkán kockáztatták. Plano Carpini írja a mongolok hadrendjéről: „A vezérek, illetőleg a hadsereg vezetői nem bocsátkoznak harcba, hanem messze, az ellenséges sereggel szemközt állnak fel...”⁴⁹ Másutt, ahol ecseteli, miként kell szembeszállni a mongolokkal, azt tanácsolja: „A vezérek semmi esetre se avatkozzanak a harcba, ahogy az övéik sem teszik, hanem tekintsék át és rendezzék a hadat...”⁵⁰ Parancsnoki szerepükről tanúskodik az előkelő magyarok fegyverzete is,

⁴³ Györffy Gy., Napkelet felfedezése. (Bp. 1965). Rubruk útleírása: 136. (XII. fej. 6.), 151. (XXI. fej. 6.); T'Serstevens, A., Les précurseurs de Marco Polo. (Paris 1959) Itinéraire de Rubruk: 229., 247.

⁴⁴ Tagán G., NÉ 30 (1938) 224.

⁴⁵ Györffy Gy., Napkelet... Rubruk útleírása: 185. (XXX. fej. 1.), Plano Carpini útijelentése: 68. (IV. fej. 10.); T'Serstevens, A., i. m. Voyage de Jean du Plan de Carpin: 162.; Marco Polo utazásai. Ford. Vajda E. (Bp. 1963) 119., 160—167.; — A nomád társadalom előkelőinek és rangos kíséretüknek életmódjáról számos utalást tartalmaz A Mongolok Titkos Története. Ford.: Ligeti L. (Bp. 1962), valamint Vladimirtsov, B., Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade. (Paris 1948) I. fej., 39—158. Mindennek tömör összefoglalása a honfoglaló magyar társadalom vonatkozásában, régészeti bizonyságok alapján: Dienes I., Jászknuság 10 (1964) 152—156.; 11 (1965) 83—87., 97—106., 145—150. (sok sajtó-

hibával!); Ua., MFMÉ (Szeged 1964—1965) II. 73—111.

⁴⁶ A mongol kori forrásokban és a keleti utazóknál sok adat található az előkelők nagy hajtóvadászatairól, amely számukra nagy jövedelemforrás volt, míg az alárendelteknek inkább csak kötelezettség. L. pl. Györffy Gy., Napkelet... Rubruk útleírása: 127. (V. fej. 3—4.); Vajda E., i. m. 131., 167—172.; E kérdésről összefoglalóan Vladimirtsov, B., i. m. 104., 120., 147.

⁴⁷ Anonymus 49. fej. L. Györffy Gy., A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. (Bp. 1958) 131.

⁴⁸ Györffy Gy., Napkelet... Plano Carpini útijelentése: 97—98. (IX. fej. 17.), 102. (IX. fej. 34.); Marco Polo i. m. 151.

⁴⁹ Györffy Gy., Napkelet... Plano Carpini útijelentése: 81. (VI. fej. 14.).

⁵⁰ Uo. 89. (VIII. fej. 8.)

amely nem támadásra, inkább önvédelemre volt alkalmas; nemegyszer pusztán szablyát viselnek, ha pedig íjjal is fel vannak szerelve, nyilaik vascsúcsa általában súlyos, széles, olyan tehát, amely közelre hord.⁵¹

Az előkelők fegyverzete és lovasfelszerelése egyaránt alkalmatlan volt tehát arra, hogy kényserítő ok nélkül harcba bocsátkozzanak. A keleti lovasnépek nagy mozgékonyt, villámsebességet követelő harcmodora: az ismert cselvetésekkel, színlelt megfutamodásokkal s a kelepcebe csalt ellenséggel való váratlan szembefordulásokkal parancsolóan írta elő, hogy a ló és a lovas egy testként mozduljon, a harcosnak bármilyen kíméletlen szerszámmal is tökéletesen uralkodnia kellett hátasán. Ez a gyors fordulatokra épített harcmodor, amelyet a Mongolok Titkos Története méltán jellemez úgy, mint „kutyák módjára való vissza-visszamarást”,⁵² sokkal nagyobb hajlékonyságot követelt meg a lótól, mint a lovagi hadviselés, amelyben lassú üggetésben előnyomuló seregek csaptak össze. Miként a fegyverzet, a zabla is a harcmodorhoz igazodott: a keleti lovasnépek éles, könnyű, aszimmetrikus csikózablái a gyors irányváltoztatást, a lovagi párvíadókban később elterjedt feszítőzablák (nyelvsvorítóval, álladzó láncsal) a hátsó hirtelen megfékezését, megállítást tették lehetővé.⁵³

Bizonyos, hogy a zablák fajtái társadalmi helyzethez, életmódhoz és ezen belül nemhez, életkorhoz, testi alkathoz kötődtek. Akár egy-egy zártabb közösséget, akár különböző temetőket vizsgálunk, megfigyelhető, hogy más zablája volt a gyermeknek, mint a felnőttnek; az élete teljében levőnek, mint a hajlott korúnak; az erőteljes harcosnak, a pásztornak, mint a kényelmesebb előkelőknek és a gyengébb karú fehérnépnek. Természetesen módosíthatta ezt — amit már nehezebb bizonyítani — a lovas egyéni hajlama, rátermettsége, vagy a ló természete, vérmérséklete. Mindkét lehetőségre gondolnunk kell az adatok alapján: Géza fejedelmünk feleségéről, Saroltól írja Thietmar, hogy férfias viselkedésű asszony volt és katonák módján ülte meg a lovat.⁵⁴ Bertrandon de la Brocquière jegyzi meg a magyaroknak a keleti steppei fajtakörbe tartozó apró, igénytelen,

kitartó, fürgé lovairól, hogy kitűnő hátsólovak, de hibájuk makrancos természetük.⁵⁵

Az elmondottak alapján bizonyosnak tartjuk, hogy a honfoglalás korában is gondosan ügyeltek arra, hogy a ló és lovasa számára minden tekintetben megfelelő zablát készítsenek, illetve a meglévő készletről alkalmasat válasszanak ki. A zabla sajátos formája, amelyet mi indokolatlanul sokszor szabálytalannak, aránytalannak, elrontottnak vélünk, nem a mester készületlenségéről, hanem a megrendelő különleges igényeiről tanúskodik.⁵⁶ A lovas, a ló és annak szerszámmal tehát a legszorosabban összetartozik, együtt vizsgálendő, teljes összhang van közöttük.

II.

A zabla bekapcsolásának módja. A zablapecsek

Honfoglalóink lószerszámmal helyreállításánál tisztázatlan maradt a zabla bekapcsolásának módja, mivel a sírokban a zabla körül, a fék pofaszíjain helyén csatot sehol nem találunk. Elképzelhetetlennek tűnt azonban számunkra, hogy a honfoglaló magyarok — legalábbis azok harcos rétege és a pásztorkodást űzők — olyan kantárt használtak volna, amelybe a zabla be volt varrva, tehát nyergesüket csak úgy pihentethették, legeltethették volna, ha fejről a teljes féket leveszik. E lovaknak mind a nyájak őrzésekor, mind a portyák harci szüneteiben állandó készenlétben, felkantározva kellett állniuk, de valami módon biztosítani kellett a zabla gyors ki- és bekapcsolását, hiszen a ló úton való ellátására egyetlen lehetőség a legeltetés volt. Legeltetésnél, itatásnál a lovat ki kellett zabolázni, csak kivételesen nagy sietségben, kényszerhelyzetben mulasztották ezt el. Ilyenkor a jószág keservesen és elégtelenül jutott táplálékhoz és vízhez, szokásmondásaink is úgy említik, mint kényszerűséget: „*Ki lopott lovon ül, zabolából itat*”, „*A szilaj paripán zabolából itatnak*”. Pázmány Péter az önfegyelemről szólóval azt tanácsolja, hogy az ember „*Kedvére a testet nem bocsátván, az okosság és törvény zabolájáról itassa*”, és Istennek épp az igazakat sújtó

⁵¹ Már Plano Carpini ír arról, hogy a szablya az előkelők jellegzetes fegyvere (*Győrffy Gy., Napkelet*... 79. [VI. fejt. 4.]). E jelenségre a honfoglaló magyarokkal kapcsolatban magunk is felfigyeltünk, amikor a bashalmi II. sz. temetőben — ahol kétségtelenül a környék egyik legrangosabb közössége nyugodott — a 7. és 8. sz. szablyás sírban nyílcúcsot egyáltalán nem találtunk. E sírok hitelesen feltártak, és így igazolják azokat a megfigyeléseket, hogy a szablyát viselő előkelők gyakorta nincsenek íjjal és nyíllal felszerelve. — A könnyű és nehéz nyílcúcsok eltérő rendeltetését világosan megfogalmazza Marco Polo (*Vajda E., i. m. 353–354.*). Ez a magyarázat teszi érthetővé, hogy a súlyos nyílcúcsok a magyaroknál miért elsősorban a rangosak felszerelésének tartozékai. Az eddig ismert legnagyobb, legszélesebb nyílhegyek az igen gazdag leletanyagú beregszászi sírból valók (*Fettich N., AH 21 [1937] LXXII. t. 10–12., 14–15.*).

⁵² *Ligeti L., i. m. 80. (VII. könyv 194.), 167.*

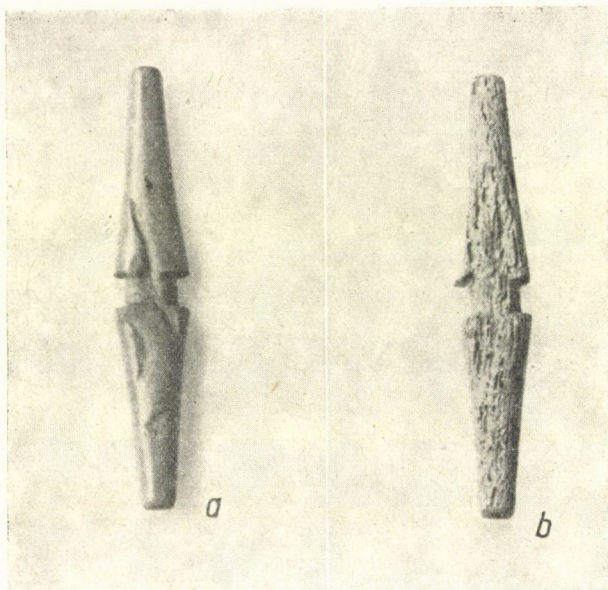
⁵³ *Vö. Tóth Z., Arch. Ért. 39 (1920–1922) 76., 78.*

⁵⁴ *L. Vácz P., Sz 82 (1958) 280.*; Jellemző adatok a keleti népek asszonyai között nem ritka lovastudásról, férfias erényekről: *Győrffy Gy., Napkelet*... Julianus második útjának jelentése: 51.; Péter érsek vallomása: 54. (5 szakasz); Plano Carpini útijelentése: 68–69. (IV. fejt. 11.); *Marco Polo i. m. 355–357. stb.*

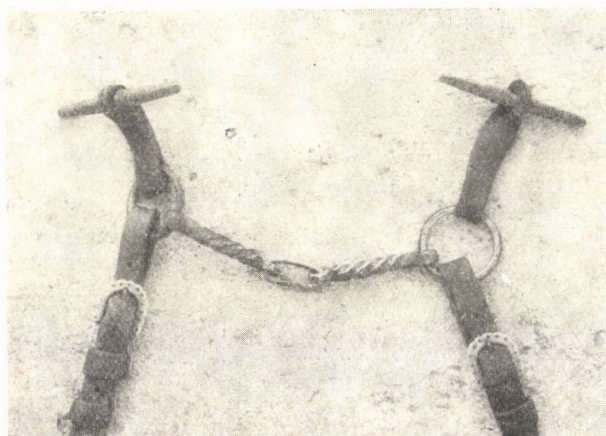
⁵⁵ *Szamota I., Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. (Bp. 1891) 94.*

⁵⁶ A szeged-bojáralmi 2. sírból való éles, aszimmetrikus csikózabláról (Móra F. Múzeum, Szeged lelt. sz. 14/1890 c.) Reizner János ezt írja: „A zabla művezete igen gyarló, kezdetleges.” Bizonyára a szájasak szembevető különbsége (H=8,4, ill. 9,9; a pofakarikák Átm=5,3, ill. 5,5 cm) — amelyet meg is említ — váltotta ki e megjegyzést (*Reizner J., Arch. Ért. 11 [1891] 104.*).

megpróbáltatásairól azt mondja: „Nagy Isten . . . az igazakat zabolából itattya . . .”⁵⁷ Csak kivételesen fordulhatott elő honfoglalóinknál is, hogy a zablát a ló szájában hagyták, módot kellett találniuk a gyors ki- és bezabolázásra. A megoldás nyitját

13. kép. Honfoglalás kori csontzablapecek Szarvasról
Рис. 13. Костяные штифты для крепления узды эпохи завоевания венграми родины из Сарваша
Fig. 13. Bâtonnet de mors en os de l'époque de la conquête hongroise, de Szarvas

14. kép. Mai hortobágyi csavaros pásztorzabla a fapecke-
ket tartó zablaszíjakkal és a fogószárral
Рис. 14. Современная пастушеская крученая узда из Хортобади с ремнями, держащими деревянные штифты
Fig. 14. Mors de berger torsadé, utilisé aujourd'hui dans le Hortobágy, avec les courroies tenant les bâtonnets de bois et avec la bride

⁵⁷ L. 4. j.

⁵⁸ A tárgy a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum tulajdona.

⁵⁹ A csontzablapálcák és a pecek megvizsgálásában Bökönyi Sándor volt segítségemre. Szívességet köszönöm.

⁶⁰ L. Gazdapusztai Gyula 1957. évi ásatási jelentését: MNM-Adattára 463. Sz. VII. Gazdapusztai Gyulának e helyen is megköszönöm a tárgy közlésre való átengedését.

⁶¹ A 14–15. képen Garai Lajos hortobágy-máta

a szarvasi honfoglalás kori temető egyik kicsiny tárgya adta kezünkbe, valamint azok a gyűjtőutak és búvárkodások, amelyeknek segítségével sikerült a tárgy rendeltetését megfejtenünk.

A kérdéses tárgy egy végei felé elkeskenyedő, közepén körbefutó vájattal ellátott 5,4 cm hosszú (legnagyobb szélessége 0,95 cm) hengeres csontpálcika (13. kép).⁵⁸ Szarvasagancs ágából fűrészelték ki, faragták, csiszolták. Egyik oldalán (13. kép a) az agancs felületének néhány barázdája még most is látszik, másik oldala (13. kép b) — mely az agancs belseje volt — kissé szivacsos.⁵⁹

A kis csonttárgyat a szarvasi honfoglalás kori temetőben Gazdapusztai Gyula ásta ki 1957-ben a 2. sírből.⁶⁰ A sírban férfi nyugodott tegezettel, nyílcsúcsokkal felszerelve. Hátaslovának csontjai félig a bal lábszárán, egy csomóban voltak: előbb a szokásos lábsontok, majd felettük a lókoponya. A lókoponya orrával a sír nyugati vége felé fordult. Szájrésze mellett balról volt a csontpálcika. A lókoponya környékén jobbról egy kengyel és a csikózabla, balról — a férfiváz lábai között — a másik kengyel és a hevedercsat. A csontpálcika rendeltetése ismeretlen volt, de a sírban való helyzete sejtette, hogy a lószerszám tartozéka.

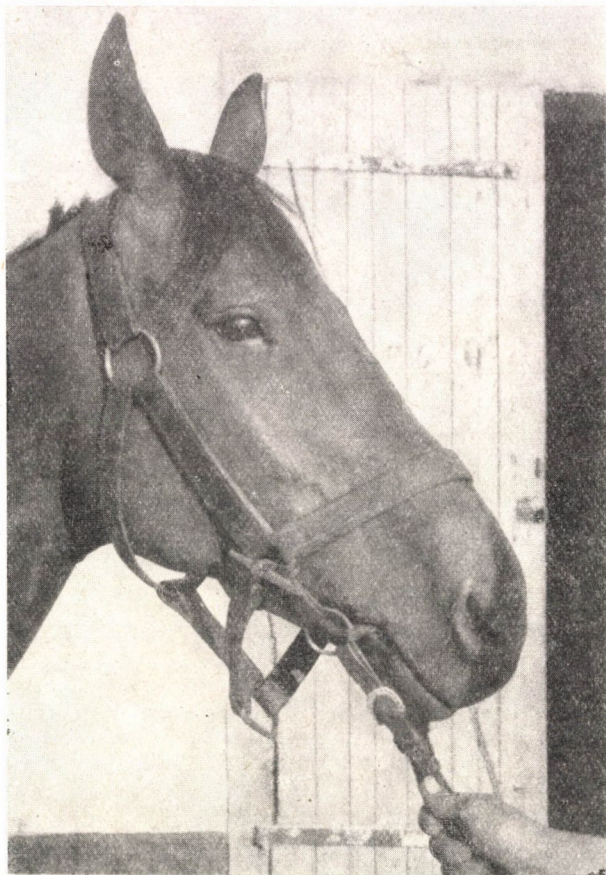
Hortobágyon jártamban, amikor a kis tárgyat pásztorembereknek felmutattam, azonnyomban felismerték, hiszen mind a mai napig használják — mint a szerszámzat egyik nélkülözhetetlen alkatrészét — a zablapecket.

A pásztorzabla manapság a fék különálló része, tartozékai a kantárszár vagy fogószár, valamint a zabla pofakarikáiba fűzött zablaszíjak fapecekkel (14. kép). Ezek segítségével csatolják be a zablát, azaz a zablát a ló szájába nyomva a fapecke-
ket áttűzik a fék pofakarikáin, vagyis az orr-, áll- és pofaszíj találkozásánál levő karikákon (l. 15–16. kép).⁶¹ A fék tehát mindig a ló fejében van, ha a pásztor megáll és lovát legeltetni, itatni akarja, nem kell azt leszednie, hanem kiveszi egyik oldalt a pecket, lovát kizabolazza, majd a zablát a ló álla alá csatolja (a ló álla alatt elvezetett, szabadon lógó zablát a pecekkel visszacsatolja a pofakarikába).

A zablapeckek segítségével tehát bármilyen rövid időre ki lehet csapni a lovat legelni, hiszen pillanatok alatt bezabolázható, indulásra készsé-
tehető.

A zablapecket a csikós maga faragja szívós fából, szálméntében: tölgy-, eper-, szilva- vagy meggyfából, legtöbbször azonban akácfából. Felületét tetszése szerint díszíti: rácsozza, élelt kicsipkézi. Közepére vájatot farag, hogy a szíjban megálljon. Az idősebbek emlékeznek rá, hogy régebben csontból is reszelték peckeiket, leginkább marha lábszárcsontjából, amely nem üreges. A pecket

csikós „Danoló” nevű hátaslovát és zabláját mutatom be (saját felv.); A 16. kép *Heininger, E. A.*, Puszta—Pferde. (Berlin—Zürich 1937) albumából való. A kiadvány „Pferde” c. fejezetének képei között több olyan hátasló van, amelynek zablája fapecekkel, illetve láncos fémpecekkel van bekapcsolva. A „Puszta” és a „Csárda” c. fejezetben pedig egy-egy olyan kép akad, amelyen a pecek jól látszik.

15. kép. A fék pofakarikájába pecekkel bekapcsolt zabla napjainkban, a Hortobágyon

Рис. 15. Современная узда в Хортобади, скрепленная с нащечным кольцом поводьев при помощи штифта
Fig. 15. Mors accroché avec un bâtonnet dans l'anneau jugulaire de la bride, utilisé de nos jours dans le Hortobágy

tartó szíjat is maga szereli fel a pásztor a zablára, még a közelmúltban is elnyűtt csizma szárából hasította ki, s a szíjat összehajtva, összefogva, bicskájával kanyarította ki a pecek befogadására szükséges lyukat (ma már lyukasztóval ütik). A lyuknak a zabla felé eső szélét kissé még behasítják, hogy a pecek szélesebb része is átférjen rajta, hiszen maga a lyuk a pecek vájatának megfelelő nagyságú. A néprajzi irodalom és a lovas szakkönyvek szerint nemcsak a hátsó,⁶² de az ígás jószágoknál is alkalmazták: megvolt a jellegzetes, nyeregből hajtott debreceni fogatknál a sallangos kantárokon éppúgy, mint az egyszerűbb szekeres fékeken, kenderfékeken.⁶³ A módosabb gazdák díszes fogataikhoz rézből öntött zablapeckeket használtak, akad közöttük szép gombos végű (17. kép 1) bordázott példány is.⁶⁴ Korábban nemcsak a Hortobágy vidékén, a Hajdúságban, hanem bizonyára országosan elterjedt volt. Tálasi István a Kiskunságról közöl peckes kantárt (18. kép).⁶⁵

Nélkülözhetetlen volt a zabla gyors becsatolása az

újkori lovashadseregben is. Épp a lovasság tömeges felszerelése tette szükségessé, hogy a zablákra már készítésükkor kis lánccal fémpecket szereljenek (19. kép).⁶⁶ Ez a változat más országokban is ismert, de elterjedt nálunk ez a gyári készítmény a nép körében is (20. kép).⁶⁷

A zabla felcsatolásának kétségtelenül a pecekkel való felerősítés volt az ősi módja, ez él tovább napjainkig ott, ahol szükség van a gyors szerszámozásra, és a csattal való bekapcsolás újabb fejlemény.

A zablapecsek annyira célszerű, hogy honfoglalóink harcosainál, pásztorainál általánosnak kellett lennie. Nyilván ők is nagyjából fából faragták és ez az oka, hogy mindeddig egyetlen csontból való példány ismert. A keleti lovasnépek hagyatékában is több helyütt találunk hasonló csontpeceket: ismeretesek a szkíta (21. kép a—c)⁶⁸ és avar

⁶² *Ecsedi I.*, A Hortobágy pusztája és élete. (Debrecen 1914) 205; *Hoffer T.*, NÉ 47 (1965) 183., 184., 5. kép. Földes L. hortobágyi (Angyalháza) gyűjtéséből.

⁶³ *Ecsedi J.* NÉ 12 (1911) 40.; *Pettikó-Szandtner T.*, i. m. 64., 175., 222., 224., 220. a—b. kép. III—V. t. (jól látható, hogy a zabla pecekre kapcsolódik); *Balogh I.*, Etn 76 (1965) 181., 182., 18—19. kép.

⁶⁴ A bemutatott sallangos kantár (17. kép 1) a debreceni Déri Múzeum tulajdona. Lelt. sz. V. 28/1936. — *L. még Pettikó-Szandtner T.*, i. m. 175., 224., 220. a—b. kép.

⁶⁵ *Tálasi I.*, A Kiskunság népi állattartása. Népr. Füzetek 6 (Bp. 1936) 192.

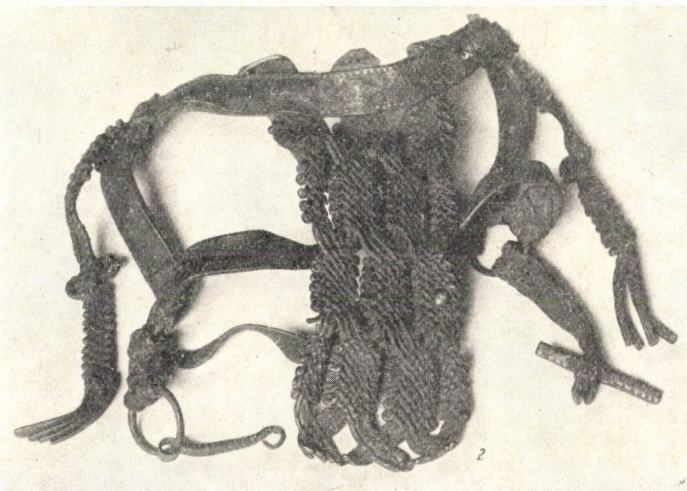
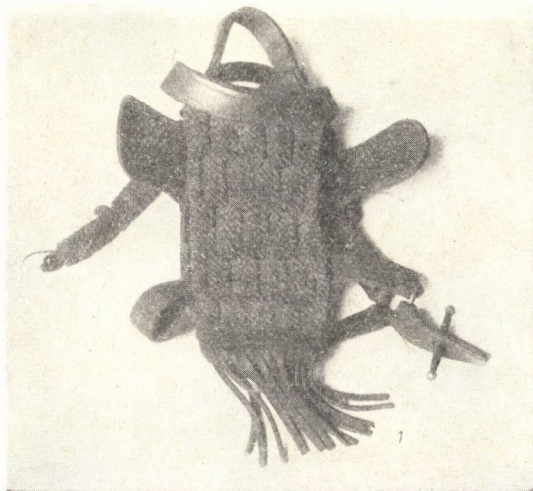
⁶⁶ *Pettikó-Szandtner T.*, i. m. 175., 159. kép.

⁶⁷ *Heininger, E. A.*, i. m. „Pferde” c. fejezetéből átvett kép.

⁶⁸ *Potratz, J. A. H.*, Die Skythen in Südrussland. (Basel 1963) 41—42., 21. kép a—c. A szerző nem az általunk ismert zablapecseknek tartja a tárgyakat, hanem a fék szájrészét határoló oldaltagok legkezdetlegesebb formájának.

16. kép. Hortobágyi pásztor (Heininger, E. A. nyomán).
Hátaslovának zablája fapecekkel van bekapsolva
Рис. 16. Хортоба́дский пастух (По Е. А. Хейни́геру).
Узда верхового коня, крепленая деревянными штифтами
Fig. 16. Berger du Hortobágy (D. après E. A. Heininger).
Le mors de sa monture est accroché avec des bâtonnets de bois.

17. kép. 1. Régi debreceni sallangos kantár rézből öntött pecekkel. — 2. Ua.; a zabla egyik oldalt tartósan bevarrott, baloldalt a pofaszíj végébe tűzött fapecekre kapcsolódott.
Рис. 17. 1. Старые дебrecенские ленточные поводья с вылитыми из меди штифтами. — 2. То же; узда с одной стороны крепко пришита, левая сторона скреплена с недоуздкой при помощи продернутого деревянного штифта
Fig. 17. 1. Ancienne bride à frange avec bâtonnets de cuivre, de Debrecen. — 2. Id.; le mors est sur un côté cousu d'une façon permanente, sur le côté gauche il était accroché sur un bâtonnet de bois attaché à l'extrémité du montant de la bride

⁶⁹ Pl. a bemutatott keszthelyi eredetű darabok = 21. kép d: MNM. lelt. sz. 29/1881. 319; 21. kép. e.: MNM. Népv.-kori leltárkönyve 61.140.7. Ilyen tárgyakat, köztük „díszesen faragott példányokat” is említ és mutat be: Lipp V., A keszthelyi sírmezők. (Bp. 1884) 17., I. t. 10.; Ua., Die Gräberfelder von Keszthely. (Bp. 1885). 28., 93., 10. kép. A szerző „kelevézsát”-nak nevezi. A Dunántúlon ma az állattartásban kelevézsnek vagy kelevézsnek nevezik azt az általunk ismertetett pecekhez hasonló fapálcikát, amely a jászolhoz erősített kötél végén van, és amelyet a kötőfék állkarikájába akasztva a lovat a jászolhoz kötik.

⁷⁰ Артамонов, М. И., Саркел—Белая Вежа. Труды

(21. kép d—e)⁶⁹ korban, Szarkel kazár kori rétegében (21. kép f—g),⁷⁰ s hasonló Rjazany környéki lelőhelyű darabokat láttam a moszkvai Történeti Múzeumban is (22. kép 14—15).⁷¹ A leletkörülmények ismerete nélkül nem állíthatjuk, hogy ezek a darabok mind hasonló rendeltetésűek lehettek, hiszen alkalmasak bármilyen szíj, kötélzet összekapcsolására; a ló lábára vetett nyűg hurkolására; pányvaskötél vagy kötőfékszár beakasztására, de akár halászszecekként, vagy más célra is. Bizonyos azonban, hogy nemcsak a magyarok, de más keleti lovasnépek is hasonló pecket használtak a zabla becsatolásához.

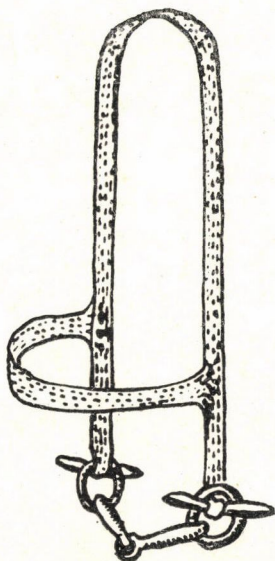
A zablapecsek mai használatát megismerve különösnek találhatjuk, hogy a szarvasi sírban csak egyetlen pecket észlelt az ásató és az sem a zabla közelében, hanem a lókoponya ellenkező oldalán, a ló állkapcsa mellett baloldalt került elő. Aggályunk lehet az is, hogy a féknek nem volt olyan karikája — legalábbis fémből nem —, amelybe beakaszthatták volna. A régi kantárok tanulmányozása azonban itt is útba igazít bennünket. A kiskunsági, szöttesből való kantáron a peceket a fék pofaszíjainak végébe illesztették és közvetlenül a csikózabla karikáiba kapcsolták (18. kép).⁷² Az első világháborúig használt díszes debreceni kantárokban is az a gyakoribb, hogy a pecek nem a

Волго—Донской археологической экспедиции. Том I. МИА 62. (Москва—Ленинград 1958) 39., 25. kép 7—8., 40., 26. kép jobb szélén.

⁷¹ E tárgyakat 1959-ben tett rövid tanulmányutam során fényképeztem le. Lelőhelyük: c. Старая Рязань. В. А. Городцов 1926-ban végzett ásatásából valók. Lelt. sz.: 58603. Katalógus sz.: 99/30 6. — Effajta peceket használtak a kantár felesatolásához Irán területén, l. pl. Schmidt, E. F., Persepolis I. (Chicago 1953) 52. t.; fel-tűnik a néprajzi anyagban, pl. a kirgizeknél, a kötőfék beakasztására, l. Almásy Gy., Vándorutam Ázsia szívébe. (Bp. 1903) 695.

⁷² Tálas I., i. m. 192., 62. kép.

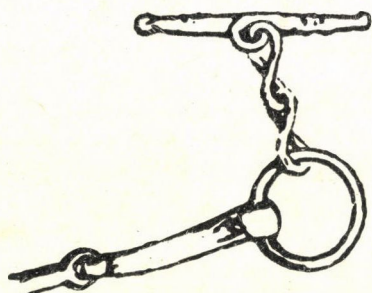
zabla tartozéka, hanem a fék pofaszíjának végébe van betűzve.⁷³ Nem ritkaság az sem, mint a bemutatott darabon, a debreceni múzeum szíronnyal kivarrott, homlok- és oldalsallangos kantárán látható, hogy a zabla a pofaszíjba egyik oldalon huroköltéssel tartósan be van varrva, és csak a bal oldalon képeslódik pecekkel (17. kép 2).⁷⁴ A szarvasi sírban talált egyetlen pecek azt sugallja, hogy őseink ez utóbbi megoldást alkalmazhatták, hiszen mindenképp úgy látszik, hogy a ló pofája mellett bal oldalon fekvő pecek eredeti, természetes helyzetében volt. Egy másik leletünk is megerősíti azt a feltevést, hogy a zabláknak honfoglalóinknál csak egyik oldalon voltak kikapcsolhatók. A bodrog-szerdahelyi temető 2. sírjában talált zabla két

18. kép. Kantár szőttesből, a Kiskunságról, pecekre akasztott zablával (Tálas I. nyomán)

Рис. 18. Поводья из кустарной ткани с подвешанной на штифты уздой. Кишкуншар. (По И. Таласи)

Fig. 18. Bride en tissu avec mors accroché à des bâtonnets, du Kiskunság (D'après I. Tálas)

19. kép. Gyári zabla, láncsal ráerősített fémpecekkel (Pettkó-Szandtner T. nyomán)

Рис. 19. Заводская узда с металлическими штифтами, оснащёнными цепью (По Т. Петткó-Сандтнеру)

Fig. 19. Mors de fabrique, avec bâtonnet de métal fixé avec une chaîne (D'après T. Pettkó-Szandtner)

20. kép. Fémpeckes zabla használat közben a Hortobágyon (Heininger, E. A. nyomán)

Рис. 20. Узда с металлическим штифтом во время употребления. Хортобадь (По Е. А. Хейningerу)

Fig. 20. Mors à bâtonnet de métal, tel qu'il est en usage dans le Hortobágy (D'après E. A. Heininger)

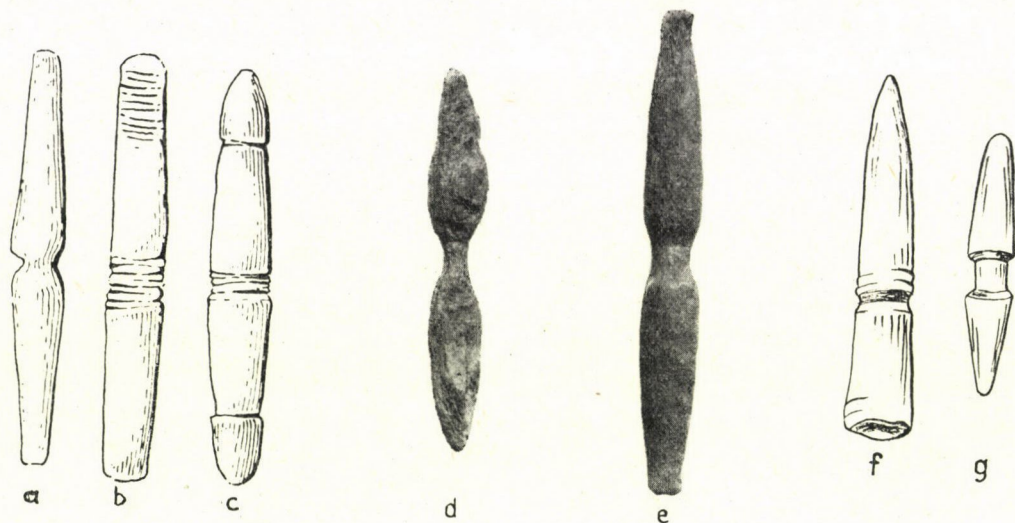
pofakarikája teljesen eltérő, egyik jóval kisebb a másiknál és kengyelformán ellapított (1. kép 4).⁷⁵ Szögletes oldala a zabla-bekapcsolás rendszerének ismerete nélkül is azt sejteti, hogy visszavarrott szíj volt belefűzve. Természetesen az egyforma karikájú csikózablák is ily módon lehettek felszerelve, egyik oldaluk tehát le se járt, csak a másik karikát peckelték. A peckelés — mint a szarvasi csontpálcika helyzete is tanúsítja — balról, vagyis a „felülő” oldalról történhetett, ahol a lovas áll, mielőtt lóra kapna — a szerszámmal ezen az oldalon van ma is minden csat. A zabla tehát jobb oldalon volt tartósan a fékben rögzítve.

A peckelésnek attól az ősi gyakorlatától, hogy a pofaszíjba tűzött pecket közvetlenül a zabla karikájába akasztották, csak a legutóbbi időkben tértek el, s a pásztorok még okát is tudták adni, miért. A pecek ugyanis a a ló száján kicsapó tajtéktól minduntalan beszenyeződött, s kipecskelésnél a kéz is mocskos lett. Célszerűbbnek látszott tehát a pecket a ló szája szélétől távolabbra helyezni, egy külön kis összekötő szíj, a zablaszíj segítségével. Kisebb pecek is kellett így, hiszen a mai gyári zabla karikája jóval nagyobb a fék pofakarikájánál, s nagyobb pálcikát kellett faragni ahhoz, hogy ki ne akadjon, az viszont könnyebben el is pattant. Régebben a kovácsoknál készült, a megrendelő igényeihez alakított pásztorzablák kiskarikások voltak, éppúgy, mint a honfoglaló harcosok, pásztorok csikózablái. Csak így, kicsire méretezett karikákkal volt biztonságos ez a szerszámmal.

⁷³ Pettkó-Szandtner T., i. m. 224., 220. a–b. kép, III–V. t.; Balogh I., i. m. 182., 18–19. kép.

⁷⁴ Lelt. sz. Sz. 1088/1907.

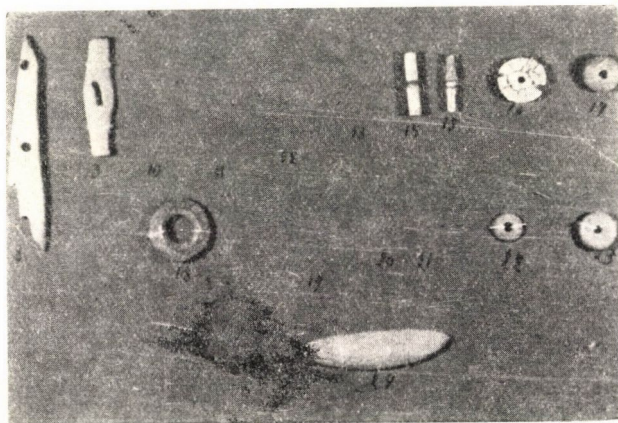
⁷⁵ L. 5. j.

21. kép. Csontpecek: a–c. Szkíta koriak (Potratz, J. A. H. nyomán). — d–e. Avar koriak, Keszthelyről. — f–g. Kazár koriak, Szarkelből (Artamonov, M. I. nyomán)
 Рис. 21. Костяные штифты: а–с. Скифского времени (По И. А. Х. Потратцу). — d–e. Аварской эпохи из Кестхея. — f–g. Хазарской эпохи из Саркела (По М. И. Артамонову)
 Fig. 21. Bâtonnets en os: a–c. De l'époque scythe (D'après J. A. H. Potratz). — d–e. De l'époque avare, de Keszthely. — f–g. De l'époque khazare, de Sarkel (D'après M. I. Artamonov)

(Az egyik bezdédi zabla is talán a peckelés miatt készült feltűnően eltérő méretű karikákkal. L. 12. kép 4.)⁷⁶ Egy pecek helyett újabb időkben azért használnak kettőt, mert ily módon a zabla a fogószárral együtt teljesen levehető a lóról, noha a fék a fején marad. Ez különösen olyan hátsólovaknál célszerű, amelyeket hosszabban pihentetnek.

Az oldalpálcás zabláknak szűk, olykor résnyi fülnyílásán ugyanakkor semmiképpen nem lehet

22. kép. A kengyel felerősítésére való csonttárgy (9) és csontpecek (14–15) Rjazany környékéről (Moszkva, Történelmi Múzeum)

Рис. 22. Костяной предмет, предназначенный для крепления стремени (9) и костяные штифты (14–15). Окрестность Рязани (Москва. Государственный Исторический Музей)
 Fig. 22. Objet en os servant à fixer l'étrier (9), et bâtonnets en os (14–15), des environs de Rjazan (Moscou, Musée d'Histoire)

átbújtatni a pecket. Nem lehetett az azonban a manapság szokásos módon a zablára szerelve sem. A rangosak, főképpen a nők cifra kantárjait megszakítatlan sűrű sorban borítják a veretek, a pecek bekapcsolására alkalmas hely nem marad szabadon, és karika sem illeszkedik a fék szíjzarátkába. Amennyire bizonyosnak látjuk tehát, hogy honfoglalóink harcosai, pásztorai pecekkel kapcsolták be zablájukat, éppoly kevésbé mernénk állítani, hogy ez az egy módja volt a zabla felerősítésének. Az előkelő magyar nem maga viselt gondot hátsólovakra, lovásza vontatta a féket a ló fejére, ő is szedte le róla. Gazdájának ritkán volt oly sietős az útja, hogy azonnal lóra kelljen kapnia, és ritkán vagy sohasem került olyan helyzetbe, hogy csak pillanatokra bocsáthassa legelni lovát. A nők, valamint néhány kivételesen rangos férfi díszes, súlyos kantárja alkalmatlan is volt arra, hogy állandóan a ló fején legyen, de nyugalmasabb életmódjuk sem követelte meg a gyors kantározást. Talán az életmódbeli különbség volt az oka — annak az egyébként nehezen magyarázható sajátoságnak, amelyet a keleti utazók is említettek és honfoglalóinknál is szembetűnő —, hogy a társadalomban mindenképp kiemelkedőbb szerepet játszó férfiak lószerszáma általában díszítetlen, vagy legalábbis jóval egyszerűbb, mint az asszonyoké.⁷⁷ A férfiak lószerszáma a gyakorlathoz, célszerűséghez kellett jobbra igazodnia.

Az asszonyok és rangos férfiak biztonságosabbnak is érezhették a mindkét oldalon bevarrott zablát, hiszen a pecek — ha csak nagy ritkán is —

⁷⁶ L. 5. j.

⁷⁷ Radloff, W., Aus Sibirien. I. (Leipzig 1884) 290.,

448.; Almásy Gy., i. m. 701.

elpattanhatott, kiakadhatott. A zabla becsatolásának módja tehát éppoly jellemzője a lovas társadalmi helyzetének, mint a zablák fajtái, és ugyanolyan mértékben függ életmódjától.

A közelmúltban sem volt ez másképp. A lovashadsereg legénysége és tisztjei — tehát a nagy többség, amely valóban harcolt és pihenés idején is állandó készenlétben kellett állnia — a már említett, fémláncsal és fémpecekkel ellátott zablát használta. A katonai lófelszerelési anyagismeret tanúsítja, hogy a legénységi és a tetszősebb tiszti lovaglószerzám e tekintetben nem különbözött.⁷⁸ Amde a tábornok zablája nem volt zablaláncsal és pecekkel ellátva. A kivételesen díszes, fémboglárokkal, lemezekkel és dízláncsal felékesített kantárhoz a zablát csattal erősítették fel.⁷⁹ A magyarázat kézenfekvő: a tábornok harci készsége idején sem maga viselt gondot lovára, nem kellett pihenő lovát kapkodva föl-zabolázni, hiszen nem volt kitéve váratlan rajtaütésnek, nem kellett azonnal lóra pattannia.

III.

Fék, emlő, zabla

Nyelvünkben a *zabla* szláv jövevényszó,⁸⁰ noha bizonyos, hogy a magyarok magát a tárgyat ősi időktől fogva ismerték. Köztudott, hogy a lótar-tással kapcsolatos alapszókészletünk: *lő, másodfű lő, harmadfű lő, fék, ostor, nyereg, kengyel* még az ugor korból való. Az ugorok egykori lótar-tásának bizonyosságaként szokás említeni az obi-ugor népköltészet lovas istenségeit, azok méneseit, Herodotosznak az ugorok őseivel azonosított jürrák lovasvadászatáról adott leírását, lóáldozataikat, díszítőművészetük lóábrázolásait stb. A zablák kifinomult sokfélesége a honfoglaló magyaroknál egymagában is azt igazolja, hogy a tárgy változatait hosszú idők tapasztalatai alakították, s annak megnevezésére — a lovasfelszerelés többi eleméhez hasonlóan — ősi szavunknak is lennie kellett.

A zabla legősibb formájában a ló száján átvezetett szíj vagy kötél volt csupán, vagyis szerves része a ló fejére vetett alkalmatosságnak, a féknek. *Fék* szavunk — a tárgy rendeltetésének megfelelően — a finnugor eredetű *fő* főnév régi alakváltozatának, a *fé*-nek származéka.⁸¹ A fék szíjazatának vagy kötéletének zablaként szolgáló, a ló szájába kerülő része kezdetben biztosan nem kapott külön nevet.

E kezdetleges eszköz nem volt alkalmas a háts biztonságos irányítására, hiszen a szíjazat csúszkált a ló szájában, szükséges volt azt valahogyan rögzí-

teni, elhatárolni. Erre szolgáltak a magyarországi bronz- és hallstattkori anyagból is jól ismert csont oldaltagok, amelyeket kétoldalt a fékre szereltek és amelyek a ló szájába kerülő szíjat tartották.⁸² A fejlődés lassú ütemére vall, hogy a zablaszíjnak csont-, fa-, fémtaggal való elhatárolása szívóosan továbbélt még a szkíták között az i. e. VI. században is, abban az időben, amikor már a bronzzablákat is kiszorították a vaszablák.⁸³ Számunkra különös jelentőséggel bír, hogy az ananyinói műveltségben (i. e. 700–300), amelynek épp az ugor népek, valamint a finnugorság permi ága voltak a hordozói, ugyancsak egy időben fellelhetők a vaszablák és a fék szíjazatára erősített csont, vas oldaltagok.⁸⁴ Alighanem a zabla fejlődésének ezen a fokán jelentkezett az a törekvés, hogy külön névvel jelöljék a fék leglényegesebb, a ló vezérlésére szolgáló darabját, amely a szíjazattal voltaképp továbbra is egybefüggött, de amelyet ugyanakkor a két oldaltag külön egységgé alakított. A zabla lényegében — noha anyaga sokat változott — egészen késői időig a fék része maradt, hiszen láthattuk, hogy az egyik oldalon alkalmazott zablapetek csak ki- és bekapcsolhatóvá tette, de a lóról csak a fékkel együtt volt levehető. A féknek a ló szájában levő részét, vagyis a zablát őseink *fékemlő*-nek, *emlő*-nek, nevezték, amint azt okleveles adatok tanúsítják.⁸⁵ Az *emlő* szóban az ősi, finnugor eredetű 'szopni' jelentésű *emleni* ige töve lappang⁸⁶ (vö. az elavult *emik* igéből származó *csecs-emő*, vagyis *csecs-szopó* összetételt), s a szó melléknévi igeneve a féknek szopott részét jelölte. Számos idegen nyelvben is a zabla neve hasonló gondolat-társításon alapuló szóalkotás eredménye, így az általunk átvett déli-szláv hangalakú *zabla* szó is a *zobati* 'falni enni' igéből való, amelyből *zabál* szavunk is származik.⁸⁷ Lóhoz értő emberek számára e szóalkotás indítékai magától értetődöek, hiszen a lovaglás egyik alapszabálya, hogy a lónak a zablát szopnia, rágnia kell.

Amikor a hátslovat betörik, az állatot szárhoz kell szoktatni, meg kell tanítani arra, hogy a zablában állandó támaszt keressen. A helyesen fekvő zablának az állkapocs foghíjas szélére kell illeszkednie, amely alatt érzékeny csontthártya van, hogy az állat a lovas mozdulatait jól érzékelje és engedelmesen kövesse. A betanított lovaknál is ügyelni kell arra, hogy a hátsállat megfelelő nyak- és fejtartással a zablára és mindkét szárra egyenletesen támaszkodják. Az engedetlen, ellen-

⁷⁸ Vonatanyag és lófelszerelés anyagismeret. (Bp. 1942) 16. (a 35. M. csuklós feszítőzabla), 30. (a 27. M. tiszti lovaglószerzám), Ábrafüzet 1–4. kép.,

⁷⁹ Uo. 32–33. (a tábornoki kantár és a tábornoki csuklós feszítőzabla), Ábrafüzet 5. kép.

⁸⁰ Bárczi G., Magyar szófejtő szótár. (Bp. 1941) 342.; *Knieza I.*, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. (Bp. 1955) 564. (továbbiakban: SziJsz.)

⁸¹ Gombocz Z. — Melich J., Magyar etymologiai szótár. II. (Bp. 1934) 183.; Bárczi G. i. m. 75.

⁸² Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 3 (1953) 113–122.; *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 3 (1953) 69–111.; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 125–135.

⁸³ *Іллінська, В. А.*, Скифська вузда VI ст. до н. е. Археологія 13 (Київ 1961) 43–44.

⁸⁴ *Збруева, А. В.*, История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья. Том V. МИА 30. (Москва 1952) 62., XII. t.

⁸⁵ *Szarvas G. — Simonyi Zs.*, Magyar nyelvtörténeti szótár. I (Bp. 1890) 637.; *Szamota I. — Zolnai Gy.*, Magyar oklevél-szótár. (Bp. 1902–1906) 230.; *Frecskay J.*, Nyr. 30 (1901) 192–193.

⁸⁶ *Szarvas G.*, i. m. 192.; *Gombocz Z. — Melich J.*, i. m. I (Bp. 1914–1930) 1542.; *Bárczy G.*, i. m. 64.

⁸⁷ *Ásbóth O.*, NyK 32 (1902) 361–368.

szegülő ló ugyanis fogai közé veszi a zablát, vagy fejét leszegi, hogy a szár húzását, feszítését ne érezze. A szárra állítás úgy történik, hogy a lovat előrenyomják lábszárral, előre léptetik a zablához, mindaddig, míg az feligazított nyakkal egyenesen nem áll. A helyes fejtartásra szoktatott, a zablára megfelelően támaszkodó ló a zablát *ínyével morzsolgatja, szopja*.⁸⁸

A szár megfelelő tartása, a zabla könnyű nyomása a lovat emelt fejtartásra készíti, éberén tartja. Különösen nagy szükség volt a háts figyelemre szoktatására a katonaságnál. Nagyapám, aki hosszú időt szolgált a huszároknál, mondotta el, hogy a szabadjára engedett ló szereti lesunyni, lehorgasztani a fejét, szeret *búsulni*, innen a mondás: „*Nagy a feje, búsuljon a ló!*” Talán az ősi gyeplés beidegződött mozdulata ez. Ezért a huszár a vezetékszárát, ha lóva mellett állt vagy vezette, nem karjára akasztotta, hanem a ló álla alatt fogta és lágyan meg-megszorította, meg-meghúzta. Az állat ilyenkor fejét felkapta, a zablát *beszopta*, felélénkült. Az a brichterek (oktatók) mindig korhólták a huszárt, ha ezt a kis finom mozgást nem végezte a lovával: — *Mit csinálsz te, mindjárt rád esik a lovad!* — szóltak rá. Ha rajta ült a lovon, akkor is érzékenyen végezte ezt a kis mozgást, innen ered a ló kecses fejtartása, élénksége, ideges ficánkolása. Ha ez a mozgás nem idegződik be, akkor csak lomha kecske lesz a lóból, csúnyán lógatja a fejét. A lovat éberségre kellett nevelni, nem vehették hasznát csak a finom érzékű, izgó-mozgó, figyelmes állatnak, amely maga is részt vett a harcban, rúgott, harapott, jeleket adott. — A ló és lovasa között tehát csak úgy teremődik megfelelő összeköttetés, ha az állat a zablára támaszkodik és azt rágja, szopja: épp a *fékemlő* szó bizonyítja, hogy e szabályt őseink is ismerték.

A zabla, mint idegen nyelvi pótszó, nyilván a zablának a féktől való végleges különválásával, vagy akár a tárgy változatainak megsokasodásával (talán a feszítőzabolával?⁸⁹) honosodhatott meg nyelvünkben, amikor a különböző zablafajtákat szabatosabb, árnyaltabb elnevezésekkel kívánták megkülönböztetni. Az ősi szó többértelműsége miatt fokozatosan visszaszorult, végleges eltűnése azonban hosszú nyelvi folyamat eredménye lehetett, hiszen a zabla szóról első adatunk a XIV. század végéről származik ugyan, mégis a két szó a XVII. században is (pl. Káldi György nyelvében⁹⁰) egymás mellett él azonos jelentéssel. A X. században, vagy akár a korai Árpád-korban a zabla szónak a magyar nyelvben való megjelenése, illetve a fékemlőnek a zabla szóval való felcserélődése tárgyi szempontból mindenképp indokolatlan.

Moór Elemér ősi szavainknak idegen nyelvi szavakkal való pótlását általában a honfoglalást,

illetve a Dunántúl — szerinte jóval későbbi — megszállását közvetlenül követő időkre teszi. Épp a magyar lovasterminológia szláv eredetű felesleges jövevényszavainak vizsgálata⁹¹ alapján vetette fel azt a később többször megismételt gondolatot, hogy régi szavaink egy kiterjedt magyar–szláv kétnyelvűség következtében avultak volna ki nyelvünkéből. Úgy véli, hogy az Etelközben családjukat veszített magyarok közül igen sokan szláv nőekkel házasodtak össze, s ennek folytán nagyszámú szláv szó vert gyökeret a magyar nyelvben. Moór azt is tudni véli, hogy lovasterminológiánk szláv elemeinek egyik rétege — mind a műveltségi, mind a felesleges jövevényszavak többsége — a honfoglalás idején a Felső-Tisza mellékén élő lótenyésztő szlovákok nyelvéből került át. Az, hogy a X. században a Felső-Tisza vidékén lótenyésztő szlovákok éltek volna, történeti képtelenség,⁹² de nyelvileg sem igazolható — minderről Györffy György a közelmúltban foglalta össze ellenvetéseit,⁹³ így ezeket nem szükséges megismételni. Mindenképp szót kell azonban ejtenünk a magyar–szláv kétnyelvűség kérdéséről. Szláv jövevényszavaink nagy többségét Moór Elemér a honfoglalást követő egyszeri, erős nyelvi és műveltségbeli hatásnak tulajdonítja a több évszázados folyamatos érintkezés helyett, amely természetszerűen hagyott nyomot nyelvünkben. Módszere általában az, hogy a rokon fogalmakra vonatkozó jövevény szócsoportokból kiragadott egy-két szó korai adatolásával, sőt olykor pusztán meglehetősen önkényes történeti okfejtésekkel az egész szócsoport eredetét, átvételének korát igazolva látja.⁹⁴ A valóságosnál ezáltal jóval mélyebb átalakulást tételez fel a X–XI. században, és teljesen téves képet ad a honfoglaló magyarok műveltségéről.⁹⁵

A kétnyelvűség tétele — amely szerint a magyar családokba szláv asszonyok hozták az idegen nyelvet — nehezen tenné érthetővé épp a lovasterminológia felesleges jövevényszavainak meghonosodását, hiszen gyermekét az anya valóban megtaníthatta volna idegen szavakra, de a lóra az apák ültették fiaikat. Aligha vehetjük komolyan Moórnak azt az állítását, hogy korai kétnyelvűségről tanúskodnak a magyarban meggyökeresedett szláv eredetű rokonságnevek is.

Az általa felsorolt⁹⁶ szavaknak jó része századokkal későbből adatolt (*déd*⁹⁷ csak összetételben ismert a XIX. század elejéig, első adata a XIV. század végén;

⁸⁸ *Frecskay J.*, i. m. 192.; Gyakorlati Szabályzat a m. kir. honvéd lovasság számára. (Bp. 1900) 116–117., 157–159.; *Somoskeőy L.*, Lovaglás, hatosfogathajtás, szerszámzattan. (Bp. 1934) 26.; Lovaglás, hajtás és másállatvezetés. (Bp. 1937) 77–79.

⁸⁹ E lehetőséget veti fel *Frecskay J.*, i. m. 192.

⁹⁰ *Kiss I.*, Nyr. 9 (1880) 68.; *Szarvas G.*–*Simonyi Zs.*, i. m. I. 637.

⁹¹ *Moór E.*, MNy. 50 (1954) 67–76.; 54 (1958) 278–290.; *Ua.*, StuSl 2 (1956) 46–54.; *Ua.*, A nyelvtudomány mint az ősi és néptörténet forrástudománya. (Bp. 1963) 32–33.

⁹² *Györffy Gy.*, Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. Magyarország történeti

demográfiaja. Szerk. *Kovácsics J.* (Bp. 1963.) 55.

⁹³ *Györffy Gy.*, Opponensi bírálat Cs. Sós Á., „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. S. a. Elhangzott az MTA kandidátusi vitáján, 1966. március 7-én.

⁹⁴ Pl. csak legutóbb: *Moór E.*, MNy 61 (1965) 142–152.; 468–470.; *Ua.*, NyK 67 (1965) 130–138. Ez utóbbira válasz: *Pais D.*, MNy 61 (1965) 455–458.

⁹⁵ Elrettentő példa erre, ahogy a házi férgek neveire építve síkra száll a magyarok teljes nomád volta mellett, minden más adatot mellőzve: *Moór E.*, Nyr 88 (1964) 22–29.

⁹⁶ *Moór E.*, MNy 50 (1954) 74.

⁹⁷ *Knieszsa I.*, SzIJs. I/1. 150.

unoka,⁹⁸ a szó csak a jerek lekopása után, tehát a XI–XII. században kerülhetett nyelvünkbe; *mostoha*,⁹⁹ a XIV. század végéről ismert; a nyoszolyó, vagyis nyoszolyó-asszony, illetve Moórnál *nyoszolyólány*¹⁰⁰ a XV. századból adatolt nyoszolyának személyt jelölő magyar változata; *koma*,¹⁰¹ első említése a XVI. századból; a *mátka*¹⁰² Kniezsánál eltérő jelentése miatt a kétes szavak között szerepel; a *néne*¹⁰³ nem szláv eredetű; a Moórnál kérdőjelesen szereplő *bátya*¹⁰⁴ esetében Kniezsa, a szláv nyelvek legkiválóbb ismerője az ellenvetések után is kitartott amellett, hogy gyermeknyelvi szó lehet;¹⁰⁵ a *bácsi*¹⁰⁶ pedig, amely a XVIII. század végén tűnik fel, a középkorban aligha élhetett nyelvünkben.

Legkorábbi női neveink vizsgálata¹⁰⁷ is ellene mond annak, hogy szláv asszonyok nagy tömegben kerültek volna magyar családokba. A XV. századig terjedő névanyag vizsgálatából kitűnt, hogy a közszoói eredetű ősi neveket csak fokozatosan váltotta fel keresztény jövevénynyelvekkel a névadási divat. A keresztség felvételével ezek kezdetben csak lassan terjedtek, és eredeti neveink csak a XIII. századtól szorultak ki rohamosan, mégpedig a névadásban Európa-szerte jelentkező törekvés nálunk is mutatkozó hatására.¹⁰⁸ A jövevénynyelvek a magasabb társadalmi rétegeknél tűnnek fel először, és — mint a viselet divatjánál is megfigyelhető — utánzasképp terjednek a köznép körében. A XII. században, tehát a keresztény térítés után egy századdal a hagyományokat jobban őrző szolgarendű asszonyok között a magyar nevek aránya még mindig 76%,¹⁰⁹ ami a szláv nőkkel való tömeges összeházasodást legalábbis kérdéssé teszi.

Az eredeti magyar női nevek ilyen nagy számaránya óvatosságra int a nőszegeénységgel szemben is, amelyet korábban magunk is feltételeztünk honfoglalóinknál.¹¹⁰ Az azóta felismert köznépi temetőikben ennek a jelenségnek nem találjuk nyomát, noha a szegényeknél volna leginkább indokolt, hogy idegen feleséget vettek. Az egyes nagycsaládi temetőikben mutatkozó látszólagos nőszegeénységet pedig bizonytalanná teszi az, hogy egyre gyarapszik a külön temetett, rangos nők sírjainak száma, akik csakis e családokhoz tartozhattak.¹¹¹

A magyarság korai történetének tanulmányozásánál a különböző tudományágak egymásra vannak utalva. A régész nem nélkülözheti a nyelv-

szet megállapításait, de a nyelvésznek is okulásul szolgálhat, ha a tárgyi anyag vallomását nem hagyja figyelmen kívül.

IV.

A kengyelek méretezése

Ahogy a lószerszám minden darabja a ló és lovas adottságainak figyelembevételével készült, éppúgy a kengyelek méretezésének is megvoltak a törvényszerűségei.

A pusztázó népek gyermekei zsenge korukban megtanultak lovagolni. Asszonyaik, ha szükség volt rá, már csecsemőiket is lovon hordozható bölcsőben¹¹² vitték magukkal, az apróságok pedig a kaftán kebelébe rejtve, a nyereg mögötti párnán, övvel a felnőtt lovas derekához kötve, a nyereghez erősített fakéreg dobozokban anyjukkal, apjukkal, idősebb testvéreikkel utaztak.¹¹³

A kisgyermek azonban már korán maga ült meg a lovat — Plano Carpini a tatárokkal kapcsolatban így vall erről: „... fiaik, mihelyt második vagy harmadik évüket elérik, máris lovagolni, lovakat terelni, vágtazni kezdenek...”¹¹⁴ A néprajzi leírások szerint még a közelmúltban is harmadik életévükben ültették lóra ünnepélyesen a fiúgyermeket.¹¹⁵ A gyerek azonban pl. a baskíroknál összehajtogatott nemeztakarón és ezzel együtt leszíjazott párnán, azaz nyereg és kengyel nélkül lovagol.¹¹⁶ Ugyanígy ülik meg a lovat a serdültebb fiatalok a lovasjátékok alkalmával is, így eséskor nincsenek kitéve veszélynek, lábuk nem akadhat fenn a kengyelben.¹¹⁷ A kirgizeknél ugyanakkor külön gyermeknyergeket készítenek, amelyeknek oldalsó karfái szorosan tartják a kis lovast.¹¹⁸ Ötéves koron túl azonban a gyerek is a felnőtt nyergével lovagol. A keleti lovasnépeknél általában nem szokás szórén megülni a lovat, a hátast mindig felnyergelik. Ezt honfoglalóink hagyatéka is tanúsítja, az ásatások igazolják (hevedercsatok), hogy a felnőttek hátsólovához minden esetben hozzátartozott a hevederrel lekötött és többnyire vas-, ritkábban fakengyelekkel ellátott nyereg. Így volt ez a régi pásztoréletben is, a nyereg mindig ott volt a pásztornál. „A nyeregből kitűt

⁹⁸ Uo. 541.

⁹⁹ Uo. 344.

¹⁰⁰ Uo. 357.; Moór ellenvéleménye: *Moór E.*, MNy. 61 (1965) 466–468.

¹⁰¹ *Kniezsa I.*, SzJsz. I/1. 275–276.

¹⁰² Uo. I/2. 691.

¹⁰³ Uo. 894–895.

¹⁰⁴ Uo. 794–795.

¹⁰⁵ *Kniezsa I.*, *Bátya*. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerk: *Pais D.*—*Benkő L.* Nyelvtudományi Értekezések 38. sz. (Bp. 1963) 151–162.

¹⁰⁶ Uo. 159.

¹⁰⁷ *Berrár J.*, MNy 47 (1951) 154–214.

¹⁰⁸ *Mikesy S.*, Névészeti kérdések. Nyelvtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Név-tudományi Konferenciája 1958. Szerk.: *Pais D.* közreműködésével *Mikesy S.* (Bp. 1960) 172–173.

¹⁰⁹ *Berrár J.*, i. m. 211.

¹¹⁰ *Dienes I.*, Acta Arch. Hung. 7 (1956) 262–264.; *Ua.*, Arch. Ért. 84 (1957) 32–33.

¹¹¹ *Ua.*, Jászkunság 11 (1965) 148–149. *Ua.*, MFMÉ (Szeged 1964–1965) II. 97.

¹¹² Almásy György keleti útjáról magával hozott és a Néprajzi Múzeumnak ajándékozott lóháton hordozható bölcsőről l. NÉ 3 (1902) 80.

¹¹³ *Tagán G.*, NÉ 30 (1938) 235.

¹¹⁴ *Györfly Gy.*, Napkelet... Plano Carpini útijelentése: 68. (IV. fej. 10.)

¹¹⁵ *Almásy Gy.*, i. m. 717.; *Tagán G.* NÉ 30 (1938) 223., 228.

¹¹⁶ *Tagán G.*, NÉ 30 (1938) 223.

¹¹⁷ Uo.; *Ua.*, Etn. 47 (1936) 108.

¹¹⁸ *Karutz, R.*, Unter Kirgisen und Turkmenen. (Leipzig 1911) 55.; *Ua.*, Unter Kirgisen und Turkmenen. (Berlin é. n.) 88.; *Almásy Gy.* i. m. 696–697., 222. kép. 2.; *Tagán G.*, NÉ 30 (1938) 230.; *Radloff, W.*, i. m. I. 446.

a vánkösunk éccakára, nappalokon meg azon tanyáztunk” — vallotta egy öreg pásztor.

A lovasemberek ismerik a veszélyt, amelyet ez a rögzített nyereggel, kengyellel való lovaglás rejt magában. Nem lehet szemléletesebben összefoglalni, milyen halálos veszedelem várt a lovasra, ha nyergéből kiesve lába a kengyelbe akadt és a ló magával vonszolta, mint ahogy Arany János festi a Toldi Estéjében:

„Fővel esett, lábát felfogá kengyele,
Bokros paripája futni kezdett vele.
És elfutott volna megbokrosult lova
Fennakadt testével Isten tudja hova, —
Kövön törte volna össze ifjú fejét,
Szomjú főveny inná szétloccsant velejét...”

(II. ének 33—34. szakasz)

A hortobágyi pásztorok ugyancsak jó lovasok, mégis volt olyan számadó, aki épp a veszély miatt nem engedte meg bojtárjainak, hogy kengyelt használjanak. Úgy tartották, ha a pásztor szórén üli meg a lovat, és éjszaka eltörődve leesik róla, nem lesz semmi baja. A csikósoknak kellett a legtöbbet nyargalásznia a ménes körül, gyakran esőben, zivatarban, sötétségben is, amikor könnyebben bukik a ló; épp ezért ha nyeret használt, az nem a jellegzetes, rögzített, favázás tiszafüredi nyereg volt, nem állt egyébből, mint egy pokrócból és a két széléhez varrott kengyelpárból.¹¹⁹ Manapság is lekötő nélküli pricsnyergeket használnak, s a lovas, ha esik, a nyereggel együtt huppan a földre.¹²⁰ Bizonyos, hogy honfoglalóinknak, akiknek nyerge hevederrel, szügyelővel, farhámval alaposan fel volt erősítve, különös gonddal kellett ügyelniük arra, hogy a kengyel ne legyen veszély forrása.

A gyermekek, akik honfoglalóinknál is éppoly korán kerülhettek lóra, megfigyeléseink szerint — akárcsak más keleti népeknél — nyereg és kengyel nélkül lovagoltak. Pl. a tiszánánai temető 21. sírjában nyugvó, mindössze négy-ötéves gyermek¹²¹ zabolával — természetesen jól fogó pofarudas zabolával — volt eltemetve, de kengyelpárt nem találtunk mellette.

Korán hozzá kellett szokniuk azonban nekik is a felnőtt nyergéhez. A nagyobb gyermekek sírjában

már vannak kengyelek, de feltűnően kicsinyek. A tiszánánai temetőben erre is találunk példát, az 1. sírban nyugvó 12—14 éves fiúnak, akinek tarsolylemeze is kicsi, természetéhez méretezett volt,¹²² lószerszámaához is apró kengyelek tartoztak. Régi lovasszakkönyvekben találjuk meg e jelenség magyarázatát: „...Gyerekeknél semmire sem kell oly nagy figyelemmel lenni, mint arra, hogy a kengyel mindig olyan kicsiny legyen, miszerint a sarok soha bele ne csúszhassék; mert minden veszedelem között, mely a lovaglásnál előfordulhat, nincs nagyobb annál, mint mikor a láb keresztül csúszhatik a kengyelen, ilyenkor a ló esés alkalmával maga után hurcolja a lovast...”¹²³

A lovaglásnak ez az alapvető szabálya teszi érthetővé, hogy a nők kengyele általában miért jóval kisebb a férfiakénál, mind honfoglalóinknál (23. kép 1—2),¹²⁴ mind a keleti népeknél.¹²⁵ Nem csupán azért van ez, mert a nőknek kisebb a lába, de úgy látszik kevésbé bízhattak a gyengébb nem lovas tudásában, és féltve őket, biztonságos szerepléssel kívánták ellátni, olyan kengyellel, amelyen lábfejük semmiképp nem csúszhatott át. Ilyenformán — a kengyelek révén — még ősünk érzelmi életébe is bepillanthatunk.

A férfiak hasonló szűk kengyelt nem használhattak, hiszen veszélyesebb hosszú, útjaikon a kengyelben biztos támaszt kellett találniuk, s harc közben hátrafelé nyilazni csak kengyelben megfeszített lábbal lehetett. Olyan kengyelre volt tehát szükségük, amelyben jól megfeküdt a láb. Ez azonban csak úgy lehetett biztonságos, ha a szükségesnél jóval nagyobb méretezték,¹²⁶ hogy bukáskor lábuk könnyen kicsússzék belőle (23. kép 3).¹²⁷ Különösen veszélytelen volt az előkelők feltűnően súlyos, nagy kengyele (2. kép 2—3),¹²⁸ amely esésnél leledült, leröppent a lábról.¹²⁹ A női és férfi kengyelek közötti szembetűnő méretkülönbséget a fentiek magyarázzák. Az ellentét mögött más-más szándékot gyaníthatnánk, noha ugyanazon megfontolással készítették a kengyeleket túlságosan szűkre, vagy feltűnően bőre.

Szakirodalmunkban már régebben felvetődött, hogy egyes honfoglalás kori sírokból miért kerülnek elő ugyanegy párhoz tartozó, eltérő méretű kengyelek. Ezt a jelenséget házi készítésükkel, a

¹¹⁹ Garay Á., NÉ 28 (1937) 110.; Herman Ottónak a csikósnyeregről tett megfigyelését l. Balogh I., Etn 67 (1956) 133.

¹²⁰ Ecsedi I., A Hortobágy... 202.

¹²¹ Dienes István közöletlen ásatása. Az életkor-meghatározást Nemeskéri János végezte.

¹²² Dienes I., FA 16 (1964) 89—92.

¹²³ Széchényi D., Adalékok a lovaglás tanításához. (Pest 1871) 32. — Az újoncokat a huszároknál kengyel nélkül tanították lovagolni.

¹²⁴ 23. kép 1. = Kengyelpár Tengelicről: Hampel, J., Alterthümer... II. 548—549., 1., 3. kép; MNM. lelt. sz. 51/1896. 1—2.; A tengelici leletekről l. Dienes I., FA 16 (1964) 90., 63. j.; A kengyelpár méretei: M = 10,6; ill. 9,8; Sz = 10,4, ill. 9,8; Talpsz = a mérhető darabnál 2,8 cm; — 2. Pestszenterzsébetről: MNM. lelt. sz. 1/1936. 3.; Méreteik: M = 12,4, ill. 12,3; Sz = 10,5; Talpsz =

2,7, ill. 3,2 cm.

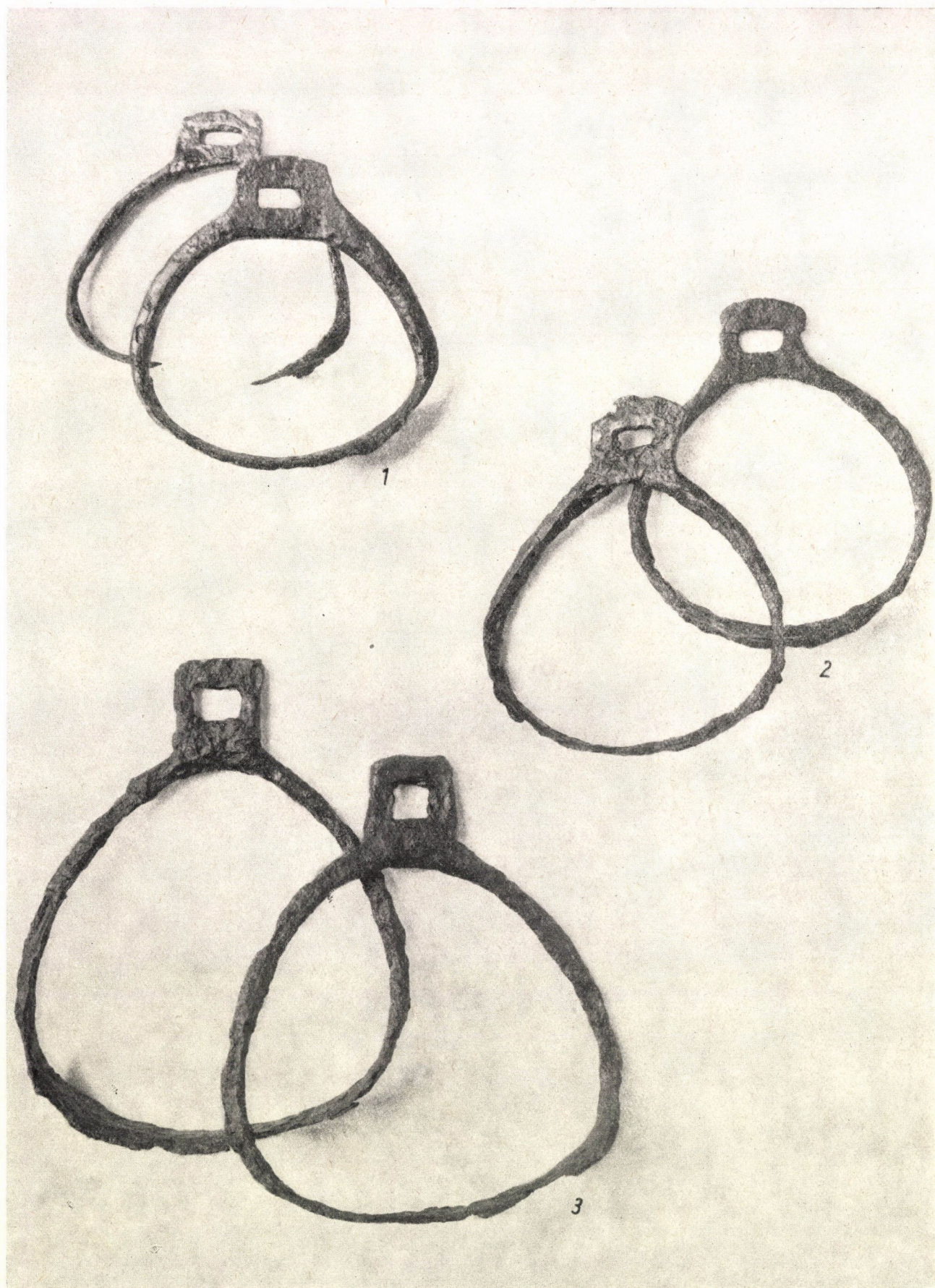
¹²⁵ Tagán G., NÉ 30 (1938) 226.

¹²⁶ Schwarz, F., Turkestan die Wiege der indogermanischen Völker. (Freiburg im Breisgau 1900) 111.; Tagán G., NÉ 30 (1938) 229.

¹²⁷ Kengyelpár Bezédéről: Hampel, J., Alterthümer... II. 517., III. 359. t. 7. sír 2—3.; MNM. lelt. sz. 86/1896. 206—207.; Méreteik: M = 16, ill. 16,9; Sz = 13,8, ill. 13,3; Talpsz = 2,9, ill. 3,5 cm.

¹²⁸ Ezüstberakásos kengyelpár Muszkáról: Hampel, J., Alterthümer... II. 651., III. 429. t. 1—2.; MNM. lelt. sz. 45/1898. 3—4.; Méreteik: M = 18,1, ill. 17,8; Sz = 12,9, ill. 13,4; Talpsz = 3,2, ill. 3,1 cm.

¹²⁹ Széchényi D., Adalékok... 32—33.; A közel-múltban a lovashadsereg is ilyen súlyos, vaskos kengyelekkel volt felszerelve, hogy a kengyelből könnyen kicsússzék a láb.

23. kép. 1—2. Szűkre méretezett kengyelek Kistengelicről, Pesterzsébetről. — 3. Bő kengyelpár Bezdédről
 Рис. 23. 1—2. Узкие стремяна из Кистенгелицы, Пешгэржебета. — 3. Пара широких стремян из Бездеда
 Fig. 23. 1—2. Étriers étroits, de Kistengelic et de Pesterzsébet. — Paire d'étriers amples, de Bezdéd

kovácsolás tökéletlenségével,¹³⁰ vagy az egyik, elkopott kengyel utólagos kicserélésével magyarázták.¹³¹ Az, hogy egy kengyel pár két darabja szűkebbre-bővebbre, kisebbre-nagyobbra készült, szerintünk szándékos lehetett. A hatására felülő lovasnak csak a bal kengyelt van módja lábához fordítani, a jobb kengyelt kissé befelé fordított lábheggyel kell megtalálnia, úgy, hogy közben oda se nézzen,¹³² ami különösen nehéz feladat akkor, ha a ló azonnal vágásban indul. Sokat elárul ennek nehézségéről „*Jobb lábával keresi a kengyelt*” szólásunk, amely a lovasok között ’fél, meg van ijedve’ értelemben használatos; de így is mondják: „*Félénk katona jobb lábával keresi a kengyelt*”.¹³³ A felüléshez tehát a bal oldalon mindenképp jobb volt a kis kengyel, a lovas biztosabban meg tudta támasztani a lábát benne, hogy felpattanjon a lóra, míg jobb oldalra alkalmasabb volt egy nagyobb, hogy a már mozgásban levő lóra ülve könnyebben beleláljon a láb.

Magyarázatunkat erősíti, hogy ezek a felemás kengyelek egyszerű, közrendű harcosok sírjából kerülnek elő, épp azokból tehát, akiknek gyakorta kellett sietve lóra kapniuk és vágásban indulniuk.

A kengyelek néhány további sajátosságának elemzésére, valamint a kengyel-felcsatolás módjának¹³⁴ ismertetésére a közeljövőben visszatérünk.

*

A honfoglaló magyarok lószerszámának vizsgálatából végső tanulságul az alábbi következtetéseket kockáztatnám meg.

A tudományban a nem tapasztalatból, aprólékos vizsgálatból merített, hanem pusztá meg-gondolásokból, nemegyszer egy kicsit nemzeti önhittségből fakadó tételeknek nincs helye. Még a jó szándékú okoskodás is tévútra vezethet, és a megalapozatlan állítás nemhogy javunkra tanúskodna, de a törekvés visszájára fordul és ellenünk szól: a múlt ábrázolásánál olykor a valóságosnál jóval kezdetlegesebb állapotokra enged következtetni. Miként a múlt század romantikus történelmszei pusztán azért nem hittek őseink mesterségszerű tudásában, mert feltételezték, hogy a honfog-

laló magyarság csupa hetyke, a munkát megvető hadfiból állott — úgy egy eleve felállított tételből, nevezetesen azon a jogon, hogy lóhoz értő, a lóval bánni tudó „lovasnemzet” vagyunk, nem gondolhatunk arra — amint erre az irodalomban van példa¹³⁵ —, hogy a magyarság csakis egyfajta, kíméletes szerelékkel használt lovaihoz, hisz a magas szintű lovastudás miatt nem volt szüksége goromba, durva kényszereszközökre. Az élet a maga teljességében csak úgy bontakozhat ki előttünk, ha tudjuk, volt ilyen is, olyan is, sokféle eszköz: a legkomolyabb gyakorlat, hosszú tapasztalat szabályozta a tárgyak alakját, szabta meg arányait, méretét, hogy az eszköz valóban megfeleljen más-más célokra, eltérő feladatokra. Ha nem pusztán a tárgy külsődleges jegyeit ragadjuk meg, hanem azoknak az indítékoknak kitapintása a célunk, amelyek a különböző fajták, változatok kialakulásához vezettek, ha értjük egy-egy tárgy szerkesztésének, használatának fortélyosságát, a tények ismeretében aligha lehet többé kovácsaink mesterségszerű tudását — amint azt sokan még ma is teszik — kétségbe vonnunk, vagy lekicsinyelnünk.¹³⁶

Továbbmenve: a tárgyaknak használójuk korához, neméhez, testi alkatahoz, mindenekelőtt pedig társadalmi helyzetéhez való szabályos igazodása életmódbeli különbségekről, munkamegosztásról tanúskodik. Sőt, ha áttételesen is, de világosan tükrözi a társadalmi viszonyok fejlettségét: egy olyan osztály létét, amely ténylegesen, kötelességszerűen dolgozott, harcolt, míg egy — a szolgáltatásaikból eltartott — szűkebb réteg a társadalom vezetését, irányítását látta el, az állatok őrzéséből, tereléséből nem vette ki részét, az ütközeteket csak messzibbről szemlélte, közelharcba nem bocsátkozott. Ezek a mindennapi életből már rég kiszorult, elnémult tárgyak készítőikről, használóikról, azoknak a társadalomban betöltött szerepéről, az egykori élethez való viszonyáról is vallanak, végső soron — ha bonyolultan is — újabb bizonyítékai a honfoglaló magyarság nomád-félnomád alapokon felépülő feudális szervezetségének.¹³⁷

Dienes István

¹³⁰ Hampel J., Újabb tanulmányok . . . 55—56.

¹³¹ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori . . . 33—34.

¹³² A Tanításnak Regulamentuma . . . 20.; Gyakorlati Szabályzat . . . 126.; — A lovasságnál is csak a legutóbbi időben engedték meg, hogy a katona „ha szükséges, nézzen oda és fogja meg a kengyelszíjat”. L. Lovaglás, hajtás . . . 61.

¹³³ L. 4. j.

¹³⁴ A kengyelek felerősítésére a honfoglaló magyarok szerintünk olyan csontból, vagy fából való kis eszközöket használtak, amilyeneket a hazai anyagban *Bezdedén* (Jósa A., Arch. Ért. 16 [1896] 396., 7. sír 8. kép), a *kiszombori*, „E”-jelű temetőben (Móra F. Múzeum, Szeged), a *bashalmi* I. sz. temetőben (Dienes I., Acta Arch. Hung. 7 [1956] LXI. t. 10.), a *szakonyi* I. sz. sírban (Nováki Gyula leletmentése, 1961; a soproni Liszt F. Múzeumban) találtak. E kis tárgyak párhuzamai a Szovjetföldön az Altáj vidékétől Verhnye Szaltovóig ismertek, amint arról

majd beszámolok. (A tárgyat 1. 22. kép 9.) Megvannak a hazai avar kori anyagban is. *Kiszeljov curká*-nak nevezi, és szerinte a béklyó bekapcsolására alkalmazták (i. m. 525., 528., 539. stb.), mi azonban úgy véljük, más rendeltetése volt.

¹³⁵ Pettkő-Szandtner T., i. m. 177—178.

¹³⁶ Egyetemi történelmi tankönyvünk érthetetlenül kétkedően nyilatkozik a honfoglaló magyarok mestereinek tudásáról. L. *Elekes L. — Lederer E. — Székely Gy.*, Magyarország története. I (Bp. 1961) 88.; A régészet eredményeire is építő, figyelemre méltó megállapításokat tesz e kérdéskörben: *Bartha A.*, TSz 1 (1958) 315—327.; 4 (1961) 133—154.; *Ua.*, Acta Hist. 9 (1963) 333—360.

¹³⁷ Vö. *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959); *Ua.*, TSz 4 (1961) 417—426.; *Bartha A.*, Sz 97 (1963) 261—292., 503—527.; — Itt köszönöm meg Karáth Józsefnek szép felvételeit, Édesapámnak gondos rajzait és Feleségemnek a gyűjtőutakon, valamint a feldolgozásban nyújtott sok segítségét.

В первой части исследования автор рассматривает различные узды венгров-завоевателей родины, объясняет их назначение, преимущества, и их употребление связывает с общественным положением всадника и его физическими качествами. Автор выделяет две группы узды. Чрезвычайно тонкая в ротовой части или же *острая твердая узда без псалиев* (Рис. 1, 1—2, 4 и рис. 12, 1—3) встречается обычно в небогатых мужских захоронениях. Ее употребляли, повидимому, пастухи и воины. Один из членов удил такой узды часто короче другого (Рис. 12, 1—3), что ставит под сомнение их употребление теми, кто в седле проводил целые дни. Укороченный член удил выравнивал слегка наклоненные влево, придерживаемые одной рукой поводья; в то же время во время сражения можно было легко повернуть коня влево и вести борьбу справа. В противоположность простым могилам, в захоронениях женщин и менее закаленных в сражениях знатных мужчин находят *пропорциональные, более мягкие, нарядные удилы с псалиями* (Рис. 3—4 и рис. 5, 1—2). С их помощью всадник мог увереннее управлять лошадью, но к подвижному восточному методу ведения войны, к пастушеской жизни такая узда была непригодна. Тот, кто употреблял ее, ездил верхом скорее лишь ради удовольствия, с правильным держанием поводьев.

Далее автор, определив назначение небольшой костяной палочки (Рис. 13), обнаруженной в Сарваше, в древневенгерском могильнике эпохи завоевания родины, показывает, что пастушеский слой и слой ратников древних венгров употреблял для скрепления узды с недоуздом штифт (*rescek*). Еще в недавнем прошлом в употреблявшихся венгерских конских упряжках (Рис. 17, 2) узда обычно с одной стороны была крепко пришита и только с левой стороны прикреплялась вогнутым штифтом к нащечной части недоуздки. Верховые кони как во время охраны стада, так и в промежутках между военными действиями должны были стоять наготове, взнузданными. Однако в то же самое время, хотя бы на корот-

кий срок, следовало обеспечить пастбу и поение коней. Вышеуказанные штифты позволяли быстро освободить и крепить узду. У женщин и знатных мужчин не было необходимости в таких спешных приспособлениях, поэтому их уздечки с псалиями не прикреплялись штифтами. Система крепления узды, таким образом, является такой же характерной чертой общественного положения всадника, как и различные виды узды.

Zabla (забла-узды) в венгерском языке — заимствованное славянское слово. В своей древней форме слово „*zabla*” употреблялось для обозначения только той части ремня, которая находилась на голове коня, или обозначало часть поводьев — *фека* (*fék*). От последнего происходит венгерское наименование, имеющее финно-угорское происхождение *fék-embő* (фек-эмлё, сосательная узда или та часть узды, которую лошадь сосала). Укоренение лишнего заимствованного слова в венгерском языке, которое произошло гораздо позже X-го века, автор приписывает появлению нового вида узды, отделению ее от поводьев и смысловой многозначности прежнего наименования.

В заключение автор приходит к выводу, что размер стремени также находится в зависимости от возраста, пола и общественного положения. Для подростков и женщин изготовлялись особо мелкие стремени (Рис. 23, 1—2), чтобы ноги в случае падения не задерживались в стремени. Крупные, тяжелые стремени знатных (рис. 2, 2—3) опять-таки обеспечивали безопасность, поскольку легко снимались с ноги. Воины и пастухи прикрепляли к правой стороне седла более крупные стремени, чтобы, когда конь находился в движении, можно было легко поставить ногу в стремя.

Дифференциация предметов конского снаряжения, их зависимость от общественного положения являются новыми доказательствами феодальной организации венгров-завоевателей родины, построенной на полукочевом образе жизни.

И. Диенеш

QUELQUES ENSEIGNEMENTS TIRÉS DE L'HARNACHEMENT DES HONGROIS CONQUÉRANTS

Resumé

L'auteur passe en revue les riches variantes des objets appartenant au harnais des montures de l'époque de la conquête hongroise. Il démontre que les diverses sortes d'objets avaient satisfait aux besoins spécifiques de ceux qui les utilisaient. Les disproportions apparentes de certains types et leurs irrégularités ne témoignent aucunement de l'insuffisance des connaissances techniques de ceux qui les exécutaient, mais montrent que ce sont une considération par trop consciente et une longue expérience qui ont imposé la forme et les proportions des objets et qui les ont rendus appropriés à certains buts et tâches. L'examen des objets servant à la vie équestre peut nous fournir des enseignements précieux sur le mode de vie des diverses classes et sur les rapports entre celles-ci, car ce groupe d'objets se retrouve dans toutes les couches sociales, indépendamment du sexe et de l'âge.

I. La destination des différents mors. Le mors est l'instrument le plus important du cavalier qui lui permet d'imposer au cheval sa volonté. Dans l'héritage des Hongrois conquérants on rencontre les variantes les plus différentes. L'auteur étudie un à un les diverses sortes de mors: *mors de filet à deux anneaux* (fig. 1 et 12); *mors à quatre anneaux* (fig. 2, 1); *mors à baguette latérale* (fig. 3—4 et 5, 1—2); *mors à petits anneaux* (fig. 1, 3 et 12, 1—2) et à *grands anneaux* (fig. 1, 1—2 et fig. 12, 3); différents *mors grossiers*, tels le *mors à gourmette* (fig. 5, 3), le *mors à embouchure à crête ou à bossette* (fig. 5, 2 et fig. 10), le

mors torsadé (fig. 11). Il décrit leur destination, leurs avantages, et rattache leur utilisation à la position sociale du cavalier et à ses propriétés physiques. Les deux groupes principaux des mors des Hongrois conquérants sont: les mors de filet et les mors à baguette latérale utilisés par les femmes, ainsi que par les hommes distingués moins aguerris.

Il est caractéristique des mors de filet que leur embouchure est très mince (fig. 1, 1—2, 4 et, fig. 12, 1—3). Ce sont des mors *extrêmement acérés et durs* et ce n'est qu'ici et là qu'on rencontre des mors à *embouchure épaisse et douce* (fig. 1, 3). Les mors aigus furent trouvés en général dans les tombes d'hommes pauvres et il est évident qu'ils furent utilisés par des bergers et des guerriers dont le mode de vie exigeait que leur cheval s'arrête court après un galop rapide et change de direction. Il est aussi surprenant que les embouchures de ces mors aigus étaient souvent de dimensions asymétriques, donc qu'un de leurs membres était plus court que l'autre (fig. 12, 1—3). Cette caractéristique rend elle aussi indubitable que les mors *asymétriques* furent utilisés par des personnes qui passèrent des jours entiers à dos de cheval et qui n'avaient tenu la bride que de leur main gauche. L'embouchure asymétrique dont le membre plus court se trouvait sur le côté gauche de la bouche du cheval, a égalisé la légère prise à gauche de la longe, et avec l'aide de l'embouchure plus courte le guerrier put en même temps forcer son cheval de tourner à gauche, afin qu'il puisse combattre

librement vers la droite. La manière de combattre des peuples cavaliers orientaux, demandant une grande agilité, a exigé qu'avec une telle monture brutale le cavalier domine parfaitement son cheval.

Les tombes de femmes et d'hommes d'un rang élevé livrent rarement des mors de cette sorte et celles-ci ne sont pas non plus si acérées et asymétriques. Les mors à baguettes latérales symétriques, que ceux-ci utilisaient de préférence, témoignent du fait qu'ils ne montèrent à cheval que de temps en temps, ils étaient donc en état de monter leur cheval en tenant la bride régulièrement. Pareillement aux personnes de haut rang des sociétés orientales, les Hongrois d'un rang plus élevé ne se sont eux non plus occupés à conduire les troupes, et leur armement — constitué surtout d'armes d'autodéfense — ainsi que leur équipement équestre étaient inappropriés pour s'engager dans les luttes sans raisons coercitives. Ils ont dû avoir un rôle dirigeant aussi dans les champs de bataille.

II. Le mode d'accrocher le mors. Le bâtonnet. L'auteur explique le mode, jusqu'à présent inédit, selon lequel les Hongrois conquérants ont accroché le mors, en déterminant le petit objet en os (fig. 13) trouvé dans la tombe d'homme n° 2 du cimetière de l'époque de la conquête, de Szarvas (fouilles de Gy. Gazdapusztai). Ce petit objet est le *bâtonnet* qui est utilisé jusqu'à nos jours par les bergers du Hortobágy, mais qui, auparavant, était répandu dans toute la Hongrie. Aujourd'hui il est taillé en bois et on l'attache à la courroie bouclée dans les anneaux du mors (fig. 14). Le mors placé dans la bouche du cheval est accroché des deux côtés dans les anneaux jugulaires de la bride (fig. 15—16). Donc avec l'aide des bâtonnets le mors peut être accroché ou décroché pendant des secondes, et le cheval peut aller brouter l'herbe ou boire même pour un temps court, car son harnachement prêt à partir ne cause pas de retard. Étant donné que l'accrochage rapide du mors était indispensable dans la cavalerie moderne également, les mors faits en fabrique furent munis d'un bâtonnet de métal (fig. 19—20). Auparavant, — ainsi qu'on le voit sur les anciennes brides (fig. 17, 2) — le mors était sur un côté attaché durablement dans la bride et n'était accroché par un bâtonnet que sur le côté gauche. Ce bâtonnet unique était attachée dans le bout de la courroie jugulaire et accroché immédiatement dans l'anneau du mors. Lorsque le mors fut sorti de la bouche du cheval on le rattachait sous son menton. Ce seul bâtonnet trouvé dans la tombe de Szarvas ainsi que sa situation nous invitent à supposer que les Hongrois conquérants aient dû eux aussi employer cette méthode. Il est certain que chez les bergers et les guerriers hongrois — même chez d'autres peuples cavaliers orientaux (fig. 21—22) — ce mode d'emploi était général, car leurs montures durent être toujours harnachées et prêtes à partir, tant au pacage des troupeaux que dans les moments de repos pendant les maraudes, aussi fallait-il assurer l'accrochage et le décrochage rapides des mors. La raison de la rare présence des bâtonnets est qu'ils étaient faits surtout de bois; en même temps, ils n'ont pu être accrochés dans les petites ouvertures des oeillets des mors à baguette latérale des femmes et des hommes d'un rang élevé. Cette classe n'eut, d'ailleurs, pas besoin d'harnacher hâtivement les chevaux, les palefreniers ayant eu assez de temps pour habiller la tête du cheval de la bride

et du mors cousu dans celle-ci, ou de l'enlever. Le mode d'accrocher le mors est lui aussi une caractéristique de la position sociale du cavalier, tout comme l'emploi des diverses sortes des mors. Pour terminer, l'auteur constate que l'harnachement, utilisé par les hommes ayant joué un rôle dirigeant dans les sociétés orientales, était moins décoré que celui des chevaux des femmes, car il dut s'adapter à la pratique et à l'utilité.

III. Bride, mamelon, mors. (Fék, emlő, zablá.) Le nom de l'objet de fer posé dans la bouche du cheval, donc du mors, est dans la langue hongroise un mot d'emprunt slave, bien que nos connaissances de l'entretien du cheval à l'époque ugrienne, et la diversité raffinée des mors prouvent que ceux-ci étaient utilisés dès les temps primitifs. Le mors, dans sa forme la plus primitive, ne dut être qu'une courroie ou corde passée par la bouche du cheval, c'est à dire une partie organique de l'appareil mis sur la tête du cheval, donc de la bride. Le mot *fék* (bride) est, conformément à sa destination, le dérivé du *fé*, une ancienne variante de forme du substantif *fő* (tête), d'origine finno-ugrienne. Le mors non séparé de la bride n'a, au début, pas dû avoir un nom à part. Nous possédons une donnée documentaire qui prouve que la partie du *fék* (bride) qui se trouvait dans la bouche du cheval était appelée plus tard *fék-emplő* (mamelon de la bride) ou *emplő* (mamelon), pour la distinguer des autres parties du harnachement. Dans ce mot se réécèle la racine du verbe *emleni* signifiant „téter”, d'origine finno-ugrienne. Le *fék-emplő* (mamelon de la bride) était la partie de la bride que le cheval dut en effet téter et mâcher pour s'appuyer convenablement sur le mors. La disparition des expressions ancestrales dut être un long processus linguistique; le remplacement, au Xe siècle, du *fék-emplő* par le mot *zablá* (mors) est matériellement absolument injustifié. Le mot emprunté à une langue étrangère a dû s'introduire avec une nouvelle variante de l'objet, lorsque le mors s'était définitivement séparé de la bride. C'est ainsi qu'on a dû décomposer la polysémie du mot ancestral. L'auteur constate que certains linguistes supposent inutilement, à la base de tels mots d'emprunt dits superflus, un bilinguisme hungaro-slave au Xe siècle.

IV. Les dimensions des étriers. La largeur des étriers est en fonction de l'âge, du sexe et de la position sociale. Semblablement aux peuples orientaux, les Hongrois furent mis à cheval dans leur premier âge. Les enfants ont monté sans selle et sans étrier, les adolescents et les femmes ont monté en général avec des étriers très étroits (fig. 23, 1—2) pour que leurs pieds ne le traversent pas en glissant, ce qui dans le cas d'une chute était un danger mortel. Les étriers singulièrement grands et pesants des personnes de haut rang (fig. 2, 2—3) tombaient, lors d'une chute, facilement du pied, c'est pourquoi ils étaient sûrs. Les tombes des guerriers ont livré souvent des paires d'étriers de largeur différente, c'est à dire que sur le côté droit de la selle l'étrier était plus grand que sur le côté gauche, pour que le cavalier, en montant son cheval déjà en mouvement, glisse son pied facilement dans l'étrier.

La diversité des objets du harnachement et leur rapport avec la position sociale sont de nouvelles preuves de l'organisation féodale, reposant sur des bases demi-nomades, des Hongrois conquérants.

I. Dienes

A KÖRÖS-CSOPORT LAKÓHÁZÁRÓL

Újkőkori házmodell-töredék Röszkéről

1964 őszén leletmentő ásatást végeztünk a Röszke melletti Lúdvár lelőhelyen. Itt bekötőút építése során egy újkőkori telepet vágtak át. A lelőhely az ártérből magasan kiemelkedő szigetszerű domb nyugati lejtőjén fekszik, a Tisza egykori bal partjától mintegy 2 km távolságra. Az ásatás folyamán a Körös-csoport emlékanyagát tartalmazó nagyméretű gödör-komplexumot tártunk fel. A gödör hulladékös kitöltésében a mai felszíntől 120 cm mélyen házmodell-töredékre bukkantunk. A töredék világosbarna színű, belül durva, egyenetlen felületű, kívül fényesre simított. Hosszanti gerinc emelkedik ki rajta, melyből mindkét oldalon bordák indulnak ki úgy, hogy az egyik oldal bordái az ellenkező oldal hasonló kiképzésű részei közötti felületről indulnak. Az egyik oldalon elnagyolt zeg-zugszerű bekarcolás látszik, úgy tűnik, mintha az egymás közeiben illeszkedő gerendák csapolás(?) jelölték volna vele. A töredék egyik végén hegyes fülű, hegyes orrú állatfej (kutya?) sematikus ábrázolása látszik, másik vége lesimított. A tárgy legnagyobb hosszúsága 8,8 cm. Világos, hogy töredékünk egy házmodell oromgerendáját és az abból kiinduló szarufákat ábrázolja. A házmodell rekonstrukciójához, és hogy ezzel együtt a a Körös-csoport egyik házformáját meghatározzuk, szükséges az eddig előkerült leletek rövid áttekintése. Ez a feladat azonban meglehetősen nehéz, mert a szükséges leírásokból és félremagyarázható megjegyzésekből teljesen hiteles képet kialakítani nem lehet. A kérdés-csoportot a 40-es években Banner János foglalta össze.¹ A Körös-csoport házai közül itt is csak a Kotacpart Vata-tanyai kunyhót ismerteti.² Az itt folyó ásatások során több esetben találtak meglehetősen szabálytalan alakú törmelékhalmozatokat. Egyik 6,4 m hosszú, 4,4 m széles volt. Az agyagtapasztöredékek, melyekben általában nádlenyomatokat lehetett megfigyelni, 10–30 cm vastagon feküdtek. Az objektumot szabálytalan alakú újkori beásások is megbolygatták. A paticsréteg lebontása után meglehetősen egyenetlen felületre bukkantak, közepén tűzhely nyomaival. A leírásból nem tűnik ki, hogy ezen az említett felületen követni tudták-e az egykori padló — feltehetőleg keményebb — szintjét. Ezen a szinten négy helyen szürkésfehér hamus foltokat találtak, melyekben gyufaszál nagyságú faszéntörmelék is voltak. Ezeknek a szilánkoknak a dőlésszögéből nyereg-tetős szerkezetű kunyhóra következett. A bejáratot Banner J. a déli oldalon feltételezte, bár itt is voltak gödörnyomok, „de ezek a kunyhó alapjának szintjében már csak földdel voltak megtömve, míg mélyebb részeiből ugyanilyen korú cserepek kerültek elő”. Az említett átégett famaradványok úgy mutatták, hogy az oszlopok nem mélyedtek a földbe, hanem a felszínnel azt a bizonyos dőlésszöget bezárva, egymásnak támasztva álltak, és a kívül-belül lesározott tető súlya tette szilárdná a szerkezetet. A kérdéses épület trapezoid alakú, hosszanti oldalai 500, illetve 470 cm, keresztoldalai pedig 260,

illetve 200 cm hosszúak voltak. Átégett tapaszrögöket még két helyen találtak, de a kibontás során nem nyílt mód, hogy az épületek szerkezetére vonatkozólag megfigyeléseket tehessenek. Nem kétséges, hogy Kotacparton négyszögletes nyereg-tetős kunyhók nyomait tárták fel, hasonlóan a Csalog József által közölt Szegvár-Tűzkövesi „E” épülethez.³ Modell-töredékünk tetőszerkezeti elemeinek állásszöge azonban arra enged következtetni, hogy ez esetben más épületformára kell gondolnunk. F. Schlette kitűnő összefoglaló munkájának egyik, számunkra igen fontos megállapítása, hogy a neolitikus, vagyis földművelést és állattenyésztést űző népességnek fellépésével egyidejűleg kell tekintenünk a háznak, azaz oldalfalakkól és tetőszerkezetből álló építménynek a megjelenését.⁴ Eszerint a kotacparti, szegvári, valamint egyes kőkénydombi építményeket nem háznak, hanem kunyhóknak tartjuk. Lúdvári modell-töredékünkben azonban — mint már említettük — felmenő oldalfalú, valóban a ház kritériumának megfelelő építményre következtethetünk. Ennek a feltételezésnek alapján vizsgáljuk át a Körös-csoport lelőhelyeinek feltárása során eddig tett megfigyeléseket.

Kutzián Ida kitűnő összefoglaló tanulmányában az anyag áttekintése során már érintőlegesen feltételezte, hogy a tömeges paticsdarabokból oldalfalakra lehetne következtetni.⁵ A kérdést Banner kotacparti megfigyelései alapján oldotta fel. Milleker B. Szerbkeresztúron egy helyen hét tűzhelyet talált (?) egymástól mintegy 1,5 m távolságra.⁶ Ezek egyenlő mélységben voltak kb. 3 m szélesek és 4–4,5 m hosszúak. Valószínűnek tartjuk, hogy a sorban fekvő objektumok nem tűzhelyek, hanem házak voltak. Ma már ugyan nehezen bizonyítható, de feltételezzük, hogy a Körös-csoport rétegéhez tartoztak. Az épületek szerkezetére utaló nyomokat sajnos nem ismertek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a bulgáriai Karanovo lelőhelyen az alsó rétegben a házak hasonló jellegű „utcákat” alkottak.⁷ Gubitza K. Monostorszeg határában tárt fel telepnyomokat.⁸ Leírása alapján nehéz kibogozni, hogy valójában mi is volt a helyzet az ásatás során. „Az óslakások alját rendszerint sárga agyagrégék képezte, kunyhóikat bár nem mélyen, de mégis a földbe vájták.” A „tűzpadok” magasabb szinten feküdtek és igen keményre át voltak égve, ezek azonban a Gubitza által feltételezett kunyhóktól távolabb voltak. Megemlíti, hogy átégett tapaszrögöket, melyek a „tűzpadon” feküdtek, az általa kunyhóknak vélt objektumokban, nem talált. Gubitza azt tételezte fel, hogy a lakások „földdel és gypsinnel” befedett putrik voltak. Az igazság az lehet, hogy a lelőhelyen jellegzetes hulladékgödöröket talált, természetesen nagyobb paticsdarabok nélkül, s a házak vagy kunyhók a kérdéses tűzpadok voltak. Nem lehet zavaró körülmény, hogy a gödörökben is tudtak tüzelési nyomokat megfigyelni, ez általános jelenség a Körös—Starčevo körben. A Bukova pusztai ása-

¹ Banner J., Arch. Ért. 1943. 1—.

² Banner J., Dolg. 9—10 (1933—34) 54—.

³ Csalog J., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 95—.

⁴ Schlette, F., Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen. Ethn. arch. Forschungen 5 (1958) 73.

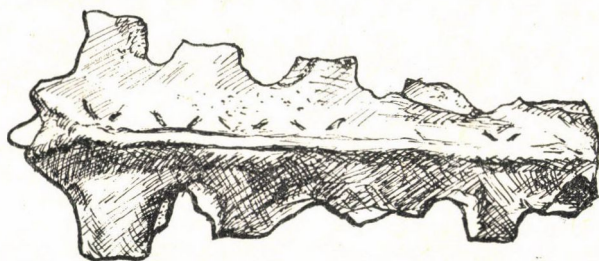
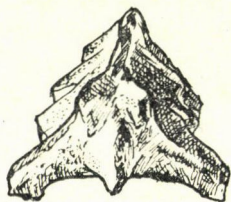
⁵ Kutzián I., A Körös-kultúra. DissPann II. 23

(1944) 91.

⁶ Milleker B., Arch. Ért. 13 (1893) 304.

⁷ Georgiev, G. I., Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). L'Europe à la fin de l'âge de pierre. (Praha 1961) 62.

⁸ Gubitza K., Arch. Ért. 25 (1905) 242.

1. kép. Röske—Lúdvár
Рис. 1. Пёcke—Лудвар
Fig. 1. Röske—Lúdvár

ás során Kisléghi Nagy Gyula csak a későbbi beásásokkal teljesen szétdúlt és bolygatott lakóhelyeket talált.⁹ Paticsenyomok szórványosan kerültek elő. Ugyanő Óbesenyőn világosan meg tudta állapítani, hogy a rózselenyomatos tapaszrögökkel és átégett felületekkel jelent-

kező épületek nem mélyedtek a földbe, tehát az építmények föld feletti kunyhók voltak.¹⁰ Sajnos, leírása itt sem egyértelmű, mivel azt írja, hogy a teljesen ép „tűzpad” mintegy 1,5 m nagyságú volt, közelítőleg négyzetes alakú. Ezek valószínűleg tűzhelyek lehettek. A lelőhelyen a mintegy 2 m vastag kultúrréteg jelentős része tartozhat a Körös-csoport korába, sajnos ma már pontosan nem tudjuk meghatározni, hogy egyes jelenségek mennyiben függték össze a leletanyagban jelentkező egyéb korszakok emlékeivel. Kisléghi újabb közleményében kissé másként írja le a már említett jelenségeket, pl. itt utal arra, hogy az égett „földszigetek” vesszőlenyomatokat tartalmaztak.¹¹ Lehetséges, hogy átégett falmaradványokra gondolhatunk. Krecsmarik E. szarvas-szapannosi ásatása során több épületmaradványt lelt.¹² Padlójuk égett agyagtapasz volt, de pontos méretüket nem tudta meghatározni. Igen sok vesszőlenyomatos paticstöröredéket talált, melyek közül egy „a kunyhó csúcsáról való”. A vörösre átégett töredéken „két összehajló, s ezen alól egy haránt irányában helyezett vessző lenyomatát” lehet megfigyelni. Amennyiben ez valóban oromrésről származhat, el kell fogadnunk Krecsmarik feltételezését, mely szerint a kunyhó vázát földbe erősített, felül összefogott s azon keresztbefont vesszőkből készítették, amit lesároztak. E jelenségek hasonlóak a kotacpartiakhöz. A kunyhók átégésére vonatkozó elméletet — tudniillik, hogy tudatosan égették volna téglaszerűre — teljesen irreálisnak tarthatjuk. Elméletünk bizonyításához döntő jelentőségű lenne Zalotay E. Szentés környékén végzett tevékenysége.¹³ A közlésekben mutatkozó néhány pontatlanságból azonban nem tarthatjuk teljes értékűnek közléseit. Kis- és Nagy-Jaksorpartról ismertett ugyanis telepnyomokat úgy, hogy hol az egyik, hol a másik lelőhelyre vonatkoztatja észrevételeit. Ezen felül Nagyjaksorpartról bronzkori edénytöröredékeket is közöl, kétséges tehát, hogy az objektumok a Körös-csoportéhoz tartoznak-e. Nagyjaksor-parton földbevéjt építményeknek semmi nyomát sem találta, hanem felszínén nyugvó, „paticsfalú”, 3–5 m² nagyságú épületnyomokat lelt sűrűn egymás mellett. Kisjaksor-parton „határozott oldalfalak alapjainak kiégett rögtuskói rajzolták körül a 3–5 négyszögméter belvilágú kunyhók alapjait”.¹⁴ Itt tehát első esetben lehetne egyértelműen házakról beszélni. Utolsónak a zsoldos-tanyai ásatásról szólhatunk.¹⁵ Itt az egyik gödör közelében két szabálytalan alakú kunyhóra bukkantak, az egyik 4,5×5,1 m, a másik 4×5 m nagyságú volt a vesszőlenyomatos romok alapján. Helyenként a tapasztott padló nyomait is meg tudták figyelni. Cölöplyukat itt sem találtak, ez alapján Banner J. feltételezte, hogy a tetőt letámasztott szarufák tartották. Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy eddig — mivel a gödröket semmiféleképpen nem tarthatjuk lakóhelyeknek — a Körös-csoport építményei közül a hazai ásatások során csak egy típust, nyeregvető szerkezetű kunyhót tudunk rekonstruálni (Kotacpart, Vata-tanya). Ez ideig csak kevés közvetett bizonyítékunk van annak feltételezésére, hogy a felmenő falú házakat is ismerték, mint a lényegesen fiatalabb tiszai kultúra telepén. Hogy vajon volt-e felmenő falú, oszlop-szerkezetű ház is a Körös-csoport telepén, önmagában vizsgálva nem bírna különösebb fontossággal, azonban a Körös-csoportot is magába foglaló Vorsesklo, Karanovo I.a, Starčevo kör egészét tekintve¹⁶ lényeges, hogy eltér-e a Körös-csoport házainak szerkezete az előbbiektől, vagy a többi más jelenséggel együtt ez is azonos képet mutat. Nagyon fontos a kérdés a Körös-csoporttal közel egykorú, korai vonaldíszes anyag genetikai kérdéseinek vizsgálatánál is. A vonaldíszes kerámiák különböző területein fellépő egységes építési mód ugyanis nem vezethető vissza

⁹ Kisléghi Nagy Gy., Arch. Ért. 27 (1907) 272.

¹⁰ Kisléghi Nagy Gy., Arch. Ért. 29 (1909) 149.

¹¹ Kisléghi Nagy Gy., Arch. Ért. 31 (1911) 160–161.

¹² Krecsmarik E., Arch. Ért. 35 (1915) 12.

¹³ Schupiter E., Dolg. 7 (1931) 58–59.

¹⁴ Zalotay E., Dolg. 8 (1932) 72.

¹⁵ Banner J., Dolg. 8 (1932) 12.

¹⁶ Vö. Garašanin, M. V., Stand, Probleme und Aufgaben der Vorgeschichtsforschung im serbischen Moravagbiet. Actes de la IIIe Session Zürich 1950. (Zürich 1953) 100.

a mezolitikus kunyhókra. H. Quitta megállapította, hogy az oszlopsoros háznak előképe is kellett hogy legyen, és ez a négyszögletes cölöpös épület már a vonaldiszes kerámia szélesebb körű elterjedése előtt megjelent.¹⁷ Területünk tehát fontos kapocs ebben a kérdésben is. Éppen, részben a Körös-csoport ilyen jellegű leletei hiányában kísérlete meg F. Schlette az egyszerű, cölöp nélküli vagy bizonytalan típusokból levezetni a vonaldiszes kultúrát házfarmát. E kultúra épületei közelítőleg egységes szerkezetűek. Cölöpösorok között sövényfonás, melyet agyaggal tapasztottak be. Az építmények négyszögletesek. Kézírata lezárásakor a régibb vonaldiszes kultúrából még nem ismerte a mohelnicei leletet, mely a legregibb vonaldiszes háznak tekinthető.¹⁸ A balkáni házakhoz képest azonban már ez is egy igen fejlett típus; belső osztásával és oszlopsoros szerkezetével. Fiatalabb ugyan, de leletünk értelmezése szempontjából igen fontos a velké-pavlovicei lelet.¹⁹ A morva festett kerámia anyagával korhatározható épület négyszögletes volt, $6,2 \times 8,9$ m nagyságú. Körben oszlopok nyoma látszik és egy középoszlop. J. Filip rekonstrukcióján az oromzatra állatkoponyát helyez, ez megfelel a lúdvári töredéken levő állatfejnek, valamint más később ismertetendő házmodellek hasonló állatábrázolásainak.

A vonaldiszes csoportok eddig ismert építményei a Körös-csoportnál fiatalabbak. Vizsgáljuk meg ezután a Balkán-félsziget idősebb, egykorú vagy közel egykorú építési módját, hogyan illeszkednek bele az ott megfigyelhető jelenségek az előbbiekből alapján felvázolható képbe. A Körös-csoportot, valamint a Starčevo, illetve Sesklo kultúrákat az elmúlt évtizedig Európa legrégebbi neolitikus (földművelő, állattenyésztő) kultúráinak tartottuk. Az újabb thessaliai ásatások alapján ez az elmélet megdőlt. V. Milojević Gremnos Agrissa Magulán megtalálta a prekerámikus emlékeit, melyeket az Izrael-től Pakisztánig fekvő területről ismerünk az Európán kívüli területről.²⁰ Jerikó és Jarmó anyagán végzett C 14 vizsgálatok alapján e korszakot i. e. 6000—8000 közé helyezhetjük, vagyis a Maglemose kultúrával egy időszakra. Argissán a prekerámikus réteg 0,3—1,2 m vastag volt. A szintben kétféle építkezési tevékenység nyomait találta. Vese alakú gödrök voltak, általában észak—dél irányban, 2,6—3,8 m hosszúak és 1,8—2,4 m szélesek. A gödrök kitöltése jellegzetes hulladékanyag volt. A gödrök szintje felett egy ház maradványai feküdtek. Padlója döngölt agyag volt, szélessége 4,8 m. Az építmény szerkezetére megszerezett cölöpmaradványokból lehet következtetni, melyeket az egyik sarokban és a középső részen jól meg tudtak figyelni. Az említett gödrökben más helyen is találtak cölöplyukakat, benne megszerezett famaradványokkal. Noha a leírásokból úgy tűnik, hogy a ház rétegtani helyzetét nem lehetett teljes bizonyossággal tisztázni — a ház romjai felett találtak néhány edénytöredéket, de a belsejében levő tűzhelyen, és a „munkagödörben” semmi ilyen nyom nem volt — még ha a frühkerámikus szinthez tartozott is, mindenképpen Európa legrégebbi épületének tarthatjuk. Ezzel egyértelműen bebizonyosodik, hogy a neolitikus (földművelő, állattenyésztő) kultúra megjelenésével egyidejű a felmenő falú ház megjelenése is. A Körös-csoport korát megelőző frühkerámikus rétegben nem találtak háznyomokra, a protosesklo szintben azonban már agyagtéglaiból készült házak vannak. Emellett a jellegzetesen déli épületípus mellett megtalálták az oszlopsos szerkezetű házakat is.

A gödrök ebben a szintben is jelentkeztek. A Körös-csoport kerámiaanyaga a Vorsesklo horizont leleteivel mutat igen közeli rokonságot. Argissán e szint házai agyagtéglaiból épültek, de vannak számunkra fontosabb, vesszőfonásos építmények is, döngölt agyagpadlóval. Sajnos az utóbbiak szerkezetével kapcsolatos ásatási megfigyeléseket nem ismertetik részletesen.

Az utóbbi évek során a nyugat-macedóniai Nea Nicomedeia lelőhelyen történt ásatások során rendkívül érdekes leletanyag került elő.^{20a} Itt nagy négyszögletes házak falmaradványainak alapozására bukkantak. A falakban minden méterre—másképp méterre karólyukak látszóttak, a vert falú ház falát cölöppökkel erősítették meg. Ugyanott más irányú cölöpösorok nyoma is megfigyelhető. Az épület mintegy $8 \times 3,5$ m nagyságú lehetett. A falmaradványok mellett meredek falú gödrök voltak; R. J. Rodden feltételezi, hogy innen bányászták ki a nyersanyagot az épülethez. A C 14 adatok szerint a telep kora i. e. 6220 ± 150 év. A kerámiaanyag a thessaliai ásatásokból ismert festett protosesklo leletekkel mutat azonosságot, vannak azonban edénytöredékek ugyanabból a rétegből, melyek Vorsesklo, illetve Körös jellegűek. Ezek aránya azonban az egész cserépanyaghoz viszonyítva mindössze 1,9 százalék. Az állatcsontok fajok szerinti megoszlása, valamint a temetkezési szokások is rokon vonásokat mutatnak a Körös-csoporttal. Ezen a lelőhelyen agyagtégla építkezésnek semmi nyomát sem tudták megfigyelni. Meg kell még jegyeznünk, hogy a Nea Nicomedeian feltárt két henger alakú kemence igen erősen emlékeztet a vajdasági Ludas és Nosza lelőhelyek földbe mélyített, tapasztott hombáira.

A Vorsesklo időszakot görög földön az ún. „A” vagy Sesklo áru követi.

A jellegzetes Sesklo kerámiával jelennek meg a nagy, négyszögletes agyagtéglaházak, melyek sorban állottak. Ez új háztípus a megelőzőkhöz képest. Ekkor jelenik meg az első megaron jellegű épület is. Argissán a közel 4 m vastag rétegben csak egy oszlopszerkezetű házat leltek, erről Milojević feltételezi, hogy istálló volt, és csak rövid ideig állhatott. Más görögországi lelőhelyek anyagából a Sesklo-korban többféle épületípus is ismerünk.²¹ Sövényfalú, kőalap nélküli tapasztott házakat — ezek magában Seskloban négyszögletesek voltak, de másutt a kerek alaprajz is előfordult —, valamint kőalapozású, tapasztott sövényfalú házakat is tártak fel. Ezek mellett kőalapú téglaházakat is találtak, melyeknél a négy sarkon oszlop erősítette a szerkezetet. A Dimini időszakban kőalapozású téglaházakat építenek. Ezen a déli területen a közel-keleti hatásra utaló szárított agyagtégla igen hamar kiszorította a korábbi vesszővázast, tapasztott falszerkezetet, északabbra azonban — nyilván a klimatikus viszonyok miatt — nem terjedt el. Szerbiában és Macedóniában a Körös-csoporttal teljesen egykorú Starčevo-csoport telepein szintén csak az utóbbi évek ásatása során kerültek elő háznyomok. D. Garašanin e csoport emlékeit feldolgozó munkájában még csak gödröket ismertet, de ezek lakó-építmény voltát nem fogadja el.²² Meglepő F. Milleker adata magáról a starčevo-i lelőhelyről, mely szerint az épület a föld felszíne felett állott.²³ Mintegy 10 cm vastag cölöppök mélyedtek a földbe, melyek hosszanti négyszög-alaprajzon helyezkedtek el. Az oszlopokat vesszőfonadékkal kötötték össze és lesározták. Erre az adatra a jugoszláviai szerzők egy esetben se hivatkoznak, amiből talán arra lehet

¹⁷ Quitta, H., Zur ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. Aus Ur- und Frühgeschichte. (Berlin 1962) 104.; Quitta, H., Zur Herkunft des frühen Neolithikums in Mitteleuropa. Varia Arch 16 (1964) 20.

¹⁸ Tichý, R., Die Besiedlung mit Voluten- (Linearband-) keramik in Mähren. PA 52 (1962) 304.; Tichý, R., Volutenkeramische Funde aus Mohelnice bei Zábřeh. Sborník Československé společnosti archeologické. 2 (1962) 201—.

¹⁹ Schlette, F., i. m. 90.; vö. Filip, J., Pravěké Československo. (Praha 1948) 118.

²⁰ Milojević, V., Zur Chronologie der jüngeren Stein-

und Bronzezeit Südost- und Mitteleuropas. Germ 37 (1959) 65—.; Milojević, V., Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien. JRGZ 6 (1959) 1—.; Milojević, V., Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel. Germ 38 (1960) 320—335.

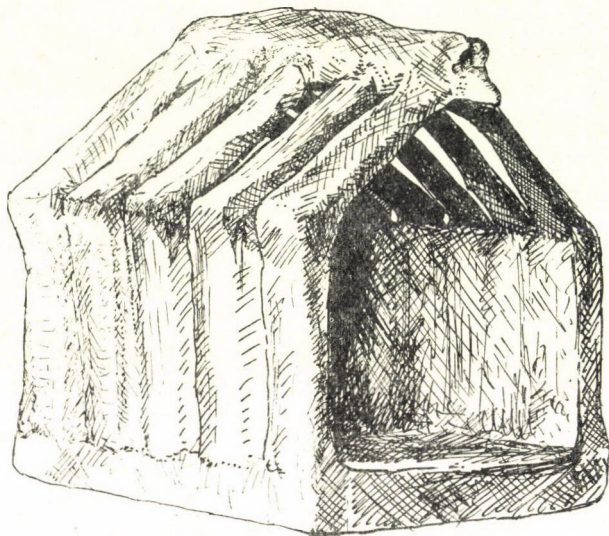
^{20a} Rodden, R. J., Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nicomedeia. PPS 28 (1962) 267—288.

²¹ Schlette, F., i. m. 96.

²² Arandjelović Garašanin, D., Starčevačka kultura. (Ljubljana 1954) 153.

²³ Milleker, F., Vorgeschichte des Banats. Starinar (1938) 122.

következtetni, hogy Milleker közleményének, illetve megfigyelésének hitelessége erősen kétséges. Annyit mindenestre megállapíthatunk, hogy az általa leírt épületnek éppen Jugoszláviából pontos analógiái vannak. M. Garašanin összefoglaló munkájában biztosan állítja, hogy a Starčevo-csoport ismerte ezt a háztípust.²⁴ A Száva-parti Obrež lelőhelyen B. Brukner talált agyagtapasztást, de karólyukat nem tudott megfigyelni, így csak annyit állapít meg, hogy föld feletti négyszögletes építmény állhatott a kérdéses helyen.²⁵ R. Galović a tečici ásátás során több helyen talált agyagesomókat, formájukat azonban nem tudta pontosan meghatározni.²⁶ A Starčevo-csoport háztípusáról megállapította, hogy a házak

2. kép. Röske—Lúdvár. Rekonstrukció
Рис. 2. Пёске—Лудвар. Реконструкция
Fig. 2. Röske—Lúdvár. Reconstitution

teljesen föld felettiék, négyszögletes alaprajzúak voltak. Néhány esetben kőalapot is használtak. A falakat agyaggal tapasztották be. A zelenikovói II. rétegben is lelt háznyomokat, ez is négyszögletes volt, de részletes megfigyelésre itt sem nyílt mód. Hasonló épületre hivatkozik Galović szóbeli közlés alapján a Kosovo—Metohija-i lelet kapcsán. A vršniki lelőhely II. horizontjában DK—ÉNY-i tájolású négyszögletes házat tárt fel D. és M. Garašanin.²⁷ A cölöplyukak több mint 1 m-re mélyedtek az alsó rétegbe. A szint leletei a Körös-csoport legfiatalabb szakaszával párhuzamosíthatók. A Bitolj melletti Porodin lelőhely a balkáni neolitikus tell telepek egyik legértékesebb leletanyagát adta.²⁸ Korát a kerámia-törödékek alapján a Starčevo kultúra egyik erősen retardáló csoportjaként határozták meg. A későneolit-edény-törödékek igen hosszú ideig tartó megtelepedésre utalnak. A házak az egykori felszínen állottak. A falakat agyagtapasztású cölöpök alkották, néhány cölöp a tövével

kövekkel volt megerősítve. Egy esetben a falak újrászáróztatását is meg tudták figyelni. A ház közepén tetőtartó oszlop nyoma látszik, ajtónyílást is találtak. A padlót fagerendára döngölt agyagból képezték ki. A házak megközelítőleg négyzet alakúak, de nem szabályosak. (Az alaprajzok inkább trapezoid jellegűek). Noha Porodin korát nem párhuzamosíthatjuk a Körös-csoport korával, a jellegzetes Starčevo reminiscenciák alapján az itt talált háztípus is kapcsolható a Körös-Starčevo körhöz. A Körös-csoportot területileg a Starčevótól elválasztani igen nehéz feladat lenne. Eppen ezért döntő fontosságúnak tarthatjuk a Szabadka melletti Nosza-Gyöngyparton lelt objektumokat.²⁹ A lelőhely gyakorlatilag a Körös-csoport területéhez áll közelebb. Az itt feltárt épületrészeknél D. Garašanin megfigyelte, hogy az agyaggal bevont padozat az épület szélénél merőlegesen, agyagfalszerűen felemelkedik. Ilyen padozatnyomokat három esetben figyeltek meg, sajnos ezeket fiatalabb korú sírok és egyéb beásások bolygatták. Az egyik háznak éppen a vége nyúlt az átkutatott területbe, ezen két sarokrészről és szegélyről a cölöplyukok jól kivehetők voltak.³⁰ A ház szélessége mintegy 6,8 m lehetett. D. Garašanin a telep korát Vršnik legrégebbi rétegével párhuzamosította. A Nosza melletti Ludas Budžak lelőhelyen szintén oszlopos házszerkezetet talált Szekeres László.³¹ A jugoszláv területen a Starčevo-csoportot követő Vinča kultúra lelőhelyein, magán Vinčán is, több cölöpszerkezetű házat tártak fel. A žarkovói ásátás során megfigyelt négyszögletes ház oszlopai csak kevésbé mélyedtek a talajba és tövéknél kövekkel voltak megerősítve. M. Garašanin feltételezi, hogy a vinčai házak esetleg többszörösek is lehettek.³² Romániában a Criș-csoport lelőhelyeiről eddig nem ismerjük a házak szerkezetét, egyes adatok azonban azt bizonyítják, hogy itt is föld feletti épületeket készítettek.

Többször hangsúlyoztuk az eddigiek során, hogy négyszögletes alaprajzú, föld feletti építkezésről van szó. Mindezzel azt kívántuk kiemelni, hogy azokban az esetekben, amikor kétség nélkül bizonyítható a lakás céljaira létrehozott objektum, sosem találkoztunk gödörlakásokkal vagy egyéb földbe ásott kunyhókkal. Nem számolhatunk tehát bizonyos tipológiai fejlődéssel a neolitikumon belül, a gödörlakástól a házig. Statikailag is lényegesen egyszerűbb feladat négyszögletes objektumot befedni, mint egy szabálytalan felületet. A telepeken megfigyelhető nagy gödröket agyagkitermelés, speciális esetben pedig terményraktározás céljára ásták. A nagy gödrökben talált tűzhelyek — ilyent magam is megfigyelttem — valószínű edényégető helyek voltak. Magának a felhalmozódott hulladéknak a meggyűjtásával is számolhatunk.

Fenti megállapításunkat a legteljesebb mértékben alátámasztják a bulgáriai Kardovo tell leletei, ahol a Körös-csoporttal egyidejű I. szintben a kor legfejlettebb építkezéseinek emlékeit találjuk. A Körös telepek Bulgáriában is, éppúgy, mint Jugoszláviában a síkvidéken tellszerűek, a hegyvidéken pedig barlangokban találhatók.³³ J. Lichardus Szlovákiából is ismert koraneolitikus barlangi leleteket,³⁴ bár ezeket nem köthetjük egyértelműen a Körös-csoporthoz. Visszatérve a karanovói megfigyelésekre, azokat G. I. Georgiev beszámolója alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze.³⁵ Az I.

²⁴ Garašanin, M. V., Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien BRGK 39 (1958) 6.

²⁵ Brukner, B., Die Resultate der Schutzgrabung auf der Lokalität „Bastine“ bei Obrež. RVM 9 (1960) 110.

²⁶ Galović, R., Neue Funde der Starčevo-kultur in Mittelserbien und Makedonien. BRGK 43—44 (1962—63) 4.

²⁷ Garašanin, M.—Garašanin, D., L'habitat néolithique de Vršnik près de Tarinci. Zbornik na Stipskiot naroden muzej 1960—61 II. 35—.

²⁸ Grbić, M., Porodin. Eine spätneolitische Ansiedlung auf der Tumba bei Bitolj. (Bitolj 1960).

²⁹ Garašanin, D., Die Siedlung der Starčevokultur in

Nosa bei Subotica und das Problem der neolithischen Lehmscheunen. Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958. (Berlin 1961) 303—.

³⁰ A noszai leletekről szóló főntebb idézett beszámolóban a képek számozása sajnálatos módon összekeveredett.

³¹ Szekeres László szíves szóbeli közlése.

³² Garašanin, M. V., BRGK 39 (1958) 14.; vö. Starinar 1952—53 111. 3. kép.

³³ Georgiev, G. I., i. m. 47.

³⁴ Lichardus, J., AR 16 (1964) 862.

³⁵ Georgiev, G. I., i. m. 62—.

szintben a házalapok négyszögletesek. Méretük különböző, a legkisebb 5 m hosszú, 3,6 m széles. A döngölt padló alatt fagerendából álló alapozás volt. G. I. Georgiev leírásában nem emlékezik meg az általa közölt képeken jól látható cölöplyukokról, melyek a házalapot szegélyezték. Nem kétséges, hogy e házak is felmenő, tapasztott falúak voltak. Ebben a szintben más háztípus nem került elő, a megfigyelt gödrök kivétel nélkül jellegzetes hulladékgödrök voltak. A házak sorban helyezkedtek el, az ásatás során két „utcat” tudtak megfigyelni.³⁶ Az út felületét fahulladék borította. Ez is oszlopos szerkezetet mutat, a hulladék a házak építésekor faragott cölöpkökből származhat.

Többször felmerül az a vélemény, hogy a fában szegény alföldi terület nem adott módot a Körös-csoport idején a csőszkunyhónál fejlettebb technikát megkövetelő építmények létrehozására. Itt elég, ha utalunk Hollendonner Ferencnek a kotacpartji kunyhó faszenein végzett vizsgálataira, valamint a kiterjedt mocsári tölgyerdőkkel kapcsolatos megállapítására.³⁷ Ugyancsak hivatkoznunk kell a kökénydombi gerenda-alapozású házra, melyet szintén a „fában szegény”-nek feltételezett vidéken építettek.³⁸ A kérdéses válmányok tehát minden bizonynyal tarthatatlanok.

G. I. Georgiev homályosan utal arra, hogy az említett szintnél régebbi telepmaradványok is voltak, de ebből csak gyenge nyomok maradtak meg. Ezek közvetlenül a fekete altalajon épültek, s a tárgyalt házaknál primitívebbek voltak. A futólagos megjegyzésből azonban konkrét adatokat nem tudunk leszármazni. A karanovói tell élete során az építkezés fő formája hasonló marad, a házak azonban nagyobbodnak, s a többszátásuk is megjelennék. Az eddigiek alapján láthatjuk, hogy a Körös-csoport körébe tartozó többi balkáni neolitikus telepen ismerték a felmenő falú ház építésének módját, feltételezhetjük tehát, hogy a későbbi ásatások során ezt az építési módot a Körös-csoport telepein is megtaláljuk. A továbbiakban röviden szeretném összefoglalni mindazt, amit a neolitikus, illetve rézkori házmodellekről tudunk. Figyelmünk kívül hagyjuk a palesztinai neolitikum házurnát,³⁹ valamint a lényegesen fiatalabb európai házurnákat, mert ezek funkcióikban és formailag is jelentősen eltérnek az általunk vizsgált kör emlékeitől.⁴⁰ A vonaldiszes kultúra köréből 3 töredéket ismerünk: Boskovstein, Bojanovice, Bohusice lelőhelyekről.⁴¹ A morava festett kerámia emlékeivel korhatározható a Strzelizen talált házmodell.⁴² Branč II. lelőhelyen lengyeli telepen találtak egy kunyhómodell-töredéket.⁴³ Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez nem felmenő falú házat ábrázol, hanem csőszkunyhószerű építményt. A telepen

feltárt lengyeli házak azonban négyszögletesek, cölöpszerkezetűek, felmenő falakkal. Valószínűnek tartjuk, hogy a kérdéses modell csak leemelhető tetőrésze egy felmenő falú darabnak. A Körös-csoportból eddig csak az itt ismertetett lúdvári töredék került elő. A késő starčevóinak tartott Porodin anyagából két házmodellt közöltek.⁴⁴ E körből származik egy hasonló darab Kostin-Dol lelőhelyről.⁴⁵ Roska M. három példányt ismertet Tordosról, az egyik ép, a másik kettő pedig erősen töredékes.⁴⁶ C. N. Mateescu, Vădastra II. korú tárgyat ismertet, melyet feltételeken szintén házmodellnek tarthatunk.⁴⁷ Lelelőhelye Dealul Cismelei. A Kárpátoktól keletre a tripolje kultúra emléke a Kolomjicsinán előkerült darab,⁴⁸ valamint egy kevésbé ismert, felfüggeszthető modell töredéke Niezwiska lelőhelyéről.⁴⁹ Románia és Bulgária területén lelték a legtöbb házmodellt, ezek is fiatalabbak a lúdvárinál, a Boian, A., Gumelnitza, illetve a Kodzadermen, Marica kultúra emlékei. Čašcioarele,⁵⁰ Poponeți,⁵¹ Gumelnitza,⁵² Denev,⁵³ Athanasovo,⁵⁴ Ruse,⁵⁵ Kodzadermen,⁵⁶ Deve-Bargan⁵⁷ lelőhelyekről közöltek házmodelleket, illetve töredékeiket. Kevés kivétellel ezek felmenő falú, nyeregvetős házak. Csúpan Kodzadermenről és az Athanasovo tónál levő telepről ismerjük a prizma alakú kunyhóformát.

A házmodelleket általában, a közel-keleti, valamint a közép-európai házurnákkal egy kalap alá véve, „a sír a halott háza” képzetet hozták kapcsolatba. F. Schlette megállapítja, hogy a kérdéses tárgyaknak nincs edény jellegük, bár a házaknak sem pontos másolatai; bizonyos meghatározott gazdasági vagy kulturális célt szolgáltak.⁵⁸ A kérdést F. Oelmann elemzte igen alaposan, nagy néprajzi analóg anyag áttekintésével. Egyes típusokat — ismét csak a házurnákból kiindulva — lábas hombárok miniatűr modelljeinek tart, melyek — mint maguk a hombárok is részben — áldozati célt szolgáltak.⁵⁹ Más esetben, pl. a poponeți modellel kapcsolatban, megkísérli kimutatni, hogy korábban fából készült Opfer-schrein agyag-utánpótlásával állunk szemben.⁶⁰ A fa (azaz deszka) láda fedélszerkezete — mint a nálunk közismert ácsolt ládáké is — hasonló kiképzésű a nyeregvetős házakéhoz, s feltételezhető, hogy a hasonló célra készült, néha a házi tűzhely felett függő, az ősök szelleme kultuszának szolgálatába álló „házmodellek” ezt a korábbi formát örzik. Érvelését feltétlenül elfogadhatjuk, de nem általánosíthatjuk. Az a típus ugyanis, melyet Lúdváron találtunk, sem hombár, sem Opfer-schrein nem lehet. Pontos analógiáit Strzeliz, Čašcioarele, Branč II. leleteiben találjuk meg. Mindhárom helyen a tetőszerkezet gondos kimunkálása, egyes szerkezeti elemek jelölése a lakóház fogalomkörébe tartozó épületre utal. Elméletün-

³⁶ Az általam közölt plasztikus díszű edénytöredéken talán hasonló „utca” sematikus ábrázolása látszik. Vö. Trogmayer, O., Arch. Ért. 91 (1964) 12. kép 5.

³⁷ Hollendonner F., Dolg 9—10 (1933—34) 303—305.

³⁸ Banner J.—Folwiny I., Arch. Ért. 78 (1951) 28.

³⁹ Perrot, J., Une tombe à ossuaires du IV-e millénaire à Azor près de Tel Aviv. Atiqot 3 (1961) 1—.

⁴⁰ Behn, F., Hausurne. ERV V. 1926 221—.

⁴¹ Tichý, R., PA 53 (1962) 25. kép 1, 2, 6.; Menghin, O., Die Bauwerke der Jüngerer Stein und der Bronzezeit. Handbuch der Archäologie II. (München 1954) 64.; Behn, F., i. m. 71. kép a.

⁴² Behn, F., i. m. 71. kép b, c.

⁴³ Vladár, J., Forschung in Branč bei Nitra i. J. 1961. AR 14 (1962) 326—327., 82, 91. kép.

⁴⁴ Grbić, M., i. m. VII. t. 1, 2.

⁴⁵ Garašanin, M. V., BRGK 39 (1958) 115., 597. j.

⁴⁶ Roska M., A Torma Zsófia-gyűjtemény. (Kolozsvár 1941). CIV. t. 6, 7, 10.

⁴⁷ Mateescu, C. N., Principaux résultats des nouvelles fouilles de Vădastra. AR 14 (1962) 404—Obr. 135.

⁴⁸ Gimbutas, M., The Prehistory of Eastern Europe. BASPR 20 (1956) 103., 1. kép.

⁴⁹ Kozłowski, L., Budowle kultury ceramiki malowanej. (Lwow 1930) 3—6. kép.

⁵⁰ Dumitrescu, V., Les principaux résultats des deux premières campagnes de fouilles dans la station néolithique récente à Čašcioarele. SCIV 16 (1965) 221., 3. kép.

⁵¹ Perrot, J., i. m. 35., 12. kép; Oelmann, F., Pfalhausurnen. Germ 37 (1959) 216.; Stefan, Gh., Un nouveau modèle d'habitation de l'énéolithique Valaque. Dacia 7/8 (1937—40) 93., 2. kép b, c, d.

⁵² Schlette, F., i. m. 46. kép a.

⁵³ Schlette, F., i. m. 46. kép c.

⁵⁴ Gaul, J. H., The neolithic period in Bulgaria. BASPR 16 (1948) XXIX. t.

⁵⁵ Georgiev, G.—Angelov, N., Ausgrabungen des Siedlungshügels bei Russe. Izvestija na arheologičeskija institut. 21 (1957) 58., 20. kép; Schlette, F., i. m. 46. kép b.

⁵⁶ Georgiev, G. I., i. m. XVI. t. 5.; Clark, J. G. D., Prehistoric Europe. (London 1952) 72. kép; Gaul, J. H., i. m. XXXI. t. 2, 3, 4.; Behn, F., i. m. 72. t. f. Menghin, O., i. m. 62—65. kép.

⁵⁷ Menghin, O., i. m. 103.; vö. Popov, R., Godisnik na Naroden Muzej 1922—25. 92.

⁵⁸ Schlette, F., i. m. 94.

⁵⁹ Oelmann, F., Pfalhausurnen oder Speicherurnen. BJ 134 (1929) 1—.

⁶⁰ Oelmann, F., Pfalhausurnen. Germ 37 (1959) 205—.

ket megerősíti a töredéken megfigyelhető állatfej-ábrázolás is. A fenti analógiákon kívül hasonlót a tordosji, s talán erősen sematizált alakban a niezwiskai darabokon láthatunk. Lakóházak homlokzatára erősített agyag-állatfejet, hogy csak a legközelebbi példákat említsük, Szegvár,⁶¹ Csóka⁶² vagy Gomolova⁶³ tiszai, illetve vinçai telepein leltek. Az ábrázolást Csalog József totemállatnak tartja, ez azonban nem tűnik valószínűnek. A problémát F. Behn már felgöngyölítette.⁶⁴ Az oromgerendák végén vagy a ház homlokfalán az állatfejek a theriomorph isten-ábrázolás jellegzetes példái lehetnek. A házak az állatisten védelme alatt állottak. A kérdéses állatfejek apotropeikus jellegű ábrázolások, s az akretérionnak ez a formája szinte korunkig követhető. Természetesen később

az antropomorf ábrázolás váltja fel a korábbi állatalakokat.

Házmodellünk rendeltetéséről semmi bizonyosat nem tudunk mondani, de joggal feltételezhetjük, hogy nem profán célra készült.

A lúdvári házmodell-töredékekkel kapcsolatos jelenségek vizsgálata alapján az alábbi eredményeket szűrhetjük le: A tárgy lakóház vagy szentély kicsinyített, kultikus célt szolgáló modelljének töredéke. A modell alapján bebizonyosodott, hogy a Körös-csoport is ismerte — noha még ásatáson nem került elő — az oszlop-szerkezetű, felmenő falú, nyeregtetős házat.⁶⁵

Trogmayer Ottó

ON THE DWELLING OF THE KÖRÖS GROUP

Summary

In the autumn of 1964 we have found the fragment of a house model in a refuse pit, dated by the potsherds of the Körös group, in the site Lúdvár near Röske. Gathering the analogies of the fragment, we had a chance to survey the forms of the Neolithic house in Central and South-East Europe. We investigated also the way of construction of the Starčevo, Criș, Karanovo I and Vrsesko groups, contemporary to the Körös group, in detail. The result of our research connected with the fragment may be summed up as follows.

The object is a fragment of a miniature model of a dwelling or a shrine, used for cultic purposes. The building shown by the model was quadrangular, having ascending walls strengthened by poles, a gabled roof and the portrait of an animal head with apotropeic purpose on the ridge-board. The model furnished a proof for the fact, not observed in an excavation yet, that the house of a columnar structure with ascending walls and a gabled roof was familiar to the Körös group, too.

O. Trogmayer

⁶¹ Csalog, J., i. m. IV. t. 3/a, b.

⁶² Banner, J., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 30., XXXII. t. 28.

⁶³ Szekeres László szíves szóbeli közlése.

⁶⁴ Behn, F., Vorgeschichtlicher Maskenbrauchtum.

Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. 102. k. 1. füzet (Berlin 1955).

⁶⁵ A rajzokat dr. Kiss Judit készítette. Szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

KORABRONZKORI LAKÓTELEP CSONGRÁDON

1958 nyarán e sorok írója kisebb leletmentő ásatást végzett a csongrádi (Csongrád m.) Petőfi Tsz területén nyitott homokbányában. A lelőhelyen dr. Tary László csongrádi fogorvos korábban bronzkori urnasírokból származó edénytöredékeket gyűjtött össze.¹ A leletmentés elsődleges célja a vatyai műveltségbe sorolható urnate-mető feltárása volt, a korai bronzkori telepnyomokra csak az ásatás megindulása után figyeltünk fel (1–2. kép).²

Lelőhelyünk Csongrádtól DNy-ra 4 km-re van a Duna–Tisza közén. A kitermelő hely, amelyet nagyobb homokbucka D–DK-i oldalába vágtak a kiskunfélegyházi és az alpári utak elágazásában képződött Y villájában van. A talaj — gyengén, csak felső néhány cm-ben, humuszosodott homok. Egykor épület állhatott itt, mert a lakosság ma is „Saroktanya” néven ismeri a helyet.³

A korabronzkori lakótelep anyagát hulladékgödörök és igen szórványosan képviselt kultúrréteg jelentette. Bár a második ásónyomtól kezdve találtunk cseréptöredékeket, állatesontokat, ezek többsége a vatyai műveltség urna- és csontvázas sírjai által bolygatott hulladék-gödörökből származott.

A kultúrréteg leleteiből az alábbiakat mutatjuk be:

1. enyhén kihajló peremű edény nyaktöredéke, világosszürke (5. kép 2),
2. kissé behúzott szájú, durva kivitelű edény töredéke. A vállon ferde bemetszésekkel tagolt borda fut körbe. Szürke (5. kép 6),
3. egyenesre levágott, vaskos peremtöredék (5. kép 13.).

A laza homoktalajban a hulladékgödörök nyílását rendkívül nehezen lehetett észrevenni. Ezekre első-sorban a csoportosan jelentkező cseréptöredékek, állat-csontok és kevés hamumaradvány hívta fel a figyelmet.

A továbbiakban a feltárás rendjét követve az egyes gödörök anyagát és a velük kapcsolatos megfigyeléseket írjuk le.

1. gödör.⁴ A bánya Ny-i oldalába húzott 1. árkunkkal vágtuk át, így teljes kiterjedésére nincsenek adataink. Metszetrajza jól mutatja szerkezetét (3. kép). E szerint az 5,8 m hosszúságban átvágott óriási méretű gödörbe három lépcső vezetett, alja pedig méhkasszerűen kiszé-sesedett. Az „A” jelzésű helyről került elő a leletek zöme, köztük egy állati szarvcsap töredéke is. A gödör általunk mért legnagyobb mélységbe 2,4 m volt. Innen származott egy kihajlott peremű kancsó töredéke (5. kép 5).

2. gödör. Elliptikus szájnnyílású, hengeres falú. Szája a felszíntől 0,75 m-re vált el, alja pedig 1,16 m mélyen volt. Anyagát megmunkált kötötöredékek (örlőkövek darabjai), kerámia és állatesontok adták. Egyes csontokon égés-nyomokat figyeltünk meg. A gödör alsó és felső átmérője: 1,2×1,1 m volt. Leletei közül az alábbiak érdemelnek említést:

1. örlőkötöredék, amely világosszürke, szemcsés kőzetből készült (5. kép 11.),

2. nagyobb edény oldaltöredéke. Pereme enyhén kihajlik, vállán hármastagolású bordadísz. Ez alatt a felületet szabálytalanul elhelyezett vonalkötegekből álló bekarcolt mintázat takarja. Világosbarna (5. kép 8.),

3. enyhén kihajló peremű szürkessárga, kisebb tál töredéke (5. kép 9.),

4. rövid nyaku tál töredéke, amelynek pereme a belső oldalán tagolt. Szürke (5. kép 1.),

5. kancsó kihajló peremű töredéke (5. kép 3.),

6. nagyobb edényből származó durvafelületű töre-dék. Világosbarna (5. kép 4.),

7. fazékféle edény aljtöredéke. Az edény felülete durvított, de alsó része síma (5. kép 7.),

8. kisebb töredék, amely durva kivitelű, bordadí-szes edényből való (5. kép 10.),

9. kihajló peremű, szürke színű kisebb edény tö-redéke (5. kép 12.).

3–4–5. gödörök. A három gödör a teljességre törekvő feltárás során egyetlen összefüggő rendszert alkotott (4. kép). A 3. számú gödört a 9. sír (vatyai urnasír) ásása-kor bolygatták meg. Az egybeásás dacára is az egyes gödörök elég jól elválaszthatók voltak, s így leírásukat is elkülönítve adjuk.

3. gödör. Bolygatott volt, de szájnnyílása az ellipszis-hez állhatott közel. Nyílása 0,7 m mélyen vált el. Legna-gyobb szélessége 1,95, mélysége pedig 1,28 m volt.⁵ Anyagában igen sokállat csont volt és számos edénytöre-dék, amelyeknek a zöme ugyanahhoz a nagyméretű edény-hez tartozhatott. Közülük az alábbiakat mutatjuk be:

1. enyhén kihajló nyakú, simított felületű nagyobb edény töredéke. Világosbarna (6. kép 8),

2. nagy edény(ek?) egyenesre levágott peremű töre-dékei. Sárgásbarna (6. kép 5, 7),

3–10. valószínűleg ugyanabból az edényből szár-mazó perem- és oldaltöredékek. A nagyméretű, széles szájú, fazékféle edény nyaka simított, vállrészen és olda-lán ujjbenyomásokkal tagolt bordadísz foglalt helyet. Az edény többi része durvított felületű, világosbarna színű (6. kép 6, 10–15),

11. kisebb méretű, öblös testű edény nyak- és oldal-töredéke. Az oldalrészen körborda maradványa. Feketés-szürke (6. kép 9),

12. belső oldalán tagolt peremű táltöredék (6. kép 2.),

13. lapos bütyökfogantyús töredékek (6. kép 3, 4),

14. síma felületű, feketésszürke oldaltöredék (6. kép 1).

4. gödör. Ellipszishez közelálló volt a szájnnyílása, falai pedig hengeresek. Nyílása: 1,5×1,2 m, innen mért mélysége 0,3 m (4. kép). Anyagából az alábbi 2 db érdemel említést:

1. belső oldalán díszített szürkessárga tál peremtö-re-déke. A perem alatt feltehetőleg osztott, geometrikus díszítés van. A díszítést eredetileg mészbetét tölthette ki (7. kép 11.),

levő oldaláról került a csongrádi múzeumba néhány HC korú edénytöredék.

⁴ A kultúrréteg leletei 58.6.1–86, a hulladékgöd-örökből származók pedig 58.6.87–153 szám alatt kerültek leltárba.

⁵ E méreteket az A–B metszetvonal (4. kép 1 B) mentén vettük fel.

¹ Csongrád, Városi Múzeum. Lelt. sz.: 57.7.1.–36.

² Az ásatás 12 urna- és 4 csontvázas sírt eredmé-nyezett, amelyek kivétel nélkül a középbronzkori vatyai műveltséghez tartoznak. Előkerült még 2, való-szerűleg újkori lótemekkezés is (1. kép). A temető lelet-anyaga ugyancsak a Városi Múzeumban van Csongrádon.

³ Valószínűleg az alpári út lelőhelyünkkel szemben

1. nagyobb méretű, belső oldalán díszített tál töredéke. A perem belső oldalán három párhuzamos vonal

7. *gödör*. Feltehetően elliptikus nyílású volt, amely

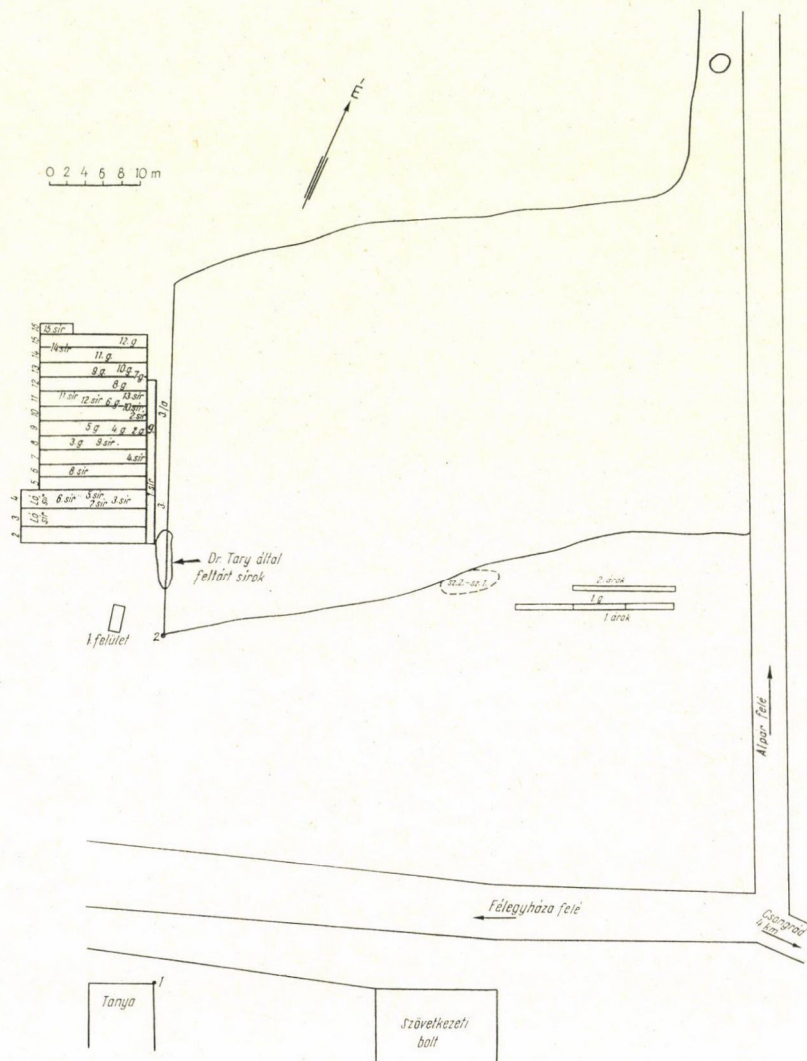

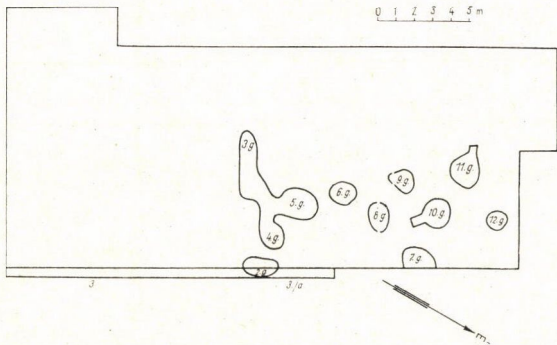
Fig. 1. Csongrád, Coop. Agr. Petőfi. Les fouilles de 1958.

4. szalagfül-töredékek (7. kép 9, 10),

9. *gödör*. Ennek a szabálytalan szájnnyílástú gödörnek időrendi helyzete bizonytalan. Elszíneződése a többinél jóval világosabb volt és hiányoztak a korhatározó kerámiái leletek is. Csak néhány állatcsont volt benne. Szélessége: 1,2, mélysége pedig 0,5 m volt (2. kép).

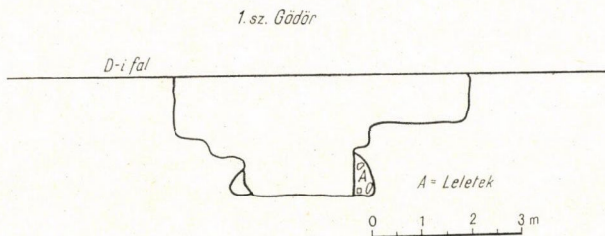
10. gödör. A közelítőleg kör alakú gödörnek egy része kívül esett ásatási területünkön. KDK felől kisebb, trapéz alakú padka ugrott ki belőle. Tartalmát a fentiekkel megegyező kerámiái anyag és állatesontok adták. Nyílása 0,85 m mélyen tűnt fel. Ettől számított mélysége 0,35 m, a patkáé pedig 0,2 m. Legnagyobb szélessége 1,5 m (8. kép).

11. gödör. Az előzőhöz hasonló formájú volt, csupán a kiugró padka méretei tértek el. Ez ugyanis nagyobb volt, mint a 10. sz. gödörnél észlelt kiadás (9. kép). A padka Ny felől csatlakozott a gödörhöz. Jóval több kerámiatöredék és állatesont volt benne, mint az előzőben. Ezeknek

2. kép. Csongrád — Petőfi Tsz A feltárt korabronzkori teleprész

Рис. 2. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. Часть раскопанного поселения раннего бронзового века
Fig. 2. Csongrád. Coop. Agr. Petőfi. La partie explorée de l'habitation de l'âge du Bronze ancien

3. kép. Csongrád — Petőfi Tsz 1. gödör
Рис. 3. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. Яма № 1

Fig. 3. Csongrád. Coop. Agr. Petőfi. Fosse n° 1

típusai azonban a fentebb bemutatottaktól nem tértek el. Szájnnyílása 0,65 m mélyen vált el, oldala lefelé kissé szűkült. Felső átmérője: 1,7, az alsó pedig 1,6 m. Nyílásától számított mélysége: 0,5 m. A patka hossza 0,54, legnagyobb szélessége 0,37, mélysége pedig 0,25 m volt.

12. gödör. Kissé a hordóra emlékeztetett alakja. Szájnnyílását 0,85 m mélyen figyeltük meg, innen számított mélysége 0,95 m volt. Felső átmérője: 1,02 × 1,2, az alsó pedig 0,85 × 1,1 m. Leletei közül egyetlen darabot érdemes bemutatni:

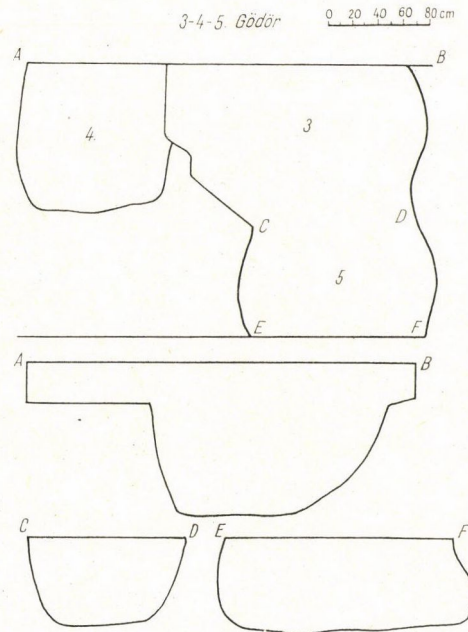
1. kissé kihajló peremű kancsó töredéke, amely szürkés színű (7. kép 13).

A leletmentés nem eredményezte a lakótelep teljes feltárását. Térképünk igazolhatja, hogy azt, vagy legalábbis annak jó részét, az ásatás megkezdése előtt a homokbányászás során tönkretették (1—2. kép). Ugyanakkor az ásatás során feltárt meglehetősen nagy terület

⁶ Banner, J., Dolg 15 (Szeged 1939) 77. Nagy Katalin 1964-ben a miénkhez hasonló telepet tárt fel a hódmezővásárhelyi Barci-réten. Ennek leletanyaga a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban van. Közöletlen.

(kb. 450 m²) már elégségesnek látszik arra, hogy a korai bronzkori lakótelep rendszeréről valamelyest megnyugtató képet rajzoljunk fel. E szerint a telepnyomok csak a domb egy részén, meglehetősen sűrű elrendeződésben jelentkeztek. Mint említettük az anyag zöme a hulladék-gödörből került elő, állandó jellegű épületnek, vagy pedig tartós megtelepedést bizonyító vastag kultúrrétegnek nem találtuk nyomát. A telepünkkel megegyező idejű Hódmezővásárhely környéki lakótelepek feltárásakor hasonló jelenséget figyelt meg Banner János és Nagy Katalin⁶ is.

A kultúrrétegből előkerült anyagból néhány, a gödöranyaggal mindenben megegyező töredéket az 5. kép 2, 6, 13. sz. alatt mutatunk be.

4. kép. Csongrád — Petőfi Tsz 3—5. gödrök
Рис. 4. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. Ямы №№ 3—5

Fig. 4. Csongrád. Coop. Agr. Petőfi. Fosses n° 3—5

A települési jelenségek fő formáját képező gödröket alakjuk és szerkezetük szerint az alábbi csoportokba oszthatjuk:

1. egyszerű henger, csanakú vagy hordó alakú gödrök. E csoportba sorolhatók a 2, 3—5, 6, 7 és 12 számúak. Ez a típus őskori telepeink leggyakoribb gödör-formája. Feltűnő a 3—5. gödrökből kialakított rendszer, amelyhez hasonló Banner János a hódmezővásárhelyi Szakálhátról említ.⁷

2. Nagy méreteivel és sajátos, lépcsős szerkezetével eltér ezektől a sajnos csak részlegesen feltárt 1. sz. gödörünk. Ebben az esetben gondolhatunk arra, hogy ez építmény tartozéka, pinceféle lehetett,⁸ bár környezetben erre utaló nyomokat (paticstöredékek, alapozás, cölöplyukak) nem találtunk.

3. A 10. és 11. sz. gödrök kiugró padkás szerkezete engedi meg, hogy külön csoportba soroljuk őket. Ilyen típusú korai bronzkori hulladékgödöröket nem ismer a szakirodalom. Legközelebbi analógiájukat a péceli (bádeni) kultúra kiskőrösi telepéről ismerjük. Ezeknek mérete a csongrádiaknál jóval nagyobb volt és így joggal következtetett lakóház mivoltukra Csalog József⁸ és Banner János.⁹

⁷ Banner, J., i. b.

⁸ Csalogovits, J., PZ 21 (1931) 102—115.

⁹ Banner, J., Die Péceli Kultur AH 35 (Bp. 1956) XXXI. t. 2.

A telep régészeti leletanyagának zömét a kerámia adta. Egyetlen esetben figyeltünk meg kőszköz-maradványokat, amelyek közül egy töredéket (5. kép 11) be is mutattunk. Alakja miatt kétségtelennek látszik, hogy az őskorban általánosan használt őrlő töredéke volt.

A csontanyagot a nyilvánvalóan táplálkozásra használt állatesont hulladék adta. Megmunkálás biztos nyomait nem találtuk egyiken sem.

A kerámiai anyag vezető típusát azok a belső oldalukon díszített talák képviselik, amelyeket, helyesebben amelyeknek töredékeit mind a hulladékgödörökben (7. kép 1–3, 11), mind pedig a kultúrétegben megtaláltuk. Ilyen talakat, illetve töredékeket lelőhelyünk közeléből Makó-Vöröskeresztről,¹⁰ Hódmezővásárhely Solt-Paléból és Szakálhátról,¹¹ az ugyancsak e város határába tartozó gorzsai Kovács-tanyából,¹² valamint Pusztaszerről, Szentés és Kecskemét környékéről¹³ ismer a szakirodalom. Megvannak ezek a még közöletlen Hódmezővásárhely, Barcéri telep anyagában is.¹⁴

Telepünk jellemző leletei közé tartoznak azok a talák, amelyeknek pereme a belső oldalon tagolt. Nyakrészük enyhén behúzott, aljuk pedig fordított csónkakúp alakú (5. kép 1). Csongrádról csak díszítetlen példányok kerültek elő, de Banner János a hódmezővásárhelyi Solt-Paléból külső felületén bekarcolt vonalkötegekkel díszített példányt ismertet.¹⁵ Leleteinkben nem hiányzik ez a díszítésmód sem — egy öblös testű, talán fazékfélének tartható edényen (5. kép 8) találkozunk vele.

E típus a korai bronzkor jellegzetes edényformái közé tartozik.¹⁶ Megvan Alsónémediben,¹⁷ de előkerült Tószeg legalsó települési rétegeiben is.¹⁸ Továbbfejlett formáját a Maros-vidék korai bronzkori temetőiből ismerjük.¹⁹

E táltípus vizsgálatánál kell, ha röviden is, visszatérnünk egy általunk ismertett Hódmezővásárhely környéki leletre. Ez zárt leletegyüttes volt és a gorzsai Czukor-majorban került elő 1957-ben. Az urnasírt korábbi tanulmányunkban ismertettük és ott, tévesen értelmezett analógiák alapján a bronzkor késői szakaszába soroltuk.²⁰ Éppen a csongrádi és a hasonló leletanyag alaposabb átvizsgálása alapján, úgy véljük, jogosult ennek az álláspontnak korrekciója. Az urna bekarcolt díszítése, a tálformák és a kancsó formájú edény²¹ leletünket, amely egyelőre analógia nélkül áll területünkön, a korai bronzkor anyagába sorolja be.

A csongrádi lakótelep 3. gödréből származik az a töredék (6. kép 9), amelynek kör vagy félkör alakú reliefborda díszítését egy szakálhátú és egy makó-vöröskereszti edényről²² ismerjük.

A durva kivitelű házikerámia, sajnos csak töredékekből ismeretes. Amennyire ezekből meg lehetett állapítani, a házikerámia uralkodó díszítése (ha ez egyáltalán annak fogható fel), az edényfelület szándékos „durvítása” (6. kép 10, 13) volt. Ezen eljárás szándékosságát igazolják

azok a töredékek (mint 5. kép 7, 6. kép 10, 13), amelyeken jól látszik, hogy a „durvítás” csak az edény hasrészére terjedt ki, míg a nyakat és esetenként az alsó részt is, lesimították. Ilyen felületi kiképzést ismerünk Tószeg alsó rétegeinek anyagából,²³ de megvannak Szőregen²⁴ és a nagyrévi kultúra ökörhalmi típusú temetkezéseinek sír-edényeiben²⁵ is. Egy rekonstruálható nyaktöredék (képe nincs közölve) és a 3. gödörből származó további töredékek (6. kép 10–15) alapján ezek nagyméretű fazék formájú edények lehettek.

Az edényeken lapos bütyök (6. kép 4) és kis méretű szalagfülek (7. kép 10) voltak.

Mindezek alapján nem tűnik nehéznek a csongrádi lakótelep időrendi helyzetének meghatározása. Anyagukat kétségtelenül kimutatható szálak fűzik a hódmezővásárhelyi Szakálháton és a Solt-Palében feltárt telep-rész leleteihez, de világosak kapcsolatai a Makó-Vöröskeresztnél feltárt és Banner János által szimbolikus sírnak tartott leletegyütteshez is.²⁶ A vezető táltípus (7. kép 1–3, 11) pedig azokból a kereszt vagy hengeres talpú mészbetétes díszű edényekből való, amelyeket a szakirodalom egyértelműen a vučedol-zóki műveltséghez kapcsol.²⁷

A jelzett lelőhelyek pedig, Kalicz Nándor kutatásai szerint, a zóki kultúra ún. makói csoportjának emlékei.²⁸

A makói csoport a bronzkor bevezető szakaszát jelentené a Maros-vidéken és hivatkozott szerző, valamint Bóna István álláspontja szerint a zsinédgízes kerámia keleti csoportjával, valamint a gödörsíros halomkultúra (a tévesen „okkersírosnak” nevezett kultúra) anyagával tartható egyidejűnek.²⁹ Ez a megállapítás adhatja meg leleteink relatív kronológiai helyzetét is.

Közleményünk kereteit messze túlhaladná, ha azt kiszélesítve kitérnénk a makói csoport kapcsolataira és további fejlődésének kérdéseire. Különösen nehéznek látszik ez a jelen körülmények között, amikor Kalicz Nándor dolgozata a vonatkozó anyag teljes közlésével együtt³⁰ nem látott még napvilágot. A szerző, de különösen Bóna István több dolgozatában foglalkozik, ha vázlatosan is a makói csoport relatív kronológiai helyzetével és annak a bronzkor helyi kultúráihoz fűződő kapcsolataival.

Bóna István szerint a zóki kultúra lelőhelyei mintegy körívben vették körül a nagyrévi kultúra telepeit a bronzkor I. periódusában.³¹ Ezt a véleményét úgy látszik nem vonatkoztatta a makói csoportra, amelynek további hatását éppen a nagyrévi kultúra ún. Kötörési-csoportjában találta meg („The slight relation one may observe on one or two bowl forms and the pots may be attributed to the Makó legacy handed down to the local (Kötörés) group of the Nagyrév culture.”).³² A kronológiai bizonytalanság nyilvánvalóan a stratigrafiai t'nyezők hiányában rejlik és ezeknek megtalálásáig feloldása nem remélhető.³³

¹⁰ Banner, J., *Dolg.* 15. (Szeged 1939) 77–80.

¹¹ *Uo.* 74–77.

¹² *Gazdapusztai Gy.*, MFMÉ 1957 (Szeged 1957) 88., XVIII. t. 2.

¹³ Patay, P., *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon.* DissPann II. 13 (Bp. 1938) 23.

¹⁴ *L.* 6. j.

¹⁵ Banner, J., i. m. 4. kép 4.

¹⁶ A már ismertett leletanyagon kívül e típus szép példányai kerültek elő a battonyai (Békés m.) korabronz-kori temetőből. Békéscsaba, Múzeum.

¹⁷ Kalicz N., *Arch. Ért.* 84 (1957) 128.

¹⁸ *Mozsolics, A.*, *Acta Arch. Hung.* 2 (1952) XXII. t. 14., XXIV. t. 5.

¹⁹ A fordított csónkakúp alakú, kihajló peremű talák a hazai korabronzkor jellegzetes példányai.

²⁰ Csongrádmegyei Tanulmányok I (Hódmezővásárhely 1959) 17–18. Bár a leleteknek a korabronzkorba való sorolása nem kétséges, mégse tarthatjuk feltétlenül egykorúnak a csongrádi teleppel és hasonlókkal jelzett csoport hagyatékának.

²¹ *Uo.* I. kép, I. t. 1.–3.

²² Banner, J., i. m. 2. kép 7., 6. kép 5.

²³ *Mozsolics, A.*, i. m. XXIII. t. 13., XXIV. t. 12.

²⁴ *Foltiny I.*, *Dolg.* 17 (Szeged 1941) XVI. t. 10.

²⁵ Bóna, I., *Alba Regia* 2–3 (1963) IV. t. 6., 8–9. (Szanda); IX. t. 10. (Szentés környéke); XI. t. 9. (Szeged-Röszke).

²⁶ Banner, J., i. m. 77–.

²⁷ Patay, P., i. h.

²⁸ Kalicz, N., Kandidátusi értekezés tézisei (Bp. 1962, sokszorosított).

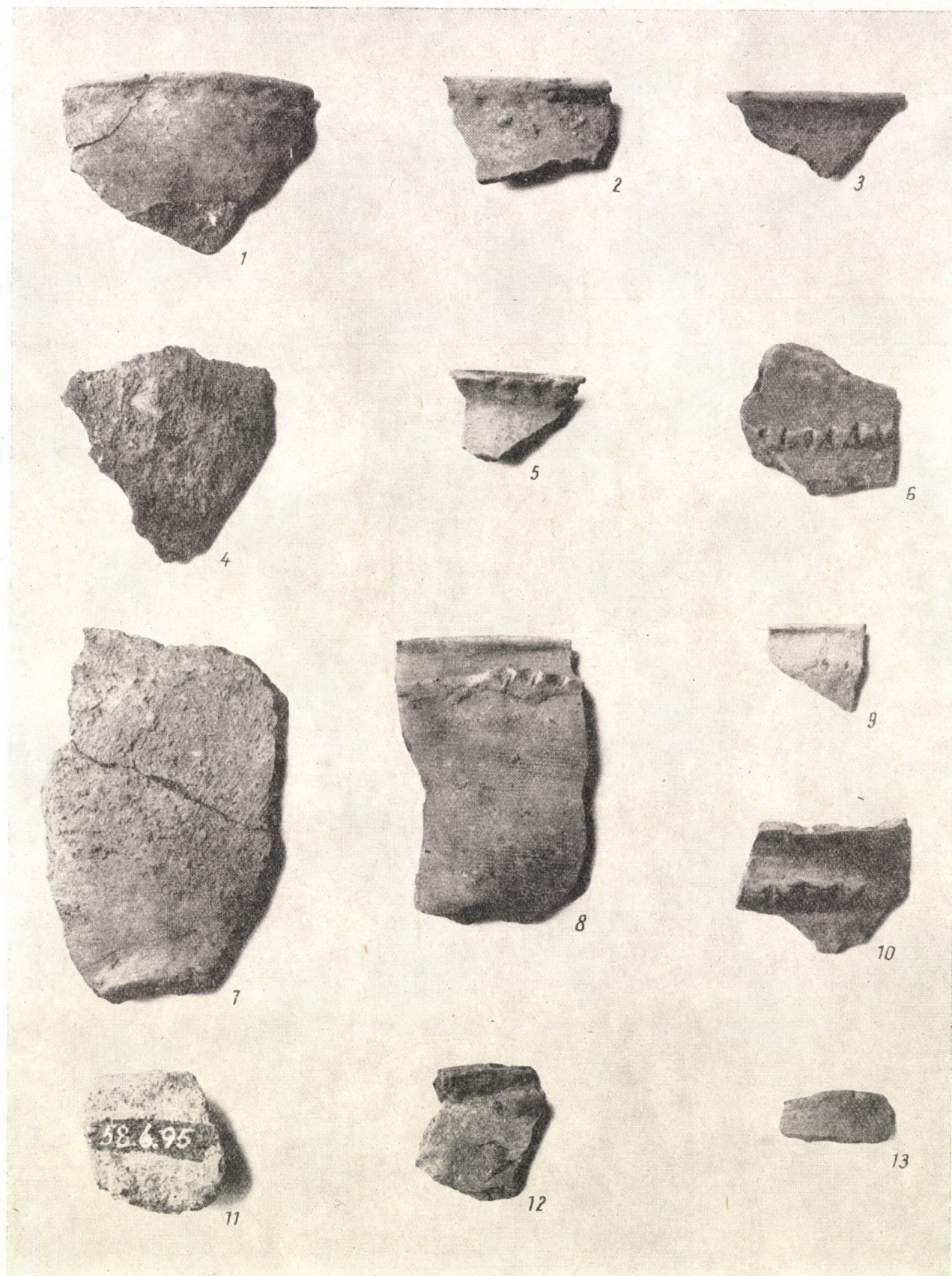
²⁹ Patay P., i. h.; Bóna, I., *Alba Regia* 4–5 (1965) 28.

³⁰ Kalicz, N. tanulmánya sajtó alatt van. Anyagába a Szerző szíves engedelmével tekintetem be.

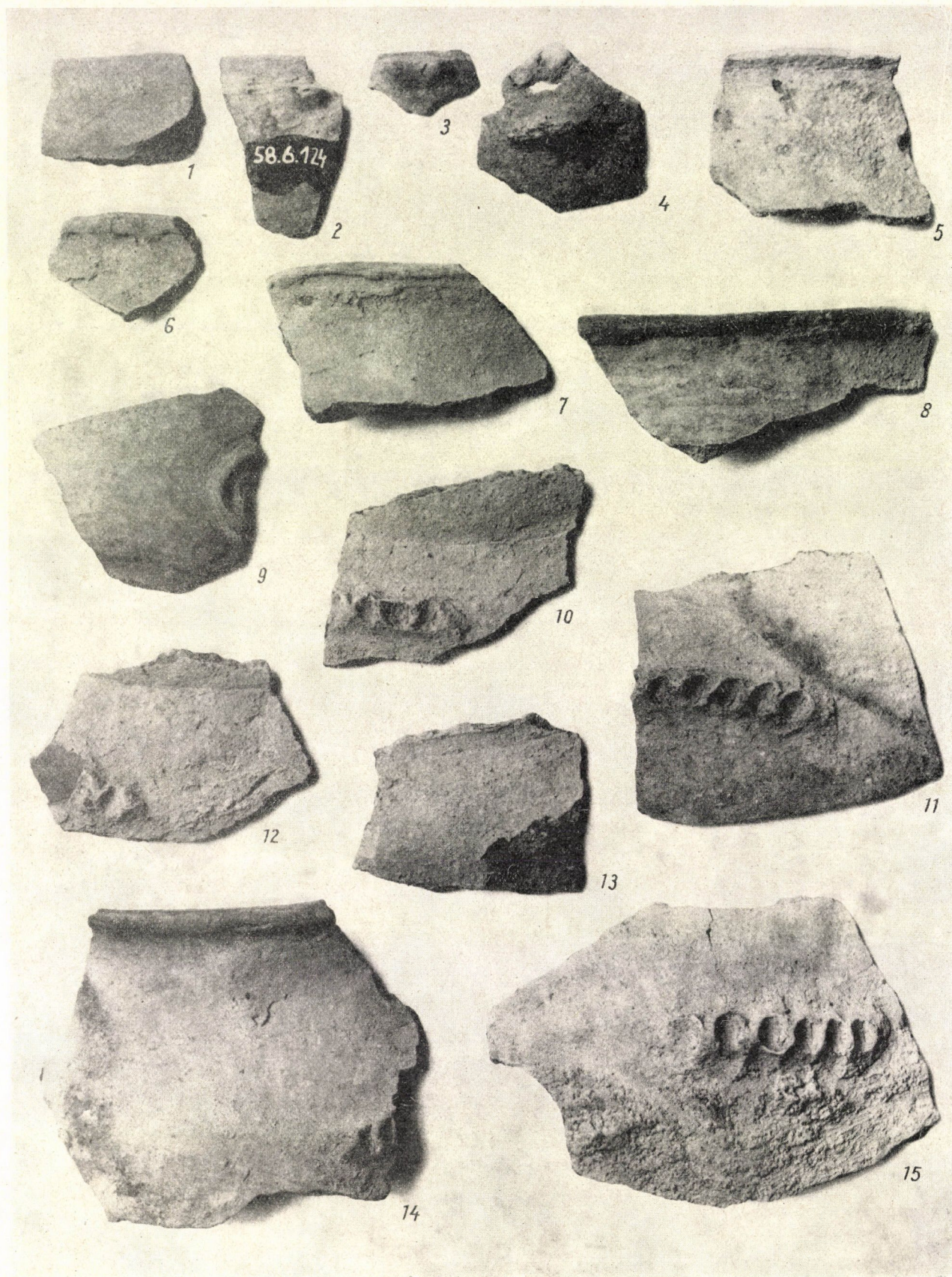
³¹ Bóna, I., *Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im Mittlere Donauraum.* *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis... Sectio Historica*, I.–III. (Bp. 1961), Kny. 9–10.

³² Bóna, I., *Alba Regia* 4–5 (1965) 28.

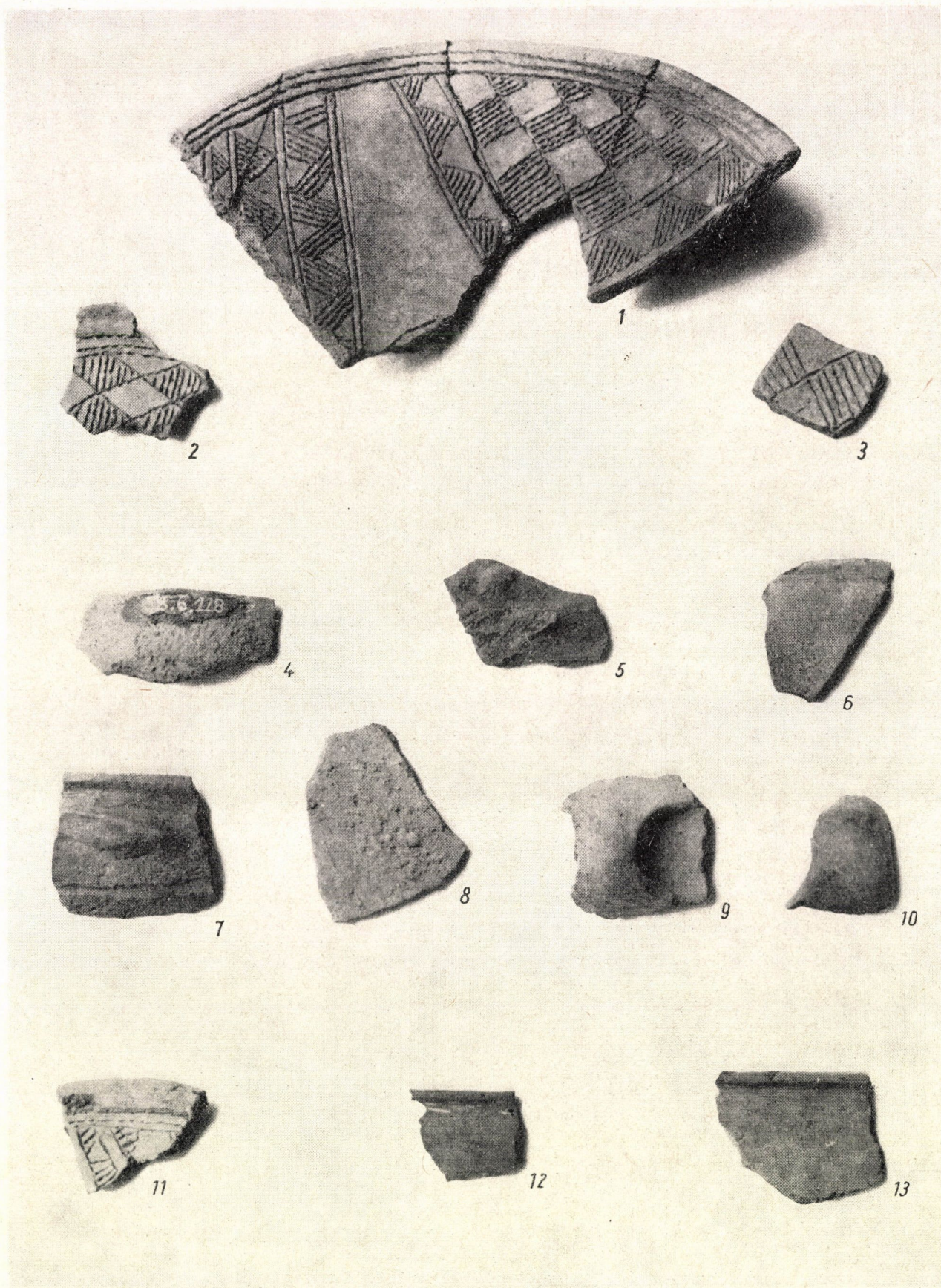
³³ Banner János a szakálhátú telepen a vučedol-zóki műveltség és a korabronzkor emléktanyagát zárt, egymástól elkülönült gödörökben találta meg és ezt kronológiai érvek tekintette (i. m. 77.).

5. kép. Csongrád — Petőfi Tsz 2. 6, 13. 10. felület, 2. ásónyom. — 5, 1. gödör. — 1, 3 — 4, 7—12. 2. gödör.
 Рис. 5. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. 2, 6, 13, 10-ая площадь. — 5, 1-ая яма. — 1, 3 — 4, 7—12.
 2-ая яма
 Fig. 5. Csongrád. Coop. Agr. Petőfi. 2, 6, 13, Surface n° 10 — 2. Coup de bêche. — 5, Fosse n° 1. — 1, 3 — 4, 7—12.
 Fosse n° 2

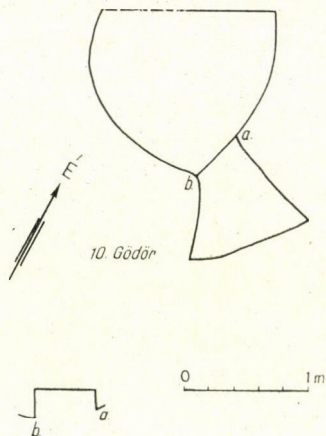

6. kép. Csongrád — Petőfi Tsz 1—15, 3. gödör.
 Рис. 6. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. 1—15, 3-ья яма.
 Fig. 6. Csongrád, Coop. Agr. Petőfi. 1—15, Fosse n°3.

7. kép. Csongrád — Petőfi Tsz 2—4. gödör, 1, 3—12, 5. gödör
 Рис. 7. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. 2—4. ая яма, 1, 3—12. 5-ая яма
 Fig. 7. Csongrád. Coop. Agr. Petőfi. 2. Fosse N° 3, 1, 3—12. Fosse N° 5.

Záradékol, ha röviden is, szólnunk kell a telep lakóinak életmódjáról. A feltárt teleprészlet, a hulladék-gödörök és a bennük szűkösen megtalált kerámia nem mutat huzamos ideig tartó, állandó jellegű településre.

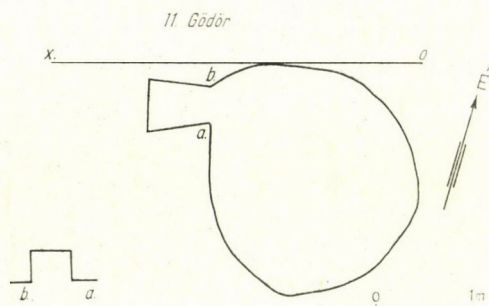
8. kép. Csongrád — Petőfi Tsz 10. gödör

Рис. 8. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. 10-ая яма

Fig. 8. Csongrád. Coop. Agr. Petőfi. Fosse n° 10

A zóki kultúra makói csoportjának eddig ismert telepei hasonló képet mutatnak. Ezekre éppúgy, mint az előzetesen ide sorolható hódmezővásárhely-barcirkéi településre,³⁴ a kultúrréteg viszonylagos szegénysége és a nagyszámú hulladék-gödör jellemző. A makói csoport-

nak ez a települési formája lényegesen eltért attól a képtől, amelyet a műveltség szlavóniai³⁵ és dunántúli³⁶ telepein megismertünk, de nem azonosítható a korai bronzkori nagyrévi műveltség ismert településformáival³⁷ sem. A településeknek ez a formája sokkal inkább a rézkori félnomád állattenyésztő életformának felel meg, vagy pedig másodlagos fokon fellépett életmód-változással magyarázható.³⁸

9. kép. Csongrád — Petőfi Tsz 11. gödör

Рис. 9. Чонград-производственный кооператив им. Петёфи. 11-ая яма

Fig. 9. Csongrád. Coop. Agr. Petőfi. Fosse n° 11

Mindezeket összefoglalva a csongrádi ásatás révén a zóki műveltség makói csoportjának újabb lelőhelyét ismertük meg s anyaga hasznosan egészítheti ki e csoportról való korábbi ismereteinket.³⁹

Gazdapusztai Gyula

EINE FRÜHBRONZEZEITLICHE SIEDLUNG IN CSONGRÁD

Auszug

1958 hat Verfasser im Bereich der LPG „Petőfi“ in Csongrád (Kom. Csongrád) eine Rettungsgrabung ausgeführt, wobei ein Urnengräberfeld der Vátya-Kultur und die hier publizierte Wohnsiedlung zutage kamen. Die Siedlung befand sich auf einem erhabenen Sandhügel, in der Nähe seines heutigen höchsten Punctes. Möglicherweise ist während des seit Jahren laufenden Sandgewinnens ein Teil des Fundortes vernichtet worden. In der Siedlung haben wir eine ärmliche Kulturschicht und 12 Abfallgruben freigelegt (Abb. 1—2.). Die Gruben enthielten Scherben, Tierknochen und Asche.

Das archäologische Fundmaterial und vornehmlich sein Leittypus, eine innen inkrustierte Schüssel (Abb. 7/1—3, 11) setzen die Siedlung von Csongrád in die erste Periode der ungarischen Bronzezeit, näher auf den Beginn dieser Periode. Das Fundmaterial steht in engstem Kon-

takt mit der früher von J. Banner publizierten Siedlung von Hódmezővásárhely-Szakálhát bzw. mit der ebenfalls in Hódmezővásárhely, im Barci-rét von K. Nagy freigelegten Siedlung. Auch mit der sog. symbolischen Bestattung von Makó-Vöröskereszt ist der Kontakt nachweisbar. Demzufolge ist die Siedlung von Csongrád, auf Grund der von N. Kalicz vorgeschlagenen Terminologie, der Makó-Gruppe der Zók-Kultur zuzurechnen.

Die Siedlung von Csongrád dürfte nicht lange bestanden haben: im verhältnismäßig großen Freilegungsgebiet fanden wir keine Spur irgendwelchen stabilen Baues, auch fehlten die in bronzezeitlichen Siedlungen so oft erscheinenden Lehmewurfstücke. Wir haben es wahrscheinlich mit dem Nachlaß eines mobilen Viehzüchtervolkes zu tun.

Gy. Gazdapusztai

³⁴ Az ásató közlése.

³⁵ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. (Zagreb 1945).

³⁶ Állandó jellegű telep volt a zóki is.

³⁷ A nagyrévi kultúra hordozói „tell” típusú településeket hoztak létre.

³⁸ Gazdapusztai Gy., i. m. 88. Itt hivatkoztunk Kalicz Nándor álláspontjára is (uo. 60. j.).

³⁹ Jelen közleményünk az Alföld korabronzkorának újabban előkerült anyagát ismertető sorozat első része. Úgy véljük távolabbi összefüggések kutatására az anyag bemutatása után kerülhet sor.

A KETTŐSPIRAMIS ALAKÚ VASRUDAK KÉRDÉSÉHEZ

A Magyar Nemzeti Múzeum Őskori Gyűjteményében négy vastárgy található, amelyek Dunaújvárosnál a Dunából kerültek elő, és a Kavicskotró Vállalat ajándékként jutottak a Múzeumba. Mind a négy darab formája enyhén ívelő, ellentett élű csákányhoz hasonló, legszélesebb részük felett kis méretű lyuk van. Felületük sok helyen sérült és erősen oxidálódott, éleik csorbák, azonban a rossz állapot ellenére is felismerhetők rajtuk fugák, amelyek arra mutatnak, hogy a dunaújvárosi vastárgyakat nem öntötték, hanem több nyersvasdarabból kovácsolták össze.

A négy darab mérési adatai a következők:¹

1. h.: 51,6, legn. sz.: 4,5, legn. v.: 1,6 cm; s.: 1,12 kg (1. kép. 1,2. kép 1)
2. h.: 47,2, legn. sz.: 5,7, legn. v.: 2,8 cm; s.: 1,76 kg (1. kép 2,2. kép 2).
3. h.: 49,2, legn. sz.: 5,5, legn. v.: 2,9 cm; s.: 1,73 kg (1. kép 3,2. kép 3).
4. h.: 33,1, legn. sz.: 5,7, legn. v.: 2,8 cm; s.: 1,26 kg (1. kép 4,2. kép 4).

Az 1. és 3. számú példányokon levő lyukat vasoxid tölti ki. A 4. számúnak mindkét vége letörött.

A darabok vizsgálata meggyőz arról, hogy nem szerzmekkel van dolgunk, és meghatározásuk a vaskori vasművesség általánosan elterjedt műhelygyakorlata alapján lehetséges.

A nyersvasat legkorábban a Közel-Keleten kovácsolták rudakká, valószínűleg a bronz- és nemesfémműhelyek példája nyomán. Az eljárás eredetét annál inkább így kell elképzelnünk, mivel az esetek nagy többségében a régi bronzműhelyekben kezdődött a vasfeldolgozás. Az eleinte nagy értékű vas rudak formájában került piacra, ebben a formában thesauráltak, és feltehetően értékmérőként is használták.² II. Sargon asszír uralkodó (722–705) khorsabadi palotájának egyik raktárából kerekén 160 000 kg vas került elő; a lelet főképpen vasrudakból állt. Az asszír adó-, és zsákmánylisták gyakran emlegetik a vasat, nyilván adókból és hadizsákmányokból

gyűlt össze ez a hatalmas mennyiség.³ A rudak nagy része — a német szakirodalomban használatos kifejezést átvéve — kettőspiramis formájú: vannak rövidebb és vannak két hosszabb hegyben végződő változatok.⁴

Hasonló alakú vasrudak Európában is előkerültek, a lelőhelyek nagy többsége a Rajna-vidék déli részén, pontosabban Hessen déli részén, Rheinpfalz, Baden, Württemberg, Délnyugat-Bajorország területén és Basel környékén fekszik. Szörványos előfordulásokat ismerünk Angliából, Franciaországból, Szardíniáról, Dániából, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Ausztriából, Jugoszláviából.⁵ A megnyugtatóan keltezhető darabok közül a legkorábbiak i. e. VI. századiak, tehát későbbiek a khorsabadi leletnél.⁶ Egyelőre nyitott kérdés, hogy a kettőspiramis formájú vasak európai elterjedése közeli keleti mintákkal, ill. hatásokkal magyarázható-e?

Ennek és a vasrudakkal kapcsolatos más kérdéseknek a megválaszolását nehezíti az a körülmény, hogy az európai példányok jórészt olyan raktáreletekből származnak, amelyeknek leletkörülményei ismeretlenek. A régészeti leletek arra mutatnak, hogy a Hallstatt-kor után főként a La Tène-korban, és még a római korban is készültek hasonló vasrudak.⁷ A bizonytalansági tényezők ellenére széles körben elterjedt az a nézet, hogy a kettőspiramis formájú vasak zöme a kelta, pontosabban a késő-La Tène vasművesség terméke.⁸ Ennek a felfogásnak a hívei a római korra keltezhető példányokat a provinciák megszervezése után továbbdolgozó és római megrendeléseket kielégítő kelta vasművességi központokhoz kapcsolják.⁹

Újabbban a kutatók egy része azon fáradozik, hogy ártérítse az európai vaskori vasművességre vonatkozó ismeretanyagot. Elsősorban a lengyel archeológusok körében uralkodik az a nézet, hogy nem szabad túlbécsülni a keltaság szerepét a vasművesség elterjesztésében: az északabbra fekvő területeken a helyi, koravaskori előzmények is elégségesek voltak a későbbi vasolvasztó és feldolgozó központok kialakulásához.¹⁰ O. Kleemann álláspontja szerint pedig a keltaság „romantikus túl-

¹ A dunaújvárosi példányok leltári száma: 62. 63. 1–4.

² Déchelette, J., Manuel d'archéologie. II. 2. Premier âge du fer ou époque de Hallstatt. (Paris 1913) 541–.; Behn, Fr., Kultur der Urzeit. III. Die jüngeren Metallkulturen. Sg. Göschen 566. (Berlin 1950.) 5–.; Johannsen, O., Geschichte des Eisens³. (Düsseldorf 1953) 34–.; Kleemann, O., Archiv für das Eisenhüttenwesen 32 (1961) 584.

³ Déchelette, J., i. m. 546., 226. kép.; Perrot, G.—Chippiez, Ch., Histoire de l'art dans l'antiquité. II. Chaldée et Assyrie. (Paris 1884) 720–.; V. Place munkájához [Niniveh et Assyrie 1–3. (Paris 1867–70)] nem jutottam hozzá.

⁴ A német szakirodalomban leggyakrabban Doppelpyramidenbarren vagy Doppelspitzbarren néven szerepel ez a vasrúdtípus. Az elnevezés kérdéséhez l.: Kleemann, O., i. m. 581.

⁵ L. Kleemann, O., i. m. 583. és az itt közölt elterjedési térképet.

⁶ Uo. 584.

⁷ L. 5. j.; Weiershausen, P., Vorgeschichtliche

Eisenhütten Deutschlands. Mannus—Bücherei 65 (Leipzig 1939) 194–.; Grenier, A., Manuel d'archéologie gallo-romaine. II. (Paris 1934) 1010–.; Krupkowski, A.—Reyman, T., Spraw. P. M. A. 5 (1953) 48–.

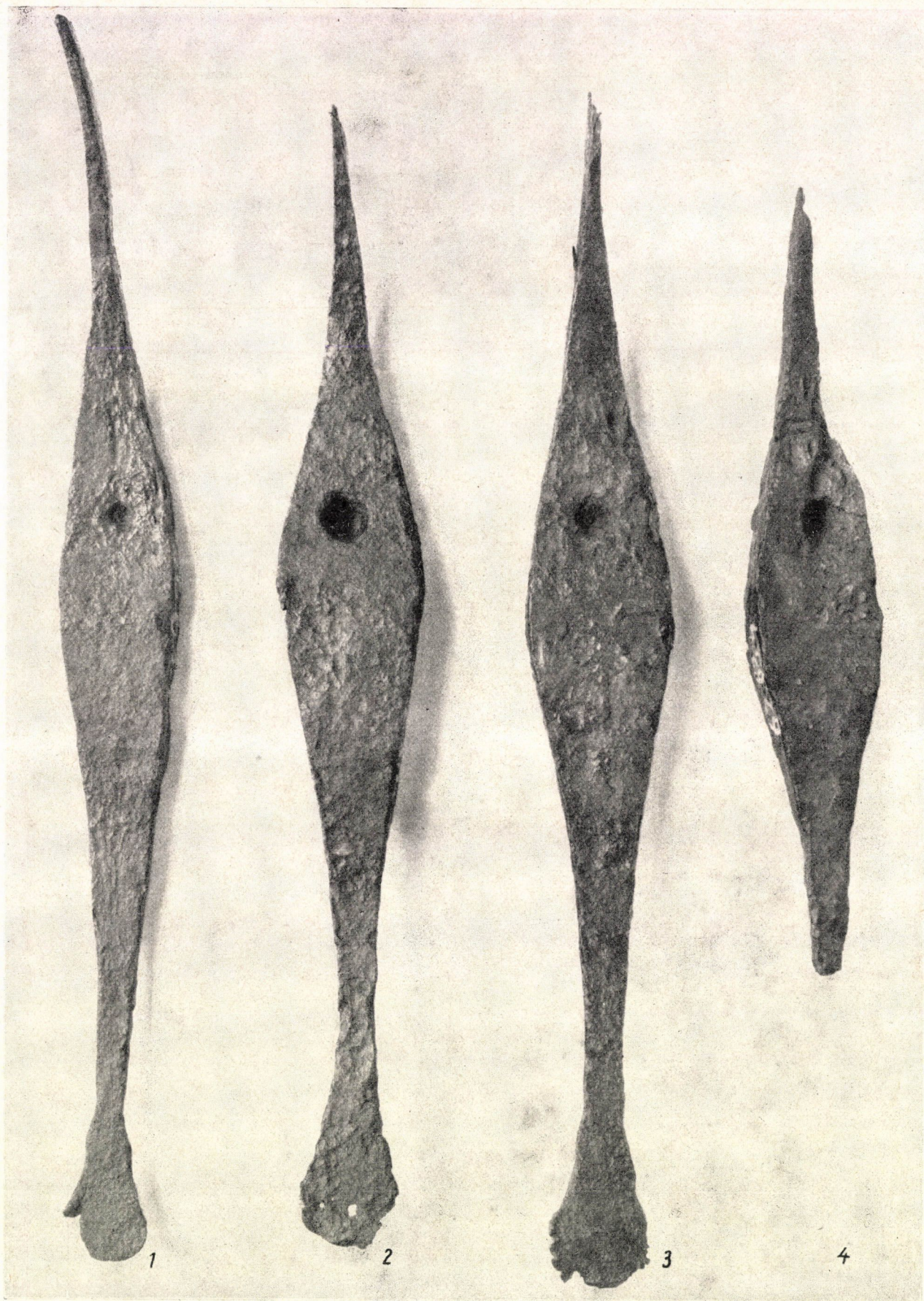
⁸ L. Kleemann, O., i. m. 584. A régebbi irodalmat l. uo. 3. és 5. j.-ben. Az újabb szakirodalomból l.: Filip, J., Die keltische Zivilisation und ihr Erbe. (Praha 1961) 114.; Kimmig, W.—Hell, H., Vorzeit an Rhein und Donau. (Konstanz 1958) 102.; Moreau, J., Die Welt der Kelten. (Stuttgart 1958) 85–.

⁹ Weiershausen, P., i. m. 198.

¹⁰ A lengyel kutatás sokat foglalkozik a kora- és késővaskori vasművesség problémáival. Rendszeresen folyik az anyagvizsgálat is. L. pl.: Rauhut, L., Spraw. P. M. A. 5 (1953) 66–.; Piaskowski, J., Wiad. Arch. 26 (1959–60) 273–.; Fontes Arch. Pozn. 10 (1959) 202–.; 11 (1960) 94–.; 13 (1962) 217–.; Mat. Star. 10 (1964) 169–.; Mazur, A.—Nosek, E., Mat. Arch. 7 (1966) 19–.; A szakirodalomról áttekintést ad: Pleiner, R., BRGK 45. (1964) irodalomjegyzéke. Ugyanebben a munkában foglalkozik R. Pleiner kritikailag a lengyel kutatás fentemlített nézeteivel (15–.).

1. kép. Dunaújváros — Duna
Рис. 1. Дунауйварош—Дунай

2. кър. Dunaújváros — Дуна
Рис. 2. Дунауйварош—Дунай

értékelésének” következménye az, hogy a vasrudak többségét kelta eredetűnek fogadta el a kutatás. Úgy véli, hogy olyan mértékű vasszükséglettel, mint amit a vasrudaleletek nagy száma tanúsít, csak a római foglalat után lehet számolni. A rudak római kori gyártása mellett szólna az is, hogy a lelőhelyek zöme a limesen belül, fontos útvonalak mentén fekszik.¹¹

Az elmondottak alapján világos, hogy a vasrudak nagy többségét ma még nem lehet megnyugtatóan keltezni. A lengyel kutatók és O. Kleemann nézeteivel szemben azonban hangsúlyozni kell a keltaság szerepét az európai vasművesség kialakulásában. Ókori forráshelyek bizonyítják ezt, sőt Caesar Bellum Gallicumának egyik fejezetében olvasható „utuntur... taleis ferreis...” a vasrudak keltezésénél is figyelembe veendő adat.¹² A szöveg hagyományt igazolják a régészet eredményei: a La Tène-kor minden periódusában feltűnő a vassbőség, részben a harcossírok mellékleteinek, részben az oppidumokban feltárt leletek tanúsága szerint.¹³ Az ásatások egyre világosabb képet adnak a kelta vaskohászatról, kovácsműhelyekről. Nem szerencsés tehát a kelta vasművesség jelentőségének eltúlszásáról beszélni, mert az újabb kutatások eredményeivel ez nem igazolható.¹⁴ A lelőhelyek térképe sem támasztja alá egyértelműen a vasrudak római eredetét, hiszen az elterjedési terület súlypontja — a már említett Dél-Rajna-vidék — a La Tène műveltség kialakulásának területével és egyik legfontosabb későbbi centrumával is egybeesik.

Másik kérdés, hogy milyen célt szolgáltak a vasrudak? Akár a La Tène, akár a római korra keltezzük többségüket, e két korszakban a thesaurálás szempontja már nem játszhatott jelentős szerepet. Valószínű azonban, hogy továbbra is ebben a formában került piacra a nyersvas. Arra is vannak adataink, hogy a vaskohó és a kovácsműhely nem kapcsolódott össze szükségképpen egy helyen: az érceftők közelében voltak az olvasztók, a fémeket pedig rudakká kovácsolva továbbvitték a közel fekvő műhelyekbe.¹⁵ Egy további feltevése Caesar fentemlített helye szolgál alapul, amely szerint a britanniai kelták pénzként használták a vasrudakat.¹⁶ Ez az adat azért is érdekes, mert bizonyos fokig megmagyarázza a kelta pénzverés, ill. pénzforgalom kezdeti és több területen tovább nem fejlődött rendszerét. A törzsi verdékben vert pénznek ugyanis csak kis hányada

jutott el távolabb fekvő területekre. Valószínű, hogy a helyi verésű pénz jórészt csak a törzsek „belkereskedelmében” volt használatos, a más törzsek, más területek felé irányuló kereskedelmet a csere szokványos érték-mérővel bonyolították a kelták. Ilyen értelemben helyettesíthették a pénzt a vasrudak is.¹⁷

Mind ez ideig tisztázatlan, hogy hol készültek Európában kettőspiramis alakú vasrudak. Az elterjedési térkép tanúsága szerint elsősorban a Rajna-vidék déli részére kell gondolni mint gyártási centrumra. Erre a véleményre jutott a régebbi kutatás is, bizonyos nézeteltérés abból adódott, hogy egyes kutatók egy, mások több kohászati központot tételeztek fel ezen a területen.¹⁸ Jogosan kétségbe vonható azonban, hogy érdemes volt-e a Rajnától Bretagne-ig elszállítani a nyersvasat rudak formájában, amikor a közelben híres ókori vasbányák voltak?¹⁹ Az ellenvetés indokolt, és valószínű, hogy az európai vaskori műhelyek általánosan elterjedt gyakorlata volt, hogy a nyersvasat rudakká kovácsolták. Ezek után kérdés, hogy miért éppen a Rajna-vidék déli részére összpontosul a kettőspiramis formájú rudak zöme? Ennek két magyarázata lehet. Egyrészt az előbbi, általánosnak mondható típuson kívül más formájú rudakat is készítek a vaskori műhelyek. Így minden valószínűség szerint Caesar sem a kettőspiramis alakú példányokra gondolt, amikor a „taleis ferreis”-t leírta, hanem egy másik, Dél-Angliában jól ismert típusra: hosszú, vékony, egyik végén kétfelől felhajló peremű vasrudra.²⁰ Másrészt a német kutatás foglalkozik összefoglalóan ezzel a kérdéssel, s így érthető, hogy a német területen előkerült kettőspiramis alakú vasrudak összegyűjtése áll a legjobban.

A kettőspiramis formájú vasrudakkal kapcsolatos kérdéseket először G. Kossina összegezte,²¹ majd F. Sprater cikke,²² és P. Weiershausen könyvének fejezete²³ jelentette az anyaggyűjtés és feldolgozás következő fontos állomását. Több dolgozatában foglalkozott ezzel a problémával P. Reinecke is.²⁴ Legújabbban O. Kleemann²⁵ foglalta össze a kutatások állását; összeállításában már közel 700 db szerepel. Az anyaggyűjtéssel egyidejűleg a metallográfiai vizsgálatok is folynak.²⁶

Az európai kettőspiramis formájú rudaknak két alaptípusa van: a rövid vagy tompa, és a két végén kikalapált hosszú vagy hegyes rúd. Az elő típus átlag 30 cm, a második 40–60 cm hosszú; súlyuk 1,5–7,5 kg

¹¹ Kleemann, O., i. m. 584. — Uo. a szerző szkeptikus álláspontja helyezkedik azokkal a régebbi kísérletekkel szemben, amelyek a rudak súlyát a római súlyszisztémával igyekeztek összeegyeztetni.

¹² L. pl. Caesar, B. G. III. 21.; VII. 22. — A vasrudak említése uo. V. 12.; Tacitus, Germ 43.; Vö. Moreau, J., i. h.

¹³ A fentieket szükségtelen irodalmilag alátámasztani. Jellemző példaként csak a nemrégiben feldolgozott kappeli (Kr. Saulgau) raktárlelet nagyszámú vastárgyát említenék meg: Fischer, F., Der spälatènezeitliche Depot-Fund von Kappel. (Stuttgart 1959) 26—.

¹⁴ Vö. R. Pleiner áttekintését: i. m. 15—.

¹⁵ Kleemann, O., i. m. 581.; Filip, J., i. m. 112—.

¹⁶ B. G. ed. A. Klotz, V. 12.4.: utuntur aut aere aut nummo aureo aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo.

¹⁷ A kelták által lakott terület különböző részein különböző időpontokban következett be ez, a fejlett pénzgazdálkodás felé vezető átmeneti állapot. Nagy a valószínűsége annak, hogy ekkor az aranypénzeket részben nem a pénzforgalom, hanem thesaurálás céljából verték. A fejlettebb nyugati területeken a valódi pénzgazdálkodásig is eljutottak a kelták. Erről tanúskodnak pl. a bibractei oppidum leletei, amelyek között jelentős számban fordulnak elő különböző kelta törzsek pénzei. Ugyanakkor az elmaradottabb területeken természeti gazdálkodással kell számolnunk, és ezeken a helyeken a törzsen belüli kereskedelem helyettesíthették a pénzt — más termékekkel együtt — a vasrudak. Vö. Gohl, Ö., Arch. Ért. 21 (1901) 352. Filip, J., i. m. 133—.; Moreau, J., i. m. 88—. A kérdés numizmatikai oldalát jól

megvilágítja K. Christ beszámolója, amely 1935—1955 közti kutatásokról teljesnek mondható bibliográfiát ad. [Historia 6 (1957) 215—.; különösen érdekes ebből a szempontból: 222—.] Vö. Barkóczi L.—Bóna I.—Mócsy A., Pannonia története (Bp 1963) 21. — A közép-európai keltaság pénzforgalmához 1.: Pink, K., Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Diss Pann II. 15 (Bp. 1939); Ondrouh, V., Keltské mince typu Biatec z Bratislavy. (Bratislava 1958) 1—2. térkép.; Kerényi A., FA 11 (1959) 47—.

¹⁸ Vö. Kleemann, O., i. m. 582.

¹⁹ Vö. uo. 583—.; Caesar, B. G. III. 21., VII. 22.

²⁰ Az angol szakirodalomban currency-bars néven szerepelnek. Vö. Déchelette, J., Manuel d'archéologie. III. 2. Second âge du fer ou époque de La Tène. (Paris 1914) 1558.; Weiershausen, P., i. m. 203—.; Hasonló típusok Európában: uo. 205—. Egy jóval fiatalabb típus: Hougen, E. K., Viking 29 (1965) 184.

²¹ Kossina, G., Mannus 7 (1915) 117—.

²² Sprater, F., Mannus 42 (1941) 139—.

²³ Weiershausen, P., i. m. 194—.

²⁴ Reinecke, P., Germ 16 (1932) 217.; 17 (1933) 53. stb. — A problémák irodalmát L. Weiershausen, P., i. h. és Kleemann, O., i. m. jegyzetanyagában. — A lengyel kutatás is sokat foglalkozik ezzel a témával: Krupkowski, A.—Reyman, T., i. m.; Piaskowski, J., Z otechlani wieków 209 (1963) 45—.; 31 (1965) 264—.; L. még: Pleiner, R., i. m. irodalomjegyzékét.

²⁵ Kleemann, O., i. m. 581—.

²⁶ Radeker, W.—Naumann, K., Archiv für das Eisenhüttenwesen. 32 (1961) 587—.

között ingadozik.²⁷ A méretekhez és a súlyhoz hasonlóan a forma is változatos, tipológiai áttekintés azonban nincs, mivel az anyaggyűjtés még nem zárult le.²⁸

A vasrudakra vonatkozó ismereteink jelenleg meglehetősen hézagosak: vitás a keltezésük, gyártásuk helye, ill. helyei, funkciójuk. Sajnos az anyagvizsgálatok segítségével egyelőre nem határozhatók meg az ércelőhelyek és a műhelyek.²⁹ Figyelemre méltó eredményeket a rudak készítési módjára vonatkozó vizsgálatok hoztak: nem öntötték, hanem nyersvasdarabokból több szakaszos munkafolyamat során kovácsolták össze ezeket.³⁰

Ezek után visszatérve a dunaújvárosi vasakra, megállapíthatjuk, hogy hossz méret szerint az átlagos, súly szerint a legkönnyebb hegyes, kettőspiramis formájú rudak közé tartoznak. A négy darab érdekes típusvariáns: figyelemre méltó sajátosságuk az ellentett élű csákányhoz hasonló forma.³¹ A dunaújvárosi vasrudak korának meghatározása régészeti megfigyelések és kísérő leletek híján nagyon nehéz feladat. A kettőspiramis formájú vasrudaknál nem szerencsés módszer formahasonlítás útján keltezési támpontokat keresni. A tévedések lehetősé-

ségét az általánosabb jellegű problémák tisztázatlansága mellett az is nagyban növeli, hogy tipológiájuk — mint már utaltunk rá — felderítetlen. A leletkörülmények alapján keltezhető példányok közül azonban csak a koravaskoriakon, Európában az i. e. VI. századiakon van lyuk.³² A kutatás jelenlegi állása mellett ez a megállapítás nem lehet kizárólagosan korhatározó értékű, már azért sem, mivel a hazánkkal határos területekről nagyon kevés anyagot ismerünk ahhoz, hogy a vasrudak formájára vonatkozóan törvényszerűségeket állapítsunk meg. Azt sem tudjuk egyelőre, hogy az ún. északkelet-kelta vaskohászati központok, amelyek egyre világosabban elkülöníthetők vasolvasztóik típusát és technikai eljárásait illetően a többi La Tène-központok műhelyeitől, gyártottak-e, és ha igen, milyen formájú vasrudakat.³³

A dunaújvárosi darabok önálló következtetésekre nem nyújtanak ugyan lehetőséget, azonban publikálásukat az indokolta, hogy ezzel a kettőspiramis alakú vasrudak összegyűjtésén és összefoglaló feldolgozásán fáradozó kutatók munkájához szolgáltatunk adatot.³⁴

Szabó Miklós

SUR LA QUESTION DES BARRES DE FER EN FORME DE DOUBLE PYRAMIDE (DOPPELPYRAMIDENBARREN)

Resumé

La collection préhistorique du Musée National Hongrois renferme quatre objets de fer qui furent trouvés dans le Danube, à Dunaújváros, et donnés au Musée par l'Entreprise de Dragage de Cailloux. Toutes quatre pièces ont une forme doucement arquée et ressemblent à des pioches à tranchant opposé. Au-dessus de leur partie la plus large on voit un petit trou. Leurs surfaces sont fortement oxydées et à maints endroits endommagées. Les taillants sont ébréchés. Malgré leur mauvais état de conservation on y distingue des coutures qui indiquent que les objets de fer de Dunaújváros étaient travaillés au moyen de forgeage.

Dimensions des pièces:

1. Longueur: 51,6 cm. La plus grande largeur: 4,5 cm. La plus grande épaisseur: 1,6 cm. Poids: 1,12 kilo (fig. 1. 1; fig. 2. 1)
2. Longueur: 47,2 cm. La plus grande largeur: 5,7 cm. La plus grande épaisseur: 2,8 cm. Poids: 1,76 kilo (fig. 1. 2; fig. 2. 2)
3. Longueur: 49,2 cm. La plus grande largeur: 5,5 cm. La plus grande épaisseur: 2,9 cm. Poids: 1,73 kilo (fig. 1. 3; fig. 2. 3)

4. Longueur: 33,1 cm. La plus grande largeur: 5,7 cm. La plus grande épaisseur: 2,8 cm. Poids: 1,26 kilo (fig. 1. 4; fig. 2. 4)

Les trous des exemplaires n° 1 et 3 sont remplis d'oxyde de fer. Les deux extrémités de l'exemplaire n° 4 sont cassées.

Les objets de fer de Dunaújváros appartiennent aux barres en forme de double pyramide. Dès le premier âge du Fer, le fer fut forgé en forme de barre — procédé généralement répandu à la fin de l'âge du Fer et connu aussi à l'époque romaine — et c'est sous cette forme qu'il fut conservé et transféré dans les ateliers et aux marchés, même, utilisé comme monnaie. Le bilan des résultats de la recherche relative aux fers en forme de double pyramide fut dressé récemment par O. Kleemann (note 2).

Faute d'observations d'ordre archéologiques et de trouvailles parallèles, le seul point de repère dont nous disposons pour dater les spécimens de Dunaújváros nous est fourni par les autres trouvailles d'Europe qui témoignent que les barres semblables perforées (note 32), en forme de double pyramide, se rencontrent en Europe au VIe siècle av. n. è.

M. Szabó

²⁷ A német szakirodalomban szokásos megkülönböztetés: Kurz-, vagy Stumpfbarren, ill. Lang-, vagy Spitzbarren.

²⁸ Kleemann, O., i. m. 581.

²⁹ Uo. 582.; Vö. 25. j.

³⁰ Uo. 581.; Vö. Radeker, W.—Naumann, K., i. m. 595.

³¹ A szerszámra emlékeztető forma esetleg azzal magyarázható, hogy másodlagosan megkísérelték átalakítani a rudakat. Sajnos az erősen oxidálódott felület miatt nem tudtuk tisztázni ezt a problémát. A lehetőséghez l: Kleemann, O.; i. m. 584. —A dunaújvárosi darabokon látható lyuk valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy felfűzve szállíthassák a rudakat.

³² A legtöbb khorsabadi darabon megtalálható a lyuk: l. 2. j.; Ill. Weiershausen, P., i. m. 197., 62. kép. — Az európai típushoz l. Kleemann, O., i. m. 583—; Hoernes, M., Natur- und Urgeschichte des Menschen. II. (Wien—Leipzig 1909) 222. A byčiskalai barlangban talált leletek; Piaskowski, J., Z otchłani wieków. 29 (1963) 45—. A biskupini vasrudak; A hallstatt-kori csoporthoz sajtó alatt van O. Kleemann összefoglalása. (Megjelenik: Fränkische Hist. Zschrift.) Megjegyzendő, hogy koravaskorra keltezhető kettőspiramis-rudak eddig csak a Rajna-vidéktől K-re kerültek elő.

³³ Vö. Pleiner, R., i. m. 15—.

³⁴ Köszönettel tartozom segítségéért Mozsolics Amáliának.

A KÉKESDI KORACSÁSZÁRKORI TEMETŐ

Kékesd község (Baranya m., pécsváradi j.) Csörge nevű határrészében, 1935. november 30-án Görgye János gazda földjén régiségeket találtak, amelyek forgatás alkalmával kerültek napvilágra. Néhány nap múlva Dombay János a területen ásásokat kezdett, majd a következő esztendő nyarán befejezte a temető feltárását. Régi adósságot törlesztünk, amikor ezeknek az ásásoknak eredményeit ezúton közreadjuk.¹

Az ásítás első szakaszában a forgatás szélénél kezdtek meg a munkát. Az átforgatott területen 7 sírhelyet észleltek, ezeknek helyét a temetőterképen római számok jelzik² (1. kép). A továbbiakban a sírok leírását az ásító naplója alapján adjuk.³

„1. sír. A kutatóárokban 1 m szélességben sírföld kiásva 1,5 m hosszúságban mutatkozott. 38 cm mélységben szürkésfekete füles korsó álló helyzetben, alatta 15 cm mélyen 1 m sugarú körben 10–12 cm vastag hamu- és koromréteg, benne széndarabokkal és égett csontszilánkokkal.”⁴

Melléklet:

1. Sötétszürke agyagkorsó, finom lyukacsos-szemcsés, pereme megvastagított, teste körte formájú, kissé pereme fölé magasodó lapos szalagfüllel. M: 23,5 cm, Szá: 10,9 cm, Tá: 7,8 cm (2. kép 1, 8 kép 2).

„2. sír. 1,5 m hosszú és 1 m széles gödör, 40 cm mélységben álló helyzetben egyfüles, sárgászöld korsó, mellette kis töredékes vörös pohárka, az edények alatt 20 cm mélyen 10 cm vastag hamu- és koromréteg volt látható kör alakban. E rétegben megszenesedett fadarabok és égett csontok voltak láthatók. A hamuréteg szélén rossz tartású bronzérem, a hamuréteg alatt vad föld volt.”

Mellékletek:

1. Sárga agyagkorsó, finom iszapolású, vörös festéssel. Pereme csorbult, gömbteste, rövid lapos szalagfüle van. Hasa alatt körbefutó hornyolás díszíti. M: 26,1 cm, Szá: 4 cm, Tá: 7,8 cm (2. kép 2/1, 9. kép 10).

2. Világos nyersszínű agyagesésze, finom iszapolású, vörös festéssel. Meredek falú, vállán és hasán tüzdelt sáv díszíti. Festése lekopott. M: 4,9 cm, Szá: 7,8 cm, Tá: 2,8 cm⁵ /2. kép 2/2, 10. kép 1).

3. Bronzérem. Av: HADRIANVS AVGVSTVS Rev: SALVS AVGVSTI. COS. III. S. C. Coh.² 1357 — RIC 678 (verde; Roma; i. sz. 125–128.)⁶ (13. kép 2).

„3. sír. Csontvázas sír 65 cm mélyen. Fej DNy-nak, a láb ÉK-nek. Kinyújtva, háton fekszik, a karok is nyújtva fekszenek a törzs mellett. A lábakat kissé felhúzták. Az alsó lábszárak ferdén Ny felé dőlnek. A bal kulcsonton fibula, jobb vállánál álló sárga agyagkorsó, fej bal oldalán darabokra repedezett vörös tál, mellette kis szürke tálaeska feküdt. A medence közepén kopott bronzérem feküdt, a térdek között pedig szürkésfekete agyagbögre állt. A bal láb fejénél nagyobb szürke agyagedény álló helyzetben volt. A sírban hamu és korom nincs.”⁷

Mellékletek:

1. Bronzfibula, 4 íves tűspirállal, hármas gallérral, keskenyedő lába végén kettős gombbal. Tűtartója egyenes, tűje letörött. H: 4,7 cm⁸ (2. kép 3/1, 12. kép 4).

2. Világossárga agyagkorsó, finoman iszapolt. Gyűrűs, meredek falú szájpereccel, tagolt szalagfüllel, tojásdad testtel, gyűrűs talppal. M: 31 cm, Szá: 5 cm, Tá: 6,9 cm, (2. kép 3/2).

3. „Darabokra repedezett vörös tál” — elveszett.

4. Lapos szürke agyagtányér. Szemesés, enyhén

¹ A publikáció átengedéseért Fülep Ferencnek tartozom köszönettel.

² Az eredeti helyszínrajz elveszett. Annak idején készített pontos másolatát Barkóczy Lászlónak köszönöm meg ezúton is. — A hiányzó égtáj (É) jelzést a 25 — 26. sírok leírásának tanulmányozása alapján rögzítettem. A jelkulesot a könnyebb áttekinthetőség kedvéért ez alkalommal készítettem.

³ MNM Adattár XVII. 316/1962. szám alatt. — Az idézőjelben közölt sírleírás Dombay János szövege, míg a mellékletek azonosítását, meghatározását és leírását e sorok írója végezte el. — A temetőfeltárás leletei a pécsi Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályán található 1/1936. leltári szám alatt.

Ezúton is megköszönöm Patay Pálnénak és Semsey Andornak a rajzok, továbbá Karáth Józsefnek a fényképfelvételek elkészítését.

Előforduló rövidítések: M: — magasság, Szá: — szájmérmérő, Tá: — talpmérmérő, Átm: — átmérő.

⁴ A pécsi múzeum leltárkönyvében ugyanezek az 1. sír leletei között szerepel: „Fülbevalópár, 2 db bronzból, töredékes préselt csüngővel.” Elveszett. — Szombathely, Rumi úti temető XI. urnasírjában találtak bronzfüggőket: Buócz, T., Arch. Ért. 88 (1961) 232.

⁵ Bp., III., Bécsi út 82. urnatemető 31. sír: Bónis É., Anth I (1947) 45. t. 9.

⁶ Hadrianus-érmek hamvasztásos temetőkben: Bp. Aquincum-Aranyárok: Nagy L., Bp. Tört. II (1942) 468.; Bp., III., Bécsi út 82: Bónis É., i. m. 44.; Győr-Belváros: Lovas E., Római temetők és sírok Győrött. (Győr 1933) 17.; Keszthely-Újmajor: Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. (Bp. 1920) 75.; Szombathely-Hámán Kató út: Mócsy A., Arch. Ért. 81 (1954) 189.; Szombathely-Rumi út: Buócz T., i. m. 238.; Halimba: Bónis É., FA 12 (1960) 99.; Reichenhall 19, 120, 205. sírok: Chlimgensperg, M., Die römischen Brandgräber bei Reichenhall in Oberbayern. (Braunschweig 1896) passim.; Stuttgart-Bad Cannstatt 7, 16, 54. sírok: Nierhaus, R., Das römische Brand- und Körpergräberfeld „Auf der Steig” in Stuttgart-Bad Cannstatt. (Stuttgart 1959) 70, 72., 79.

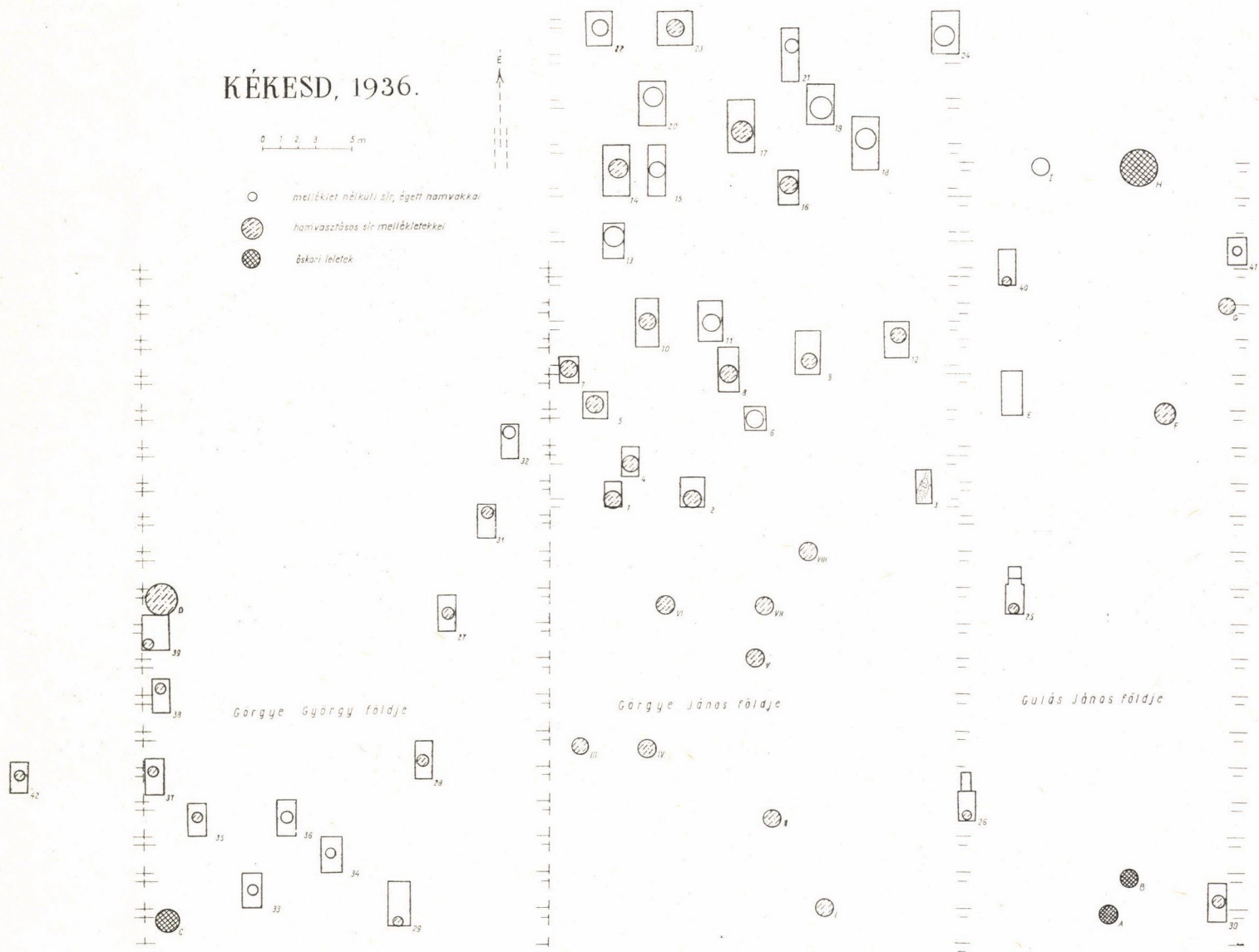
⁷ A rendelkezésemre álló helyszínrajzmásolaton a 3. sír üres téglalap volt. A váz irányítását a 25–26. sírok leírása alapján rögzített É-i iránynak megfelelően helyeztem el.

⁸ Kovrig, I., Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissPann II. 4 (Bp. 1936) VI. t. 55. tip.

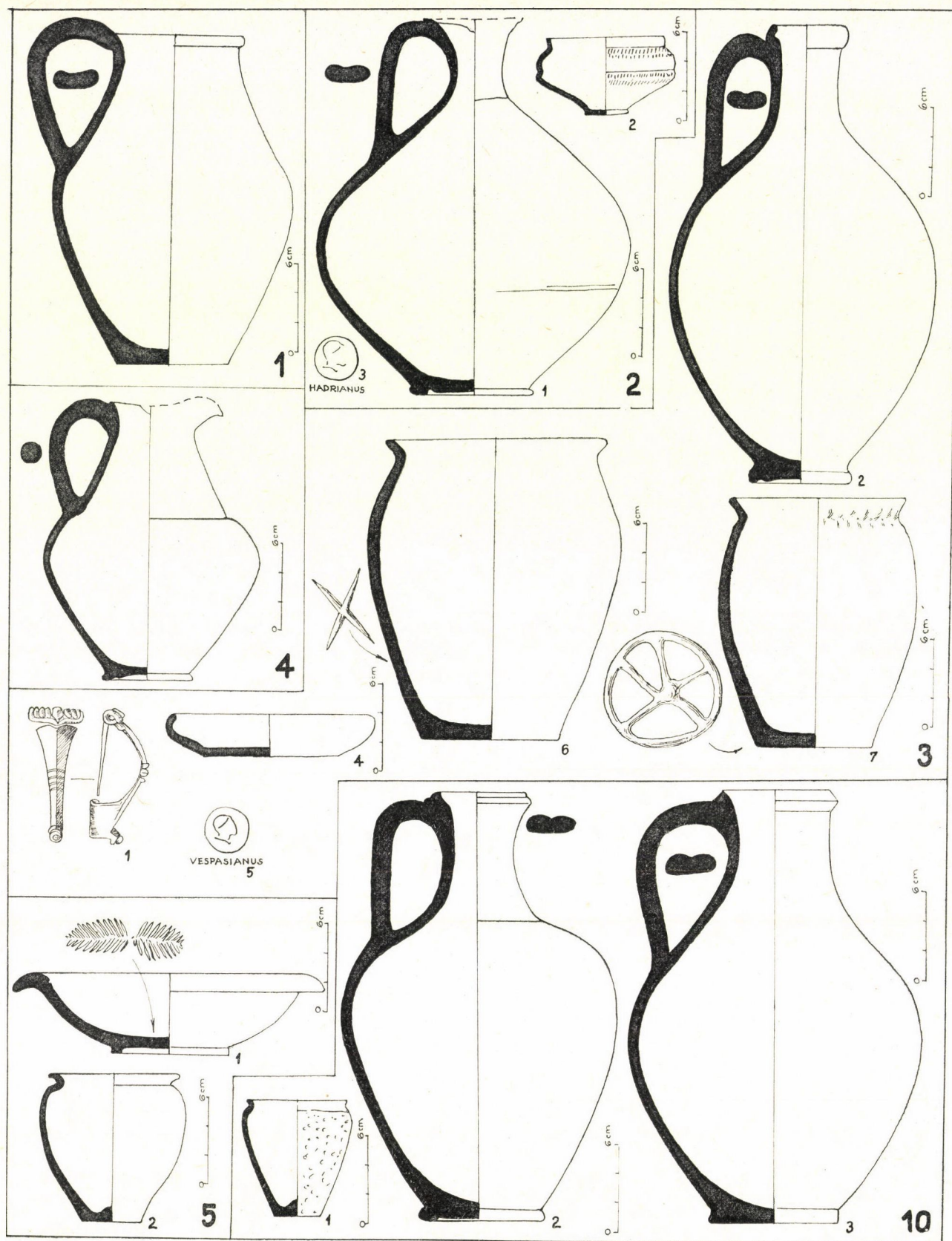
KÉKESD, 1936.

0 1 2 3 5 m

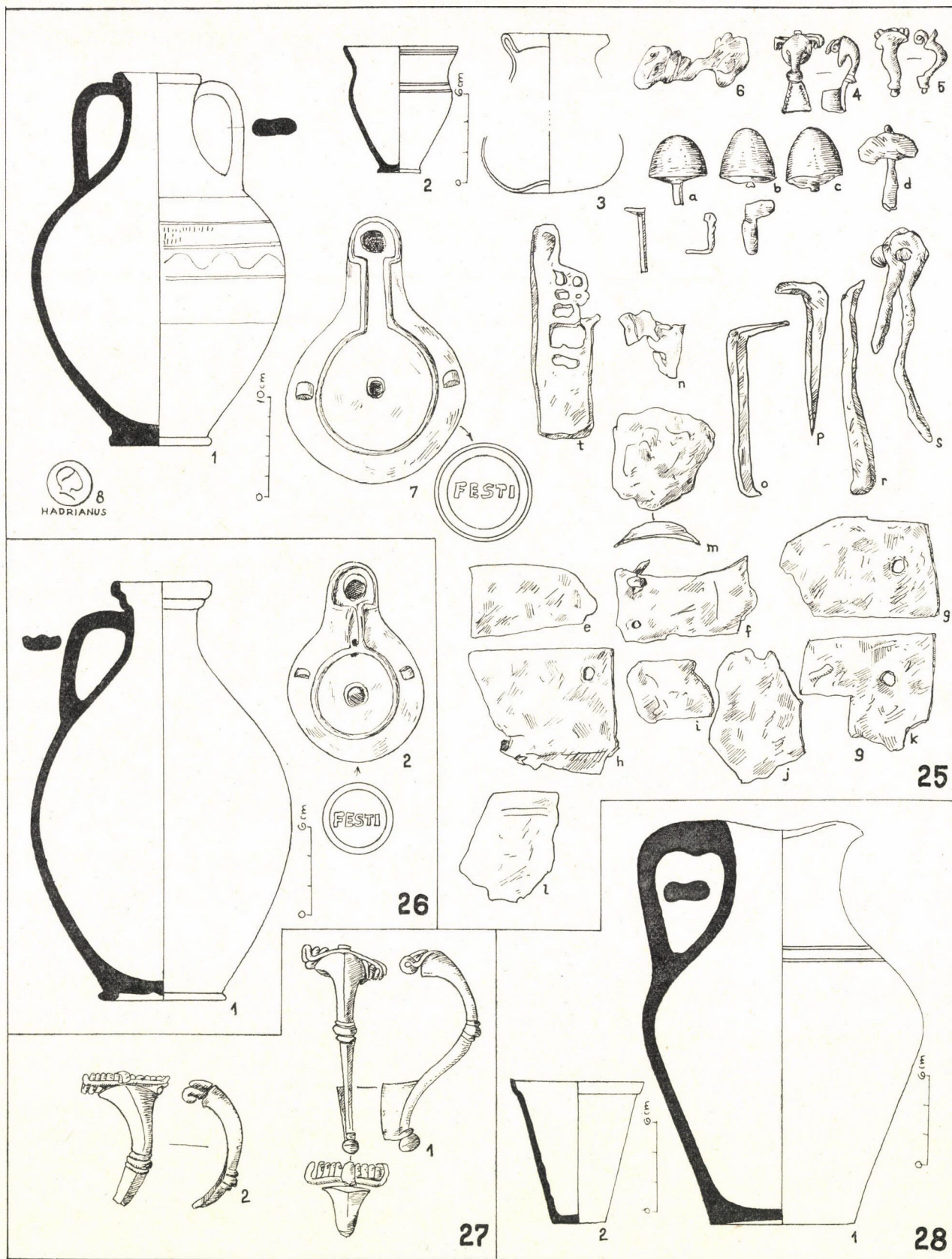
- melléklet nélküli sír, égett hamvakkal
 ◐ hamvasztós sír mellékletekkel
 ◑ áskori leletek

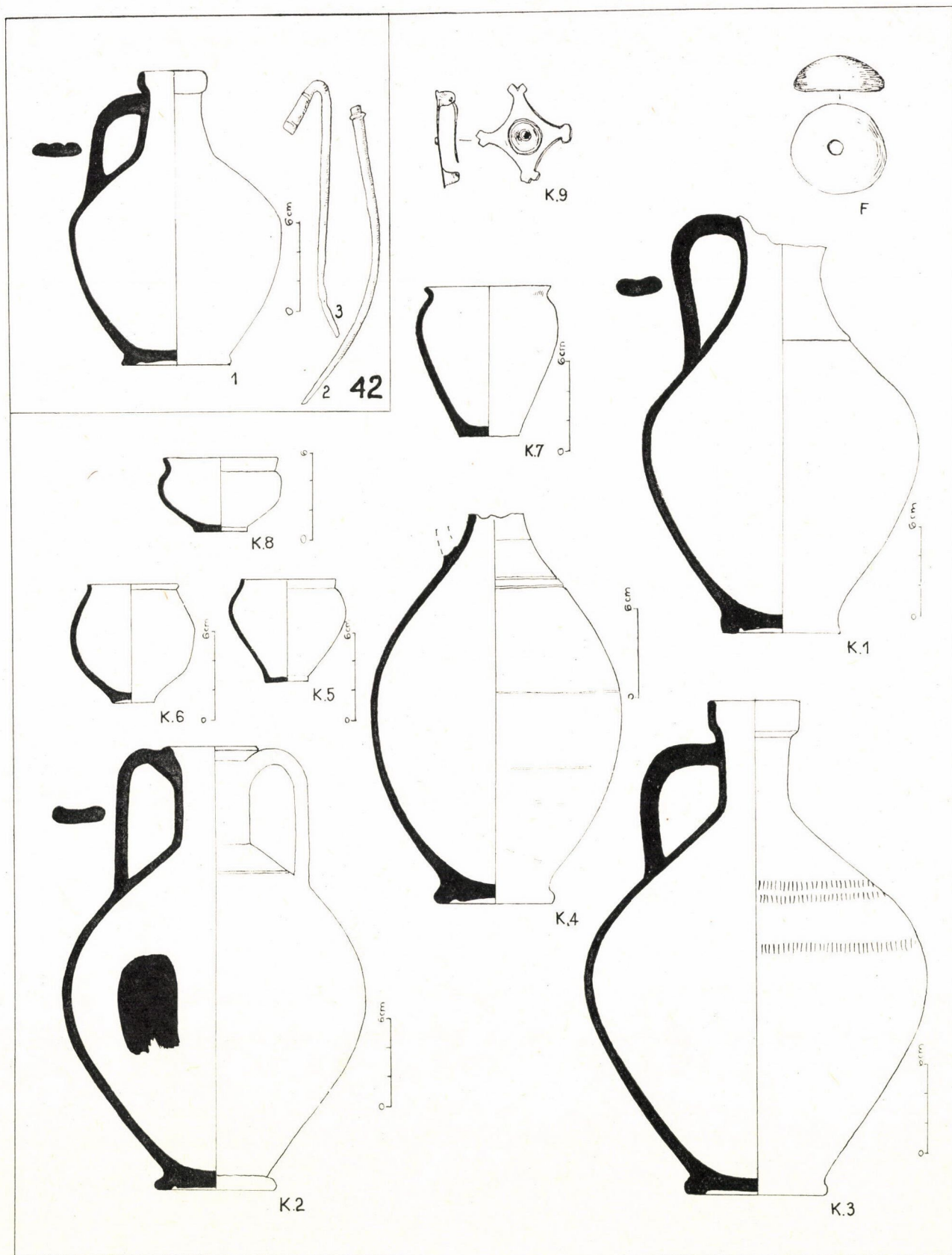
1. kép. A kékesdi temetőfeltárás helyszínrajza.
 Рис. 1. План раскопок могильника в Кекешде
 Fig. 1. Levé de plan du cimetière exploré de Kékesd

2. kép. Kékesd. 1–10. sír. 1 : 2
 Рис. 2. Кекешд. 1–10-ая могилы. 1 : 2
 Fig. 2. Kékesd. Tombes n°s 1–10. 1 : 2

3. kép. Kékesd. 25—28. sír. 1 : 2
 Рис. 3. Кекешд. 25—28-ая могилы. 1 : 2
 Fig. 3. Kékesd. Tombes n°s 25—28. 1 : 2

behúzott peremmel. M: 2,8 cm, Szá: 14 cm, Tá: 8,8 cm (2. kép 3/4, 9. kép 5).

5. Bronzérem. Av: IMP. CAES. VESPASIAN. AVG. COS. III. Rev: AEQVITAS AVGVSTI S. C. típus, erősen kopott. Coh.² 19 (?) — RIC 483 (?) (verde: Roma; i. sz. 71 (?)⁹ (13. kép 1).

6. Sötétszürke agyagurna, durván iszapolt szemcsés. Tölcséresen szétálló peremű, levágott szélű. Fenékén ötküllős domború pecsét. M: 17 cm, Szá: 11,5 cm, Tá: 8,5 cm; pecsét átm: 4 cm (2. kép 3/7, 8. kép 7).

7. Világosszürke agyagurna, durván iszapolt, lyukacsos szemcsés. Pereme levágott, fenékén domború X jelű pecsét. M: 21 cm, Szá: 15,5 cm, Tá: 10,5; pecsét átm: 3 cm (2. kép 3/6, 8. kép 8).

„4. sír. Mélység: 35 cm. Kerek gödör. A halomban álló hamu- és koromréteg fölött sárga egyfüles korsó álló helyzetben.”

Melléklet:

1. Téglaszínű agyagkancsó, lyukacsosan iszapolt. Pereme csorbult, eredetileg lóhere alakú kiöntővel. Kerek átmetszetű füllel, fül végződésénél behúzott körbefutó sáv díszíti. Kónikus formájú. M: 19,1 cm, Tá: 6,1 cm (2. kép, 8. kép 4).

„5. sír. Az előbbihez hasonló szabálytalan gödör. 44 cm mélységben szürkésfekete tál, kis pohár alakú összetört edénykére ráborítva. Mellette összetört, sárga agyagkorsó. Az edények alatt tenyérnyi földréteg, az alatt pedig hamu és korom.”

Mellékletek:

1. Szürke kis agyagtál. Finom iszapolású, galléros. Pereme sérült, szürke máza lekopott, belsejében kettős levéldísszel. M: 5,5 cm, Szá: 21,8 cm, Tá: 8,2 cm (2. kép 5/1, 8. kép 5; 11. kép).

2. Szürke agyagpohár. Kihajló peremmel, lefelé keskenyedő fazék formájú, szemcsés. M: 10,2 cm, Szá: 9,9 cm, Tá: 3,8 cm (2. kép 5/2, 9. kép. 4).

3. „Összetört sárga agyagkorsó” elveszett.

„6. sír. Szabálytalan kerek gödör. 35 cm mélységben rakásra hányt hamu és korom, égett csontokkal keverve. A hamurakás szélén 2 nagy kő.”

„7. sír. Ugyanolyan gödör, mint az előbbi, 46 cm mélyen edénycserepekkel és égett csontokkal kevert hamurakás.”

„8. sír. Az előbbihez hasonló gödör, 52 cm mélyen cserepekkel és égett csontokkal kevert hamurakás.”

„9. sír. Ugyanolyan gödör 47 cm mélyen, edénycserepekkel kevert és kövekkel szegélyezett hamurakás.”

„10. sír. Szokásos gödör. 30 cm mélyen korongolt szürke pohárka, mellette 2 összetört agyagkorsó. Az edények alatt 15 cm vastag földréteg, ez alatt hamurakás, szén-, csont- és edénydarabokkal keverve.”

Mellékletek:

1. Szürke agyagpohár. Kihajló peremmel, lefelé keskenyedő kis fazék formájú, szemcsés. M: 8 cm, Szá: 7,4 cm Tá: 3,4 cm, (2. kép 10/1, 10. kép 9).

2. Világos rózsaszínű agyagkorsó, finoman iszapolt. Szája csorbult, élben kidolgozott peremmel, osztott szalagfüllel, körte formájú testtel. M: 29,7 cm, Szá: 18,5 cm, Tá: 8 cm, (2. kép 10/2, 9. kép. 1).

3. Világossárga agyagkorsó, finom iszapolású. Élben kidolgozott peremmel, osztott szalagfüllel, zömök körte formájú testtel. Hasát barna sávós festés díszíti. M: 29,7 cm, Szá: 19,5 cm, Tá: 8 cm (2. kép 10/3, 9. kép. 8).

„11. sír. Szokásos gödör. Közepén 45 cm mélységben hamurakás elszenesedett fadarabokkal.”

„12. sír. 33 cm mélységben hamurakás cserépdarabokkal. Szokásos gödör.”

„13. sír. 38 cm mély gödör, közepén hamu és szén égett csontdarabokkal keverve.”

„14. sír. Szokásos gödör, 27 cm mélyen sárga korsó cserepei. Ez alatt 8 cm mélyen hamurakás. Az edény nem restaurálható.”

„15. sír. Szokásos gödör. Közepén 40 cm mélyen hamurakás.”

„16. sír. 46 cm mély gödör. Középen korom. A koromrétegben edénycserepek és égett csontdarabok.”

„17. sír. 30 cm mélyen edénycserepek. Alattuk 10 cm mélyen hamurakás. A hamurakás szélei kövekkel körülrakva.”

„18. sír. 40 cm mély sírgödör. Közepén hamu és korom.”

„19. sír. 55 cm mély sírgödör. Közepén hamu és korom.”

„20. sír. 55 cm mély sírgödör. Közepén hamu és korom.”

„21. sír. 45 cm mély sírgödör. Közepén hamurakás, égett csontdarabokkal.”

22. sír. (Adatok hiányoznak a naplóban, leletek nincsenek.)

„23. sír. 30 cm mély sírgödör. Közepén hamurakás, megszenesedett, félig elégett fadarabokkal és néhány edénycseréppel.”

„24. sír. 40 cm mély gödör. Középen hamu és korom. E területen a sírok már nagyon ritkák.”

„25. sír. (Gulás János szomszédos földje.) Szokásos gödör 90 cm mélységig. Négy oldalán 30 cm szélességben további 40 cm-t mélyül, így a közepe padkaszerűen kiemelkedik. Ez a kiemelkedő, téglalap idomú rész van 90 cm mélyen. E kiemelkedő rész D-i keskeny oldalának közepén nagy hamurakás, csont- és széndarabokkal vegyesen. A hamurakásban tűzben megolvadt vas- és bronzdarabok, apró fibulák. A kiemelkedő padka ugyanezen keskeny oldalának Ny-i sarkában kétfülű díszes korsó, szájníválásában sárga ívópohárka. A korsó két füle levált. A korsó mellett kis üvegedény töredékei az egyik oldalon, a másik oldalon pedig sárga agyagméses. A padka Ny-i hosszanti oldalának közepén, a padka szélén Hadrianus-érme. A sírgödörből, annak É-i keskeny oldalán 70 cm szélességben húzódó és 32 cm széles lépcső van. A lépcsőfok 20 cm magas. E lépcsőt egy másik, ugyancsak 20 cm magas lépcsőfok követi, mely egyenletesen a felszínig emelkedik.”

Mellékletek:

1. Sárga agyagamfora, finoman iszapolt. Gyűrűsen kihajló gömbölyű szájrperemmel, két osztott lapos szalagfüllel. Vállát több sávban tűzdelt minta díszíti, hasán sávban hullámvonaldisz fut körbe. Barna festése lekopott. M: 36,9 cm, Szá: 9 cm, Tá: 10,2 cm (3. kép 25/1, 6. kép 1).

2. Téglaszínű agyagpohár, simított, festés nyomai-val. Pereme alatt hirtelen élben beszűkül, elkeskenyedő kónikus testtel. Vállát és permét kettős, körbefutó hor-

⁹ Vespasianus-érmek hamvasztásos temetőkben: Győr környéke: *Lovas E.*, i. m. 22.; Szombathely-Hámán Kató út: *Mócsy A.*, i. m. 189.; Vasas: *Fülep, F.*, *Acta*

Arch. Hung. 9 (1958) 373.; Reichenhall: *Chlingensperg, M.*, i. m. passim.; Stuttgart-Bad Cannstatt 36. sír: *Nierhaus, R.*, i. m. 76.

nyolás díszíti. M: 8,5 cm, Szá: 7,6 cm, Tá: 3 cm, (3.kép 25/2).

3. Üvegedény töredékei, vékony falú, világos sárgás-fehér színű. 4 db (3. kép 25/3).

4. Bronzfibula. Feje kéttágú 6—6 spirálos, trombita-fejes, ívén kettős gallérral, háromszög alakú lábbal, melyet zeg-zugvonal díszít, a tűtartó téglalap alakú, tűje letörött. H: 2,7 cm¹⁰ (3. kép 25/4, 12. kép 2).

5. Bronz térdfibula. Erős profilú, lába végén egy gombbal. Tűje és tűtartója hiányzik. H: 2,1 cm¹¹ (3. kép 25/5, 12. kép 1).

Vastöredékek. Lapos és szabálytalan formájú töredékek, a ládika borítását szolgálhatták: némelyiken szegecselés nyomával és a szegek számára szolgáló lyukkal, 8 db (3. kép 25/9e—1).

Bronzlemez-darabok, égés következtében deformálódva, összeolvadva, 2 db (3. kép 25/9m.—n).

Bronzszögek, 3 db szegletes átmetszetű, derékszögben meghajlítva, a negyedik csuklós szerkezettel ellátva (3. kép 25/9 o—s).

Vaszár retesze. Téglalap formájú, oldalán 7 áttöréssel, a kulestoll rájárára. H: 7,5 cm¹³ (3. kép 25/9t).

6. kép. Kékesd. Agyagformák: 1. 25. sír. — 2. K.2. szórvány
Рис. 6. Кéкешд. Глиняные амфоры: 1. 25-ая могила. — 2. К, 2. Случайная находка
Fig. 6. Kékesd. Amphores d'argile: 1. Tombe n° 25. — 2. Trouvaille isolée K, 2.

6. Bronztárgy. Tűzben erősen átégett, deformálódott. Valószínű fibula lehetett. H: 4 cm (3. kép 25/6).

7. Nyersszínű agyag firmamécses, piros festéssel. Discusán 1 lyukkal, oldalt 2 bütyökkel. Fenekén kettős körben FESTI bélyegző. H: 8,7 cm, M: 3,5 cm¹² (3. kép 25/7).

8. Bronzérem. Av: HADRIANVS AVG. COS. III. P. P. Rev: SPES P. R. S. C. Coh. 1417 — RIC 834 (f). (verde: Roma; i. sz. 134—138) (13. kép 3).

9. Faládika alkatrészei: Kúpos fejű bronzgombok, száruk letörött, 4 db (3. kép 25/9a—d).

„26. sír. Szokásos gödör. Mélysége: 85 cm. D-i keskeny oldalán közepén kerek hamurakás csont- és széndarabokkal. Mellette a Ny-i sarokban füles korsó és kisebb agyagmécses. A sír É-i keskeny oldala 55 cm szélességben 120 cm hosszan, egyenletesen emelkedik a felszínre.”

Mellékletek:

1. Világossárga agyagkorsó, rücskös felületű. Pereme csorbult, kettős gyűrűs gallérral, tagolt szalagfüllel, tojásdad testtel. Barna festés nyomaival. M: 27,9 cm, Szá: 17,2 cm, Tá: 8 cm, (3. kép 26/1, 9. kép 3).

¹⁰ Kovrig, I., i. m. XVI. t. 161.; Patek, E., Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. DissPann II. 19 (Bp. 1942) IV. t. 14.

¹¹ Kovrig, I., i. m. IX. t. 92.

¹² Iványi, D., Die pannonischen Lampen. DissPann II. 2 (Bp. 1935) XVII. tip. LXXXVI. t. 58.

¹³ Kúpos fejű szögekhez vö.: Szombathely-Rumi út: Buócz T., i. m. 232.; 235.; Vasas: Fülep, F., i. m. 380. XII. t. la-d.; Salurn 48. sír: Noll, R., Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn. (Innsbruck 1963) 122, 24. t.

Oldallapokhoz vö: Szombathely-Hámán Kató út: Mócsy A., i. m. 171.; Heidelberg: Heukemes, B., Römische Keramik aus Heidelberg. (Bonn 1964) 28, 33, 37. t.; Stuttgart-Bad Cannstatt 79. sír: Nierhaus, R., i. m. X. t. D/4. — Zárhoz vö: Paks: Wosinszky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. (Bp. 1896) CLXVII. t. 4.; Mezőszilas: Kiss Á., Arch. Ért. 84 (1957) 49., 9 kép.; Vasas: Fülep, F., i. m. 386, XI. t. 4. Valamennyi átégett állapotban került elő.

2. Nyersszínű agyag firmamécses, piros festéssel. Discussán 1 lyukkal, oldalt 2 bütyökkel. Fenekén kettős körben FESTI bélyegző. H: 6,8 cm, M: 2,4 cm (3. kép 26/2).

„A” folt.

A föld végében levő második és harmadik árok 1—1 m-es átmérőjű kerek sötét foltot vágott át. Az „A” folt fenéig durva, őskori edénycserepekkel kevert földet tartalmazott. Hamu és korom nincs.”¹⁴

„B” folt.

Szintén kerek, átmérője 120 cm. Földje ugyancsak őskori edénycserepeket tartalmazott. Hamu és korom nincs.”

„27. sír. Szokásos gödör. Mélysége 35 cm. Közepén rakásban hamu, korom, szén és égett csontok. A hamurakásban 2 fibula.”

Mellékletek:

1. Bronz fibulapár. 6—6 fordulatú spirállal, trombita-fibula, tagolt gallérral, láb végén gombbal. Tűtartója felhajlított. Mindkét darab tűje hiányzik, az egyiknek lába hiányzik. Mindkettő tűzben deformált. H: 6,7 cm, Fej H: 3,3 cm¹⁵ (3. kép 27/1—2, 12. kép 5—6).

„28. sír. Szokásos gödör. Mélysége 50 cm. Közepén hamurakás égett csontokkal, D-i keskeny oldalának Ny-i sarkában egyfüles, szürke korsó álló helyzetben, mellette hasonló anyagú és alakú pohár.”

1. Szürke agyagkancsó, szemcsés. Lóhere alakú kiöntővel, osztott lapos szalagfüllel, körte formájú testtel. Vállán 2—2 körbefutó hornyolás díszíti. M: 27,3 cm, Szá: 9,8 cm, Tá: 9,8 cm (3. kép 28/1).

2. Szürke agyagpohár, szemcsés. Megvastagított peremmel, lefelé keskenyedő pohárforma. M: 9,7 cm, Szá: 8,7 cm, Tá: 3,7 cm (3. kép 28/2).

„29. sír. 70 cm mély sírgödör. D-i keskeny oldalának közepén hamurakás. A hamu között szén és égett csontok. Ezen D-i keskeny oldal K-i sarkában hatalmas szürke edény álló helyzetben, a szemben levő sarokban pedig szürke agyagpohár. Ez utóbbi mellett sárgásbarna agyagtál.”

1. Világosszürke agyagurna, finoman iszapolt simított. Gömbölyűen kihajló peremmel, vállán 4 sávban hornyolás fut körbe. M: 38,2 cm, Szá: 20,5 cm, Tá: 10,7 cm, (4. kép 29/1).

2. Világosszürke agyagpohár, durván szemcsés. Behúzott pereme alatt több soros hornyolás díszíti, körte formájú. M: 11,3 cm, Szá: 8,7 cm, Tá: 4,7 cm (4. kép 29/2).

3. Világosbarna agyagtálka, finom iszapolású. Gömbölyűen kihajló galléros peremmel. M: 5,3 cm, Szá: 16,8 cm, Tá: 6,4 cm (4. kép 29/3, 9. kép 6).

„30. sír. Szokásos sírgödör. Mélysége: 70 cm. Közepén hamurakás. A szén- és csontdarabokat tartalmazó hamurakásból nagyobb fibulatöredék, 95 mm hosszú tűszár, hármascsavarodású rugóval, fejes bronztű, továbbá átfúrt, így valószínűleg felfűzött esiga került elő.”

Mellékletek:

1. Fejes bronztű. Egyik végén simán bunkóalakúan megvastagítva, másik vége tűben elkeskenyedik. H: 10,5 cm¹⁶ (4. kép 30/1, 12. kép 8).

¹⁴ Az ásatáson feltárt őskori gödrökhöz (vö. helyszínrajz) tartozó leletek elvesztek, azonban Pusztai Rezső szakdolgozata alapján tudjuk, hogy az innen kikerült anyag koravaskori durva, kézzel készült kerámia és állatcsontot tartalmazott. „Baranya vármegye őskori telep és temetőhelyei.” Szakdolgozat. (Bp. 1950) MNM Adattár 376. B. V. szám.

¹⁵ Kovrig, I., i. m. V. t. 52.; Csonka fibulához vö. no. VI. t. 56.

2. Fibulatöredék. Bronz tűszár, hármascsavarodású rugórésszel, feltehetően nagyméretű nor-pannon fibula töredéke. H: 9,5 cm¹⁷ (4. kép 30/2, 12. kép 7).

3. Átfúrt esiga¹⁸ (30. kép 30/3).

„31. sír. Szokásos gödör. Mélysége: 60 cm. Közepén hamurakás, égett csontdarabokkal. A hamurakás Ny-i szélén korongolt szürke edényke.”

Melléklet:

1. Szürke agyagpohár, szemcsés. Pereme alatt behúzott, körte formájú. M: 11,6 cm, Szá: 8,9 cm, Tá: 3,8 cm (4. kép 31, 10. kép 8).

„32. sír. Téglalap alakú sírgödör 56 cm mélyen. É-i felének közepén hamurakás szénmaradványokkal és égett csontokkal.”

„33. sír. Szokásos gödör. 50 cm mélyen, közepén hamurakás, égett csontokkal.”

„34. sír. Szokásos gödör. 56 cm mélyen. Közepén hamurakás.”

„35. sír. Téglalap alakú sír 64 cm mélyen. Közepén hamurakás, széndarabokkal és égett csontokkal. ÉNy-i keskeny oldalának az É-i sarkában fületlen, téglavörös korsó, mellette összetört edény szürke cserepei. Ugyancsak az edénytöredékek voltak az álló korsó vállán is.”

Mellékletek:

1. Sárgászörös agyagkorsó, finom iszapolású. Szája kicsorbult, lóhere alakú kiöntővel, zömök nyakkal, füle letörött. Gömbölyded testtel. Téglapiros festéssel, lekopott. M: 26 cm, Tá: 8,5 cm (4. kép 35/1).

2. Szürke agyagurna, durva szemcsés. Gömbölyű peremmel, vállán több soros hornyolás és egy sor hullámvonal dísz fut körbe. M: 28,7 cm, Szá: 12,7 cm, Tá: 11 cm (4. kép 35/2, 8. kép 6).

„36. sír. Szokásos gödör 52 cm mélyen, közepén hamurakás.”

„37. sír. Szokásos gödör 75 cm mélyen. É-i felének közepén hamurakás, égett csontdarabokkal. Ny-i hosszanti szélének közepén nagy, kétfüles korsó, szájában sárga pohárral. A korsót a föld összenyomta. A nagy korsó mellett kis vörös esése.”

Mellékletek:

1. Narancssárga agyagamfora, finoman iszapolt. Gömbölyű peremmel, két osztott szalagfüllel, tojásdad testtel. M: 48,2 cm, Szá: 12,5 cm, Tá: 13,2 cm (4. kép 37/1, 7. kép).

2. Téglaszínű agyagesésze, érdes felületű, sárga festéssel. Oldala enyhén befelé ívelt. M: 4 cm, Szá: 8,4 cm, Tá: 3,5¹⁹ cm (4. kép 37/2, 10. kép 5).

3. Sárgászörös agyagesésze, vékony falú, finom felületű. Meredek pereme alatt vállán több soros hornyolt dísz fut körbe. Téglaszínű festése kopott, besimított. M: 6,7 cm, Szá: 9,6 cm, Tá: 4,5 cm (4. kép 37/3, 10. kép 2).

„38. sír. Szokásos sírgödör 40 cm mélyen. É-i végében hamurakás. A hamuban égett csont- és cserepdarabok.”

¹⁶ Szombathely-Hámán Kató út: 65. sír: Mócsy A., i. m. 172., 14. kép 65/7.; Szombathely-Rumi út, XXVII. sír: Buócz T., i. m. 235.; Reichenhall, 117. sír: Chlingensperg, M., i. m. 24, VI. t. 30.

¹⁷ Ódörögdpusztá: Kuzsinszky B., i. m. 117., 156. kép.; Mezőszilas 1. sír: Kiss Á., i. m. 40., VI. t. 6.; Reichenhall 291. sír: Chlingensperg, M., i. m. 46., III. t. 1.

¹⁸ Salurn 61. sír: Noll, R., i. m. XXVI. t.

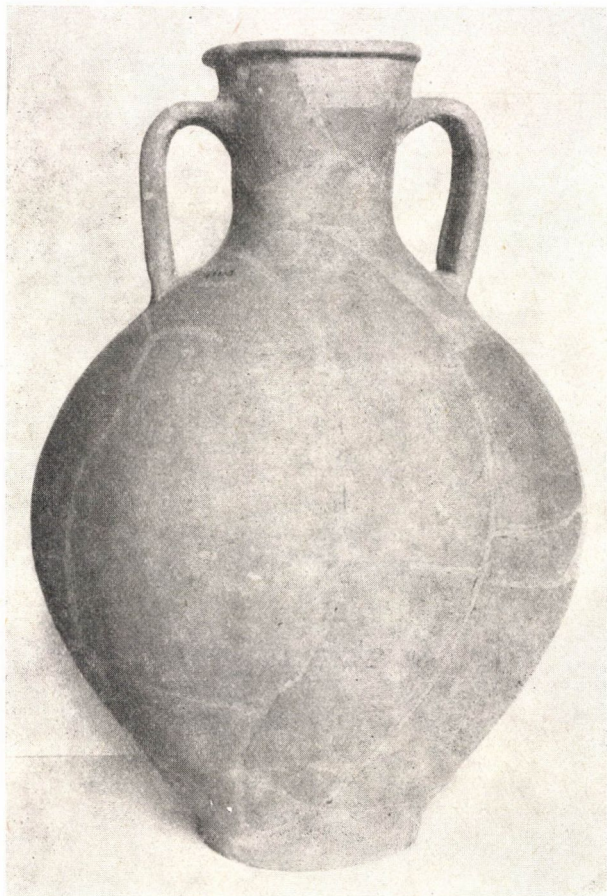
„C” folt.

Mélysége 64 cm. Fenékén vesszőnyomatos sártapasz. Földje őskori cserepekkel kevert. Hamu és korom nincs.”

„39. sír. 45 cm mély szokásos gödör. D-i részének K-i sarkában hamurakás, a hamuban kis bronzvésző.”

Melléklet:

1. Bronztárgy. Hasábos átmetszetű, egyik vége élben elvékonyodik.²⁰ H: 3,9 cm (4. kép 39).

7. kép. Kékesd. Agyagforma a 37. sírból
Рис. 7. Кекешд. Глиняная амфора из 37-ой могилы
Fig. 7. Kékesd. Amphore d'argile livrée par la Tombe
n° 37

„D” folt.

Kerek gödör. Mélysége 160 cm. Földje durva, szemcsés cserepekkel kevert.”

„E” folt.

Hosszúkás gödör. Mélysége 100 cm. Földje feltűnően fekete, durva cserepekkel és állati csontokkal kevert.”

„40. sír. Hosszúkás sírgödör 70 cm mélyen. D-i keskeny oldalának közepén hamurakás, abban törött, szürke agyagmécse. A sír fenékén, középtájon egy szintben a hamurakással szürke edényke, mellette 2 csontdarab.”

Mellékletek:

1. Szürke színű agyag firmamécse, discusa letörött, oldalt 3 bütyökkel. Fenékén kettős körben VIRVS F. bélyeg. H: 8,8 cm, M: 3 cm (4. kép 40/1).

2. Sötétszürke agyagpohár, lyukacsos-szemcsés. Behúzott peremmel, körte formájú testtel. M: 7,9 cm, Szá: 6,2 cm, Tá: 3,4 cm (4. kép 40/2, 10. kép 7).

41. sír. (Adatok hiányoznak a naplóban, leletek nincsenek.)

„F” folt.

Kerek gödör, 145 cm mély. Fekete edénydarabok és állati csontok voltak benne. Földje égett.”

Melléklet:

1. Agyag orsógomb. Átm: 3 cm²¹ (5. kép).

„G” folt.

Szokásos gödör 34 cm mélyen. Közepén hamurakás.”

„H” folt.

Nagy kerek gödör 50 cm mélyen. Tartalma cserep- és állati csontdarabok.”

„I” folt.

85 cm mély, kerek gödör.”

„42. sír. Kerekded folt. Mélység 32 cm. Közepén hamurakás, a hamurakás Ny-i oldalán egyfüles sárga korsó álló helyzetben. A hamurakásban égett csontok.”

Mellékletek:

1. Világossárga agyagkorsó, finoman iszapolt. Gyűrűs peremmel, osztott szalagfüllel, zömök tojásdad testtel, deformált. Barna festés nyomával. M: 21,8 cm, Szá: 4,4 cm, Tá: 7 cm (5. kép 42/1, 9. kép 9).

2. Bronztű görbe, zöldeskék zománcal. H: 12,6 cm (5. kép 42/2).

3. Bronztű zománcozott, elgörbült. Feje letörött. H: 9,2 cm (5. kép 42/3).

Szórványleletek

K. 1. Világossárga agyagkorsó, rücskös felületű, finoman iszapolt. Szája csorbult, gömbölyű peremmel, osztott lapos szalagfüllel, tojásdad testtel, barna festés nyomával. M: 27,8 cm, Tá: 7,5 cm (5. kép, 9. kép 2).

K. 2. Világossárga agyagamfora, finoman iszapolt. Gyűrűs peremmel, két osztott, lapos szalagfüllel. Barna festés nyomaival. M: 29,7 cm, Szá: 6,2 cm, Tá: 7,8 cm (5. kép, 6. kép 2).

K. 3. Világossárga agyagkorsó, finoman iszapolt. Egyenes falú osztott lapos szalagfüllel, tojásdad testtel. Sötétbarna máza lekopott. M: 33,7 cm, Szá: 2,3 cm, Tá: 9,3 cm (5. kép, 8. kép 1).

K. 4. Nyersszínű agyagkorsó. Nyaka és füle letörött, teste tojásdad formájú. Vállán mélyen hornyolt sáv fut körbe. Lilásbarna festése erősen lekopott. M: 26,3 cm, Tá: 8 cm (5. kép, 8. kép 3).

K. 5. Nyerstégla színű agyagsésze. Meredek falú elkeskenyedő gömbtesttel, behúzott szűk talppal. M: 7 cm, Szá: 6,6 cm, Tá: 2,8 cm (5. kép, 10. kép 6).

K. 6. Téglaszínű agyagsésze, érdes felületű. Megvastagított peremmel, elszűkülő körte formájú testtel. M: 8,1 cm, Szá: 6,1 cm, Tá: 2,8 cm (5. kép, 10. kép 4).

¹⁹ Bónis É., FA 9 (1957) 71., 16. kép 1. X. t. 3.; Heidelberg, Ladenburger Str. 93: Heukemes, B., i. m. 68. XIII. t. 57.

²⁰ Szombathely-Rumi út II. sír: Buócz T., i. m. 219.

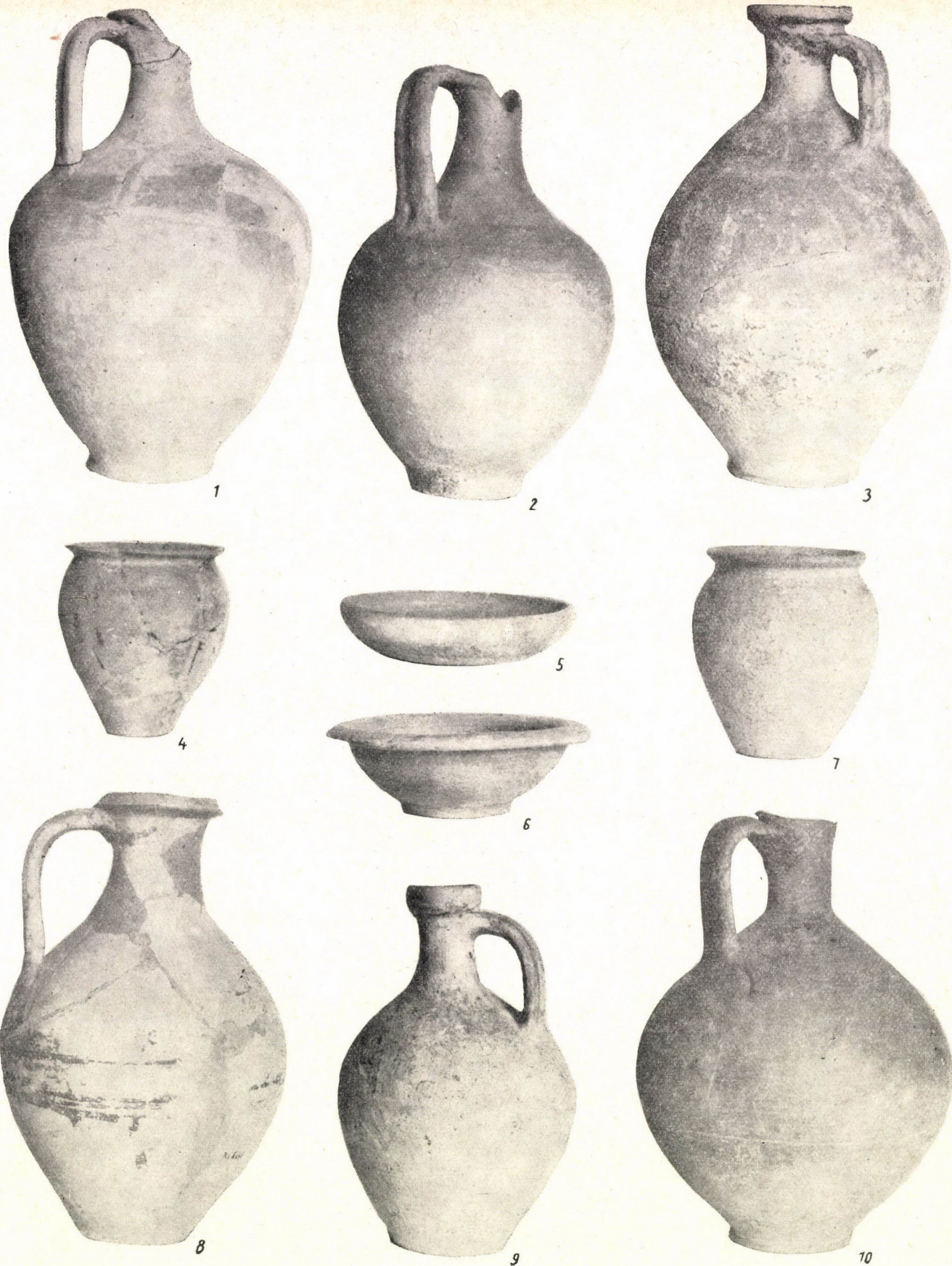
²¹ Reichenhall 291. sír: Chlingensperg, M., i. m. 46., XIV. t. 4.; Muraltó-Passali 4. sír: Simonetti, Ch., Tessiner Gräberfelder. (Basel 1941) 46.

8. kép. A kékesdi temető leletei. 1. K, 3 szórvány. — 2. 1. sír. — 3. K, 4 szórvány. — 4. 4. sír. — 5. 5. sír — 6. 35. sír. — 7—8. 3. sír

Рис. 8. Находки из кекешдского могильника. 1. К, 3 Случайная находка. — 2. 1-ая могила. — 3. К, 4 Случайная находка. — 4. 4-ая могила. — 5. 5-ая могила. — 6. 35-ая могила. — 7—8. 3-ья могила

Fig. 8. Trouvailles livrées par le cimetière de Kékesd. 1. Trouvaille isolée K, 3 2. Tombe n° 1. — 3. Trouvaille isolée K, 4. — 4. Tombe n° 4. — 5. Tombe n° 5. — 6. Tombe n° 35. — 7—8. Tombe n° 3

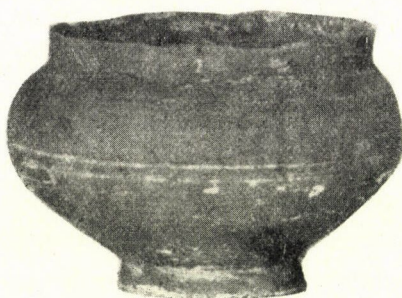
9. kép. A kékesdi temető leletei. 1. 10. sír. — 2. K,1 szórvány. — 3. 26. sír. — 4. 5 sír. — 5. 3 sír. — 6. 29. sír. — 7. K,7 szórvány. — 8. 10 sír. — 9. 42. sír. — 10. 2 sír

Рис. 9. Находки из кекешдского могильника. 1. 10-ая могила. — 2. К,1 Случайная находка. — 3. 26-ая могила. — 4. 5-ая могила. — 5. 3-ья могила. — 6. 29-ая могила. — 7. К,7 Случайная находка. — 8. 10-ая могила. — 9. 42-ая могила. — 10. 2-ая могила

Fig. 9. Trouvailles livrées par le cimetière de Kékesd. 1. Tombe n° 10. — 2. Trouville isolée K,1. — 3. Tombe n° 26. — 4. Tombe n° 5. — 5. Tombe n° 3. — 6. Tombe n° 29. — 7. Trouville isolée K,7. — 8. Tombe n° 10. — 9. Tombe n° 42. — 10. Tombe n° 2

1

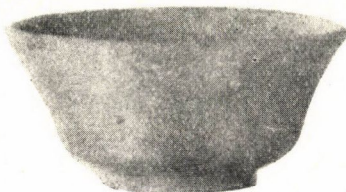
2

3

4

5

6

7

8

9

10. kép. A kékesdi temető leletei. 1. 2. sír. — 2. 37. sír. — 3. K, 8 szórvány. — 4. K, 6 szórvány. — 5. 37. sír. — 6. K, 5 szórvány. — 7. 40. sír. — 8. 31. sír. — 9. 10. sír.
 Рис. 10. Находки из кекешдского могильника. 1. 2-ая могила. — 2. 37-ая могила. — 3. К, 8 Случайная находка. — 4. К, 6 Случайная находка. — 5. 37-ая могила. — 6. К, 5 Случайная находка. — 7. 40-ая могила. — 8. 31-ая могила. — 9. 10-ая могила.
 Fig. 10. Trouvailles livrées par le cimetière de Kékesd. 1. Tombe n° 2. — 2. Tombe n° 37. — 3. Trouvaille isolée K, 8. — 4. Trouvaille isolée K, 6. — 5. Tombe n° 37. — 6. Trouvaille isolée K, 5. — 7. Tombe n° 40. — 8. Tombe n° 31. — 9. Tombe n° 10.

K. 7. Szürke színű agyagpohár, érdes felületű. Kihajló peremmel, elszűkülő körte formájú testtel. Seprűs díszítéssel. M: 10 cm, Szá: 8,2 cm, Tá: 4,2 cm, (5. kép, 9. kép 7).

K. 8. Világosfehér színű agyagesésze, finom felületű, vékony falú. Gömbteste a meredek perem alatt talpa felé erősen beszűkül. Egyik oldala hiányzik. M: 4,9 cm, Szá.: 8 cm, Tá: 3,5 cm (5. kép, 10. kép 3).

K. 9. Bronzfibula, csuklós szerkezettel. Kereszt alakú, közepén kettős körben vasszeg. Emailos típus, azonban az emaildíz hiányzik. H: 3,4 cm, Sz: 3,2 cm²² (5. kép, 12. kép 3).

*

A kékesdi temető sírjaiból elég szép számmal került elő házikéramia. Terra sigillata edény egy sem volt közöttük. Vegyük sorra a különböző csoportokat:

Amforák:

Három darabot ismerünk: a 25. sírből (6. kép 1); 37. sírből (7. kép); és a K. 2. szörványt (6. kép 2). Ezek közül csak a legelső darab volt festett. Valamennyi üres volt, égett csontok nem voltak bennük. E jellegzetesen II. század elejei áru főleg a hamvasztásos temetőben, ritkábban telepnyagban is előfordul.²³

Korsók:

Anyagunkban a legnagyobb számmal vannak képviselve. Szürke színű, széles szájút csak az 1. sírből ismerünk (8. kép 2). A sárga színű, finoman iszapolt, zömök gömbölyű testű korsók közül anyagunkban csak festettek fordultak elő: vörös festésű a 2. sírből (9. kép 10); barna festésű a 42. sírből (9. kép 2). Legnagyobb számú csoportunkat azok a darabok képviselik, amelyek sárga színű finoman iszapolt agyagból készültek, testük hosszúkás-tojásdad formájú. Ezek között találunk festetteket: a 10. sírből (9. kép 8); 26. sírből (9. kép 3) és K. 1 szörványt (9. kép 2); mindhárom barna festéssel, míg a K. 4. szörvány (8. kép 3) lilásbarna festéssel volt ellátva. — Ugyanez a forma, azonban festetlen a 3. sírban (2. kép 3/2) és a 10. sírban (9. kép 1) volt elhelyezve. A K.3 szörvány korsója formáját tekintve ehhez a csoporthoz tartoznék, azonban sötétbarna máza eltér a temető egységes I–II. századi kerámianyagától és a IV. századi, ugyanitt levő temetőhöz tartozhatott.²⁴ — A korsók közül még kiemeljük a 35. sír lóhere alakú kiöntő-

vel készített, téglapiros festéssel díszített (4. kép 35/1) darabját.

Kancsók:

Mindössze két darabot ismerünk a sírokból, mindkettő lóhere alakú kiöntővel készült, szürke színű: 4. sír (8. kép 4); 28. sír (3. kép 28/1).

A fentiekben csoportosított korsók és kancsók az I–II. század fordulójára helyezhető hamvasztásos temetők ismert és kedvelt mellékletei mind Pannóniában, mind pedig a birodalom egyéb tartományaiban.²⁵

Urnák:

A 29. sír (4. kép 29/1) és a 35. sír (8. kép 6) szürke urnái egyszerű vagy hullámvonal díszítéssel a hagyományos és igen elterjedt formákat mutatják.²⁶ Mindkettő üres volt, az égett hamvakat vagy mellékleteket nem helyezték el bennük. — Egyedülállóak azonban a 3. sírből előkerült urnák. Mindkettő szürke színű, durva, lyukacsos agyagból készült, formájuk megegyező, mindkettő élesre vágott, tölcsérszerűen kiszélesedő peremű. A kisebbik pereme alatt ujjbenyomás sor figyelhető meg (2. kép 3/6, 8. kép 8; 2. kép 3/7, 8. kép 7).²⁷ A nagy fazék alakú urnák fenekén még nedves állapotban benyomott domború pecsétek találhatók. A nagyobbik darabon nyújtott X alakú (2. kép 3/6), míg a kisebbiken keretbe foglalt, ötküllös kerek pecsét látható (2. kép 3/7). A kelta hagyományokra visszavezethető, pecsételt kerámiák csoportjába sorolható fenti két urna eddig egyedülálló a pannóniai emlékananyagban.²⁸ Alátámasztja a kelta eredet feltevését az a körülmény is, hogy az egész feltárt temetőben a 3. sír volt az egyedüli csontvázas sír, amelyben még a közelebbi időpontot biztosító VESPASIANVS-érem (71?) is megtalálható volt.²⁹

Tálak:

Lapos szürke tál a 3. csontvázas sírban volt (9. kép 5), melyet VESPASIANVS-érem (71?) érme datál.³⁰ A terra sigillata formákra visszavezethető, ún. galléros tállak csoportját két darab képviseli anyagunkban: az 5. sírből (8. kép 5) pannóniai szürke, mázas darab került elő, belsejében kettős pecsételt dísszel (11. kép), amely Resatus köréhez kapcsolható.³¹ A 29. sírből világosbarna színű, finoman iszapolt példány (9. kép 6) gazdagítja az I–II. század fordulóján igen elterjedt galléros tállak számát.³²

tatható. Nincs kizárva, hogy kereskedelmi „védjegy” vagy esetleg apotropaikus jel volt. *Hell, M.*, Germ 18 (1934) 191–.; *Ua.*, WPZ 9 (1922) 110–.; *Ua.*, Germ 24 (1940) 119–. 1. kép.; —. A 3. sír csontvázas Le-Tène jellegű temetkezési rítusa és a pecsételt fazekak jelenléte között feltétlenül etnikai összefüggések vannak. E kérdésben nyújtott értékes segítségért ezúton is köszönetet mondok Bónis Évának.

²⁹ Egyidejű kelta eredetű csontvázas temetkezés egykorú hamvasztásos temetőkben: Bp., III., Bécsi út 82: Bónis É., Anth 43–. 48.; Győr-Kálvária: *Lovas E.*, i. m. 9.; Győr-Nádorváros: *Bíró E.*, Arch. Ért. 88 (1961) 240.; Szombathely-Hámán Kató út: *Mócsy A.*, i. m. 188.; Szombathely-Rumi út: *Buócz T.*, i. m. 238.; Keszthely-Újmajor: *Kuzsinszky B.*, i. m. 75.; Stuttgart-Bad Cannstatt: *Nierhaus, R.*, i. m. 19. 28.

³⁰ Bónis É., DissPann XXII. t. 2. tip.; *Schörgendorfer, A.*, i. m. 131., 8, 98, 107, 131, 168, 178. sz.

³¹ Bónis É., DissPann XXI. t. 41. tip.; *Schörgendorfer, A.*, i. m. 82.; Bp., III., Bécsi út 82. 58. sír: Bónis É., Anth 45. I. t. 5.; Adony, 5. szemétdöbörből: *Barkóczi L.*, — Bónis, É., i. m. LIV. t. 6.; Resatus műhelyének 90/95 — 137-ig terjedő szakaszához kapcsolható és Lugio kiterjedési körét erősíti meg. *Nagy L.*, Bp. Tört. I (1942) 257.

³² Vö. 31. j. első két adatát, továbbá *Gose, E.*, BJ (1950) 15–.; Keszthely-Újmajor: *Kuzsinszky B.*, i. m. 81., 109. kép; Vasas, *Fülep, F.*, i. m. 384., IX. t. 3.

²² Salurn, 111. sír: *Noll, R.*, i. m. 144., IX. t.

²³ Bónis, É., Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. DissPann II. 20 (Bp. 1942) XXXI. t. 4. (továbbiakban DissPann); Keszthely-Fenekpuszta: *Kuzsinszky B.*, i. m. 49., 62. kép.; telepnyagban, Adony 5. sz. lakógödör: *Barkóczi, L.*, — Bónis, É., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 174., 26. kép 27a; Abaliget: *Wosinszky M.*, i. m. 412.

²⁴ Vö. 56. j.

²⁵ Bónis, É., DissPann XXV–XXIX. t.; *Schörgendorfer, A.*, Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. I–II (Brünn–München 1942) 104., — 57, 58, 104, 107, 161, 168, 205. sz.; Továbbá a vasasi, Szhely-Hámán Kató út és Győr-Nádorvárosi temetőben.

²⁶ Bónis, É., DissPann VII. t. tip.; *Schörgendorfer, A.*, i. m. 322., — 35, 77, 109, 150, 168, 197, 200 sz.; Adony, III. palánktáborból: *Barkóczi, L.*, — Bónis, É., i. m. 155., 20. kép 10.

²⁷ Hasonló jellegű töredékek találhatók telepnyagban: Balatonaligán: *Barkóczi, L.*, — Bónis, É., i. m. LX. t. 9, 10.; Bicsérd-Fenyőpusztán: *Barkóczi L.*, FA 8 (1956) 71–., 24. kép 5,8.; Hasonló formájú urna került elő a stridói tumulus anyagából: *Bónis É.*, FA 14 (1962) 24., 4. kép 7,8.

²⁸ Az északi Alpok vidékéről a késő La-Tène korban eredő fésűs kerámiáknál találhatók a fenéken levő pecsétek, amely árucsoport egészen az i. sz. II. századig kimu-

11. kép. Kékesd. Kettőslevél formájú bélyegző az 5. sír tálkájának belsejéből. 1:1

Рис. 11. Кекешд. Отпечаток штампа в форме двойного листа на внутренней стороне блюда из 5-ой могилы. 1:1
Fig. 11. Kékesd. Estampille en forme de double feuille, se trouvant à l'intérieur de l'écuille de la tombe n° 5. 1:1

Poharak:

a) Ebbe a csoportba azokat a darabokat helyezzük, amelyek szürke színűek, durván iszapoltak és legtöbb esetben szemcsések, kis fazék vagy urna formájúak. Magasságuk nem haladja meg a 12 cm-t. Ilyenek: 5. sír (9. kép 4); 10. sír (10. kép 9); 29. sír (4. kép 29/2); 31. sír (10. kép 8); 40. sír (10. kép 7) és a K.7 szórvány (9. kép 7) darabjai. E rendkívül elterjedt és kedvelt pohárformák kelta hagyományokra vezethetők vissza.³³

b) Zömök, körte formájú darabok, erősen behúzott talppal, nyersszínűek. Ide sorolhatók a K.5 szórvány (10. kép 6) és K.6 szórvány (10. kép 4) darabjai, amelyek szintén kelta előzményekre mutatnak.³⁴

c) Fenti két csoportba nem sorolható poharak, a 25. sírből behúzott peremű, kónikus formájú, finom iszapolású, festett pohár ismeretes (3. kép 25/2), míg a 28. sírből elkeskenyedő formájú, szürke, szemcsés darab került elő (3. kép 28/2). Ez utóbbihoz hasonlók eddig főleg Noricumban voltak ismeretesek.³⁵

Csészék:

Valamennyi vékony falú, finoman iszapolt tűzdelt díszű vagy festett példány, fehér vagy vörös színű. Ilyenek: 2. sír (10. kép 1); 37. sír (10. kép 5) és a K.8 szórvány (10. kép 3). A fenti többszörösen tagolt, behúzott típusú csészéktől eltérő formát mutat a 37. sír másik csészeje (10. kép 5), amely terra sigillata formákra vezethető vissza. A kékesdi temető csészéi a fentiekben tárgyalt nagyszámú házikéramiától jellegükben és eredetükben eltérnek. Ezek képviselik a leletanyagban az I–II. század fordulóján itt kimutatható, Itália felől jövő kereskedelmi kapcsolatokat, és a dél felől ide-irányított luxusárúk körébe tartoznak. Kedvelt mellékletei az I. század fordulójára helyezhető hamvasztásos temetőeknek.³⁶

Mécsések:

A temetőből mindössze három firmamécses ismeretes. Teljesen megegyező darabok a 25. sír (3. kép 25/7) és

26. sír (3. kép 28/2) nyersszínű példányai, mindkettő két bütyökkel, talpukon FESTI bélyegzővel. A 40. sír szürke színű, három bütyökkel ellátott firmamécsésének talpán VIRVS F. bélyegző található (4. kép 40/1). A fentiek közül az elsőt a 25. sírban talált HADRIANVS középbronz (Roma verde, i. sz. 134–138) határozza meg és helyezi pontosabb időhatárok közé a másik két hasonló darabot is.

Összefoglalva a kékesdi temető kerámiai leleteit: a nagyszámú házikéramiaanyag az i. sz. I–II. század fordulóján általánosan használt típusokat képviseli. Kivételt képeznek a csészék, amelyeket nem helyben előállított, hanem Itália felől érkező árucsoportnak tartunk. Kiemelkedő jelentőségűek a 3. csontvázás sírban talált pecsételt fenékű urnák. A temető egyszerű firmamécsesei szintén helyi készítmények.

Üveg:

Csupán a 25. sírből került elő egy kis sárgásfehér üvegedény töredéke (3. kép 25/3), amely valószínűleg a holttest helyben történt elégetésével volt összefüggésben.³⁷

Fibulák:

Meglehetősen kevés darab került elő, valamennyi bronzból készült. A legkorábbi típust a 30. sír töredéke képviseli (12. kép 7), amely minden bizonnyal az ún. nor-pannon szárnyas fibulák tartozéka volt. Térdfibula a 25. sírből (12. kép 1); spirálrugós fibulák a 3. sírből (12. kép 4) és a 27. sírből (12. kép 5–6) kerültek elő. Az emailos típust — ha csonkán is — a K.9 szórvány képviseli anyagunkban (12. kép 3). Fenti darabok közül a 25. sír térdfibuláját Hadrianus (Roma verde, 134–138) középbronza; míg a 3. sír spirálrugós fibuláját Vespasianus (Roma? 71?) as-a keltezi. A 3. sír fibulája az egyedi csontvázás sírban feküdt, a váz bal kulcsesontján; a 25. sírban párosával talált fibulák nem egyformák, míg a 27. sírban párosával talált fibulák teljesen megegyezők. A temető bronzfibulái tehát a legváltozatosabb ritust tükröző sírokból kerültek napvilágra: 3. sír csontvázás, késő La-Tène jellegű, 25. sír ún. padkás, helyben égett ritust mutat, míg a 27. sírban levő fibulák az égett hamvak közül kerültek elő, és nyoma nélkül, tehát utólag helyezték őket a hamvak közé.

Bronztűk:

Sima, egyszerű kivitelben a 30. sírből (12. kép 8); zománcozott formában pedig a 42. sírből (5. kép 42/2–3) kerültek elő. A zománcozott, díszesebb bronztűk is a korán meginduló kereskedelmi kapcsolatokra mutatnak.

Érmek:

Mindössze három érem került elő a sírokból. Ezek közül a legkorábbi a 3. sírből származó Vespasianus as-a. Bár rendkívül kopott darabról van szó (13. kép 1), hátlapja alapján igen valószínűnek látszik, hogy a Securitas típushoz tartozó érmet Rómában verték i. sz. 71-ben. — A 2. sír Hadrianus középbronzát szintén Rómában verték, 125–128 között (13. kép 2); míg a 25. sír ugyancsak Róma-városi veretű Hadrianus középbronza 134–138 között került forgalomba (13. kép 3). A 3. sír csontvázás La-Tène jellegű; a 25. sír ún. padkás helyben égett; míg a 2. sír a helyben égett ritushoz tartozott. Érmeink alapján a temető használati idejét pontosabban i. sz. 71–138 közé helyezhetjük.

Faládika:

Leletanyagunkban egy esetben, a 25. padkás, helyben égett sírből kerültek elő olyan bronz- és vastöredékek,

³³ Schörgendorfer, A., i. m. 101.; Gose, E., i. m. 40.

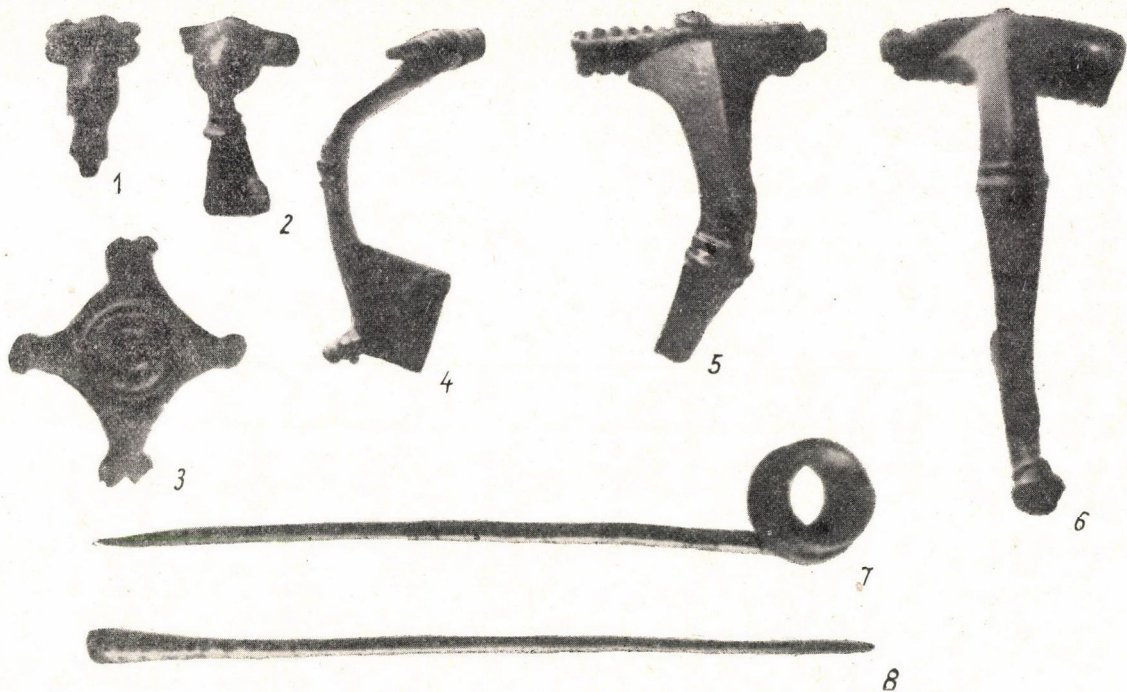
³⁴ Schörgendorfer, A., i. m. 78., XXVI. t. 324.; Uo. 98., XV. t. 203.; Gose, E., i. m. 19.

³⁵ Bónis, É., DissPann XVII. t. 27, 28. kép.; Schörgendorfer, A., i. m. 103., XX. t. 273, 276.

³⁶ Bónis, É., DissPann XIX. t. 41, 46, 47. tip.; Győr-Kálvária: Lovas E., i. m. 9.; Abaliget: Wosinszky

M., i. m. 412.; Sopron-Széchenyi tér: Bella L., Arch. Ért. 31 (1911) 272.

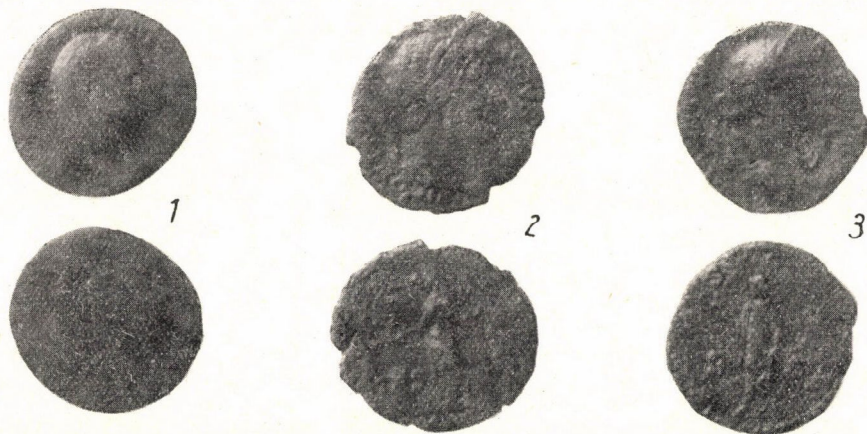
³⁷ Szombathely-Hámán Kató út, 51. sír: Mócsy A., i. m. 171., 11. kép 51/7.; Győr-Nádorváros, Bíró E., i. m. 247.; Muralto-Passali 4. sír: Simonett, Ch., i. m. 46., 21. kép.; Reichenhall: Ohlengensperg, M., i. m. 10.

12. kép. Kékesd. Bronzfibulák—bronztüsk: 1—2. 25. sír. — 3. K,9 szórvány. — 4. 3. sír. — 5—6. 27. sír. — 7—8. 30. sír. 1 : 1

Рис. 12. Кекешд. Бронзовые фибулы и иглы: 1—2. 25-ая могила. — 3. К,9 Случайная находка. — 4. 3-ья могила. 5—6. 27-ая могила. — 7—8. 30-ая могила. 1 : 1

Fig. 12. Kékesd. Fibules de bronze — épingles de bronze: 1—2. Tombe n° 25. — 3. Trouvaille isolée K,9. — 4. Tombe n° 3. — 5—6. Tombe n° 27. — 7—8. Tombe n° 30 1 : 1

13. kép. Kékesd. Bronzérmek. 1. 3 sír. — 2. 2 sír. — 3. 25. sír. 1 : 1

Рис. 13. Кекешд. Бронзовые монеты. 1. 3-ья могила. — 2. 2-ая могила. — 3. 25-ая могила. 1 : 1

Fig. 13. Kékesd. Monnaies de bronze. 1. Tombe n° 3. — 2. Tombe n° 2. — 3. Tombe n° 25. 1 : 1

amelyek alapján az e korban használatos faládikára gondolhatunk (3. kép 25/9a-t). A tűzben deformált bronzdarabok, valamint a csuklós és derékszögben meghajlított vasszegek alapján bronzgombokkal és bronzlapokkal díszített faládika lehetett, amelynek fedelét vasszegek biztosították. Lapos vaszárja sem ismeretlen a pannóniai emléktárhelyekben.³⁸

Temetkezési rítus:

A leletanyag elemzése során több ízben volt szó a 3. és 25. sírokról, tehát mielőtt a temető általános képét megrajzoljuk, kiemeljük e két sírhoz kapcsolódó megfigyeléseinket. A kékesdi koracsászárkori hamvasztásos

temető éremmel is datált legkorábbi sírja a 3. sz. csontvázas sír volt. A fejjel DNy irányba fekvő váz leírását az ásató naplója jól rögzíti. Ismeretes, hogy e sírból kerültek elő az eddig Pannóniában egyedülálló, pecsételt fenekű, szürke agyagurnák, valamint a legkorábbi időben használatos lapos agyagtál és fibula is. A sír rítusa és leletei alapján temetőnk legkorábbi sírját a La-Tène jellegű csontvázas sírban látjuk.³⁹ — Legkésőbbinek viszont éppen a már többször említett éremmel meghatározott, 25. sír látszik. Az ásató gondos megfigyelése alapján biztosnak látszik, hogy ez a sír az ún. padkás sírok csoportjába tartozik. Pannóniában ilyen korú temetőből jelenleg csak Intercisában, míg távolabbi

³⁸ Vö. 13. j., továbbá Bónis É., FA 9 (1957) 76; Fülep, F., i. m. 388—.; Bíró E., i. m. 246.

³⁹ Vö. 29. j.

provinciákban Reichenhall több száz síros, hasonló korú temetőjéből ismerünk hasonló sírt.⁴⁰ Mind a két adat azt mutatja, hogy a 25. sír esetében a Rajnánál használatos rítus alapján temették el a halottat. Bár az ásatási naplóban arra nézve nincs adat, hogy a sír fenéke vagy fala át lett volna égve, mégis az a véleményünk, hogy ez esetben feltétlenül helyben égett sírról van szó.

E két eltérő sírtól eltekintve a kékesdi temető a pannóniai i. sz. I–II. század fordulóján ismeretes hamvasztásos temetők csoportjába tartozik.⁴¹ E korai temetkezési szokások azonban igen sokféle rítust mutatnak, egy temetőn belül is.⁴² A rendelkezésünkre álló eredeti ásatási napló tanulmányozása során nincs kifejezett adatunk arra nézve, hogy a sír fenéke vagy fala átégett volna, még sincs kizárva az a lehetőség, hogy az 1. és 2. sírok helyben égetett vázakat tartalmaznak, továbbá a fentebb tárgyalt 25. padkás sír is a helyben égetett temetkezések közé tartozott.

A sírok nagyobb csoportját azonban azok a szórt-hamvas sírok képviselik, amelyeknél megfigyelhető, hogy egyetlen urnában vagy amforában nem találtak semmit, minden esetben az égett csontok és mellékletek külön, az edényektől függetlenül voltak a sírban elhelyezve, tehát a kékesdi sírok egységesen a „nem urnába helyezett” mellékletekkel eltemetett sírok körébe tartoznak.⁴³

A megfigyelt mélységek és egyéb jelenségek alapján e csoporton belül a következőket tudjuk rögzíteni:

1. Mélység: 30–40 cm között:

A mellékletek alatt kb. 15 cm földréteg választja el a kb. 10 cm vastag hamu- és koromréteget, amelyben széndarabok és csontok vannak — véleményünk szerint helyben égett vázak (1., 2. sír).

2. Mélység: 30–40 cm között:

Az edények alatt tenyérnyi földréteg van, ez alatt található a hamu- és koromréteg, csontokkal (4., 5., 10., 14. sírok).

3. Mélység: 30–40 cm között:

Szabálytalan gödör, rakásra hányt hamu és korom, amelyben égett csontok — esetleg edényszerűek — találhatóak. A hamurakás széle kövekkel volt kirakva (6., 9., 17. sírok).

4. Mélység: 30–50 cm között:

Szabálytalan gödör, rakásra hányt hamu és korom, égett csontokkal, edényszerűekkel keverve (7., 8., 11., 12., 13., 16., 21., 23., 38., 39. sírok).

5. Mélység: 40–50 cm között:

Szabálytalan gödör közepén hamu és korom, melléklet nincsen (15., 18., 19., 20., 24., 32., 33., 34., 36. sírok).

⁴⁰ Intercisa C. csoport (1, 12, 40, 43, 65, 75. sírok): Sági K., Intercisa I. AH 30 (Bp. 1954) 88—; Chlingensperg, M., i. m. 9.

⁴¹ Bónis É., FA 12 (1960) 99.; továbbá Szombathely-Rumi út: Buócz T., i. m. 219—; Vasas: Fülep, F., i. m. 371—; Győr környéke: Lovas E., i. m. 7—; Győr-Nádorváros: Bíró E., i. m. 240—.

⁴² Vö. a szombathelyi temetők — egy temetőn belül is — eltérő; a vasasi sírok teljesen eltérő; továbbá az aquincumi temetők teljesen eltérő sírritusait. Véleményünk szerint ez a kérdés összefüggésben van a közös ustrinum megtalálásának tényével.

⁴³ A kékesdi temető ahhoz a csoporthoz tartozik, amelynél minden bizonnyal megvolt a közös ustrinum (Bécsi út 82; Győr-Nádorváros; Halimba; Szombathely-Hámán Kató út; Abaliget), amelyről a hamvakat és a nem együtt megégett leleteket gondosan elkülönítve, kendőbe helyezve teszik a sírba, tehát a szórt-hamvas típus képviseli. A kérdéshez vö. Chlingensperg, M., i. m. 10.; Nowotny, E., Das römische Gräberfeld in der Wiener Strasse in Laibach. (Laibach. 1905/5) —; Cüppers, H., BJ (1962) 360—; Nierhaus, R., i. m. 19, 23.;

⁴⁴ Vö. 29. j.

6. Mélység: 50–75 cm között:

Téglalap alakú sírhely, közepén gödörben hamurakás, égett csontokkal, szénmaradvánnyal. E hamurakástól távolabb, külön voltak elhelyezve a mellékletek (28., 29., 31., 35., 37., 42. sírok).

7. Mélység: 50–70 cm között:

Sírhely közepén hamurakás és szénmaradvány, továbbá égett csontok: a mellékletek ebben voltak elhelyezve (30., 40. sírok).

A már említett 25. sír a legmélyebben, 90 cm mélységben volt található, ugyanígy a 26. sír is, amely É-i irányban jelzett „feljárójával” legközelebb a 25. padkás sírhoz áll.

Meg kell jegyeznünk még azt is, hogy a 30. hamvasztásos sír mellékletei alapján szintén a legkorábbi sírok közé tartozhatott, talán még korábbra is tehető, mint a 3. csontvázás sír. Ez mindenképpen alátámasztja azokat az eddigi megfigyeléseket, hogy hamvasztásos és csontvázás sírok együttesen fordulhatnak elő a korai hamvasztásos temetőkben.⁴⁴

A sírok mélységét nézve azt látjuk, hogy eltérés mutatkozik a gazdag mellékletű sír (25. sz.) és a többi között. A gazdagabb mellékletű sírok általában mélyebben helyezkedtek el, mint az átlagos mellékleteket tartalmazó, jóval magasabban előforduló sírok.⁴⁵

Annak érdekében, hogy a kékesdi hamvasztásos temetőt a Baranya megyei kutatások szempontjából jobban megközelítsük, foglalkozunk kell röviden a sírok megjelölésének kérdésével is. Előfordulnak ugyanis olyan korai hamvasztásos sírok, amelyek fölött a megfelelő sírstéle „in situ” — vagy feltehetően hozzátartozóan — kimutatható, azonban ez nagyon ritka eset.⁴⁶ Sokkal általánosabb szokásnak látszik az, hogy a korai hamvasztásos sírok fölé kicsi, kb. 30–40 cm magas „jelző halmot” emeltek.⁴⁷ Ezek azután az évszázadok folyamán elkoptak, azokat elszántatták. Néhány ritka esetben azonban megmaradtak, csak hogy ezeket is „tumulus”-nak nevezi a szakirodalom, ami meglehetősen zavart okoz. Van azonban olyan korai temető is Pannóniában, ahol mind a valóban több m átmérőjű és magasságú „tumulus”, mind pedig az általunk „jelző halom”-nak nevezett, valójában hamvasztásos temetőt magában foglaló temetkezés egy helyen együttesen fordul elő.⁴⁸ E jelenségben feltétlenül etnikai különbségeket kell látnunk.⁴⁹ Ennek alapján az abaligeti barlangban megmaradt hamvasztásos temetőt ki kell vennünk a „tumulus” temetkezések csoportjából és a kékesdi temetővel korban és rítusban megegyezőnek kell tartanunk.⁵⁰

Baranya megyében tehát az i. sz. I–II. sz. fordulóján jelenleg az alábbi hamvasztásos temetkezéseket ismerjük: Abaliget (8 sír);⁵¹ Vasas (3 sír);⁵² Bogád (2 sír);⁵³ és végül Kékesd (42 + 7 szörvénysír = 49 sír). Vala-

⁴⁵ Chlingensperg, M., i. m. 8.; Cüppers, H., i. m. 360.; A vasasi 1. sz. leggazdagabb sír mélysége 1,45 m, míg a többi 35 cm volt: Fülep, F., i. m. 372.

⁴⁶ Bp., III., Bécsi út 82: Bónis É., Anth 43.; Bp. Aquincum, Aranyárok: Nagy L., i. m. 467.; Pont: Cüppers, H., i. m. 389 (CIL XIII 8601) többnyire katonák sírkövei, továbbá az ala I Scubulorum katonái, Nierhaus, R., i. m. 15.

⁴⁷ Cüppers, H., i. m. 360.

⁴⁸ Pincehely: Wosinszky M., i. m. 790.

⁴⁹ Barkóczi L., FA 8 (1956) 78.; Kiss Á., i. m. 51. Dacára annak, hogy mind a tumulusok anyagában, mind a hamvasztásos urnatemetők anyagában sok esetben megegyező leletanyag található. A kérdés eldöntése még a további kutatások feladata.

⁵⁰ Wosinszky M., i. m. 412—; Sági K., Arch. Ért. 1943, 113—. Az abaligeti temető anyagát a közeljövőben kívánom ismertetni.

⁵¹ Wosinszky M., i. m. 412—.

⁵² Fülep, F., i. m. 371—.

⁵³ Burger A., JPMÉ (1962) I. t. 1.; Uo. 23. kép. 1–2. sír.

mennyi nagyjából Sopianae kisugárási körzetébe esik, a legkorábbi útvonalak mentén levő településhez tartozhattak.⁵⁴ Bogád és Kékesd esetében azt látjuk, hogy azok a Sopianae—Lugio főútvonalon fekszenek.

A kékesdi hamvasztásos temető anyagából messze-menő etnikai következtetéseket levonni nem lehet. A tárgyi emléanyag és a rítusok analízise alapján azonban annyi bizonyos, hogy egy korán romanizált település szerény életmódját tükrözik a sírok. A 3. és 25. sírok eltérő jellegéből adódóan a temető népességének pontosabb vizsgálata még a további kutatások feladata lesz.

Röviden meg kell még említeni a temetőfeltárást

során jelentkező őskori gödröket is. Ezeknek emlékanyaga nem maradt meg, azonban adatunk van arra, hogy a csörge-dűlői leletek koravaskoriak voltak.⁵⁵

Dombay János 1936. évi kutatása során az ún. „Pécsi bánya” udvarának partjában kutatásokat végzett a későrómai temető területén is, azonban már eredménytelenül, mert a temetőt elpusztították.⁵⁶

A község területe a népvándorlás korában is lakott volt. Az 1937. évben Dombay és Fettiach nagy kiterjedésű avar temetőt tártak itt fel.⁵⁷

Sz. Burger Alice

DAS SPÄTKAISERZEITLICHE GRÄBERFELD VON KÉKESD

Auszug

In der „Csörge” genannten Gemarkung des Dorfes Kékesd (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) kamen im Winter 1935 beim Umgraben Altertümer zum Vorschein. János Dombay unternahm sofort eine Authentisierungsggrabung, die er, da der Winter kam, erst im nächsten Jahr beendete. Dabei legte er insgesamt 42 frühkaiserzeitliche Brandgräber frei. Auf Grund der vor der Bergung zutage gekommenen Funde und Flecken müssen noch weitere 7 Gräber hierzurechnet werden (Abb. 1). Nun wird das Fundmaterial aus dem Gräberfeld, gestützt auf die Aufzeichnungen und Vermessungen des dahingeschiedenen Ausgräbers, im folgenden publiziert.

Die freigelegten Gräber lieferten sehr viel Hauskeramik: *Amphoren* (Abb. 6/1—2, Abb. 7); *Krüge* (Abb. 8—9); *Urnen* (Abb. 4/29/1, Abb. 8/6). Unter den *Schüsseln* (Abb. 9/5, Abb. 8/5, Abb. 9/6) erscheinen u. a. die einfachen flachen und die kleinen Schüsseln mit Kragen, die auf Sigillaten-Vorläufer zurückzuführen sind. Die kleine Schüssel aus Grab Nr. 5 sei hier hervorgehoben, wo der Stempel in der Form von zwei Blättern im Inneren der Schüssel (Abb. 11) auf die Verbreitung der Produkte des Meisters Resatus in den Jahren 95—137 in Lugio hinweist. Die reiche Gruppe der *Trinkbecher* (Abb. 9—10) weist weit verbreitete und beliebte Formen auf, die auf Spätlatène-Vorläufer zurückzuführen sind. Aus dem reichen Hauskeramik-Material möchten wir die reich verzierten, als Importware anmutenden, fein ausgeführten *Schalen* mit dünnen Wänden, Furchenstich oder Bemalung hervorheben (Abb. 10), die in Kékesd die Luxusware repräsentieren. Die drei *Lampen* aus dem Gräberfeld sind den einfachen Firmleuchtern zuzurechnen, zwei von ihnen führen jedoch identische Stempel: FESTI (Abb. 3/25/7, Abb. 3/28/2), während auf die dritte VIRVS F eingestempelt ist (Abb. 4/40/1).

Die Hauskeramik aus dem Gräberfeld von Kékesd gehört zu jenen Lokalerzeugnissen, die um die Wende des 1./2. Jhs. allgemein geläufig waren, die Schalen ausgenommen, die man wahrscheinlich den aus Italien eingeführten Waren zurechnen darf. Die einfachen Lampen des Gräberfeldes sind ebenfalls örtliche Produkte.

Ganz alleinstehend im pannonischen Material sind unseren bisherigen Kenntnissen gemäß die aus dem Körpergrab Nr. 3 zutage gekommenen grauen Urnen, mit positiven Stempeln auf ihrem Boden (Abb. 2/3/6—3/7, Abb. 8/7, 8). Bei der Kammstrichverzierten Keramik, die aus dem Spätlatène der nördlichen Alpengegend stammt, findet man ähnliche Stempel, und diese Art von Ware läßt sich bis ins 2. Jh. n. u. Z. nachweisen. Es ist nicht ausgeschlossen, daß der Stempel ursprünglich als „Schutzmarke” oder als apotropäisches Zeichen galt.

Grab Nr. 3 war das einzige Körpergrab im Brandgräberfeld; es gehört zu den ältesten, da es mit einer Münze des Vespasian (71?) datiert ist. Zwischen dem La Tène-Charakter der Körperbestattung und dem Vorhandensein der mit solchen Stempeln versehenen Urnen ist mit Gewißheit ein ethnischer Zusammenhang zu suchen.

Die *Bronzefibeln* kamen in mannigfacher Ausführung aus den Körper-, Etagen- und Brandgräbern zutage, zwei Gräber lieferten je zwei Stücke. (Abb. 12.)

Die drei in den Gräbern gefundenen Münzen geben die näheren zeitlichen Grenzen des Gräberfeldes von Kékesd an. Zwischen den Jahren 71 und 138 n. u. Z. stand das Gräberfeld mit Gewißheit in Gebrauch.

Bezüglich der Grabriten haben wir die einzige Körperbestattung bereits erwähnt (Nr. 3), in diesem meinen wir einen Vertreter der Urbewohner zu erkennen. Das andere Grab von besonderer Bedeutung ist Nr. 25. Es gehört zum sog. *Etagengrab*-Typus und war — den Beigaben nach — das reichste. Die Analogien führen zu den Bestattungssitten des Rheinlandes.

Abgesehen von diesen zwei Gräbern gehört das Gräberfeld von Kékesd zu jenem Typus der Brandgräberfelder, die in Pannonien um die Wende des 1./2. Jhs. (näher: bis Ende der hadrianischen Zeit) üblich sind. Ganz gewiß gab es auch in diesem Gräberfeld ein gemeinsames Ustrinum, von wo aus die verbrannten Knochen, Aschen und separat die im Feuer nicht verbrannten Beigaben sorgfältig separiert in die Gruben beigelegt wurden. Bei der Ausgrabung kam jedoch keine Spur dieses gemeinsamen Ustrinums zum Vorschein. Auf Grund der verhältnismäßig nicht tiefen, unregelmäßig geformten Schächte der Brandschüttungsgräber konnten wir insgesamt sieben Variationen der Bestattungsriten unterscheiden. (Nie sind die Aschen in Urnen oder Gefäßen beigelegt.) Wahrscheinlich waren die Gräber mit niederen (30—40 cm hohen) Hügeln gekennzeichnet, die aber im Laufe der Jahrhunderte verschwunden, beim Pflügen abgetragen worden sind.

Aus einer sorgfältigen Analyse der frühen pannonischen Bestattungen geht hervor, daß die sog. Tumulus-Bestattungen und die Urnenbestattungen jeweils ein anderes Ethnikum widerspiegeln. Das Volk des Kékesder Gräberfeldes muß somit jenem Völkerkreis zugewiesen werden, das die Sitte der Brandurnenbestattungen übte.

Den bisherigen Kenntnissen zufolge sind die Brandbestattungen im Kom. Baranya im Umkreis von Sopianae (Abaliget, Vasas, Bogád, Kékesd) nachzuweisen, und stehen mit den entlang der Straßen entstandenen Siedlungen in Verbindung.

A. Sz. Burger

⁵⁴ Dombay J., JPMÉ (1957) 307.

⁵⁵ Vö. 14. j.

⁵⁶ A kékesdi, ún. „Pécs-bánya” udvarán levágott partoldalban építkezéshez kitermelték a IV. századi temető sírjait. Az ekkor előkerült nagyszámú éremlelet, hagymafejes fibulák, edények, ékszerek stb. alapján —

amelyet a lakosságnál talált — Dombay János megkezdett kutatásai azonban már teljesen eredménytelennek bizonyultak, a temető elpusztult. MNM Adattár XVII. 316/1962. sz.

⁵⁷ MNM Adattár 90. Sz. I. sz. alatt.

FESTETT FÉRFIPISTRÉ EGY AQUINCUMI MÚMIA-SÍRÓÓ

Az Archaeológiai Értésítő 91. évfolyamában közzéttem egy újabban feltárt aquincumi múmia-sír lelet-együttesét,¹ amely a Nagy Lajos által publikált és már korábban előkerült két aquincumi múmia köréhez kapcsolható.² A publikáció megírása előtt a kőkoporsóból kiemelt falapokon festéknyomok látszottak. Ezekből csak nemrégiben sikerült egy újabb eljárással összefüggő

Sajnos ez a második falemez lényegesen rosszabb állapotban van az előzőnél, erősebben megvetemedett és színei sem rekonstruálhatók. A két darab összetartozását nem vehetjük bizonyítottak, csak valószínűnek annak alapján, hogy mindkettőt köríves keretelésű fehér firniszes alapozással festették le, s a körív nagysága mindkét lapon azonos. További összefüggésként szolgálhat a két

1. kép. Falapra festett férfiportré
Рис. 1. Мужской портрет в красках, нарисованный на деревянную доску
Fig. 1. Portrait d'homme peint sur panneau

mintát előhívni:³ a nagyobbik táblán szembenéző férfiportré tűnt elő (1. kép).

A táblakép 5,2 mm vastag tölgyfából készült, lényegesen vastagabb, mint a szokványos, furnérlemez vékonyságú táblaképek.⁴ A táblán a farostok függőleges irányban futnak, s érdekes az, hogy az alsó szélén finom bemetszés látható, mintha két egymásba illesztett lemez részére készült volna a bevágás. A sírban találtunk is egy kisebb töredéket, amely talán a tábla alsó része lehetett (2. kép).

darab között a lapok megmunkálása, ugyanis három oldalukon a falapok szegélyét legömbölyítették.

A nagyobbik lap ívesen keretelt fehér alapozású mezejébe festették enkausztiкус eljárással az arcképet. A portré hajszálynit jobbra fordul a frontális beállítástól.⁵ A fejforma hosszúkás s a hegyes kecskeszakáll még jobban megnyújtja az aszkétikus arcot. Kopaszodó magas homlok, elálló fül, s karakterisztikusan megrajzolt háromszögű szemöldök jellemzik a képmást. A vastag, fekete

¹ Sz. Póczy K., Arch. Ért. 91 (1964) 176—191.

² Nagy L., Aquincumi múmia-temetkezések. Diss. Pann I. 4 (Bp. 1935) 8—.

³ A restaurálást Vezérfi Károly végezte, a portré előhívása neki köszönhető.

⁴ Ehhez Buberl P., Die griechisch-ägyptischen

Mumienbildnisse der Sammlung Th. Graf. (Wien 1922) 43.; Neuburger A., Die Technik des Altertums. (Leipzig 1921) 201. Donner v. Richter O., bei Buberl, Mumienbildnisse 62.

⁵ Drerup H., „Mumienporträts” PWRE 31. Hb. (Stuttgart 1933) 519, 521.

szemöldök ellentétéként feltűnő a világos szem; ugyanígy kiemeli a szépen ívelt, élénkpiros száj vonalát a fekete bajusz.⁶

Stiláris szempontból a táblakép erőteljes kontúrozására hívnánk fel a figyelmet, ami bizonyos fokú plakátszerűséget kölcsönöz a festménynek.⁷ A kontúrokon belül azonban kidolgozottak az árnyalások és finomak a tónushatások.

A táblakép a IV. század első felére datált leletegyütteshez tartozott, de ezt az utóbbi adatot a portré korának szempontjából csak „terminus ante quem”-ként foghatjuk fel. Ezért stíluskritikai módszerrel, távolabbi analógiák segítségével is megkíséreljük a táblakép korhatározását.

Köztudomású, hogy a faanyag romlékonysága miatt az ókorból alig maradtak fenn táblaképek, bár irodalmi adatok bőven tájékoztatnak arról, hogy kedvelt volt a portréfestészet a görög–római városi kultúra idejében.⁸ A falra festett arcképek⁹ mellett ezért szinte felbecsülhetetlen az értéke a fajumi oázis sírmezőiből származó több száz fára festett múmiaportrénak. A kutatás mai állásfoglalása szerint a császárkor elején tűnnek fel az

Az általánosan elfogadott időbeli határértékek között azonban elég nagy ingadozásokat találunk az egyes múmiaportrék datálásakor. Az évtizedek óta iránymutató korhatározások a viselet, az ékszerdivat, a frizura alapján megállapított következtetésekre épültek. A nagy művészeti központokból származó híres műalkotások szolgáltak mértékül, ezért a múmiaportrék datálását a kutatás revízió alá vette. Az itáliai példák e provinciális széria munkákra¹¹ csupán a helyi sajátosságok mérlegelésével és a műalkotás minőségének figyelembevételével alkalmazhatók. Márpedig a múmiaportré lényegéből adódik a provincializmus, amely ha a legjobb értelemben véve is, de feltétlenül rányomja bélyegét, megszabja a portrék stílusát és minőségét.

A múmiaportré készítésének a szokása az egyiptomi hitvilág vallási elképzeléséből fakad, a képmás kultusz-tárgy és nem művészi alkotás.¹² Amikor a római naturalista szemlélet feloldotta az arcképek időtlen merevségét s egyéni képmássá változtatta a maszkot, a portréknak továbbra is elsősorban rituális szerepe maradt. A személytelen túlvilági ábrázolások helyébe a császárkor elején az új művészi felfogás következtében a hűségre

2. kép. Tábla töredékei és léctöredékek a múmia lába mellől

Рис. 2. Фрагменты доски и планок, обнаруженных рядом с ногами мумии

Fig. 2. Fragments de panneau et fragments de lattes trouvés près des pieds de la momie

első festett múmiaportrék Egyiptomban, s a IV. század végéig folyamatosan tájékoztatnak az egykori stílusváltozásokról.¹⁰

⁶ Érdekes megfigyelni, hogy a fajumi portrék négy lényegesen eltérő típushoz tartoznak, amelyek jól illusztrálják az észak-egyiptomi városok kevert lakosságát. A sötét arcború, fekete göndör hajú, de feltűnően világos szemű férfi és nő évszázadokon keresztül újból és újból előfordul e képmásokon. vö. *Zaloscer H.*, *Porträts aus dem Wüstensand*. (Wien 1961) 42.

⁷ Vö. *Rostovtzeff M.*, *Das Mithraeum von Dura*. RM 49 (1934) 200.; *Drack W.*, *Die römische Wandmalerei d. Schweiz*. (Basel 1950) 23–.; Pannóniai példák *Sz. Póczy K.*, BpR 16 (1955) 50–.

⁸ *Plinius XXXV. k. 4. és 6. Vitruvius VI. 3.*

⁹ Utóbbi csoport legtöbbször idézett arcképe *P. Paquius pompeii* pékmester és feleségének képmása. A kép méretei 58 × 52,5 cm. A portrékat kétszínű, sávos ke-

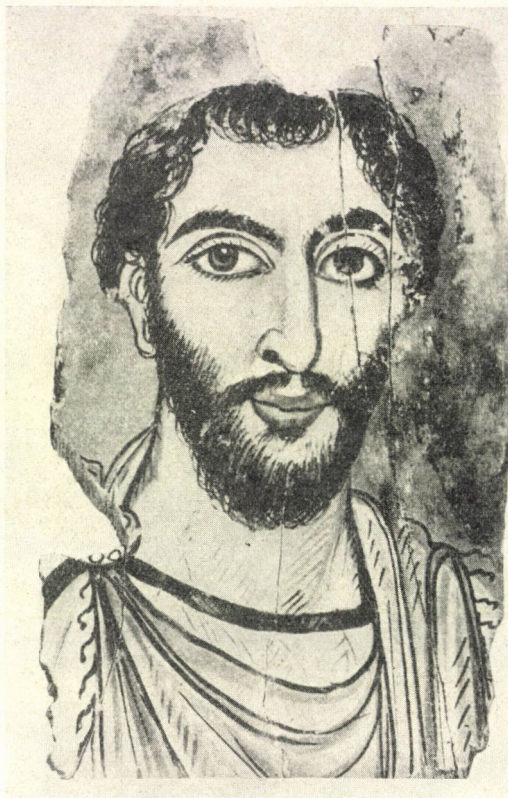
retelés veszi körül, a háttér egyszínű vörösbarna, vö. *Curtius L.*, *Die Wandmalerei Pompejis*. (Leipzig 1933) 381–382., XII. t.

¹⁰ *Buberl, P.*, i. m. 9.; *Drerup, H.*, i. m. 520.

¹¹ A korhatározás nehézségeiről *Kl. Parlasca* tartott 1965-ben előadást Budapesten. Készülő monográfiája több közismert múmiaportré datálását módosítja. Új korhatározásokat olvasunk a „Koptische Kunst-Christentum am Nil” c. kiállítás katalógusában (Zürich 1964) a 220–221. oldalon a 44–47. számú portréknál.

¹² *Drerup, H.*, i. m. 521.; *Kobylina, M.*, *AAAnz* 43 (1928) 73.

¹³ *Buberl, P.* i. m. 22.; vö. *Schweizer, B.*, *Die Bildnismalerei d. röm. Republik*. (Weimar 1948) 89.

3. kép. Múmiaportré a Würzburgi Múzeumból
Рис. 3. Портрет-мумия из Вюрцбургского музея
Fig. 3. Portrait de momie au Musée de Wurtzbourg

4. kép. Fiatalember képmása a Berli Múzeumból
Рис. 4. Портрет молодого человека из Берлинского музея
Fig. 4. Portrait d'un jeune homme au Musée de Berlin

portrék a görög festészet hagyományai szerint készültek, feltehetően görög mesterek, illetve műhelyek alkotásai. Az ábrázolás módja a görög kultúrkörbe, a görög művészet alakulásába illeszthető be.¹⁴

Hangsúlyoztuk, hogy a múmiaportré korhatározásánál a helyi jelleget fokozottan figyelembe kellett venni, emellett azonban az általános stílusváltozásokat híven tükrözik ezek az arcképek. Az aquincumi táblakép leírásakor kiemeltük például a portré plakátszerű, erőteljes kontúrozását. Korhatározás szempontjából ez a vonás a III. század második felétől kezdve lesz általános a provinciákban,¹⁵ de már a század első évtizedeiben megjelenik az udvari művészetben Rómában és a nyugati provinciákban. Egyiptom homokja több fára festett táblaképet őrzött meg, amelyek a század második harmadában már ezzel a merev, határozott körvonalazással készültek.¹⁶

Ha az aquincumi arcképet az egyiptomi múmiaportrék sorával állítjuk párhuzamba, a kései csoport néhány példányával feltűnő azonosságokat fedezhetünk fel. A sorozat kiemelkedő alkotása a würzburgi szakállas férfi¹⁷ (3. kép), de ebben az összefüggésben

említhetjük a berlini múzeum egyik fiúportréját is¹⁸ (4. kép). Mindkét portré korhatározását a IV. század első felére teszik, s bár pl. a würzburgi portré és az aquincumi ábrázolás között óriási a minőségbeli különbség, az erőteljes kontúrozás, a szemhéjak megrajzolása, a hajkezelés rajzossága feltűnően egyezik ezeken a képeken. Meglepő az elkeskenyedő arcforma és a száj, az orr hasonlósága is. E háromszögű arcforma gyakran előfordul a fájumi oázisban elhunytak képmásán. Itt a bécsi gyűjtemény egyik fiatalember-festményét mutatjuk be, amelyet a III. század első felére kelteznek¹⁹ (5. kép). A würzburgi portré és az aquincumi képmás hasonlóságához nyilvánvalóan a faji, etnikai jellegzetességen túl az egykori műgyakorlat is nagymértékben hozzájárult. Köztudomású, hogy a IV. század első feléből származik a legtöbb múmiaportré s a nagy létszámmal dolgozó festőműhelyek alig tudták a fájumi oázis városi lakosságának igényeit kielégíteni. A szériagyártás sematizmusához és a minőség feltűnő romlásához vezetett.²⁰

A datálástól függetlenül is érdekes következtetésekre juthatunk, ha az aquincumi arcképet összehason-

¹⁴ Buberl, P., i. m. 15.

¹⁵ Vö. Rumpf, A., „Malerei u. Zeichnung” in Handbuch d. Archäologie VI (München 1953) 192. Ez a folyamat a pannóniai falfestményeknél is nyomon követhető, pl. az „arato” ábrázolása Aquincumban a III. sz. közepéről [Nagy L. Bp. Tört. I² (Bp. 1942) LXXXVa t.], vagy pl. a IV. század elejéről származó ún. Mária-fej Sopianaeból [utoljára Fülöp F., Pécs római kori emlékei. (Bp. 1964) 16].

¹⁶ Példa erre Pachomos kettős-portréja Antinou-

polisból [Reinach, S., Répertoire de peintures grecques et romaines. (Paris 1922) 336., 10]. Kora a III. sz.

¹⁷ Drerup, H., Die Datierung der Mumienporträts. (Paderborn 1933) 62., kat. sz. 26., XVI. t.

¹⁸ Buberl, P., i. m. 43., 41. sz. XLI. t.

¹⁹ Buberl, P., i. m. 44., 46. sz. LXXXV. t.

²⁰ Rumpf, A., i. m. 193. Ez a folyamat 290—320 között játszódtott le.

Nr. 46

SAMMLUNG GRAF Nr. 85

5. kép. Múmiaportré a bécsi Kunsthistorisches Museum-ból. Рис. 5. Портрет-мумия из Венского Kunsthistorisches Museum Fig. 5. Portrait de momie au Kunsthistorisches Museum de Vienne

lítjuk az egyiptomi múmiaportrékkal. Ezekről ugyanis több alapvető tulajdonságánál fogva eltér az aquincumi festmény, ilyenek: a kép mérete, a portré nagysága, a háttér kidolgozása, a kép keretelése, valamint a táblakép elhelyezése a sírban.

Ami a méretet illeti a múmiaportrék keskenyebb oldalukon álló téglalap alakú fejlécek, enyhén legömbölyített sarkokkal.²¹ Az arckép életnagyságú, vagy azt megközelítő méretű. Ezzel szemben az aquincumi táblakép kb. kétszer olyan széles, mint a fejlécek s a hiányzó rész kiegészítése alapján négyzet alakú lehetett. A nagyméretű táblán, s talán alapvető eltérésként ezt emelnénk ki, maga a portré nagyon kicsi, a múmiaportrék átlagos méretének csak kétharmadát éri el. Eltér az aquincumi táblakép háttérének kidolgozása is a szokványos múmiaportréktól. Az aquincumi arcképet íves keretelés veszi körül, a múmiaportrék viszont egyszínű, semleges háttérből emelkednek ki. A köríves keretelésű háttérhez egy távoli analógiát idézünk, egy aedicula-szerűen kidolgo-

zott táblaképet, amelyre egy kislány mellképét festették²² (6. kép). A portrét dús koszorú keretezi és az egész képet oszlopokon nyugvó festett architektúra veszi körül. A mellkép alatt a halotti lakoma kultusztárgyait láthatjuk: korsót, poharat, kosárában gyümölcsöt, tartóban virágot. Megjegyezzük, hogy a táblaképen látható tárgyakat a pannóniai múmia-sírokban a halott mellett a sírba helyezve találjuk.

A kor divatja szerint ilyen kör alakú keretbe helyezték a reliefeken,²³ iparművészeti alkotásokon, pl. a kedvelt üveg poharakon megörökített családi portrékat is.²⁴ Ilyen háttérrel keretelték több töredékesen előkerült egyiptomi táblakép portréját is.²⁵

Az aquincumi táblakép mellett léceket találtunk, amelyek vájata pontosan beleillik a kép elkeskenyített szegélyébe. A lécek szélessége 4,7 cm, a rövidebb-hosszabb töredékek között a sírban eredetileg egy 47 cm hosszú léce hevert a halott lába mellett (2. kép). Sajnos e töredékek alapján ma már nem állapítható meg, hogy a képráma a szokványos nyolc végű szerkesztésű volt-e, vagy simán keretezte a táblát.²⁶ Léckeretelésű a kairói múzeum egyik portréja, amelyet a múlt század végén még a ráerősített zsineggel találtak meg²⁷ (7. kép). Egy másik fajumi táblakép stukkódíszes keretelésével kapcsolatban felmerült annak a lehetősége, hogy a kép esetleg üvegezve volt.²⁸ A múmiaportrékat ezzel szemben sohasem keretelték, hiszen a képmásokat úgy helyezték a halott arca elé, hogy a táblákat beillesztették a pólyába. Legtöbb esetben a ruhának csak azt a részét festették meg, amelyet a bandázs nem takart el.

Végül fontosnak tartjuk az aquincumi táblakép értékelésénél helyzetét a sírban. A portré nem a halott arcát fedte, hanem bal lábfeje mellett hevert a többi kísérő tárgy társaságában. Ezért eredetileg arra is gondoltunk, hogy a falapok festett ládikához tartozhattak. Számtalan pannóniai leletet idéztünk, amelyek lécekkel összetartott oldallapjait ugyanígy szerkesztették meg, mint a fent leírt kép keretelését.²⁹ A fajumi oázis településeiről egyébként portréval díszített festett faladikák is fennmaradtak. Ezekről az a vélemény, hogy menyasszony-ládák vagy ékszerládák lehettek.³⁰

Az aquincumi arckép tehát nem szokványos múmiaportré. Azonban akár portréval díszített sírládika volt, vagy ami a keretelés miatt sokkal valószínűbb, falra akasztható táblakép, az *ábrázolás felfogása és stílusa* az egykori múmiaportrék körébe utalja. Úgy tűnik, hogy hiteles, hűségre törekvő arckép, amilyent a IV. század első felében sorozatosan készítettek.

Ennél a pontnál természetesen több újabb kérdés merül fel. Fontos volna tudnunk, hogy importáruval van-e dolgunk, vagy helyi pannóniai műalkotásnak tekinthetjük-e a portrét? Nem tudjuk, itt élő személyről készült-e még életében az arckép, s egyáltalában azzal a céllal-e, hogy esetleg sírba helyezték később?³¹ A múmia-sír lelet együttesének közzétételekor foglalkoztunk azzal a problémával, hogy egy szekta, vagy esetleg észak-egyiptomi népcsoport tagjainak tekinthetjük-e a mumifikálva eltemetett pannóniai halottakat? Egyelőre a Nílus deltája és a Duna középső folyása közötti óriási területen Rómát kivéve nem találtak múmia-temetkezéseket. Ez nem jelenti azt, hogy a továbbiakban ne kerülhetne elő a közbeeső útvonalról ilyen régészeti emlékeanyag.

²¹ Ehlich, W., Bild u. Rahmen im Altertum. (Leipzig 1953) 82. A falra akasztott képek átlag mérete kerettel együtt 52 × 52 cm.

²² Zaloscer, H., i. m. 39; Edgar, L. Graeco-Egyptian Coffins. (1903) 33269. sz. XLIII. t. alapján.

²³ Lübke—Pernice, Sarné B., Die Kunst d. Römer. (Stuttgart 1958) 288.

²⁴ Nagy L., Pannonia Sacra. Szent István Emlékv. I (1938) 45.

²⁵ Ehlich, W., i. m. 84., 239., 77. kép.

²⁶ Ehlich W. i. m. 80., 30—31. kép.

²⁷ Flinders Petrie, W. M., The Hawara Portfolio. (London 1913) XII. t; Zaloscer H., i. m. 38. Az adatra Parlasca professzor hívta fel figyelmemet.

²⁸ Ehlich, W., i. m. 201. 211.

²⁹ Többek között Radnóti A., Intercisa II. AH. 36 (1957) 241., LXII, t. 5., LXVI, t. 1—2.

³⁰ Rostovtzeff, M., Gesellschaft u. Wirtschaft im röm. Kaiserreich. (Leipzig 1942) 255., XLIV. t. 3.

³¹ Pfuhl, E., Meisterwerke griechischer Zeichnung u. Malerei (München 1924) 79—. Azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a múmiaportrékat eredetileg milyen céllal festették?

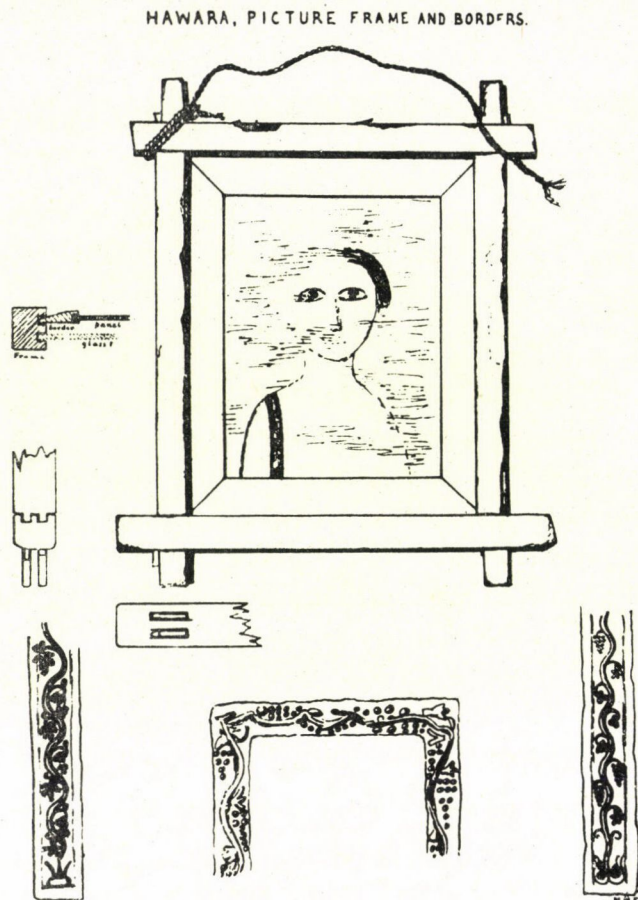

6. kép. Kislány mellképe Fajumból
Рис. 6. Бюст девочки из Фаюмы
Fig. 6. Portrait en buste d'une fillette, de Fayum

Feltűnő az átlagnál több egyiptomi eredetű lelet Pannónia későcsászárkori régészeti hagyatékában, amelyek sorában kiemelkedő jelentőségű szerep jut e férfitrétrel díszített táblaképeknek.

Összegezve az elmondottakat, az aquineumi múmia-sírból származó arckép mind régészeti, mind művészettörténeti szempontból fontos problémákat vet fel. Értékét növeli az, hogy Európa területén jelenleg egyedülálló, jelentőségét fokozza az a tény, hogy hiteles sírlelet. A pannóniai kutatás számára különösen becses amiatt, hogy a későcsászárkorból származik, hiszen ebből az időből kevés képzőművészeti alkotás került elő provinciánkban.

Régészeti szempontból éppen a táblakép egyedülálló volta okoz megoldatlan problémákat.

7. kép. Keretelt arckép a kairói múzeumból
Рис. 7. Портрет в рамке из Каирского музея
Fig. 7. Portrait encadré au Musée du Caire

Nagy Lajos publikációja óta a múmia-sírok egész sora került napfényre Pannóniában. Carnuntumban egy, Intercisában három sír szaporítja az újabb aquineumi mellett a pannóniai múmia-sírok együttesét,³² amelyek ugyanannak a szektának emlékét idézik a Duna menti táborhelyeken.³³

Remélhetően az új múmia-sírok feldolgozása és közzététele révén az aquineumi arcképpel kapcsolatos kérdések megoldásához is közelebb kerülünk.

Sz. Póczy Klára

РАСПИСНОЙ МУЖСКОЙ ПОРТРЕТ ИЗ АКВИНКУМСКОЙ МОГИЛЫ-МУМИИ

Резюме

В 91-ом выпуске журнала *Archaeologiai Értesítő* автором был опубликован обнаруженный в 1962 году комплекс находок из аквинкумской могилы-мумии. Во время написания публикации на снятых с каменного гроба деревянных листах были заметны пятна от росписи, однако только недавно, с применением нового метода,

удалось получить из них связную фигуру: на доске большего размера вырисовался мужской портрет en face.

Роспись, выполненная на доске, относилась к комплексу находок, датированных первой половиной IV века. С помощью стилистическо-критического метода это изображение мы сравнили с одной из групп египетских

³² A carnuntumi múmiahoz *Swoboda, E.*, Carnuntum (Graz—Köln 1963) 198. Az intercisai sírok publikálatlanok, közzéteszi B. Vágó Eszter.

³³ Erről a kérdésről egy további dolgozatban számolok be. A pannóniai egyiptomi és keleti kultuszok inten-

zításáról a IV. század első felében eltérő a vélemény, vö. *Wessetzky, V.*, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Leiden 1961) 19.; *Swoboda, E.*, Carnuntum, seine Geschichte u. seine Kunst. (Köln—Graz 1958) 174.

портретов-мумий и пришли к заключению, что данный портрет мог быть выполнен в первых десятилетиях IV века.

Сравнение с портретами-мумиями подчеркнуло те черты аквинкумской росписи, которые уверенно отличаются ее от серии портретов-мумий. Последние могут быть прослежены в размере изображения, его обрамлении, в оформлении фона портрета и месте, занимаемом им в могиле. Эти черты позволяют нам считать аквинкумскую роспись скорее образцом, предназначенным для

подвешивания на стену и только позднее помещенную в могилу, у ног умершего.

Статья исследует вопрос о том, является ли данный портрет местным изготовлением или, возможно, он был импортирован на дунайское поселение из Египта, как предположительно были импортированы и другие культовые предметы из могилы-мумии, однако ответ на дальнейшие проблемы, возникающие в связи с проблемой импорта, именно ввиду индивидуальности памятника не может быть нами дан.

К. С. Поцу

EIN GEMALTES MÄNNERPORTRÄT AUS EINEM MUMIENGRAB IN AQUINCUM

Auszug

In Arch. Ért. 91 habe ich den Fundkomplex eines Mumiengrabes aus Aquincum publiziert, das 1962 zutage gekommen ist. Als ich diese Publikation verfaßte, waren auf den Holztafeln, die aus dem Steinsarg geborgen wurden, lediglich Farbflecke zu erkennen; erst jüngst ist es gelungen, mit einem neuen Verfahren aus den Farbspuren ein zusammenhängendes Muster zu entwickeln, wobei auf der größeren Holzplatte ein Männerporträt en face erkenntlich wurde.

Die im Grab herumgelegenen übrigen Holztafelfragmente in Betracht nehmend, kann man das Porträt zu einem viereckigen Tafelbild zusammenstellen, um dessen polierten Rand ein 4,7 cm breiter Rahmen anzufügen ist. Dieser Rahmen ist so schlecht erhalten, daß man nicht feststellen kann, ob er ursprünglich ein sogenannter Achtendenrahmen oder ein schlechter Viereck-Rahmen war.

Die Mitte des Tafelbildes wurde mit weißem Firniß untermalt, darauf mit enkaustischem Verfahren das Männerbildnis angebracht. Bei der Beschreibung des Porträts sind die kräftigen Konturen, als stilistische Merkmale des Gemäldes hervorgehoben.

Das Porträt war Bestandteil eines auf die erste Hälfte des 4. Jhs. datierten Fundkomplexes, doch darf diese Zeitangabe hinsichtlich der Datierung des Porträts nur als „terminus ante quem“ aufgefaßt werden. Wir haben deshalb versucht, mit stilkritischer Methode und Hilfe weiterer Analogien die Entstehungszeit des Porträts festzustellen.

Aus den plakativ starken Konturen und der Starrheit in der Darstellung kann festgestellt werden, daß es, eben diesen Charakterzügen zufolge, keineswegs früher als die Mitte des 3. Jhs. entstanden sein konnte. Auch war es eben die zweite Hälfte des 3. Jhs., als der nach innen gekehrte, weltfremde Blick und Gesichtsausdruck allgemein gebräuchlich wurden. Diese Züge müssen auf dem Porträt aus Aquincum vielleicht am ehesten auffallen.

Zur näheren Zeitbestimmung verhelfen die aus der Reihe der Mumiensporträts gewonnenen Analogien. Obwohl das Tafelbild aus Aquincum weit unterhalb des Niveaus der Porträts aus Würzburg oder z. B. aus Berlin steht, ist es ihnen im Stil und in der Auffassung

trotzdem am nächstenstehend. Diese angeführten Analogien stammen bereits vom Beginn des 4. Jhs.

Der Vergleich mit den anderen Mumiensporträts hat auch jene Züge des Porträts aus Aquincum ins Licht gerückt, in denen es sich von den übrigen auffallend unterscheidet. Solche Züge sind z. B. die Maße des Porträts, der Rahmen, die Ausarbeitungsweise des Hintergrundes und jener Platz, den es im Grab einnahm.

Das Tafelbild aus Aquincum ist quadratisch und mit seiner 47×47 cm Bildfläche größer, als die zu Mumiensporträts verwendeten länglichen Kopfleisten. Auf diesem großen Feld ist aber das Bildnis selbst verhältnismäßig klein: etwa ein Drittel der üblichen Mumiensporträts. Anstatt des neutralen Hintergrundes erscheint hier eine gemalte Scheibe. Auch der Rahmen läßt eher an ein Tafelbild, das man auf die Wand hängt, denken; es wurde vielleicht erst nachträglich neben die Füße des Verstorbenen gelegt.

Da keine Analogie dieses Bildnisses aus Pannonien und den benachbarten Provinzen bekannt ist, konnte die Frage, ob es örtlich entstanden oder vielleicht aus Ägypten in die Donauesiedlung importiert wurde, vorderhand nicht beantwortet werden. Andere kultische Objekte dieses Grabes stammen nämlich von dort, wie die vergoldeten Sandalen und ihre Einlagen aus Kork, das mit Seide durchwobene violette Leinentuch usw. Es konnte auch jene Frage nicht beruhigenderweise beantwortet werden, ob das Bildnis ein effektives Porträt des Verstorbenen ist, oder als eine fertig gekaufte Serienarbeit zu betrachten wäre, wie man solche zu dieser Zeit, in der ersten Hälfte des 4. Jhs., in den nordegyptischen Malwerkstätten serienweise herstellte.

In jüngster Vergangenheit sind in Pannonien weitere Mumiengräber zum Vorschein gekommen. Wir hoffen, daß wir uns durch ihre Verarbeitung und Publikation der Lösung jener Fragen, die das Porträt des Mumiengrabes aus Aquincum aufwirft, nähern werden. In der Reihe der Kunstdenkmäler aus Pannonien, ja sogar der westlichen Provinzen ist vorderhand dieses das einzige gemalte Tafelbild. Die Bedeutung des Fundes ist durch die Tatsache erhöht, daß aus den Lagern an der Donau auffallend wenig Gemälde aus dem 4. Jh. verblieben sind.

K. Sz. Póczy

HOZZÁSZOLÁSOK FETTICH NÁNDOR: DAS ALTUNGARISCHE FÜRSTENGRAB VON ZEMPLIN CÍMŰ KÖNYVE KÉZIRATÁHOZ

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1965. július 20-án zártkörüi vitaülésén tárgyalta meg Fettich Nándor fenti könyvének kéziratát. Az ülésen jelen voltak: Pais Dezső akadémikus, Oroszlán Zoltán, László Gyula, Bartucz Lajos, Székely György professzorok, Gerevich László igazgató, Dienes István, Bartha Antal, Bóna István, Györffy György, L. Kovrig Ilona, Erdélyi István a történettudományok kandidátusai.

A vitaülés jegyzőkönyve szerint: „Tekintettel ... arra, hogy képes hetilapokból és napilapokból a szélesebb olvasóközönség is értesült Fettich álláspontjáról, kívánatos egy népszerű hangú, de a tudományos álláspontot ismertető újságicikk megjelentetése is. A tudományos érdeklődést pedig a Századok és az Archaeologiai Értesítő krónika rovata elégítse ki.”

A Szerkesztőség — eleget téve a fenti kívánságnak — az írásban benyújtott hozzászólásokat az alábbiakban teszi közzé azzal a megjegyzéssel, hogy további hozzászólásnak is szívesen helyt ad.

F. F.

Dr. Pais Dezső akadémikus hozzászólása:

Fettich Nándornak az „apagyilkos” Árpád fejedelem dolgában (Vö. MNY 61 [1965] 255 — 6. 1.):

1. Zemplén község (Csehszlovákia) határában folytatott nagy jelentőségű ásatások során Vojtech Budinský-Krička egyetemi tanár, régész 1958-ban egy rendkívül gazdag és értékes anyagot tartalmazó sirt fedezett fel, amelyet ő egy pogány magyar előkelőség, sőt fejedelem temetkező helyének ítélt. A feltárt anyag történeti értékelésére Fettich Nándort, a honfoglaláskor jeles kutatóját és szakértőjét kérte fel.

2. A szenzációsnak ígérkező lelettel kapcsolatban több helyen és több alkalommal megszólaltatták Fettich Nándort (Ráthonyi János: Hogyan halt meg Álmos?: Tükör I. 1964. IX. 29. szám 27—8. 1.; uő. Megtalálták Álmos fejedelem sírját: Esti Hírlap 1964. december 24. 5. 1.; Jánosy István: Történelemóra Basaharcon: Élet és Irodalom IX. 5. sz. 1965. január 30. 5. 1.; Légrády Eszter: Megszólal Álmos vezér sírja... :Népszava 1965. január 10. 4. 1.).

Az egyik megnyilatkozás szerint (Tükör: i. h. 27): „Végül is arra a megállapításra jutottam (Fettich), hogy a zempléni sír Árpád fejedelem atyjának, Álmosnak a sírja és hogy Álmos fejedelmet nem »szent áldozatként« ölték meg, hanem szó szoros értelmében vett politikai gyilkosság áldozata volt.” Tudniillik — arról értesültünk a továbbiakban — a még Kijevben egy modern állam tervéről álmódzó Álmost a puszta életformát kívánó törzsi szervezet hívei: Árpád és Kurszán ölték meg. Az idézett nyilatkozatban azt olvassuk, hogy a porhintés céljával végrehajtott dísztemetés a zempléni földvár közelében levő Szélmalomdombon történhetett, mégpedig így: „A ravataltól keletre és északkeletre a »felsőtábor« és a »dtáborlaj«, északra pedig a »ríhó-tábor« (rívó-tábor) helyezkedett el. Krónikákkal és régészeti leletekkel egyenrangú forrásnak bizonyul a néphagyomán, amely a tragikus sír közelében levő helynevekben, mint Felsőtábor-dűlő, Táborlaj-dűlő, Ríhótábor-dűlő és a szláv nevű (!) Szomotor, az ősi (!) szomorú-tor nevében még ma is őrzi a tragédia emlékét.”

3. Sajnos, Álmos elhaláloztatására vonatkozólag nem tudom elfogadni azokat a — még az én ízlésem szerint is — kelletlenül regényesebb mozzanatokot, amelyeket a jelzett közlemények mint Fettich felfogását ismertettek. Nézeteim bővebb kifejtésébe itt és most nem bocsátkozom bele. Annyit jegyzek meg, hogy a kérdésben általában úgy foglalnék állást, mint Dienes István „Történelemóra Álmosról” és „Még egyszer Álmosról” című közleményeiben (Élet és Irodalom IX. 6. sz. 1965. febr. 6. 5. 1. és 9. sz. febr. 27. 11. 1.).

Ami a környék határ-, illetőleg helyneveiből levont érveket illeti, a következőket ajánlanám figyelmébe Fettich barátomnak. A Szomotor helynév régi okleveles adatai: 1331, 1332, 1332—7 páptízl.: *Zumutur* (CD. VIII/5, 201; AnjouOkm. II. 603); 1357: *Zomothor* (Zichy-Okm. III, 47); 1358: *Zomothar* (AnjouOkm. VII, 307); 1447, 1479: *Zomothor* (Csánki I, 363): vagyis az írott formák olvasása nyilván *Szumutur*, *Szomotor* és egy esetben talán nem hibásan *Szomotar*. Mint a Nyr. szerkesztősége (XXXVIII. 139—40) és Tolnai Vilmos (MNY. XXIV. 123—4) kimutatta, a *Szomotor*-ból Szirmay Antal fabrikálta, illetőleg hozta forgalomba (1804 és 1807) a *Szomorú tor-t*, úgyhogy összekapcsolta Labore vezér felakasztásával. — A *Ríhótábor*-ra nézve egyelőre a Kassai Józsefnél (IV, 224) található *h e g y a l j a i r í h ó - r o n g y o s* 'rongyos' adatra (vö. MTsz.) utalok, amelynek a ríhó eleme bizonyára ezekkel a nyelvelemekkel függ össze: *rihe-rongy*, *rúhe-rongyos*, *riha* 1. 'hitvány, komisz' és 'ringyó' (MTsz.), nincs azonban köze a *ri(v)* igéhez. — A neveket különben majd még behatóbban kívánom fejtegetni.

4. Talán szabad magamnak is megengednem némi szubjektivitást, és kimondhatom: furcsán hat rám, hogy tekintélyes tudósok szenzációnak ható újdonság kedvéért ismételten rájáratják a rudat Árpád fejedelemre, amikor kellő alap híján egyikük Kurszánék kinyírásával vádolja őt, most meg apagyilkosságban kívánják elmarasztalni. Az az érzésem, a „Dichtung” mellett valamivel több „Wahrheit” elkelne ezekben az ügyekben. Én, de — azt gondolom — sokan mások sem hiszik, hogy „honalapítónk”-ban okvetlenül valami hímnemű Borgia Lukréciaát kellene látnunk.

Dr. László Gyula egyetemi tanár hozzászólása:

Tisztelt Vitaülés!

Tekintve, hogy a szerző nem jelent meg körünkben, a magam mondanivalóját csak summázom, a részleteket és a bizonyító anyagot akkor mutatom be, ha a szerző is jelen lesz, vagy a könyv mégis megjelenik. Tehát: a szöveget alaposan, többször elolvastam, mondhatom, hogy egész gondolatmenetét, érvelését jól ismerem. Ennek előrebocsátása mellett mondom, hogy felelősségem teljes tudatában állíthatom, hogy az elmélet megalapozásától kezdve a következtetések során keresztül a végeredményig csupa hibás megfigyelés és téves magyarázat eredménye. Elemi hibák sorozata, téves magyarázatok halmaza található benne. Most, bizonyítás nélkül csak a következőket mondhatom:

1. A tetemet nem fordították hasra.
2. Fejét nem vágták le.

3. Nem volt magas és széles ember.
4. Felszerelését nem cserélték ki.

Mindezt a sírrajz alapján teljes pontossággal bizonyítani tudom. Ezek után nem is térek ki Fettich Nándor következtetéseknek cáfolatára, hogy az eltemetett Álmos fejedelem lenne, akit ilyen s amolyan kegyetlenséggel ölt, öletett volna meg a „reakciós” Árpád. Efféle felelőtlen írást még sokkal kisebb jelentőségű dolgokban sem szabad megjelentetni, nemhogy honfoglalásunk sorsdöntő eseményeiről és személyeiről. Igen sajnálom, hogy a régente olyan megbecsülést szerzett idősebb kutatóról kellett ezt mondjam, de a naiv tévedéseket olyan sajtóvisszhanggal terjesztette, ami kötelességemmé tette a kíméletlen fogalmazást.

Sajnos Budinský-Krička ásatási jelentése is néhány pontban homályos, mégis ez szolgálhat alapjául a közlésnek. Elegendő lenne ezt közölni és a leletanyag fényképeit, azután szóljon mindenki hozzá néhány érdekes temetkezési szokáshoz vagy tárgyi formához.

Dr. Bartucz Lajos egyetemi tanár hozzászólása:

Fettich Nándor kéziratát olvastam s a hozzá mellékelt gazdag rajz- és fényképanyagot, valamint a leleteket is láttam. Kért, hogy adjak róluk antropológiai szakvéleményt. Az eredeti csontmaradványok megtekintése után azonban kijelentettem, hogy biztos személyazonossági megállapításokra azokat nagyfokú hiányosságuknál és korhatásuknál fogva, nem tartom alkalmasoknak, ezért szakvélemény adására nem vállalkozom. Javasoltam azonban, hogy Lengyel Imre doktorral végeztessen kémiai és szövettani vizsgálatokat. Azok esetleg nyújthatnak némi támpontot.

Ami magát a munkát illeti, nem tartom magamat illetékesnek arra, hogy Fettich leleteirásai, ténymegállapításai és következtetései értékéről véleményt mondjak, bár tárgyilagosan be kell vallanom, hogy az bennem az igen alapos, széles bizonyítási alapra épített munka benyomását keltette. Ezenkívül Fettich Nándor eddigi széles körű tudományos munkásságát és a magyar régészet terén kifejtett működését tartom annyira értékesnek, hogy azok alapján joga legyen a lelet tudományos leírására, az arról vallott indokolt véleményének és következtetéseknek nyomtatásban való megjelentetésére. Megköveteli ezt véleményem szerint a tudományos kutatás szabadsága, valamint az „audiatur et altera pars” elve is. Ezért felszólalom végén javasoltam, hogy az elhangzott vita érveit, kritikáit vele részletesen ismertetni kell, még akkor is, ha az értekezleten nem vett részt.

Dr. Dienes István hozzászólása:

A zempléni sír készülő feldolgozásáról a napi sajtóból nyertem az első értesüléseket, és még mielőtt az ásató előzetes jelentésébe, illetve Fettich kéziratába betekinthettem volna, vitába is szálltam az egyik közleménnyel (Jánosy István, „Történelemóra Basaharcon” Élet és Irodalom IX. évf. 5. sz. 1965. jan. 30. 5. lap; Dienes István, „Történelemóra Álmosról” IX. évf. 6. sz. febr. 6. 5. lap; Jánosy válasza IX. évf. 8. sz. febr. 20. 7. lap; viszontválaszom „Még egyszer Álmosról” IX. évf. 9. sz. február 27. 11. lap). Úgy gondoltam, hogy e sorozatosan megjelenő hírlapi cikkek szerzői meglehetősen önkényesen, hatáskeltés céljából túlozzák el Fettich Nándornak a zempléni sírral kapcsolatos következtetéseit. A kézirat áttekintése meggyőzött azonban arról — és ez jócskán meg is lepott —, hogy a sajtóban olvasott eszmefuttatásokat Fettich munkája lényegében tartalmazza. Korábbi véleményemet, amellyel a történeti fejtegetések valószínűségét, a sír halottjának Álmos fejedelemmel való azonosítását, megölését, egy erőszakos gaztett bizonyítékait vontam kétségbe, így nem szükséges módosítanom. Sőt, továbbmenve, a régészeti adatok megismerése után úgy látom, hogy mindaz, ami a különben is téves elmélet alapjául szolgált, ömagában is valótlanság, erőltetett okoskodás

szüleménye. Így Fettich feltevéseivel szemben ellenérveket felsorakoztatni, s — mint a sajtóvita során megkísérletem — a rangos sírnál általa fellelhetőnek vélt babonás cselekedetekre, óvintézkedésekre meggyőző magyarázatot adni felesleges is, hiszen a feltételezett különös jelenségeknek (pl. a fej levágása, a holttest arca fordítása, a farkosoknak a sírba dobálása, a tárgyak kieserlése, a rabszolgák lemészárlása) a temetkezésnél nyomát sem találjuk.

Mielőtt a kéziratához hozzáférhettem volna, a közelmúltban napvilágot látott az ásató V. Budinský-Krička közleménye a zempléni leletekről (Staromád'arský náčelníky hrob zo Zemplína. Archeologické Rozhledy XVII [1965] 309—338.), amely voltaképp a vitatott mű bevezető fejezete is. E tárgyilag os ismertetés érdemi részeiben (l. pl. a sírrajzból adódó tanulságok, az elhantolt férfi életkora, az urnasírok császárkori eredete) ellene mond a zempléni sír köré szőtt legendának.

E közleményből tudtuk meg, hogy a sírban fekvő váz teljesen elkorhadt, csak néhány csontszilánkja volt található, és az eredeti sírrajz bizonyossága szerint az ábrázolt tárgyak rendjéből semmilyen rendkívüli jelenségre nem következtethetünk: a leletek és azokból ítélve nyilvánvalóan az emberi váz is a megszokott helyzetben nyugodott a sírban. Teljességgel önkényes tehát, ahogy a vázat koponya nélkül, megfordítva Fettich a koporsóba utóbb berajzolta.

A fej levágását Fettich mindenekelőtt az egyik korong alatt megmaradt vallasont (?) darabka magasságából következteti, mondván, hogy így már a koponya nem férhetett el a koporsóban. Az eredeti sírrajz erről nem győz meg bennünket, mivel a fej számára természetes fekvésben, vagy — egyébként szokásos módon — enyhén fel támasztva mindenképpen elegendő hely maradt.

A sírrajzon láthatóan csak hozzávetőlegesen rögzített veretek alapján az öv, valamint a szablya-függesztőszíjak veretsorának pontos rendje biztonsággal nem dönthető el, — a szablya és függesztőszíjainak helyzetéből azonban semmiképpen sem következik, hogy a holttestet a koporsóban arca fordították, amint azt Fettich véli. Idevonatkozó elképzeléseit már csak azért is kétségbe kell vonnunk, mivel honfoglalóinknál mindeddig csupán egyetlen fajta és nagyon jellegzetes övet találunk, amelyen a veretek elhelyezése mindig eltérhetetlenül azonos. Az az övrészlet, amelyet Fettich újjáalkot és rajzban bemutat, az ábrázolt módon semmi esetre sem lehetett a sírban: vagyis csücsukkal oldalt fordított veretekkel kivert szíjrésszhez függesztőszíjak nem kapcsolódhattak, és a szablya függesztőszíjait minden bizonynyal egyazon veretfajta díszítette. A test megfordításának bizonyítékául említett öv, illetve függesztőszíjak helyzete tehát kétségtelenül félreértelmezett, és ez a bizonyítás egész módszerének hitelét megingatja.

A sírban levő tárgyak nem tűnnek sem kieserlteknek, sem a temetkezés számára készült másolatoknak; a szablya fordított elhelyezése csupán az ismert babonás temetkezési szokások egyike, más tárgyakat, fegyvereket, pl. nyílvevesszőket igen gyakran találunk megfordítva a sírban.

A váll magasságában talált korongokról nem hihetjük, hogy azok a gyászoló nők (feleség és közeli hozzátartozók) farkosaival kerültek a sírba. Ezek ugyanis a mindenkor megszokott helyükön fekszenek, és ebből következően kétségtelen, hogy az elhunyt férfi hajfonatának ékességei voltak. Meglepő ötlet, hogy a farkosait a sírba dobáló nők épp oda fektették hajfonataikat, ahol a férfi farkosainak kellett lennie. Úgy tűnik, Fettich azért keresett ilyen bonyolult magyarázatot, mivel egyébként a korongok helyzetéből nyilvánvalóan kitűnik, hogy az elkorhadt koponya természetes helyzetében feküdt. Igaz, hogy ilyen korongokat eddig csak női sírokban találunk, de hiszen több kiemelkedő leletegyüttes (Gesztéréd, Tarcal stb.) tanúsítja, hogy a legrangosabbaknál a férfi és női viselet ékítményeit nem választotta el éles határ. Ezekből a korongokból ugyan általában csak egy-egy pár kerül elő, de magunk figyeltük meg Bashalmon egy pár áttört fém- és egy pár kagylókorong együttes viselését (a sírrajzot és a zemplénivel csaknem azonos

mintázati korongokat Fettich Nándornak megmutattam, rendeltetésüket, értelmezésüket elmondottam, sőt megírtam). Ismerünk olyan keleti párhuzamot is, ahol vendég-hajfonatba egész sorozat függődszt fontak be. Nem tartjuk tehát érthetetlennek, hogy a kiemelkedő személyiség több díszkorongot viselt varkocsaiban.

A fejedelmi temetés alkalmával legyilkolt, feltételezett szláv rabszolgák sírjairól Budinský-Krička megírja, hogy azok császárkori hamvasztásos temetkezések.

Nem érthetünk egyet Fettich Nándorral abban sem, hogy a sírt épp a honfoglalás kezdeti szakaszából keltezi. E kormeghatározással bizonyára történeti feltevését kívánta alátámasztani, noha a kinyilatkoztatásszerű kelteztést semmi sem indokolja. Fettich itt voltaképp korábbi nézeteit ismétli meg, amelyekkel kutatóink többsége már régen nem ért egyet. Ő valóban mindig azt hangoztatta, hogy a tarsolylemezek művészeti köre a Pontus vidék hun-gót fémművességében gyökerezik és honfoglalóink pompás ötvösremekai Levediában készültek, ezeket a legkorábbi betelepülők hozták magukkal, illetve e tárgyakhoz a Kárpát-medencében csak nagy ritkán, kereskedelmi úton juthattak hozzá. A Közép-Dnyeper vidéken valóban van is néhány rokon mintakincsű emlék, tarsolylemezek azonban még sincsenek, és nehezen elképzelhető, hogy a Fettich szerint Levediában készült számos tarsolylemez egytől-egyig Magyarországon került földre. Fettich feltevésének egyébként az anyag gyarapodásával mind több adat mond ellene: van olyan tarsolylemezünk, amely bizonyíthatóan helyben készült (pl. a tiszánánai), s az ötvösmélekeknek egy-egy szűkebb területen mutatókozó egyezésétől, azonosságától törzsi, nemzetségi ötvösműhelyek működését gyaníthatjuk. Semmi okunk nincs feltételezni, hogy ezeket a viselethez, személyi felszereléshez tartozó — tehát általánosan használt — ötvöstárgyakat őseinknek vásárolniuk kellett, a szükségleteket nyilvánvalóan saját mestereik elégítették ki. A magyarság nem különbözhetett annyira a sokban hasonló életmódot folytató keleti népektől, hogy ne lettek volna kézművesei, akár saját véreiből valók voltak azok, akár befogadott vagy fogolyként magukkal hozott és nagy becsben tartott idegenek, akiknek műhelyében a kezükre adott magyarok is elsajátíthatták a mesterség fortélyait (l. pl. a mongol kori utazók tanúvallomását; valamint Vladimirtsov, B., *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade. Paris, 1948. 150.*). Egyébként is tudjuk azt, hogy a magyarsághoz csatlakozott kabarok körében mind az alánok, mind a khorezmiek híresek voltak ötvöstudományukról — ebből adódik, hogy számos leletünk iráni, kaukázusi kapcsolatokat mutat. Egyik legszebb ötvös emlékecsoporthoz, az Ajtony szállásterületén talált nagyszentmiklósi kincsről is biztosan állíthatjuk ma már, hogy annak legalábbis rovásfirások készlete Magyarországon készült. Erre László Gyula és Györffy György meggyőző bizonyítékai után további érvet szolgáltat, hogy a kincsen található rovájszelek hasonmásait kétségbevonhatatlanul X. századi magyar tárgyon is felleltük. Értelmetlennek tartjuk tehát, hogy minden ötvösméleket tartalmazó leletet honfoglalóink első nemzedékéhez kössünk. Az ötvösremek nem a Kárpát-medencébe költöző első nemzedék kihalásával, hanem csak az államalapítással egy időben tűnnek el. Ez az ötvösművesség tehát minden bizonnyal továbbélt, de mivel a pompakedvelő törzsi nemesség pogány temetkezési helyeit feladni kényszerült, a tárgyakat többé nem tették a sírba. Az államalapítás időszakán túl is folyamatosan telepített köznepi temetőeknek viszont korábbi szakaszából is hiányoznak az egyedi, különleges ötvösmunkák.

Korábban az első betelepülők emlékanyagának gazdagabb voltát látszott bizonyítani, hogy a tarsolylemezek — a galgói (Nyitra m.) lemez kivételével — mind a Felső-Tisza vidéken és környékén kerültek elő, vagyis az Anonymus által megjelölt bevándorlási útvonal közelében. Azóta a Kisalföldön két újabb tarsolylemez is felbukkant: Perbetén és Banán (Komárom m.); mindebből remélhetőleg mégsem fog senki arra következtetni, hogy a magyarok egy része Dévény felől érkezett a Kárpát-medencébe. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy e két területen egy sajátos ötvösművességgel rendelkező népes csoport

kapott szállásterületet, mégpedig Györffy György kutatásai szerint a fekete-magyarok, vagyis a kabarok. Ezek az ötvösmélekek korántsem mind a honserző nemzedék hagyatékából származnak, éppoly tévedés volna ezt feltételezni, mint az ország többi vidékének leleteit későbbieknek tekinteni pusztán azért, mert ott tarsolylemezek nincsenek. Aligha táborozhatott a Kárpát-medencét utóbb birtokába vevő egész magyar népesség a Felső-Tisza táján mindaddig, míg az első nemzedék ott halálát nem lelte.

Fettich Nándornak az a kijelentése, hogy Anonymust különösen hiteles forrásnak tartja és a régészeti adatok által igazolva látja az ő fejtegetéseit, visszatérést jelent a múlt század régen túlhaladott szemléletéhez. A honfoglalás útvonalának Anonymus által történt megrajzolása, mint tudjuk, feltehetően saját nemzetsége, a kabar eredetű Aba nemzetség hagyományain alapul, s nem bizonyított többet, mint hogy a kabarok valóban az Északkeleti-Kárpátokon jöttek be, és szállásterületük egyik tömbje — a régészeti adatokkal is igazolhatóan — a Felső-Tisza vidékén volt. Az, hogy a magyarságnak délen, az Al-Duna vidékén tanyázó csoportjai (l. a mohamedán és bizánci kútfők tanúvallomásait) nem vonultak a besenyő támadás idején a távoli Verecke-hágóhoz, hanem az Al-Duna mentén, illetve a déli és keleti erdélyi hágókon, szorosokon igyekeztek üldözőik elől biztonságosabb területre jutni, aligha vitatható. Az ősgesta erdélyi bevándorlásról tud, és a régészeti leletek is bizonyítják, hogy a magyarság a hegyek és erdők közötti medencékben, nevezetesen a Maros középső folyása mentén, a Szamos mellékén és a Mezőségen a korai időkben megtelepedett. Erdély kézbe tartására szükségük is volt a végek biztosítása, a területén keresztülvezető fontos utak ellenőrzése, az ősi sóbányák, aranylelőhelyek feletti rendelkezés végett. A X. században mindenképp egy tekintélyes törzs nagy hatalmú feje országolt Erdélyben, akinek leányaért maga Géza, a magyarok fejedelme versengett a szomszédos uralkodókkal, s akinek fia, a kisebbik — sorrendben harmadik — Gyula István királlyal is szembeszállt, míg végül a XI. század legelején, 1003-ban István hatalmától megfosztotta. Elítélendőnek tartjuk, hogy Fettich Nándor, elméletének megalapozása érdekében, a valóságnak meg nem felelően tájékoztatta az újságírókon keresztül a közvéleményt, azt állítván, hogy Erdélyben csupán „néhány vasdarab” képviseli a magyar honfoglalók hagyatékát. A honfoglaló leletek számáról mindenki meggyőződhet, aki felüti Nagy Géza, Roska Márton, Kovács István stb. munkáit vagy új leletkataszterünket, és nem csak a nemzetségi arisztokrácia temetőit veszi számba, hanem a köznép temetkezéseit is. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy e területen a honfoglalás kori magyar emlékeknek rendszeres kutatása évtizedek óta nem folyik. Semmi okunk nincs tehát kétségbe vonni a krónika adatát, hogy Álmos fejedelmet Erdélyben áldozták fel.

A sírok egyébként nem átvonulások, nem csatározások, hadjáratok, de nem is rejtve elkövetett politikai gyilkosságok emlékei, hisz a magyarok a Kárpát-medencét rövid idő alatt birtokukba vették és területén törzsenként, nemzetségenként, áganként megtelepedtek. Joggal feltételezhetjük, hogy még az is, aki lakóhelyétől esetleg távol halt el, szállásterületére vitték eltemetni (l. pl. Plano Carpini adatát a Magyarországon elesett tatárok hazai temetőjéről). Bizonyos tehát, hogy honfoglalóink lakóhelyük közelében fekszenek, ez egyébként a köznepi temetők és korai falvaink, valamint a rangosak és közrendűek temetőinek összefüggéséből is nyilvánvaló. A zempléni sírban nyugvó tekintélyes férfi sem a szlávokkal vívott harcokban esett el, mint Budinský-Krička véli — ahogy az erdélyi temetőket sem tarthatjuk az Anonymus által elmesélt Tétény-féle hadjárat, illetve más csaták emlékeinek (Popescu, D., Maghiarii. *Istoria României* I. București, 1960. 765–772.), minthogy ezek rendszeresen, állandóan telepített temetők. Nem is értjük, miért van szükség ilyen képtelen magyarázatokra, hiszen a zempléni vár közelségében magányosan elhantolt, gondosan felszerelt és temetett — valóban igen rangos — férfi nem lehet más, mint a vár és a kör-

nyék ura, aki a honfoglalás és Géza, illetve István államalapítása közötti időszakban végezte be életét. (Erre utalnak világosan a sír leleteinek a tágabb környékről származó párhuzamai is.) Életkora a cseh-szlávok kutatók megállapítása szerint 20–40 év között volt (adultus kor), de annak inkább alsó, mint felső határához állt közel. Az időszakban elhalálozott Álmos fejedelem sírja már csak ezért sem lehet, s kételkedéssel kell fogadnunk az eredetét megmásító utólagos kormeghatározást, amelyet Fettich elmélete érdekében végeztetett.

A zempléni sír jelentőségét nem érezzük vitathatónak, sőt még a köréje szőtt legendának is megvan a tanulsága. Intő példának kell szolgálnia valamennyiünk számára, hogy a kutatót minden lelet feldolgozása feyelemre kötelezi, s a tárgyakat úgy kell vallomásra bírnia, hogy abból valóban történelem legyen.

Dr. Bartha Antal kandidátus hozzászólása:

Szokatlanul találom Fettich Nándor monográfiájában publikált sírrajzot. Hazai régészeti művekben kialakult egy nemzetközileg is elismert, helyesnek tartott dokumentálás. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy szerzőnk a magyar régészek azon nemzedékéhez tartozik, amely igen sokat tett a precíz dokumentálás módszereinek kialakításában. A régészeti bizonyíték elengedhetetlen feltétele a feltáráskor a sírban talált állapot rögzítése rajzban és „in situ” fényképen.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy Fettich Nándor ezúttal mellőzte gondolatmenete bizonyításának a fontos, mondhatnám szinte nélkülözhetetlen kellékét. A sírrajzon a kipontozott csontváz bizonytalan, elmosódott. Nem látom bizonyítottnak a sír kibontásakor feltárolt, „in situ” állapotot. Nem jutottam nyitjára annak, hogy a kérdéses sírrajz milyen megfigyelés alapján készült. Benyomásom szerint ez egy rekonstrukció. A kérdés most már az, hogy emlékezet után készült-e, avagy pedig létezik-e az eredeti állapotot bizonyító sírrajz? Ezt a kérdést eldönteni nem sikerült, mert a szerző nem emlékezik meg művében a kérdéses dokumentum készülésétől eljárásairól.

Ennyi kétség után — egyéb kifogásokról nem is szólva — nem tudom Fettich Nándor tézisést elfogadni a kérdéses temetkezés és az Álmos monda azonosításáról, illetve, hogy a zempléni sírban talált leletek azonosak volnának Álmos vezér maradványaival.

Nem világosak előttem azok az indokok sem, amelyek alapján szerzőnk az előttünk levő monográfiájában a honfoglalás kori magyar fémművesség motívumainak kialakulását a honfoglalás utáni korra teszi. Egy ilyen megállapítás igen nagy jelentőséggel bírna, de hogy az elfogadhatóvá váljék, szükségesnek vélem az összes eddigi kutatások, ide értve Fettich Nándor előző eredményeinek is a bírálatát. Jelenlegi állapotában a kérdéses megállapítás enyhén szólva — csak csodálkozást vált ki. Egy hozzászólás keretei nem alkalmasak arra, hogy Fettich Nándor új elképzelésével szemben felsorakoztassam az ellenérveket. Csupán utalni szeretnék arra, hogy a kelet-európai sztyeppén fellelhető párhuzamok a honfoglalás kori magyar fémművességnek a forrásait, motívumainak, technikai eljárásainak komponenseit láttatják. S ezt tagadni — megítélésem szerint — csak igen vakmerő állításokkal lehet. Vakmerőséggel azonban sokra nem mehetünk, mert vagy léteznek az eddigi következtetések alapjául szolgáló tudományos kritériumok, vagy nem. Ha ezek a kérdéses kritériumok nem kielégítőek, akkor ezt be kell bizonyítani, bár megjegyzem, hogy ilyen bizonyítás során Fettich Nándor igen komoly akadályokkal találja majd szemben magát. Természetesen nem tagadom, hogy elképzeléseink módosulhatnak, sőt egészen bizonyosan módosulnak majd, de csak az eddigi kutatások által, a már változt kelet-európai történeti környezetben belül, ahol honfoglalás kori fémművességünk bölcsője ringott.

Összegezve a mondottakat: szerzőnk bizonyítási eljárása nem elégíti ki a régészettudomány követelményeit, nem tudja bizonyítani a zempléni sírban eltemetett személy és Álmos azonosságát. A honfoglalás kori fémmű-

vességünk kialakulásáról vallott új keletű felfogása — szerényen szólva — megalapozatlan.

Dr. Bóna István kandidátus hozzászólása:

A zempléni sírleletet már 1959-ben alkalmam volt eredetiben látni. Soha nem tartottam fejedelmi leletnek, legkevésbé nagyfejedelem sírjának.

Az ásató leírásaiból nem teljesen világos számomra a 4. halom eredetével és korával kapcsolatos bizonytalanság — az a bizonytalanság, amely Fettich Nándor számára regényes feltevésekre adott lehetőséget. A halomban — s nem csak ebbe, hanem más környező halmokba, pl. a 2. számúba is — ugyanis római császárkori hamvasztási sírok voltak beleásva, sőt maga a 4. halom egy császárkori hamvasztási temetőben fekszik. Szerintem mindez arra utal, hogy a halom őskori eredetű. A római korban ráterjedt az urnatemető, a magyar nemzetségszűk sírját pedig egyszerűen beleásták.

A császárkori urna-, illetve szórtamvasztási temető időrendi helyzete V. Budinsky-Krička több előzetes beszámolója alapján teljesen megnyugtató. A 2. és 4. halmokból említett noricum-i fibula, római T-fibula, Traianus denárja, a bemutatott fegyverek és jellegzetes urnaformák vitathatatlanul és egyértelműen római császárkori kelto-dák és vandál temetkezésekre utalnak. A római kori temetőtől indokolatlanul tehát elválasztani azt a 11 sírt, amely a lapos halom földjében fektet. Azzal a kalandos feltevessel pedig, hogy ez a 11 ember a IX. században Álmos temetésekor legyilkolt szláv sírásó lenne, akiket őseik kelto-dák módjára és mellékleteivel temettek el (a magyarok?) a legyilkolt fejedelem kíséreteként, nem is lehet vitába szállni.

Annál határozottabban állást kell foglalnom a Fettich Nándor műveiben egyre gyakoribbá váló önkényes kormeghatározásokkal kapcsolatban, mivel ezek a régészettudomány másfél évszázados alapjait, mondhatnám áhécéjét vitatják. Mindaddig nyugodtan építhetünk arra a nemzedékek megfigyelésén megszilárdult tényre, hogy ha egy sírban kelta vagy római kori mellékletű együtes van, akkor az a sír kelta vagy római kori. Fettich újabb munkáiból azonban egymás után értesülünk az V. századi „mojgrádi fejedelmi kincsben” megőrzött rézkori (bodrogresztúri) „tárgyi hagyatékrol”, a Pilismaróton „kelta őseik” mellékleteivel eltemetett avarokról, amelyekhez most Zemplénben a „kelto-dák” őseik módján eltemetett, felszerelt és legyilkolt(?) IX. századi szlávok csatlakoznak. E feltevések semmivel nem indokolhatók és semmivel alá nem támaszthatók.

Ami a zempléni sír fő halottját illeti, mindenben csatlakozom a László Gyula és Dienes István által részletesen kifejtettekhez. Nem tartom tehát a magyarok által emelt halomsírnak, nem hiszek a körülötte leölt és eltemetett szláv rabszolgákban, nem találtam adatokat és bizonyítékokat arra, hogy a halottat meggyilkolták, hogy a koporsóban megfordították, hogy a fejét levágták volna, arra sem, hogy kövér és öreg volt. A tudományos objektivitással ellentétesen tartom azt a Fettichtől készített „sírrajzot”, amely mindezen elképzeléseket határozott vonalakkal belerajzolja az eredeti sírrajzba.

A mellékletek alapján a halottat nem tartom fejedelemnek, még csak törzsfőnek sem. Nem tudok vitába szállni azzal az egyedülálló feltevessel, hogy a mellékletek azért nem fejedelmiek, mert egytől egyig kicsérlették őket. Ezen az alapon ugyanis bármely tetszőleges sírt, bármely történeti személyiséggel azonosítani lehetne.

A fentiek alapján nem vitatkozhatom azzal a kalandregénybe kívánczó rémtörténettel sem, amellyel Fettich a régészeti, nyelvészeti és történeti tényeken erőszakot téve, elméletét alátámasztani kívánja.

A zempléni sír szabályja és a bécsi szablya között — azonkívül, hogy mindkettő szablya — semmiféle szorosabb összefüggést nem látok. Nem titkolhatom azonban, hogy viszont összefüggést látok a jelen monográfia és a szerző közel negyedszázada frott, de mindeddig kiadatlan könyve: a bécsi ún. Nagy Károly-kard technikai és művészeti elemzésének szentelt munkája között. A bécsi szablyáról írott Fettich-féle monográfia létezése

ismert volt magyar régész körök előtt már jóval a zempléni sír előkerülése előtt is. Nagyon különös alkalomnak vélem a régi monográfia elhelyezését a zempléni sírről írott kötetben, azzal a meglepő ürüggyel, hogy tulajdonképpen a bécsi szablya volt a zempléni halott „igazi” kardja, csak hogy bűnös kezek nem átalították tulajdonosától elrabolni és a sírban talált hitvány „másolattal” helyettesíteni. Ez azonban végső soron a könyv szerkesztőjére tartozik.

Részemről csak egyetlen megjegyzést fűznék hozzá. A régészettudomány nem állt meg akkor, amikor a szerző a bécsi szablyáról írott sorait befejezte. A lényegében változatlan szöveggel bedolgozott bécsi szablya-monográfiában ugyanis a szerző kizárólag régi keleti összehasonlító anyaggal dolgozik. Nem ismeri a szablya 1957–59-ben Zmejszkben (3;9. és 14. katakomba) kiást s valamennyi eddigi közt legjobb és legközelebbi párhuzamait sem, amelyeket pedig több ízben s mindig hozzáférhető helyen közöltek. Annál sajnálatosabb ez, mivel a zmejszki szablyákat publikáló Kuznyecov részletesen hivatkozik a bécsi szablyára, Hampel és Tóth Zoltán munkáira.

Összefoglalva: Teljes mértékben osztom azt a vita során kialakult nézetet, hogy Fettich Nándornak a zempléni sírről írott munkája a XIX. század első felének lelkesen romantikus, a régészeti, nyelvészeti és történeti kérdésekben azonban kritikátlan elképzelése, tehát nem felel meg a modern tudományosság kívánalmainak.

Dr. Györffy György kandidátus hozzászólása:

Fettich Nándor egy történeti kérdés megválaszolására vállalkozott a történettudomány forráskritikai módszerének ismerete nélkül és eredményeinek mellőzésével. Mint egy más tudomány szakma — a régészet — művelője, megelégedett azzal, hogy régészeti megfontolások alapján kinyilvánítsa Anonymus gestájának szavahihetőségét (— hasonlóképpen nyelvészekhez, akik Anonymus személy- és helyneveinek megfelfejthetősége vagy fellelhetősége alapján nyilvánítják a forrás történeti mondánivalóságát hitelesnek, avagy hasonlóan hadtörténészekhez, akik a honfoglalás Anonymus által adott katonaföldrajzi képének logikus volta alapján nyilvánítják a forrást abszolút hitelűnek). A krónikák egy évszázados irodalomtörténeti és forráskritikai kutatása sokban tisztázta azok irodalomtörténeti helyét, társadalomtörténeti mondánivalóságát és egyes részeinek forrásértékét; ezeknek az eredményeknek a figyelembevétele nélkül korszerű történettudományi igényű munkát írni nem lehet.

Fettich Nándor munkája e tekintetben a 100 év előtti tudományos színvonalon áll. Szabó Károly volt az utolsó komoly történész, aki Anonymus, és tegyük hozzá, emellett, a Csíki székely krónika hitelességében nem kételkedett. F. N. lényegében ugyancsak Anonymus szavahihetőségét vallja, olyan részletekben is, mint pl. Álmos külsejének leírása — amelyről pedig tudjuk, hogy irodalmi sablon —, a vérszerződés pontjai kérdésében, mely pedig 1200 körüli társadalmi és politikai igényeket tükröz és egyebekben, ugyanakkor mégsem következetes, mert azokat a krónikarészleteket, amelyek nem támogatják elméletét, mellőzi.

A zempléni sír Álmossal való azonosításának alapja bővebb krónikáink azon megjegyzése, hogy a honfoglalás után „Álmost Erdélyben megölték”. Ez a mondat a XI. században készült régi Gestára vezethető vissza és így hitelt érdemel. Fettich elfogadja a mondatból azt, hogy Álmost megölték, de nem fogadja el azt, hogy ez Erdélyben történt, ill. nyakatekert magyarázatokkal próbálja elhitetni, hogy Erdélyben nem Erdélyt kell érteni, hanem lehet Zemplént is. A 100 000-et meghaladó Árpád-kori helynévanyag ismeretében kijelenthetem, hogy soha nem nevezték Magyarországot más részét Erdélynek, csak Erdélyt. Az ősgesta után 150 évvel később, 1200 körül írta Anonymus regényes Gestáját. Ez másként adja elő az eseményeket. Szerinte a honfoglalás után Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt. Anonymus tehát egy szót sem szól megölésről, de a halálesetét sem

Zemplénnél jelöli meg. Ha tehát Anonymus szövegének megadjuk a Fettich által neki tulajdonított hitelt, ebből egyáltalán nem következik Álmos zempléni megölése, sőt egészen más következik. Anonymus műve 13. fejezetében elmondja, hogy a honfoglaló magyarok Ungvár ispánját, Laborcot, amint Zemplén vár felé menekült, egy folyónál megölték és felakasztották; ezért a folyót Laborcnak nevezték el. Zemplén vár pedig ott fekszik, ahol a Laborc a Bodrogra ömlik. Ha tehát Fettich következetesen értékelte volna a forrást, arra az eredményre kellett volna jussón, hogy a honfoglalás korában Salán bolgár vezér ispánja, Laborc halt meg erőszakos halállal Zemplénben. Ezzel a lelet forrásszerűbb történeti magyarázatot kapott volna. Anonymus forrásértéke azonban ilyen megnyugtatóbb magyarázatot sem enged meg. Anonymus a Gestában szereplő ellenséges vezéralakokat általában maga konstruálta, többnyire helynevekből, mint pl. Zobor, Glád és Gyalu. Az egykorú hiteles forrásokban ismert honfoglalás kori ellenfelek (pl. Bratslav, Szvatopluk, Mojmir, Simeon) közül egy sem szerepel Anonymus művében.

Összefoglalva: Fettich feltevése a forrásokkal szöges ellentétben áll; a munka módszertanilag egy évszázad előtti történész szinten mozog, s így nem tartom alkalmasnak arra, hogy a magyar történettudományt külföldi kiadványban képviselje.

Dr. L. Kovrig Ilona kandidátus hozzászólása:

Az ásatási feljegyzések, és a helyszínen készült rajzok (Budinsky-Krička professzor munkája) alapján a zempléni honfoglalás kori sírről, annak halottjáról olyan messzemenő történeti következtetéseket levonni, mint a jelen munkában történik, igen veszélyes és nem célravezető kísérlet. A szerzőnek az a törekvése, hogy hipotéziseit mint megcáfolhatatlan eredményeket valószínűsítse, sajnos, teljesen elmosza könyvében a biztos, a valószínű és a feltehető közötti határokat. Így kétségtelenül igen jó meglátások és következtetések sikkadnak el a göresösen összefonódott hipotézisek rengetegében, amit nem old fel a zárófejezet 2. bekezdésében az a néhány mondat sem, ahol a szerző más megoldás lehetőségét is elismeri, mint az általa kidolgozottat.

Teóriájának alaptételét, a hasra fektetve való koporsóba helyezést és a fejlevágást sem a leleteknek a sírban való elhelyezkedéséből levont következtetések, sem az igen minimális antropológiai anyag nem támasztja kellően alá, ezért a XXIII. táblán közölt rajz nem fogadható el hitelesnek.

A halott korát, a szerző egyik fontos bizonyító érvét illetően az ellentmondások sorával találkozunk. Budinsky-Krička professzor a kéziratban mint idős egyénnel számol vele, néhány oldallal előbb dr. Chochoł antropológus adultus, vagy talán még fiatalabb korban elhunyt individuumnak határozza meg, Fettich öregembernek, míg az Archaeologické Rozhledy-ben történő közlésben inkább fiatalabb, mint idősebb felnőttől esik szó. Ezek után egyáltalán nem meggyőző, hogy a XXIV. fejezetben a zempléni fejedelem Álmossal történő azonosítása bizonyítékaul ez a — sajnos — vizsgálat céljára minimális és jelentéktelen antropológiai anyag első helyen szerepel, így: „Übereinstimmung des anthropologischen Materials mit der Beschreibung Almos' bei Anonymus.”

Ugyanilyen erőltetett pl. az a feltevés is, hogy a 4. számú halom feltárásánál talált császárkori égetésszerű temetkezésekben 11. a honfoglalás kori fejedelem eltemetésével kapcsolatban lemeszárolt és másodlagos mellékletekkel (a szerző szerint a szlávokra jellemző archaizáló szokással) eltemetett szlávot kell látnunk.

Dr. Oroszlán Zoltán egyetemi tanár hozzászólása:

Az elhangzott vélemények igazolták, mennyire szűkeség volt ennek a megbeszélésnek összehívása. Természetesen szépséghibája, hogy az, akinek munkájáról szó van, nem jelent meg az értekezésben, hogy leg-

alább magyarázatokat adna meg nem alapozott feltevéseire. Ha a munka Fettich elképzeléseivel megjelennék, s az külföldi, a magyar honfoglalás kérdéseivel csak meg-
lehető módon is ismerős kutató kezébe kerülne, méltán kérdezhetné, hol volt a műről a magyar régészek véleménye, hogy az ilyen formában megjelenhetett. Én nem olvastam a munkát, de jelenlevő kollégáink véleménye szerint — akik olvasták, és kutatási területük is egyezik azzal a körrel, melybe Fettich műve beletartozik — a mű koncepciója alapvetően hibás, hipotézisei meg nem alapozottak, tehát tarthatatlanok, s a munka nem volna

méltó a magyar régészet külföldi hírnevéhez, melynek megalapozásához Fettich korábbi művei is hozzájárultak. Föltétlenül szükséges, hogy az itt kialakult vélemények eljussanak ahhoz az intézményhez, mely azt kiadni szándékozik. Ne mondhassa senki külföldi kutató, hogy a magyar régészet véleményezés nélkül tűri, hogy az ilyen, tisztán hipotetikus munka megjelenjék s ezzel a magyar régészetnek fáradságos munkával megalapozott szintje a külföldi kutatók szemében és elismerésében értécsökkenést szenvedjen. A véleményeket össze kell foglalni s el kell juttatni illetékes helyre.

AZ V. SZÁZADI ÉS AZ AVARKORI RÉGÉSZETI ANYAG LYUKKARTONRA ALKALMAZOTT KÓDRENDSZERE

Nemzetközi régészeti közleményekben évek óta mind gyakrabban találkozunk az egyes korszakok régészeti anyagának kódrendszerű közlésével és feldolgozásával. Arra is van példa, hogy egy nagyobb földrajzi egység és régészeti korszak, egyik központi jelentőségű anyagcsoportját kódszisztémával vizsgálták és közvetlenül az anyagfelvételi lyukkartonon publikálták.¹

De számos esetben kódrendszerű lyukkarton képezi a feldolgozás alapját, ha ez magában a közlésben nem is észlelhető. Ezzel a rendszerrel magyarországi anyagot is dolgoztak már fel, sőt magyarországi anyag alapján dolgozták ki legutóbb az alsópaleolit kavicskultúra kódját.²

Az anyagfelvételnek és az anyagfeldolgozásnak ez a módja a gazdasági életben már régen tért hódított. Általános vélemény szerint több mint 5000 egységet tartalmazó adatkomplexusok esetében a világos áttekintést már csak a lyukkártyaszisztéma biztosítja, ezért egyes szaktudósok személyi cédularendszerüket is egyre inkább a decimális, vagy egyéb kódrendszeren alapuló lyukkartonrendszerre építik.

Az elmúlt két évtized régészeti tevékenysége arra irányult, hogy az egyes korszakokról meglevő ismereteket újabb adatokkal egészítsék ki; a tárgyakról gyűjtött tradicionális információk mellett újakat is igyekezzenek adni; s a kettő összegezéséből új kutatási alapot teremtsenek. Fokozódott az ásatási tevékenység, és megkezdődött az egyes régészeti korszakok teljes leletanyagának összegyűjtése és rendszerezése. A régészeti intézmények raktáraiban összegyűlt adatanyag mennyisége az eddigiek többszörösére emelkedett. Az egyre növekvő adathalmaz most már azzal a veszéllyel fenyegeti a szakma művelőit, hogy egyes témák feldolgozásához, vagy egy-egy korszak történetének megírásához rendelkezésre álló anyagot nem képesek áttekinteni, s még kevésbé rendszerezni. Így ahelyett, hogy a megsokszorozódott ismeretek birtokában világosabb és gazdagabb történeti képet lehetne rajzolni, a megnövekedett anyaggal való birkózás annyi időt és energiát kíván a kutatótól, hogy az nemegyszer nincs arányban az anyagból kitűnő tudományos eredményekkel. Példának hozom fel az avar kort. Magyarországon eddig, részben vagy egészben feltártak több mint 1000 avar temetőt. A sírok számát 35 000-re becsülik, síronként átlag 8–10 tárgy van. Tehát, aki csak egy-egy avar tárgytípus kronológiai és területi elterjedésére kíváncsi, vagy egy temetőt kíván feldolgozni, több százezer adatot kell különféle módon csoportosítani. Mindezeket az adatokat többféle módszerrel regisztrált és több helyen őrzött közlésekből (publikációk, raktárak, adattárak, jegyzőkönyvek) kell összegyűjtenie. Ezt az utat minden kutatónak meg kell tennie, szinte minden új téma esetében ismételt. Ugyanez vonatkozik minden más régészeti korszakra is, és még inkább vonatkozik fog minden — eredményes feltárómunkát hátrahagyó — esztendő után.

Nyilvánvaló, hogy ez a már ma is nehéz, sok korszak esetében nyomasztó helyzet éveken belül elkerülhetetlenné teszi eddigi anyagnyilvántartási és dokumentációs rendszerünknek olyan átszervezését, hogy az *egységesen*

tárolt adattömeg gyorsan és biztosan kezelhető legyen és mindazokra a kérdésekre megadja a választ és összege-zést, amelyek a feldolgozás alapját képezik.

Úgy látjuk, hogy a kódrendszerű feldolgozó lyukkarton rendelkezik mindazokkal az előnyökkel, amelyet a pontos adatszolgáltatástól elvárunk és ezért jól beválhat a régészetben.

A típuskód elkészítése nem kevés időt igényel, s a tárgyi anyagnak lyukszegélykartonra történő felvitele sem ad kevesebb munkát a szokványos anyagkarton elkészítésénél. Egyöntetűsége, gyors és biztos kezelési módja azonban kárpótol a beléfkettetett munkáért. A kódrendszer kidolgozása révén elkerülhető, hogy jelentős adatok kimaradjanak, vagy a leíró bizonytalansága miatt elsikkadjanak, vagy, hogy a szakmai gyakorlat hiánya hagyjon nyomot a tárgy adatainak felvételében. A kódszisztéma előnye az is, hogy minden tárgyról ugyanazon szempontok szerinti ismereteket regisztrál s így az összehasonlításnak megteremtí reális alapját. A lyukszegélykartonra felvett tárgyakról szinte percek alatt juthatunk olyan kapcsolatok és összefüggések szám-szerű adataihoz, amelyeket tradicionális anyagleíró kartonjainkról csak hosszadalmas — számos hibaforrást rejtő — munkával tudunk összerakni.

Kódrendszerünket két korszakra kíséreltük meg kidolgozni:

1. az V. századra, pontosabban a 375–520 közötti időszakra,

2. az avarkorra.

Mielőtt közölnénk magát a rendszert és ismertet-nénk típuskódunkat, az alábbi megjegyzést kívánjuk előreboocsátani. A kísérletképpen kidolgozott kódrendszer egy kutató elképzelését tükrözi. Lehetséges, sőt valószínű, hogy abban a hasonló szakterületen dolgozók javítani és helyesbíteni valót találnak, vagy bővíteni szeretnék. Közreműködésüket a szerző örömmel veszi.

Szisztémánk ismertetését a lyukkartonrendszer abe-jénél kezdjük. Szükségesnek tartjuk ezt, mivel rövid idővel ezelőtt magunk sem ismertük e rendszer lényegét, s tudjuk, általában régészeink sem ismerik. Először tehát bemutatjuk az általunk használt lyukkartont (1. kép). Kartonunk A–Y-ig terjedő 24 betűjeles lyukcsoportot tartalmaz. A minden betűcsoportban elhelyezett 8 lyuk, 10-számjeggyel jelölhető információ tárolására alkalmas. A felvett adatokat e célra szolgáló lyukasztóval kell a lyukkartonra lyukasztani és egyidejűleg írással a karton tükrére rögzíteni. Az 1, 2, 4, 7 számokat a belső, a 3(1+2), 5(1+4), 6(2+4), 9(2+7) számokat a külső lyuksor lyukasztásával ábrázoljuk. Végül a 0 jegyet a 4+7 lyukat (külső) lyukasztásával visszük kartonra (2. kép).

Két összekapcsolt betűcsoport —AB— együtt 99, az ABC, 999 információ tárolására alkalmas. Gyakorlatilag tehát az általunk használt lyukkartonon végtelen számú adat tárolható.

Kódszisztémánk alapját a lyukkarton jellege határozza meg, amelynek alapja a következő. A lyukkarton, a kód szabályai szerint *egyetlen* elemi, tovább már nem bontható tárgy összes rendelkezésünkre álló adatát tar-

¹ *Christophe, J. — Deshayes, J., Index de L'outil-lage. Outils en metal de l'age du bronze des Balkans a L'Indus. (Paris 1964.)*

² *Vértes L., Typology of the Buda Industry a Pebble-Tool Industry from the Hungarian Lower Paleolithic. Quaternaria 7 (Roma 1965) 185–195.*

Természetesen az utóbbi három esetben az illető sír minden egyes tárgykartonján lyukasztjuk ezeket a speciális megfigyeléseket.

I.

1. Az *ABC* kockákban lyukasztott 0—999-ig tartó számok a lelőhelyek névsorát tartalmazzák, lehetőleg betűrendben.
2. A következő *D*, 10 egységnyi csoportja — a lelőhelyek területi besorolására szolgál a következő rendszer szerint. (A besorolás kialakításánál figyelembe vettük a korszak sajátos topográfiai szempontjait.)
 0. bizonytalan (nincs megjelölve)
 1. Pannónia inferior
 2. Pannónia superior
 3. Dunától (Pannónia és Noricumtól) északra
 4. Duna—Tisza köze
 5. Magyar Középhegység vidéke
 6. Felső-Tisza vidék
 7. Tiszántúl
 8. Dácia
 9. Noricum
3. *E* csoport az etnikumra vonatkozó meghatározásokat rögzíti.
 0. bizonytalan
 1. őslakosság, provinciális
 2. őslakosság, barbaricum
 3. hun
 4. alán
 5. keleti gót
 9. egyéb
4. Az *F* csoport a kronológiai adatok tárolására szolgál.
 0. bizonytalan
 1. 375 — a tartomány feladásáig
 2. Valéria átadásától Attila haláláig
 3. 454-től a keleti gótok kivonulásáig
 4. 500 ± 20 év
5. *G* az anyag előkerülésének módja.
 0. bizonytalan
 1. temető
 2. magányos sír
 3. telep
 4. kincslelet
 5. felszíni lelet, szórvány
 9. egyéb
6. *HJK* egységünk a temetőknek az ásató által megjelölt sírszámait tartalmazza.
7. Az *LM* 99 egységű csoport, a temetkezési formákat rögzíti az eddigi megfigyelések alapján. Az alábbiakban 12 féle lehetőséget sorolunk fel; amennyiben új temetkezési formák, variációk merülnének fel, automatikusan a soron következő számokat foglalják el.
 0. bizonytalan, de csontvázas
 1. aknasír
 2. aknasír, koporsós
 3. aknasír, fülkével
 4. aknasír, fakonstrukcióval
 5. téglasír
 6. padmalyos sír
 7. halomsír, csontvázas
 8. bizonytalan, de hamvasztásos
 9. szórthamvas
 10. urnatemetkezés
 99. egyéb

³ A tárgylista, és a jellegcsoportok összeállítása közben sok nehézséget okozott, hogy e korszakoknak nincs kidolgozott nomenklatúrájuk. A régészetnek s ezen

8. Az *N* csoportban a sírok tájolása szerepel, az első irány a fej helyzetét jelöli. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a tájolásnak ez a pontossága elegendő. A fok megjelölését — speciális kutatás esetére — a karton szöveges részében adjuk meg.

0. bizonytalan

1. Ny—K
2. K—Ny
3. ÉNy—DK
4. ÉK—DNy
5. É—D
6. D—É
7. ÉK—DNy
8. DNy—ÉK
9. egyéb

9. A *O* csoportban tároljuk az eltemetett nemét a következő felosztásban.

0. bizonytalan

1. férfi
2. nő
3. gyermek
9. egyéb

Az életkori adatok — amennyiben ilyenek rendelkezésünkre állnak — ismét szövegszerűen szerepelnek, és speciális kutatás esetén ezekből kell értékelni.

10. A *P* csoport a váz helyzetét határozza meg.

0. bizonytalan

1. hanyatt fekvő
2. hanyatt fekvő, karok medencére hajlítva
3. hanyatt fekvő, jobb kar medencére hajlítva
4. hanyatt fekvő, bal kar medencére hajlítva
5. hason fekvő
6. ülő helyzetben eltemetett
7. zsugorított
9. egyéb

II.

Kartonunk tulajdonképpeni címét — a tárgy nevét — tartalmazza a

11. csoport *QR* 99 egysége. Az eddigi irodalom áttekintésével 69 tárgytípust soroltunk fel, de bővítésre itt is van lehetőség. Temetőinkben előfordulnak lelet nélküli sírok is. Ezek a régészeti értékelés szempontjából éppúgy számításba veendőek, mint a mellékletekkel ellátottak. (Ugyanígy elképzelhető, hogy egy telepen ház, vagy gödör kerül feltárássra leletanyag nélkül.) Az ilyen esetben kódunk *QR* csoportjába az 0 számot („tárgy nincs”) lyukasztjuk. Így elérjük azt, hogy bár tárgyanként állítottuk fel kartonrendszerünket, az egyes lelőhelyek anyagát összerakva, a lelet nélküli sírokra, illetve objektumokra is kapunk adatokat. Itt jegyezzük meg, amennyiben egy egységben (sírban) több teljesen egyforma tárgy van, csak egy kartont készítünk, s a darabszámot a szövegrészben a tárgy neve mellett tüntetjük fel. Mielőtt tárgylistánkat adnánk, szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy ebben a csoportban csupán a tárgyfajtaikat rögzítettük, közelebbi jellegére vonatkozó információkat a következő csoportunk adja.³

A tárgylistát az áttekinthetőség kedvéért az alábbi csoportosításban adjuk.

- 1—27 viseleti tárgyak, ékszerek
 - 28—45 fegyver
 - 46—67 használati és munkaeszközök
 - 68—77 edény
 - 78—84 lószerszám
 - 85—97 rítushoz tartozó tárgyak
- Minden csoportnál marad bővítésre 3—5 számjegy.

0. tárgy nincs

belül a magyar régészetnek is elsőrendű feladata az egyes régészeti korszakok nomenklatúrájának összeállítása.

1. fülbevaló	13. egytagú csat
2. fésű	14. csuklós csat
3. gyöngy	15. veret
4. fejdísz	16. nagyszíjvég
5. tű	17. kisszíjvég
6. hajtű	18. gomb
7. fibula	19. torques
8. gyűrű	20. diadém
9. karkötő	21. nyakék
10. csüngő	22. karika
11. tükrő	23. szalag
12. csat	24–27. (tartalék számok)

fegyver

28. íjvégerősítő lemez	36. törtokveret
29. tegezveret	37. pajzsdudor
30. nyílhegy	38. pajzsfogó
31. kard	39. lándzsa
32. szablya	40. páncél
33. kardtokveret	41. díszíj
34. kardmarkolatveret	42. kardmarkolatgomb
35. tör	43–45.

használati és munkaeszközök

46. kés	54. csiholókö
47. balta	55. kova
48. fejsze	56. piperekészlet
49. csákány	57. fűrő
50. üllő	58. orsógomb
51. harapófogó	59. ládikaveret
52. kalapács	60–67.
53. csiholóvas	

edény

68. edény	72. vödör (veret)
69. korsó	73. serleg
70. pohár	74. hombár
71. palack	75–77.

lószerszám

78. lószerszámveret	80. zabla
79. kengyel	81–84.

rítus

85. bulla, pectoral	91. koporsókapocs
86. érem	92. kardmarkolatgomb
87. amulett	93–97.
88. csengő	98. töredék
89. üst	99. egyéb
90. koporsószeg	

12. *STU* 999 egységű csoport írja le a lelet közelebbi jellegét. Vigyáztunk arra, hogy a jellegsort úgy állítsuk fel, ne forduljon elő, hogy egy tárgy jellegének meghatározásához e csoporton belül két, illetve több számot kelljen használni. Ezért inkább felvettünk komplex és speciális definíciókat is, hogy a koincidenkiákat elkerüljük. Ebben a csoportban is bőségesen marad hely arra, hogy további, új jellegeket és jellegkombinációkat rögzíthessünk.

A 149 információt az áttekinthetőség kedvéért forma, díszítés és szín alcsoportokba, azon belül ábécé-sorrendben rendeztük.

A *forma* csoport első részébe a sík és térformákat soroltuk: 1–34-ig. A második rész a tárgyak leírásánál általánosan használt jelzőket tartalmazza: 125–180-ig a tárgyak díszítéséből adódó jellegmeghatározásokat. 181–185-ig azokat a jellegzetes színfajtaikat vettük fel, amelyek egy tárgyat közelebből meghatároznak, pl. kiöntőcsöves edény *sárga*.

90. ismertető jellege nincs

1. kicsi	20. V alakú
2. nagy	21. négyszetmetszetű
3. keskeny	22. rombuszmetszetű
4. széles	23. háromszögmetszetű
5. lapos	24. kerekmetszetű
6. vastag	25. gömbölyű
7. egyenes	26. nyomott gömb alakú
8. görbe	27. henger alakú
9. négyzet alakú	28. hordó alakú
10. téglalap alakú	29. gúla alakú
11. rombusz alakú	30. kúp alakú
12. trapéz alakú	31. esonkakúp alakú
13. háromszög alakú	32. kettőscsonkakúp alakú (bikonikus)
14. ötszög alakú	33. korong alakú
15. sokszög alakú	34. korong alakú, bordás széllel
16. kerek	35–45. (tartalék szám)
17. ovális	
18. hold alakú	
19. lant alakú	

forma 2. speciális formák (betűrendben)

46. aláhajlított lábú	73. háromkaréjos
47. babérlevél alakú	74. hétgombos
48. balta alakú	75. kampós peckű
49. bot formájú	76. kétélű
50. bőszejű	77. kétélű egyenes
51. Brigetio tip.	78. kétfülű
52. Carnuntum tip.	79. kétsoros
53. cikádaforma	80. kilencgombos
54. csavart henger alakú	81. küllős
55. dinnyemag alakú	82. levél alakú
56. egyélű	83. magas fülű
57. egyélű egyenes	84. megvastagodó végű
58. egyélű görbe	85. muffos végű
59. egyélű vércsatornás	86. nádlevél alakú
60. egygombos	87. négykaréjos
61. egysoros	88. nyitott kör alakú
62. egytagú	89. nyolegombos
63. fecskefark alakú	90. ötgombos
64. felhajlított lábú	91. pajzsos peckű
65. füles	92. púpos hátú
66. gallérpárnás	93. rozetta alakú
67. gyűrűs	94. S alakú
68. hagymafejes	95. szeg alakú
69. háromlű	96. szíjvég formájú
70. háromlű lecsapott sarkú	97. szív alakú
71. háromgombos fél-kör alakú fejjel	98. szűk nyakú
72. háromgombos háromszög alakú fejjel	99. téglala alakú fülű
	100. tokos végű
	101. több tagú
	102. vese alakú
	103–125.

díszítés

126. állatfejes	140. millefiori
127. állatábrázolásos	141. pettyes
128. bordázott	142. pontkörmintás
129. dőltkeresztmintás	143. pikkelymintás
130. fazettált	144. rácsos mintájú
131. fogazásos	145. rovátkolt szélű
132. fonáldíszes	146. sasfejes
133. fonott-sodrott	147. sima felületű
134. gerezdelt	148. szemes
135. gyöngysorral kerezett	149. szemölcsös
136. háromszög alakú mintával díszített	150. tekercselt
137. hornyolt	151. vízszintes csíkozású
138. hullámvonalas	152. zezzugvonalas
139. kígyófejes	153–180.

181. szürke	184. kék
182. sárga	185. fekete
183. barna	999. egyéb

13. A V csoport tartalmazza a tárgy nyersanyagát. Tekintettel arra, hogy e csoportban rendelkezésünkre álló 10 lehetőségnél többel kell számolnunk, külön számmal, a 9-cel jelöljük azokat a ritkábban előforduló nyersanyagokat, amelyeknek pontos meghatározását a karton szövege adja.

0. vas	5. üveg
1. bronz	6. agyag
2. ezüst	7. csont
3. arany	8. kombinált
4. kő	9. egyéb

14. A tárgy technológiáját a W csoport rögzíti.

0. kovácsolt	5. korongolt
1. préselt	6. faragott
2. öntött	7. esztergált
3. csiszolt	8. fűjt
4. kézzel készített	9. egyéb

15. A tárgy finom technikájára vonatkozó megfigyeléseket utolsó csoportunk XY jelöli. Egy tárgyon rendszerint többfajta technikai megmunkálás is előfordul. Ilyenkor a legjellegzetesebbet lyukasztjuk, és a szövegrészben részletezzük megfigyeléseinket. Bóvításra, kombinációkra itt is bőven van lehetőség.

0. díszítés nélküli	10. bordázott
1. ékvágásos	11. pseudogranulált
2. niellós	12. poncolt
3. ékvágásos, niellós	13. rekeszes
4. granulált	14. filigrán
5. zománcozott	15. trassirozott
6. bekarcolt	16. lemezből kivágott
7. besimítot	17. tauschirozott
8. pecsételt	18. áttört
9. vésett	99. egyéb.

*

Munkánk során azt tapasztaltuk, hogy a kódsszisztema alapesortosításának megtartása mellett, minden nagyobb régészeti-történeti korszak számára külön részletkódot kell kidolgozni. A következőkben bemutatjuk annak a kísérletnek az eredményét, amellyel az *avar* kor tárgyi emléanyagát osztályoztuk.

I.

1. ABCD lelőhelyek
2. E a lelőhely területi beosztása
3. F kronológia
4. G a tárgy előfordulásának módja
5. HJK sírszám
6. IM temetkezési forma
7. N a sír tájolása
8. O az eltemetett neve
9. P a csontváz helyzete

II.

10. QR a tárgy neve
11. STU a tárgy közelebbi jellege
12. V a tárgy nyersanyaga
13. W az elkészítés módja
14. XY az előállítás finom technikája

Megmarad tehát az alapesortosítás az V. századi kódhoz hasonló felosztásban. Bővitenünk kellett a lelőhelyek csoportját. A felvett ABCD csoportba belefér országunk összes önálló községe. Problémánk volt, hogy a 2. csoport területi beosztásának adatait megváltoztassuk-e. Tekintettel arra, hogy az eddigi kora avarkori

leletanyagunk szerint Nyugat-Pannónia megszállása csak az avar uralom későbbi szakaszában következett be, indokoltnak láttuk az V. századi felosztás megtartását. Elhagytuk az etnikum-csoportot. Az eltérés természetesen jelentkezik az F. (kronológiai) csoport adatainál, ahol ez a következőképpen módosul:

0. bizonytalan
1. korai avar csoport
2. középső csoport
3. késői csoport

Megmaradtak változatlanul a többi csoportok (az előfordulás módjára és a temetkezésre vonatkozó információk).

A II. tárgykód csoportosítása is változatlan, de az általános tárgytípusok, jellegek és technikák mellett felvettünk az avar korban speciális tárgyakat, jellegeket és technikákat is.

10. QR.

0. nincs tárgy

viselet-ékszer

1. fülbevaló	13. egytagú csat
2. fésű	14. csuklós csat
3. gyöngy	15. övveret
4. boglár	16. nagyszíjvég
5. tű (ruhatű)	17. kisszíjvég
6. hajtű	18. lyukvédő
7. fibula	19. övbújtató
8. gyűrű	20. övforgó
9. karkötő	21. hajszorító
10. csüngő	22. karika
11. tűkör	23. lánc
12. csat	24—27. (tartalék számok)

fegyver

28. íjvégerősítő lemez	36. törtokveret
29. tegezveret	37. pajzsdudor
30. nyílhegy	38. pajzsfogó
31. kard	39. lándzsa
32. szablya	40. kopja
33. kardtokveret	41. láncpáncél
34. kardmarkolatveret	42. pikkelypáncél
35. tőr	43—45.

használati és munkaeszközök

46. kés	57. piperekészlet
47. balta	58. öntőminta
48. fejsze	59. sőtartó
49. franciska	60. tűtartó
50. ácsbárd	61. tű (varró)
51. kapa	62. bogozó
52. nyárs	63. orsógomb
53. sarló	64. botvég — ostor-nyél
54. csiholóvas	65—67.
55. csiholókö	
56. kova	

edény

68. edény	72. vödör (veret)
69. kulacs	73. tömlő (száj)
70. kiöntőcsöves edény	74. tégely
71. palack	75—77.

lószerszám

78. lószerszámveret	81. csikózabla
79. kengyel	82. kengyelgyűrű
80. zabla	83—84.

FÜLBEVALÓ		dm 2,5 .2,5		MAGYAR NEMZETI MÚZEUM LSZ. 64,7,21	
I			II		
ABC	033	MÖZS	QR	01	FÜLBEVALÓ
D	1	PANNONIA INFERIOR	STU	015	SOKSZÖGŰ
E	5	KELETI GÖT	V	2	EZÜST
F	2	VALÉRIA ÁTADÁSÁTÓL ATTILA HALÁLÁIG	W	2	ÖNTÖTT
G	1	TEMETŐ	XY	09	VESETT / PONTKÖR/
HJK	013	13. SÍR	DNY TORZÍTOTT KOPONYA		
LM	01	AKNASÍR			
N	1	NY - K			
O	3	GYERMEK (10-12 ÉV)			
P	1	HANYATFEKVŐ			
A		B		C	
1 2 4 7		1 2 4 7		1 2 4 7	
D		E		F	
2 4 7		1 2 4 7		1 4 7	
G					
2 4 7					

3. kép

ritus

- 85. kereszt
- 86. érem
- 87. amulett
- 88. csengő
- 89. síp
- 90. kettőssíp

- 91. koporsókapocs
- 92. koporsószeg
- 93. tojás
- 94-97.
- 98. töredék
- 99. egyéb

11. STU

0. ismertető jellege nincs

forma 1. sík és térformák, az V. századi kód szerint
(1-45 számok)

forma 2. speciális formák (betűrendben)

- 46. aláhajlított lábú
- 47. álcát formájú
- 48. babérlevél alakú
- 49. bot formájú
- 50. csavart henger alakú
- 51. csillag alakú
- 52. csúcsos végződésű
- 53. dinnyemag alakú
- 54. egyélű
- 55. egyélű egyenes
- 56. egyélű görbe
- 57. egyélű vércsatornás
- 58. egysoros
- 59. egytagú
- 60. felhajlított lábú
- 61. félkör alakú vég-
ződésű

- 62. füles
- 63. gömbovácsüngős nagy
- 64. gömbovácsüngős
kicsi
- 65. gömbös nagy
- 66. gömbös kicsi
- 67. gúla alakban elhe-
lyezett gömbökkel
díszített
- 68. gyűrűs
- 69. hagymafejes
- 70. hasított szárú
- 71. háromélű
- 72. háromélű, lecsapott
sarkú
- 73. háromkaréjos
- 74. háromszög alakú,

félkör formájú ki-
vágással.

- 75. háztető formájú
- 76. hurkos fülű
- 77. kettőspajzs alakú
- 78. kétcakkos
- 79. kétélű
- 80. kétélű egyenes
- 81. kétsoros
- 82. kosaras nagy
- 83. kosaras kicsi
- 84. küllős
- 85. levél alakú
- 86. megvastagodó végű
- 87. muffos végű
- 88. nádlevél alakú
- 89. négykaréjos
- 90. nyolcas formájú
- 91. pajzs alakú
- 92. pajzsos peckű
- 93. patkó alakú
- 94. pikkely alakú
- 95. prizma alakú
gyöngyöcsüngős
- 96. piskóta-propeller
alakú

- 97. púpos hátú
- 98. rojtmintás, három-
karéjos
- 99. rozetta alakú
- 100. S alakú
- 101. szalag formájú
- 102. szeg alakú
- 103. szögletes, félgömb
alakú szegekkel
- 104. szögletes, félkör
alakú kivágással
- 105. szögletes, kivágott
középpel
- 106. szíjvég formájú
- 107. szív alakú
- 108. téglalakú fülű,
benyomott talpú
- 109. téglalakú fülű
egyesen talpú
- 110. téglalakú fülű
kerek talpú
- 111. tokos végű
- 112. több tagú
- 113. vízszintes
végződésű
- 114-125.

díszítés

- 126. állatábrázolás
- 127. állat- és ember-
ábrázolás

- 128. állatküzdelem
- 129. bordázott
- 130. dőltkeresztmintás

131. emberábrázolás
132. fazettált
133. fogazásos
134. fonáldíszes
135. fonatos mintájú
136. gerezdelt
137. griffes
138. gyöngysorral kere-
tezett
139. háromszög alakú
mintával díszített
140. hornyolt
141. hullámvonalas
142. indadíszes
143. kígyófejes
144. kivágott három-
szöggel díszített
145. lapos levélmintás
146. lapos szalagmintás
147. liliomos mintájú
148. madaras
149. medailonos

150. millefiori
151. pávás
152. pontkőrmintás
153. pontsormintás
154. rácsos mintájú
155. rovátkolt szélű
156. sárkányos
157. sima felületű
158. szemes
159. szemölcsös
160. szőlőmintás
161. szűnyoggriffes
162. tamgaszerű nő-
vénydíszítés
163. tekereselt
164. vadkanfejes
165. vízszintes csíkozású
(párhuzamos csíko-
zású)
166. zezugvonalas
167—180.

színek

181. szürke
182. sárga
183. barna
184. kék
185. fekete
999. egyéb

A V., W., XY. csoportok adatai ugyanazok, mint az V. századi kódznál.

A 3. képen közöljük a mözsi (Tolna m.) temető 13. sírjából származó fülbevaló kartonját. Adatai:

I.: 033, 1, 5, 2, 1, 013, 01, 1, 3, 1 II.: 01, 015, 2, 2, 09 DNY.

Abban a reményben adjuk közre első megfogalmazásunkat, hogy ez, a hasonló szakterülettel foglalkozó régészek számára hasznos kiindulópont lesz, és hozzájárul a régészeti leletanyag korszerű feldolgozása alapjainak megteremtéséhez. Közöltük — mint bevezetőnkben hangsúlyoztuk — kódszisztémánkat azért is, mert intézményeinknek, dokumentációs szerveinknek az eddigi nyilvántartási kartonrendszerről előbb-utóbb egy fejlettebb rendszerre kell rátérni. Ennek a feladatnak megoldásához, elindításához remélhetőleg hozzájárulást jelent munkánk.

Salamon Ágnes

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1965

URZEIT

(Nr. 1—23 der Karte)

1. *Andocs—Nagyboldipusztá—Eperfás* (Kom. Somogy, Kr. Tab) (L). Die der Pécelér Kultur zuzuschreibende Siedlung wurde am SW-Rand angegraben (Rettungsgrabung), wobei weitere große Abfallgruben, viel Keramik und Tierknochen zutage kamen. Bedeutend ist eine ergänzbare, große Schüssel mit Röhrenfuß. Aus einer der freigelegten Flächen kam das Grab eines awarenzeitlichen jungen Mädchens zum Vorschein. An der Ausgrabung nahm Árpád Patay (Landwirtschaftliches Museum) teil.

Balázs Draveczky

2. *Bakonyszentkirály—Zöröghegy* (Kom. Veszprém, Kr. Zire) (XLV). 1962—64 kam es am unmittelbar neben dem Fundort liegenden Keselóhegy zur Sondierungsgrabung eines bronzezeitlichen und eines mächtigen früheisenzeitlichen Erdwalles, ferner eines kleinen mittelalterlichen Herrensitzes. In der Fortsetzung dieser Arbeit wurde am Zöröghegy ein ähnlich großer früheisenzeitlicher Erdwall und in einem kleineren, wahrscheinlich mittelalterlichen, gegraben. Der früheisenzeitliche Wall wurde an zwei Stellen durchquert, ohne daß wir bezüglich seiner Konstruktion Angaben gewinnen hätten können. Wir fanden den am dichtesten bewohnten Teil der großen Wohnsiedlung.

Gyula Nováki

3. *Battonya, Sandgrube der LPG¹ „Vörös Október“* (Kom. Békés, Kr. Mezőkovácsháza) (LVI). Die Ausgrabung wurde fortgesetzt, wobei es zur Freilegung von 3 frühbronzezeitlichen Gräbern kam. Sie gehören zum jüngeren Abschnitt der Szőreg—Perjámos-Gruppe, und enthielten neben der üblichen Keramik auch transdanubische, inkrustierte Gefäße; ein Bronzedolch, eine Bronzelanze mit Tülle und ein Knopf aus Goldblech ergänzen den Fund. Die Freilegung des Grabensystems zwischen den einzelnen Gräbern wurde ebenfalls begonnen. Aus diesem kam vermutlich zur Hatvan-Kultur gehörende Keramik und ein Idolfragment zutage. Bei der Ausgrabung war auch das Anthropologische Institut der Szegeder Universität vertreten.

Gyula Gazdapusztai

Biharkeresztes—Ártánd—Nagyfarkasdomb (Kom. Hajdu-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 298.

4. *Bölcske—Vörösgyőr* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (LVI). Am Rand des Lößplateaus am rechten Ufer der Donau wurde die Freilegung einer bronzezeitlichen Wohnsied-

lung begonnen. Die Siedlung beginnt zutiefst mit der Nagyrév-Kultur, worauf die Kisapostag- und die Kultur der inkrustierten Keramik folgen, oben schließt die Vátia-Kultur die Reihe ab. Aus allen Perioden kamen der Fußbodenverputz mehrerer Häuser, Pfostenlöcher, Feuerherde, Reste verkohlter Dachgerüste zutage. Aus der Nagyrév-Schicht haben wir die gut erhaltenen Reste von zwei Körben „in situ“ geborgen. Das Fundmaterial spiegelt sehr anschaulich die Entwicklung des wirtschaftlichen Lebens wider: die ersten Ansiedler lebten nur von Jagd und Fischerei; im jüngeren Abschnitt der Nagyrév-Kultur erscheinen bereits Getreidekörner und Mühlsteine; weiter oben erscheinen immer mehr Kulturpflanzen und schließlich, in der Vátia-Kultur, bereits auch Speichergruben, aus denen vielerlei Getreidekörner gesammelt wurden. Mitarbeiterin war Mária Pető; an der Ausgrabung nahmen Frau István Pál, Árpád Patay und János Regius (Landwirtschaftliches Museum) teil.

Gyula Nováki

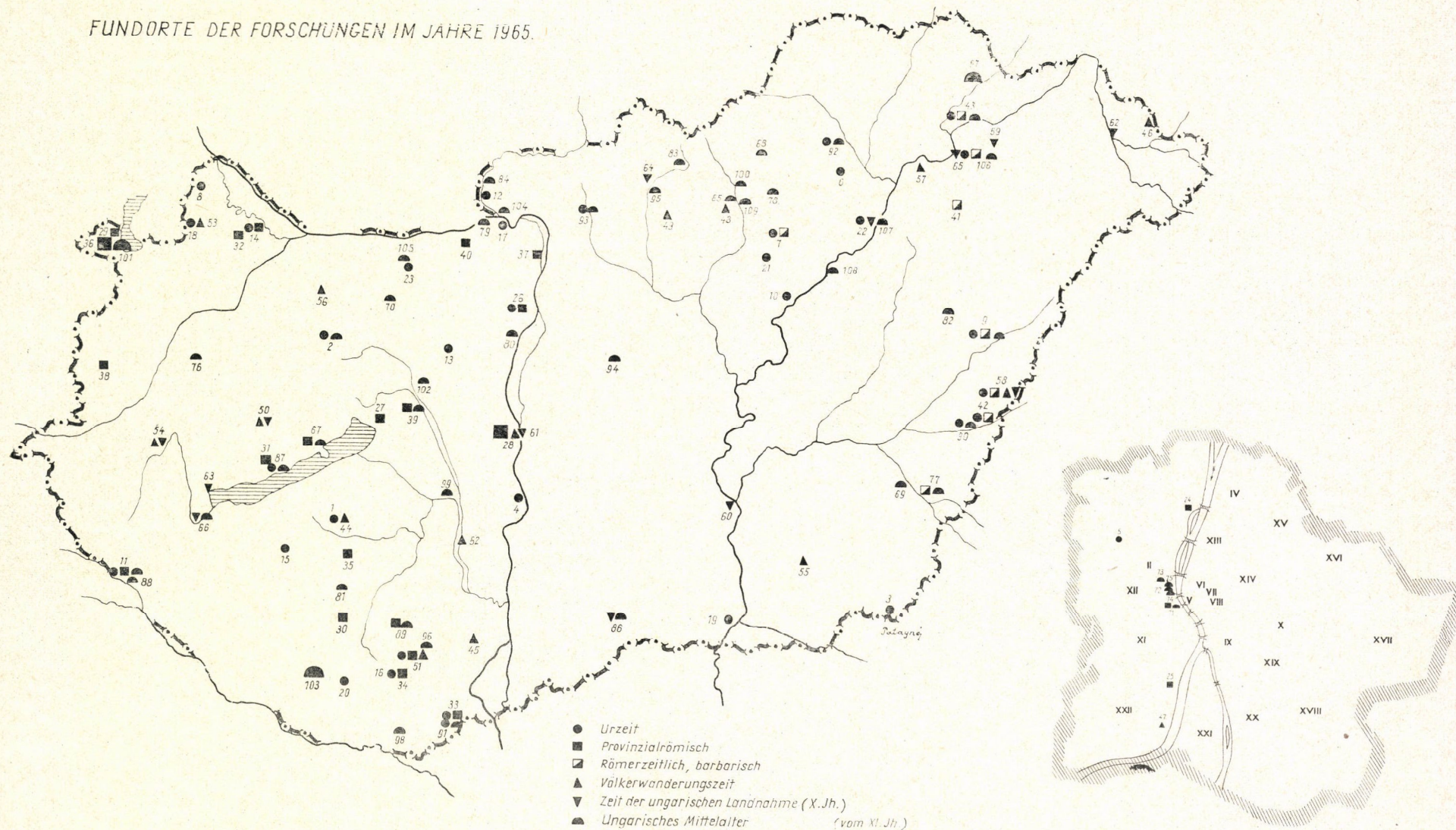
5. *Budapest III., Vöröshadsereg útja* (V). Die Freilegung des urzeitlichen Gräberfeldes, das entlang des Békásmegyer—Vöröshadsereg útja verläuft, wurde fortgesetzt. Auf 310 m² haben wir 41 Gräber freigelegt. 14 von diesen sind frühbronzezeitlich (12 Brandgräber: z. T. Brandschüttungs-, z. T. Urnenbestattungen, 2 Körpergräber), 25 früheisenzeitlich (Brandbestattungen: z. T. Brandschüttungs-, z. T. Urnengräber). Das Alter von zwei Gräbern konnte wegen der nicht charakteristischen Scherben nicht festgestellt werden.

Rózsa K. Schreiber—László Nagy

Budaörs—Kamaraerdő (Kom. Pest, Kr. Buda). S. Seite 294.

6. *Bükkaranyos* (Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). Die Seiten des Erdwalles, der hinter dem einstigen Wirtshaus (heute Försterhaus) von Bükkaranyos liegt, wurden bei Erdarbeiten beschädigt. Hier wurde eine Rettungsgrabung ausgeführt, wobei festgestellt werden konnte, daß das ca. 125 m lange, 80 m breite Plateau zur Früheisenzeit von einem Graben umgeben war. Dieser Graben wurde durchquert; er war ursprünglich 2 m tief. Aus der Füllerde kamen früheisenzeitliche Scherben zutage.

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1965.

Les sites des fouilles de 1965. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites du moyen âge hongrois marqués par un demi-cercle.

Auf dem Hügel selbst war die Ausgrabung auf den Plateaurand beschränkt. Hier fanden wir viele Scherben aus der Früheisenzeit. Einige Gruben waren in den Untergrund vertieft, doch fanden wir keine Hausspuren aus der Früheisenzeit. Doch kam ein aus 42 Bronzegegenständen bestehender Hortfund zutage (31 Lanzen spitzen, 8 Schaftbeile, 2 kleine zweiarimige Pickel). Er gibt das Alter der Siedlung als Halstatt A₂ an.

Neben dem früheisenzeitlichen Fundmaterial kamen aus zwei neolithischen Wohngruben viele Scherben und einige polierte Steinbeile zutage. Das Fundmaterial darf der Bükk-Kultur zugeschrieben werden. Mitarbeiterin: Katalin K. Végh.

Tibor Kemenczei

Esztergom—Burg (Kom. Komárom). S. Seite 301.

7. *Füzesabony—Kettőshalom, Sandgrube Nr. 2* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X). Die neue Freilegung schließt sich nur an einem Punkt an die 1961 freigelegten Profile an, da die Sandbeförderung sehr stark fortgeschritten war. 9 Gräber der Füzesabony-Kultur wurden freigelegt. Sie sind alle nach N—S (bzw. S—N) orientiert; lauter Körpergräber in Hockerstellung mit den üblichen Beigaben. Auch kamen 9 präskythische Gräber zutage, nach W—O orientierte Körpergräber mit ausgestreckten Skeletten (eines in Hockerstellung); die Beigaben sind die üblichen. —Auch zwei frühsarmatische Gräber (Orientierung S—N) wurden freigelegt, mit sehr ärmlichen Beigaben. Der Rand des Gräberfeldes wurde nur in O und NO erreicht.

János Szabó

8. *Hegyeshalom* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Beim Bau der neuen Wohnsiedlung hinter der Iskola utca kamen Gräber mit Skeletten in Hockerstellung zum Vorschein. Die Rettungsgrabung ergab 54 Gräber in einer größtenteils zusammenhängenden Fläche. Sie waren meist nach SO—NW orientiert; ein gewisses System konnte beobachtet werden hinsichtlich der Bestattung nach Geschlechtern und der Anordnung in Reihen. Die Gräber wurden größtenteils noch zur Bronzezeit ausgeraubt; trotzdem fanden wir in etlichen Gräbern Bronzeschmucksachen und viel Keramik. Das Gräberfeld — von dem nur etwa ein Drittel freigelegt wurde, gehört zur Gáva-Kultur.

Rezső Pusztai

9. *Hencida* (Kom. Hajdu-Bihar, Kr. Berettyóújfalu) (VIII). Südlich des Dorfes, auf einem Plateau entlang der nach Bojt führenden Straße, etwa 350 m weit von der Berettyó-Brücke, fand man beim Hauen einen kupferzeitlichen Goldschatz. Er besteht aus 12 Goldplatten, insgesamt 160 gr. Die nächsten Parallelen sind die Goldplatten von Mojgrad, Hatvan und Pusztatvásháza. In der Umgebung fanden wir nichtcharakteristische Keramik aus der Urzeit und der Regierungszeit der Arpaden.

Károly Mesterházy—Gyula Gazdapusztai

Hird (Kom. Baranya, Kr. Pécs). S. Seite 297.

10. *Kisköre-Damm* (Kom. Heves, Kr. Heves) (IV). Am Fundort aus dem ausgehenden Neolithikum wurde die Freilegung der Siedlung auf einem zusammenhängenden Gebiet von etwa 1500 m² fortgesetzt. 17 Körpergräber mit Keramik- und Muschelschmuckbeigaben kamen zutage. Die Keramik entspricht der spätesten Keramik der Siedlung. 4 Gräber ohne Beigaben (Hockerstellung) gehören vermutlich zum frühen Niveau der Siedlung. Drei Haustypen kamen zutage: 1. Ovale Wohngruben, manchmal mit Erdbank; sie enthalten einen Feuerherd, viele Scherben und Tierknochen. 2. Häuser mit Pfostenlöchern, mit Feuerherden in der Mitte, die 50—80 cm tief in die Erde vertieft sind. Sie lieferten auffallend wenig Keramik, doch fanden wir auf den Fußböden mehrere Steinwerkzeuge (Äxte, Mühlsteine, Schleifsteine). Die Pfostenlöcher sind oval bzw. viereckig und groß. 3. Hausfundamente mit viereckigem Grundriß und Pfostenlöchern. Obwohl wir nie die zu ihnen gehörenden Fußböden

fanden, gehören sie mit großer Wahrscheinlichkeit zur endneolithischen Siedlung. Speichergruben, frei stehende Feuerherde und in ihrer Funktion unbestimmte Gruben ergänzen die in der Siedlung gefundenen Objekte. An der Ausgrabung nahmen Ilona Stanczik und Aba Hadházy, Universitätshörer teil. (Ti II)²

József Korek

Körösszakál (Kom. Hajdu-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 296.

Kővágóórs—Écsérpuszta (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). S. Seite 302.

11. *Letenye—Szentkeresztomb* (Kom. Zala, Kr. Letenye) (XX). Bei der in zwei Etappen ausgeführten Rettungsgrabung kamen auf dem inselartig erhabenen Hügel urzeitliche Siedlungsspuren und römische Gruben (Gräber?) zum Vorschein. 2 frühbronzezeitliche Gruben mit bemalter Keramik wurden freigelegt (Lengyel-Kultur). Die Hälfte der einen Grube wurde vom den Hügel durchquerenden Schutzgraben abgeschnitten. Auf der einen Seite des nach unten zugespitzten, 2 m tiefen Grabens beobachteten wir Pfostenlöcher. Aus der Füllerde kamen hochbronzezeitliche Scherben (Balaton-Gruppe) zutage. 11 Gruben ähnlichen Alters mit reichem Fundmaterial wurden freigelegt. Auch fanden wir 5 frühbronzezeitliche Gruben (Zók-Kultur) und einen Feuerherd, ferner 12 römische Gruben — vermutlich Brandschüttungsgräber — mit wenig, schlecht erhaltenem Fundmaterial. Auch kamen verstreut einige Funde aus der Arpadenzeit zum Vorschein.

Nándor Kalicz—István Torma

12. *Letkés* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). Bei den Rettungsgrabungen kamen im Bereich der Freilegung der mittelalterlichen Siedlung im Kertészföld neben der Eipel Wohngruben einer Siedlung zutage, die die Kennzeichen der Zseliz-Kultur tragen. (DK—RKC)³

László Papp

12. *Letkés—„Kertészföld“* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). In der Umgebung der Wasserdrukmeßstation wurde die Freilegung des bronzezeitlichen Gräberfeldes mit Hügelgräbern fortgesetzt. Auf 535 m² kamen weitere Gräber mit Steineinfriedung, Steinverpackung, Körper-, Brandschüttungs- bzw. Urnenbestattungen zutage. Von hervorragender Bedeutung sind die Beigaben eines Körpergrabes: reich verziertes Beil, langer Dolch, zwei Armringe, eine Pinzette und Goldanhänger, die zum Dunaújváros-Koszider-Horizont gehören. Die Metall- und Keramikbeigaben verweisen auf die Periode zwischen BB₂ und dem ausgehenden BC. (DK—RKC)

László Nagy

13. *Lovasberény—Mihályvár* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die im Vorjahr begonnene Freilegung des Erdwalles wurde fortgesetzt. Auf etwa 700 m² wurden etwa zwei Drittel der sog. „Kleinen Festung“ zusammenhängend freigelegt.

In der Siedlung, die zum I. Abschnitt der Vátya-Kultur gehört, kam ein 9 m langes und ca. 5 m breites Haus zutage (die eine Seite ist nicht vollständig ausgegraben). Es enthielt vier Feuerherde und eine lehmverputzte Platte, die annehmbarer Weise zum Gießen von Barren-Formen diente. Im reichen Fundmaterial befanden sich Gießformen (Gürtelschnalle, zwei Nadeln) und ein Gießlöf-fel. Man darf daher annehmen, daß das Gebäude als Gießerei benutzt wurde.

Bei der Durchquerung der „Großen Festung“ kamen unter dem Wall Vátya I-zeitliche Gruben, die mit der „Kleinen Festung“ gleichaltrig sind, zutage; die zwei Teile der Burg wurden daher gleichzeitig gebraucht. Mitarbeiter: Gábor Bándi, Tibor Kovács.

Éva F. Petres

Magyarhomorog—Könyadomb (Kom. Hajdu-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 303.

Majs (Kom. Baranya, Kr. Mohács). S. Seite 303.

Majs-Merse dűlő (Kom. Baranya, Kr. Mohács). S. Seite 295.

Miskolc—Diósgyőr, Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). S. Seite 303.

14. *Mosonszentmiklós—Jánosházapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf dem Római-domb wurden die 1957–59 bzw. 1963–64 ausgeführten Bergungen fortgesetzt (bronzezeitliches Brand- und spätrömisches Gräberfeld). 9 bronzezeitliche Brand- und 10 römische Körpergräber kamen zutage. Somit hat die Zahl der bronzezeitlichen Gräber 100, die der römischen 38 erreicht. Die bronzezeitlichen Gräber sind z. T. Brandschüttungs-, z. T. Urnenbestattungen; die Funde gehören zur nordtransdanubischen Gruppe der inkrustierten Keramik. Die römischen Gräber sind Körperbestattungen, Orientierung O–W, sie stammen aus dem 4. Jh. und lieferten verhältnismäßig viele Münzen, von der Zeit des Tetrarchates bis Valentinian.

András Uzsocki—Dénes Gabler

Nógrádsáp (Kom. Nógrád, Kr. Rétság). S. Seite 303.

15. *Pamuk, Eisenbahnlinie* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (L). Beim Herrichten eines Grabens fanden die Erdarbeiter im einstigen Moorland einen aus 146 Stücken bestehenden Hortfund in einem Gefäß, von Ha–Hb-Charakter. Er enthielt Messer, Schwerter, Schmucksachen, Sicheln, verschiedene Werkzeugfragmente und Rohmaterial.

Balázs Draveczky

16. *Pécs—Nagyárpád—Diótető* (Kom. Baranya) (XXVI). Die 1963 begonnene Freilegung der frühbronzezeitlichen Siedlung wurde 1965 nahezu beendet. Neben der Bestimmung der Ausdehnung des auf einem hohen, flachen Hügel gelegenen Fundortes und der Erforschung der Umgebung des einstigen natürlichen Zuganges wurden innerhalb der Siedlung etwa 5000 m² freigelegt. Dabei konnte auch die Konstruktion der Siedlung erkannt werden: in der Mitte war ein großer Platz, diesem schloß sich die beim Zugang beginnende, breite „Hauptstraße“ an, die auch die ganze Siedlung durchquert. Bei dem Treffpunkt von Platz und Hauptstraße haben wir zwei große Häuser freigelegt; in der Siedlung selbst bilden übrigens kleine Häuser und die anschließenden Wirtschaftsgebäude die kleinsten Einheiten. 1966 soll die Freilegung der Siedlung beendet und die Erforschung des Gräberfeldes begonnen werden. An der Arbeit nahmen Judit Topál und István Dinnyés, Universitätslehrer, teil.

Gábor Bándi

17. *Pilismarót—Basaharc* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (IV). Die Ausgrabung im La Tène C - Gräberfeld wurde fortgesetzt. Neben 4 Brand-, 5 Kinder-, 1 Frauen- und 2 Männergräbern kamen 4 glockenförmige Opfergruben und eine trogförmige Totenmahl-Grube zum Vorschein. Sie enthalten die kennzeichnenden Perlen und Bronzen von La Tène C.

In einer der glockenförmigen Gruben lag, von Ziegeln umgeben, ein aufgeopfertes Kind. An verschiedenen Stellen des Gräberfeldes fanden wir intakte oder vernichtete, oft gruppenweise deponierte Gebrauchsgegenstände, Waffen, Gefäße oder Scherben in größerer oder kleinerer Menge. (DK—RKC's)

Nándor Fettich

18. *Pusztasomorja—Timárdomb* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). In der Sandgrube der LPG kamen 4 Skelette in Hockerstellung zum Vorschein. In den Gräbern fand man handgeformte Tongefäße und eine Bronzezießform. Die Funde stammen aus dem Frühabschnitt der Bronzezeit, wahrscheinlich aus der der Gáta-Kultur vorangehenden Periode. Bei der Rettungsgrabung fanden wir 7 Körpergräber; zwei von diesen waren keltisch, das Alter der übrigen konnte mangels Beigaben nicht festgestellt werden.

Rezső Pusztai

19. *Röske—Lúdvár* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Die 1964 begonnene Rettungsgrabung wurde fortgesetzt. Wir beendigten die Freilegung eines äußerst großen Grubenkomplexes. In der besonders reichen Keramik gab es auch bemalte Scherben. Der Mensch der Körös-Gruppe dürfte die Grube zum Tongewinnen benutzt haben. Bei ihrem Rand waren die Spuren mehrerer Feuerherde zu beobachten. Wir fanden auch viele Idolfragmente. An der Arbeit nahmen Sándor Bökönyi, János Makkay und László Szekeres (Subotica) teil.

Ottó Trogmayer

20. *Szentlőrinc-Ziegelfabrik* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Die 1963 begonnene Bergung des späteisenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Weitere 24 Gräber wurden freigelegt, darunter 5 Pferdebestattungen; die Zahl der Gräber ist somit 52.

Die Bestattungsriten sind verschiedentlich: ausgestreckte Körperbestattungen, Branschüttungsbestattungen, an Ort und Stelle verbrannte, unter bzw. in Steinverpackung beigelegte Brandgräber kamen zutage. Die Mehrzahl der Körper- und steinverpackten Gräber ist nach O–W bzw. W–O orientiert, seltener kommen auch N–S-lich bzw. S–N-lich orientierte Gräber vor.

Zwei der Pferdegräber sind Einzelbestattungen ohne Beigaben, die drei anderen lagen nebeneinander unter einer Steinverpackung von 2,75 × 1,5 m²; eines dieser Pferde war geschnitten. Das Gräberfeld stammt aus dem 5. Jh. v. u. Z. Mitarbeiterin: Erzsébet Jerem.

Gábor Bándi

21. *Tenk* (Kom. Heves, Kr. Heves) (X). In der Südgemarkung des Dorfes, auf der O-Seite der Straße, bei den Silograben der LPG wurden 5 Körpergräber aufgewühlt. Zwei Gräber konnten authentisiert werden, ihr Fundkomplex schien intakt zu sein. Sie sind nach O–W orientiert und etwa 90 cm tief. Eines war ein Männergrab; es enthielt ein halbkugelförmiges Tongefäß, einen Dolch aus Kupfer, zwei lange Silexklingen, vier Obsidianpfeilspitzen, Perlen und ein spitzes Knochengerät. Im anderen, einem Frauengrab, wo das Skelett in Hockerstellung auf der linken Seite lag, waren bei den Füßen Knochenperlen; auf beiden Seiten des Rumpfes standen 5 Tongefäße verschiedener Form. Man darf hier ein größeres Gräberfeld der Bodrockeresztur-Kultur vermuten.

János Szabó

Tiszaeszlár—Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaölök). S. Seite 307.

22. *Tiszakeszi, Theißufer* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Etwa 4 km südlich von Tiszakeszi, unmittelbar am Theißufer, haben wir Siedlungsspuren aus drei Perioden freigelegt. Der bedeutendste Teil der Siedlung stammt aus der Kupferzeit: Wohngruben und reiche Keramik. Der Großteil der Siedlung stammt wahrscheinlich aus der der Pécel-Kultur vorangehenden Periode. Die Pécel-Kultur selbst dürfte nur auf kurze Zeit angesiedelt gewesen sein. Ebenfalls auf kurze Ansiedlung hinweisende Spuren wurden in einem Teil der oberen Siedlungsschicht freigelegt: sie stammen aus der Frühisenzeit, aus der Zeit der Gáva-Kultur. Auch ein Körpergrab aus der Hunnenzeit kam zutage, mit Fibel, Eisenschnalle und Eisenmesser als Beigaben. Mitarbeiterin: Katalin K. Végh. (Ti II)

Tibor Kemenczei

23. *Vértesszőlős, Urmenschensiedlung Nr. I* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (IV). 1965 wurden vier Kulturschichten zur Gänze, auf einer Fläche von ca. 50 m² freigelegt, eine Fläche von etwa 10 m² ausgenommen, die als Zeugen-Schichtenfolge bestehen gelassen wurde. Neben siedlungskundlichen Beobachtungen lieferte die Ausgrabung wieder große Mengen von Werkzeugen und

Absplissen und eine reiche Fauna. Etwa 12–15 q Material wurde aus der Kulturschicht durch Schlämmen gewonnen.

Das bedeutendste Ergebnis der Ausgrabung war der Fund des Okzipitalknochens eines menschlichen Schädels.

Während der Arbeit fanden wir am Fundort Nr. II, der bisher nur paläontologisches Material geliefert hatte, Artefakte; auch fanden wir einen ganz neuen Fundort (Nr. III). Hier legten wir ein Profil von etwa 2 m² frei.

An der Ausgrabung nahmen M. Kretzoi, Paläontologe und Viola Dobos, Universitäts Hörerin teil. Der Arbeitsgemeinschaft schloß sich K. P. Oakley (London, British Museum) an, der die absolutchronologischen Bestimmungen vornimmt.

László Vértes

Zalkod (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely). S. Seite 297.

RÖMERZEIT

(Nr. 24–40 der Karte)

Balatonfüred, Kirchenruine (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém). S. Seite 299.

Budapest I., Döbrentei tér. S. Seite 300.

24. Budapest III., Aquincum-Zivildstadt (V). Im Amphitheater der „Zivildstadt“ haben wir im Bereich des Osttores jene (mit Steinen ausgelegte) Rinne durchforscht, die das Wasser in die Arena lieferte. Die Richtung der Rinne weist darauf hin, daß sie sich dem nahen Aqueduct anschließt, der das Wasser der Heilquellen in die Bäder der Stadt Aquincum lieferte. Im Profil unterhalb des Zuschauerraumes kam der reine, gelbe Lehm zum Vorschein, mit dem der Hang der cavae aufgefüllt war. Andere Profile beweisen, daß (beim Westtor) die Mauern des Nemeseums seit der ersten Freilegung fast vollständig ausgehoben wurden.

János Szilágyi

25. Budapest XI., Albertfalva (V). Anhand der Erdarbeiten beim Bau der Straßenüberführung haben wir eine Rettungsgrabung nördlich neben den Lagern von Albertfalva ausgeführt. In den Profilen und Forschungsgräben erschienen die Mauerreste von zwei größeren, W–O orientierten Steingebäuden. Den O–Flügel des nördlichen, rund 30 m langen Gebäudes nahm ein Baderaum mit Terrazzofußboden ein. Der Fußboden wurde einmal erhöht. Diesem Raum schließen sich nach W ein größerer und, durch einen kleinen Korridor getrennt, zwei weitere kleine Räume an. Unterhalb des Steingebäudes erschienen die Umrisse früherer Eingrabungen. Eine Lehmgrube ungewissen Umrisses nimmt die dem Baderaum sich anschließende Fläche ein. Die zur ersten Periode der Siedlung gehörenden Eingrabungen konnten wir infolge des hohen Wasserstandes der Donau nicht freilegen. Das spätere Steingebäude wurde in den ersten Jahrzehnten des 2. Jhs. errichtet. Nach S befindet sich ein anderes, rund 22 m langes Steingebäude mit zwei Perioden, vor der Südfront erstreckt sich ein mit Schotter bedeckter Hof. Der Hof war von W und O von überwölbten Gängen umgeben. Die Freilegung erfolgte nur teilweise. Auch der S-Abschluß des in 15 m Breite beobachteten Hofteiles ist noch unbekannt. Den bisherigen Beobachtungen zufolge dürften wir den bisher bekannten größten Gebäudekomplex des nördlichen vicus, wahrscheinlich das Forum des Norddistriktes hier gefunden haben. Nach Aussage der Kleinfunde sind die um diesen größeren Platz herum angelegten Bauten nach den Kriegen des Marcus, in der II. Periode des vicus errichtet worden.

Tibor Nagy

26. Budaörs–Kamaraérdő (Kom. Pest, Kr. Buda) (V). Die im Vorjahr begonnene Freilegung der keltisch-eraviskischen Wohngrube und der römischen Gebäude wurde fortgesetzt. Es gelang, die Räume von zwei Gebäuden zu klären. Wir fanden viele, vornehmlich keltische und auf das 2. Jh. ansetzbare Funde.

Melinda K. Kaba

27. Csajág, Bahnstation (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Neben dem Borkösréti-Bach, beim Betonieren der neuen Eisenbahnbrücke, kamen zwei zu einem römischen Tempel gehörende Altarsteine und der Torso

einer Männerfigur zutage. Mit den beschnitzten Steinen zusammen fand man auch einige Randziegel und Tierknochen. Die Altäre wurden zu Ehren von Juno bzw. Minerva errichtet, die Statue stellt Hercules(?) dar. Auf Grund der auf den Altären erwähnten Consulen Sabinus und Anullinus ist der Tempel auf den Beginn des 3. Jhs. n. u. Z. anzusetzen.

Márta H. Kelemen

28. Dunaújváros. Lagerbezirk (Kom. Fejér) (XL). Im Laufe unserer Rettungsgrabungen haben wir im Lagerbezirk insgesamt 38 römische Gräber freigelegt. Der Erwähnung wert sind einige Familienbestattungen, wo zwischen den Eltern das Skelett des Kleinkindes lag, ohne jegliche Beigaben. Von den übrigen Bestattungen sind 15 Brandgräber, 18 Erdgräber, 2 Ziegelgräber und 2 Sargbestattungen. Sie stammen aus der Zeit vom 2. bis zum Beginn des 5. Jhs. Die Beigaben vertreten die üblichen Typen.

Beim Legen der Gasleitung stießen die Arbeiter auf die Reste eines völlig ausgeraubten awarenzeitlichen Gräberfeldes.

Eszter B. Vágó

28. Dunaújváros–Öreghegy, castrum (Kom. Fejér) (XL). Unterhalb der Mauern eines spätrömischen Steingebäudes stießen wir auf eine große Abfallgrube. Im reichen Fundmaterial befinden sich Sigillaten aus dem 2. Jh., Hauskeramik, verzierte Glasscherben, viele Knochengefäße, ein Teil Versteifungsplatte aus Knochen, Fragmente von Bronzegefäßen, Fibeln und eine Traianus-Großbronze.

Auf einer vollständig intakten Fläche stießen wir auf die Ruinen eines auf Stein fundamentierten, aus Lehmziegeln gebauten Hauses. Die Lehmziegel liegen stellenweise in situ auf dem Steinfundament. Dach und Wände sind stark verkohlt. Unter den in die Mitte des Hauses gestürzten Resten stießen wir auf einen Liber Pater-Altar, eine volutenverzierte Bronzelampe, etliche mit Korn gefüllte Tongefäße, viele Ackerbaugeräte aus Eisen, die Bronzebeschläge eines Kistchens und Keramik mit eingeläutetem Muster. Die vollständige Freilegung des vom Ende des 4., eventuell Anfang des 5. Jhs. stammenden Hauses steht aus.

Eszter B. Vágó

Esztergom, Burg (Kom. Komárom). S. Seite 301.

29. Fertőrákos–Golgota (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Im W-lich des Dorfes liegenden Goltota-Tal haben wir die im Vorjahr begonnene Freilegung der Villa fortgesetzt. Das Gebäude von 23×18 m dürfte ein Speicher oder horreum gewesen sein. Im W-Flügel kamen drei, in O zwei längliche, schmale – kaum 1,5 m breite – Raumfluchten zutage. Das Fundmaterial – padanische Sigillaten, sandkornverzierte Keramik, Räucherschüssel, Gefäße mit drei Füßen – datieren das Gebäude auf das Ende des I. bzw. den Beginn des 2. Jhs; das Fundmaterial der auf die Markomannenkriege folgenden Epoche fehlt. Das Gebäude hat nur eine Periode, der zentrale Hof wurde aber zu einem späteren Zeitpunkt verkleinert. Nördlich des Gebäudes haben wir einen viereckigen Ziegelbrennofen freigelegt. Der Feuerraum bestand aus gewölbt ausgebildeten Ziegelreihen.

Dénes Gabler

30. *Gödrekereztúr—Szénás puszta* (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (IV). Auf dem „Fenyőirtás“-Hang hat die Egge ein spätrömisches Ziegelgrab eingerissen, dessen Funde István Nagy, Vorsitzender des Gemeinderates, rettete. Infolge der herbstlichen Erdarbeite konnte lediglich eine kurze Rettungsgrabung ausgeführt werden. 5 Gräber wurden freigelegt, die in 10 m Entfernung voneinander, nach NO–SW orientiert, lagen. Die bedeutendsten Funde der aus dem 4. Jh. stammenden Erd- und Ziegelgräber lieferte Grab Nr. 2: neben dem Frauenskelett befanden sich 59 Münzen, auffallend viel Schmuck, Keramik und andere Gebrauchsgegenstände, ferner ein figurales Tongefäß, das im pannonischen Fundmaterial ein Unikum darstellt. Beim Ende von Grab Nr. 2, in einem selbständigen Grab, legten wir ein Eisenscriinium frei. Die Arbeit wird im nächsten Jahr fortgesetzt.

Alice Sz. Burger

Hird (Kom. Baranya, Kr. Pécs). S. Seite 297.

31. *Kékkút* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XV). Die Authentisierunggrabung der sog. größeren altchristlichen Basilika wurde infolge des Anlegens von Weinärten in der Umgebung notwendig. Die Grabung bewies, daß dieses Gebäude eine im 4. Jh. errichtete, prunkvolle Villa war, ohne kultische Bestimmung; die gefundenen Christogramme weisen auf die Religion des Besitzers hin. An der Ausgrabung nahm Miklós F. Füzes, Archäobotaniker, teil.

Károly Sági

Letenye-Szentkeresztomb (Kom. Zala, Kr. Letenye). S. Seite 303.

32. *Lébény-Barátföldpuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Die Freilegung des Auxiliarlagers wurde fortgesetzt. In der Mitte der *principalis sinistra*-Seite fanden wir die Tortürme (Grundriß 625 × 420 cm), die zu drei Viertel einwärts liegen, zwischen ihnen durchquerten wir in 4 m Breite die *via principalis*. Tor und Lagermauer wurden in der hadrianischen Zeit errichtet. Auch die N-Ecke des Lagers legten wir frei, wo wir den an die abgerundete Ecke angebauten, ursprünglich viereckigen Binnenturm fanden. Ende des 2. Jhs. wurde vor die abgerundete Ecke ein halbkreisförmiger Turm gebaut und dementsprechend auch der Innenteil vergrößert. Im 4. Jh. wurde ein fächerförmiger Eckturm an das Lager angebaut. Auf der *principalis dextra*-Seite, außerhalb der Mauer, kamen Domitianus-Traianus-zeitliche Gebäudereste zum Vorschein, die eventuell zu einem früheren Pfahllager gehört haben.

Dénes Gabler

Magyaregregy—Márvár (Baranya m., Kr. Sásd). S. Seite 303.

33. *Majs—Merse dűlő* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Die 1963 begonnenen Freilegungen wurden dieses Jahr beendet. Nach N haben wir weitere 17 Gräber des Gräberfeldes freigelegt. Die Zahl der Gräber beträgt somit 53.

Anhand der aus dem 2., 3. und 4. Jh. stammenden Gräber haben wir auch diesmal verschiedene Bestattungsriten beobachtet. Es gelang, das 1963 beim Pflügen zutage gekommene, reichste, sog. „Ärztegrab“ zu authentisieren, das mit Münzen aus dem 3. Jh. und vielen, reichen Beigaben datiert ist. Ferner kamen ein kupferzeitliches Kinderskelett in Hockerstellung, mit Lehmbeiwurf vermischte Brandflecken und ein langes, urzeitliches Grabensystem zutage. Im Laufe der drei Jahre wurde ein Gebiet von 1750 m² durchforstet.

Alice Sz. Burger

Mosonszentmiklós—Jánosházapuszta (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Seite 293.

34. *Pécs, Postzentrale* (Kom. Baranya) (XXVI). Die im Rahmen der topographischen Forschung 1961 begonnene archäologische Freilegung im Hof des Postdirektionsgebäudes Jókai u. 10 wurde mit der 1965 ausgeführten Forschung beendet. Die Grenzen jenes 120 m langen, 60 m

breiten römerzeitlichen Gebäudekomplexes, der 1904 beim Bau der Postdirektion vernichtet wurde und von dem lediglich die Vermessungen auf uns verblieben sind, sind nun klar.

Die Freilegungen im Jahre 1965 haben die bisherigen Kenntnisse bezüglich des Grundrisses bedeutend erweitert; ferner wurde die Bestimmung des Gebäudes klar, das höchstwahrscheinlich Anfang des 2. Jhs. errichtet wurde (zur Regierungszeit des Hadrian, 117–138) und das Zentrum der Verwaltung von Sopianae war. — Mitarbeiterin: Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepi

35. *Somogyiszőlő, Döglő dűlő* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Die 1964 begonnene Rettungsgrabung-Freilegung des römischen Gräberfeldes aus dem 4. Jh. wurde fortgesetzt. Zahl der erforschten Gräber: 68. Die reichsten Gräber: Nr. 34, 38, 52. Fibeln, Bronze- und Knochenarmreife, glasierte und unglasierte Keramik, Bronzeschnallen, Messer mit Knochenschaft, silberne Ohringe, Glasbecher kamen zum Vorschein. Grab Nr. 67 lieferte einen eigenartigen Fund: ein unter den Knien quer gelegtes, kalkmischer-ähnliches Werkzeug.

Balázs Draveczky

36. *Sopron, Balfi út* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Vor den Häusern Nr. 17–23 wurden Gasröhren gelegt, wobei 6 spätrömische, aus Steinplatten zusammengestellte Gräber zutage kamen. Sie waren wahrscheinlich in ein früheres Brandgräberfeld eingegraben, Orientierung: O–W. Das Fundmaterial enthielt Münzen (Constantinus-Valentinianus), einen Glasbecher, einen Knochenkamm und eine Goldperle.

Dénes Gabler—Attila Környei

36. *Sopron, Fegyvertár u. 2* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Während der Restaurierung des Hauses stieß man auf die römische Straße. Auf einer Fläche von 4 × 6 m gelang es, einen Teil der unregelmäßigen, mit 40 × 50 cm großen Steinfliesen ausgelegten Straße, auf der O-Seite die Randsteine (das Rohmaterial hier zu stammt aus dem Steinbruch von Fertőrákos), ferner das römische Gehsteigniveau und die Mauer eines römerzeitlichen Gebäudes freizulegen. Es gelang, den Platz der die römerzeitliche Stadt durchquerenden, N–S-lichen Straße zu definieren, im großen und ganzen in der früher vermuteten Richtung. An der Rettungsgrabung nahm Ferenc Dávid teil.

Péter Tomka

36. *Sopron, Kis János u.* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei Bauarbeiten stieß man auf römerzeitliche Bestattungen. Es gelang, die Funde aus 7 Gräbern zu retten, eines von diesen war ein Körpergrab, die übrigen Brandgräber. Ein hervorragender Fund ist der aus Grab Nr. 3 zutage gekommene große, mit einer Amorette verzierte Bernsteinring und die bronzenen Kistenbeschläge, Krüge, Schüsseln und andere Gefäße, Glasbecher, einige Bronzefibeln kennzeichnen das Fundmaterial. Der freigelegte Gräberfeldteil schließt sich eng an das seit langem bekannte, unter dem Deák tér verlaufende Gräberfeld an. Die römischen Gräber waren von Gräbern aus dem 18.–19. Jh. aufgewühlt.

Ottó Domonkos

36. *Sopron, Szt. György u. 15* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Anschließend an die mehrjährige Forschung haben wir auch 1965 eine Ausgrabung hier vorgenommen. Die archäologischen Probleme der Stadtmauer sollten dabei geklärt werden. Auf der Außen- (O-) Seite der Mauer haben wir 7 spätrömische Gräber und jenes, auf das 5.–6. Jh. ansetzbare Niveau freigelegt, dessen Gebäudereste mit Holzkonstruktion die kaiserzeitlichen Gräber durchqueren. Auf der Innenseite haben wir den inneren Rundgang einer hufeisenförmigen Bastion freigelegt. (OMF)⁴

Klára Sz. Póczy

37. *Szentendre, Római sanc u. 16* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XXXIV). Bei anhand von Hausfundamentierung ausgeführter Rettungsgrabung wurden 11 Gräber des spätrömischen Gräberfeldes freigelegt. Z. T. waren sie bereits früher ausgraben worden. Die meisten waren Steinkistengräber. Aus einem kam in sekundärer Verwendung der Grabstein von CALIO BLASI F(ilius) zutage. Ein Teil der altchristlichen cella memoriae wurde wieder freigelegt. Unter den Gräbern aus dem 4. Jh. befinden sich Mauerreste aus dem 2.—3. Jh., die zur canabae des nahen römischen Lagers gehörten. Sie sind auf Stein fundamentiert und aus Tonziegeln gebaut. An der Arbeit nahm Andrea Vaday, Universitätshörerin, teil.

Sándor Soproni

38. *Szombathely, Rákóczi Ferenc u. 7* (Kom. Vas) (XXXIX). Dort, wo die Musikschule gebaut werden soll, kamen stark beschädigte spätrömische (zweite Hälfte des 3. Jhs. und 4. Jh. u. Z.) Mauerreste zutage. Sie waren im N-lichen Teil des Geländes, während im S-Teil neben dem Gebäude spätrömische und völkerwanderungszeitliche Gräber erscheinen. Die Gräber der früheren Periode sind Ziegelgräber. Grab Nr. 1 gehört zu dieser früheren Periode; neben dem ausgestreckten Skelett lagen zwei Armreifen, das Fragment einer Halskette und stark beschädigte Glasgefäßreste. Die ausgestreckt beigelegten Skelette der späteren Periode wurden — nach Aussage der Nagelspuren — in Särgen bestattet. Diese Gräber enthielten keine Beigaben. Die Gräber sind O—W-lich orientiert, mit leichter Abweichung in den zwei Perioden. An der Arbeit nahm Magda Medgyes, Universitätshörerin, teil.

Tihamér Szentlélek

39. *Tác* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die seit acht Jahren währende Ausgrabung der römischen Siedlung wurde an den früheren Arbeitsstellen fortgesetzt. Die Ausdehnung des Gebäudes III/A wurde unterhalb der altchristlichen Basilika, nach W und O von dieser, bestimmt. Nach O von der Basilika kam in der den Untergang des Gebäudes III/A andeutenden dicken Brandschicht auffallend viel reliefverzierte Keramik zum Vorschein: wahrscheinlich das Depot einer lokalen Werkstatt.

Die früheren Schichten konnten nach W von der Basilika untersucht werden. Unterhalb des Gebäudes III/A kamen — vorderhand unzusammenhängende — Ruinen aus dem 2. Jh. zutage. Unter diesen fanden wir die Wohngrube eines Eingeborenen, mit barbarischer, mit Fingereindrücken verzierter Keramik und einem gut erhaltenen Ofen. Unterhalb des auf Anfang des 2. — Ende des 1. Jhs. ansetzbaren Eingeborenenhauses fanden wir

bis zur Mitte des 1. Jhs. reichende Schichten, mit mehreren padanischen Sigillaten datiert.

Im Bereich des Gebäudes V. beschränkte sich die Forschung vornehmlich auf die Feststellung der Ausdehnung der Villa aus dem 4. Jh. W-lich der Villa wurde ein gut erhaltener Straßenteil freigelegt. In der NO-Ecke des Gebäudes war im Mittelalter ein kleines Haus errichtet worden, z. T. unter Verwendung der Villenmauer, z. T. wurde diese abgetragen. Die mittelalterliche Siedlung hat die O-Abschlußmauer des Gebäudes größtenteils vernichtet, sie konnte stellenweise nur aus den Spuren der Herausnahme festgestellt werden. Auf der N-Seite schließt sich dem Gebäude ein verhältnismäßig großer Platz (eventuell Hof) an, von dem in diesem Jahr nur ein kleiner Teil freigelegt worden ist.

Die Freilegung der vom Nymphaeum zur Villa I. führenden Straße wurde neben dem Nymphaeum fortgesetzt. In der Eingeborenen-siedlung von Margittelep versuchten wir vor allem ihre Ausdehnung festzustellen. Die nördlich und südlich der freigelegten Häuser angelegten Profile besträtigten, daß wir die S-Grenze der Siedlung bei den früheren Ausgrabungen fast erreicht hatten, doch erreicht die Reihe der Eingeborenenhäuser auch nach N den Hügel Fuß nicht. S-lich der Eingeborenenhäuser, in ihrer unmittelbaren Nachbarschaft, fanden wir das W- und N-vallum des Militärlagers.

Oberhalb des I. Lagers fanden wir nur in der NW-Ecke, die an das Gräberfeld aus dem 4. Jh. grenzt, spätere Schichten, dieses Gebiet war nach Aufgabe des Lagers unbenutzt. Auf die Untersuchung des Zusammenhangs zwischen dem Militärlager und der Eingeborenen-siedlung konnte sich die Arbeit dieses Jahr nicht mehr erstrecken. An der Ausgrabung nahmen Zsuzsanna Bánki, Éva Koeztur, Judit Perjés und Eleonóra Jobbágy teil.

Jenő Fitz

40. *Tokod, Várberek* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Bis zur Tiefe des Gehsteigniveaus wurde die ganze S-Hälfte des an die NO-Lagermauer angebauten Horreums freigelegt. Bei der Eingangsfront konnten die später angebauten Pfeiler erkannt werden. Die Schwelle der Tür mit zwei Flügeln des Einganges kam zutage. Neben dem Horreum schloß sich ein Gebäude auch der Innenseite des NO-Eckturmes an, wir fanden seine zwei Hauptmauern. Der NW—W-Absehnitt der NW-Lagermauer wurde freigelegt. Die Lagermauer war neben dem Torturm aus weichem Stein geschnitzten Quadern erbaut. Neben der Lagermauer lagen mehrere behauene Steine, die, nach ihren in stumpfem Winkel sich treffenden Flächen zu schließen, zum Torbogen gehört haben.

András Mócsy—Margit Kanosay

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Nr. 41—43 der Karte)

Biharkeresztés—Ártánd—Nagyfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztés). S. Seite 290.

Füzesabony—Kettőshalom, Sandgrube Nr. 2. (Kom. Heves, Kreis Füzesabony). S. Seite 292.

41. *Hajdúnánás—Tedej* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). In der Nähe der Zentralanlage des staatlichen Gutes fand man beim Sandgewinn einen Hortfund aus dem 4. Jh. Der Fund mit seinen 710 Bronzemünzen aus dem 4. Jh. darf auf die Jahre 375—380 angesetzt werden; die spätesten Prägungen stammen aus der Regierungszeit des Valentinianus. Der Hortfund enthielt ferner Waffen, Ackerbaugeräte und Pferdegeschirr. Die Objekte waren in einer etwa 250 cm tiefen nach unten sich verjüngenden, Grube mit 110 cm oberem Durchmesser versteckt. Bei der Authentisierung konnte festgestellt werden, daß der Fund die Verwüstung einer Siedlung aus dem 4. Jh. angibt.

Károly Mesterházy—Sándor Soproni

Hencida (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalu). S. Seite 292.

42. *Körösszakál* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztés) (VIII). Hinter der Grundschule, am Ufer des Gropoly-Baches, fand man beim Umhauen einen Münzfund aus der Zeit der Republik. Bei der mit dem Gerät von Csanda-Zalavári ausgeführten Authentisierung konnten wir weitere 12 Stücke finden. Der Hortfund, der aus 273 Silbermünzen besteht und wahrscheinlich komplett ist, enthält größtenteils Prägungen aus dem 2—1. Jh. v. u. Z. und liefert wertvolle Angaben zur Chronologie der keltisch—dakischen Kriege. In der Nähe des Fundes waren auch unbezeichnete urzeitliche Scherben vorhanden.

Károly Mesterházy—Gyula Gazdapusztai

Tiszaeszlár—Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaalk.) S. Seite 307.

43. *Zalkod, Jakab-domb* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (IV). In der auf etwa 270 m sich erstreckenden kaiserzeitlichen Siedlung haben wir 2. Wohnhäuser, einen Backofen und 12 Abfallgruben freigelegt. Die in die Erde vertieften Häuser mit Lehm-bewurfänden sind längsviereckig, mit abgerundeten Ecken. In der Keramik dominiert die auf Drehscheibe hergestellte graue Ware mit eingeläutetem Muster. Die Siedlung war zur Spätkaiserzeit bewohnt. Der kaiserzeitlichen Siedlung gingen eine frühbronzezeitliche (Zók-

Kultur) und eine spätneolithische voran. Aus der letzteren wurden auch zwei Hockergräber freigelegt. An der urzeitlichen Freilegung nahm Nádor Kalicz teil.

Csenke-öldal: Neolithische (Bükker), frühbronzezeitliche (Zóker) Siedlungsspuren und ein mittelalterliches Wohnhaus kamen zutage. In der neolithischen Siedlung haben wir auch Hockergrab freigelegt. An der Ausgrabung nahm Nádor Kalicz teil.

Ágnes Salamon

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Nr. 44–57 der Karte)

Andocs—Nagyboldi puszta (Kom. Somogy, Kr. Tabl.) S. Seite 290.

44. *Andocs, Temető út* (Kom. Somogy, Kr. Tabl.) (L). 1965 wurde die Rettungsgrabung des awarischen Gräberfeldes innerhalb des Dorfes fortgesetzt. Weitere 31 Gräber kamen zum Vorschein, die auf Grund ihres Fundmaterials auf Ende des 7. Jhs. datiert werden können. Die Gräber sind größtenteils aufgestört.

Éva Garam

45. *Bátaszék* (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). Innerhalb der Grundschule Nr. 2, beim Bau der Wasserleitung, fand man ein zweischneidiges Eisenschwert mit aus Goldblech ausgeschnittenen Riemen und 2 Schnallen. Wir stellten fest, daß das Schwert Bestandteil eines Körpergrabes ist. Aus der Grabstelle kamen eine Einfassung aus Goldblech, ein Eisenmesser, die Fragmente der zwei menschlichen Humeri und des Beckens zutage. Der Grabfund stammt aus der Hunnenzeit.

Gyula Mészáros

46. *Beregsurány, „Magyar—Szovjet Barátság Kert”* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). Beim Tiefpflügen und Erdbeförderung kamen Scherben mit Stempelmuster zutage. Auf Grund der auf der Oberfläche erscheinenden Spuren haben wir 23 Töpferöfen und eine Grube freigelegt, die zusammenhängende Gruppen bildeten. Zur Formung des Bogenringes dienende Messer, Spinnwirtel, Bernsteinperlen, Tonstempel usw. ergänzen den Fund. Die hunnenzeitlichen Parallelen der Gefäße und die eingestempelten byzantinischen Kreuzmuster datieren die Wirkungszeit dieses Töpferzentrums auf die Jahre zwischen 350 und 450. Es war den in Händen der frühen Gepiden, deren archäologischer Nachlaß aus dieser Zeit nicht aufgeklärt ist.

Dezso Csallány—Árpád Csizsár

Biharkeresztes—Ártánd—Nagyfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 298.

47. *Budapest XXII. Vöröskereszt u. 65* (V). Die Freilegung des im Vorjahr bei einer Rettungsgrabung zutage gekommenen awarischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Die Gräben bzw. Flächen, die wir bei den Vorkommen der Pferdebestattungen freilegten, erwiesen sich als leer. In etwa 100 m Entfernung, im Hof der Anlage des Talajerőgazdálkodási V., haben wir in den freigelegten Flächen insgesamt 5 Gräber ausgraben können. In zwei von diesen lagen die Skelette von Männern mit reichen Gürtelgarnituren. Bisher sind insgesamt 16 Gräber zutage gekommen. Mitarbeiter war István Erdélyi.

Frigyes Kószegi

48. *Domoszló, Talsperre* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Bei der Vertiefung des einen Wasserabfuhrkanals fand man in ca. 160 cm Tiefe ein nach O—W orientiertes Körpergrab. Der geborgene Fundkomplex enthält zwei goldene Ohringe zwei vergoldete Silberfibeln, einen runden Spiegel, einen verzierten Bronze-deckel, einen Spinnwirtel, Perlen aus Glaspaste, Bernstein und Chalzedon, Fragmente eines Knochenkamms und

Stücke von Seemuscheln. Die Bestattung darf auf Anfang des 6. Jhs. datiert werden. Die Authentisierungsgrabung blieb ohne Erfolg.

János Szabó

Dunajváros, Lagerbezirk (Kom. Fejér). S. Seite 294.

49. *Gyöngyöspata—Előmaj* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). In den Weingärten fand man beim Erweitern eines Weinkellers Menschenknochen. Die Rettungsgrabung ergab 10 W—O und 2 NW—SO orientierte Gräber aus dem 7—8. Jh. Es kommt vor, daß die Gräber übereinander geschichtet sind. Nach Aussage der Geländeinspektion war am O-Hang des Hügels ein großes Gräberfeld.

János Szabó

50. *Halimba* (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (IV). Die Gräber Nr. 318—486 des I. awarischen Gräberfeldes wurden dieses Jahr freigelegt. Somit ist die Freilegung des einen awarischen Gräberfeldes von Halimba beendet, das sich als mittelgroß erwies und während der ganzen Awarenzeit in Gebrauch war. Die frühen Gräber sind zwar ausgeraubt, doch im späten Abschnitt und im 9. Jh. sind die Skelette verhältnismäßig gut erhalten. Oberhalb der awarischen Gräber dürfte im 11. Jh. ein Zeltlager oder eine Hüttensiedlung gestanden haben, nach Aussage der dort gefundenen Gruben und des Abfallmaterials. An der ersten Hälfte der Ausgrabung nahm Ágnes Salamon teil.

Gyula Török

51. *Hird* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (IV). Im Bereich der Sandgrube von Hird, die dem Kohlengrubentrust von Komló gehört, wurde die 1964 begonnene Rettungsgrabung des awarischen Gräberfeldes fortgesetzt. Der NO-, N- und NW-Teil des Gräberfeldes wurde umgrenzt, der N-Teil vollständig freigelegt. Bisher haben wir an die 300 Gräber gerettet. Das Gräberfeld verläuft am sanften Hang nach S. Im freigelegten NW-Teil sind die Gräber streng orientiert, in recht verschiedener Tiefe. 95% der 1965 freigelegten Gräber waren intakt. Im NW-Teil des Gräberfeldes sind die Gräber in die Überreste stark aufgewühlter spätbronzezeitlicher bzw. eisenzeitlicher Siedlungen eingegraben. Nach dem einstigen Fundort der aus den Gräbern zutage gekommenen römischen Funde forschend, fanden wir in etwa 300 m Entfernung die Spuren einer römerzeitlichen Siedlung. Mitarbeiterinnen: Margit Dax und Julia Altmann, Universitäts-hörerinnen.

Valéria Kovács

52. *Kajdacs, Sandgrube der LPG „Aranykalász”* (Kom. Tolna, Kr. Nagydorog) (XXXIII). Bisher sind 27 langobardische Gräber zutage gekommen, darunter 2 selbstständige Pferdebestattungen und — zuerst in Pannonien — 3 Brandurnengräber. Die letzteren und ein reiches Frauengrab ausgenommen, sind alle Bestattungen aufgewühlt und ausgeraubt. Die wichtigsten Funde: 2 reich-verzierte große Fibeln, 2 S-förmige Fibeln, Webermesser aus Eisen, eine Lanze, Perlen und 12 Gefäße verschiedener Form und Verzierung. Mitarbeiter: Árpád Nagy, János Gömöri, István Dinnyés und Margit Nagy, Universitäts-hörer.

István Bóna

53. *Mosonszentjános, Schottergrube der LPG „Vörös Csillag“* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Am Hang haben wir die Schächte von weiteren 7 awarischen Gräbern beobachtet. Aus den freigelegten Gräbern kamen für das 8. Jh. kennzeichnende Stücke: ein Schwert, gegossene Gürtelbeschläge, Ohringe, ein Armreifen, ein Nadelbehälter, Perlen und handgeformte, grobe Gefäße zutage.

30 m südlich des awarischen Gräberfeldes brachte der Bagger aus 3,90 m Tiefe ein den awarischen Gräbern entsprechend, NW-SO-lich orientiertes Männergrab zutage. Der Tote lag in einer Kammer mit Balkengerüst. Der Oberkörper war umgelegt, ausgeraubt. Unter den Knien lagen nielloverzierte, vergoldete Silberschnallen und kleine Riemenenden, auf dem Becken ein lederner Sack mit vergoldetem Beschlag, Eisengeräten, Feuerstein und verziertem Bronziband. Zwischen den Bein-knochen lagen die gedrechselten Knochenscheiben eines dem Schach ähnlichen Spieles; die Hälfte war rot bemalt. Bei den Füßen war eine Erdbank, auf der eine große, aus Kupferblech getriebene Schüssel stand. Aus der Füll-erde des Grabes borgen wir die Fragmente eines rohen Tongefäßes, gepreßte Bronzeplatten mit Menschen-darstellung und die Reste eines Holzheimers mit Eisen-reifen. Das Alter des reichen, vielleicht Fürstengrab zu nennenden Fundes setzen wir mit Vorbehalt auf das 6–7. Jh. an.

Rezső Pusztai

54. *Pókaszeptek* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (IV). Die 1951 begonnene und in den Jahren 1956, 1963–64 weitergeführte Freilegung des frühawarischen Gräber-feldes und des darüber erscheinenden slawischen Urnen-gräberfeldes wurde fortgesetzt. 1965 haben wir 7 Urnen-gräber und 26 frühawarenzeitliche Gräber freigelegt, mit denen die Zahl der bis jetzt erforschten Urnen-gräber 34, die der frühawarischen 102 erreicht. Wir haben die W-Grenze des frühawarischen Gräberfeldes erreicht; die Nordgrenze können wir nicht erforschen, da hier der Friedhof von Pókafa liegt. An der Ausgrabung nahmen Eugenia Simonowa und Irén Juhász, Universitätshö-re-rinnen, teil.

Ágnes Cs. Sós

UNGARISCHE LANDNAHME

(Nr. 58–66 der Karte)

58. *Biharkeresz Átes—rtánd—Nagyfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). An der Grenze der zwei Gemeinden, am nach Biharkeresztes abfallenden Hang des in O–W-Richtung verlaufenden Hügels, schloß die LPG „Aranykalász“, Biharkeresztes, eine Sandgrube auf. Bei der Rettungsgrabung kam der Nachlaß von acht Perioden zutage. Das Neolithikum ist mit einer Siedlung mit sog. Esztärer bemalter Keramik, die Kupferzeit mit einem Feuerherd, die Früheisenzeit mit den Spuren einer vernichteten Siedlung, die Späteisenzeit mit einem kelti-schen Brand- bzw. Körpergräberfeld vertreten. Zur Zeit der Völkerwanderung, Mitte des 3. Jhs., war eine sarmatische Siedlung am Hügel, und in der zweiten Hälfte des 4. Jhs. ein germanisches Gräberfeld (Gepiden). Das Fundmaterial des germanischen Gräberfeldes ist für die Bestimmung des Nachlasses der vorhunnischen Gepiden äußerst wichtig. Die typische Keramik der gepidischen Gräber ist vom Tschernahow–Marosszentanna-Typus. Das bedeutendste scheint das aus der Zeit der Landnah-me und der Regierungszeit der Arpaden stammende un-garische Gräberfeld zu sein. Die Bestattungen des Gemein- volkes sind um das Grab einer landnahmezeitlichen Frau mit rosettenverziertem Pferdegeschirr angeordnet, sie dauern bis zur Regierungszeit Königs Salamon. Dieses Gräberfeld kann man mit dem Friedhof des zuerst im Jahre 1075 erwähnten Dorfes Ártánd identifizieren. An der Ausgrabung nahmen György Módy, ferner Ibolya M. Nepper und Aba Hadházy teil (Universitätshörer).

Károly Mesterházy

Sopron, Szt. György utca 15. (Kom. Győr-Sopron). S. Seite 295.

55. *Székkutas* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV). Bei einer Rettungsgrabung haben wir 21 Gräber eines spätawarischen Gräberfeldes freigelegt. Besonders beach-tenswert sind die Männergräber Nr. 2 und 3, die vergol-dete Bronzegürtelgarnituren lieferten, und die vergolde-ten Silberzierden, Perlen und die eiserne Pfeilspitze aus dem Frauengrab Nr. 8. Mitarbeiterinnen: Magdolna Hellebrandt, Margit Nagy und Judit Topál, Universitäts-hörerinnen.

Katalin Nagy

Szombathely, Rákóczi Ferenc u. 7. (Kom. Vas). S. Seite 296.

56. *Táp—Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). Zwischen Táp und Nyalka, in der Schotter-grube von Borbapuszta, haben wir 9, ca. N–S-lich ori-entierten spätawarenzeitliche Gräber freigelegt. Beim Schot-tergewinnen dürften bisher etwa 10–12 Gräber vernich-tet worden sein. Die zentral angelegten Gräber lagen in 2,5–3 m Tiefe, unter den Beigaben waren vergoldete Gürtelgarnituren, Pfeilspitzen. In einem Grab lagen 4 Skelette; das am Rand liegende hatte eine Gürtelgar-nitur, die anderen waren fast aller Beigaben bar. Mehrere-norts beobachteten wir Spuren von Holzsärgen. Am Rand des in regelmäßigen Reihen angelegten Gräberfeldteiles waren in 50–60 cm Tiefe Kindergräber, ohne Beigaben.

Dénes Gabler—Péter Tomka

57. *Tiszavasvári* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszalök) (XXIV). Neben der Hauptstraße Tiszavasvár–Hajdúnánás, in der Lehmgrube Nr. 3 der Ziegelfabrik, wurde die Freilegung des mit Greifen-Rankenverzierung- en charakterisierten awarenzeitlichen Gräberfeldes fort- gesetzt (Gräber Nr. 7–26), mit recht ärmlichen Beigaben. In der Fläche zwischen den Lehmgruben Nr. 2 und 3 sind auf 100 × 15 m noch etwa 40 Gräber zu erwarten.

Dezső Csallány—András Gombás

59. *Buj, LPG „Táncsics Mihály“* (Kom. Szabolcs- Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). Im Frauengrab, das in einen bei Erdarbeiten abgetragenen Kurgan ein- gegraben war, blieben nur die Beine unversehrt. Das Material durchsiebend, retteten wir folgende Gegen- stände: 1 vergoldeter Bronzeohrring, 1 Rosette, 11 rautenförmige Kleidbeschläge aus Preßgold, 3 große Kleidbeschläge aus vergoldetem Silber, mit Scharnieren, und 1 solches Fragment, 3 Stiefelbeschläge, 46 halb- kugelförmige Stiefelbeschläge, 69 Randbeschläge und 8 scheibenförmige Mittelbeschläge, ebenfalls zu Stiefeln gehörend, alle aus vergoldetem Silber.

Dezső Csallány—András Gombás

60. *Csongrád-Felgyő* (Kom. Csongrád) (XXXV). Im Frühjahr haben Otto Trogmayer und Katalin Nagy vor dem Bau des Rathauses eine Rettungsgrabung im Gelände ausgeführt, wobei sie weitere Gräben und Gru- ben freilegten. Die planmäßige Ausgrabung hätte die Verhältnisse der im Vorjahr zutage gekommenen zwei runden Gebäude aufklären sollen; während der Arbeit kam auch ein drittes zum Vorschein. Die Arbeit war wegen der Obstbaumallee und der bis 1 m Tiefe reichen- den Schwarzerde sehr schwer. Sie konnte auch nicht beendet werden, da die LPG eine Anhöhe am Vidra- Ufer — wo früher bereits Sondierungen ausgeführt worden waren, wobei eine frühungarische Siedlung und die Spuren einer bronzezeitlichen Siedlung zutage kamen — dem Straßenbauunternehmen verkauft hat, um von dort

Erde abzutragen. Wir waren gezwungen, unsere Kräfte umzuordnen (unter der Leitung von Katalin Nagy), um diese mächtige Anhöhe vorerst durchzuforschen, wobei wir viele neue Erscheinungen beobachteten.

Gyula László

61. *Dunaújváros, Pálfalver Staatsgut* (Kom. Fejér) (XL). Beim Graben eines Silos wurden Gräber eines awarischen Gräberfeldes aus dem 8. Jh. berührt. Die Funde von 4 Gräbern (eines von diesen ein Reitergrab) konnten z. T. gerettet, weitere 6 Gräberfreigelegt werden. Beim Schädel und bei den Füßen war die Füllerde des Grabes in seiner ganzen Breite und Tiefe dunkler. Der Schacht von Grab Nr. 9 war von 5 Pfostenlöchern umgeben. Unter den Beigaben kamen eine Gürtelgarnitur aus Bronze, die stark korrodierten Fragmente einer vergoldeten Silbergürtelgarnitur und mehrere Tongefäße zutage.

János Makkay

62. *Gergelyugornya* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). In der Gemarkung des Dorfes, am Ufer des Makócsa-Baches (sog. ausgeschiedene Äcker) haben wir auf Kosten des Komitatsrates eine kleinere Grabung ausgeführt. Die Reste von 3 Wohnhäusern aus dem 9.—10. Jh. wurden freigelegt, alle hatten einen gebauten Feuerherd. An der Ausgrabung nahm Eugenia Simonowa, Adjunktin, teil.

István Erdélyi

Halimba (Kom. Veszprém, Kr. Devecser). S. Seite 297.

63. *Keszthely, Halászcserda* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Die Freilegung der Siedlung aus dem 9. Jh. wurde fortgesetzt; dieses Jahr haben wir vier kleinere Gebäude und drei Backöfen erforscht. Auch zwei Abfallgruben kamen zutage. Die freigelegten Häuser standen an beiden Seiten einer Gasse oder Straße. An der Ausgrabung nahmen Kornél Bakay und Miklós F. Füzes, Archäobotaniker, teil.

Károly Sági

Kisszállás, Templomdomb (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunhalas). S. Seite 302.

64. *Mátraszőlős-Késedomb* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (IV). In der Sand- bzw. Schottergrube der LPG sind Spuren einer Siedlung aus dem 9. Jh. zu beobachten. Aus einer einstigen Grube kamen beim Sandgewinnen 3 intakte Gefäße und 8 Mühlsteine zum Vorschein.

Pál Patay

Pókaszeptek (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg). S. Seite 298.

ARPADENZEIT — UNGARISCHES MITTELALTER

(Nr. 67—109 der Karte)

Bakonyszentkirály—Zöröghegy (Kom. Veszprém, Kr. Zirc). S. Seite 290.

67. *Balatonfüred, Kossuth u. 33* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Beim Legen von Telefonkabeln fanden die Arbeiter neben dem Gehsteig in 40 cm Tiefe eine Tonflasche und 1285 Silbermünzen. Der vom Bakony-Museum gesammelte Fund enthielt 389 ungarische, 985 slawonische, 33 österreichische und 2 niederländische Münzen aus der Zeit zwischen dem Ende des 12. und Anfang des 14. Jhs.

István Éri

67. *Balatonfüred, Kirchenruine* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Die Freilegung der auf dem alten Friedhof von Balatonfüred befindlichen Kirchenruine wurde fortgesetzt, ihre Umgebung bis zum mittelalterlichen Niveau gereinigt. Auf der S-Seite fanden wir

65. *Tiszaeszlár-Dióskert* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tisza-lök) (XXIV). Bei der Rettungsgrabung haben wir den Platz von drei landnahmezeitlichen Gräbern authentisiert und legten auch ein intaktes Frauengrab frei. Von den Beigaben sind zwei Zopfspangen mit Palmettenverzierung beachtenswert. Später nahm I. Dienes hier eine größere Rettungsgrabung vor.

Péter Németh

65. *Tiszaeszlár* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tisza-lök) (XXIV). Am W-Rand der Gemeinde, im sog. „Falu-alja“, in der provisorischen Sandgrube im Acker, „Dióskert“, kamen Funde aus der Zeit der ungarischen Landnahme zutage. Nach den Bergung arbeiten des Museums von Nyfregyháza haben wir die Sandgrube — auf den unmittelbar gefährdeten Stellen — rundherum durchforscht und legten weitere 11 Gräber frei. Sie sind meist ärmlich, wichtigere Beobachtungen bezüglich der Frauentracht machten wir im Falle von Grab Nr. 7. An der Arbeit nahm, László Kovács, Museumadjunkt teil.

István Dienes

Tiszakeszi-Theißufer (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezöcsát). S. Seite 293.

66. *Zalavár, Burg* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (IV). Die 1965 eröffneten Ausgrabungsflächen schließen sich organisch an die 1963—64 freigelegten Flächen bzw. an die in ihnen gefundenen Objekte an. Das Ziel war vornehmlich, die Topographie der „Vársziget“ (Burginsel) im 9.—11. und 14. Jh. aufzuhellen. Dabei gelang es, die innere Burg aus dem 11. Jh. abzugrenzen, lediglich die SO-Ecke konnte nicht mehr erforscht werden. Diese Burg ist ein trapezoidförmiger Komplex, dessen nördliche Abschlußmauer ca. 85 m, die Südmauer ca. 75 m, die O- und W-Mauern 62—65 m lang sind. Die bisher freigelegten drei Ecken sind verschiedentlich ausgebildet. Während der Freilegung erhielten wir Angaben über die von Turco vermessene Burg aus dem 16. Jh. Im SO-Teil der Ausgrabungsfläche haben wir, während der Suche nach der SO-Ecke der inneren Burg aus dem 11. Jh., parallel zur Freilegung des gefundenen inneren Burgmauerabschnittes, auf einer kleinen Strecke auch den Zusammenhang zwischen der inneren und der äußeren Burg aufhellen können. In derselben Fläche beginnt sich auch die Siedlung des 11. Jhs. abzuzeichnen, deren in die Erde gegrabene Häuser nach Reihen angeordnet sind. Diese Siedlung steht mit der 1964 in der Nähe der Häuserreihen freigelegten „Rohmaterialgrube“ im Zusammenhang, aus der viel Hirschgeweih- und Horn-Halbfabrikate zutage gekommen sind. An der Ausgrabung nahmen Eugenia Simonowa, ferner Irén Juhász, Sárolta Tettamanti, Ildikó Bende und Etelka Juhász, Universitätshörerinnen teil.

Ágnes Cs. Sós

eine vorn offene Vorhalle, aus deren breitem Fundament man darauf schließen kann, daß über ihr ein Turm gestanden hat. Neben der O-Wand der Vorhalle legten wir ein Ossarium mit drei Perioden frei. Wir fanden wieder bestätigt, daß die Fundamente der mittelalterlichen Mauern überall römische Mauern sind. An der S-Schiffswand fanden wir ein römisches Sockelfresko. Im Kircheninneren gruben wir bis zum römischen Niveau, weitere römische Mauern und Terrazzofußboden freilegend. Nach Beendigung der Ausgrabung wurde die Ruine konserviert. Die römische Villa haben wir nicht freigelegt, weil der bis Ende des 19. Jhs. benutzte Friedhof über dieser liegt.

Ilona Valter

68. *Bélapátfalva, Zisterziensenkloster* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Die 1964 begonnene Freilegung des Zi-

sterzienserklosters wurde fortgesetzt. Mit einigen neuen Sondierungsgräben durchquerten wir das Kloster bis zum ungestörten Boden, danach haben wir die Auffüllung fast im ganzen Klosterbereich bis zum mittelalterlichen Niveau abgetragen. Die W-, N- und O-Wand des Kreuzganges wurde freigelegt, der Kreuzgang ebenda bis zum mittelalterlichen Niveau gereinigt. Wir haben den Kapitelsaal vollständig freigelegt, er enthielt Vorlesungs- und Sitzbänke, mehrerenorts ist der mittelalterliche Ziegelfußboden vorhanden. Neben dem Kapitelsaal haben wir ein kleines Empfangszimmer und eine schmale Passage freigelegt. Bei der SO-Ecke des Klosters fanden wir den Rundofen der Steingutfabrik, der auf die mittelalterlichen Mauern gebaut worden war.

Im Klosterhof suchten wir das Brunnengehäuse, von dem wenig Fundamentmauern freigelegt werden konnten. Im S-Teil haben wir die Erde nur bis zur S-lichen Hofmauer des Kreuzganges abtragen können. Im SW-Teil des Klosters fanden wir eine Latrine aus dem 15. Jh., im W-Teil, unter dem Conversus, die aus dem 15. Jh. stammende eingestürzte Ziegeldcke des Kellers und die Kellertür. Hier wurde eine feste Strebemauer angebaut, die den W-Teil des Klosters vor der Erosion schützte und zugleich auch die westliche Abschlußmauer des Klosters darstellt. Die freigelegten Kreuzgangmauern wurden wiederhergestellt. Mit der Ausgrabung 1965 ist somit das ganze Zisterzienserkloster freigelegt.

Ilona Valter

69. *Békés-Diter* (Kom. Békés, Kr. Békés) (XII). Die 1964 begonnene Ausgrabung fortsetzend, haben wir die Fundamentreste eines Wirtschaftsgebäudes von 19,8 × 12 m freigelegt, das der Längsachse nach in drei Räume geteilt war. In der Nähe des Fundamentes fanden wir, in östlicher Richtung, eine arpadenzeitliche, am Rand auf zwei Ziegel gestellte Bäckerglocke in Originalposition, jedoch zerbrochen. An der Ausgrabung nahmen Géza Fehér, ferner Anna Szám, Universitätshörerin teil.

Nándor Parádi

70. *Bokod—Vértesszentkereszt, Kirchenruine der Benediktinerabtei* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Wir haben die komplette, nach Grabungsflächen ausgeführte Freilegung im Kircheninneren beendet und das Niveau dem arpadenzeitlichen gemäß ausgestaltet. Die Fundamentierungsverhältnisse deuten darauf daß man in W mit keinem Turmpaar zu rechnen hat. Die Kirche hatte einen viereckigen Turm. Das Sanktuarium war stark aufgestöbert, das Fundament ist hier am größten: 220 cm. Vor den W-Eingang wurde im 14. Jh. eine gotische Vorhalle gebaut, die im 15. Jh. gering modifiziert wurde. Der Marmorfußboden der Vorhallae und der spätere Marmorfußboden des Kircheninneren sind gleichartig. Auf der S- und auf der N-Seite fanden wir, fast einander gegenüber, je einen Eingang. Daß der N-liche romanische Eingang vermauert wurde, steht mit dem Bau des Klosters Ende des 15. Jhs. im Zusammenhang. Das Tor hatte seine Verbindung zum Kloster, der neue Eingang wurde in der N-Mauer des Kreuzschiffes ausgebildet, er führte in den O-Kreuzgang. Den S-Korridor des Klosters haben wir vom Schutt gereinigt.

Wir fanden die SW-Ecke des Kreuzganges und die W-liche Traktmauer, die an die Vorhalle angebaut war. Die Keramik aus dem 16. Jh., die wir in der Brandschicht des S-Korridors fanden, deutet die Vernichtung des Klosters an, die zur Türkenzeit erfolgt sein dürfte. Im Kircheninneren, in der Vorhalle und im S-Korridor des Klosters haben wir mehrere, mehrschichtige Bestattungen freigelegt. An den zwei letztgenannten Stellen waren die Särge in Ziegelgräbern untergebracht. Leitender Ingenieur der Rekonstruktion: János Sedlmayer. (OMF)

Éva Kozák

71. *Budapest I., Döbrentei tér* (V). Bei der SO-Ecke der von Sándor Garády 1937 freigelegten mittelalterlichen Kirchenruine haben wir eine Authentisierungs-

grabung ausgeführt. Wir fanden das den Mauern entsprechende innere Bodenniveau und unter diesem eine Schotter-schicht von beträchtlicher Dicke. Die breite Fundamentmauer, die stellenweise auch von Garády konstatiert wurde, erwies sich als römisch. Der Beginn der Fundamentierung erschien 1,30 m unterhalb des mittelalterlichen Niveaus. Diese Fundamentmauer konnten wir infolge des hohen Standes des Grundwassers nicht freilegen. Die römische Herkunft der Fundamentmauer bietet auch eine Erklärung für die Steinschuttschicht. Den Anzeichen nach wurde beim Bau der Kirche — vermutlich Ende des 12. Jhs. — der aus dem damaligen Gehsteigniveau hervorstehende Mauerrest als Fundament benutzt, und der Steinschutt ist der Abfall des Baues der mittelalterlichen Kirchenmauern. — Wir legten einen Teil des SO-lichen Strebepfeilers frei, sein abgeschrägter Sockel steht in der Schicht des 13. Jhs. Wegen Zeitmangels konnten wir den Sockel nicht mehr freilegen und haben auch das älteste äußere Gehsteigniveau nicht erreicht.

Erzsébet Lócsy

72. *Budapest I., Hess András tér 1—3* (V). Auf dem schmalen, hervorspringenden Felsen, der nördlich des Sanktuariums des mittelalterlichen Dominikanerklosters in der Allee zwischen der Fischerbastei und der Ibolya utca steht, haben wir einen kurzen Abschnitt der Bastion, hinter dieser, in der Allee, einen großen, mit Terrazzo-fußboden versehenen Raum des O-Flügels des Klosters freigelegt.

In der SO-Ecke dieses Raumes kamen zwei verputzte Grabschächte ohne Deckel zum Vorschein, die ausgeraubt waren. Eine größere, einst überwölbte, ummauerte Grabkammer legten wir in der SO-Ecke des Felsvorsprunges, außerhalb des Klostergebäudes frei. In der O-(Front-) Mauer des Raumes mit Terrazzo-fußboden fanden wir die Reste von zwei Fenstern aus einer früheren Periode, freier eine spätere, aus Umbau stammende breite, mit zwei gotischen Pfeilern umrandete Öffnung. Die Gräber wurden zu Beginn der Türkenherrschaft ausgeraubt und mit Schutt aufgefüllt. Ende des 16. Jhs. wird die große Öffnung des Raumes vermauert und die Bastion mit dicker Auffüllung verstärkt.

Katalin H. Gyürk

73. *Budapest I., Kapisztrán tér* (Maria-Magdalenenkirche) (V). Anhand der Rekonstruktion des gotischen Turmes haben wir einzelne Details überprüft. Der Grundriß der Kirche wurde festgelegt, wie auch ihre Bauperioden. Die Pfarrkirche der ungarischen Einwohnerschaft von Buda wurde Mitte des 13. Jhs. erbaut, im 14.—15. Jh. zu einer dreischiffigen Kirche umgebaut und erweitert. Der letzte gotische Bau erfolgte Anfang der 1500er Jahre. Während der türkischen Besetzung wurde die Kirche von den Budaer Christen gemeinsam benutzt; nach 1602 wird sie als Moschee gebraucht. Das bei der Rückeroberung von Buda stark beschädigte Gebäude wurde fast vollständig abgetragen bis zum mittelalterlichen Niveau. Unter Benutzung der Grundmauern des gotischen Sanktuariums und durch Umbau des minder ruinieren W-Turmes, entstand Anfang des 18. Jhs. die barocke Kirche, die im zweiten Weltkrieg zugrundging. Im Laufe der Forschungen haben wir im Schiff der (einschiffigen) Kirche aus dem 13. Jh. und im S-Nebenschiff der dreischiffigen Kirche weitere mittelalterliche Gräber freigelegt. Zwei der 23 Gräber (Nr. 14 und 28) waren aus Ziegeln bzw. Steinen gemauert. Aus den aufgewühlten Gräbern kamen einige Perlen, eine Gürtelschnalle und metall-durchwirkte Textilienreste zutage, sonst nichts.

Herta Bertalan

74. *Budapest I., Színház u. 5—7* (vormals Pascha-Palast) (V). 1965 arbeiteten wir im Abschnitt vor der O-Front des Karmeliterklosters und im Erdgeschoß des N-Traktes des Gebäudes. Es gelang, die W-Abschlußmauer des O-Flügels mehrerenorts zu finden. Im N-Teil konnte der Grundriß von mehreren türkenzeitlichen Räu-

men entdeckt werden. Hier waren auch die Pflaster Spuren des inneren Engpasses anzutreffen. Im Laufe der Forschungen kamen in den Binnenräumen des Klosters die Mauern des hier gewesenen Bades zutage. Auf der in Richtung der Donau liegenden Seite (vor der O-Front des Klosters), kamen — z. T. unter türkischen Gebäude- resten — mittelalterliche Räume zum Vorschein. Wir fanden die W-Abschlußmauer und den S-Eckenschluß des früher zutage gekommenen „Konsolenraumes“, ferner in der N-Abschlußmauer, „in situ“, den gut erhaltenen gotischen Türmantel mit Kragstein. Diese Eingangstür öffnet sich aus der N-lichen, O—W-lich verlaufenden, zweigeschossigen mittelalterlichen Räumlichkeit.

Wir forschten auch zwischen der O-Abschlußmauer des heutigen Burgtheaters — vormals mittelalterliche Franziskanerkirche und türkisches Dschami — und der Bastion. Hier fanden wir einen Teil des gotischen Sanktuariums der einstigen Kirche.

Győző Gerő

75. Budapest I., Táncsics M. u. 25 (Überreste der mittelalterlichen Synagoge) (V). Im Sommer 1964 kamen bei der Renovierung des Hauses unterhalb des N-Hofes des Gebäudekomplexes größere gotische Strebepfeilerreste zutage. Bei der 1965 ausgeführten Freilegung kamen die N-liche Längsmauer des Gebäudes in 19 m, die S-liche Längsmauer — auf der das neuzzeitliche Haus ruht — in 10 m Länge zutage. Die innere Länge der mit einer Mittenpfeilerreihe in zwei Schiffe gegliederten Halle beträgt 9 m. Der stellenweise erhalten gebliebene Fußboden des Gebäudes liegt 5 m unterhalb des heutigen Gartenniveaus. Die S-Längsmauer ist von einem vermauerten Fenster — dem Fenster des Frauenatoriums — unterbrochen. In den Mauerpfeiler der S-Längswand sind zwei hebräische Inschriften eingraviert.⁵ Der Inschrift zufolge war die auch in Urkunden erwähnte jüdische Synagoge in Jahre 1541 achtzig Jahre alt, wurde also 1461 erbaut. Das Baudatum der Inschrift entspricht dem Datum der gefundenen spätgotischen Formen. Das gotische Gebäude wurde bei den Kämpfen in den Jahren 1530 und 1951 stark beschädigt, nach 1684 wurde die jetzt z. T. freigelegte zweischiffige Halle aus dem Gebrauch ausgeschaltet. Auf dem Ziegelfußboden der Synagoge liegen die Gebeine vieler Opfer des Angriffes im Jahre 1686. Aus technischen Gründen war die Gesamtlänge des Tempels nicht feststellbar.

Ebenfalls im Sommer 1964, bei der Renovierung des Hauses, kamen in der heutigen Einfahrt des Hauses Táncsics Mihály u. 26 hebräische Inschriften zutage. Im Erdgeschoß des bis zum ersten Stockwerk gotischen Hauses erschienen die Reste einer auf die Wende des 14.—15. Jhs. ansetzbaren gotischen Halle. Man darf annehmen, daß dieses Gebäude das Bethaus der in den 1360er Jahren in diesem Viertel angesiedelten Juden war, das älter als das oben beschriebene ist. Die aus dem 17. Jh. stammende, in Freskotechnik ausgeführte Inschrift zeigt, daß dieses Bethaus bis Ende der Türkenzeit im Gebrauch war.

László Zolnay

76. Celldömölk (Überreste der mittelalterlichen Benediktinerabtei) (Kom. Vas, Kr. Celldömölk) (XXXIX). Neben der NO-Ecke des Schiffes, auf der S-Seite, fanden wir Grundmauern, die ebenso verlaufen und ebenso lang sind, wie die im Vorjahr freigelegten Gebäuderuinen. Im S-Ende der Mauerruine, die in der Linie des Triumphbogens freigelegt ist, fanden wir auch einen Teil mit Steinverkleidung. Auf der N-Seite des Turmes befreiten wir aus dem Fundament des bereits früher gefundenen Gebäudes ein größeres Stück eines römischen Grabsteines. Die Konservierung der Ruine ist dieses Jahr im Prinzip beendet, nur die Ergänzung des S- und W-Einganges ist noch übrig. (OMF)

Károly Kozák

77. Doboz (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). In der früharpadenzeitlichen Siedlung haben wir die Freilegung des 1962 gefundenen, mehrfach gegliederten großen

Grabens fortgesetzt. Vom zweimal gebogenen Graben ist jetzt eine Strecke von 15 + 12 + 10 m bekannt. Auch ein Teil eines Rundgrabens (D = 14 m), der älter als der große Graben zu sein scheint, ist freigelegt worden. Auf einen Abschnitt dieses letzteren wurde im 11. Jh. ein in die Erde vertieftes Haus gebaut. Außer den Gräben haben wir auch einen großen Brunnen freigelegt. Auch gruben wir sarmatenzeitliche Wohn- (?) Gruben und einen Speicher aus. Den Wall der nahen „Sámson vára“ haben wir wieder durchquert; ein mit Balken befestigtes Gebäude unterbucht hier den Erdwall. Im Inneren des Erdwalles legten wir einen langen Sondierungsgraben an, doch stießen wir außer verstreuten Funden hier auf keine Gebäudesuren.

Julia Kovalovszki

78. Eger, Burg (Kom. Heves) (X). In diesem Jahr haben wir die Wiederfreilegung des romanischen Domes und seiner spätgotischen Erweiterungen begonnen, um die Konservierung der stark verwitternden Überreste vornehmen zu können. Dabei haben wir die mehrere m dicke Perényi-Mauer vor dem N-Nebenchor und im N-Teil des Hauptchores abgetragen. Aus der Mauer kamen viele sekundär verwendete, einst zum Dom gehörende, gotische und Renaissancesteine, u. a. ein größeres Fragment eines Grabsteines aus rotem Marmor, zutage. Nach Abtragen der Mauer wurde eine schön gemauerte Quadersteinmauer sichtbar, mit der der Nebenchor früher zugemauert war, ferner bedeutende Reste eines romanischen Pfeilers. Die Quadersteinmauer gab eine Antwort auf die Frage, wie der romanische Teil mit der gotischen Erweiterung, deren Fußbodenniveau um etwa 2 m höher liegt, verbunden war. Die zwei Teile standen als „unabhängige“ Räume, was durch die die Nebenchöre abschließende Quadersteinmauer und die Reste der an diese lehrenden gotischen „Halbpfeiler“ bewiesen ist.

W-lich des Domes legten wir Gebäudereste frei, die nach den aus dem 16. Jh. stammenden Grundrissen zu urteilen, zum „Provisorialpalast“ gehört haben dürften. Auch einige hier gefundene Renaissance-Steinfragmente weisen darauf hin.

Im Bereich des O-Teiles des mittelalterlichen Bischofspalastes und der N-Burgmauer gelang uns, den Platz eines früher freigelegten Gebäudes zu identifizieren: er dürfte sich diesem O-Flügel angeschlossen haben.

Zwischen dem spätgotischen Teil des Domes und dem Grab von G. Gárdonyi haben wir das Gelände in Ordnung gebracht und Freilegungen vorgenommen. Hier kamen die die O-Burgmauer befestigenden Konstruktionen und die zwischen ihnen gespannten Gurte zutage, ferner die frühere Burgmauer, die sich der einstigen Chorbastion anschließt und in Richtung der Gergely-Bastion verläuft. Auch die obere Öffnung des Kasemattenbrunnens kam zum Vorschein.

In der Erdbastion haben wir jene vermauerte Tür freigelegt — sie gehörte zum Bollwerk der mittelalterlichen Burg —, die in der N-Mauer des unterhalb des S-lichen Geschützraumes befindlichen Raumes war. Die Türöffnung wurde von beiden Seiten her zugemauert und die Tür zwischen den zwei Wänden stehengelassen. Das Holz ist vermodert, doch die Eisenbeschläge sind an ihrem ursprünglichen Platz geblieben. Diese Tür wurde damals gebaut, als die Erdbastion um das frühere Bollwerk herum noch nicht errichtet war.

Károly Kozák

79. Esztergom, Burg (Kom. Komárom) (XLIX). Die Forschungen verliefen dieses Jahr im früher königlichen, später erzbischöflichen Palast. Während unserer Arbeit im Hof und im Erdgeschoß des in den 30er Jahren restaurierten Gebäudes haben wir die Mauern der früharpadenischen — vor der Regierungszeit von Béla III. — errichteten Burg mehrerorts gefunden und konnten ihre Chronologie gewissermaßen verfeinern. Den bisherigen Ergebnissen nach haben wir nämlich den Eindruck, daß die im N befindlichen Mauerreste zu einem früheren, die im S zu einem etwas späteren Bau gehören.

Aus diesen Mauern kann man auf einzelne Räume schließen, sie ergeben jedoch noch nicht den Grundriß des Gesamtgebäudes. Zwischen die früharpadenzeitlichen Mauern und die restaurierten späteren arpadenzeitlichen Bauten muß man noch eine Bauperiode einschalten, die aber vorderhand nur mit einer kürzeren Mauerstrecke in den S-Räumen des Palastes vertreten ist.

Auch die Erforschung der römischen Gebäude wurde fortgesetzt: die in indentschem System sich reihenden Mauern der dritten Periode erstrecken sich über das ganze bisher durchforschte Gebiet, doch erscheinen — vornehmlich im Hof — auch Mauerreste, Pfeilerfundamente früherer Bauten ebenfalls. Ein gesamter Gebäudegrundriß läßt sich noch aus keiner Periode rekonstruieren.

Unterhalb des Niveaus der römischen Mauerfundamente erschienen in keltischen Schichten einige Gruben und ein Feuerherd; keltische Keramik kam in großer Menge zum Vorschein.

Vor der W-Burgmauer haben wir eine Grube der Pécelser Kultur freigelegt.

Mitarbeiter: Géza Fehér, Béla Horvát, Vera Lányi; als Konsultanten: Sándor Soproni, Éva B. Bónis; ferner Magdolna Hellebrandt, Ágnes Soós und Márta Máthé, Universitätshörerinnen.

Emese Nagy

80. *Érd, Ófalu* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Mit der Ausgrabung haben wir festgestellt, daß der in den Jahren 1962–63 freigelegte, N–S-lich verlaufende, älteste türkische Pfahlburg-Graben bei der S-Seite des Minarets, in unmittelbarer Nähe des Gebäudes, im großen und ganzen rechteckig nach O–W abbiegt. Hier war also die eine Ecke der türkischen Pfahlburg aus dem 16. Jh.

An Hand der Wasserleitungsbauarbeiten in der Mecset utca haben wir bei der Rettungsgrabung Grabenstrecken der türkischen Pfahlburg aus dem 17. Jh. beobachten können. Diese kamen vom Minarett nach N in etwa 80 m, nach S in etwa 67 m Entfernung zutage. Die Ausdehnung der späten türkischen Pfahlburg betrug daher 147 m.

Géza Fehér

81. *Fonó, im Dorf* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (I). Im Grundstück des Landwirtes Sándor Kisfonai kam ein aus 168 Stücken bestehender Münzfund aus dem 17. Jh. zutage: Taler, $\frac{2}{3}$ Taler und 15 Kreuzer-Münzen, ungarische und ausländische Prägungen; letzte Jahreszahl: 1679. Der Fund war in einem Krug.

Balázs Dravetzky

82. *Hajdúszoboszló, Benedekvölgy* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Neben dem Gehöft von Lajos Loós, SO-lich der Bahnstation von Benedekvölgy, kam beim Stoppelstürzen ein Friesacher Münzfund zutage, der beim Ansturm der Tataren gehortet wurde. Bei der Authentisierung mit dem Csanda-Zalavárischen Gerät fanden wir weitere 182, insgesamt 570 Denare. Die Münzen waren in 35 cm Tiefe in einem Tongefäß.

Károly Mesterházy

Hencida (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Berettyóújfalú). S. Seite 292.

83. *Homokterenyé, Röm. kath. Kirche* (Kom. Nógrád, Kr. Salgótarján) (II). Ergebnis der Untersuchung der Mauern sind 2 romanische Fenster und eine Türöffnung in der S-Front und 1 mittelalterliches Fenster in der O-Mauer des Sanktuariums. Hinter der barocken Kanzel wurde die aus dem Kircheninneren und dem Schiff in die Sakristei führende Tür freigelegt.

Die archäologische Freilegung hat die mittelalterlichen Niveaus innen und außen aufgehehlt; es wurde klar, das die in der NO-Mauer der Kirche freigelegte Tür in eine Nebenkapselle führt. Ihre Mauern sind unterhalb der Mauern der Sakristei, ihr Sanktuarium fanden wir hinter der O-Mauer der Sakristei. Ihr Fußboden-

niveau und ein gebautes Grab fanden wir im Inneren der Sakristei. Die Nebenkapselle hatte Strebepfeiler, ein Ossarium schließt sich ihr in L-Form an. Den umgebenden Kirchhof haben wir mehrerenorts angegraben.

Die Mauern der romanischen Kirche aus dem 13. Jh. verwendend, wurde Anfang des 15. Jhs. die Kirche erbaut und mit Friedhofskapselle, Ossarium und Kirchhofmauer ergänzt. Der barocke Umbau erfolgte um 1800. Im Laufe der Ausgrabung kam interessantes arpadenzeitliches Fundmaterial: ein Schläfenring, ein Ring, und spätere Keramik zutage. Ingenieur: László Ágostházy. (OMF)

Ilona Sz. Czeglédy

84. *Ipolytölgyes, Ziegelbrennerei* (Kom. Pest, Kr. Szob) (X). Die seit 1962 währende Ausgrabung der Burg von Kislána hatte — nach erfolgter Freilegung der Burgkapselle, des Palastes und der Burgmauer — 1965 als vorletzte Etappe der Arbeit, folgende Forschungsziele: 1. innerer Torturm, 2. äußerer Torturm, 3. sog. Alter Palast, 4. Sodnierungsgrabung zur Klärung des Burggrabens.

1. Durch den noch bestehenden inneren Torturm gelangt man aus dem W-Zwinger in den Burghof. Die Forschung konstatierte das mittelalterliche Niveau des Turmfußes und legte in der Nische der N-Seite einen verputzten Schacht frei.

2. Der äußere Torturm steht an der SO-Ecke der Burg, durch diesen führt der Weg vom Hügelfuß in den Zwinger. Nur die mächtigen Fundamentmauern sind bestehen geblieben, aus denen zwei Bauperioden abzulesen sind: ein noch romanischer, im großen und ganzen viereckiger Turm aus weichem, sandigem Mergel, die Ecken sind mit Buckelquadern armiert. Der Turm wird später befestigt, vorne vermäntelt und mit zwei mächtigen gotischen Strebepfeilern versehen. Wahrscheinlich wurde auch die äußere Burgmauer zu dieser Zeit erbaut, ihr Anschluß an den Turm läßt sich in der Mauertextur gut erkennen. Der romanische Turm schloß sich einer von Pfählen umgebenen Burg an. Sein außerhalb der Burgmauer liegender Teil war halbkreisförmig von einer Lehmbank umgeben, in die zwei Reihen von Pfählen eingerammt waren, um den Zaun ausbilden zu können.

3. Die Freilegung des alten Palastes ist im Gange.

Die Ausgrabung lieferte äußerst reiche Keramik (14.–15.–16.) Jh. und Eisenfunde, vornehmlich Werkzeuge, Waffen und Bestandteile der Baukonstruktion. Die Steinfunde gehören meist zum Torturm. (OMF)

Nóra Pamer

86. *Kisszállás, Templomdomb* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunhalas) (XVI). Im vom Bulldozer gefährdeten Bereich eröffneten wir zwei Sondierungsgräben. Die freigelegten 54 Gräber lieferten sehr schöne Funde: 2 Bronzegürtel mit Beschlägen, 1 Knochengürtel, Schläfenringe, Silbermünzen aus dem 12. und 14. Jh., Sargnägeln, Textilienreste, einen Kopffutz. Wir fanden auch einen Teil der Kirchenapsis. Das Gräberfeld war von einem breiten Graben umgeben.

Mihály Kőhegyi

87. *Kővágóörs-Ecsérpuszta* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XLV). Neben der Ruine der romanischen Kirche, auf einer Fläche von ca. 50 × 50 m, wurde eine Rettungsgrabung unternommen. Einzelfunde einer (oder mehrerer) urzeitlichen Kulturen kamen zutage, doch konnte diese Kulturschicht zusammenhängend nicht erfaßt werden.

In dem der Kirchenruine am nächsten gelegenen Teil der Grabungsfläche kam ein Steinhaus mit zwei Räumen zum Vorschein (11 × 4,5 m), die Ausdehnung und Einteilung konnte im Prinzip definiert werden. Die W-liche, größere Räumlichkeit war ein ca. 2 m tiefer Keller, über dem ursprünglich noch ein Raum gewesen sein dürfte. Zwischen den zwei Räumen befand sich eine Tür, deren Rolle noch nicht genau geklärt ist. In die Ö-liche, kleinere Räumlichkeit gelangte man aus dem

Freien durch die Tür in der S-Mauer; ihr Niveau war max. 60–60 cm unterhalb des heutigen. Aus den Schichten kann man darauf schließen, daß die Mauern des O-Raumes nach dem Einsturz der Kellers bzw. seiner Auffüllung mit Schutt noch eine Zeitlang bestanden haben. In dem den Keller füllenden Schutt fanden wir viele Lehmewurfstücke, woraus man darauf schließen kann, daß einige Teile des Gebäudes ein Balkengerüst hatten. Auf Grund der Funde kann man den Gebrauch des Hauses auf die zweite Hälfte des 15. — erste Hälfte des 16. Jhs. ansetzen (Keramik, Ofenkacheln, Eisengeräte).

Sándor Tóth

88. *Letenye, Szentkeresztudomb* (Kom. Zala, Kr. Letenye) (XX). In der Fortsetzung der 1964 ausgeführten Rettungsgrabung haben wir im Inneren der Kirche mit rundem Grundriß insgesamt 12 Gräber freigelegt, die einen Großteil des Schiffes einnahmen. Die meisten Gräber haben eine Orientierung von O–W, NO–W, O, SW., die neben dem Fundament liegenden waren dem Rundbogen des Grundrisses angepaßt. Von den außerhalb der Kirche erfolgten Bestattungen wurden bloß 2 Gräber freigelegt. Abgesehen von einigen Sargnägeln lieferten die Gräber keine Funde. Aus dem W-Teil der Grabungsfläche kam ein rekonstruierbarer arpadenzeitlicher Tontopf zutage, der die Bauzeit der Kirche mit rundem Grundriß auch indirekt auf die zweite Hälfte des 11. — bzw. auf das 12. Jh. ansetzt.

Nándor Parádi

89. *Magyaregregy–Márévár* (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (XXVI). Die im Vorjahr begonnene Freilegung des äußeren Befestigungssystems wurde fortgesetzt. Auf der SO-Seite erfolgte die Freilegung des Felsgrabens bis zum Boden, von wo auch einige römische Keramik-Scherben zutage kamen. Die Freilegung der O-Seite wurde beendet, wo wir die Spuren eines in den Fels gehauenen, mit römischen Scherben verputzten Feuerherdes, ferner in der Bauschutt enthaltenden Auffüllung gotische und renaissancezeitliche geschnitzte Steine fanden. Auf der NO-Seite haben wir die Wolfsgrube freigelegt, die zur Befestigung des Tores im 16. Jh. gehört; die Wolfsgrube war in den Fels gemeißelt und innen mit Ziegeln ausgelegt. In der NO- und in der W-Ecke der Wolfsgrube haben wir große Pfostenlöcher freigelegt, die vermutlich die Tragpfosten der Brücke enthielten. Mit dem im Vorjahr freigelegten Befestigungssystem des Tores konnten wir zugleich auch das Eingangssystem zur Türkenzeit aufdecken. Von der NO-Ecke der Wolfsgrube an legten wir Teile eines in den Fels gehauenen Pfahlgrabens frei; oberhalb dieses Grabens kam — z. T. bereits im Vorjahr — eine parallel zu ihm verlaufende Pfahllochreihe zutage. Wir versuchten, diesen Graben mit einem kleineren Sondierungsgraben zu verfolgen, die Erforschung seiner NW-Seite muß aber im folgenden Jahr fortgesetzt werden.

Von der W-Ecke der Burg an haben wir die W-Seite des Pfahlgrabens freigelegt. Zwischen der über ihm verlaufenden Pfahllochreihe und dem Graben fanden wir eine mit römischen Scherben verkleidete Feuerstelle, die mit dem Graben z. T. abgeschnitten wurde. Diese Pfahlgitterbefestigung („Husarenburg“) bildet von der NW- bis zur NO-Ecke der Burg das einheitliche Befestigungssystem. Auf der W-Seite fanden wir mehrere römische Münzen aus dem 3. Jh., ferner einen in den Fels gehauenen, mit römischen Scherben verkleideten Feuerherd.

An der Ausgrabung nahmen Ilona Sz. Czeglédy, ferner Éva Cserfalvi, Mária Szilágyi und Magdolna Hellebrandt, Universitätshörerinnen teil. (OMF)

Mária G. Sándor

90. *Magyarhomorog, Kónyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Die seit Jahren währende Ausgrabung wurde wiederaufgenommen; eine Fläche von

600 m² wurde durchforscht. Die Ausdehnung des Gräberfeldes konnte noch immer nicht festgestellt werden, am Rand der Grabungsflächen erschienen immer wieder neue Gräber. Wir brachten insgesamt 49 weitere arpadenzeitliche Gräber. ans Tageslicht (Nr. 97–145), die größtenteils mit arpadenzeitlichen Münzen datiert sind. In den Männergräbern erscheinen häufig Waffenbeigaben (Pfeilspitzen, Köcher, Bogen); das Frauengrab Nr. 107b lieferte zwei schöne Silberscheiben.

Vom kupferzeitlichen Gräberfeld, das in unserem Gelände liegt, haben wir 10 Gräber freigelegt (Nr. LXX–XLXXIX). Nach S und O hat es keine Fortsetzung mehr, in den Randgrabungsflächen erschienen keine weiteren Gräber.

Die Aufklärung der arpadenzeitlichen Siedlungsspuren erfolgte unmittelbar W-lich des Gräberfeldes, in den Grabungsflächen erschienen aber keine weiteren Objekte.

Mitarbeiter: Pál Patay und Béla Horváth. An der Ausgrabung nahmen László Kovács und András Pálóczi-Horváth, Adjunkten, ferner Sándor Pónyai, Techniker am Lehrstuhl für Anthropologie der Universität von Szeged teil.

István Dienes

91. *Majs* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Im seit 1962 erforschten Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. kamen 1965 499 Gräber — darunter einige urzeitliche — zutage. Der hohe Grundwasserstand infolge der Überschwemmung der Donau hat uns daran verhindert, die Ausdehnung des Gräberfeldes nach allen Richtungen festzustellen. Bis Ende 1965 sind insgesamt 935 Gräber freigelegt worden.

Mitarbeiter: Kálmán Kodolányi, Ákos Koroknay, János Nemeskéri, Róbert Swierkiewitz, Zsuzsa Zoffmann und Sándor Wenger. Die Freilegung wird 1966 fortgesetzt.

Attila Kiss

92. *Miskolc–Diósgyőr, Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die in den vorangehenden Jahren begonnene Freilegung wurde dieses Jahr im Burggraben fortgesetzt. Wir haben die stark korrodierten Mauerflächen der äußeren Burgmauer in jenem Ausmaß festgestellt, wie die Wiederherstellung sie beansprucht. An mehreren Stellen fanden wir die Contre-Mauer des Wassergrabens im W-, N- und S-Abschnitt. Vor dem W-Torturm fanden wir in drei Schichten übereinander die Reste des Traggerüsts jener Holzbrücke mit Balkengerüst, die den Grab überbrückt. Die drei Brücken stammen aus dem 15., 16. und 17. Jh. Auch aus dem Burggraben kam reiches Keramik- und Metallfundmaterial zutage.

Die nur mit archäologischem Fundmaterial nachweisbare bronze- bzw. eisenzeitliche Festung wurde zur Völkerwanderungszeit von einem Bau mit Balkengerüst abgelöst. In der zweiten Hälfte des 13. Jhs. wurde die erste steinerne Burg errichtet, mit äußeren Türmen und wahrscheinlich einem inneren Donjon. Ihre Grundmauern verwendend, entstand zur Regierungszeit Ludwigs von Anjou das Schloß mit viereckigem Grundriß und vier Ecktürmen. Seinen Eingang erreichte man von NO über eine Pfeilerbrücke und einen engen Zwinger. Der Ausbau der äußeren Burgmauern erfolgte in mehreren Etappen unter Sigismund dem Lützelburger und Matthias Corvinus, mit der Contre-Mauer des Burggrabens zusammen. Der Haupteingang von W führte über eine Holzbrücke mit Balkengerüst. Im Laufe des 16.–17. Jhs. wurden in den Zwingern — vornehmlich im nördlichen — Verteidigungswerke mit Geschützen untergebracht. Die Burg wurde im 18. Jh. aufgegeben.

Ingenieur der Rekonstruktion ist Károly Ferenczy. An der Freilegung nahm Kálmán Magyar, Universitätshörer teil. (OMF)

Ilona Sz. Czeglédy

93. *Nógrádsáp, Röm. kath. Kirche* (Kom. Nógrád, Kr. Rétság) (II). Die archäologische Freilegung, die der Rekonstruktion voranging, hatte die Aufgaben, die inneren

und äußeren Niveaus festzustellen und die Bauperioden der Kirche und der Kirchhofsmauer klarzustellen. Die Kirche war einschiffig, mit zwei Kreuzgewölben, der sich in N eine überwölbte Sakristei anschloß. Den aus der W-Front hervorspringenden achteckigen Turm unterstützen zwei abgeschrägte Streben. Der Bau ist rundherum von einer Mauer umgeben, die zwei Eingänge hat. Im Kircheninneren fanden wir unter dem neuen Betonfußboden den Ziegelfußboden aus dem 18. Jh. Mit diesen zwei neuzeitlichen Fußböden wurde das ursprüngliche mittelalterliche Niveau vergraben. Die auf der Mauer erhalten gebliebenen mittelalterlichen Mörtelspuren zeigen, daß das mittelalterliche Niveau etwas höher als das moderne war. In der NO- und der SW-Ecke fanden wir die Fundamente von zwei mittelalterlichen Nebentälären. Die Auffüllung um die Kirche herum ist gering, das zeigt auch der Sockel der Kirche gut. Um den Bau herum erfolgten Bestattungen vom Mittelalter an, bis zur modernsten Zeit. Die bei der Ausgrabung zutage gekommene Keramik zeigt, daß das Gebiet bereits vor dem Bau der Kirche, zur Bronze- sowie zur Arpadenzeit, besiedelt war. Die Kirche wurde zu Beginn des 15. Jhs. erbaut, sie ist einheitlich, zu Umbauten kam es erst im Barock. Mit Hilfe der Untersuchung der Mauern und der schriftlichen Urkunden konnten zwei Barockperioden abgesondert werden.

Bei der Untersuchung der Mauern fanden wir in der N-Seite des Sanktuariums ein gotisches Pastophorium und eine Freskenreihe aus dem 15. Jh. 1966 wird es zur Ausführung des Baues kommen.

Ingenieur: Frau László Schöner. (OMF)

Éva Kozák

94. *Nyáregyháza—Pusztapótharaszti* (Kom. Pest, Kr. Monor) (IV). 300 m nach SSW vom 15. Kilometerstein der Landstraße, die aus Nyáregyháza nach Újlengyel führt, fand man beim Pflanzen von Weinreben in der zuvor bis zu 70 cm Tiefe aufgepflügten Erde etwa 600 Silbermünzen und einen Elektronring mit Edelsteineinlage. Bei der Durchforschung des Gebietes kamen auch die übrigen Stücke des beim Tiefpflügen verstreuten Fundes zutage. Der in einem Textilienstück gehortete Fund bestand aus folgenden Stücken: 1758 Silbermünzen, 3 Armreifen, 3 Ringe, 1 geschliffener Bergkristall, 1 Ohring, 1 Schläfenring, 1 herzförmige Schnalle. Die späteste Münze des Fundes wurde Ende der 30er Jahre des 13. Jhs. geprägt. In der Nähe des Fundortes fanden wir auch einen mittelalterlichen Eisengerätfund: 4 übereinandergelegte Sichel. Ein Arbeitsleiter der LPG „Béke“ von Nyáregyháza übergab außerdem 24 arpadenzeitliche Silbermünzen, die am höchsten Punkt des für Weinbau gepflügten Gebietes (etwa 50–60 m WSW-lich von den oben erwähnten) zutage kamen. Auch kamen hier arpadenzeitliche Scherben zum Vorschein. Das Horten der Funde und den Untergang der Siedlung darf man auf den Ansturm der Tataren ansetzen.

Nándor Parádi

95. *Pásztó, ehemaliges Zisterzienserkloster* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (II). Die Freilegung haben wir beim W-Ende des barocken Gebäudes begonnen und fanden hier drei parallele, nach W—O verlaufende mittelalterliche Mauern. Ferner kam der halbkreisförmige N-liche Mauerbogen eines Hauptsanktuariums, und mit diesem zusammengebaut, das N-liche halbkreisförmige Nebensanktuarium hervor. Spätere Bauten: eine Mauer, die einen Winkel bildet mit der N-Mauer des Nebensanktuariums, mit der O- und S-Mauer des Hauptsanktuariums ebenfalls Winkel bildende Mauern. Später wurde in der Mitte des Hauptsanktuariums eine Krypta gebaut, und zu dieser Zeit dürfte in das Hauptsanktuarium der die halbkreisförmigen Mauern verdeckende Ziegel- bzw. Steinverputz eingebaut worden sein. Die zutage gekommenen Sanktuariummauern sind im Halbkreis abgeschlossen, in Zisterzienserkirchen waren jedoch Sanktuarien mit geradem Abschluß üblich. Die Zisterzienser ließen sich 1190 in Pásztó nieder, doch wird das

Kloster von Pásztó bereits früher erwähnt. Eine Urkunde Königs Béla II. erwähnt im Jahre 1138 in Zusammenhang mit Dömös den Abt von Pásztó. Auch ist ein griechisches Manuskript bekannt, das ein Mönch namens Cerebanus zwischen 1131 und 1150 in der Bibliothek von Pásztó aus dem Griechischen ins Lateinische übersetzt hat. Mehrere Forscher sind daher der Auffassung, vor den Zisterziensern sei in Pásztó ein griechisches Kloster gewesen. Die Angabe aus dem Jahre 1138 über Dömös, und die zutage gekommenen halbkreisförmigen Sanktuariumabschlüsse weisen jedoch eher darauf hin, daß man hier mit einem Benediktinerkloster zu rechnen hat.

Ilona Valtér

96. *Pécsvárad—Burg* (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) (XXVI). Die Freilegung haben wir im Bereich des oberen Hofes innerhalb der Burg, zwischen der Kirche und der S-Mauer dieses Hofes, fortgesetzt. Dabei konnten wir feststellen, daß die derzeitige Gliederung der Burg in zwei Niveaus mittelalterlichen Ursprungs ist, auch die Trennmauer wurde damals gebaut. Zuerst haben wir den oberen Hof mit einer Grabungsfläche in Richtung N—S bzw. O—W durchquert. Dabei wurde auch bewiesen, daß das Gebiet ursprünglich in Richtung NO—SW fiel, hier wurde auch das mehrfach umgebaute Kloster errichtet.

An der Ausgrabung nahmen Ildikó Bende, Imre Bodor, István Dinnyés, Ába Hadházy, Kálmán Magyar, Róbert Müller, Árpád Nagy und Sárolta Tettamanti, Universitätshörer, teil.

Gábor Bándi—Attila Kiss

97. *Sárospatak. Röm. kath. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). Die 1964 begonnenen Forschungen wurden 1965 fortgesetzt und die viel umstrittene und problematische baugeschichtliche Periodisation der Kirche von Sárospatak wurde aufgeheilt. — Neben der S-Seite der gotischen Kirche kam die älteste Pfarrkirche von Sárospatak zutage; eine Rundkirche, Durchmesser des Rundschiffes 7 m, mit halbkreisförmiger Apsis. Ihr Eingang dürfte in SW gewesen sein. Die Mauern sind aus kleinen, unregelmäßigen Steinen gebaut. Sie ist nach O—W orientiert, diese Orientierung entspricht aber der gotischen Kirche nicht vollständig. Der Kirchhof dieser Rundkirche wurde noch nicht freigelegt, auch sind keine urkundlichen Angaben diesbezüglich bekannt, daher ist auch die Datierung unsicher. Ihrem Typus nach muß die Kirche im 12. Jh. spätestens bereits gestanden haben.

Bezüglich der Bauarbeiten der Pfarrkirche von Sárospatak aus dem 13. Jh. stehen noch keine ausreichenden Angaben zur Verfügung. Doch kam eine Kirchhofsmauer zutage, die jünger als die Rundkirche, doch älter als das gotische Sanktuarium aus dem 14. Jh. ist, ferner romanisches Steinmaterial in beträchtlicher Menge, so daß man anstelle der gotischen Kirche eine größere romanische Kirche vermuten muß.

Die Fundamentmauern der auch heute stehenden gotischen Kirche wurden im 14. Jh. gebaut. Hier stand im 14. Jh. eine dreischiffige basilikale Kirche, mit zwei Kreuzgewölben, das Hauptsanktuarium war mit zwei Seiten des Achteckes abgeschlossen. Die Nebenschiffe hatten gerade Abschlüsse. Die Tatsache, daß die Kirche aus dem 14. Jh. stammt und von basilikaler Konstruktion war, ist mit Steindenkmälern und einem Strebepfeiler der N-Seite belegt.

In der zweiten Hälfte des 15. Jhs. wird die Kirche, die Fundamente aus dem 14. Jh. beibehaltend, umgebaut. Der Grundriß bleibt bestehen, doch wird das Basilikalsystem von einem Hallensystem abgelöst, vor die S-Seite wird eine Vorhalle angebaut.

Diese Kirche wird im 16. Jh. umgebaut, als die Familie Perényi die ganze innere Stadt mit Steinmauern umgeben läßt. Auch die N-Mauer der Kirche wird in dieses Befestigungssystem einbezogen, zugleich das Sanktuarium umgeformt, da eines der Haupttore der

Stadt eben hinter dem Sanktuarium liegt. Zu dieser Zeit wird neben die SW-Ecke der Kirche ein alleinstehender Glockenturm gebaut, dessen Fundamentmauern erst die Ausgrabung zutage gebracht hat. — Die Kirche hat bis heute ihre im 15. Jh. entstandene Form beibehalten, nur ihr W-Turm und ihr Gewölbe sind im 18. Jh. erbaut worden. Die Spuren des eingestürzten gotischen Gewölbes fanden wir bei der Untersuchung der Mauern, unter Mitwirkung von Ernő Szakál (OMF).

Im Inneren der Kirche fanden wir die Niveaus der Kirche aus dem 18.—17.—16.—15. Jh. Wir haben das Niveau bis zu dem des 14. Jhs. abgetragen, da dieses dem Baukomplex entspricht.

Bei der Ausgrabung im Kircheninneren kamen 23 Krypten zutage, wir haben alle freigelegt. Sie stammen zu einem kleineren Teil aus dem 16. Jh., größtenteils aus dem 17.—18. Jh. Sie lieferten interessantes trachtengeschichtliches Material in verhältnismäßig intaktem Zustand. — Mitarbeiter bei der Freilegung der Krypten: József Korek, János Nemeskéri, Antal Filep; ferner Katalin Barcsay, Mária V. Ember, Frau László Hajnal, Zoltán Szalay. Bauingenieur: Károly Ferenczy. (OMF)

Vera Molnár

97. *Sárospatak—Burg, Veres—Bastion* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). Die sog. Veres—Bastion in der SW-Ecke der Burg wurde 1702, als man die Burg sprengte, sehr stark beschädigt, ihr Inneres aufgefüllt. Die Ausgrabung legte einen Kasemattenausgang der Bastion frei und zeigte das Niveau des 15.—17. Jhs. Neben der Bastion, an die S-Burgmauer angebaut, kamen die Fundamente eines großen Steingebäudes zum Vorschein, das, wie die schriftlichen Urkunden folger lassen, ein Schuppen aus dem 17. Jh. gewesen sein dürfte, für die Wagen der Kanonen.

Im Forschungsgraben neben der Bastion kam in 7 m Tiefe eine Kulturschicht aus dem 14.—15. Jh. zum Vorschein. Oberhalb dieser waren die Reste eines Erdwalles, wahrscheinlich aus dem 15. Jh. Daraus kann man folgern, daß an der Stelle der aus Steinen gebauten Burgmauer vielleicht bereits im 15. Jh. Verteidigungswerke aus Erde bestanden hatten. Die Familie Perényi ließ anstelle des Erdwalles im 16. Jh. steinerne Burgmauern bauen.

Mitarbeiter: Tibor Koppány und Ágnes Vladár, Bauingenieure. (OMF)

Vera Molnár

98. *Siklós—Burg* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Die 1965 ausgeführte archäologische Forschung diente den Zwecken der seit 1953 währenden Rekonstruktion der Burg, anhand der Wiederherstellung des N-Burgmauerabschnittes und der S-Front des Palastes. Hinter dem Sanktuarium der Kirche, vor der S-Front, im inneren engen und im unteren breiteren Zwinger wurden die Niveaus festgestellt. Das mittelalterliche Niveau des inneren S-Zwingers war um 2,5 m tiefer als heute, das des unteren Zwingers um etwa 3,5 m. Im inneren Zwinger haben wir die neuzeitliche Auffüllung abgetragen und auch im unteren die Entfernung der dicken neuzeitlichen Auffüllung angefangen. Im inneren S-Zwinger haben wir in 8 m Tiefe unter dem heutigen Niveau die Fundamente des Palastes gefunden. Diese Auffüllung lieferte große Mengen arpadenzeitlicher Scherben — ein weiterer Beweis für den romanischen Bau des S-Palastflügels. Die Entfernung der Auffüllung des unteren S-Zwingers befreit hinter dem Sanktuarium der Kapelle die bisher vergrabene Mauer der sog. italienischen Bastion.

Um die Niveauverhältnisse des großen Turmes mit dreiviertelkreisförmigem Grundriß und des nach NO von diesem befindlichen kleinen Mauerturmes mit halbkreisförmigem Grundriß festzustellen, haben wir die Auffüllung bis zum Erdgeschoßniveau des „Gyüder Turmes“ entfernt, die Öffnungen des Turmes freigelegt und den Grundriß des kleinen Barockgebäudes vor dem Turm geklärt. Die zwei oberen Niveaus des mittelalterlichen Turmes und das vor ihm stehende kleine Gebäude mit

viereckigem Grundriß dienten als Seidenmanufakturen und wurden um 1800 erbaut. Im Inneren des Turmes mit halbkreisförmigem Grundriß haben wir die Reste eines bosniakisch-türkischen Häuschens mit Lehmwänden freigelegt. Das Fundmaterial in der äußeren Burg bestand vornehmlich aus Gebrauchskeramik des 15.—19. Jhs.

Leitender Ingenieur der Rekonstruktion: Károly Ferenczy. (OMF)

Ilona Sz. Czeglédi

99. *Simontornya, Burg* (Kom. Tolna, Kr. Tamási). Die 1960 begonnene, der Rekonstruktion vorangehende baugeschichtliche Forschung wurde fortgesetzt. Wir legten die die Burg umgebende Ziegelmauer in ihren Resten frei, ferner den Ziegelfußboden des Schloßkellers, einen Teil des Pfahlsystems der einstigen Zugbrücke vor der Hauptfront des Torturmes, und untersuchten die Mauern im Schloß und im Treppenhaus. Im Verlaufe der Ausgrabungen fanden wir in der Umgebung der mittelalterlichen Mauerruinen die Spuren neuzeitlicher Störungen — Bauten usw. Ungestörte Schichten konnten wir kaum freilegen, da infolge des hohen Wasserstandes der Sió der Grundwasserstand im ganzen Forschungsgebiet sehr hoch war. Aus den neuzeitlichen Auffüllungen bzw. in sekundärer Lage kamen wieder viele renaissancezeitliche Schnitzereien zum Vorschein. Auch diese gehören zu jener Gruppe der Schnitzereien, deren erste Stücke wir 1960 gefunden haben und aus denen wir bereits damals vermuteten, daß die hiesigen Bauten von Mózes Buzlay in strengster Werkstattverbindung mit den Bauten Königs Ulászló II. in Buda-Nyék stehen.

Wir haben die Freilegung der in der N-Burgmauer ruine sekundär verwendeten mittelalterlichen Steine fortgesetzt, wobei viele spätgotische — mit dem Material der Burgkapelle von Siklós verwandte — Steinschnitzereien zutage kamen. Die Forschung bzw. die archäologischen Beobachtungen laufen mit der Geländeregulierung 1966 weiter. (OMF)

Erzsébet Lócsy

100. *Sírok, Burg* (Kom. Heves, Kr. Pétervására). Der Konservierung vorangehende Freilegungen wurden in der unteren Burg begonnen, die im 16. Jh. mit einem italienischen Bastionssystem befestigt wurde. Wir fanden zwei in den Fels gehauene Räume, in den Fels gemeißelte Pfostenlöcher von Holzbauten (vermutlich Ställe) und die Brunnenöffnung. Die Freilegung wird fortgesetzt.

Béla Kovács

101. *Sopron, Sz. György u. 5—9*. (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Auf der Burgmauer sind zu den Häusern gehörende Gärten angelegt; hier gruben wir die mittelalterlichen Burgmauern und den oberen Zwinger an. Auf einer Strecke von 40 m fanden wir die Reste der innersten Stadtmauer, vor dieser steht die mittlere Mauer in ihrer Originalhöhe; unter der Auffüllung konnten wir mehrerenorts die Schießscharten freilegen und 3 Perioden absondern.

Im Bereich des unteren Zwingers haben wir die 1964 begonnene Freilegung beendet, hinter aufgefüllten neuzeitlichen Kellern haben wir die Außenseite der mittelalterlichen und der römischen Stadtmauer ausgegraben. Infolge, neuzeitlicher Bauten haben wir hier keine ursprünglichen Schichten mehr gefunden. (OMF)

Imre Holl

101. *Sopron, Templom u. 14* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Laufe der planmäßigen Erforschung der Stadtmauer kam es zum erstenmal zu einer Ausgrabung auf der W-Seite der Stadt. Im Garten auf der Mauer, der in der Höhe des ersten Geschosses liegt, haben wir einen 20 m langen Abschnitt der Innenseite der mittleren Burgmauer freigelegt, der bisher unbekannt war. Auf der mittelalterlichen Stadtmauer fanden wir etliche Schießscharten und die Mauerkrone, ferner die Reste eines verbauten Mauerturmes. Von der bisher als innere Stadtmauer anerkannten Mauer haben wir festgestellt,

daß sie eine barocke Stützmauer eines Hofes ist; die innere Mauer ist vollständig vernichtet. Im O-Teil des Gartens kamen zu Gebäuden gehörende mittelalterliche Mauerreste zum Vorschein. Im Hof des Hauses, unter einem eingerissenen Haus, haben wir aus einem spätmittelalterlichen Brunnen Keramik, Metallgeräte und Glasware aus dem 15.—17. Jh. geborgen. (OMF)

Imre Holl

102. *Székesfehérvár, Szabadság tér 2* (Kom. Fejér) (XXXVI). Die Wiederfreilegung der 1936 ausgegrabenen, auf 1083 datierten sog. Grabkapelle des Königs Stephan, die sich an die SO-Ecke der Basilika der ungarischen Könige anschließt, und die Erforschung des südlich der Grabkapelle liegenden Grundstückes lieferte folgende Ergebnisse:

1. Im 10. Jh. war hier — zwischen den in die Erde gegrabenen Wasserabfuhrgräben — eine Siedlung, datiert durch aus Steinen zusammengestellte runde Feuerherde mit durchschnittlich 1 m Durchmesser, ferner Bestattungen, die ebenfalls aus dem 10. Jh. zu stammen scheinen (10 ohne Beigaben, 1 W—O orientiertes Grab mit einem halben Schweinskopf und drei Hundezähnen; 1 N—S orientiertes Grab).

2. Um die Wende des 10. zum 11. Jh. wird das ganze Bereich mit Terrazzo überdeckt, was das Ende der Siedlung und der Bestattungen bedeutet.

3. Wahrscheinlich in Zusammenhang mit dem 1016 begonnenen Bau der Basilika wird eine 80 cm breite, den zwei Hauptrichtungen parallele Mauer (Gartenmauer?) gebaut.

4. Wahrscheinlich in Zusammenhang mit dem Aufstand der Heiden von Székesfehérvár im Jahre 1061 wird eine 120 cm dicke Mauer gebaut, die alle 5 m winkelig gebrochen ist; sie bot in W—O-licher Richtung Schutz gegen Anstürme aus dem Süden für die Basilika und die Probstei.

5. Bei neueren Basilikabauten wahrscheinlich um die Wende des 11. zum 12. Jh. wird die frühere Gartenmauer eingerissen, eine neue wird gebaut, die der Mauerfläche des neuen Gebäudes angepaßt und mit der alten parallel ist; sie hat ein breites und ein schmales Tor. Diese Mauer kam auch sich an die NO-Ecke der Basilika anschließend zutage.

6. Anfang des 12. Jhs. wird ein Teil der an die SO-Ecke der Basilika sich anschließenden neuen Mauer eingerissen, und die sog. Grabkapelle König Stephans, die an der S-Mauer der Basilika liegt, wird aufgebaut. Sie gehörte, wie aus dem zutage gekommenen Bestattungen und aus den stratigraphischen Angaben hervorgeht, nicht König Stephan I.; sie war die Grabkapelle einer aristokratischen Familie. Die zentrale, mit Steinmauer verkleidete Grabkammer ist leer, neben ihr war je 1 W—O orientiertes Grab in situ, ohne Beigaben.

7. Im 12.—13. Jh. wird ein weiterer Abschnitt der Gartenmauer eingerissen, und angeschlossen an die S-Mauer der vorangehend erwähnten Kapelle, eine ebenfalls mit halbkreisförmiger Apsis versehene Grabkapelle gebaut. Die bisher nur zur Hälfte freigelegte Kapelle dürfte auf Grund der 5 Bestattungen ohne Beigaben ebenfalls als Grabkapelle für aristokratische Familien gedient haben.

8. Wahrscheinlich im 12.—13. Jh. wird S-lich der zwei Grabkapellen, neben den Toren ein kleiner Glockenturm gebaut.

9. Im 17.—19. Jh. werden drei verschiedene Wohnhäuser auf die zugrunde gegangenen Grabkapellen gebaut. — Die Freilegung wird fortgesetzt.

Alán Kralovánszky

103. *Szigetvár* (Kom. Baranya) (XXXVII). Die Erforschung des Pfahl- und Balkensystems, das zur Zeit der Türkenherrschaft den Boden der Burg befestigte (es kam 1962—63 im NO-Bastionshof der Burg zutage) wurde weiter untersucht. Wir stellten fest, daß die den morastigen Boden in drei Niveaus waagrecht befesti-

genden Balken und die dazugehörenden senkrechten Pfähle im ganzen Bastionshof vorhanden sind. Der äußere Rand der Balken war in die Bastionmauer aus Steinen und Ziegeln eingebaut. Bei den zwei S-Bastionen der Burg, im SO- und im SW-Bastionsgraben haben wir das Balkensystem zur Befestigung der Erde mit Hilfe von Sondierungsgräben ebenfalls gefunden. Es hatte dieselbe Konstruktion wie das im NO-Bastionshof freigelegte.

Die Untersuchung der türkenzeitlichen Bastionsmauern mit Hilfe von Schächten wurde 1965 beendet. Wir stellten fest, daß die Mauern der vier Bastionen der Burg von Szigetvár mit dem erwähnten Balkensystem überall zusammengebaut war. Die außerordentlich niedrigen Fundamentmauern standen auf senkrechten Pfahlreihen, in die Ziegelmauer selbst wurde in vier Niveaus ein Balkennetz eingelegt, und das vermäntelt.

Valéria Kováts

103. *Szigetvár, Bastya u.3* (Kom. Baranya) (XXXVII). Das kleine Gebäude aus der Zeit der türkischen Herrschaft wurde 1965 archäologisch untersucht, die Mauern geprüft. Der kleine Ziegelbau war nahe dem damaligen Türkenviertel, in der einstigen äußeren Stadt. Das untere Niveau des typisch türkische Merkmale aufweisenden Hauses war in derselben Höhe wie das einstige Gehsteigniveau. Es ist heute — infolge der Auffüllung — kellerartig vertieft. Erdgeschoß und Obergeschoß des längsviereckigen kleinen türkischen Hauses bestanden aus je einem ungleichen Raum. Der Eingang zu beiden Geschossen öffnete sich von der Vorderfront: ins Erdgeschoß gelangte man durch ein Tür mit Steinbogen, ins Obergeschoß über eine Holzterrasse, die an die Vorderfront angebaut war.

Der Fußboden des unteren Raumes war mit viereckigen Ziegeln ausgelegt, im oberen gab es einen Dielenfußboden. Im unteren Raum fanden wir die Spuren von drei asymmetrisch verteilten kleinen holzvergitterten Fenstern mit Sattelbogen. Im Stockwerk kamen die Reste von drei eckigen Fenstern zum Vorschein, die Steinumrahmung, gekreuztes Eisengitter und Holztafeln hatten. Die Mauerfläche des oberen Raumes war von neun kleinen Wandnischen mit Sattelbögen gegliedert. Der obere Raum war mit Muldengewölbe überdacht. Hier sind sie türkischen Mauerreste in größeren Flächen bestehen geblieben und die Wandleiste mit Doppelprofil darf als intakt angesprochen werden. Aus dem Schutt, der das Gebäude umgibt, sind viele Firstziegel zutage gekommen, die einst das Dach bildeten. Das kleine Gebäude mit zwei Niveaus ist den übrigen, in Ungarn bekannten türkenzeitlichen Häusern nicht ähnlich. Seine innere und äußere Konstruktion, die nahe Lage zu den Hauptstraßen weisen darauf hin, daß hier ein Karawanserei für die Szigetvár besuchenden Kaufleute war. Die Restaurierung des Gebäudes beginnt 1966.

Valéria Kováts

104. *Szob, Kiserdő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). An die 1964 ausgeführte Forschung anschließend, wurden 1965 weitere 33 Gräber des Gemeinvolkgräberfeldes aus der Gründungszeit des ungarischen Staates freigelegt. Somit hat die Zahl der von János A. Horváth angegrabenen Gräber 34, die der unberührten 18 erreicht.

Kornél Bakay

105. *Tata, Burg* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Im Rahmen der planmäßigen archäologischen Erforschung der Burg haben wir 1965 die Freilegung des NW-Flügels des mittelalterlichen Burgbaues begonnen. Die Außenmauer des Gebäudes mit anschließenden größeren und kleineren Strebe Pfeilern, die Apsis der mittelalterlichen Kirche und ein Teil des Torturmes kamen zutage. Die Freilegung wird fortgesetzt.

Die Funde sind meist Gefäße aus dem 15.—17. Jh., Ofenkacheln, Geräte. Aus dem mittelalterlichen Burggraben kamen gotische geschnitzte Steine, Gefäße aus dem 15.

Jh., Topfkacheln, Leder- und Schuhreste zum Vorschein. (OMF)

Sarolta B. Szatmári

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár). S. Seite 296.

106. *Tiszaeszlár—Bashalom* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaújlök) (IV). Weitere zwei in die Erde eingegrabene Häuser wurden freigelegt, in einem war ein ungewöhnlich großer, eigenartig gebauter Backofen. Die bisher freigelegten Häuser sind in zwei, in Richtung SW—NO verlaufenden Reihen gebaut, zwischen den Reihen bzw. Häusern ist eine Entfernung von 10—12 m. Wir stießen auch auf Teile mehrerer langer Gräben, einer von diesen hatte eine U-förmige Krümmung. Aus der kaiserzeitlichen Siedlung (5. Jh.), die sich innerhalb des arpadenzeitlichen Dorfes befindet, haben wir ein in die Erde gegrabenes Haus, einen freistehenden Backofen, Gräben und Gruben freigelegt. Als Einzelfunde kamen auch bronzezeitliche (Zóker) Scherben zum Vorschein.

Wir haben die Freilegung des zum arpadenzeitlichen Dorf gehörenden Gräberfeldes begonnen. Es liegt etwa 300 m nach N vom Dorf. István Dienes hatte hier 1958 bereits einige Gräber freigelegt; jetzt haben wir 9 solche ausgegraben. Aus den nach W—O orientierten ärmlichen Gräbern kamen einfache und gewundene Schläfenringe zum Vorschein. Mitarbeiterin: Zsuzsa Lovag, Universitätshörerin.

Julia Kovalorszki

107. *Tiszakeszi, Theißufer* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Wir haben die Freilegung etwa 2 km nach S vom Dorf, auf der Anhöhe zwischen dem Damm und der Theiß, auf der sog. Százdi-Insel begonnen. Wie aus den Archiven des Museums hervorgeht, wurde hier in der 1930er Jahren im Auftrag des Museums von Miskolc eine Ausgrabung ausgeführt, wobei man die Ruinen der beim Ansturm der Tataren vernichteten Abtei von Százdi fand. Bei unserer Freilegung wurde festgestellt, daß im untersuchten Gebiet tatsächlich ein mittelalterliches Gebäude gestanden hatte doch war kein zusammenhängender Grundriß mehr zu erkennen. Auf dem Hügel selbst befindet sich eine dicke Schuttschicht, die Mauern aber wurden von den Dorfbewohnern während der Jahrhunderte abgetragen. Nur auf einigen kurzen Strecken fanden wir die Grundmauern. Neben dem Gebäude befindet sich ein großer, aufgewühlter mittelalterlicher Friedhof.

Somit konnte das Problem der Abtei von Százdi endgültig gelöst werden. Die Stiftungsurkunde aus dem Jahre 1067 ist nur in einer aus dem Jahre 1267 stammenden Abschrift bekannt, die verschiedentlich ausgelegt werden konnte; dementsprechend wurde die Stelle der Abtei an verschiedenen Punkten vermutet. Die 1965 und um 1930 zutage gekommenen arpadenzeitlichen Funde beweisen mit Gewißheit, daß unter der Erde die Ruinen einer mittelalterlichen Kirche waren, und somit darf man als Platz der Abtei von Százdi die Gemarkung von Tiszakeszi angeben.

Mitarbeiter: Tibor Kemenczei.

Katalin K. Végh

108. *Tiszaörvény—Templomdomb* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszaújlök) (XXXVIII). Auf dem „Templomdomb“-Hügel

fanden wir die Steinfundamente einer 13 m langen, 9 m breiten Kirche mit bogenförmigem Sanktuarium. Aus dem Kirchhof haben wir 117 Gräber freigelegt, 18 von diesen O-lich des Sanktuariums, die übrigen auf der S-Seite der Kirche.

Die O-lich des Sanktuariums liegenden Gräber sind auf Grund der bisherigen Funde (Schläfenringe) auf das 10.—11. Jh. anzusetzen, während die S-lich der Kirche liegenden approximativ aus dem 13.—16. Jh. stammen (das jüngste von ihnen mit einer Ferdinandsmünze aus dem Jahr 1551 datiert).

Der Kirchhof ist von einem — um den Templomdomb verlaufenden — 1,2—2,8 m breiten, 1,4—2,6 m tiefen Friedhofsgraben umgeben, den wir auf der N-, W- und S-Seite des Hügels fanden.

SO- bzw. NO-lich des Templomdomb fanden wir die Siedlung, die vermutlich zur Kirche bzw. zum Kirchhof gehört. Von dieser haben wir 2 in die Erde eingegrabene Häuser, einige kleine Gruben und einen freistehenden Backofen freigelegt. Auf Grund der Funde stammen die Häuser aus der Arpadenzeit, während der Backofen im 15.—16. Jh. gebaut wurde.

An der Ausgrabung nahmen Magdolna Hellebrandt, László Kovács, Sarolta Tettamanti und Judit Topál, Universitätshörer teil.

Béla Horváth

109. *Verpelét, Röm. kath. Kirche* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Da die barocke Steinverkleidung der Kirche erneuert wird, haben wir eine Rettungsgrabung ausgeführt. W-lich des Triumphbogens kamen die Fundamentmauern des Sanktuariums mit bogenförmigem Abschluß zutage, das zur früher freigelegten romanischen Kirche gehört. In der Ruine fanden wir ein O—W orientiertes Grab, das jedoch zur Hälfte unter den schweren Bänken liegt. Es enthielt zu Staub gewordene Knochen.

Károly Kozák

Zalavár, Burg (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely). S. Seite. 299.

Zalkod—Csenke oldal (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely). S. Seite. 297.⁶

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

¹ LPG: Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft
² TiII: Dem Bau der zweiten Stufe an der Theiß vorangehende archäologische Forschungen, unter der Leitung des Ungarischen Nationalmuseums.

³ DK-RKCs: Dem Bau des Donau-Wasserkraftwerkes vorangehende Rettungsgrabungen, unter der Leitung der Archäologischen Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

⁴ OMF (Országos Műemléki Felügyelőség): Landesinspektorat für Denkmalpflege

⁵ Lesung der Texte von Sándor Scheiber

⁶ Die Publikation erscheint in ungarischer Sprache in „Régészeti Füzetek“ Ser. I. N° 19. (Publikation des Ungarischen Nationalmuseums)

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, Türr István-Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc-Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum

- IX. Diósgyőr, Hüttenmuseum
- X. Eger, Dobó István-Museum
- XI. Győr, Xantus János-Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum
- XIV. Kecskemét, Katona József-Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halaser Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó-Museum

XVIII. Mohács, Kanizsay Dorottya-Museum
 XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
 XX. Nagykanizsa, Thury György-Museum
 XXI. Nagykőrös, Arany János-Museum
 XXII. Nagyvázsony, Burgmuseum
 XXIII. Nyírbátor, Báthory István-Museum
 XXIV. Nyíregyháza, Jósza András-Museum
 XXV. Orosháza, Szántó Kovács-Museum
 XXVI. Pécs, Janus Pannonius-Museum
 XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiter-
 bewegung
 XXVIII. Sáropatak, Rákóczi-Museum
 XXIX. Sopron, Liszt Ferenc-Museum
 XXX. Sopron, Bergbaumuseum
 XXXI. Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
 XXXII. Szeged, Móra Ferenc-Museum
 XXXIII. Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
 XXXIV. Szentendre, Ferenczy Károly-Museum
 XXXV. Szentes, Koszta József-Museum
 XXXVI. Székesfehérvár, König István-Museum
 XXXVII. Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum
 XXXVIII. Szolnok, Damjanich János-Museum

XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
 XL. Dunaujváros, Städtisches-Museum
 XLI. Tata, Kuny Domonkos-Museum
 XLII. Tápiószéle, Dorfmuseum
 XLIII. Túrkeve, Museum von Túrkeve
 XLIV. Vác, Vak Bottyán-Museum
 XLV. Veszprém, Bakony-Museum
 XLVI. Visegrád, König Matthias-Museum
 XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
 XLVIII. Zeitweilig bei der Archäologischen For-
 schungsgruppe der Ungarischen Akademie
 der Wissenschaften deponiert
 XLIX. Esztergom, Balassi Bálint-Museum
 L. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
 LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
 II. Szob, Börzsöny-Museum
 LIII. Aszód, Dorfmuseum
 LIV. Kapuvár, Lokalhistorisches-Museum
 LV. Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum
 LVI. Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
 LVII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
 LVIII. Pápa, Lokalhistorisches Museum

H. G. Bandi, *Urgeschichte der Eskimo*. Stuttgart, 1965. Gustav Fischer Verlag 1—171 o. 67 ábra, 6 táblázat.

H. G. Bandi, az ismert svájci ősrégész már több könyvvel kivívta a szakmai körök elismerését. A J. Maringerrel együtt írt „Kunst der Eiszeit” (Holbein, Basel, 1952) c. munkáját a jégkor művészetét ismertető legjobb művek közé sorolják, a „Die Schweiz zur Rentierzeit” (Huber, Frauenfeld, 1947) a maga idején úttörő munkának számított újszerű koncepciójával. E könyvet éppen az eszkimó kultúrák ismerete és az európai magdalénivel vont párhuzama emelte ki a hasonló tárgyú monográfiák közül. Mindezek a körülmények, továbbá a tény, hogy az utolsó néhány évtized eszkimó-régészettel foglalkozó munkái többnyire angol nyelven, amerikai szaklapokban láttak napvilágot, már eleve felkeltették az érdeklődést H. G. Bandi könyve iránt, amely be is váltotta a hozzá fűzött reményeket. Rövid terjedelme ellenére is keresztül tudta vinni szerzője, hogy az eszkimó-régészeten kevésbé járatos szakember használható és ügyszólván teljes képet nyerjen az Izland és Kelet-Szibéria közötti terület ősnépeinek bonyolult régészetéről, amelynek emlékeanyaga — a rádiókarbon-vizsgálatok szerint — az i. e. 8—10. évezredig nyúlik vissza.

A könyv első része (1—36. o.) általános kérdéseket tárgyal. Bevezet az eszkimó-kultúrák ismeretébe, nagy vonásokban ismerteti néprajzi sajátosságait, történelmi múltjukat, kutatásuk történetét.

A második rész (37—137. o.) az eszkimó-kultúrák területi megoszlását véve alapul — a viszonylag kis oldal-számhoz mérten feltűnően ökonomikusan és áttekinthetően — bemutatja a kultúrákat, a leletanyagot és a kronológiát. A szűkre szabott terjedelem miatt helyenkint lexikon-szövegszerűen sűrített ismertetés áttekinthetőségét biztosítja a jó térképmelléletek. A leletanyagot vonalas ábrákon és kiváló nyomdatechnikával előállított fényképes táblákon közli. Az irodalmat a területi egységek szerint rendezett alfejezetek mellett adja, ami megkönnyíti a tájékozódást.

A harmadik rész (138—171. o.) tartalmazza az összefoglalást, a könyv használhatóságát biztosító bibliográfiát, név- és tárgymutatót. Szerző összefoglalása alcímében szerényen hangsúlyozza, hogy az „Ein Mosaik mit vielen Lücken”, amit azonban cáfolnak a függelékként közölt — részletes és a feldolgozott terület emlékeanyagának, valamint a kulturális összefüggéseknek aprólékos ismeretét bizonyító — táblázatok.

A közép-európai régészet halálját érdemli a nagyon gondosan szerkesztett, jó érzékkel összefogott kis könyv, amely éppen ezen tulajdonságai következtében képes jobban betölteni az eszkimó-régészet legfontosabb kérdéseire választ adó kézikönyv szerepét, mintha több kötet szétfolyó adathalmazával kellene a szakembernek dolgoznia.

A Fischer Verlag, amely már más, hasonló jellegű régészeti „kis enciklopédiát” jelentetett meg azonos köntösben (pl. K. J. Narr: *Kultur, Umwelt und Leiblichkeit des Eiszeitmenschen*), hasonlóképpen igényt tarthat a szakma, s ezen belül is különösen az egyetemi oktatás köszönetére.

V. L.

J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. (Münchner Beiträge zur Vor-

und Frühgeschichte 11. kötet; Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien 5. kötet) München 1965. C. H. Beck, 236 lap, 61 szövegközi kép, 52 tábla, 16 térképmelléklet.

A noricum-pannóniai női viselet a koracsászárkor sajátos színfoltja. Jelentősége nemcsak abból adódik, hogy az Imperium Romanum területén az I—II. sz.-ban tk. ez az egyetlen bennszülött „népviselet”, amelyet nagyszámú ábrázolás, továbbá sírleletekből, településekről származó fibula, övveret, nyakpercecstb. szemléltet, hanem abból is, hogy háttérben világosan felismerhető Noricum és Pannónia korábbi helyi, elsősorban kelta civilizációja.

A kutatás már a múlt század végén felfigyelt erre az érdekes területre, számos fontos publikáció született az elmúlt fél évszázad folyamán, amely viselettörténeti, történeti, etnikai stb. szempontok szerint vizsgálta az idevonatkozó emlékeanyagot. Ugyancsak még a múlt század végén vetette fel W. Kubitschek összefoglaló munka szükségességét, ez azonban G. könyvéig nem született meg. A teljességre törekvő anyaggyűjtés legnagyobb akadályá nyilvánvalóan az volt, hogy az emlékek több ország területén találhatók.

Mindezek figyelembevételével tiszteletre méltó vállalkozás eredménye G. disszertációja, hiszen az ilyen jellegű munkákat ma is gátolják az országhatárok. E helyütt azonban rögtön meg kell mondani, hogy sajnos G. sem tudott minden nehézség fölé emelkedni, s így könyve a teljes anyaggyűjtés igényét nem valósíthatta meg. Az ausztriai anyagot ugyan a szerzőnek sikerült személyesen áttekintenie, hazánkban azonban mindössze Budapest, Székesfehérvár és Szentendre múzeumait tanulmányozta, Csehszlovákia esetében pedig csak publikációkra támaszkodhatott.

Az anyaggyűjtés szempontjait G. saját maga is korlátozta: a kémlékek közül jobbra nem vette figyelembe azokat, amelyekről az ábrázolt nők feje letörött, a leletanyag területén viszont csak a fibulák és az övveretek összeállításában törekedett viszonylagos teljességre. Ugyancsak korlátozást jelentett az is, hogy G. a munka időbeli határait a provinciák megszervezésének, ill. a markomann háborúk időpontjában, tehát az időtartamot tekintve lényegében az i. sz. I—II. sz.-ban jelölte meg. Így a bennszülött női viselet sorsának a kérdése a III. sz.-ban néhány utalástól eltekintve nem vetődik fel. Pedig a bővebb tárgyalás annak ellenére is érdekes lett volna, hogy a Marcus háborúk után a viselettörténetileg érdekes anyag erősen megfogyatkozik.

Az anyaggyűjtés mellett a szerző természetesen az ábrázolások és a leletek értékelését is feladatának tekintette. Nem igyekezett azonban minden lehetséges szempont szerint elemezni az emlékeket: elsősorban kronológiai, elterjedési és főleg viselettörténeti vizsgálatokat, és ezek mellett a kétfajta forrásanyag egymáshoz való viszonyának kutatását, valamint a végeredmények kihatásának mérlegelését az őskori kutatások metodikájára — tekintettel arra a sajátos lehetőségre, amit a leletanyag és a feliratos ábrázolások összekapcsolása nyújt — tűzte ki célul.

A disszertáció első felét maga a feldolgozás képezi. G. a lelőhelyek megoszlása alapján úgy látja, hogy helyesebb, ha noricum-pannóniai viseletről beszélünk, nem szerencsés a pannóniai összetevő hangsúlyozása, mint

ahogy ez a magyar kutatásban felvetődött. Ugyancsak helyesen mutat rá a szerző arra, hogy a bennszülött női viselet nem valamiféle „női konzervativizmus” miatt őrződött meg a római korban — hiszen a női divat sokkal változékonyabb, mint a férfi, és a noricum—pannóniai viseletben is felismerhető divatváltozás —, hanem a jelenség magyarázatát a bennszülött nők szociális helyzetében kell látnunk, és ezzel összefüggésben romanizációjuk jellegében, amely másképp és főleg lassabban ment végbe, mint a helyi férfilakosságé.

G. a köemlékek tárgyalásával kezdi munkáját. A leányviseletet az ábrázolások alapján négy — egy I. sz.-i és egy II. sz.-i noricum, ill. egy ÉNy és egy lényegében EK pannóniai csoportra osztja. Az asszonyok viseletéről úgy vélekedik a szerző, hogy alapelemei mind Noricumban, mind Pannóniában általában azonosak, és eltéréseket a fejedők alapján lehet megállapítani. Ennek a megfontolásnak esett áldozatul a sérült (elsősorban fej nélküli) ábrázolások és az ékszerek (karperec, torques, nyaklánc stb.) jó része, pedig ezek szisztematikusan gyűjtése is beletartozott volna a disszertáció feladatkörébe. Ugyanakkor Fitz. J. cikke az eraviseus női viseletről (Arch. Ért. 1957. 133 kk.) arra mutat, hogy a fejedőkön kívül is megfigyelhetők helyi eltérések a női divatban. G. tehát csak a noricum főköttő, a módus-sapka, a szőrmekalap, a fátyolos főköttő, a turbán és a fátyolos turbán alapján választott szét csoportokat. Bár vannak egyéb részlet-megfigyelései is bizonyos ruha- és ékszertípusok elterjedéséről, ennek ellenére úgy véljük, hogy az asszonyok viseletének csoportokba osztása még tovább finomítható, ill. más szempontok szerint is elképzelhető.

A második főfejezet a sírleletek alapján vizsgálja a noricum—pannóniai női viseletet. Mint már említettük, G. csupán a fibulák és az övveretek gyűjtésében és osztályozásában törekedett teljességre, az egyéb ékszerek és kellékek csak futólag kerültek szóba. Míg az ábrázolások esetében a viselettörténeti vizsgálatok nehézségei egyrészt a provinciális művészet kevésbé reális szemléletmódjából, ill. olykor a kőfaragók ügyetlenségéből, másrészt pedig az újabb keletű sérülésekből, törésekből adódtak, addig a sírleletek esetében a ruházat rekonstruálására irányuló megfigyeléseket a temetkezések zömének égetéses rítusa tette csaknem lehetetlenné. Bár a mellékleteket nem dobták mindig a halotti máglyára, viselésük módjáról azonban urnasír szinte semmiféle felvilágosítást sem ad.

G. először önállóan, a köemlékek bevonása nélkül vizsgálja a sírok anyagát, és azután az eredményeket veti össze az ábrázolásokkal. Rendkívül alaposan osztályozta a szerző a fibulákat és az övvereteket, az utóbbiakból megkísérelte rekonstruálni az övet.

A harmadik főfejezet ad feleletet a bevezetésben említett kérdésekre. Ez az a rész — a prehisztórikus metódussal elemzett leletanyag és az ábrázolások együttes értékelése —, amely módszertanilag a legtanulságosabb, bár alapjaiban vitatható.

A szintézis eredményeként különválnak azok az elemek, amelyek alapján közös, noricum—pannóniai női viseletről beszélünk, és különválnak azok, amelyek lehetővé teszik ezen a nagy területen belül eltérő sajátosságú csoportok megállapítását. Noricumban Virunum, Flavja Solva és Iuvavum, Pannóniában pedig az ÉK-i, az ÉNy-i és a DNy-i részen rajzolódik ki egy-egy egységes viseletének nevezhető vidék. Ezek különállása azonban nem körvonalazható egész határozottan, a hat „viseletprovinciát” különböző erősségű, bonyolult kapcsolatok fűzik egymáshoz.

G. az egyes csoportok etnikai hovatartozásának kérdését is felveti. Tekintettel arra, hogy komplex történeti elemzést nem ad a szerző, messzemenő eredményei nincsenek, viszont azzal, hogy a kérdés bonyolultságára rávilágít, a további kutatások számára is szkeptikus kiindulást indítványoz. Megoldatlan probléma marad tehát, hogy törzsekhez kapcsolhatók-e az egyes viseleti eltérések, és egyáltalán mennyiben van ezeknek etnikum-meghatározó értékük, és hogyan magyarázhatók a kapcsolatok? A rövid alfejezetnek az is tanulsága, hogy felül kell vizsgálni a régebbi kutatások ilyen irányban elért eredményeit.

Ehhez a részhez tartozik még egy-egy alfejezet, amely a noricum—pannóniai női viselet, birodalomon belüli, ill. szabad germániai elterjedését tekintti át.

A szövegrészt katalógus követi, amelynek első fele a sírköveket, második pedig a fibulákat és az övvereteket sorolja fel. A lelőhelyeket Noricum és Pannónia szerint választotta ketté G., ill. a sírleleteknél további alesortot képeznek az egyéb provinciák és szabad Germánia.

A kötetet fényképes és rajzos táblák, szöveg közli illusztrációk és térképmellékletek egészítik ki. Az utóbbiak a különböző viselet-, és tárgytipusok elterjedését mutatják.

Mindent összevetve G. ezzel a munkával nagy szolgálatot tett a Pannónia-kutatásnak. Könyve, ha a kitűzött tárgykört tekintve a teljesség elvét nem is valósította meg, így is alkalmas arra, hogy további kutatások számára jó alap és kiindulópont legyen. A szerző nem igényezte az összegyűjtött anyag értékelésében az összes lehetséges szempontot érvényre juttatni, s ezért további vizsgálatoknak kell pl. a történeti, társadalmi és etnikai tanulságokat levonni.

A kötet fontos, általánosabb érvényű okulással is kell hogy szolgáljon. A Dissertationes Pannonicae sorozat megszüntte óta rosszul áll a provinciára vonatkozó összefoglalások ügye. Ezek híján pedig nagyon sok fehér folt felszámolását kénytelen elodázni a Pannónia-kutatás. G. személyében a provincia egykori határain kívül élő kutató mutatott követendő példát, hogy az alappunktat a külső nehézségek ellenére is el lehet végezni.

Végezetül még annyit, hogy G. kéziratának lezárása óta fontos publikációval gyarapodott a női viselettel foglalkozó szakirodalom. K. Motykova-Sneiderova a noricum—pannóniai övveretekkel és Csehország területén készült utánzataikkal foglalkozott cikkében. (Památka archeologické LV. 1964. 350 kk.) Az általa feldolgozott anyag G. összeállítását is bővíti.

Szabó Miklós

H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule. I. Province de Belgique. 2. Partie Est. Paris, 1960. 94 lap, 53 tábla; II. Province de Belgique. 3. Partie Sud. Paris, 1963, — Suppl. X. „Gallia”. Centre National de la Recherche Scientifique. 144 lap, 99 tábla, 1 térkép.

1957-ben jelent meg — mint erről beszámoltunk — (vö. Kiss Ákos ismertetését: Arch. Ért. 87, 1960, 107—108. 11.) Henri Sternnek a római kori Provincia Belgica mozaikjairól szóló monográfiájának I. kötete, ezt követte — három-három év időközzel — a II. és III. kötet. A II. kötet a Meuse és a Moselle völgyének mozaikjairól szól, vagyis a szóban forgó tartomány keleti területének emlékeiről, míg a déli rész mozaikjait a III. — befejező — kötet ismerteti.

E terület mozaikjainak jelentős része a mai Nyugat-Németország földjére esik, ezt az emléktárgyat behatóan tárgyalta nemrég Klaus Parlasca a németországi római mozaikokról szóló monográfiájában (I. Kiss Á. ismertetését: Arch. Ért. 87, 1960, 105—107. 11.). Miután a francia szerző már kéziratban ismerte Parlasca munkáját, a jelen összefoglalásában nem mutatja be Augusta Treverorumnak és környékének mozaikjait, csupán a katalógusrészben foglalkozik velük. Természetesen a trieri mozaikok stílusa az egész emléktárgyra rányomja bélyegét. Tier jelentősége a Provincia Belgica művészetében főként a tetrarchatus és a constantinusi dinasztia idején emelkedik ki, hiszen a város Diocletianus alatt császári székhely rangjára emelkedett. Ez időben messzi területekről jövő hatások érték e provinciát, Észak-Afrika és a Közel-Kelet III—IV. századi mozaikművészetének befolyásával is számolnunk kell ekkor. A provincia keleti része mozaikanyagának stílusi és kronológiai problémáit tehát csakis a főváros emlékeivel való összehasonlítás alapján oldhatjuk meg — hangsúlyozza helyesen szerzőnk, kiemelve az itáliai arisztokrácia fontosságát a klasszikus formák helyi átültetésében.

A szóban forgó terület legkorábbi mozaikjai az I. század második felétől a II. század elejéig tartó időszakban keletkeztek. E kevés számú mozaik fehér alapon

fekete geometrikus jellegű mintákkal díszítettek (pl. a két bouri, a bavayi mozaik, a naixi padlómozaik). Az anthéi villa négy mozaikja a fejlődés következő szakaszát mutatja. Gazdag geometrikus és stilizált növényi ornamentikájuk, Aquileia közvetítésével, itáliai befolyást árul el. A trieri „Procuratorok Palotájá”-ban talált egyik mozaik, amelyet Parlasca a II. század első negyedére datál, bizonyos rokonságot árul el az anthé-i mozaikkal. Stern szerint a trieri mozaik valószínűleg a II. század második negyedében készült, ezzel egykorúak az anthé-i *villa urbana* egyes mozaikjai, míg a *villa rustica*-ban levők — amelyek az opus signinum és a tessellatum kapcsolódását mutatják — az I. század végén vagy a II. század elejének technikai megoldását tükrözik.

A diekirchi mozaik a trieriek hatását mutatja a rokon az anthébeliakkal. Am itt az embléma-motívum is megjelenik, ami e területen a II. század közepe előtt elképzelhetetlen. A második korszak mozaikművészetét képviselik a hesperangi és a tétingi mozaikok is.

Stílus és datálás szempontjából problematikus az Európa elrablását ábrázoló Naix-aux-Forges-i mozaik, amelyeket — társaival együtt — csak az 1834-es feltáráskor készült rajzokból ismerünk. Sajátos jellegű a Liffol-le-Grand-i mozaik, amelynek közepét opus sectile technikájú négyszög adja, szegélyén kráter vízi állatok alakjaival látható, az emlék kora bizonytalan.

A III. századi emlékeanyagból a Grand közelében előkerült mozaik a legjelentősebb. Stílusában kapcsolódik a reimsi gladiátormozaikhoz, ornamentikájában a tivoli Hadrianus-villa és egyes ostiai mozaikkal is rokon. Figyelemre méltó a grandi mozaikon látható töredékes színvonalú jelenet, amely az antik színjátás kutatói számára is fontos.

Műve bevezetésének végén a szerző megállapítja, hogy ha a szóban forgó mozaikokat a nyugat-belgiumiakkal összehasonlítjuk, akkor kevés különbséget találunk. A fekete alapon fehér mozaikok az első korszakot mutatják, ezt követik korbán az átmenetet tükröző emlékek, míg a grandi-ak a trieri műhelyek hatását mutatják a III. század emlékeanyagában, bár más központok — mint Lyon és Narbonne — hatásáról sem feledkezhetünk meg.

A „Recueil” harmadik és utolsó kötete a „Belgica” déli részének mozaikjairól szól, kivéve azokat, amelyek nem francia, hanem svájci területre esnek. Míg Svájc szóban forgó területén mintegy 30 alakos díszű mozaik került felszínre, addig Gallia Belgica-nak a mai francia területre eső déli szakaszán mindössze nyolc figurális mozaikpadlót tártak fel. Mindenesetre a Gallia Belgica mozaikjainak helyét a római művészet egyetemes fejlődésében — hangsúlyozza H. Stern — Gonzebach és Parlasca újabb kutatásainak fényében ma már biztosan meg lehet állapítani.

Ez a fejlődés három periódusra osztható. Az első a II. század elejéig tart s itáliai hatást árul el; e csoportot főként a fehér alapon fekete mértani díszítmények jellemzik. A második Trajanus vagy Hadrianus idejétől a II. század harmadik negyedéig tart, polychrómia jellemzi, továbbá a növényi és alakos díszítmények behatolása a régi geometrikus skémákba. A Severusok idején ez a stílus finomabbá válik s új motívumokkal bővül. A III. század harmadik negyede után a barbár betörések miatt a provincia egész déli területén megszűnik a művészi tevékenység.

Az emlékeanyag biztos korhatározását egyes esetekben a stratigráfiailag pontosan rögzíthető mozaikrétegek segítik elő. Így Besançonban két tökéletesen datálható mozaik réteg különíthető el: az egyik Flavius-kori, a másik az Antoninuszok idejére vall. A korai besançon-i italicus mintákat követő I. századi *terrazzo-signinum* padlókhöz csatlakozik korbellel a Champignyban talált mozaikpadló is. Az italicus jellegű műhely valószínűleg Franciaország déli részéről jött erre a területre. Az első fázis utolsó jelentős emléke a longevellei geometrikus padlómozaik stílusa Hadrianus idejére vall.

A II. század utolsó negyedében kezdődik e területen a padlómozaik virágkora. E korszakban készült besançon-i mozaikok a lyoni régió műhelyeinek hatását mutatják.

Jellegzetes egy besançon-i padlómozaik, melyen nyolc négyszögből álló csillagmotívum többszöri megismétlődését láthatjuk. Más, Besançonban előforduló motívumok, mint pl. a szalagfonattal díszített négyszögek viszont északi és a keleti szomszéd területek hatását árulják el, míg mások tisztán mutatják a Mosel-vidéki római mozaikművészet hatását. A tourmonti mozaik viszont, amelyet sajnos csak rajzból ismerünk, italicus befolyást mutat. Ezek a példák is arra utalnak, hogy e terület mozaikművészete sem műhely, sem stílus szempontjából nem egységes, hanem különböző irányból jövő hatások kereszteződését tükrözi.

A „Recueil” III. kötetének bevezetését H. Stern a Provincia Belgica mozaikművészetének általános jellemzésével zárja le. A szerző hangsúlyozza, hogy az alakos díszítésű mozaikok az északnyugati területen gyakoribbak, ahol a módos italicus származású provinciális arisztokrácia ízlését tükrözik. Különösen jelentős a gazdag társadalmi rétegek befolyása Trier és a maisvájci területek mozaikművészetére. Ami az alakos mozaikok témáját illeti, a *venationes* leggyakrabban a moseli régióban szerepel, a mitológikus témák pedig ott, ahol Trier hatása érezhető. Érdekes, hogy a zodiakus és évszak-ábrázolásoknak, amelyek a környező területeken gyakoriak, itt csak egy példáját ismerjük, mégpedig Tourmont-ból. E terület mozaikművészetének konzervativizmusára vall, hogy a Mosel- és Rajna-vidéki emlékeken gyakran szereplő „aktuális” témák, mint pl. a cirkuszi játékok ábrázolásai — itt hiányzanak.

Még problematikus az a kérdés, hogyan helyezkedtek el a mozaikok a helyiségekben, hiszen a kevés rendszeres ásatás miatt kevés az *in situ* jól megvizsgált anyag. Főként Anthée, Basse-Wavre, Membrey és Mantoche villáiban lehet pontosan megállapítani a mozaikok helyét és relatív időrendjét. Meglepő, hogy némely hatalmas portucos villában csak egy mozaik töredékét találták. Egyetlen kivétel Attricourt, ahol egy épületben több mozaik került elő, itt hasonló az eset, mint a nagy afrikai villákban vagy Piazza Armerinában, ahol minden padlózatot mozaik fedett. Ami a mozaikok anyagát illeti, e területen mindössze két helyről kerültek elő üvegmozaikok. Végül megjegyzendő, hogy az egyes — látszólag helyi — motívumok valójában csak a korabeli római mozaikművészet lokális variánsai.

Henri Stern munkája, amelyet az „Inventaire”-el való összehasonlító táblázaton kívül gondosan összeállított topográfiai és ornamentális indexek egészítenek ki, fontos állomása az utóbbi időben nagy lendületet vett és sok szép eredményt felmutató mozaikkutatásnak.

Bár a bemutatott anyag többé-kevésbé más jellegű, mint a pannóniai, főként időrendi szempontból jórészt korábbi, mégis azok az emlékek, amelyek datálása a stratigráfiai és a stílusi vizsgálat egybehangzó eredményeire támaszkodik, a Pannónia-kutatók számára is értékes segítségül szolgálhat.

Kádár Zoltán

R. Noll. Eugippius. Das Leben des heiligen Severin. Berlin 1963. Akademie-Verlag. 150 lap, 1 térképmelléklet.

511-ben zárta le a Nápoly melletti Castellum Lucullanum rendházának főnöke, Eugippius, esodatevő szentként tisztelt mesteréről, Severinusról összegyűjtött visszaemlékezéseit. Commemoratorium címmel ránk jutott emlékiratát, melyet elkészülte után szerzetesi szerénységgel csupán nyers anyaggyűjtésnek tekintett az apát, levél kíséretében megküldte a Róma városi klérus egyik tekintélyes tagjának, Paschasius diaconusnak azzal a kéréssel, hogy a címzett e feljegyzésekből Severinushoz méltó és az olvasók számára hasznos életrajzt formáljon. A Róma városi diaconus azonban udvariasan elhárította a lucullanumi apát felkérését, tartalomban és formában egyaránt megjelenésre alkalmasnak ítélve a hozzá eljuttatott „Emlékirat”-ot. Eugippius e választól felbátorodva, egy-két helyen átjavította, majd közreadta munkáját, bevezetőül csatolva a Paschasiuszal történt levélváltását, amelyből a válaszirat egyúttal az életrajz ajánló soraira is igényt tarthatott. Így jutott

ránk ez a Duna-vidék V. századi története szempontjából nagy értékű alkotás, amelynek egyszerű, de közvetlen elbeszélő módorát a latin irodalom nem kisebb ismerője, mint Ed. Norden, dicsőően emelte ki.¹

A legutóbb R. Noll gondozásában megjelent Severinus-életrajz — *Vita* megjelöléssel illeti ezt már a nem sokkal 518 után íródott Excerpta Valesiana, pars posterior szerzője² — a latin szöveghez csatolt olvasmányos német fordításával és majd minden felmerülő kérdésre válasszal szolgáló magyarázataival kiválóan alkalmas arra, hogy ezt a munkát kiemelje a szakembereknek szóló Corpusok és Monumenta nehezen elérhető sorozataiból (CSEL. IX, 2; MGH I) és az érdeklődők szélesebb köre számára is hozzáférhetővé tegye. N. munkája kétségtelen a tudományos kutatást is nagymértékben szolgálja, az életírat új recenzióban közölt latin szövegével és a rávonatkozó kommentár történeti vonatkozású jegyzeteivel. A munka legfőbb érdeméül mégis azt tekinthetjük, hogy az eddigi kezdeményezéseknél eredményesebben nyitott kaput a szélesebb olvasóközönség számára az Emlékirat megismeréséhez. A szerző célkitűzése ebben a vonatkozásban különben egybeesik Eugippiuséval, aki nem a magas irodalmi műveltséggel rendelkezők szűkebb rétegének, a *gnaris litterarum liberalium*, hanem az egyszerűbb emberek, a *hominis imperiti et modesti* olvasmányaként szánta ezt a munkát.

N. könyve három részre tagozódik, megőrizve a szerző korábbi, 1947-ben megjelent, azonos című munkája jól áttekinthető szerkezetét: 1. a nyolc fejezetre oszló bevezetésre (1–39 o.), 2. a Vita párhuzamos német fordítással kísért latin szövegére (40–117 o.), és 3. a Severinus-életrajzhoz csatolt magyarázó jegyzetekre (118–146 o.). Hasznos utaló regiszter (147–150 o.) és Noricum térképe, a későrómai tartományi beosztás feltüntetésével, zárja be a szép kiállítású kötetet.

A bevezető fejezetek közül az elsőben N. közérthető stílusban vázolja fel Noricum politikai, valamint kultúrájához gazdaságtörténetét a *regnum Noricum* fennállásától kezdve egészen az V. századig.³ Majd a kereszténység elterjedéséről és a pogány vallásokkal való viszonyáról rajzol összefoglaló képet, korábban megjelent monográfiája alapján.⁴ E rövid kis fejezet olvasásakor is megerősödik az a benyomásunk, amelyet különben már az idézett monográfia is kiváltott, hogy Pannónia jelentőségéhez képest Noricum a keresztény oikumenében s különösen a IV. sz. egyházpolitikai küzdelmeiben egészen alárendelt szerepet játszott. Sajnáljuk, hogy a helyes arányok felvázolásához a szerzőnek nem nyújthatott segítséget a pannóniai kereszténység történetéről írt könyvünk. A 3. fejezetben a szerző Eugippiusról és munkájáról foglalja össze az ismert adatokat. Az utóbbi kapcsán kiemeli, hogy a Commemoratorium időrendi egymásutánban beszéli el Severinus élettörténetét, amire legutóbb magyar részről is rámutattak.⁵ Severinus élete és működése a következő fejezet témája. N. a 410 körüli évekre teszi Severinus születését, aki ezek szerint vagy 70 éves volt, amikor 482-ben elhunyt. Severinus noricumai működésének idejét N. a 60-as évektől kezdve számítja, ami azonban talán kissé késői, még akkor is, ha nem közvetlen időbeni egymásutánra értelmezzük az életírat bevezető mondatát: *tempore quo Attila, rex Hunnorum, defunctus est, ... confinia Danuvii turbabantur. ... tunc. ... Severinus. ... adveniens. ...*

A bevezetésben különben N. helyesen nem ismétli el a Commemoratoriumból jól ismert életrajzi adatokat,

hanem ezek helyett Severinus működésének sokoldalúságát mutatja be az erre vonatkozó irodalmi utalások ügyes csoportosításával. Ezek világánál jól kidomborodik, hogy Severinus tevékenységében a lelkipásztori munka mellett milyen kiemelkedő helyet foglalt el a lakosság társadalmi segélynyújtásának megszervezése. Állami apparátus hiányában Severinus és munkatársai gondoskodtak nemcsak a lakosság védelméről, hanem a szegények és a leginkább rászorultak ellátásáról, a betegekről és aggodoról, a rabságba hurcolt keresztények kiváltásáról stb. Severinusnak a provinciális lakosság érdekében kifejtett fáradozásai többnyire eredménnyel jártak. Emberbaráti tevékenységének sikeres gyakorlását Severinus jórészt annak a nagy tekintélyének köszönhette, amelyet nemcsak a helyi lakosság, hanem a szomszédos germán népek és vezetőik körében is kivívott. A Noricum partmenti sávjára katonai és politikai fennhatóságukat kiterjesztett Rugi nép fejedelmei, Flaccitheus, majd ennek fia, Feletheus éppúgy meghallgatták és követték tanácsait, intelmeit, mint ahogy a távolabbi alemann nép fejedelme, Gibuld is meghajolt a romanizált lakosság érdekében határozottan fellépő egyházi férfiú kívánságai előtt. Severinus igyekezett minél elviselhetőbb körülményeket teremteni a germán törzsek fennhatósága alá került provinciális lakosság számára. Sejtette ugyan, hogy a gyakorlati munkájával szolgált római–germán együttélés a Duna-vidék e partmenti sávjában nem lehet tartós és a határmenti lakosság órái meg vannak számlálva. Ennek ellenére egészen élete végéig lankadatlan szívóssággal munkálkodott a *modus vivendi* megvalósításán. A nem sok perspektívát nyújtó munkájában éltette az a számunkra kissé irreálisnak tűnő reménység is, hogy a római–germán viszonylatban valami csodálatos fordulat történhet. Tisztelői szűkebb körében nem hallgatta el, hogy a széthullott római birodalom területére befészkelődött népek uralma nem más, mint *iniusta barbarorum dominatio* és a jogtalan uralom alatt élő romanizált lakosság helyzete az egyiptomi szolgásgót selymő Izraeléhez hasonlítható — e párhuzamban rejli összes reménysegekkel együtt. E biblikus forrásból táplálkozó benső magatartás számolt ugyan az adott történelmi helyzettel, de vonakodott levonni annak végső konzekvenciáit.

Eugippius az életíratban minden szépítés és minden ítéletformálás nélkül beszéli el a hősevel történeteket, személyes tapasztalatai alapján arról sem feledkezve meg, hogy az események társadalmi, földrajzi környezetét képszerűen ugyancsak fel-felvillantssa. Ez a mesterkedtség nélküli őszinte közvetlenség munkájának mint történeti forrásnak is egészen különálló helyet biztosít az egykorú elbeszélő források sorában, amit az sem ront le lényegesen, hogy az események igazi összefüggései sok esetben, mint pl. Odoakernek a Rugi nép elleni hadjáratánál, rejtve maradtak előtte.

A szakemberek számára a bevezetésből külön érdeklődésre tarthat számot az életrajz latin kéziratok szövegének hagyományozását és szövegkritikai kérdéseit tárgyaló fejezet, amelyet a neves osztrák klasszika-filológus, E. Vetter írt. V. a Mommsen-féle kiadás gazdag kritikai apparátusára támaszkodva, igen aprólékos és fáradságos munkával, újból összehasonlította a Vita különböző kéziratokban ránk jutott szövegét és ennek eredményeként a korábbi kiadóktól (H. Sauppe, P. Knöll, Th. Mommsen) részben eltérő megállapításokra jutott, amit egészen röviden a következőkben foglalhatunk össze.

kéziratban teszi érthetővé, hogy az Exc. Val. szerint Severinus Pannóniában működött.

³ Két apró megjegyzés: nem érthetünk egyet a markomannok és kvádok Marcus alatti itáliai betörésének Zwickertől átvett 171. évi keltezésével (4. o.). A gótok, alánok és hunok Pannóniába telepítése nem 381-ben (így 6.o.), hanem már egy évvel korábban történt, és nem Ny-, hanem K-Pannóniát érintette.

⁴ Noll R., Frühes Christentum in Österreich von den Anfängen bis um 600 n. Chr. (Wien 1954).

⁵ Váczy P., Eugippiana (AUB. II. 1961).

¹ Norden, Ed., Die römische Literatur.⁶ (Leipzig 1961) 115.

² Itt tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy az Exc. Val. legutóbbi kiadásában, melyet a tragikus körülmények között elhunyt. J. Moreau gondozott (Bibl. Teubn. 1961), a 45. fejezetben olvasható téves adat: ... *beati Severini monachi intra Pannoniam, ...* ugyancsak Eugippius munkájára vezethető vissza. Az ep. Paschasii, c. 2 egyik sorának, *beati Severini finitimas Pannoniorum provincias incolentis*, futólagos olvasata, a *finitimas* jelző elnézése, ill. hiánya az Exc. Val. szerzőjétől használt

A Commemoratorium eredeti szövegét, amelyet Eugippius Paschasiusnak is megküldött, a kéziratok ún. II. csoportja őrizte meg. A Paschasius-féle válaszlévlé után átjavított, részben rövidített, részben pedig bővített⁶ szöveget a kéziratok ún. I. csoportja tartotta fenn. Ide tartozik többek között a Commemoratorium legrégibb kézirata, a X. századi cod. Later. 79 (L). V. szerint a szövegkiadásban a kéziratoknak sem az I., sem a II. csoportja nem vehető kizárólagosan alapul, hanem — amire már Winterfeld utalt Mommsen kiadásának kritikai recenziójában — „az eklektikus eljárás alkalmazása” célravezető (32. o.). A részletekre itt nem térhetünk ki, de annyit szükségesnek tartunk megjegyezni, hogy az ajánlott eklektikus módszer alkalmazásának kritériumai nem állnak egészen világosan előttünk. Nem látjuk meggyőzőnek, hogy amikor pl. a legrégibb kézirat (L), valamint a II. csoport kéziratainak szövege egyezik, ilyen esetben miért részesíthető előnyben az I. csoporthoz tartozó későbbi másik három kézirat (C, G, K) valamelyikének olvasata, különösen akkor, amikor az Exc. Val.-tól használt Eugippius-kézirat is az L, valamint a II. csoport hagyományozása mellett szól. Hogy egy konkrét példával éljünk, miért jobb a két XI. századi codexben (C, G) olvasható és a Vettertől ajánlott Odoacar névalak, mint a X. századi cod. Later. és az összes többi kéziratban, valamint még az Exc. Val. szövegében is fenntartott Odoacar vagy Odoacer névalakok. Az ilyen és hasonló példák a modern szövegkritika (P. Maas, van Groningen)

nézőpontjából kétségtelenül óvatosságra intenek a V.-től alkalmazott eklektikus eljárással szemben. Azt sem tartjuk elfogadhatónak, hogy a Commemoratoriumnak a kéziratok II. csoportjában hagyományozott első kiadását Eugippius még a Paschasiuszal történt levélváltást megelőzően hozta volna nyilvánosságra és a már forgalomban levő példányok közül a még elérhető kéziratokhoz utólag csatolta a két levél szövegét. Szerintünk a Commemoratorium mindkét recenziója csak Paschasius válaszá-
nak beérkezése után kerülhetett forgalomba.

A hangoztatott kifogások ellenére sem vitatható, hogy a V.-től közölt latin szöveg nem egy helyen előrehaladást mutat a korábbi szövegkiadásokkal szemben. A szakavatott kézzel válogatott apparatus criticus pedig a szöveghagyományozásban való gyors tájékozódást igen nagy mértékben megkönnyíti. N. párhuzamosan közölt német fordítása, mint említettük, világos, gördülékeny és a szerző célkitűzésének (l. VIII. o.), hogy az eredeti szöveg értelmének eltorzítása nélkül a mai ember nyelvére fejezze ki, teljes mértékben eleget tesz.

Ugyancsak dicsérően emlékezhetünk meg a szabatosan megfogalmazott magyarázó jegyzetekről, amelyet szakember is haszonnal forgathat. N. munkája egészére ráillenek azok a sorok, melyeket Paschasius írt le Eugippius könyvecskéje jellemzéséről: *elocutus es simplicius, explicasti facilius*.

Nagy Tibor

⁶ Ilyen rövidítés található az ep. Eugipp. 7. fejezetében. Hozzátoldás a Commem. c. 46, 4–5, amely a kéziratok II. csoportjából még hiányzik.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. VI. 21. — Példányszám: 800 — Terjedelem: 19,5 (A/5) ív.

66.62538 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Т. Ковач</i> : Памятники культуры курганных могил на севере Большой Венгерской Низменности	159
<i>А. Мочи</i> : Тампий Флавий в Паннонии	203
<i>И. Диенеш</i> : Некоторые выводы относительно конской сбруи венгров-завоевателей родины	208

СООБЩЕНИЯ

<i>О. Трогмайер</i> : О жилом доме группы Кёрёша. Фрагмент неолитической модели дома из Рёске	235
<i>Дь. Газдапустаи</i> : Поселение раннего бронзового века в Чонграде	241
<i>М. Сабо</i> : К вопросу о железных слитках в форме двойной пирамиды	249
<i>А. С. Бургер</i> : Могильник эпохи ранней Империи в Кекешде	254
<i>К. С. Поци</i> : Расписной мужской портрет из аквинкумской могилы-мумии	272

ОБОЗРЕНИЕ

Выступления по поводу рукописи книги Fettich N., Das altungarische Fürstengrab von Zemplin	278
<i>А. Шаламон</i> : Система обозначений археологического материала V века и аварской эпохи, применяемого на учетных карточках	284
Archäologische Forschungen im Jahre 1965	290

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Л. В.</i> : H.-G. Bandi, Urgeschichte der Eskimo	309
<i>М. Сабо</i> : J. Garbsch, Die norisch—pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert	309
<i>З. Кадар</i> : H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule	310
<i>Т. Надь</i> : R. Noll, Eugippius. Das Leben des heiligen Severin	311

TABLE DES MATIERES

ETUDES

<i>T. Kovács</i> : Les trouvailles de la civilisation des tumulus dans le nord de l'Alföld	159
<i>A. Mócsy</i> : Tampius Flavianus en Pannonie	203
<i>I. Dienes</i> : Quelques enseignements tirés de l'harnachement des montures des Hongrois conquérants	208

NOTES ET INFORMATIONS

<i>O. Trogmayr</i> : Sur la maison d'habitation du groupe du Körös. Fragment d'un modèle de maison néolithique de Röske	235
<i>Gy. Gazdapusztai</i> : Habitation de l'âge du Bronze ancien à Csongrád	241
<i>M. Szabó</i> : Sur la question des barres de fer en forme de double pyramide	249
<i>A. Sz. Burger</i> : Le cimetière de la haute époque impériale de Kékesd	254
<i>K. Sz. Póczy</i> : Portrait d'homme peint sur bois, trouvé dans une tombe de momie d'Aquincum	272

CHRONIQUE

Opinions sur l'ouvrage en manuscrit de N. Fettich, intitulé „Das altungarische Fürstengrab von Zemplin”	278
<i>A. Salamon</i> : Le système de signes du matériel archéologique du V ^e siècle et de l'époque avare, mis sur cartes perforées	284
Archäologische Forschungen im Jahre 1965	290

LIVRES

<i>L. V.</i> : H.-G. Bandi, Urgeschichte der Eskimo	309
<i>M. Szabó</i> : J. Garbsch, Die norisch—pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert	309
<i>Z. Kádár</i> : H. Stern, Recueil général des mosaïques de la Gaule	310
<i>T. Nagy</i> : R. Noll, Eugippius. Das Leben des heiligen Severin	311

Ara: 30,—Ft

Előfizetés egy évre 40,—Ft

INDEX: 25 106

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az **Akadémiai Kiadó**-nál, Budapest, V., Alkotmány utca 21.,
telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46; csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,
az **Akadémiai Könyvesbolt**-ban, Budapest, V., Váci u. 22., telefon: 185—612,
a **Posta Központi Hírlap Iroda** 1. számú **Hírlapboltja**-ban,
Budapest, V., József Nádor tér 1. és *bármely postahivatalban*. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.0633
MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.
